مَعَانِي الْمَصْدَرِ

«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»
و«الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»

(دِرَاسَةٌ بِاللُّغَةِ التُّرْكِيَّةِ، وتَحْقِيقُ -أو اعْتِنَاءُ- نُصُوصٍ مُخْتَلِفَةٍ)

درسها وحقّقها -أو اعتنى بها-:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

9 786258 081336

/ravzakitapcom

Dr. Öğr. Üyesi Musa ALAK

MASDARIN MANALARI

MASDARIN MANALARI

"MASDAR" - "HÂSIL Bİ'L-MASDAR"
İNCELEME VE METİNLER

Dr. Öğr. Üyesi Musa ALAK

MASDARIN MANALARI

“MASDAR” – “HÂSIL Bİ’L-MASDAR”

-İNCELEME VE METİNLER-

Dr. Öğr. Üyesi MUSA ALAK

MASDARIN MANALARI
"MASDAR" – "HÂSIL Bİ'L-MASDAR"
-İNCELEME VE METİNLER-

Dr. Öğr. Üyesi MUSA ALAK
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
(e-mail: musaalak@gmail.com)

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Kasadar

Editör
Hüseyin Güneş

Kapak
Yunus Karaaslan

Sayfa Düzeni
Adem Şenel

Sertifika No
43988

ISBN
978-625-8081-33-6

Basım Yeri ve yılı
Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık
Kale İş Merkezi No: 51-52
Davutpaşa / İstanbul
Tel: 0212 481 94 11

1. Baskı: 2022

RAVZA YAYINLARI

Dervişali Mah. Draman Cad. No: 3/A
Fatih / İstanbul

Tel: (0212) 909 41 52
Fax: (0212) 514 27 31

www.ravzakitap.com
ravzasiparis@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM
MASDARIN MANALARIYLA İLGİLİ
FELSEFÎ ALTYAPI

(s. 59-74)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MASDARIN MANALARIYLA İLGİLİ
GÖRÜŞLER
(s. 75-187)

METİNLER

(Sağdan sola, s. 1-336)

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ty.	: Tarih yok
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TYEKB	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
vd.	: ve diğerleri
vr.	: Varak (yazma eserler için)
yy.	: Yer yok

ÖNSÖZ

Bu (risâle/nüsha), bir hediyedir ki onu,
Halep şehrinde ikamet eden,
"Dirhem ve Nısf" diye meşhûr olan Hâce'nin oğlu,
kıymetli evlâdım Şeyh Muhammed'e
-Allâh onun ilim ve talebini artırsın-
ithâf ettim.
Onu telif etmek, gençliğin baharından beri aklımdaydı;
bu sene -ki Rabbime yakın bir zamandır- muvaffak kılındım.

(Bunu Bârî'nin rahmetine muhtaç,
*"**Emîr Pâdişâh**" diye meşhur,*
***Muhammed Emîn el-Buhârî** yazdı.)*

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Bazı meseleler, insanların zihinlerini uzun süre meşgul eder; yeterince olgunlaşınca da çözüm yoluna girer.

Emîr Pâdişâh'ın, *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar* adlı risâlesinin bir nüshasının zahriyesine yazdığı yukarıdaki ithâf yazısından anlaşıldığına göre, "hâsıl bi'l-masdar" konusu, gençlik yıllarından itibaren zihnini meşgul etmeye başlamış ve nihayet ileri yaşlarında adı geçen risâleyi yazmaya muvaffak olmuş.[1]

Bizim "hâsıl bi'l-masdar" konusuyla münasebetimiz de benzer şekilde oldu:

1- Okuduğumuz şerh ve hâşiye türü eserlerde zaman zaman bu kavramla karşılaştık.

2- Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenci iken, 25.09.1993 tarihinde, Mustafa Şevket Efendi'nin 13 risaleyi ihtivâ eden *Mecmûatü'l-fevâid* adlı eserini satın aldık. Zaman zaman muhtelif yerlerini mütâlaa etmeye çalıştığımız bu risâlelerden altıncısı "hâsıl bi'l-masdar" hakkındadır.

3- Danışmanlığını yürüttüğümüz Alaaddin Günay kardeşimiz, 2014 yılında tamamladığı yüksek lisans tezinde Kuşadalı Ahmed Efendi'nin *Avâmil-i Cedîd Şerhi*'ni tahkik etti. Kuşadalı, İmam Birgivî'nin (وَعَشَرَةٌ تُسَمَّى: «عَمَلًا» وَ«إِعْرَابًا».) sözünü şerhederken bir hâşiye düşüyor ve orada Birgivî'nin sözünde geçen (عَمَلًا) kelimesiyle, "masdar" manasının değil, "hâsıl bi'l-masdar" manasının kastedildiğini söylüyor ve bu konuda geniş bilgiyi Emîr Pâdişâh'ın risâlesine havâle ediyordu.[2]

---

[1] Emîr Pâdişâh (ö. 987/1579'dan sonra), *Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar*, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa Blm., nr. 1582, vr. 257a; **Emîr Pâdişah**, s. 19.

[2] Alaaddin Günay, *Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Avâmil-i Cedîd Şerhi (Tahlil ve Tahkik)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2014, s. 92.

4- Abdüsselam Arı hocamız 2015 yılında yayımladığı Hanefî hukukçuların “akid” tanımlarına dair makalesini hazırlarken kendisiyle zaman zaman masdarın manaları ve “hâsıl bi’l-masdar” konusuyla ilgili müzakerelerde bulunduk ve Mustafa Şevket Efendi’nin risâlesini okuduk.[3]

İşte konuyla münasebetimiz böyle inişli çıkışlı bir şekilde devam ederken 2018 yılında Emir Padişah’ın risalesinin tahkik ve tahlilini bir makale konusu yapmaya karar verdik. Ancak konunun içine girdikçe meselenin öyle bir iki sayfada anlatıldığı gibi basit olmadığını; dil ilimlerinin yanısıra usûl, kelâm ve felsefeyi de ilgilendiren yönlerinin bulunduğunu gördük. Konuyla ilgili yapılmış müstakil çalışmaların ve onların atıfta bulunduğu kaynakların tahkik ve tahlili derken, bir makale niyetiyle çıktığımız yolun sonunda zaman ve hacim bakımından ikinci doktora tezi denilebilecek, yaklaşık beş yüz sayfalık bu çalışma hâsıl oldu.

Çalışmamız, “inceleme” ve “metinler” olmak üzere iki kısımdır. İnceleme kısmı da “giriş”, üç “bölüm” ve “sonuç”tan oluşmaktadır.

Girişte önce çalışmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verdik. Ardından da konunun arka planında yer alan “hüsün kubuh” meselesini, çalışmamızı ilgilendirdiği kadarıyla özet bir şekilde anlattık.

Birinci bölümde “masdar” kavramı hakkında bilgiler verdik; -metinlerde yer alan tartışmalara fazla girmeden- pratik olarak “masdarın manaları”nı anlattık; sonra da cümle içindeki kullanışlarına göre bu manalardan hangisini veya hangilerini ifade edebileceğini misallerle gösterdik.

İkinci bölümde konunun teorik yönü üzerinde durarak “felsefî altyapı” mâhiyetinde bilgiler verdik.

Üçüncü bölümde metin sahiplerinden ve onların atıfta bulunduklarından otuz dokuz müellifin konuyla ilgili görüşlerini kronolojik olarak aktarıp tahlil etmeye çalıştık.

Sonuçta çalışmamız boyunca ulaştığımız neticeleri özetledik.

Metinler kısmında ise, bazıları müstakil risâle, bazıları çeşitli ilimlere dair kitapların ilgili kısımları olmak üzere yirmi üç metin verdik. Bunların bir kısmını yazma nüshalardan kendimiz “tahkik” ettik; zaten neşredilmiş olan diğer bir kısmı üzerinde ise “itina” çalışması yaptık.

Yaklaşık dört yıllık emek sonucunda hâsıl olan bu çalışmanın, bütün eksikliklerine rağmen konunun netleşmesinde mütevazı da olsa bir katkıda bulunmasını umuyor ve makbul amellerden sayılmasını Cenâb-ı Hak’tan niyaz ediyorum.

Son olarak kendilerinden ilim öğrendiğim hocalarımdan, âilemden ve üzerimde hakkı bulunanlardan âhirete irtihâl edenlere Allah’tan rahmet ve mağfiret; hayatta olanlara sıhhat, âfiyet ve huzur içinde hayırlı ve uzun ömürler diliyorum. Çalışmamı bir an önce bitirerek doçentliğe müracaat etmem hususunda ısrarlı teşviklerini esirgemeyen âileme ve dostlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Fatih 2022

Musa ALAK

[3] Abdüsselam Arı, “Mahiyeti Yansıtıp Yansıtmaması Açısından Bazı Hanefî Kaynakları ve Muâsır İslam Hukuku Eserlerindeki Akid Tanımları Üzerine Bir İnceleme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2015, sayı: 26, s. 523-538 (“Hâsıl bi’l-masdar”la ilgili bilgi için bkz. s. 525).

GİRİŞ

Masdarın Manaları "Masdar"-"Hâsıl bi'l-Masdar" -İnceleme ve Metinler- adlı bu çalışmanın "Giriş"inde, önce çalışmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgiler verilecek; ardından da konunun arka planında yer alan "hüsün-kubuh" meselesi, çalışmayı ilgilendirdiği kadarıyla, özet bir şekilde anlatılacaktır.

I- ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI

Pek çok dil ilmi, farklı açılardan, "masdar" konusuyla ilgilenir: "Lügat" ilmi, masdar kalıbında olan tek tek kelimelerin manalarını açıklar. "Sarf" ilmi, masdarın türleri ("masdar-ı gayr-i mîmî", "masdar-ı mîmî", "masdar binâ-i merre", "masdar binâ-i nevi" vs.) ile bunların semâî ve kıyâsî kalıpları üzerinde durur. "İştikāk" ilmi, kelimelerin masdardan mı yoksa fiil-i mâzîden mi türetildiği tartışmasını yapar. "Nahiv" ilmi, "masdarın fiil gibi amel etmesi" ve "mef'ûl-i mutlak" konularını inceler… Bunlardan hiçbiri doğrudan bu çalışmanın konusu kapsamında değildir.

Çalışmanın konusu, "masdarın manaları"dır. Daha açık bir ifadeyle, masdar kalıbında olan kelimelerin ifade ettiği manaların "te'sîr-eser", "varlık-yokluk", "fâil ve -varsa- mef'ûlle ilişkisi" açılarından incelenerek tasnif edilmesi ve bu manaların "hakîkat-mecâz" açısından değerlendirilmesidir. Bu açılardan bakıldığında masdarın manaları, önce "masdar" ve "hâsıl bi'l-masdar" kısımlarına, sonra da daha alt kısımlara ayrılmıştır.

Aklî ve naklî ilimlerin bilinmesi, dil ilimlerinin bilinmesine bağlıdır. Dil ilimlerinin temeli ise, "masdar" konusudur.[1] Masdarın manaları ile ilgili araştırmalar, "hüsün-kubuh", "kulların fiillerinin mahlûk olup olmaması", "Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması" ve "mükellef olunan fiilin mahiyeti" gibi pek çok kelâm ve usûl meselesinin çözümüne katkı sağlamıştır.

Bu önemine rağmen mana açısından "masdarın hakikati"ni belirlemede ihtilafa düşülmüş ve birbiriyle çelişen pek çok görüş ileri sürülmüştür. Ayrıca masdarın ifade ettiği belirtilen "te'sîr" manası, dillerden düşmemesine ve çoğunluğa göre izahtan vâreste olmasına rağmen, tahkîk ve derin düşünce sahipleri, onun hakikatini idrak edip künhüne vâkıf olmaktan âciz olduklarını itiraf etmişler ve bu durumu "hayret-i kübrâ" diye isimlendirmişlerdir.[2]

İşte bu çalışmanın amacı, masdarın manalarıyla ilgili bu farklı görüşleri bir araya getirip tahlil ederek kabûle şâyân olanlarını tespit etmektir.

Bu amaca ulaşmak için önce bütün görüşlerin tek tek tartışılıp değerlendirilmesi, sonuç olarak da tercih edilen görüşlerin ortaya konulması gerekirdi. Ancak konunun daha rahat anlaşılabilmesi için çalışmada önce birinci bölümde tartışmalara girilmeden, tercih edilen

---

[1] **Müneccimbaşı**, s. 83.
[2] **Emîr Pâdişah**, s. 21; **Müneccimbaşı**, s. 84.

görüşlere göre, pratik olarak masdarın manaları ve bu manaların özellikleri anlatılıp çeşitli kullanımlarına göre masdarın bu manalardan hangisini veya hangilerini ifade edebileceği misallerle ortaya konulacaktır. Ardından ikinci bölümde birinci bölümde ortaya konan bilgilerin "felsefî altyapı"sı üzerinde durulacak ve son olarak da üçüncü bölümde kronolojik olarak müelliflerin görüşleri üzerinden teorik tartışmalar yapılacaktır.

Masdarın manalarının yukarıda anlatıldığı şekilde "fıkıh usûlü", "kelâm" ve "felsefe" bakış açılarıyla incelenmesi faaliyeti,[3] Sadrüşşerîa (ö. 747/1346)[4] tarafından başlatılmıştır. O, "fıkıh usûlü"ne dair *et-Tavzîh fî halli ğavâmizı't-Tenkīh*[5] adlı eserinin "hüsün-kubuh" («الْحُسْنُ» و«الْقُبْحُ»)[6] meselesiyle ilgili faslında, Eş'arî mezhebinin ikinci delilini çürütmek için "dört mukaddime (=mukaddimât-ı erbaa)" (الْمُقَدِّمَاتُ الْأَرْبَعُ)[7] belirlemiştir. Bu mukaddimelerin birincisinde masdarın manalarını "masdarın karşısına vaz' edildiği mana (îkā')" ve "hâsıl bi'l-masdar" olmak üzere ikiye ayırmıştır. Onun temellerini attığı bu faaliyet, daha sonra adı geçen ilimlere ve başka ilimlere mensup müellifler -ve bu arada dilciler- tarafından devam ettirilerek geliştirilmiş ve bazıları "metinler" kısmında da görüleceği üzere hatırı sayılır bir literatür oluşturulmuştur.

Çalışmamızın temel kaynakları, Sadrüşşerîa'dan itibaren altı asır boyunca masdarın manalarıyla ilgili yapılan çalışmalardan seçilen yirmi üç metindir. Bu metinlerin çoğunluğu şerh ve hâşiye türü eserlerin ilgili bölümleri olup bazıları müstakil risâlelerdir. Bunların bir kısmını yazma nüshalardan kendimiz "tahkik" ettik; zaten neşredilmiş olan diğer bir kısmı üzerinde ise "itina" çalışması yaptık. Üçüncü bölümde bu metinlerin sahiplerinden ve onların atıfta bulunduklarından otuz dokuz müellifin konuyla ilgili görüşleri aktarılarak tahlil edilmeye çalışılacaktır. Bu müelliflerin mensup oldukları ilimler göz önünde bulundurulduğunda, masdarın manalarının "tefsîr", "hadis", "kelâm", "fıkıh usûlü", "fıkıh", "sarf", "nahiv", "belâgat", "münâzara", "felsefe" ve "ıstılâhât"a dair kitapların ilgi alanına girdiği görülmektedir.

İleride görüleceği üzere metinlerin müelliflerinden Sadrüşşerîa, Teftâzânî ve Molla Fenârî, konuyla ilgili araştırmaların temellerini atmışlardır. Tespit edilebildiği kadarıyla ilk müstakil risâleyi yazan Emîr Pâdişâh, geçmiş birikimi bir araya getirip gelecek çalışmalara yön verecek tespitler yapmıştır. Konuyla ilgili en hacimli çalışmayı yapan Müneccimbaşı, özellikle felsefî açıdan konuyu zenginleştirmiştir. Ahmed Hâzim Nevşehrî ve sonrasındaki birçok müellif, masdarın manalarını en geniş ve rafine haliyle ortaya koymuşlar ve bu manalar

---

[3] Metinlerde de zaman zaman masdarın manalarıyla ilgili çalışmaların, dilcilerden çok başka ilimlerin mensuplarının ilgi alanına girdiği ifade edilmektedir. Misal olarak bkz. **Hafâcî**, s. 45 (usûlcüler), 49 (nahv-i aklî); **Müneccimbaşı**, s. 132 (tedkīk-i felsefî), 149 (mes'ele hikemiyye); **Nevşehrî**, s. 189 (tedkîkātü'l-felsefe).

[4] **Sadrüşşerîa:** Sadrüşşerîa es-Sânî (el-Asğar) Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel (el-Ekber) Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî el-Hanefî (ö. 747/1346). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî (ö. 1396/1976), *el-A'lâm kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, 15. baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, IV, 197-198; Kehhâle, Ömer Rızâ Kehhâle (ö. 1408/1987), *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty., II, 355; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 427-431.

[5] Eserin tanıtımı için bkz. Şükrü Özen, "Tenkîhu'l-Usûl", *DİA*, XL, 454-458.

[6] "Hüsün ve Kubuh": İyilikle kötülüğün mahiyetine ve ölçüsüne ilişkin tartışmalara konu olan kelâm, ahlâk ve fıkıh usûlü terimi. Bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *DİA*, XIX, 59-63.

[7] "Mukaddimât-ı erbaa" ve literatürü hakkında geniş bilgi için bkz. Asım Cüneyd Köksal, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi -Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş-", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 28 (2012), s. 1-43; a.mlf., "Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: 14, sayı: 27, 2016, s. 101-132.

arasındaki farklara dikkat çekmişlerdir. Süleyman Kırkağâcî ve İbrâhîm Yalvâcî, masdarın manalarının Türkçe karşılıklarını da vermişlerdir.

Bu kaynakların dışında, konunun icabına göre, “lügat”, “sarf”, “nahiv” ve diğer ilimlere dair temel kitaplara da başvurulacaktır.

Metinlere yapılan atıflar “düz ve koyu” olarak; diğer kaynaklara yapılan atıflar ise “italik” olarak gösterilecektir.

II- KONUNUN ARKA PLANI: “HÜSÜN VE KUBUH” MESELESİ

Konunun tarihî arka planını görebilmek için, “masdarın manaları”na başlamadan önce, Sadrüşşerîa’nın bakış açısıyla ve bizim konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla, “hüsün-kubuh” meselesini özetlemek faydalı olacaktır.

Sadrüşşerîa, iki kısma ayırdığı kitabının birinci kısmında “şer‘î deliller” konusunu ele alır. Dört rükne ayırdığı bu kısmın birinci rüknünde “Kitap (Kur’ân-ı Kerîm)” ile ilgili konuları işler. İki bâba ayırdığı bu rüknün ikinci bâbı “lafzın şer‘î hükmü ifade etmesi” hakkındadır. Bu bâbda “Fasıl: Emredilen (Fiil)e Muhakkak Hüsün (Sıfatı) Gerekir” (فَصْلٌ: لَا بُدَّ لِلْمَأْمُورِ بِهِ مِنَ الْحُسْنِ) şeklinde bir başlık açarak “hüsün-kubuh” meselesini anlatmaya başlar.[8]

Sadrüşşerîa, önemine kısaca değindikten sonra, bu meselenin temelde “cebir ve kader” meselesine dayandığını belirtir. Konuyla ilgili farklı görüşleri vermeden önce, Fahreddîn er-Râzî’den (ö. 606/1210)[9] naklen, “hüsün” (güzellik/iyilik) ve “kubuh” (çirkinlik/kötülük) kavramlarının kullanıldığı manalardan üçünü zikredip bunlardan hangisinde ihtilafa düşüldüğünü söyleyerek tartışmanın alanını belirler:

> Bil ki, âlimler “hüsün” ve “kubuh” kavramlarının şu üç manada kullanıldığını söylemişlerdir:
>
> 1- Bir şeyin “tabiata uygun” olması (hüsün) ve “tabiata aykırı” olması (kubuh).
>
> 2- Bir şeyin “kemâl sıfatı” olması (hüsün) ve “noksan sıfatı” olması (kubuh).
>
> 3- Bir şeyin dünyada “medh”in (övgünün), âhirette “sevâb”ın (mükâfatın) konusu olması (hüsün) ve dünyada “zemm”in (yerginin), âhirette “ikāb”ın (cezanın) konusu olması (kubuh).
>
> İlk iki manasıyla “hüsün” ve “kubuh”, ittifakla “akıl” ile sâbit olur. Üçüncü manasıyla (“hüsün” ve “kubh”un ne ile sâbit olacağı konusunda) ise ihtilafa düşmüşlerdir.[10]

Üçüncü manasıyla “hüsün” ve “kubh”un ne ile sâbit olacağı konusunda Mu‘tezilî, Eş‘arî ve Mâtürîdî mezhepleri farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Sadrüşşerîa, Eş‘arî mezhebinin bakış açısını ve görüşünü şöyle anlatır:

> Eş‘arî mezhebine göre, “hüsün ve “kubuh”, “akıl” ile sâbit olmaz; bilakis sadece “şerîat” ile sâbit olur.

---

8 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh li-metni’t-Tenkîh* (Teftâzânî, *Şerhu’t-Telvîh ale’t-Tavzîh*’in kenarında), Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdih bi’l-Ezher, 1377/1957, I, 172-196.

9 **Fahreddin er-Râzî:** Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî (ö. 606/1210). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VI, 313; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 558-560; Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzi”, *DİA*, XII, 89-95.

10 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 172-173; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli’l-fıkh*, (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî), 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1412/1992, I, 123.

> Bu (görüş), iki temel ilkeye dayanır:
>
> 1- Birincisi: "Hüsün" ve "kubuh", fiilin zâtından dolayı değildir. Eş'arî mezhebine göre, fiilin, kendisinden dolayı "hasen" veya "kabîh" olacağı bir niteliği yoktur.
>
> 2- İkincisi: Eş'arî mezhebine göre, kulun fiili kendi irâdesi ile değildir. Dolayısıyla o, "hasen" veya "kabîh" olmakla nitelendirilemez.
>
> Bununla birlikte Eş'arî mezhebi, "kulun fiili"nin şerîat sebebiyle mükâfat ve cezânın konusu olmasını mümkün görmüştür. Zira ona göre, Allah Teâlâ'nın, kulu kendi iradesiyle olmayan bir fiilden dolayı mükâfatlandırması veya cezalandırması "kabîh" olmaz. Çünkü ona göre, "hüsün" ve "kubuh" Allah Teâlâ'nın fiillerine nisbet edilemez.
>
> Sonuç itibariyle Eş'arî mezhebine göre, üçüncü mana ile "hüsün" ve "kubuh", sırf fiilin emredilmiş veya nehyedilmiş (yasaklanmış) olmasıyla sâbit olur.[11]

Sadrüşşerîa, Eş'arî mezhebinin dayandığı birinci ilkeyi ve delilini kısaca değerlendirdikten sonra, ikinci temel ilkenin ("kulun fiilinin kendi iradesiyle olmadığı" ilkesinin), "sebr ve taksîm"[12] metoduyla hazırlanmış olan deliline geçer. Önce metinde (*et-Tenkīh*) bu delili özetler; sonra da şerhte (*et-Tavzîh*) ayrıntılı olarak şöyle anlatır:

> (İkinci temel ilkenin delilinin) takriri şöyledir:
>
> "Kabîh fiil"i işleyen kişi: A- Ya onu terk etmeye muktedirdir; B- Veya değildir.
>
> B- Eğer onu terk etmeye muktedir değil ise, onun fiili "ızdırârî"dir (zorunlu/irâdesiz). Zira terk etmeye muktedir olmadığı halde yapmaya muktedir olması, onun iradesi ile olmaz. Çünkü öyle olsa, o irade hakkında şöyle konuşulur: "O irade, onun iradesiyle midir, yoksa değil midir?". Sonuç itibariyle, ya ("onun iradesiyledir" denirse) "teselsül"[13] gerekir, ya da ("onun iradesiyle değildir" denirse) sonunda "ızdırâr"a varır.
>
> A- Eğer onu terk etmeye muktedir ise, (bakılır):
>
> 1- Eğer onun fiili, bir "müreccih"e (tercih sebebine/var eden illete) bağlı değil ise: a) "İttifâkî" (tesadüfî/rastgele) olur. O ise, ittifakla "hüsün" ve "kubuh" ile vasıflandırılamaz. b) Ayrıca "rüchân min gayri müreccih" (tercih sebebi olmaksızın tercih edilmek) olur. O ise, muhâldir.
>
> 2- Eğer onun fiili bir "müreccih"e bağlı ise:
>
> a) "Müreccih" bulunduğu zaman fiilin var olması "zorunlu" olur. Çünkü: (1) Onu "müreccih-i tam", yani "fiilin varlığının bağlı olduğu şeylerin bütünü" olarak düşündük. Eğer bu "bütün" bulunmasına rağmen fiil "zorunlu" olmazsa, bu bütünle birlikte fiilin bazen sâdır olması, bazen de sâdır olmaması "rüchân min gayri müreccih" (tercih sebebi olmaksızın tercih edilmek) olur. (2) Ayrıca bu durumda fiilin "var olması" zorunlu olmazsa, "yok olması" mümkün olur. Fakat onun "yok olması", "rüchânü'l-mercûh"u (tercih edilme sebebi, kendi tarafında değil, karşı tarafta olan bir şeyin tercih edilmesini) gerektirir. Bu ise, "rüchânü ehadi'l-mütesâviyeyn"den (birbirine eşit olan iki şeyden birinin tercih edilmesinden) daha imkânsızdır.
>
> b) "Müreccih" bulunduğunda var olması zorunlu olunca, o fiil "ihtiyârî" (iradeli) olmaz. Çünkü "müreccih" onun iradesiyle olamaz. Aksi takdirde ("müreccih"in

---

[11] Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 173.

[12] **Sebr ve Taksim:** Bir konuda muhtemel seçenekleri belirleyip (hasr) ardından birer birer eleyerek (hazf) tek bir seçenek bırakma yöntemi. Bilgi için bkz. Tuncay Başoğul, "Sebr ve Taksim", *DİA*, XXXVI, 255-256.

[13] **Teselsül:** Nesne ve olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde geriye doğru sonsuzca sürüp gitmesi anlamında terim. Bilgi için bkz. Osman Demir, "Teselsül", *DİA*, XL, 536-538.

onun iradesiyle olduğu söylenirse), yukarıda zikrettiğimiz gibi o irade hakkında konuşuruz; ("onun iradesiyledir" denirse) "teselsül"e veya ("onun iradesiyle değildir" denirse) "ızdırâr"a götürür. "Teselsül" bâtıldır. Dolayısıyla onun "ızdırârî" olduğu sâbit olur.

c) "Izdırârî" olan şey ise, ittifakla "hüsün" ve "kubuh" ile vasıflandırılamaz.[14]

Sadrüşşerîa, ileride "cebir delili" diyeceği[15] bu delille ilgili olarak âlimlerin tavırlarını değerlendirip bunu çürütmek için dayanacağı "dört mukaddime"ye şöyle bir girizgâh yapar:

Bil ki, âlimlerden pek çoğu, bu delilin "yakînî" (kesin) olduğuna inandılar. Onun "yakînî" olduğuna inanmayan bazıları ise, onun mukaddimelerine "Bu da bir şey!" denilebilecek bir "men'" (itiraz) getiremediler. Her iki gruba da bu delildeki yanlışlık yerleri gizli kalmıştır.

Ben (bu delili çürütmek için) aklıma gelenleri sana dinleteceğim. Bu (aklıma gelenler), "dört mukaddime"ye dayanır.[16]

Sadrüşşerîa, daha sonra "dört mukaddime"yi anlatmaya başlar. Bunlar, şöyle özetlenebilir:

1- Birinci Mukaddime: Eş'arîlerin delilinde geçen "fiil" (الْفِعْلُ) kelimesi "masdar"dır. Dolayısıyla "fiil" kelimesi ile: a) Normalde "masdarın karşısına vaz' edildiği mana" kastedilir. b) Ama "masdar sebebiyle hâsıl olan mana"nın ("hâsıl bi'l-masdar"ın) kastedilmesi de mümkün olur.

Meselâ bir kişi hareket ettiği zaman "hareket etmek" (الْحَرَكَةُ [=التَّحَرُّكُ]) masdarı meydana gelir. Bu "hareket etmek" masdarı ile "hareket edenin (fâilin), hareketin başlangıç ve bitiş noktaları arasında (mesâfe) farz edilen herhangi bir parçasındaki durumu", yani "hareket edici olma hâli" kastedilirse, bu ikinci mana, yani "hâsıl bi'l-masdar" manası olur. Eğer, "o durumu meydana getirmek (îkā' etmek)" manası kastedilirse bu da birinci mana olur.

İkinci mana ("hâsıl bi'l-masdar" manası) dış dünyada mevcuttur.

Birinci mana ("masdar" manası) ise, dış dünyada mevcut olmayıp aklın (dış dünyadaki o hâle bakarak) var kabul ettiği bir şeydir (emr-i itibârî).[17] Sadrüşşerîa, "üçüncü mukaddime"de buna "hâl" (ç. "ahvâl". Dış dünyada ne var ne de yok olan/"mevcûd" ile "ma'dûm" arasında bir derece) diyecektir.

2- İkinci Mukaddime: Her "mümkün"ün varlığının muhakkak bir "mûcid"e (var eden bir illete) bağlı olması gerekir. Aksi takdirde "vâcib bi'z-zât" (zâtı bakımından zorunlu) olur. Sonra: a) Eğer "varlığının bağlı olduğu şeylerin bütünü" bulunmazsa, varlığı "mümteni'" (imkânsız) olur. b) Aksi takdirde ("varlığının bağlı olduğu şeylerin bütünü" bulunursa) varlığı "vâcib" (zorunlu) olur.[18]

3- Üçüncü Mukaddime: (İkinci mukaddimede zikredilen) "bulunduğunda mümkünün varlığının zorunlu olacağı şeylerin bütünü"ne, "izâfî şeyler" gibi dış dünyada ne mevcut ne de ma'dûm olan şeyler de dâhil olur ki bunlara "hâl" denir.[19]

---

14 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 174; **Sadrüşşerîa**, s. 5; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 124-127.
15 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 186.
16 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 174-175; **Sadrüşşerîa**, s. 5.
17 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 175-176; **Sadrüşşerîa**, s. 5-6.
18 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 176-178.
19 Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 178-183.

4- Dördüncü Mukaddime: “Rüchân bilâ müreccih” (tercih sebebi olmaksızın tercih edilmek) bâtıldır. Aynı şekilde “tercîh min gayri müreccih” (tercih sebebi olmaksızın tercih etmek) de böyledir. Ama “rüchânü ehadi’l-mütesâviyeyn” (birbirine eşit olan iki şeyden birinin tercih edilmesi) veya “tercîhu’l-mercûh” (tercih edilme sebebi, kendisinde değil, karşı tarafta olan bir şeyi tercih etmek) vâkidir.[20]

Sadrüşşerîa, bu mukaddimeleri ve delillerini tartıştıktan sonra, Eş‘arî mezhebinin delilinden -“fiil” masdarıyla “hâsıl bi’l-masdar” manasını da kastetseler, “masdar” manasını da kastetseler- “cebir” (kulun fiilinin kendi iradesiyle olmaması) sonucunun çıkmayacağını şöyle anlatır:

> Bu mukaddimeleri anladıysan (Eş‘arî mezhebinin deliline şöyle cevap veririz):
>
> Eş‘arî mezhebi, “müreccih bulunduğu zaman fiilin var olması vâcib (zorunlu) olur” sözündeki “fiil” masdarıyla:
>
> A- Eğer “hareket eden kişinin, hareketin, başlangıç ve bitiş noktaları arasında (mesâfe) farz edilen herhangi bir parçasındaki hâli”ni (yani “hâsıl bi’l-masdar” manası olan “hareket edicilik” hâlini) kastederse:
>
> 1- “Bazı şeylerin zorunlu olmaksızın da var olabileceği” görüşü kabul edildiği takdirde, “o hâlin zorunlu olması”nı men ederiz. Dolayısıyla “cebir” lâzım gelmez.
>
> Biz bu “takdir”i (“bazı şeylerin zorunlu olmaksızın da var olabileceği” görüşünü “ikinci mukaddime”de) iptal etmiştik. Ancak “matlûb”un (varmak istediğimiz sonucun) bu takdire göre de ispat edilmesi, ihtiyata daha uygundur.
>
> 2- “(Mümkün) şeylerin zorunlu olmaksızın var olmalarının imkânsız olduğu” kabul edildiği takdirde de “cebir” bulunmaz. (Zira):
>
> a) Ya “irâde etmeyi irade etmek, birincinin (irade etmenin) aynısıdır” deriz. Dolayısıyla “müreccihin kul tarafından olması” takdirinde “teselsül” lâzım gelmez.
>
> b) Ya da “bu durumda var olanın varlığının, ne var ne de yok olana (“hâl”e) bağlı olması lâzım gelir” deriz. Çünkü zikredilen durumun (“hâsıl bi’l-masdar”ın) varlığı, “îkā‘ etmek” gibi ne var ne de yok olan bir şeye (“hâl”e) bağlıdır. Sonra o “îkā‘ etmek”: (1) Ya “teselsül” yoluyla veya “îkā‘ etmeyi îkā‘ etmek, birincinin (îkā‘ etmenin) aynısıdır” ilkesine göre “zorunlu” olur. (2) Ya da “zorunlu” olmaz; fakat fâil birbirine eşit iki şeyden birini tercih eder.
>
> B- Eğer “fiil” masdarıyla “îkā‘ etmek”i kastederse, (az önce) “îkā‘ etmek” konusunda söylediklerimizin aynısıyla (cevap veririz).
>
> Bu söylediklerimiz “cebir delili”nin iptalidir.
>
> Şimdi “hak olan görüş”ün ispatına geldik. O, “cebir” ile “kader(in inkârı)” arasında orta yoldur, yani “(kulun fiilinin), Allah’ın yaratması ile kulun fiilinin toplamından hâsıl olduğu” görüşüdür. Şöyle deriz: …[21]

Sadrüşşerîa’nın “birinci mukaddime”de söylediklerinin tercümesi ve tahlili çalışmanın üçüncü bölümünde yapılacaktır.

---

[20] Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 184-185.
[21] Sadruşşerîâ, *et-Tavzîh*, I, 185-186.

BİRİNCİ BÖLÜM
MASDARIN MANALARI

Çalışmanın birinci bölümünde; önce “masdar” kavramı hakkında bilgiler verilecek; ardından -metinlerde yer alan tartışmalara fazla girmeden- pratik olarak “masdarın manaları” anlatılacak; son olarak da cümle içindeki kullanımlarına göre bu manalardan hangisinin veya hangilerinin ifade edilebileceği misallerle gösterilecektir.

I- “MASDAR” KAVRAMI

Burada önce “masdar” kelimesinin muhtemel kalıpları ve lügavî manası, yani kökdaşı olan kelimelerin temel manaları üzerinde durulacak; ardından “masdar” kavramının vâzı‘ı, yani ilk defa kim tarafından kullanıldığı araştırılacak; daha sonra Basralıların ve Kûfelilerin “masdar” kavramının kalıbı ve isimlendirme sebebi konusundaki ihtilâfları ele alınacak; son olarak da sarf-nahiv kitaplarında yer alan bazı tarifleri tahlil edilerek “masdar”ın ıstılâhî manası ortaya konmaya çalışılacaktır.

A- MUHTEMEL KALIPLARI VE LÜGAVÎ MANASI

“Masdar” (الْمَصْدَرُ) kelimesi, “sâd-dâl-râ” (ص-د-ر) kökünden gelir[22] ve fiil olarak sülâsî mücerred birinci (صَدَرَ-يَصْدُرُ) ve ikinci (صَدَرَ-يَصْدِرُ) bâblardan kullanılır. Birinci bâbdan

[22] Bu kökten gelen kelimelerin burada zikredilen ve zikredilmeyen manaları hakkında bilgi için bkz. Halîl, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791), *Kitâbü’l-Ayn*, (nşr. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî), yy., ty., VII, 94-96; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980), *Tehzîbü’l-luğa*, (nşr. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî), Mısır: ed-Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lîf ve’t-Terceme, ty., XII, 133-136; İbn Fâris, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004), *Mu‘cemü mekāyîsi’l-luğa*, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1399/1979, III, 337; Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009’dan önce), *es-Sıhâh Tâcü’l-luğa ve sıhâhu’l-Arabiyye*, (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), 4. Baskı, Beyrût: Dâru’l-İlm li’-Melâyîn, 1990, II, 709-710; Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-Iisfahânî (ö. 425/1033 civarı), *Müfredâtü elfâzı’l-Kur’ân*, (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), 4. Baskı, Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1430/2009, s. 477-478; İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî el-İfrîkî el-Mısrî (ö. 711/1311), *Lisânü’l-Arab*, Beyrût: Dâru Sâdır, ty., IV, 445-450; Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kāmûsü’l-muhît*, (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), 8. Baskı, Beyrût: Müssesetü’r-Risâle, 1426/2005, s. 423; Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî el-Bilgrâmî ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kāmûs*, (nşr. Mustafa Hicâzî), Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti’l-Kuveyt, 1393/1973, XII, 293-301; Mütercim Âsım Efendi, Seyyid Ahmed Âsım b. Mehmed Cenânî b. Husûlî (ö. 1235/1819), *el-Okyânûsü’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, (Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013, II, 2091-2093.

geldiğinde “ism-i zamân”, “ism-i mekân” ve “masdar-ı mîmî” için müşterek bir kalıp olur.[23] İkinci bâbdan geldiği takdirde ise, sadece “masdar-ı mîmî” olur.[24]

Bu kökten gelen isim ve fiillerin Arap dilindeki kullanımları incelendiğinde, İbn Fâris’in (ö. 395/1004)[25] de belirttiği üzere,[26] iki temel mana göze çarpar:

1- “Ayrılıp Gitmek”, “Dönmek” Manası: Sülâsî mücerred birinci veya ikinci bâbdan (صَدَرَ-يَصْدُرُ [/ يَصْدِرُ]-صُدُورًا وصَدْرًا عن الْمَاءِ، وعن الْبِلَادِ) fiili, (عَنْ) harf-i cerri ile müteaddî olup; su, belde vb.’ne geldikten sonra “ayrılıp gitmek” (الْاِنْصِرَافُ),[27] “dönmek” (الرُّجُوعُ)[28] manasına gelir.

Bu kullanımda dâlin sükûnuyla (الصَّدْرُ) kelimesi “masdar”; dâlın fethasıyla (الصَّدَرُ) kelimesi ise “ism-i masdar”dır.[29] İsm-i masdar olunca “dönüş” manasına gelir. Bu manada “vedâ tavâfı”na (طَوَافُ الصَّدَرِ) denir.[30]

Bu fiilin, “if‘âl” (أَصْدَرَ-يُصْدِرُ-إِصْدَارًا) ve “tef‘îl” (صَدَّرَ-يُصَدِّرُ-تَصْدِيرًا) bâblarındaki kullanımlarında olduğu gibi, “döndürmek”, “geri getirmek” manasında bi-nefsihî (harf-i cersiz) müteaddî kullanımı da vardır.[31] Bu manada “suya ulaştıran yol”a (طَرِيقٌ وَارِدٌ); “sudan döndüren, geri getiren yol”a ise, (طَرِيقٌ صَادِرٌ) denir.[32]

2- “Göğüs” Manası: (صَدْرٌ ج صُدُورٌ) kelimesi, “insanın göğsü” manasına gelir. Daha sonra istiâre yoluyla “bir şeyin önü/başlangıcı” (مُقَدَّمُ الشَّيْءِ),[33] “her şeyin ön tarafının en yukarısı” (أَعْلَى مُقَدَّمِ كُلِّ شَيْءٍ)[34] manasında kullanılmıştır. Meselâ: (صَدْرُ الْقَنَاةِ): Kanalın yukarısı; (صَدْرُ الْأَمْرِ): İşin

[23] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı’l-Kur’ân*, s. 477; **Müneccimbaşı**, s. 96-97; **Tehânevî**, s. 169; **Karsî**, s. 180; **Eskicizâde**, s. 231-232; **Kırkağâcî**, s. 253.

[24] Zira malum olduğu üzere, sülâsî mücerred bâblardan gelen sahîh, ecvef, mudâaf ve mehmûz fiillerden muzârisinin ayne’l-fiili meksûr olanların “masdar-ı mîmî”si (مَفْعَلٌ), “ism-i zamân” ve “ism-i mekân”ları (مَفْعِلٌ) vezninde gelir.

[25] **İbn Fâris:** Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, I, 193; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 223-224; Fuâd Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, (Arapçaya çeviren: Arefe Mustafa), Riyad: Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1408/1988, VIII-1, 377-391; Hüseyin Tural, “İbn Fâris”, *DİA*, XIX, 479-481; Hüseyin Elmalı, “Mu‘cemü Mekāyîsi’l-luga”, *DİA*, XXX, 346-347; Zülfikar Tüccar, “Mücmelü’l-Luga”, *DİA*, XXXI, 454-455.

[26] İbn Fâris, *Mu‘cemü mekāyîsi’l-luğa*, III, 337 (الصَّادُ وَالدَّالُ وَالرَّاءُ: أَصْلَانِ صَحِيحَانِ، أَحَدُهُمَا: يَدُلُّ عَلَى «خِلَافِ "الْوِرْدِ"»، وَالْآخَرُ: «صَدْرُ الْإِنْسَانِ وَغَيْرِهِ»).

[27] Halîl, *Kitâbü’l-Ayn*, VII, 95; Ezherî, *Tehzîbü’l-luğa*, XII, 134; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekāyîsi’l-luğa*, III, 337; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı’l-Kur’ân*, s. 477; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 448.

[28] Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 710; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 448; Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü’l-muhît*, s. 423; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, XII, 293; Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2091.

[29] Ezherî, *Tehzîbü’l-luğa*, XII, 134; İbn Fâris, *Mu‘cemü mekāyîsi’l-luğa*, III, 337; Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 710; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 448; Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü’l-muhît*, 423; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, XII, 293; Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2091.

[30] Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü’l-muhît*, s. 423; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, XII, 294 (“İfâza tavâfı” olduğunu söylüyor); Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2091.

[31] Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 710; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 448; Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü’l-muhît*, s.423; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, XII, 294; Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2091.

[32] Halîl, *Kitâbü’l-Ayn*, VII, 95; Ezherî, *Tehzîbü’l-luğa*, XII, 134; Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 709; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, 448; Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü’l-muhît*, s. 423; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, XII, 297; Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2092-2093.

[33] Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı’l-Kur’ân*, s. 477.

[34] Halîl, *Kitâbü’l-Ayn*, VII, 94.

başı/evveli;[35] (صَدْرُ كُلِّ شَيْءٍ): Her şeyin evveli; (صَدْرُ السَّهْمِ): Okun ortasından inceldiği yere kadar olan kısmı (Atıldığında önde olduğu için bu isim verilmiş);[36] (صَدْرُ الْمَجْلِسِ/الْكِتَابِ/الْكَلَامِ): Meclisin/kitabın/ sözün başı;[37] (صَدْرُ النَّهَارِ/اللَّيْلِ/الشِّتَاءِ/الصَّيْفِ): Gündüzün/gecenin/kışın/yazın başlangıcı.[38]

Sülâsî mücerred birinci bâbdan (صَدَرَهُ-يَصْدُرُهُ-صَدْرًا) fiili, bi-nefsihî müteaddî olup "birinin göğsüne isabet ettirmek" manasına gelir.[39] "Ona vurdum; göğsüne isâbet ettirdim" manasında (ضَرَبْتُه فَصَدَرْتُه) denir.[40] Bu fiil, mechûl şekliyle (صُدِرَ-يُصْدَرُ-صَدْرًا) "göğsünden şikâyeti olmak/ rahatsız olmak" manasına gelir.[41] "Göğsünden şikâyeti olan"a (الْمَصْدُورُ) denir.[42]

B- VÂZI'I

Genellikle -ve bu arada "masdar" konusunda- Kûfelilerin görüşlerini tercih eden Ebü'l-Kāsım el-Müeddib (ö. 338/949'dan sonra), *Dekāiku't-tasrîf* adlı eserinde, "masdar" kavramını ilk defa İmâm Halîl'in (ö. 175/791)[43] kullandığını ifade eder.[44]

Şu ana kadar başka kaynaklarda böyle açık bir ifadeye rastlanamamış olsa da, İmâm Halîl'den önce bu kavramın kullanıldığını gösteren, dolayısıyla bu bilgiyi geçersiz kılan bir nakle ulaşılamamıştır.[45] İmâm Halîl ve öğrencilerinin bu kavramı kullandıkları ise, sâbittir: İmam Halîl'e nisbet edilen *Kitâbü'l-Ayn* isimli sözlükte[46] "masdar" (الْمَصْدَر) kelimesi, hem (صَدَرَ) maddesinde kavram olarak açıklanır[47] hem de muhtelif yerlerde defalarca kavram olarak

---

35 Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, VII, 94.

36 Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 709.

37 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, s. 477.

38 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 445.

39 Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, VII, 95; Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, XII, 134; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, s. 477; Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü'l-muhît*, s. 423; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XII, 295; Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2091.

40 Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XII, 295.

41 Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, VII, 95 (Yanlışlıkla [صُدِرَ] şeklinde harekelenmiş); Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, XII, 134, 135; Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü'l-muhît*, s. 423; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XII, 295; Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2091.

42 Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, XII, 135; İbn Fâris, *Mu'cemü mekāyîsi'l-luğa*, III, 337; Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 709; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, s. 477; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XII, 295.

43 **İmâm Halîl:** Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (100-175/718-791). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 314; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 678-679; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, VIII-1, 80-90; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, XV, 310-311.

44 Ebü'l-Kāsım el-Müeddib, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Saîd el-Müeddib (ö. 338/949'dan sonra), *Dekāiku't-tasrîf*, (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), 1. Baskı, Dımaşk: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004, s. 60 (وَأَوَّلُ مَنْ سَمَّاهُ «مَصْدَرًا» وَوَسَمَهُ بِهِ الْخَلِيلُ بْنُ أَحْمَدَ أَبُو عَبْدِ الرَّحْمٰنِ الْبَصْرِيُّ.).

45 Fahreddin Kabâve tarafından, Câhiliyye'den VIII. (XIV.) asra kadarki dönemden, iştikākın kaynağına dair 70 civarında metin kronolojik olarak derlenmiştir. Bunlar arasında İmâm Halîl'den öncekilerden sadece Huzeyfe b. el-Yemân ile Ebü'l-Ameysel'den nakledilen metinlerde "masdar" kavramı geçer (Fahreddin Kabâve, *Vazîfetü'l-masdar fi'l-iştikāk ve'l-i'râb bahs meydânî li't-te'sîl*, 1. Baskı, Halep: Dâru'r-Rifâî-Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 1428/2007, s. 74-123). Ancak bu iki zat ile ilgili iddiâların sâbit olmadığı biraz sonra metinde anlatılacaktır.

46 Bu sözlüğün İmâm Halîl'e mi yoksa öğrencisi el-Leys b. el-Muzaffer (Râfi') b. Nasr b. Seyyâr el-Horasânî'ye (ö. 187/803?) mi ait olduğu konusu tartışmalıdır. Bununla ilgili görüşler için bkz. Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, VIII-1, 82 (Halîl), 285 (Leys); Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, XV, 310-311; İsmail Durmuş, "Leys b. Muzaffer", *DİA*, XXVII, 164.

47 Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, VII, 96 (وَالْمَصْدَرُ: أَصْلُ الْكَلِمَةِ الَّذِي تَصْدُرُ عَنْهُ الْأَفْعَالُ.).

kullanılır.[48] İmâm Halîl'in öğrencisi Sîbeveyh'in (ö. 180/796)[49] *el-Kitâb* isimli eserinde "masdar" kavramı defalarca geçer ve masdar konusuyla ilgili bölümler bulunur.[50] Ayrıca ilk dönemlerde çok sayıda te'lif edilen "*el-Mesâdir*" adlı eserlerin en eskisi, yine İmâm Halîl'in bir başka öğrencisi olan Kisâî'ye (ö. 189/805)[51] aittir.[52]

Çağdaş araştırmacılardan Fahreddin Kabâve tarafından, "masdar" kavramının, İmâm Halîl'den önce, sahâbî Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656)[53] ve -vefât tarihi hicrî 140 (757) olarak verilen- Ebü'l-Ameysel (ö. 240/854)[54] tarafından kullanıldığı iddiâ edilmiştir.

Ancak bu iddialardan Huzeyfe (r.a.) ile ilgili olanın, Mutaffifîn sûresinin 27. âyetinde geçen "tesnîm" (تَسْنِيم) kelimesinin tefsiriyle ilgili olarak Âlûsî'nin (ö. 1270/1854)[55] Huzeyfe'den (r.a.) naklettiği ibârenin[56] bittiği yerin kestirilemeyerek, devamındaki Âlûsî'nin kendi sözünün Huzeyfe'nin (r.a.) sözü zannedilmesinden kaynaklandığı anlaşılmıştır.[57]

---

48 el-Mektebetü'ş-Şâmile programında, *Kitâbü'l-Ayn*'ı seçerek yaptığımız taramada (مصدر) kelimesinin 339 sayfada, cemisi olan (مصادر) kelimesinin ise 13 sayfada geçtiği görülmüştür.

49 **Sîbeveyh:** Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 81; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 584-585; M. Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", *DİA*, XXXVII, 130-134.

50 el-Mektebetü'ş-Şâmile programında, *el-Kitâb*'ı seçerek yaptığımız taramada (مصدر) kelimesinin 141 sayfada, cemisi olan (مصادر) kelimesinin ise 76 sayfada geçtiği görülmüştür.

51 **Kisâî:** Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 283; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 436-437; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, VIII-1, 202-204; Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *DİA*, XXVI, 69-70.

52 Bu tür eserlerin bir listesi için bkz. Mansûr, Vesmiyye Abdülmuhsin el-Mansûr, *Ebniyetü'l-masdar fi'ş-şi'ri'l-câhilî*, Kuveyt: Câmiatü'l-Kuveyt, 1984, s. 70-71.

53 **Huzeyfe b. el-Yemân:** Ebû Abdillâh Huzeyfe b. Huseyl (Hisl) el-Yemân b. Câbir el-Absî (ö. 36/656). Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 171; Selman Başaran, "Huzeyfe b. Yemân", *DİA*, XVIII, 434-435.
Fahreddin Kabâve, *Vazîfetü'l-masdar*, s. 18 (وَأَقْدَمُ مَا وَصَلَ إِلَيْنَا مِنْ ذٰلِكَ قَوْلُ الصَّحَابِيِّ حُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ (ت ٣٦) يُعَلِّقُ عَلَى «تَسْنِيمٍ» مِنْ قَوْلِ اللهِ، عَزَّ وَجَلَّ: ﴿وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ﴾، بِأَنَّهُ: «عَيْنٌ مِنْ عَدَنٍ، سُمِّيَتْ بِـ"التَّسْنِيمِ" الَّذِي هُوَ مَصْدَرُ: "سَنَّمَهُ"، إِذَا رَفَعَهُ»), 77, 124.

54 **Ebü'l-Ameysel:** Ebü'l-Ameysel Abdullâh b. Huleyd b. Sa'd el-A'râbî (ö. 240/854). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 85; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 240; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, VIII-1, 337-338.
Fahreddin Kabâve, *Vazîfetü'l-masdar*, s. 79 (هٰذِهِ إِشَارَةٌ مِنْ أَبِي الْعَمَيْثَلِ (ت ١٤٠)، جَاءَ فِيهَا «أَنَّ "الْخَلَّ" مَصْدَرُ: "خَلَلْتُ الثَّوْبَ وَالْكِسَاءَ بِالْخِلَالِ"، وَمَصْدَرُ: "خَلَّ الرَّمِيَّةَ بِالسَّهْمِ وَالرُّمْحِ"، إِذَا نَظَمَهُ». [حاشية: الكتاب المأثور، ما اتفق لفظه واختلف معناه، ص٢٢].). İbârenin farklı bir baskıdaki yeri için bkz. Ebü'l-Ameysel el-A'râbî, *Kitâbü'l-Me'sûr mine'l-luğa mâ ittefeka lafzuhû ve ihtelefe ma'nâhu*, (nşr. Muhammed Abdülkādir Ahmed), 1. Baskı, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1408/1988, s. 79.

55 **Âlûsî:** Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (1217-1270/1802-1854). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 176-177; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 815-816; Muhammed Eroğlu, "Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd", *DİA*, II, 550-551; Ahmet Çelik, "Rûhu'l-Meânî", *DİA*, XXXV, 213-214.

56 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty., XXX, 76 (وَ﴿تَسْنِيمٍ﴾: عَلَمٌ لِعَيْنٍ بِعَيْنِهَا فِي الْجَنَّةِ، كَمَا رُوِيَ عَنِ **ابْنِ مَسْعُودٍ**. وَعَنْ **حُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ** أَنَّهُ قَالَ: «عَيْنٌ مِنْ عَدْنٍ». سُمِّيَتْ بِـ«التَّسْنِيمِ» -الَّذِي هُوَ مَصْدَرُ «سَنَّمَهُ» إِذَا رَفَعَهُ-: أ- إِمَّا لِأَنَّ شَرَابَهَا أَرْفَعُ شَرَابٍ فِي الْجَنَّةِ، عَلَى مَا رُوِيَ عَنِ **ابْنِ عَبَّاسٍ**؛ ب- أَوْ لِأَنَّهَا تَأْتِيهِمْ مِنْ فَوْقٍ، عَلَى مَا رُوِيَ عَنِ **الْكَلْبِيِّ**. ج- وَرُوِيَ: «أَنَّهَا تَجْرِي فِي الْهَوَاءِ مُتَسَنِّمَةً، فَتَنْصَبُّ فِي أَوَانِيهِمْ». د- وَقِيلَ: «سُمِّيَتْ بِذٰلِكَ لِرِفْعَةِ مَنْ يَشْرَبُ بِهَا».).

57 Huzeyfe'nin (r.a.) sözünün daha tam şekilleri için bkz. Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn*, (nşr. Abdülmaksûd b. Abdirrahîm), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, VI, 231 (وَقَالَ **حُذَيْفَةُ بْنُ الْيَمَانِ**: «تَسْنِيمٌ عَيْنٌ فِي عَدْنٍ، وَعَدْنٌ دَارُ الرَّحْمٰنِ، وَأَهْلُ عَدْنٍ جِيرَانُهُ».); Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, (nşr. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd.), 1. Baskı, Kahire: Merkezü Hecer, 1424/2003, XV, 310 (وَأَخْرَجَ ابْنُ الْمُنْذِرِ

Ebü'l-Ameysel ile ilgili iddiâda ise, vefât tarihinde hata edilmiştir. Zira yukarıda onunla ilgili dipnotta verilen kaynaklarda da görüldüğü üzere, Ebü'l-Ameysel 140 (757) yılında değil, 240 (854) yılında vefat etmiştir ki buna göre onun vefâtı, İmâm Halîl'in vefâtından 65 yıl sonradır.

C- KALIBI VE İSİMLENDİRME SEBEBİ İLE İLGİLİ İHTİLAF

İmâm Halîl'e nisbet edilen *Kitâbü'l-Ayn*'da kavram olarak "masdar" kelimesi, "*fiillerin sâdır olduğu kelime kökü*" (وَ«الْمَصْدَرُ»: أَصْلُ الْكَلِمَةِ الَّذِي تَصْدُرُ عَنْهُ الْأَفْعَالُ.) şeklinde açıklanır.[58]

Bu açıklamaya göre "masdar" kelimesi, birinci bâbdan gelen ve "ayrılıp gitmek, dönmek" manasında kullanılan fiilden "ism-i mekân" olur; "*fiillerin kendisinden ayrıldığı, döndüğü yer (kök)*" manasına gelir.[59]

İmâm Halîl'den sonra da "masdar" kavramına bu adın verilme sebebi, bir başka ifadeyle "ıstılâhî manasının lügavî manasıyla ilişkisi" hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin tamamında "masdar" ile "fiil" arasındaki iştikāk ilişkisinin göz önünde bulundurulduğu dikkati çeker. Dolayısıyla Basralılar ile Kûfeliler arasındaki "iştikākın kaynağı"na dair meşhur ihtilâfın, "masdar" kavramının îzâhına da yansıdığı görülür.[60]

(عَنْ **حُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ** قَالَ: «تَسْنِيمٌ عَيْنٌ مِنْ عَدْنٍ، يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ فِي عَدْنٍ صِرْفًا، وَتَجْرِي تَحْتَهُمْ أَسْفَلَ مِنْهُمْ إِلَى أَصْحَابِ الْيَمِينِ، فَتُمْزَجُ بِهَا أَشْرِبَتُهُمْ كُلُّهَا؛ الْمَاءُ وَالْخَمْرُ وَاللَّبَنُ وَالْعَسَلُ، يُطَيَّبُ بِهَا أَشْرِبَتُهُمْ».).

[58] Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, VII, 96.

[59] Kavram olarak "masdar" kelimesine yer veren lügat kitaplarında da İmâm Halîl'inkine benzer îzahlar yapılmıştır. Misâl olarak bkz. Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, XII, 135 (وَقَالَ **اللَّيْثُ**: «"الْمَصْدَرُ": أَصْلُ الْكَلِمَةِ الَّتِي تَصْدُرُ عَنْهَا صَوَادِرُ الْأَفْعَالِ». وَتَفْسِيرُهُ: أَنَّ الْمَصَادِرَ كَانَتْ أَوَّلَ الْكَلَامِ، كَقَوْلِكَ: «الذَّهَابُ»، وَ«السَّمْعُ»، وَ«الْحِفْظُ»، وَإِنَّمَا صَدَرَتِ الْأَفْعَالُ عَنْهَا، فَيُقَالُ: «ذَهَبَ ذَهَابًا»، وَ«سَمِعَ سَمْعًا وَسَمَاعًا»، وَ«حَفِظَ حِفْظًا».); Cevherî, *es-Sıhâh*, II, 710 (وَالْمَوْضِعُ: «مَصْدَرٌ»، وَمِنْهُ: «مَصَادِرُ الْأَفْعَالِ».); Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, s. 477 (وَ«الْمَصْدَرُ»: أ- فِي الْحَقِيقَةِ: ١- «صَدَرٌ عَنِ الْمَاءِ»، ٢- وَلِـ«مَوْضِعِ الصَّدَرِ»، ٣- وَلِـ«زَمَانِهِ»، ب- وَقَدْ يُقَالُ فِي تَعَارُفِ **النَّحْوِيِّينَ** لِـ«اللَّفْظِ الَّذِي رُوعِيَ فِيهِ صُدُورُ الْفِعْلِ الْمَاضِي وَالْمُسْتَقْبَلِ عَنْهُ».); İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 448 (*Sıhâh*'ın ibâresi), 449 (*Tehzîb*'in ibâresi); Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XII, 300 (وَ«الْمَصْدَرُ» -بِالْفَتْحِ-: مَوْضِعُ الصُّدُورِ -وَهُوَ: الْاِنْصِرَافُ-، وَمِنْهُ: «مَصَادِرُ الْأَفْعَالِ».); Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, II, 2091 ("صَدْر" [sadr] Masdar olur, rücû' eylemek manasına. "مَصْدَر" [masdar] dahi bu manayadır ki masdar-ı mîmîdir. … "الْمَصْدَر" [el-masdar]: "مَقْعَد" [mak'ad] vezninde. Masdar-ı mîmîdir, niteki zikrolundu. Ve ism-i mekân olur ki ilm-i tasrifte olan "مَصْدَر" [masdar] bu manayadır.); **Tehânevî**, s. 169; **Eskicizâde**, s. 231.

[60] "İştikākın kaynağı" ile ilgili görüşler ve tarafların delilleri hakkında bilgi için bkz. Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî (ö. 337/949), *el-Îzâh fî ileli'n-nahv*, (nşr. Mâzin el-Mübârek), 6. Baskı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1416/1996, s. 56-63; Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzübân es-Sîrâfî (ö. 368/979), *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, (nşr. Ahmed Hasen Mehdlî-Alî Seyyid Alî), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008, I, 16-17; Ebû Alî el-Fârisî, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî (ö. 377/987), *et-Ta'lîka alâ Kitâbi Sîbeveyh*, (nşr. Avad b. Hamed el-Kavzî), 1. Baskı, Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1410/1990, I, 43-45; İbnü'l-Varrâk, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh b. el-Abbâs el-Bağdâdî el-Verrâk (ö. 381/991), *İlelü'n-nahv*, (nşr. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş), 1. Baskı, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999, s. 305-308, 359-362; Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078?), *Kitâbü'l-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, (nşr. Kâzım Bahr el-Mercân), Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1982, I, 111-112; a.mlf., *el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile*, (nşr. Ahmed b. Abdillâh b. İbrâhîm ed-Düveyş), Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1428/2007, II, 1057-1060; Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî (ö. 577/1181), *el-İnsâf fî mesâili'l-hılâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1997, I, 235-245 (28. Mes'ele); Süheylî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (ö. 581-1185), *Netâicü'l-fiker fi'n-nahv*, (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Muavvaz), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992, s. 53-56; Ukberî, Ebü'l-Bekā Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî (ö. 616/1219), *et-Tebyîn an mezâhibi'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*,

İmâm Halîl'in görüşünü takip eden Sîbeveyh (ö. 180/796) ve Basralılara göre, iştikākın kaynağı "masdar"dır; yani "fiil", "masdar"dan türemiştir.[61]

Ferrâ'dan (ö. 207/822)[62] itibaren Kûfelilere göre ise, iştikākın kaynağı "fiil"dir; yani "masdar", "fiil"den türemiştir.[63]

Zeccâcî (ö. 337/949),[64] nahiv illetlerine ve hilâfiyâtına dair günümüze ulaşan en eski eserlerden biri olan *el-Îzâh fî ileli'n-nahv* adlı eserinde, "iştikākın kaynağı" konusundaki ihtilâfa özel bir "bâb" ayırır. Basralıların dayandığı beş delil ile Kûfelilerin dayandığı iki delili takrir ettikten sonra, kendisi ile döneminde Kûfelilerin önde gelen âlimlerinden biri olan Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)[65] arasında geçen bir münâzarayı nakleder.[66]

Basralıların delillerinden biri de, "masdar" kavramının isimlendirme sebebi, yani lügat manasıyla ilişkisidir. Onlara göre, "masdar" kelimesi lügatta "ayrılınan, dönülen yer" manasında "ism-i mekân"dır. Develerin -su içtikten sonra- ayrıldıkları/döndükleri/göğüslerini çevirip arkalarını döndükleri yere (مَصْدَرُ الْإِبِلِ) denir. Bu manayı teşbih/istiâre yoluyla kavramımıza uyguladığımızda "masdar", "fiilin kendisinden ayrıldığı/döndüğü şey" manasına

---

(nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986, s. 143-149 (6. Mesele); İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249), *el-Îzâh fî şerhi'l-Mufassal*, (nşr. İbrâhîm Muhammed Abdullâh), 1. Baskı, Dımaşk: Dâru Sa'diddîn, 1425/2005, I, 186-188; İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274), *Şerhu't-Teshîl*, (nşr. Abdurrahmân es-Seyyid-Muhammed Bedevî el-Mahtûn), 1. Baskı, Kahire: Dâru Hecer, 1410/1990, II, 178-180; Ebû Hayyân el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitâbi't-Teshîl*, (nşr. Hasan Hindâvî), 1. Baskı, Riyâd: Dâru Künûzi İşbîliyâ, 1429/2008, VII, 133-139; Zebîdî, Ebû Abdillâh Sirâcüddîn Abdüllatîf b. Ebî Bekr b. Ahmed eş-Şercî ez-Zebîdî el-Yemânî (ö. 802/1400), *İ'tilâfü'n-nusra fî ihtilâfi nuhâti'l-Kûfe ve'l-Basra*, (nşr. Târık el-Cenâbî), 1. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987, s. 111-112; Abdullah Emîn, *el-İştikāk*, 2. Baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1420/2000, s. 5-159; Fahreddin Kabâve, *Vazîfetü'l-masdar*, s. 49-55; **Karsî**, s. 180.

61 Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 3. Baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988, I, 12 (وَأَمَّا «الْفِعْلُ»: فَأَمْثِلَةٌ أُخِذَتْ مِنْ لَفْظِ أَحْدَاثِ الْأَسْمَاءِ، وَبُنِيَتْ: ١- لِمَا مَضَى، ٢- وَلِمَا يَكُونُ وَلَمْ يَقَعْ، ٣- وَمَا هُوَ كَائِنٌ لَمْ يَنْقَطِعْ ... وَ«الْأَحْدَاثُ»: نَحْوُ «الضَّرْبِ» وَ«الْحَمْدِ» وَ«الْقَتْلِ».), 20-21, 34-35, 36; İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 316/929), *el-Usûl fi'n-nahv*, (nşr. Abdülhüseyn el-Fetlî), 3. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996, I, 40 (وَجَمِيعُ الْأَفْعَالِ مُشْتَقَّةٌ مِنَ الْأَسْمَاءِ الَّتِي تُسَمَّى «مَصَادِرَ»، كَـ«الضَّرْبِ» وَ«الْقَتْلِ» وَ«الْحَمْدِ»، أَلَا تَرَى: أَنَّ «حَمِدْتُ» مَأْخُوذٌ مِنَ «الْحَمْدِ»، وَ«ضَرَبْتُ» مَأْخُوذٌ مِنَ «الضَّرْبِ». وَإِنَّمَا لَقَّبَ **النَّحْوِيُّونَ** هٰذِهِ الْأَحْدَاثَ «مَصَادِرَ»، لِأَنَّ الْأَفْعَالَ كَأَنَّهَا صَدَرَتْ عَنْهَا.), 137, 159, 161; Zeccâcî, *el-Îzâh*, s. 56 (قَالَ **سِيبَوَيْهِ وَجَمِيعُ الْبَصْرِيِّينَ**: «"الْفِعْلُ": مَأْخُوذٌ مِنَ "الْمَصْدَرِ"، وَ"الْمَصْدَرُ": سَابِقٌ لَهُ، فَهُوَ: اسْمُ "الْفِعْلِ"».).

62 **Ferrâ:** Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ (144-207/761-822). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 145-146; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IV, 95-96; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, VIII-1, 214-218; Zülfikar Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", *DİA*, XII, 406-408.

63 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr-Ahmed Yûsuf Necâtî), 3. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983, I, 125 (وَقَوْلُهُ: ﴿زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا﴾ [سورة البقرة: ٢/٢١٢]. وَلَمْ يَقُلْ: «زُيِّنَتْ» وَذٰلِكَ جَائِزٌ، وَإِنَّمَا ذَكَّرَ الْفِعْلَ وَالِاسْمُ مُؤَنَّثٌ لِأَنَّهُ مُشْتَقٌّ مِنْ «فَعَلَ» فِي مَذْهَبِ «مَصْدَرٍ»، فَمَنْ أَنَّثَ: أَخْرَجَ الْكَلَامَ عَلَى اللَّفْظِ، وَمَنْ ذَكَّرَ: ذَهَبَ إِلَى تَذْكِيرِ «الْمَصْدَرِ».); Zeccâcî, *el-Îzâh*, s. 56 (قَالَ **الْفَرَّاءُ وَجَمِيعُ الْكُوفِيِّينَ**: «"الْمَصْدَرُ": مَأْخُوذٌ مِنَ "الْفِعْلِ"، وَ"الْفِعْلُ": سَابِقٌ لَهُ، وَهُوَ: ثَانٍ بَعْدَهُ».); Ebü'l-Kāsım el-Müeddib, *Dekāiku't-tasrîf*, s. 60 (اِعْلَمْ: أَنَّ «الْمَصْدَرَ» مُشْتَقٌّ مِنَ «الْفِعْلِ الْمَاضِي» وَمَأْخُوذٌ مِنْهُ.).

64 **Zeccâcî:** Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî (ö. 337/949). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 299; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 78-79; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, VIII-1, 180-182; Musa Yıldız, "Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım", *DİA*, XLIV, 175-176; M. Sadi Çöğenli, "el-Cümelü'l-Kübrâ", *DİA*, VIII, 114-115.

65 **Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî:** Ebû Bekr Muhammed b. el-Kāsım b. Muhammed el-Enbârî (271-328/885-940). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 334; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 597; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, VIII-1, 270-276; Emin Işık, "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir", *DİA*, XXI, 24-26.

66 Zeccâcî, *el-Îzâh*, s. 56-63 (بَابُ الْقَوْلِ فِي الْفِعْلِ وَالْمَصْدَرِ: أَيُّهُمَا مَأْخُوذٌ مِنْ صَاحِبِهِ؟).

gelir. Eğer Kûfelilerin iddiâ ettikleri gibi, masdar fiilden türemiş olsaydı, ona "ism-i mekân" kalıbıyla "masdar" değil, "ism-i fâil" kalıbıyla "sâdır" denmesi gerekirdi. Gerek Basralı gerekse Kûfeli, bütün nahivciler bu kalıba, "sâdır" değil de, "masdar" dediklerine göre, demek ki fiil masdardan türemiştir. Ayrıca Arap dilinde (مَفْعَلٌ) kalıbı ism-i fâil manasında kullanılmaz.[67]

Kûfeliler adına Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, bu delile şöyle cevap vermiştir: Ferrâ'ya göre, "masdar" (مَصْدَرٌ) kelimesi, "ism-i mekân" değil, "masdar-ı mîmî"dir ve "ism-i fâil" (الصَّادِرُ) manasında değil, "ism-i mefʿûl" (الْمَصْدُورُ عَنِ الْفِعْلِ) manasındadır. Buna göre "masdar"ın manası, "fiilden dönen" değil, "fiilden döndürülen" olur. Nitekim Arap dilinde (مَفْعَلٌ) kalıbının "ism-i mefʿûl" manasında kullanıldığı örnekler de vardır. Meselâ: (هٰذَا مَرْكَبٌ فَارِهٌ) denilir, (مَرْكُوبٌ فَارِهٌ) "mâhirâne yürüyüp binicisini yormayan binek (binilen)" manasına gelir; (مَشْرَبٌ عَذْبٌ) denilir, (مَشْرُوبٌ عَذْبٌ) "tatlı içecek (içilen)" manasına gelir. Dolayısıyla bu örneklerdeki (مَفْعَلٌ) kalıpları, sizin iddia ettiğiniz gibi "ism-i mekân" değil, "masdar-ı mîmî" olup "ism-i mefʿûl" manasında kullanılmış olur.[68]

---

67 İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, I, 40 (وَجَمِيعُ الْأَفْعَالِ مُشْتَقَّةٌ مِنَ الْأَسْمَاءِ الَّتِي تُسَمَّى «مَصَادِرَ»، كَـ«الضَّرْبِ» وَ«الْقَتْلِ» وَ«الْحَمْدِ»، أَلَا تَرَى: أَنَّ «حَمِدْتُ» مَأْخُوذٌ مِنَ «الْحَمْدِ»، وَ«ضَرَبْتُ» مَأْخُوذٌ مِنَ «الضَّرْبِ». وَإِنَّمَا لَقَّبَ **النَّحْوِيُّونَ** هٰذِهِ الْأَحْدَاثَ «مَصَادِرَ»، لِأَنَّ الْأَفْعَالَ كَأَنَّهَا صَدَرَتْ عَنْهَا.); Zeccâcî, *el-Îzâh*, s. 58 (دَلِيلٌ آخَرُ **لِلْبَصْرِيِّينَ**. قَالُوا: مِنَ الدَّلِيلِ أَيْضًا عَلَى «أَنَّ الْمَصْدَرَ قَبْلَ الْفِعْلِ، وَأَنَّ الْفِعْلَ [مَأْخُوذٌ] مِنْهُ»: أَنَّ «الْمَصْدَرَ» فِي اللُّغَةِ: هُوَ «الْمَكَانُ الَّذِي يُصْدَرُ عَنْهُ»، كَقَوْلِنَا: «هٰذَا مَصْدَرُ الْإِبِلِ» لِلْمَكَانِ الَّذِي تَصْدُرُ عَنْهُ، فَعَلَى مَا تُوجِبُهُ حَقِيقَةُ اللُّغَةِ هُوَ [أَيْ: الْمَصْدَرُ]: «الشَّيْءُ الَّذِي يَصْدُرُ عَنْهُ الْفِعْلُ»، وَلَوْ كَانَ هُوَ صَدَرَ عَنِ الْفِعْلِ: سُمِّيَ «صَادِرًا»، لَا «مَصْدَرًا». وَهٰذَا بَيِّنٌ وَاضِحٌ.), 62; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, I, 17 (وَمِمَّا يَدُلُّ عَلَى صِحَّةِ قَوْلِنَا فِي الْمَصْدَرِ: اِجْتِمَاعُ **النَّحْوِيِّينَ** عَلَى تَلْقِيبِهِ «مَصْدَرًا»، وَ«الْمَصْدَرُ» الْمَفْهُومُ فِي اللُّغَةِ: هُوَ «الْمَوْضِعُ الَّذِي يُصْدَرُ عَنْهُ»، كَقَوْلِهِمْ: «مَصْدَرُ الْإِبِلِ، وَمَوْرِدُهَا» لِلْمَوْضِعِ الَّذِي تَصْدُرُ عَنْهُ وَتَرِدُهُ، فَعَقَلْنَا بِذٰلِكَ: «أَنَّ "الْفِعْلَ" قَدْ صَدَرَ عَنِ "الْمَصْدَرِ" حِينَ اسْتَوْجَبَ بِذٰلِكَ أَنْ يُسَمَّى "مَصْدَرًا"، كَمَا وَصَفْنَا فِي الْمَصْدَرِ». وَبِاللهِ التَّوْفِيقُ.); İbnü'l-Varrâk, *İlelü'n-nahv*, s. 305 (أَحَدُهَا: إِجْمَاعُ **النَّحْوِيِّينَ** عَلَى تَسْمِيَتِهِ «مَصْدَرًا»، وَ«الْمَصْدَرُ» فِي اللُّغَةِ: هُوَ «الْمَوْضِعُ الَّذِي تَصْدُرُ عَنْهُ الْإِبِلُ، وَتَرِدُهُ»، فَلَمَّا اسْتَحَقَّ هٰذَا الْاِسْمَ: وَجَبَ أَنْ يَكُونَ «الْفِعْلُ» هُوَ الصَّادِرَ عَنْهُ.), 360; Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, I, 112 (وَلِهٰذَا الْمَعْنَى سَمَّى **النَّحْوِيُّونَ** نَحْوَ «الضَّرْبِ» وَ«الْقَتْلِ» «مَصْدَرًا»، لِأَنَّ الْأَفْعَالَ إِذَا كَانَتْ مَأْخُوذَةً مِنْهُ: كَانَ هُوَ مَصْدَرًا لَهَا، كَـ«مَصْدَرِ الْإِبِلِ» الَّذِي هُوَ خِلَافُ «الْمَوْرِدِ».), 581 (وَقَدْ تَقَدَّمَ فِي صَدْرِ هٰذَا الْكِتَابِ: أَنَّ نَحْوَ «الضَّرْبِ» وَ«الْقَتْلِ» سُمِّيَ «مَصْدَرًا»، لِأَنَّ الْأَفْعَالَ اشْتُقَّتْ مِنْهُ، فَكَأَنَّهَا صَدَرَتْ عَنْهُ); Enbârî, *el-İnsâf*, I, 238-239 (وَمِنْهُمْ مَنْ تَمَسَّكَ بِأَنْ قَالَ: الدَّلِيلُ عَلَى «أَنَّ "الْمَصْدَرَ" هُوَ الْأَصْلُ»: تَسْمِيَتُهُ «مَصْدَرًا»، فَإِنَّ «الْمَصْدَرَ» هُوَ «الْمَوْضِعُ الَّذِي يُصْدَرُ عَنْهُ»، وَلِهٰذَا قِيلَ لِلْمَوْضِعِ الَّذِي تَصْدُرُ عَنْهُ الْإِبِلُ: «مَصْدَرٌ»، فَلَمَّا سُمِّيَ «مَصْدَرًا»: دَلَّ عَلَى «أَنَّ "الْفِعْلَ" قَدْ صَدَرَ عَنْهُ». وَهٰذَا دَلِيلٌ لَا بَأْسَ بِهِ فِي الْمَسْأَلَةِ.); Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, s. 58 (قُلْنَا: تَسْمِيَةُ الْحَدَثِ **عِنْدَنَا** «مَصْدَرًا»: عَلَى جِهَةِ الْاِسْتِعَارَةِ، كَأَنَّهُ: الْمَوْضِعُ الَّذِي صَدَرَتْ عَنْهُ الْأَفْعَالُ، وَالْأَصْلُ الَّذِي نَشَأَتْ عَنْهُ.); Ukberî, *et-Tebyîn*, s. 147-148 (**وَالْجَوَابُ**: أَمَّا «الْوَجْهُ الْأَوَّلُ»: فَلَيْسَ بِشَيْءٍ. وَذٰلِكَ: أَنَّ «الْمَصْدَرَ» مُشْتَقٌّ مِنْ «صَدَرْتُ عَنِ الشَّيْءِ» إِذَا وَلَّيْتَهُ صَدْرَكَ وَجَعَلْتَهُ وَرَاءَكَ، وَمِنْ ذٰلِكَ قَوْلُهُمْ: «الْمَوْرِدُ وَالْمَصْدَرُ»، يُشَارُ بِهِ إِلَى «الْمَاءِ الَّذِي تَرِدُ عَلَيْهِ الْإِبِلُ، ثُمَّ تَصْدُرُ عَنْهُ»، وَلَا مَعْنَى لِهٰذَا إِلَّا «أَنَّ الْإِبِلَ تَتَوَلَّى عَنِ الْمَاءِ، وَتَصْرِفُ عَنْهُ صُدُورَهَا» فَيُقَالُ: «قَدْ صَدَرَتْ عَنِ الْمَاءِ»، وَقَدْ شَاعَ فِي الْكَلَامِ قَوْلُ الْقَائِلِ: «فُلَانٌ مُوَفَّقٌ فِيمَا يُورِدُهُ وَيُصْدِرُهُ»، وَ«... فِي مَوَارِدِهِ وَمَصَادِرِهِ»، وَكُلُّ ذٰلِكَ بِالْمَعْنَى الَّذِي ذَكَرْنَاهُ. وَبِهٰذَا يَتَحَقَّقُ كَوْنُ «الْفِعْلِ» مُشْتَقًّا مِنَ «الْمَصْدَرِ»، لِأَنَّهُ بِمَنْزِلَةِ «الْمَكَانِ الَّذِي يَصْدُرُ عَنْهُ».); İbnü'l-Hâcib, *el-Îzâh*, I, 187 (وَمُقْتَضَى مَذْهَبِ **الْكُوفِيِّينَ**: أَنْ يُسَمَّى الْمَصْدَرُ «صَادِرًا»، وَالْفِعْلُ «مَصْدَرًا»، لِأَنَّ «الْمَصْدَرَ»: مَحَلُّ الصُّدُورِ، وَهُوَ عِنْدَهُمْ: «الْفِعْلُ»، وَ«الصَّادِرُ»: مَنْ حَصَلَ لَهُ الصُّدُورُ، وَهُوَ: «الْمَصْدَرُ» عِنْدَهُمْ.).

68 Zeccâcî, *el-Îzâh*, s. 62 (فَقَالَ [**أَبُو بَكْرِ بْنُ الْأَنْبَارِيِّ**]: لَيْسَ هُوَ كَذٰلِكَ عِنْدَ **الْفَرَّاءِ**، إِنَّمَا هُوَ عِنْدَهُ بِمَعْنَى «مَفْعُولٍ»، كَأَنَّهُ أُصْدِرَ عَنِ الْفِعْلِ، لَا أَنَّهُ هُوَ صَدَرَ عَنْهُ، فَهُوَ بِمَعْنَى «مَفْعُولٍ»، كَمَا قِيلَ: «هٰذَا مَرْكَبٌ فَارِهٌ»، وَمَعْنَاهُ: «مَرْكُوبٌ فَارِهٌ»، وَ«... مَشْرَبٌ عَذْبٌ»، وَمَعْنَاهُ: «مَشْرُوبٌ عَذْبٌ».); İbnü'l-Varrâk, *İlelü'n-nahv*, s. 360 (**فَإِنْ قَالَ قَائِلٌ**: مَا تُنْكِرُونَ: أَنْ يَكُونَ «الْمَصْدَرُ» لَا يُرَادُ بِهِ «الْمَوْضِعُ»، وَإِنَّمَا يُرَادُ بِهِ «الْمَفْعُولُ»، أَيْ: «الْمَصْدُورُ بِهِ عَنِ الْفِعْلِ»، كَمَا تَقُولُ: «مَرْكَبٌ فَارِهٌ»، [أَيْ: «مَرْكُوبٌ فَارِهٌ»،] وَكَمَا يُقَالُ: «مَشْرَبٌ عَذْبٌ»، أَيْ: «مَشْرُوبٌ عَذْبٌ».); Enbârî, *el-İnsâf*, I, 236 (قَالُوا: **وَلَا يَجُوزُ أَنْ يُقَالَ**: «إِنَّ الْمَصْدَرَ إِنَّمَا سُمِّيَ "مَصْدَرًا" لِصُدُورِ الْفِعْلِ عَنْهُ، كَمَا قَالُوا لِلْمَوْضِعِ الَّذِي تَصْدُرُ عَنْهُ الْإِبِلُ: "مَصْدَرًا" لِصُدُورِهَا عَنْهُ»، **لِأَنَّا نَقُولُ**: لَا نُسَلِّمُ، بَلْ: سُمِّيَ «مَصْدَرًا» لِأَنَّهُ «مَصْدُورٌ عَنِ الْفِعْلِ»، كَمَا قَالُوا: «مَرْكَبٌ فَارِهٌ»، وَ«مَشْرَبٌ عَذْبٌ»، أَيْ:

Basralılar, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin bu iddiâsına iki şekilde cevap vermişlerdir:

Birincisi: Lafızların, zâhirî (açık, hakikî) manalarına hamledilme imkânı bulunduğu zaman, başka manalara hamledilmeleri câiz olmaz. Burada zâhir olan (مَصْدَر) kelimesinin, "ism-i mef'ûl" değil, "ism-i mekân" olmasıdır. Dolayısıyla "ism-i mekân" manasına hamledilmesi gerekir. (Verilen örneklerdeki (مَرْكَبٌ) ve (مَشْرَبٌ) kelimelerinden "ism-i mef'ûl" manasının kastedilmesi, mecâz yoluyla olduğundan, "zâhir" kabul edilmez.)

İkincisi: Kaldı ki gösterilen örneklerdeki (مَرْكَبٌ) ve (مَشْرَبٌ) kelimelerinin de "ism-i mekân" manasına hamledilmeleri ve peşlerinden sıfat olarak gelen (فَارِهٌ) ve (عَذْبٌ) şibh-i fiillerinin, "mücâveret" alâkasından dolayı "mecâz-ı aklî" yoluyla, onlara giden müstetir zamirlere isnâd edilmeleri mümkündür. Bunun Kur'ân-ı Kerîm'de ve Arap kelâmında pek çok örneği vardır.[69]

"Masdar" kavramının isimlendirme sebebiyle ilgili temel görüşler bunlar olmakla birlikte, Kûfeliler nâmına başka görüşler de ileri sürülmüştür.[70]

D- BAZI TARİFLERİ

İlk dönem nahivcileri, "masdar" kavramını teknik bir şekilde tarif etmeye ihtiyaç duymamışlar; onun yerine -"iş"/"oluş" manasını ifade etmek üzere- "hades (ç. ahdâs)" (الْحَدَثُ

«مَرْكُوبٌ فَارِهٌ»، وَ«مَشْرُوبٌ عَذْبٌ»، وَالْمُرَادُ بِهِ: «الْمَفْعُولُ»، لَا: «الْمَوْضِعُ»، فَلَا تَمَسُّكَ لَكُمْ بِـ«تَسْمِيَتِهِ "مَصْدَرًا"».); İbnü'l-Hâcib, *el-Îzâh*, I, 187 (وَأَجَابَ **ابْنُ الْأَنْبَارِيِّ** بِـ«أَنَّه "مَصْدَرٌ" بِمَعْنَى "مَفْعُولٍ"، لِأَنَّهُ أُصْدِرَ عَنِ الْفِعْلِ، مِثْلُ: "مَرْكَبٌ فَارِهٌ"، بِمَعْنَى "مَرْكُوبٍ"، وَ"مَشْرَبٌ [عَذْبٌ]" بِمَعْنَى "مَشْرُوبٍ"»). "Masdar" kelimesinin "masdar-ı mîmî" olarak "masdar", "ism-i fâil" veya "ism-i mef'ûl" manalarında kullanılmasının mümkün olduğuna dair bkz. **Eskicizâde**, s. 232.

[69] Zeccâcî, *el-Îzâh*, s. 62-63; İbnü'l-Varrâk, *İlelü'n-nahv*, s. 360 (**قِيلَ لَهُ**: هٰذَا يُفَسَّرُ مِنْ وَجْهَيْنِ. **أَحَدُهُمَا**: أَنَّ الْأَلْفَاظَ إِذَا أَمْكَنَ تَأْوِيلُهَا عَلَى ظَاهِرِهَا: فَلَيْسَ يَنْبَغِي أَنْ تُعْدَلَ عَنِ الظَّاهِرِ إِلَّا بِدَلَالَةٍ، فَإِذَا كَانَ ظَاهِرُ «الْمَصْدَرِ» يُوجِبُ أَنْ يَكُونَ «اسْمًا لِلْمَوْضِعِ» هَاهُنَا [وَلَيْسَ] مَا يَمْنَعُ مِنْ ذٰلِكَ: وَجَبَ أَنْ يُحْمَلَ عَلَى ظَاهِرِهِ، وَإِذَا كَانَ كَذٰلِكَ: فَيَجِبُ أَنْ يَكُونَ «اسْمًا لِلْمَوْضِعِ» عَلَى مَا ذَكَرْنَاهُ. **وَالْوَجْهُ الثَّانِي**: أَنَّ قَوْلَهُمْ: «مَرْكَبٌ فَارِهٌ» وَ«مَشْرَبٌ عَذْبٌ»: يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ «مَوْضِعَ "الْمَرْكُوبِ" وَ"الْمَشْرُوبِ"»، وَإِنَّمَا يُنْسَبُ إِلَيْ[هِ] «الْفَرَاهَةُ» وَ«الْعُذُوبَةُ» لِلْمُجَاوَرَةِ، كَمَا يُقَالُ: «جَرَى النَّهْرُ»، وَإِنَّمَا يَجْرِي الْمَاءُ فِي النَّهْرِ. وَالَّذِي يَدُلُّ عَلَى صِحَّةِ مَا ذَكَرْنَاهُ: تَسْمِيَتُهُ «مَصْدَرًا».); Enbârî, *el-İnsâf*, I, 243-245 (**قَوْلُهُمْ**: إِنَّ الْمُرَادَ بِهِ «الْمَفْعُولُ»، لَا «الْمَوْضِعُ»، كَقَوْلِهِمْ: «مَرْكَبٌ فَارِهٌ»، وَ«مَشْرَبٌ عَذْبٌ»، أَيْ: «مَرْكُوبٌ فَارِهٌ»، وَ«مَشْرُوبٌ عَذْبٌ». **قُلْنَا**: هٰذَا بَاطِلٌ مِنْ وَجْهَيْنِ. **أَحَدُهُمَا**: أَنَّ الْأَلْفَاظَ إِذَا أَمْكَنَ حَمْلُهَا عَلَى ظَاهِرِهَا: فَلَا يَجُوزُ الْعُدُولُ بِهَا عَنْهُ، وَالظَّاهِرُ يُوجِبُ أَنْ يَكُونَ «الْمَصْدَرُ» لِـ«الْمَوْضِعِ» لَا لِـ«الْمَفْعُولِ»، فَوَجَبَ حَمْلُهُ عَلَيْهِ. **وَالثَّانِي**: أَنَّ قَوْلَهُمْ: «مَرْكَبٌ فَارِهٌ»، وَ«مَشْرَبٌ عَذْبٌ»: يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ بِهِ «مَوْضِعَ الرُّكُوبِ» وَ«مَوْضِعَ الشُّرْبِ»، وَنُسِبَ إِلَيْهِ «الْفَرَاهَةُ» وَ«الْعُذُوبَةُ» لِلْمُجَاوَرَةِ، كَمَا يُقَالُ: «جَرَى النَّهْرُ»، وَالنَّهْرُ لَا يَجْرِي، وَإِنَّمَا يَجْرِي الْمَاءُ فِيهِ، ... وَالشَّوَاهِدُ عَلَى هٰذَا النَّحْوِ مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ تَعَالَى وَكَلَامِ الْعَرَبِ: أَكْثَرُ مِنْ أَنْ تُحْصَى، فَدَلَّ عَلَى أَنَّ الْمُرَادَ بِقَوْلِهِمْ: «مَرْكَبٌ فَارِهٌ»، وَ«مَشْرَبٌ عَذْبٌ»: «مَوْضِعُ الرُّكُوبِ» وَ«مَوْضِعُ الشُّرْبِ»، وَأُضِيفَ إِلَيْهِ «الْفَرَاهَةُ» وَ«الْعُذُوبَةُ» لِلْمُجَاوَرَةِ، عَلَى مَا بَيَّنَّا.); İbnü'l-Hâcib, *el-Îzâh*, I, 187 (**وَأُجِيبَ** بِـ«أَنَّه لَمْ يَجِئْ "مَفْعَلٌ" بِمَعْنَى "مُفْعَلٍ"؛ وَلَوْ سُلِّمَ: فَنَادِرٌ بَعِيدٌ».); İbnü't-Tayyib eş-Şarkî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed eş-Şarkî es-Sumeylî el-Fâsî el-Medenî (ö. 1170/1756), *Feyzu neşri'l-inşirâh min ravzi tayyi'l-İktirâh*, (nşr. Mahmûd Yûsuf Feccâl), 2. Baskı, Dübey: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 1423/2002, II, 1022-1023.

[70] Ebü'l-Kāsım el-Müeddib, *Dekāiku't-tasrîf*, s. 60 (وَسُمِّيَ «مَصْدَرًا»: أ- لِصُدُورِهِ عَنِ «الْفِعْلِ الْمَاضِي»، ب- وَلِأَنَّهُ مُتَوَسِّطٌ فِي الصَّرْفِ مَكَانَ الصَّدْرِ مِنَ الْجَسَدِ.); İbnü'l-Hâcib, *el-Îzâh*, I, 187 (**وَقَالَ بَعْضُهُمْ**: «الْمَصْدَرُ»: «مَا بِهِ حَصَلَ "الصُّدُورُ"»، وَكَمَا حَصَلَ «الصُّدُورُ» لِـ«الْمَحَلِّ الْمَصْدُورِ عَنْهُ» حَصَلَ لِـ«الصَّادِرِ». **وَأُجِيبَ** بِـ«أَنَّهُ تَخْلِيطُ "اسْمِ الْمَكَانِ" بِـ"الْفَاعِلِ"». **وَقِيلَ**: سُمِّيَ «مَصْدَرًا»، لِأَنَّهُ «ذُو صُدُورٍ». **وَأُجِيبَ** بِـ«أَنَّهُ يَلْزَمُ [حِينَئِذٍ] أَنْ يُسَمَّى "الْفَاعِلُ" "مَفْعَلًا"، لِأَنَّهُ "ذُو فِعْلٍ"». وَهٰذَا بَحْثٌ لَفْظِيٌّ.). Başka bazı görüşler için bkz. **Eskicizâde**, s. 232.

ج الْأَحْدَاثُ), “hadesân” (الْحَدَثَانُ), “fiil (ç. ef‘âl)” (الْفِعْلُ ج الْأَفْعَالُ) ve “ma‘nâ (ç. meânî)” (الْمَعْنَى ج الْمَعَانِي) gibi eş anlamlı kelimeler kullanmakla veya sadece misal vermekle yetinmişlerdir.[71]

“Masdar”ın ifade ettiği manalar, Zeyd ve Amr gibi sâbit olmayıp tekrar tekrar meydana geldikleri,[72] fâilleri tarafından ihdâs edildikleri[73] veya çoğunlukla hâdis (sonradan var edilen şeyler) oldukları[74] için “**hades**” ve “**hadesân**”; Zeyd, Amr, adam, at gibi şahıs (zât/somut) değil, mânevî (soyut) şeyler oldukları için “**mânâ**”;[75] yapılan fiiller[76] veya fâilin hareketi[77] oldukları için “**fiil**”; ıstılâh olan fiiller kendilerinden türetildiği için “**masdar**”[78] diye isimlendirilmiştir.

Sonraki dönemlerde yapılan tariflerde esasen bu çerçevenin dışına çıkılmayıp sadece ifade, “tarif” şekline sokulmuş; “fiil”in tarifin dışında kalması için “zaman manasına delâlet etmediği” veya “belirsiz bir zamana delâlet ettiği” vurgulanmış ve “ism-i masdar”, “sınâî masdar” vb.’ni dışarıda bırakacak bazı kayıtlar eklenmiştir.

---

71 Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 12 (وَأَمَّا «الْفِعْلُ»: فَأَمْثِلَةٌ أُخِذَتْ مِنْ لَفْظِ أَحْدَاثِ الْأَسْمَاءِ، وَبُنِيَتْ: ١- لِمَا مَضَى، ٢- وَلِمَا يَكُونُ وَلَمْ يَقَعْ، ٣- وَمَا هُوَ كَائِنٌ لَمْ يَنْقَطِعْ ... وَ«الْأَحْدَاثُ»: نَحْوُ «الضَّرْبِ» وَ«الْحَمْدِ» وَ«الْقَتْلِ».), 34 (وَاعْلَمْ: أَنَّ «الْفِعْلَ الَّذِي لَا يَتَعَدَّى الْفَاعِلَ» يَتَعَدَّى إِلَى «اسْمِ الْحَدَثَانِ» الَّذِي أُخِذَ مِنْهُ، لِأَنَّهُ إِنَّمَا يُذْكَرُ لِيَدُلَّ عَلَى «الْحَدَثِ». أَلَا تَرَى: أَنَّ قَوْلَكَ: «قَدْ ذَهَبَ» بِمَنْزِلَةِ قَوْلِكَ: «قَدْ كَانَ مِنْهُ "ذَهَابٌ"». وَإِنَّمَا جُعِلَ فِي الزَّمَانِ أَقْوَى، لِأَنَّ «الْفِعْلَ» بُنِيَ لِمَا مَضَى مِنْهُ وَمَا لَمْ يَمْضِ، فَفِيهِ: أ- بَيَانُ «مَتَى وَقَعَ؟»، ب- كَمَا أَنَّ فِيهِ بَيَانَ «أَنَّهُ قَدْ وَقَعَ "الْمَصْدَرُ" [وَهُوَ "الْحَدَثُ"]».), 35, 36; Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, II, 404 (وَقَوْلُهُ: ﴿لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ﴾ [سورة ص: ٣٨/٢٤]، الْمَعْنَى فِيهِ: «بِسُؤَالِهِ نَعْجَتَكَ»، فَإِذَا أَلْقَيْتَ «الْهَاءَ» مِنَ «السُّؤَالِ»: أَضَفْتَ «الْفِعْلَ» إِلَى «النَّعْجَةِ». وَمِثْلُهُ قَوْلُهُ: ﴿لَا يَسْأَمُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ﴾ [سورة فصلت: ٤١/٤٩]، وَمَعْنَاهُ: «مِنْ دُعَائِهِ بِالْخَيْرِ»: فَلَمَّا أَلْقَى «الْهَاءَ»: أَضَافَ «الْفِعْلَ» إِلَى «الْخَيْرِ»، وَأَلْقَى مِنَ «الْخَيْرِ» «الْبَاءَ».); Müberred, Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *el-Muktedab*, (nşr. Muhammed Abdülhâlik Udayme), Kahire: el-Meclisü’l-A‘lâ li’ş-Şüûni’l-İslâmiyye, 1415/1994, II, 36; III, 68, 214, 226 (وَاعْلَمْ: أَنَّ «الْمَصْدَرَ» كَسَائِرِ الْأَسْمَاءِ، إِلَّا أَنَّهُ اسْمٌ لِلْفِعْلِ.); IV, 299 (اِعْلَمْ: أَنَّه لَا يَنْتَصِبُ شَيْءٌ إِلَّا عَلَى أَنَّه «مَفْعُولٌ» أَوْ «مُشَبَّهٌ بِالْمَفْعُولِ فِي لَفْظٍ أَوْ مَعْنًى». وَ«الْمَفْعُولُ» عَلَى ضُرُوبٍ، فَمِنْ ذٰلِكَ: «الْمَصْدَرُ»، وَهُوَ: اسْمُ الْفِعْلِ، وَهُوَ مَفْعُولٌ صَحِيحٌ، لِأَنَّ الْإِنْسَانَ يَفْعَلُ، وَاسْمُ فِعْلِهِ ذٰلِكَ: «الْمَصْدَرُ»، تَقُولُ: «ضَرَبْتُ ضَرْبًا»، وَ«قُمْتُ قِيَامًا»، فَأَنْتَ فَعَلْتَ «الضَّرْبَ» وَ«الْقِيَامَ».); İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, I, 38-39 (وَ«الْفِعْلُ»: مَا دَلَّ عَلَى مَعْنًى وَزَمَانٍ ... وَ«الْاِسْمُ» إِنَّمَا هُوَ لِـ«مَعْنًى مُجَرَّدٍ مِنْ هٰذِهِ الْأَوْقَاتِ» أَوْ لِـ«وَقْتٍ مُجَرَّدٍ مِنْ هٰذِهِ الْأَحْدَاثِ وَالْأَفْعَالِ»، وَأَعْنِي بِـ«الْأَحْدَاثِ» الَّتِي يُسَمِّيهَا **النَّحْوِيُّونَ** «الْمَصَادِرَ»، نَحْوُ: «الْأَكْلِ»، وَ«الضَّرْبِ»، وَ«الظَّنِّ»، وَ«الْعِلْمِ»، وَ«الشُّكْرِ».), 40, 63, 159 («الْمَصْدَرُ»: اسْمٌ كَسَائِرِ الْأَسْمَاءِ، إِلَّا أَنَّهُ مَعْنًى غَيْرُ شَخْصٍ.), 160; Zeccâcî, *el-Îzâh*, s. 52-53 («الْفِعْلُ» -عَلَى أَوْضَاعِ **النَّحْوِيِّينَ**-: مَا دَلَّ عَلَى حَدَثٍ وَزَمَانٍ مَاضٍ أَوْ مُسْتَقْبَلٍ، نَحْوُ: «قَامَ - يَقُومُ»، وَ«قَعَدَ - يَقْعُدُ»، وَمَا أَشْبَهَ ذٰلِكَ. وَ«الْحَدَثُ»: الْمَصْدَرُ. أ- فَكُلُّ شَيْءٍ دَلَّ عَلَى مَا ذَكَرْنَاهُ مَعًا: فَهُوَ «فِعْلٌ»، ب- فَإِنْ دَلَّ عَلَى حَدَثٍ وَحْدَهُ: فَهُوَ «مَصْدَرٌ»، نَحْوُ: «الضَّرْبِ»، وَ«الْحَمْدِ»، وَ«الْقَتْلِ»، ج- وَإِنْ دَلَّ عَلَى زَمَانٍ فَقَطْ، فَهُوَ «ظَرْفٌ مِنْ زَمَانٍ».), 57 (وَ«الْمَصْدَرُ»: الْحَدَثُ، لِأَنَّهُ الْحَدَثُ الَّذِي أَحْدَثَهُ زَيْدٌ، ثُمَّ حُدِّثَ عَنْهُ، وَ«الْفِعْلُ»: حَدِيثٌ عَنْهُ، وَ«الْحَدَثُ» سَابِقٌ لِـ«الْحَدِيثِ عَنْهُ».). Bu gibi kullanımlar ve “masdar”a bu isimlerin verilme sebebi hakkında daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 580-581; İbn Ya‘îş, Ebü’l-Bekā Muvaffakuddîn Ya‘îş b. Alî b. Ya‘îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245), *Şerhu’l-Mufassal*, (nşr. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb), 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001, I, 272; Avad Hamed el-Kavzî, *el-Mustalahu’n-nahvî neş’etühû ve tetavvuruhû hattâ evâhiri’l-karni’s-sâlisi’l-hicrî*, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü’r-Riyâd, 1401/1981, s. 139; Mansûr, *Ebniyetü’l-masdar*, s. 27-38; **Tehânevî**, s. 169.

72 Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 580.

73 İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufassal*, I, 272.

74 **Gelenbevî**, s. 199; **Karaağâcî**, s. 242.

75 Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 580; **Tehânevî**, s. 169.

76 Ancak nahivciler, “fiil” kavramı ile karışmaması için “masdar” manasında “fiil” kelimesini kullanmayı pek tercih etmezler. Bkz. Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 580.

77 İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufassal*, I, 272.

78 Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 581. Geniş bilgi için “masdarın isimlendirme sebebi” başlığı altındaki tartışmalara ve kaynaklarına da bakılabilir.

Aşağıda önce İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249)[79] "masdar" tarifi zikredilip tahlil edilecek; ardından da masdarın diğer bazı tarifleri tahlil edilmeden nakledilecektir:

1- İbnü'l-Hâcib'in Tarifi

İbnü'l-Hâcib, "masdar"ı şöyle tarif eder:

«الْمَصْدَرُ»: اسْمُ الْحَدَثِ الْجَارِي عَلَى الْفِعْلِ.

"Masdar", fiil üzerine cârî olan hadesin ismidir.[80]

Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) *Kâfiye* şerhlerinden yaptığı özetten de yararlanılarak bu tarif şöyle tahlil edilebilir:

a) "Hadesin ismi" (اِسْمُ الْحَدَثِ) ifadesinden maksat, masdarın, "masdar-ı gayr-ı mîmî"de (الضَّرْبُ) olduğu gibi "mutâbakat" (lafzın, manasının tamamına delâlet etmesi) yoluyla veya "masdar binâ-i merre" (الْجَلْسَةُ) ve "masdar binâ-i nevi"de (الْجِلْسَةُ) olduğu gibi "tazammun" (lafzın, manasının bir kısmına delâlet etmesi) yoluyla "hades"e delâlet eden isim olmasıdır.[81]

b) "Hades" (الْحَدَثُ) ifadesinden maksat, "başkasıyla kāim olan mânâ"dır; ister -"vurmak" (الضَّرْبُ) masdarında olduğu gibi- o başkasından (fâilden) sâdır olsun, isterse -"uzun olmak" (الطُّولُ) masdarında olduğu gibi- ondan sâdır olmasın farketmez.[82]

c) "Fiil üzerine cârî olan" (الْجَارِي عَلَى الْفِعْلِ) ifadesinden maksat, kendisinden türeyen bir fiilinin bulunması ve masdarın o fiilden sonra -onu te'kîd etmek, nev'ini veya adedini beyân etmek için- "mef'ûl-i mutlak" olarak zikredilebilmesidir. (جَلَسْتُ جُلُوسًا/جِلْسَةً/جَلْسَةً.) gibi.[83]

Sonuç itibariyle aşağıdaki kelime türleri "masdar" sayılmaz:

a) "Hades"e delâlet eden, ama "isim" olmayan fiiller.

b) "Hades"e delâlet etmeyen isimler.

---

79 **İbnü'l-Hâcib:** Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (570-646/1175-1249). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 211; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 366-367; Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 55-58; a.mlf., "el-Kâfiye", *DİA*, XXIV, 153-154; a.mlf., "eş-Şâfiye", *DİA*, XXXVIII, 247-248.

80 İbnü'l-Hâcib, *Emâlî İbni'l-Hâcib*, (nşr. Fahr Süleymân Kaddâre), Ammân-Beyrut: Dâru Ammâr-Dâru'l-Cîl, 1409/1989, II, 535; Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, Necmüleimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (ö. 688/1289'dan sonra), *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, (nşr. Yûsuf Hasen Ömer), 2. Baskı, Bingâzi: Menşûrâtü Câmiati Karyûnus, 1996, III, 399-400; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî (ö. 761/1360), *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Kahire: Dâru't-Talâi', 2004, s. 392-393; **Tehânevî**, s. 169; **Eskicizâde**, s. 232.

81 **Tehânevî**, s. 169.

82 **Tehânevî**, s. 169.

83 **Tehânevî**, s. 172 (Tehânevî, İbnü'l-Hâcib'in Basra mezhebine mensup olmasına rağmen, tarifin Kûfelilerin görüşünü de kapsaması için bu kaydı şöyle yorumlar: *Masdarın "fiil üzerine cârî olması"ndan maksat, onunla arasında "iştikāk" ilişkisinin bulunmasıdır. İster -Basralıların dediği gibi- fiil "müştak", masdar "müştakkun minh" olsun isterse -Kûfelilerin dediği gibi- fiil "müştakkun minh", masdar "müştak" olsun fark etmez*.).

c) Kendisinden türeyen bir fiili bulunmadığı halde “mef‘ûl-i mutlak” olarak gelebilen isimler. (ضَرَبْتُ أَنْوَاعًا مِنَ الضَّرْبِ) cümlesindeki (أَنْوَاعًا) kelimesi; (وَيْلًا لَهُ) ve (وَيْحًا لَهُ) vb. mef‘ûl-i mutlak olarak değerlendirilen kelimeler gibi.[84]

d) Sınâî masdarlar. (الْعَالِمِيَّةُ) ve (الْقَادِرِيَّةُ) gibi.

e) İsm-i masdarlar. (الْوُضُوءُ [=التَّوَضُّؤُ]) ve (الْغُسْلُ [=الِاغْتِسَالُ]) gibi.

Bu son ikisinin kendilerinden türeyen fiilleri yoktur ve bunlar “mef‘ûl-i mutlak” olarak da kullanılamaz.[85]

2- Diğer Bazı Tarifler

İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002)[86] tarifi:

اِعْلَمْ أَنَّ «الْمَصْدَرَ»: كُلُّ اسْمٍ دَلَّ عَلَى حَدَثٍ وَزَمَانٍ مَجْهُولٍ.

> Bil ki “masdar”, bir hadese ve belirsiz bir zamana delâlet eden her isimdir.[87]

Abdülkāhir el-Cürcânî’nin (ö. 471/1078?)[88] tarifi:

«الْمَصْدَرُ»: مَا دَلَّ عَلَى الْحَدَثِ لَا غَيْرُ.

> “Masdar”, başka bir şeye (zamana) değil, (sadece) hadese delâlet eden şeydir.[89]

Mecdüddîn İbnü’l-Esîr’in (ö. 606/1210)[90] tarifi:

وَحَدُّه: كُلُّ اسْمٍ دَلَّ عَلَى حَدَثٍ وَضْعًا، وَزَمَانٍ مَجْهُولٍ ضِمْنًا.

> Tarifi: Vaz‘î olarak hadese, zımnî olarak belirsiz bir zamana delâlet eden her isimdir.[91]

---

84 **Tehânevî**, s. 172.

85 **Tehânevî**, s. 172.

86 **İbn Cinnî:** Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö. 392/1002). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, IV, 204; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 358; Mehmet Yavuz, “İbn Cinnî”, *DİA*, XIX, 397-400.

87 İbn Cinnî, *el-Lüma‘ fi’l-Arabiyye*, (nşr. Hâmid el-Mü’min), 2. Baskı, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1405/1985, s. 101 (بَابُ «الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ»، وَهُوَ «الْمَصْدَرُ»). Tarifin tahlili için bkz. İsfahânî, Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn el-Bâkūlî el-İsfahânî (ö. 543/1148), *Şerhu’l-Lüma‘*, (nşr. İbrahim b. Muhammed Ebû Ubâde), Riyad: Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1990, s. 402; İbnü’l-Habbâz, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Erbilî el-Mavsılî ed-Darîr (ö. 639/1242), *Tevcîhü’l-Lüma‘*, (nşr. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb), 2. Baskı, Kahire: Dâru’s-Selâm, 1428/2007, s. 166.

88 **Abdülkāhir el-Cürcânî:** Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078?). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, IV, 48-49; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 201-202; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Abdülkāhir el-Cürcânî”, *DİA*, I, 247-248.

89 Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Miftâh fi’s-sarf*, (nşr. Alî Tevfîk el-Hamed), 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1407/1987, s. 52.

90 **Mecdüddîn İbnü’l-Esîr:** Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (544-606/1149-1210). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, V, 272-273; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 13; Ali Osman Koçkuzu, “İbnü’l-Esîr, Mecdüddin”, *DİA*, XXI, 28-29.

91 Mecdüddîn İbnü’l-Esîr, *el-Bedî‘ fî ilmi’l-Arabiyye*, (nşr. Fethî Ahmed Aliyyüddîn), 1. Baskı, Mekke: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1420, s. 122 (النَّوْعُ الْأَوَّلُ: فِي «الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ»، وَهُوَ «الْمَصْدَرُ»).

İbn Mâlik'in (ö. 672/1274)[92] tarifleri:

١ – «اَلْمَصْدَرُ»: اسْمُ مَا سِوَى الزَّمَانِ مِنْ .... مَدْلُولَيِ الْفِعْلِ كَـ«أَمْنٍ» مِنْ «أَمِنْ»

1- "Masdar", fiilin delâlet ettiği iki şeyden zaman dışındakinin adıdır. (أَمِنَ)'den (أَمْن) gibi.[93]

٢– «الْمَصْدَرُ»: اسْمٌ دَالٌّ بِالْأَصَالَةِ عَلَى مَعْنًى قَائِمٍ بِفَاعِلٍ، أَوْ صَادِرٍ عَنْهُ حَقِيقَةً أَوْ مَجَازًا، أَوْ وَاقِعٍ عَلَى مَفْعُولٍ.

2- "Masdar", bir fâil ile kāim olan (حَسُنَ - حُسْنًا); veya hakîkaten (خَطَّ - خَطًّا) veya mecâzen (مَاتَ - مَوْتًا) bir fâilden sâdır olan; veya bir mef'ûl üzerine vâki olan (جُنَّ - جُنُونًا) bir manaya asâleten delâlet eden isimdir.[94]

Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (ö. 816/1413)[95] tarifi:

«الْمَصْدَرُ»: هُوَ الْاِسْمُ الَّذِي اشْتُقَّ مِنْهُ الْفِعْلُ وَصَدَرَ عَنْهُ.

"Masdar", kendisinden fiil türetilen ve sâdır olan isimdir.[96]

Dâvûd-i Karsî'nin (ö. 1169/1756) tarifi:

«الْمَصْدَرُ»: اسْمٌ دَالٌّ عَلَى حَدَثٍ، وَمُشْتَقٌّ مِنْهُ الْفِعْلُ الْمَاضِي بِالذَّاتِ.

"Masdar", hadese delâlet eden ve bizzat kendisinden fiil-i mâzî türetilen isimdir.[97]

Süleyman Kırkağâcî'nin (ö. 1268/1852) tarifi:

«الْمَصْدَرُ»: اسْمٌ دَالٌّ عَلَى حَدَثٍ، وَمُشْتَقٌّ مِنْهُ الْفِعْلُ.

"Masdar", hadese delâlet eden ve kendisinden fiil türetilen isimdir.[98]

---

92 **İbn Mâlik:** Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (600-672/1204-1274). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 233; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 450-451; Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *DİA*, XX, 169-171.

93 İbn Mâlik, *Metnü Elfiyyeti İbn Mâlik*, (nşr. Abdüllatîf b. Muhammed el-Hatîb), 1. Baskı, Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Urûbe, 1427/2006, s. 19 (الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ); İbn Akīl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullâh b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akīl el-Hemedânî (ö. 769/1367), *Şerhu İbn Akīl ale'l-Elfiyye*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), 20. Baskı, Kahire: Dâru't-Türâs, 1400/1980, II, 169; **Sabbân**, s. 213-217.

94 İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, II, 178 (بَابُ الْوَاقِعِ مَفْعُولًا مُطْلَقًا مِنْ مَصْدَرٍ وَمَا جَرَى مَجْرَاهُ); Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, VII, 130-133; Nâzıru'l-Ceyş, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî el-Mısrî (ö. 778/1377), *Temhîdü'l-kavâ'id bi-şerhi Teshîli'l-fevâid*, (nşr. Ali Muhammed Fâhir vd.), 1. Baskı, Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007, IV, 1812-1815; Fâkihî, Cemâlüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Alî el-Fâkihî el-Mekkî (ö. 972/1564), *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-nahv*, (nşr. el-Mütevellî Ramazân Ahmed ed-Dûserî vd.), 2. Baskı, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1414/1993, s. 183.

95 **Seyyid Şerîf Cürcânî:** Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (740-816/1340-1413). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 7; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 515-516; Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, VIII, 134-136.

96 Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, (nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî), 2. Baskı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1428/2007, s. 302.

97 **Karsî**, s. 180.

98 **Kırkağâcî**, s. 253.

Mustafa el-Galâyînî'nin (ö. 1364/1944)[99] tarifi:

«الْمَصْدَرُ»: هُوَ اللَّفْظُ الدَّالُّ عَلَى الْحَدَثِ، مُجَرَّدًا عَنِ الزَّمَانِ، مُتَضَمِّنًا أَحْرُفَ فِعْلِهِ لَفْظًا (مِثْلُ: «عَلِمَ - عِلْمًا»)، أَوْ تَقْدِيرًا (مِثْلُ: «قَاتَلَ - قِتَالًا»)، أَوْ مُعَوَّضًا مِمَّا حُذِفَ بِغَيْرِهِ (مِثْلُ: «وَعَدَ - عِدَةً»، و«سَلَّمَ - تَسْلِيمًا»).

"Masdar", zamandan soyutlanmış ve fiilinin harflerini -lafzan (عَلِمَ - عِلْمًا), takdîran (قَاتَلَ - قِتَالًا) veya ta'vîzan (hazfedilen harfin yerine ıvaz getirilerek) (وَعَدَ - عِدَةً)- içermiş olarak hadese delâlet eden lafızdır.[100]

Muhammed Es'ad en-Nâdirî'nin tarifi:

وَهُوَ: اسْمٌ يَدُلُّ عَلَى الْحَدَثِ مُجَرَّدًا مِنَ الزَّمَانِ، وَيَتَضَمَّنُ أَحْرُفَ فِعْلِهِ لَفْظًا أَوْ تَقْدِيرًا أَوْ تَعْوِيضًا.

O, zamandan soyutlanmış olarak hadese delâlet eden ve fiilinin harflerini -lafzan (قَتَلَ - قَتْلًا), takdîran (نَاضَلَه - نِضَالًا) veya ta'vîzan (وَزَنَ - زِنَةً)- içeren isimdir.[101]

"Masdar" kavramı ile ilgili bu temel bilgilerden sonra çalışmanın esas konusu olan "masdarın manaları"na başlanabilir:

II- MASDARIN MANALARI

"Bazı Tarifleri" başlığı altında da geçtiği gibi, "sarf" ve "nahiv" kitaplarında "masdar" kavramı ya tarif edilmeden "hades", "hadesân", "fiil" ve "mana" gibi eşanlamlı kelimelerle karşılanmış ya sadece misal verilmekle yetinilmiş ya da onu başka kalıplardan ayıracak bazı kayıtlar eklenerek "hadese delâlet ettiği"ni ifade eden birtakım tarifleri yapılmıştır. Bu tür eserlerde, çalışmanın konusu olan "masdarın manaları"na dair bazı ipuçları bulunmakla beraber, net bir tasnif ve ayrıntılar yoktur.

Sadrüşşerîa ile başlayıp sonraki dönemlerde çeşitli ilimlere mensup müelliflerce devam ettirilen ve bazıları "metinler" kısmında verilen çalışmalarda ise, masdar kalıbında olan kelimelerin ifade ettiği manalar "te'sîr-eser", "varlık-yokluk", "fâil ve -varsa- mef'ûlle ilişkisi" açılarından incelenerek tasnif edilmiş ve "hakîkat-mecâz" açısından değerlendirilmiştir. Bu açılardan bakıldığında masdarın manaları, öncelikle "masdar" ve "hâsıl bi'l-masdar" kısımlarına, sonra da daha alt kısımlara ayrılmıştır.

Bu müellifler, ister cevher ister araz olsun, mümkün varlıklardan ibaret olan âlemdeki bütün varoluş, oluş ve hareketin, diğer bir ifade ile değişimin, "illiyyet prensibi" çerçevesinde, "sebep (illet, müessir) – sonuç (ma'lûl, eser)" ilişkisiyle meydana geldiği ilkesinden hareket ederler. Dolayısıyla masdarlarla ifade edilen bu hadeslerin ("iş" ve "oluş"ların) felsefî açıdan izah edilebilmesi için "müessir", "te'sîr", "müteessir" "teessür" ve "eser" kavramlarının bilinmesi gerekir.

---

[99] **Mustafa el-Galâyînî:** Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ el-Galâyînî (1303-1364/1885-1944). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 244-245; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 881; Hulûsi Kılıç, "Mustafâ el-Galâyînî", *DİA*, XXXI, 301-302.

[100] Galâyînî, *Câmiu'd-dürûsi'l-Arabiyye*, (nşr. Abdülmün'im Hafâce), 28. Baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1414/1993, s. 160-161.

[101] Nâdirî, Muhammed Es'ad en-Nâdirî, *Nahvu'l-lügati'l-Arabiyye*, 2. Baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1997, s. 111.

İnsan, öncelikle “**eser**”i (etki/sonuç) algılar. Sonra aklı, ondan hareketle diğer unsurlara ulaşır. Bir “eser” meydana geldiğinde onu meydana getirene “**müessir**” (etkileyen); eserin üzerinde meydana geldiği mahalle “**müteessir**” (etkilenen); müessir ile müteessir arasındaki ilişkiye, müessir tarafından bakıldığında “**te'sîr**” (etkilemek), müteessir tarafından bakıldığında “**teessür**” (etkilenmek) denir.

Meselâ Zeyd ayağa kalktığı zaman, fâil olan Zeyd'in, kendi bedeninde “ayağa kalkma” işini meydana getirdiği görülür. Onun dış dünyada mevcut olan ve duyu organlarıyla algılanan, bu işin başlangıcı ile bitişi arasındaki hareket ve duruşlarından oluşan “ayağa kalkma” hâli/hey'eti, bir “**eser**”dir. O eseri meydana getiren fâil olan, yani ayağa kalkan Zeyd, “**müessir**”dir. Eserin üzerinde meydana geldiği mahal olan Zeyd'in bedeni, “**müteessir**”dir. Zeyd (müessir) ile bedeni (müteessir) arasındaki manevî ilişki; müessir olan Zeyd tarafından bakıldığında “**te'sîr**”, müteessir olan bedeni tarafından bakıldığında “**teessür**”dür.

İşte “ayağa kalkmak” (الْقِيَامُ) masdarı zikredildiğinde bu lafızla: 1- Zeyd'in dış dünyada mevcut olan ve duyu organlarıyla algılanan “ayağa kalkıcılık hâli/hey'eti” (الْقَائِمِيَّةُ) manası kastedilirse, bu “**hâsıl bi'l-masdar**” manası olur. 2- Onun bu hâli algılandıktan sonra, dış dünyada mevcut olmayan, ama akıl tarafından bu hâlin sebebi olduğu varsayılan “bu hâli meydana getirmek”, yani “ayağa kalkmak”, bir başka ifade ile “ayağa kalkıcı olmak” (الْكَوْنُ قَائِمًا) manası kastedilirse, bu da “**masdar**” manası olur.

Sonraki dönemlerde “hâsıl bi'l-masdar” ifadesinin lügat manası göz önünde bulundurularak “fâil ve mef'ûlde hâsıl olan ikincil ve vâsıtalı eserler” de kavramın kapsamı içine alınmıştır. Ondan sonra “birincil ve vâsıtasız eserler”e “**ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar**”; bütün eserlere veya sadece “ikincil ve vâsıtalı eserler”e “**lügavî hâsıl bi'l-masdar**” denmiştir.

“Masdar” ve “hâsıl bi'l-masdar” manaları, fâil ve -varsa- mef'ûlleri (nâibü'l-fâilleri) ile ilişkileri bakımından “**ma'lûm**” (etken) ve “**mechûl**” (edilgen) kısımlarına ayrılır.

Bazı kullanımlarında “masdar” ile bu manaların hepsinin kastedilmesi mümkün olur ki buna “**kadr-i müşterek**” denir.

Bunların dışında “masdar” ile mecâzî olarak başka sîğaların (“**ism-i fâil**”, “**ism-i mef'ûl**”, “**fiil-i mâzî**”, “**fiil-i muzârî**”, “**emir**”) manalarının kastedildiği de olur.

Sonuç itibariyle “masdar”ın ifade ettiği manalar “masdar manası”, “hâsıl bi'l-masdar manası”, “kadr-i müşterek” ve “diğer manalar” olmak üzere dört ana başlık altında toplanabilir:

A- MASDAR MANASI

Bir “eser” (“hâsıl bi'l-masdar”) meydana geldiğinde insan aklı, geriye dönük olarak dış dünyada mevcut olan “müessir” ile “müteessir” arasında bulunduğunu varsaydığı manevî bir ilişkinin o “eser”in meydana gelmesine sebep olduğunu düşünür. İşte bu ilişkiye “müessir” tarafından bakıldığında, “müteessirde eser meydana getirmek” manasında “**te'sîr**” denir. “Masdar” kalıbının esas ifade ettiği mana budur.

Daha önce de geçtiği gibi, nahiv âlimleri, bu “te'sîr” kavramı yerine “hades”, “hadesân”, “fiil” ve “mana” gibi kelimeler kullanırlar. Metinlerde ise, “hades” (الْحَدَثُ)[102], “hadesân”

---

[102] **Emîr Pâdişah**, s. 25; **Ebü'l-Bekā**, s. 70, 72; **Müneccimbaşı**, s. 103, 124, 125, 127, 154; **Tehânevî**, s. 169, 170, 171, 172, 174, 175; **Karsî**, s. 180, 181, 182; **Nevşehrî**, s. 187; **Gelenbevî**, s. 199; **Eskicizâde**, s. 227, 232; **Karaağâcî**, s. 242; **Kırkağâcî**, s. 253, 254, 255; **Amâsî**, s. 269, 270, 271, 272; **Şevket**, s. 279; **Yalvâcî**, s. 288; **Harpûtî**, s. 298; **Fettenî**, s. 303, 305, 308. Ancak bazı müellifler, “hades”i “fiilin sonucunda meydana gelen eser” kabul ederek “hâsıl bi'l-masdar” saymışlar; masdarın aslî manasının “hades” olduğunu söylemenin

(الْحَدَثَانُ)[103], “mana” (الْمَعْنَى)[104] ve “fiil” (الْفِعْلُ)[105] kavramlarının yanı sıra, aynı manayı ifade etmek üzere, “te’sîr” (التَّأْثِيرُ),[106] “îkā‘” (الْإِيقَاعُ),[107] “îcâd” (الْإِيجَادُ),[108] “ihdâs” (الْإِحْدَاثُ),[109] “tekvîn” (التَّكْوِينُ),[110] “tahrîk” (التَّحْرِيكُ),[111] “nisbet” (النِّسْبَةُ),[112] “nisbetin aslı” (أَصْلُ النِّسْبَةِ),[113] “nisbetin tarafı” (طَرَفُ النِّسْبَةِ),[114] “iki taraf arasındaki nisbet” (نِسْبَةٌ بَيْنَ الطَّرَفَيْنِ),[115] “nisbetin iki tarafından biri” (أَحَدُ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ),[116] “nisbî emir” (الْأَمْرُ النِّسْبِيُّ),[117] “nisbî mana” (الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ)[118] ve “nisbî manalar” (الْمَعَانِي النِّسْبِيَّةُ)[119] gibi ifadeler de kullanılmaktadır.

Masdarın bu aslî manasına “masdar kalıbının karşısına vaz‘ edildiği mana” (الْمَعْنَى الَّذِي وُضِعَ «الْمَصْدَرُ» بِإِزَائِهِ),[120] “masdarî mana” (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ),[121] “masdar” (الْمَصْدَرُ),[122] “hadesî mana”

“te’sîr” ile “eser”i birbirinden ayırmamaktan kaynaklandığını; doğrusunun “hades” değil, “ihdâsü’l-hades” (إِحْدَاثُ الْحَدَثِ) olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. bkz. **Müneccimbaşı**, s. 90, 91, 93, 95, 97, 113, 117, 118, 125, 128, 130, 131.

103 **Tehânevî**, s. 169, 170

104 **Tehânevî**, s. 169, 171.

105 **Müneccimbaşı**, s. 162; **Tehânevî**, s. 169, 170, 171; **Sabbân**, s. 213.

106 **Teftâzânî**, s. 10; **Emîr Pâdişah**, s. 23, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 34; **Hafâcî**, s. 41, 44, 45, 48, 49; **Ebü’l-Bekā**, s. 70; **Müneccimbaşı**, s. 84, 85, 89, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 131, 142, 150, 151, 152, 154, 162; **Gelenbevî**, s. 198, 199, 200, 202, 203; **Sabbân**, s. 213, 214; **Eskicizâde**, s. 228, 230; **Karaağâcî**, s. 242, 243; **Kırkağâcî**, s. 255, 256, 257; **Yalvâcî**, s. 289; **Harpûtî**, s. 295; **Fettenî**, s. 308.

107 **Sadruşşerîâ**, s. 6; **Teftâzânî**, s. 10, 11; **Emîr Pâdişah**, s. 24, 32, 33; **Hafâcî**, s. 44; **Müneccimbaşı**, s. 101, 103, 107, 108, 109, 115, 119, 120, 131, 141; **Gelenbevî**, s. 198, 199; **Sabbân**, s. 213, 214, 216; **Müftîzâde**, s. 221, 223; **Eskicizâde**, s. 228, 229, 230, 232; **Karaağâcî**, s. 248, 249; **Kırkağâcî**, s. 255; **Harpûtî**, s. 293; **Fettenî**, s. 303, 306, 308.

108 **Sadruşşerîâ**, s. 6; **Teftâzânî**, s. 10, 11; **Emîr Pâdişah**, s. 24, 32, 33; **Hafâcî**, s. 45, 49; **Müneccimbaşı**, s. 86, 108, 109, 110, 153; **Sabbân**, s. 214, 216; **Müftîzâde**, s. 221, 223; **Eskicizâde**, s. 228, 230; **Kırkağâcî**, s. 255.

109 **Teftâzânî**, s. 10; **Emîr Pâdişah**, s. 32, 33; **Müneccimbaşı**, s. 86, 90, 91, 93, 95, 97, 108, 109, 113, 117, 118, 119, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 141, 145, 151, 152, 153, 162; **Gelenbevî**, s. 199; **Eskicizâde**, s. 228, 230, 231; **Kırkağâcî**, s. 255; **Harpûtî**, s. 299.

110 **Sadruşşerîâ**, s. 6; **Teftâzânî**, s. 11; **Müneccimbaşı**, s. 85, 86; **Eskicizâde**, s. 230; **Karaağâcî**, s. 249.

111 **Müneccimbaşı**, s. 85, 86, 142, 146, 147.

112 **Karaağâcî**, s. 245, 247.

113 **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 22, 25; **Hafâcî**, s. 43; **Ebü’l-Bekā**, s. 72; **Müneccimbaşı**, s. 99, 101, 103; **Tehânevî**, 173, 174; **Nevşehrî**, s. 189; **Gelenbevî**, s. 201; **Eskicizâde**, s. 227, 229, 230; **Attâr**, s. 237; **Karaağâcî**, s. 244; **Şevket**, s. 281; **Harpûtî**, s. 293, 296; **Fettenî**, s. 307.

114 **Emîr Pâdişah**, s. 25.

115 **Hafâcî**, s. 45.

116 **Hafâcî**, s. 48; **Müneccimbaşı**, s. 150, 151, 154.

117 **Ebü’l-Bekā**, s. 70.

118 **Nevşehrî**, s. 187, 190.

119 **Nevşehrî**, s. 192; **Attâr**, s. 236, 237.

120 **Sadruşşerîâ**, s. 6; **Emîr Pâdişah**, s. 31; **Müneccimbaşı**, s. 107; **Eskicizâde**, s. 229; **Fettenî**, s. 308.

121 **Teftâzânî**, s. 10, 11; **Emîr Pâdişah**, s. 27, 28, 32, 33; **Müneccimbaşı**, s. 84, 101, 108, 109, 114, 115, 117, 121, 124, 125, 126, 128, 142, 151, 152, 153; **Tehânevî**, s. 171, 174, 175; **Nevşehrî**, s. 189, 190; **Gelenbevî**, s. 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208; **Sabbân**, s. 214, 216, 217; **Eskicizâde**, s. 228, 229, 230; **Attâr**, s. 235, 236, 237; **Karaağâcî**, s. 242, 246, 247, 249; **Kırkağâcî**, s. 255, 256; **Amâsî**, s. 271, 272, 275; **Şevket**, s. 279, 280, 281; **Yalvâcî**, s. 287; **Harpûtî**, s. 293, 297, 298; **Fettenî**, s. 303, 305, 306, 308.

122 **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 22, 23, 24, 25, 29; **Hafâcî**, s. 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46; **Ebü’l-Bekā**, s. 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79; **Müneccimbaşı**, s. 84, 99, 100, 103, 104, 129, 141, 142; **Tehânevî**, s. 173, 174; **Nevşehrî**, s. 187, 188, 189; **Gelenbevî**, s. 201, 205; **Eskicizâde**, s. 228, 229, 230, 231; **Karaağâcî**, s. 244, 248; **Şevket**, s. 281; **Harpûtî**, s. 296; **Fettenî**, s. 306, 307.

(الْمَصْدَرُ الْمَعْنَى الْحَدَثِيُّ),[123] “aslî masdarın manası” (مَعْنَى الْمَصْدَرِ الْأَصْلِيّ),[124] “hakîkî masdar” (الْمَصْدَرُ الْحَقِيقِيُّ),[125] “masdar manasının aslı” (أَصْلُ مَعْنَى الْمَصْدَرِ),[126] “masdarın aslı” (أَصْلُ الْمَصْدَرِ)[127] ve “hadesî masdar” (الْمَصْدَرُ الْحَدَثِيُّ)[128] gibi isimler verilir.

Daha önce de geçtiği gibi, masdarın manalarının “masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” şeklinde ikiye ayrılmasının sebebi, onların “varlık-yokluk” açısından değerlendirilmesidir. Bu açıdan bakıldığında “masdar” manası, diğer bir ifadeyle “te’sîr”, bütün müelliflere göre, dış dünyada mevcut değildir; akıl/zihin tarafından “eser”den hareketle var kabul edilmiştir. Onun bu “zihnî varlığı”na “emr-i itibârî” veya “hâl” denir.[129]

Üzerinde çok durmasalar da, esasen nahivciler de “masdar” manasının bu durumunun, yani dış dünyada mevcut olmadığının farkındadırlar. Zira onlara göre, “hades”ten maksat, “başkasıyla kāim olan mana”dır.[130] Mantık, felsefe ve kelâm ilimlerinin kavramlarıyla söyleyecek olursak: “hades”, kendi zâtıyla kāim olan, var olabilmek için başka şeye ihtiyaç duymayan “cevher” (الْجَوْهَرُ) değil; başkasıyla (cevherle) kāim olan, var olabilmek için başka şeye ihtiyaç duyan “araz”dır (الْعَرَضُ).[131] Araz olduğu için de, var olabilmesi için, kendisiyle kāim olabileceği bir mahal (fâil), zaman, mekân, bazen mef‘ûl vs. (nâibü’l-fâil) gerekir.[132] Masdar, “fâil” (veya “nâibü’l-fâil”) ile kāim olur; fâil onu ihdâs eder ve yokluktan varlığa çıkartır.[133] Fakat vâzı‘, “masdar” kavramını, var olmak için ihtiyaç duyduğu şeyleri göz önünde bulundurmaksızın, sadece “hades” için vaz‘ etmiştir.[134] Bu açıdan fiilden ayrılır. “Fiil”, -vaz‘ında “masdarının kendisinden sonra lafzan zikredilen bir fâile veya mef‘ûle (nâibü’l-fâile) isnâd edilmesi” göz önünde bulundurulduğu için- “fâil”siz veya “nâibü’l-fâil”siz kullanılamaz. “Masdar” ise, -vaz‘ında sadece “hades” göz önünde bulundurulduğu için- lafzan zikredilen bir “fâil”i veya “nâibü’l-fâil”i olmaksızın da kullanılabilir.[135]

Masdarın bu aslî manası, “fâil” ve “mef‘ûl” (“nâibü’l-fâil”) ile ilişkisinin göz önünde bulundurulup bulundurulmaması açısından “ma‘lûm masdar”, “mechûl masdar” ve “temel masdar manası” olmak üzere üç kısma ayrılır:

---

[123] **Nevşehrî**, s. 192; **Attâr**, s. 236, 237; **Kırkağâcî**, s. 253.

[124] **Karaağâcî**, s. 243; **Yalvâcî**, s. 287.

[125] **Kırkağâcî**, s. 253.

[126] **Ebü’l-Bekā**, s. 70; **Nevşehrî**, s. 187.

[127] **Müftîzâde**, s. 221, 223; **Hâfız Seyyid**, s. 263; **Yalvâcî**, s. 287; **Fettenî**, s. 303.

[128] **Harpûtî**, s. 293, 294, 299.

[129] “Emr-i itibârî” ve “hâl” kavramları hakkında ikinci bölümde bilgi verilecektir.

[130] Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, III, 399 (يَعْنِي بِـ«الْحَدَثِ»: مَعْنًى قَائِمًا بِغَيْرِهِ، سَوَاءٌ: أ- صَدَرَ عَنْهُ، كَـ«الضَّرْبِ»، وَ«الْمَشْيِ»، ب- أَوْ لَمْ يَصْدُرْ، كَـ«الطُّولِ»، وَ«الْقِصَرِ».); **Tehânevî**, s. 169, 171.

[131] “Cevher” ve dokuz kısmıyla “araz”dan oluşan “makūlât-ı aşere” (kategoriler) hakkında ikinci bölümde bilgi verilecektir.

[132] Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, III, 402 (اِعْلَمْ: أَنَّ مَعْنَى الْمَصْدَرِ «عَرَضٌ»، لَا بُدَّ لَهُ فِي الْوُجُودِ مِنْ: أ- «مَحَلٍّ يَقُومُ بِهِ»، ب- وَ«زَمَانٍ»، وَ«مَكَانٍ»، وَلِبَعْضِ الْمَصَادِرِ مِنْ «مَا يَقَعُ عَلَيْهِ» -وَهُوَ «الْمُتَعَدِّي»، وَلِبَعْضِهَا مِنَ «الْآلَةِ»، كَـ«الضَّرْبِ».).

[133] Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, I, 264 (وَ«الْمَصْدَرُ»: أَصَحُّ الْمَفْعُولَاتِ، لِأَنَّ «الْفَاعِلَ» يُحْدِثُهُ وَيُخْرِجُهُ مِنَ «الْعَدَمِ» إِلَى «الْوُجُودِ».); Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 580; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufassal*, I, 272.

[134] Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, III, 402 (لٰكِنَّهُ وَضَعَهُ الْوَاضِعُ لِذٰلِكَ «الْحَدَثِ» مُطْلَقًا -مِنْ غَيْرِ نَظَرٍ إِلَى «مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ فِي وُجُودِهِ»-. إلخ.).

[135] Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, III, 404 (فَثَبَتَ بِهٰذَا التَّطْوِيلِ: أ- أَنَّ وَضْعَ «الْفِعْلِ»: عَلَى «أَنْ يَكُونَ "مَصْدَرُهُ" مُسْنَدًا إِلَى "شَيْءٍ مَذْكُورٍ بَعْدَهُ لَفْظًا"»، ب- بِخِلَافِ نَفْسِ «الْمَصْدَرِ»، فَإِنَّهُ لَيْسَ مَوْضُوعًا عَلَى «أَنَّهُ مَنْسُوبٌ إِلَى شَيْءٍ فِي اللَّفْظِ».); **Tehânevî**, s. 169, 171.

1- Ma‘lûm Masdar Manası

Masdar, lafız ve/veya mana bakımından veya aklen “fâil” (özne) ile ilişkisi göz önünde bulundurulduğu zaman, “ma‘lûm masdar” (etken masdar) manasını ifade eder. Arapça-Türkçe sözlüklerde masdarların karşılığı olarak verilen mana, “ma‘lûm masdar” manasıdır. “Ayağa kalkmak” (الْقِيَامُ) ve “kırmak” (الْكَسْرُ) masdarları gibi.

Metinlerimizde “ma‘lum masdar”a “ma‘lûmun masdarı” (مَصْدَرٌ لِلْمَعْلُومِ),[136] “fâil için binâ edilen” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ),[137] “fâil için binâ edilen masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ),[138] “ma‘lûm fiilden masdar” (الْمَصْدَرُ مِنَ الْفِعْلِ الْمَعْلُومِ),[139] “ma‘lûmdan masdar” (الْمَصْدَرُ مِنَ الْمَعْلُومِ),[140] “fâil için binâ edilen mana” (الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ),[141] “ma‘lûm masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَعْلُومُ),[142] “ma‘lûmun masdarı” (مَصْدَرُ الْمَعْلُومِ),[143] “fâil için binâ edilen masdarî mana” (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ)[144] ve “fâil için binâ edilenin masdarı” (مَصْدَرُ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ)[145] gibi isimler verilir.

“Masdarın fâil ile ilişkisinin göz önünde bulundurulması” üç şekilde olabilir:

a) Masdar fâiline nisbet (isnâd) edilir. Fâil, nahiv açısından da masdarın “fâil”i görevinde bulunarak merfû olur. Bu durumda fâilin fâilliği, hem “lafzan” hem de “mânen”dir. Misâl:

«أَعْجَبَنِي قِيَامٌ (/الْقِيَامُ) زَيْدٌ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ قَامَ (/أَنْ يَقُومَ) زَيْدٌ»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ قَائِمًا».

“Zeyd’in ayağa kalkması (ayağa kalkıcı olması) beni şaşırttı”.

b) Masdar fâiline izâfe edilir, yani “muzâf” yapılır. Fâil, lafzan masdarın “muzâfun ileyh”i olarak mecrûr olur. Bu durumda fâilin fâilliği, lafzan değil, sadece “mânen” olur. Misâl:

«أَعْجَبَنِي قِيَامُ زَيْدٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ قَامَ (/أَنْ يَقُومَ) زَيْدٌ»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ قَائِمًا».

“Zeyd’in ayağa kalkması (ayağa kalkıcı olması) beni şaşırttı”.

c) Masdara mahsus olmak üzere bazen de fâil, hiçbir şekilde (“fâil” veya “muzâfun ileyh” olarak) zikredilmez; karînelere dayanılarak akıl ile tespit edilir/bilinir. Bu durumda da fâilin fâilliği sadece “aklen” olur. Misâl:

---

136 **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 23; **Hafâcî**, s. 43; **Gelenbevî**, s. 201; **Sabbân**, s. 215; **Eskicizâde**, s. 229, 231; **Karaağâcî**, s. 244; **Şevket**, s. 281; **Harpûtî**, s. 296.

137 **Emîr Pâdişah**, s. 22, 28, 29; **Hafâcî**, s. 43, 47; **Ebü’l-Bekā**, s. 70; **Müneccimbaşı**, s. 115, 126, 127; **Tehânevî**, s. 174, 175; **Karsî**, s. 179; **Gelenbevî**, s. 198, 203, 204, 208; **Müftîzâde**, s. 221, 222; **Eskicizâde**, s. 227, 231; **Karaağâcî**, s. 245, 246; **Kırkağâcî**, s. 253, 254, 255; **Amâsî**, s. 269, 270, 272, 273, 274; **Yalvâcî**, s. 288, 289, 290; **Harpûtî**, s. 295, 298.

138 **Emîr Pâdişah**, s. 25, 27, 28, 34, 35; **Ebü’l-Bekā**, s. 70, 71; **Müneccimbaşı**, s. 110, 111, 113, 114, 115, 146; **Karsî**, s. 181; **Nevşehrî**, s. 187, 190; **Gelenbevî**, s. 202, 203; **Karaağâcî**, s. 243, 245, 247; **Kırkağâcî**, s. 254; **Hâfız Seyyid**, s. 263; **Şevket**, s. 279, 281, 282; **Yalvâcî**, s. 287, 289; **Harpûtî**, s. 294, 295, 296, 297.

139 **Ebü’l-Bekā**, s. 69.

140 **Karsî**, s. 181.

141 **Nevşehrî**, 187, 190, 191, 192; **Gelenbevî**, s. 195; **Kırkağâcî**, s. 257, 258.

142 **Müneccimbaşı**, s. 100, 102, 114; **Eskicizâde**, s. 227; **Amâsî**, s. 269.

143 **Tehânevî**, s. 174.

144 **Nevşehrî**, 191.

145 **Fettenî**, s. 303.

«**أَعْجَبَنِي قِيَامٌ (/الْقِيَامُ)**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ قَامَ (/أَنْ يَقُومَ) [زَيْدٌ]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ قَائِمًا».

“Ayağa kalkmak (ayağa kalkıcı olmak) beni şaşırttı”.

Arapça’da masdarın manalarının ayrı ayrı sîğaları bulunmadığından, zihinde tasavvur edilen bu manalar, ayrı kelimelerle ifade edilemez; yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, ancak birtakım “te’vîl” ve “tabir”lerle tasvir edilir.

Ma‘lûm masdarın “te’vîl”ini yapmak için, “masdar edatı”ndan sonra “ma‘lûm (mâzî/ muzârî) fiil” getirilir. Yukarıdaki misallerin Arapça açıklamalarında geçen (أَنْ قَامَ/أَنْ يَقُومَ) te’vîlleri gibi.

Ma‘lûm masdarın “tabir”ini elde etmek için ise, “olmak” (كَوْن) nâkıs masdarı, ismi olmak üzere masdarın fâiline muzâf yapılır (veya eğer masdarın fâili zikredilmiyorsa eliflamlı yapılır [الْكَوْنُ]) ve haberi olmak üzere masdarın ism-i fâili mansûb olarak getirilir. Yukarıdaki misallerin Arapça açıklamalarında geçen (كَوْنُ زَيْدٍ قَائِمًا/الْكَوْنُ قَائِمًا) tabirleri gibi.

“Ma‘lûm masdar”, lâzım (geçişsiz) da müteaddî (geçişli) de olabilir. “Lâzım ma‘lûm masdar”, mef‘ûlün bih alamadığı için, sadece fâilinin bedeninde bir eserin hâsıl olmasına sebep olur. “Müteaddî ma‘lûm masdar” ise, hem fâilinin bedeninde hem de birinci ve -eğer varsa- ikinci ve üçüncü mef‘ûllerinde eser hâsıl olmasına sebep olur.

Bazı müellifler, “ma‘lûm masdar” manasının varlığını kabul etmemişler; “ma‘lûm masdar” manasını ifade ettiği söylenen masdarları, “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” saymışlardır.

Varlığını kabul edenlere göre, masdar, “ma‘lûm masdar” manasında “hakîkat”tir.

2- Mechûl Masdar Manası

Müteaddî masdar, fâili zikredilmeyip lafız ve/veya mana bakımından veya aklen “mef‘ûl” (nesne)/“nâibü’l-fâil” (sözde özne) ile ilişkisi göz önünde bulundurulduğu zaman, “mechûl masdar” (edilgen masdar) manasını ifade eder. Meselâ cam için kullanılan “kırılmak” (الْكَسْرُ) masdarı gibi.

Metinlerimizde “mechûl masdar”a “mechûlün masdarı” (مَصْدَرٌ لِلْمَجْهُولِ),[146] “mef‘ûl için binâ edilen masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ),[147] “mef‘ûl için binâ edilenden masdar” (الْمَصْدَرُ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ),[148] “mechûl fiilden masdar” (الْمَصْدَرُ مِنَ الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ),[149] “mechûlden masdar” (مَصْدَرٌ

[146] **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 23; **Hafâcî**, s. 43; **Gelenbevî**, s. 201; **Eskicizâde**, s. 229, 231; **Karaağâcî**, s. 244; **Şevket**, s. 281; **Harpûtî**, s. 296.

[147] **Emîr Pâdişah**, s. 25, 26, 27, 28, 34, 35; **Hafâcî**, s. 49; **Ebü’l-Bekā**, s. 70, 71; **Müneccimbaşı**, s. 110, 111, 113, 114, 115, 146; **Karsî**, s. 181; **Nevşehrî**, s. 188, 190; **Gelenbevî**, s. 202; **Sabbân**, s. 215; **Karaağâcî**, s. 243, 245, 246, 247; **Hâfız Seyyid**, s. 263; **Şevket**, s. 279, 281, 282; **Yalvâcî**, s. 287, 289; **Harpûtî**, s. 294, 296, 297.

[148] **Hafâcî**, s. 42; **Ebü’l-Bekā**, s. 69; **Eskicizâde**, s. 230.

[149] **Ebü’l-Bekā**, s. 69.

(مِنَ الْمَجْهُولِ),[150] “mef‘ûl için binâ edilen mana” (الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ),[151] “mechûl masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَجْهُولُ)[152] ve “mechûlün masdarı” (مَصْدَرُ الْمَجْهُولِ)[153] gibi isimler verilir.

“Müteaddî masdarın mef‘ûl/nâibü’l-fâil ile ilişkisinin göz önünde bulundurulması” üç şekilde olabilir:

a) Masdar nâibü’l-fâiline nisbet (isnâd) edilir. Nâibü’l-fâil, nahiv açısından da masdarın “nâibü’l-fâil”i görevinde bulunarak merfû olur. Bu durumda nâibü’l-fâilin nâibü’l-fâilliği, hem “lafzan” hem de “mânen”dir. Misâl:

«**أَعْجَبَنِي كَسْرٌ (/الْكَسْرُ) الزُّجَاجُ**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ كُسِرَ (/أَنْ يُكْسَرَ) الزُّجَاجُ»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ الزُّجَاجِ مَكْسُورًا».

“Camın kırılması (kırılmış olması) beni şaşırttı”.

b) Masdar nâibü’l-fâiline izâfe edilir, yani “muzâf” yapılır. Nâibü’l-fâil, lafzan masdarın “muzâfun ileyh”i olarak mecrûr olur. Bu durumda nâibü’l-fâilin nâibü’l-fâilliği, lafzan değil, sadece “mânen” olur. Misâl:

«**أَعْجَبَنِي كَسْرُ الزُّجَاجِ**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ كُسِرَ (/أَنْ يُكْسَرَ) الزُّجَاجُ»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ الزُّجَاجِ مَكْسُورًا».

“Camın kırılması (kırılmış olması) beni şaşırttı”.

c) Masdara mahsus olmak üzere bazen de nâibü’l-fâil, hiçbir şekilde (“nâibü’l-fâil” veya “muzâfun ileyh” olarak) zikredilmez; karînelere dayanılarak akıl ile tespit edilir/bilinir. Bu durumda da nâibü’l-fâilin nâibü’l-fâilliği sadece “aklen” olur. Misâl:

«**أَعْجَبَنِي كَسْرٌ (/الْكَسْرُ)**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ كُسِرَ (/أَنْ يُكْسَرَ) [الزُّجَاجُ]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَكْسُورًا».

“Kırılmak (kırılmış olmak) beni şaşırttı”.

Mechûl masdarın “te’vîl”ini yapmak için, “masdar edatı”ndan sonra “mechûl (mâzî/muzârî) fiil” getirilir. Yukarıdaki misallerin Arapça açıklamalarında geçen (أَنْ كُسِرَ/أَنْ يُكْسَرَ) te’vîlleri gibi.

Mechûl masdarın “tabir”ini elde etmek için ise, “olmak” (كَوْن) nâkıs masdarı, ismi olmak üzere masdarın nâibü’l-fâiline muzâf yapılır (veya eğer masdarın nâibü’l-fâili zikredilmiyorsa eliflamlı yapılır [الْكَوْنُ]) ve haberi olmak üzere masdarın “ism-i mef‘ûl”ü mansûb olarak getirilir. Yukarıdaki misallerin Arapça açıklamalarında geçen (كَوْنُ الزُّجَاجِ مَكْسُورًا/الْكَوْنُ مَكْسُورًا) tabirleri gibi.

“Mechûl masdar”, sadece “müteaddî” olur. Lâzım masdarın nâibü’l-fâile dönüşebilecek bir mef‘ûlü olmadığı için mechûlü de olmaz. Müteaddî mechûl masdar ise, hem nâibü’l-fâilinde hem de -eğer varsa- ikinci ve üçüncü mef‘ûllerinde eser hâsıl olmasına sebep olur.

---

150 **Karsî**, s. 181.
151 **Nevşehrî**, 187, 190, 191, 192; **Gelenbevî**, s. 195; **Kırkağâcî**, s. 257-258, 258.
152 **Müneccimbaşı**, s. 100, 102, 114; **Eskicizâde**, s. 227; **Amâsî**, s. 270.
153 **Tehânevî**, s. 174; **Kırkağâcî**, s. 254.

Bazı müellifler, “mechûl masdar” manasının varlığını kabul etmemişler; “mechûl masdar” manasını ifade ettiği söylenen masdarları “mechûl hâsıl bi’l-masdar” saymışlardır.

Varlığını kabul edenler, masdarın, “mechûl masdar” manasında “hakîkat” mi yoksa “mecâz” mı olduğu konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.

3- Temel Masdar Manası (Kadr-i Müşterek)

Masdar, lafzan, mânen veya aklen “fâil”, “nâibü’l-fâil” ve “mef‘ûl” ile ilişkisi göz önünde bulundurulmadığı zaman, “temel masdar manası”nı ifade eder ki, sırf “te’sîr”/“hades”/ “nisbî mana”dan ibarettir. Bazı müellifler, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları arasındaki ortak nokta olduğu için, bu manaya “kadr-i müşterek” (ortak miktar) adını vermişlerdir. Bu mananın Türkçe karşılığı, “ma‘lûm masdar” manasıdır. “Kırmak” (الْكَسْرُ) masdarı gibi.

Metinlerde “temel masdar manası”na -“Masdar Manası” başlığı altındaki girişte zikredilen isimlere ilaveten- “ortak miktar” (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ),[154] “iki masdar arasındaki ortak miktar” (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ بَيْنَ الْمَصْدَرَيْنِ),[155] “fâil için binâ edilen (ma‘lûm masdar) ile mef‘ûlün bih için binâ edilen (mechûl masdar) arasındaki ortak miktar” (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ بَيْنَ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ وَالْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ بِهِ)[156] ve “iki manaya ihtimali olan” (مُحْتَمِلٌ لِلْمَعْنَيَيْنِ)[157] gibi isimler de verilir.

“Masdar Manası” başlığı altındaki girişte anlatılan özellikler, öncelikle “temel masdar manası”nın özellikleridir.

“Temel masdar manası”, masdarın lazfan, mânen ve aklen “fâil”, “nâibü’l-fâil” ve “mef‘ûl”e nisbet ve izâfe edilmediği kullanımlarında söz konusu olur.

Masdarın, “temel masdar manası”nda kullanıldığında “hakîkat” olduğu konusunda görüş birliği vardır.

Arapça’daki ve Türkçe’deki masdar manaları arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse, şunlar söylenebilir:

Arapça’da “ma‘lûm masdar”, “mechûl masdar” ve “kadr-i müşterek” manaları için özel sîğalar bulunmadığından, zihinde tasavvur edilen bu manalar, ayrı ayrı kelimelerle ifade edilemez; yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, ancak birtakım “te’vîl” ve “tabir”lerle tasvir edilir.

Türkçe’de ise, “ma‘lûm (etken) masdar” (meselâ: “kırmak”) ve “mechûl (edilgen) masdar” (meselâ: “kırılmak”) manaları için özel kalıplar olup bu manalar ayrı ayrı kelimelerle ifade edilir. Ancak “temel masdar manası” (“kadr-i müşterek”) manası için özel bir kalıp bulunmayıp bu mana, ayrı bir kelimeyle ifade edilemez; “etken masdar” kalıbı çerçevesinde sadece zihinde tasavvur olunur. Sonuç itibariyle, sözlüklerde ve nisbetsiz/izâfetsiz kullanımlarında “kadr-i müşterek” manasını ifade etmekte olan Arapça masdarlar, Türkçe’ye “ma‘lûm masdar” manasıyla çevrilir. Belki şöyle denebilir: Türkçe’de “ma‘lûm masdar” manası “kır-mak”, “mechûl masdar” manası da “kır-ıl-mak” şeklinde öğelerine ayrılır. Dolayısıyla her ikisinde ortak olarak “kır” kökü kalmaktadır ki “kadr-i müşterek” manasındaki masdarın karşılığı bu olmalıdır. Ancak bu şekildeki fiil köklerinin, “emir” manasında kullanımları bulunmakla birlikte, “masdar” manasında kullanımları yoktur.

---

[154] **Tehânevî**, s. 175; **Amâsî**, s. 270.
[155] **Tehânevî**, s. 174; **Şevket**, s. 279.
[156] **Gelenbevî**, s. 208.
[157] **Tehânevî**, s. 175.

B- HÂSIL Bİ'L-MASDAR MANASI

"Masdar"ın ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle "fâil"de ve -varsa- "mef'ûl"de hâsıl olan "eser"e "hâsıl bi'l-masdar" manası denir.

Daha dikkatli bir ifâdeyle söylemek gerekirse, "ma'lûm masdar" manasının ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle "fâil"de ve -varsa- "mef'ûl/ler"de; "mechûl masdar" manasının ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle "nâibü'l-fâil"de ve -varsa- "mef'ûl/ler"de hâsıl olan "eser"e "hâsıl bi'l-masdar" manası denir. Zira lafzan, mânen veya aklen "fâil", "nâibü'l-fâil" veya "mef'ûl" ile ilişkisi kurulmaksızın, sırf "masdar"ın ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle herhangi bir "eser"in meydana gelmesi mümkün değildir. "Eser" ancak bu ilişkinin kurulduğu "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manalarının ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle hâsıl olur. Ancak kavramların kısa olması tercih edildiğinden bu manayı ifade etmek üzere kısaca "hâsıl bi'l-masdar" denmiştir.

Metinlerde "hâsıl bi'l-masdar"ın ifade ettiği "eser" için "eser" (الْأَثَرُ)[158] kelimesinin yanı sıra "hâlet" (الْحَالَةُ),[159] "mana" (الْمَعْنَى),[160] "hey'et" (الْهَيْئَةُ),[161] "sıfat" (الصِّفَةُ),[162] "vasıf" (الْوَصْفُ),[163] "emr" (الْأَمْرُ),[164] "keyfiyet" (الْكَيْفِيَّةُ),[165] "hades" (الْحَدَثُ)[166] ve "îcâd ve îkāın müteallakı" -yani müşâhede olunan hareketler ve duruşlar- (مُتَعَلَّقُ الْإِيجَادِ وَالْإِيقَاعِ)[167] gibi ifadeler kullanılır.

Metinlerde "hâsıl bi'l-masdar manası"na "masdarla hâsıl olan mana" (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ),[168] "masdardan hâsıl olan mana" (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ مِنَ الْمَصْدَرِ),[169] "masdarla hâsıl olan"

---

158 **Emîr Pâdişah**, s. 23, 24, 25, 29, 30, 31, 34, 35; **Hafâcî**, s. 41, 44, 45, 48; **Ebü'l-Bekā**, s. 70, 71, 72; **Müneccimbaşı**, s. 85, 89, 91, 101, 102, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 126, 131, 132, 142, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 161, 162; **Tehânevî**, s. 174, 175; **Karsî**, s. 181; **Nevşehrî**, s. 187; **Sabbân**, s. 213, 214, 215; **Müftîzâde**, s. 222, 223; **Attâr**, s. 236, 238; **Karaağâcî**, s. 241, 242, 250; **Kırkağâcî**, s. 256; **Hâfız Seyyid**, s. 264; **Amâsî**, s. 271, 272; **Yalvâcî**, s. 285, 286, 287, 288, 289; **Harpûtî**, s. 294, 295, 299; **Fettenî**, s. 303, 304, 305.

159 **Sadruşşerîâ**, s. 6; **Teftâzânî**, s. 9, 10; **Emîr Pâdişah**, s. 32; **Müneccimbaşı**, s. 107, 108; **Gelenbevî**, s. 198, 199; **Eskicizâde**, s. 228, 229, 230; **Kırkağâcî**, s. 256; **Fettenî**, s. 308.

160 **Teftâzânî**, s. 9; **Emîr Pâdişah**, s. 32; **Müneccimbaşı**, s. 108; **Gelenbevî**, s. 198; **Eskicizâde**, s. 230; **Kırkağâcî**, s. 256; **Fettenî**, s. 306.

161 **Teftâzânî**, s. 9; **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 22, 23, 25, 32, 33; **Hafâcî**, s. 43; **Ebü'l-Bekā**, s. 70, 72; **Müneccimbaşı**, s. 99, 100, 101, 102, 104, 108, 109, 151, 152, 153; **Tehânevî**, s. 173, 174, 175; **Nevşehrî**, s. 188, 189; **Gelenbevî**, s. 198, 200, 201, 204, 205, 206, 208; **Sabbân**, s. 216; **Eskicizâde**, s. 228, 229, 230, 231; **Attâr**, s. 236, 237, 238; **Karaağâcî**, s. 242, 243, 244; **Kırkağâcî**, s. 256, 257; **Amâsî**, s. 271, 275; **Şevket**, s. 279, 280, 281; **Yalvâcî**, s. 288; **Harpûtî**, s. 294, 295, 296; **Fettenî**, s. 303, 304, 306, 307.

162 **Teftâzânî**, s. 9; **Müneccimbaşı**, s. 108; **Gelenbevî**, s. 198; **Eskicizâde**, s. 228, 230.

163 **Teftâzânî**, s. 10; **Emîr Pâdişah**, s. 32; **Müneccimbaşı**, s. 108, 147, 149; **Gelenbevî**, s. 199; **Sabbân**, s. 216; **Eskicizâde**, s. 228, 230; **Kırkağâcî**, s. 256, 257; **Fettenî**, s. 306.

164 **Teftâzânî**, s. 10, 11; **Emîr Pâdişah**, s. 32; **Müneccimbaşı**, s. 108; **Nevşehrî**, s. 187; **Eskicizâde**, s. 228, 230.

165 **Teftâzânî**, s. 10; **Emîr Pâdişah**, s. 32; **Müneccimbaşı**, s. 108; **Gelenbevî**, s. 199; **Eskicizâde**, s. 230; **Kırkağâcî**, s. 256.

166 **Emîr Pâdişah**, s. 25, 29; **Müneccimbaşı**, s. 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 97, 101, 104, 105, 113, 115, 116, 117, 118, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 148, 149, 151, 152, 153.

167 **Emîr Pâdişah**, s. 33; **Müneccimbaşı**, s. 109; **Sabbân**, s. 214, 216.

168 **Sadruşşerîâ**, s. 6; **Nevşehrî**, s. 187; **Gelenbevî**, s. 201, 205, 206; **Sabbân**, s. 216, 217; **Eskicizâde**, s. 228, 229; **Attâr**, s. 237, 238; **Şevket**, s. 279; **Fettenî**, s. 306, 307, 308.

169 **Teftâzânî**, s. 10; **Emîr Pâdişah**, s. 32; **Müneccimbaşı**, s. 108; **Gelenbevî**, s. 199; **Eskicizâde**, s. 228, 230.

(الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ),[170] “masdarî mana ile hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِالْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ),[171] “ismî mana” (الْمَعْنَى الْاِسْمِيُّ),[172] “hadesî manadan hâsıl olan isim” (الْاِسْمُ الْحَاصِلُ مِنَ الْمَعْنَى الْحَدَثِيّ),[173] “masdarın hâsılı” (حَاصِلُ الْمَصْدَرِ),[174] “masdarî mananın hâsılı” (حَاصِلُ الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ)[175] ve “masdarla hâsıl olan hey’et” (الْهَيْئَةُ الْحَاصِلَةُ بِالْمَصْدَرِ)[176] gibi isimler verilir.

“Hâsıl bi’l-masdar” manası, masdarın amel etmediği kullanımlarında söz konusu olur.

“Hâsıl bi’l-masdar” manası, “masdar” manasının aksine, dış dünyada mevcuttur.

“Hâsıl bi’l-masdar” manası, ifade ettiği “eser”in “birincil ve vâsıtasız” veya “ikincil ve vâsıtalı” olması bakımından, “ıstılâhî” ve “lügavî” olmak üzere, ikiye ayrılır.

1- Istılâhî Hâsıl bi’l-Masdar Manası

Masdarın ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “fâil”, “nâibü’l-fâil” ve “mef‘ûl”de “birincil ve vâsıtasız” olarak hâsıl olan “eser”e “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” denir.

“Birincil ve vâsıtasız eser” ile masdarın ifade ettiği fiili yaptığı sırada “fâil”in bedeninde hâsıl olan ve -varsa- o fiilden etkilendiği sırada “nâibü’l-fâil”de veya “mef‘ûl”de hâsıl olan “hey’et” kastedilir. Meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) fiili yapılırken “fâil” olan “vuran kişi”nin (الضَّارِبُ) bedeninin aldığı “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) hey’eti ile mef‘ûl olan “vurulan kişi”nin (الْمَضْرُوبُ) o fiilden etkilenirken aldığı “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’eti gibi.

“Masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” ayrımının yapıldığı ilk dönemlerde “hâsıl bi’l-masdar” kavramıyla sadece “birincil ve vâsıtasız” eserler kastedilmiştir. Sonraki dönemlerde bazı müellifler tarafından, çerçevesi genişletilerek “ikincil ve vâsıtalı” eserler de bu kavram altında değerlendirilmeye başlanmış ve birinci tür eserlere “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” denmiştir.

Sonraki dönem metinlerinde “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” için “ıstılâha göre hâsıl bi’l-masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ بِحَسَبِ الْاِصْطِلَاحِ),[177] “ıstılâhî manasıyla hâsıl bi’l-masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ بِالْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيّ),[178] “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْاِصْطِلَاحِيُّ),[179] “bizzât hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِالذَّاتِ)[180] ve “birincil ve vâsıtasız olarak hâsıl olan” (الْحَاصِلُ أَوَّلًا وَبِلَا وَاسِطَةٍ)[181] gibi ifadeler kullanılır.

170 **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 21, 22, 23, 25, 29, 31, 32, 33, 34, 35; **Hafâcî**, s. 39, 43, 44, 45; **Ebü’l-Bekā**, s. 70, 71, 72, 73, 76; **Müneccimbaşı**, s. 99, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 124, 125, 126, 151, 152; **Tehânevî**, s. 171, 173, 174, 175; **Nevşehrî**, s. 188, 189, 190, 191, 192; **Gelenbevî**, s. 195, 200, 201, 204, 205, 206, 207; **Sabbân**, s. 214, 216; **Müftîzâde**, s. 222; **Eskicizâde**, s. 228, 229, 231; **Attâr**, s. 235, 236, 237; **Karaağâcî**, s. 244, 245, 246; **Kırkağâcî**, s. 255, 258; **Amâsî**, s. 271, 274, 275; **Şevket**, s. 281, 282; **Yalvâcî**, s. 287, 288, 289; **Harpûtî**, s. 293, 295, 296; **Fettenî**, s. 305, 306, 307.

171 **Müneccimbaşı**, s. 115, 117, 121, 124, 125; **Kırkağâcî**, s. 257.

172 **Müneccimbaşı**, s. 152, 153.

173 **Nevşehrî**, s. 192; **Attâr**, s. 237.

174 **Müftîzâde**, s. 223.

175 **Amâsî**, s. 275.

176 **Fettenî**, s. 308.

177 **Gelenbevî**, s. 205.

178 **Gelenbevî**, s. 206; **Kırkağâcî**, s. 258; **Şevket**, s. 280.

179 **Harpûtî**, s. 294.

180 **Hâfız Seyyid**, s. 264.

181 **Şevket**, s. 280.

Müellifler, “ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar” manasında kullanıldığında masdarın “hakîkat” mi yoksa “mecâz” mı olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

“Istılâhî hâsıl bi'l-masdar” manası, “eser”in “fâil”de veya “mef‘ûl”de hâsıl olmasına göre, “ma‘lûm” ve “mechûl” olmak üzere ikiye ayrılır:

a) Ma‘lûm Hâsıl bi'l-Masdar Manası

“Ma‘lûm masdar”ın ifade ettiği “te'sîr” sebebiyle “fâil”in bedeninde hâsıl olan “birincil ve vâsıtasız eser”e “ma‘lûm hâsıl bi'l-masdar” manası denir.

Hem “lâzım” hem de “müteaddî” masdarlardan kastedilebilen “ma‘lûm hâsıl bi'l-masdar” manasının, amel etmeyen masdarlardan hâsıl olduğu için, “te'vîl”i yoktur; sadece bir “tabir” ile tasvir edilir. O tabiri elde etmek için de “ma‘lûm hâsıl bi'l-masdar” manası kastedilen “masdar”ın “ism-i fâil”inin sonuna “nisbet yâ'sı” ve “nakil tâ'sı” eklenir. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarının “ma‘lûm hâsıl bi'l-masdar” manasını tasvir etmek için kullanılan “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) tabiri gibi.

Metinlerde “ma‘lûm hâsıl bi'l-masdar” manası için “fâil için binâ edilen masdarla hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ),[182] “fâil için binâ edilenin masdarıyla hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ),[183] “fâil için binâ edilenin hâsılı” (حَاصِلُ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ),[184] “ma‘lûm masdarla hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَعْلُومِ)[185] ve “fâil için binâ edilenden hâsıl olan” (الْحَاصِلُ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ)[186] gibi ifadeler kullanılır. Ayrıca bazı müellifler tarafından “ma‘lûm masdar” “hâsıl bi'l-masdar” kabul edildiği için, onu ifade eden kavramların kullanıldığı da olur: “Ma‘lûm masdar” (مَصْدَرٌ لِلْمَعْلُومِ),[187] “fâil için binâ edilen” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ),[188] “fâil için binâ edilen masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ),[189] “fâil için binâ edilenden masdar” (مَصْدَرٌ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ),[190] “fâil için binâ edilenin masdarı” (مَصْدَرُ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ)[191] vs.

b) Mechûl Hâsıl bi'l-Masdar Manası

“Ma‘lûm masdar”ın ifade ettiği “te'sîr” sebebiyle “mef‘ûl/ler”de veyâ “mechûl masdar”ın ifade ettiği “te'sîr” sebebiyle “nâbü'l-fâil”de ve -varsa- “mef‘ûl/ler”de hâsıl olan “birincil ve vâsıtasız eser”e “mechûl hâsıl bi'l-masdar” manası denir.

Sadece “müteaddî” masdarlardan kastedilebilen “mechûl hâsıl bi'l-masdar” manasının, amel etmeyen masdarlardan hâsıl olduğu için, “te'vîl”i yoktur; sadece bir “tabir” ile tasvir edilir. O tabiri elde etmek için de “mechûl hâsıl bi'l-masdar” manası kastedilen “masdar”ın

---

182 **Müftîzâde**, s. 222; **Karaağâcî**, s. 242, 243, 245, 250; **Kırkağâcî**, s. 258; **Hâfız Seyyid**, s. 264; **Şevket**, s. 279; **Yalvâcî**, s. 285, 287.
183 **Fettenî**, s. 303.
184 **Müftîzâde**, s. 222.
185 **Amâsî**, s. 271.
186 **Yalvâcî**, s. 288.
187 **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 23; **Hafâcî**, s. 43; **Tehânevî**, s. 173, 174; **Nevşehrî**, s. 189; **Gelenbevî**, s. 201; **Eskicizâde**, s. 229, 231; **Karaağâcî**, s. 244; **Harpûtî**, s. 296; **Fettenî**, s. 307.
188 **Emîr Pâdişah**, s. 22; **Müneccimbaşı**, s. 101, 126, 127, 149; **Nevşehrî**, s. 190; **Gelenbevî**, s. 203, 204, 208; **Hâfız Seyyid**, s. 263.
189 **Emîr Pâdişah**, s. 25; **Müneccimbaşı**, s. 98, 102, 125, 146, 148; **Gelenbevî**, s. 201; **Müftîzâde**, s. 222; **Hâfız Seyyid**, s. 264; **Şevket**, s. 280, 281.
190 **Ebü'l-Bekā**, s. 70.
191 **Fettenî**, s. 303.

“ism-i mef‘ûl”ünün sonuna “nisbet yâ’sı” ve “nakil tâ’sı” eklenir. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarının “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manasını tasvir etmek için kullanılan “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) tabiri gibi.

Metinlerde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası için “mef‘ûl için binâ edilen masdarla hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ),[192] “mef‘ûl için binâ edilenin masdarıyla hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ),[193] “mef‘ûl için binâ edilenden hâsıl olan” (الْحَاصِلُ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ),[194] “mef‘ûl için binâ edilenin hâsılı” (حَاصِلُ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ)[195] ve “mechûl masdarla hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَجْهُولِ)[196] gibi ifadeler kullanılır. Ayrıca bazı müellifler tarafından “mechûl masdar” “hâsıl bi’l-masdar” kabul edildiği için, onu ifade eden kavramların kullanıldığı da olur: “Mef‘ûl için binâ edilen” (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ),[197] “mef‘ûl için binâ edilen masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ),[198] “mef‘ûl için binâ edilenin masdarı” (مَصْدَرُ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ),[199] “mef‘ûl için binâ edilenden masdar” (مَصْدَرٌ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ),[200] “mechûlün masdarı” (مَصْدَرٌ لِلْمَجْهُولِ),[201] “mechûl masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَجْهُولُ),[202] “mechûl için binâ edilenin masdarı” (مَصْدَرُ الْمَبْنِيِّ لِلْمَجْهُولِ)[203] vs.

2- Lügavî Hâsıl bi’l-Masdar Manası

Yukarıda da geçtiği gibi “masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” ayrımının yapıldığı ilk dönemlerde “hâsıl bi’l-masdar” kavramıyla sadece “birincil ve vâsıtasız” eserler kastedilmiştir. Sonraki dönemlerde bazı müellifler, lügat manasına (“masdar sebebiyle hâsıl olan”) bakarak kavramın çerçevesini genişletip “ikincil ve vâsıtalı” eserleri de dâhil etmişler ve her iki tür eseri de kapsayan bu yeni kavrama “lügavî hâsıl bi’l-masdar” demişlerdir.

Bu yeni mana da göz önünde bulundurularak “Hâsıl bi’l-Masdar Manası” başlığı altında yapılan tarif şöyle ayrıntılandırılabilir: “Ma‘lûm masdar” manasının ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “fâil”de ve -varsa- “mef‘ûl/ler”de; “mechûl masdar” manasının ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “nâibü’l-fâil”de ve -varsa- “mef‘ûl/ler”de hâsıl olan “birincil ve vâsıtasız” veya “ikincil ve vâsıtalı” her türlü “eser”e, lügavî “hâsıl bi’l-masdar” manası denir.

Sonraki dönem müellifleri, “lügavî hâsıl bi’l-masdar”a “genel lügavî manasıyla hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِالْمَعْنَى اللُّغَوِيِّ الْعَامِّ),[204] “hâsıl bi’l-masdarın lügavî manası” (الْمَعْنَى اللُّغَوِيُّ لِلْحَاصِلِ

---

[192] **Müftîzâde**, s. 222; **Karaağâcî**, s. 242, 243, 245, 250; **Kırkağâcî**, s. 258; **Hâfız Seyyid**, s. 264; **Amâsî**, s. 274, 275; **Şevket**, s. 280; **Yalvâcî**, s. 285, 286, 287.

[193] **Fettenî**, s. 304.

[194] **Yalvâcî**, s. 288.

[195] **Müftîzâde**, s. 222.

[196] **Amâsî**, s. 271.

[197] **Emîr Pâdişah**, s. 22; **Müneccimbaşı**, s. 101, 102, 126, 127, 149; **Nevşehrî**, s. 190; **Gelenbevî**, s. 203, 204, 208; **Hâfız Seyyid**, s. 264.

[198] **Emîr Pâdişah**, s. 25; **Müneccimbaşı**, s. 98, 125, 146, 148; **Gelenbevî**, s. 201; **Hâfız Seyyid**, s. 263; **Şevket**, s. 280, 281.

[199] **Fettenî**, s. 304, 305.

[200] **Ebü’l-Bekā**, s. 70.

[201] **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 23; **Hafâcî**, s. 43; **Tehânevî**, s. 173, 174; **Nevşehrî**, s. 189; **Gelenbevî**, s. 201; **Eskicizâde**, s. 229, 231; **Karaağâcî**, s. 244; **Harpûtî**, s. 296; **Fettenî**, s. 307.

[202] **Müneccimbaşı**, s. 104.

[203] **Fettenî**, s. 305.

[204] **Müneccimbaşı**, s. 104.

(بِالْمَصْدَرِ),[205] “lügavî manasıyla hâsıl bi’l-masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ بِالْمَعْنَى اللُّغَوِيّ),[206] “lügavî hâsıl bi’l-masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ اللُّغَوِيُّ)[207] ve “masdar sebebiyle hâsıl olan” (الْحَاصِلُ بِسَبَبِ الْمَصْدَرِ)[208] gibi isimler vermiştir.

“Lügavî hâsıl bi’l-masdar”, ifade ettiği “eser”in “birincil ve vâsıtasız” veya “ikincil ve vâsıtalı” olmasına göre, ikiye ayrılır:

a) Birincil ve Vâsıtasız (Istılâhî) Hâsıl bi’l-Masdar Manası

Yukarıda “Istılâhî Hâsıl bi’l-Masdar” başlığı altında da söylendiği gibi, “birincil ve vâsıtasız eser” ifadesiyle, masdarın ifade ettiği fiili yaptığı sırada “fâil”in bedeninde hâsıl olan “hey’et” (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”) ve -varsa- o fiilden etkilendiği sırada “nâibü’l-fâil”de veya “mef‘ûl”de hâsıl olan “hey’et” (“mechûl hâsıl bi’l-masdar”) kastedilir. Meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) fiili yapılırken “fâil” olan “vuran kişi”nin (الضَّارِبُ) bedeninin aldığı “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) hey’eti ile mef‘ûl olan “vurulan kişi”nin (الْمَضْرُوبُ) o fiilden etkilenirken aldığı “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’eti gibi.

Ancak bazı müellifler, “lügavî hâsıl bi’l-masdar” kavramını, “birincil ve vâsıtasız eser”den ibaret olan “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”ı da kapsamasına rağmen, “ikincil ve vâsıtalı eser”e tahsis etmişler ve “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”ı “lügavî hâsıl bi’l-masdar”ın kapsamından çıkartmışlardır.[209] Bize göre de, her ne kadar lafzı mutlak olsa da, kavramların birbirine karıştırılmadan kullanılabilmesi açısından bu tahsis daha uygundur. Bu çalışmada da aksi açıkça belirtilmedikçe “lügavî hâsıl bi’l-masdar” kavramıyla “ikincil ve vâsıtalı eser” kastedilecektir.

b) İkincil ve Vâsıtalı (Lügavî) Hâsıl bi’l-Masdar Manası

“İkincil ve vâsıtalı eser”den maksat, ma‘lûm veya mechûl masdarın ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “fâil”de, “nâibü’l-fâil”de ve/veya “mef‘ûl/ler”de, “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”dan sonra ikinci derecede ve “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” vâsıtasıyla hâsıl olan eserdir. Meselâ “vurmak” masdarının ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle, “fâil” olan “vuran kişi”de birincil ve vâsıtasız olarak hâsıl olan “vuruculuk” hey’eti, “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”; ondan dolayı yine “fâil”de ikincil ve vâsıtalı olarak hâsıl olan “eli acımak”, “pişman olmak”, “üzülmek”, “hıncını almak” gibi eserler, “lügavî hâsıl bi’l-masdar”dır. Aynı şekilde “mef‘ûl” olan “vurulan kişi”de birincil ve vâsıtasız olarak hâsıl olan “vurulmuşluk” hey’eti, “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”; ondan dolayı yine “mef‘ûl”de ikincil ve vâsıtalı olarak hâsıl olan “vurulan yeri acımak”, “kızmak”, “üzülmek”, “edeplenmek”, “ağlamak” gibi eserler, “lügavî hâsıl bi’l-masdar”dır.

Masdar, bu manada “lügavî hâsıl bi’l-masdar” manası kastedildiği zaman “mecâz” olur.

Masdarın buraya kadar anlatılan manaları, “te’sîr”in unsurları da göz önünde bulundurularak şöyle tablolaştırılabilir:

---

[205] **Gelenbevî**, s. 205, 206.
[206] **Gelenbevî**, s. 206; **Kırkağâcî**, s. 258; **Şevket**, s. 280; **Harpûtî**, s. 299.
[207] **Harpûtî**, s. 294.
[208] **Şevket**, s. 280.
[209] **Şevket**, s. 280.

TE’SÎR-ESER AÇISINDAN MASDARIN MANALARI

<table>
<tr><th></th><th colspan="3">Masdar Manası/Masdarî Mana</th><th colspan="2"></th><th colspan="3">Hâsıl bi’l-Masdar Manası</th></tr>
<tr><td rowspan="3">MÜESSİR (Fâil)</td><td colspan="3">“Müessir” ile “Müteessir” Arasındaki İlişki</td><td rowspan="3">MÜTEESSİR (Mahal)</td><td></td><td rowspan="3">ESER</td><td>Birincil Eser (Istılâhî Hâsıl bi’l-Masdar)</td><td>İkincil Eser (Lügavî Hâsıl bi’l-Masdar)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">TE’SÎR
→
الضَّرْبُ
“Vurmak”</td><td>Ma‘lûm Masdar
→
الْكَوْنُ ضَارِبًا
“Vurucu olmak”</td><td rowspan="2">TEESSÜR
←</td><td>Fâilin Bedeni</td><td>Ma‘lûm Hâsıl bi’l-masdar
الضَّارِبِيَّةُ
“Vuruculuk”</td><td rowspan="2">الْأَلَمُ، الْأَدَبُ، الْحُزْنُ، الْغَضَبُ، الْبُكَاءُ، ...</td></tr>
<tr><td>Mechûl Masdar
→
الْكَوْنُ مَضْرُوبًا
“Vurulmuş olmak”</td><td>Mef‘ûl/ Nâibü’l -fâil</td><td>Mechûl Hâsıl bi’l-Masdar
الْمَضْرُوبِيَّةُ
“Vurulmuşluk”</td></tr>
<tr><td>Mevcûd</td><td colspan="3">Ma‘dûm / Emr-i İtibârî // Hâl</td><td colspan="2">Mevcûd</td><td colspan="3">Mevcûd</td></tr>
</table>

C- KADR-İ MÜŞTEREK

Bazı müelliflere göre, masdar, bazı kullanımlarında bütün hakîkî ve mecâzî manalarının (“masdar” ve “hâsıl bi’l-masdar” manaları) kastedilmesine elverişli olur. Bu tür durumlarda masdardan kastedilmesi mümkün olan manalar, “masdarın kullanıldığı manalar” (مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ لَفْظُ الْمَصْدَرِ)[210] -meselâ “hamd lafzının kullanıldığı manalar” (مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ لَفْظُ «الْحَمْدِ»)[211]- şeklinde te’vîl edilir ve buna “kadr-i müşterek/ortak miktar” (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ)[212] denir.

Meselâ “hamd etmek” (الْحَمْدُ) masdarıyla, “hamd lafzının kullanıldığı manalar” (مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ لَفْظُ «الْحَمْدِ») şeklinde te’vîl edilerek, aşağıdaki manaların hepsi kastedilebilir:

1- Temel masdar manası (kadr-i müşterek): “Hamd etmek”.

2- Ma‘lûm masdar manası: “Hamd etmek=Hamd edici olmak”.

3- Mechûl masdar manası: “Hamd edilmek=Hamd edilmiş olmak”.

4- Ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar manası: “Hamd edicilik” hey’eti.

5- Mechûl hâsıl bi’l-masdar manası: “Hamd edilmişlik” hey’eti.

6- Lügavî hâsıl bi’l-masdar manası: “Ta’zim edicilik”, “ta’zim edilmişlik” vs.

Masdardan “kadr-i müşterek” manasının kastedilebilmesi, nisbetsiz ve izâfetsiz kullanımlarında mümkün olur.

Kapsadığı manaların bir kısmı “hakîkî”, bir kısmı “mecâzî” olduğu için, masdardan “kadr-i müşterek” manasının kastedilmesi, “umûmü’l-mecâz” yoluyla olur.[213]

D- DİĞER MANALAR

“Masdar”la “mecâzî” olarak kendisinden türeyen başka sîğaların manalarının kastedildiği de olur. Bu sîğalar “ism-i fâil”, “ism-i mef‘ûl”, “fiil-i mâzî”, “fiil-i muzârî” ve

---

[210] **Amâsî**, s. 271.

[211] **Tehânevî**, s. 175; **Karsî**, s. 181; **Nevşehrî**, s. 190, 191; **Gelenbevî**, s. 195, 206, 207, 208; **Kırkağâcî**, s. 258; **Amâsî**, s. 270.

[212] **Tehânevî**, s. 175; **Karsî**, s. 181; **Gelenbevî**, s. 208; **Amâsî**, s. 270, 271.

[213] Minkārîzâde, Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahya, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Mîr Ebi’l-Feth alâ Şerhi’l-Âdâbi’l-Adudiyye li-Monla Hanefî*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3044, vr. 32a-32b; **Nevşehrî**, s. 190, 192.

“emir”dir. Bu manalar, doğrudan çalışmanın konusu olmadığından, birer misal -ve bazılarında kısa notlar- verilerek geçilecektir:

1- İsm-i Fâil Manası

“Masdar”la bazen “ism-i fâil”inin manası kastedilir. Misal:

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ﴾ [سورة الملك: ٦٧/٣٠].

أي: «غَائِرًا».

“De ki: Eğer suyunuz çekiliverse (çekilen olsa), söyleyin bakalım, size kim bir akar su getirebilir?”.[214]

2- İsm-i Mef‘ûl Manası

“Masdar”la bazen “ism-i mef‘ûl”ünün manası kastedilir. Misal:

﴿هٰذَا خَلْقُ اللهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [سورة لقمان: ٣١/١١].

أي: «مَخْلُوقُ اللهِ».

“İşte bu, Allah’ın yarattığıdır (=Allah tarafından yaratılandır). Şimdi (ey kâfirler) gösterin bana: O’ndan başkası ne yarattı? Hayır, zâlimler apaçık bir sapıklık içindedirler”.[215]

Masdar, ism-i fâil veya ism-i mef‘ûl manasında kullanıldığı, yani “masdar” zikredilip “ism-i fâil” veya “ism-i mef‘ûl”ünün manası kasdedildiği zaman, ittifakla “mecâz-ı mürsel” olur. Ancak bu mecâzın “alâka”sının ne olacağı konusunda ihtilaf edilmiştir.[216]

“Masdar” kalıbının “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl” manalarında kullanılması, “semâî” değildir. Bilakis “mecâzın fâidesi” kastedildiği zaman her “masdar”ın, “ism-i fâil”inin veya “ism-i mef‘ûl”ünün manasında kullanılması câiz olur.[217]

3- Fiil-i Mâzî Manası

“Masdar”la bazen “fiil-i mâzî”sinin manası kastedilir. Misal:

﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعْسًا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾ [سورة محمد: ٤٧/٨].

أي: «أَتْعَسَهُمُ اللهُ تَعْسًا».

“İnkar edenlere gelince, Allah onları helâk etti ve amellerini boşa çıkarttı”.[218]

4- Fiil-i Muzâri Manası

“Masdar”la bazen “fiil-i muzâri”sinin manası kastedilir. Misal:

---

[214] **Ebü’l-Bekā**, s. 66. Kur’ân-ı Kerîm’den “masdarın ism-i fâil manasında olması”nın misalleri ve kısa tahlilleri için bkz. Udayme, Muhammed Abdülhâlik Udayme, *Dirâsât li-üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire: Dâru’l-Hadîs, ty., II-3, 170 (3 misâl), 175 (“İsm-i fâil” veya “ism-i mef‘ûl” manasında olma ihtimali olan 5 misal).

[215] **Ebü’l-Bekā**, s. 66. Kur’ân-ı Kerîm’den “masdarın ism-i mef‘ûl manasında olması”nın misalleri ve kısa tahlilleri için bkz. Udayme, *Dirâsât*, II-3, 171-175 (29 misâl), 175 (“İsm-i fâil” veya “ism-i mef‘ûl” manasında olma ihtimali olan 5 misal).

[216] **Hâfız Seyyid**, s. 264-265.

[217] **Yalvâcî**, s. 289.

[218] **Ebü’l-Bekā**, s. 65.

﴿قَالَ مَعَاذَ اللهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُ إِنَّا إِذًا لَظَالِمُونَ﴾ [سورة يوسف: ٧٩/١٢].

أي: «نَعُوذُ بِاللهِ مَعَاذًا».

> "(Yusuf) dedi ki: Eşyamızı yanında bulduğumuz kimseden başkasını tutuklamaktan Allah'a sığınırız; o takdirde muhakkak zâlimler oluruz".[219]

5- Emir Manası

"Masdar"la bazen de "emir fiili"nin manası kastedilir. Bu durum, masdarın başında fâ bulunup "muzâf" olduğunda gerçekleşir. Misal:

﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾ [سورة محمد: ٤/٤٧].

أي: «فَاضْرِبُوا الرِّقَابَ ضَرْبًا».

> "(Savaşta) inkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunları vurun".[220]

"Masdar", bu son üç manasında, aslında kendisinden türeyen fiillerin "mef'ûl-i mutlak"ıdır. Ancak o fiiller hazfedilince, masdar onların yerine geçmiş ve manalarını ifade etmiştir.

III- MASDARIN BAZI KULLANIMLARI VE MANALARI

Masdarın cümle içinde kullanıldığı şekiller, bazı manalarının, özellikle de "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manalarının belirlenmesinde "karîne" vazifesi görür. Bundan dolayı masdarın cümle içindeki kullanım türlerinin bilinmesi önemlidir.

Masdar, cümle içinde, sıradan bir isim olarak, amel etmeden kullanıldığı gibi; kendisinden türeyen fiilin özelliklerine ("tâm"-"nâkıs"/"lâzım"-"müteaddî"/"ma'lûm"-"mechûl") göre âmil olarak da kullanılır. Özellikle âmil olarak kullanıldığında merfû ("fâil"/"nâibü'l-fâil"/"nâkıs fiilin ismi") ve mansûb ("mef'ûlün bih"/"nâkıs fiilin haberi") ma'mûlleriyle olan ilişkileri, masdarın manalarının belirlenmesinde kritik rol oynar.

Geniş nahiv kitaplarında, masdarın amel etme şartları sayıldıktan sonra, genellikle âmil olan masdar "muzâf", "münevven/tenvînli" ve "eliflâmlı" olmak üzere üç ana kısma ayrılarak bunlardan hangisinin amel edip etmediği, hangisinin daha çok amel ettiği, hangisinin amelinin daha "kıyâsî" olduğu gibi konulardaki ihtilaflara yer verilip tarafların delilleri değerlendirilir.[221] Ancak bu çalışmanın konusuyla doğrudan alâkalı olmadığından, burada bu hususlara değinilmeyecektir.

Bazı müellifler ise, bu çalışmayı ilgilendiren şekliyle, yani amel edip etmemesi ve amel ettiği takdirde "fâil", "nâibü'l-fâil" ve "mef'ûl/ler"iyle olan ilişkileri bakımından masdarın

---

219 **Ebü'l-Bekā**, s. 66.

220 **Ebü'l-Bekā**, s. 63, 66.

221 Bu konularda geniş bilgi için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 189-194; Müberred, *el-Muktedab*, I, 151-159; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, I, 137-140; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 45-50; Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, I, 553-568; Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Bedî'*, I, 520-526; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, IV, 72-80; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, III, 115-119; Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, III, 402-412; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 78-92; a.mlf., *İrtişâfü'd-darab*, V, 2258-2262; Abbas Hasan (ö. 1398/1978), *en-Nahvü'l-vâfî*, 3. Baskı, Mısır: Dâru'l-Maârif, ty., III, 218-220; Udayme, *Dirâsât*, II-2, 609-610, II-3, 236-243 (Kur'ân-ı Kerîm'den 19 misalin kısa tahlili); Rıfat Resul Sevinç, *Arap Dilinde Masdarlar, Vezinleri ve Kullanılışları*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1998, s. 138-142; Şuayip Güllü, *Arap Dilinde Mastarlar ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kullanılışları*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2010, s. 153-159.

kullanımlarını çeşitli kısımlara ayırırlar.[222] Bu kullanımlardan hareketle tespit edilen bazı “genel kurallar” şöyle özetlenebilir:

“Masdar”a:

1- “Fâil”e nisbet veya izâfe edildiği kullanımlarında “ma’lûm masdar” manası verilir.

2- “Nâibü’l-fâil”e nisbet veya izâfe edildiği kullanımlarında “mechûl masdar” manası verilir. Ancak bazılarına göre, bu kullanımlarda “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[223]

3- “Fâil” ve “nâibü’l-fâil”in zikredilmeyip “mef‘ûl”ün lafzan mansub olduğu kullanımlarında “ma‘lûm masdar” manası verilir. Ancak mansûb olarak zikredilen mef‘ûl, ikinci veya üçüncü mef‘ûl olduğu takdirde, zikredilmeyen birinci mef‘ûlün “nâibü’l-fâil” olma ihtimali bulunduğundan, “mechûl masdar” manası da verilebilir.[224]

4- “Fâil” ve “nâibü’l-fâil”in zikredilmediği ve “mef‘ûl”ün lafzan mansûb olmayıp başında harf-i cer bulunduğu veya masdarın muzâfun ileyhi olduğu kullanımlarında, “mef‘ûl olma” ve “nâibü’l-fâil olma” ihtimalleri bulunduğu için, “ma‘lûm masdar” manası da “mechûl masdar” manası da verilebilir.

5- “Fâil”, “nâibü’l-fâil” ve “mef‘ûl”ün zikredilmediği kullanımlarında masdarın bütün manalarına ihtimali vardır. Karînelere göre tercih yapılır.[225]

“Masdarın kullanımları”, aşağıda “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarına göre tasnif edilerek her birine birer misal ve bazılarına da Kur’ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf ve şiirden şâhidler zikredilecek; böylece hangi kullanımlarında masdarın o manayı ifade ettiği ortaya konmaya çalışılacaktır. Ancak birden fazla mef‘ûl alan masdarların her bir maddede, zikredilenlerden daha fazla kullanım şekilleri olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

A- MA‘LÛM MASDAR MANASI

“Masdar”a aşağıdaki kullanımlarında “ma‘lûm masdar” manası verilir:

1- Fâili raf‘ eder; mef‘ûlün bihi/leri nasb eder.[226]

a) Lâzım ma‘lûm masdar (“Mef‘ûlün bih gayr-i sarîh”i mahallen nasb eder)

«أَعْجَبَنِي مُرُورٌ (/الْمُرُورُ) زَيْدٌ بِعَمْرٍو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مَرَّ (/أَنْ يَمُرَّ) زَيْدٌ بِعَمْرٍو»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مَارًّا بِعَمْرٍو».

“Zeyd’in Amr’a uğraması (uğrayıcı olması) beni şaşırttı”.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ (/الضَّرْبُ) زَيْدٌ عَمْرًا».

---

[222] Amel eden masdarla ilgili yapılan tasnifler için bkz. Musannifek, Ali b. Mecdüddîn Muhammed b. Mes‘ûd eş-Şâhrûdî el-Bistâmî (ö. 875/1470), *Şerhu’l-Avâmili’l-mie*, (Ümit Karaver, *Musannifek’e Nisbet Edilen “Avâmil-i Atîk” Şerhi [Tahkik ve Tahlil]*, İstanbul: Kitâbi, 2019), s. 768-769 (5 kısım); **Ebü’l-Bekā**, s. 62 (5 kısım); Sobicevî, Şeyh Mehmed b. Mehmed b. Ahmed (ö. 1161/1748), *Fethu’l-esrâr fî Kitâbi’l-İzhâr*, (Mustafa Öncü, *Fethu’l-Esrâr fî Kitabi’l-İzhar Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009), s. 142-143 (10 kısım); **Amâsî**, s. 273-274 (8 kısım).

[223] **Amâsî**, s. 273-274 (1, 2, 4, 5 ve 7. Maddeler. “Nâibü’l-fâil” yerine “hükmî fâil” ifadesini kullanıyor.).

[224] **Amâsî**, s. 273, 274 (3. Madde).

[225] **Amâsî**, s. 273, 274 (8. Madde).

[226] **Amâsî**, s. 273-274 (1. Madde).

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) زَيْدٌ عَمْرًا»؛ أي: « أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ ضَارِبًا عَمْرًا».

"Zeyd'in Amr'a vurması (vurucu olması) beni şaşırttı".[227]

c) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ) زَيْدٌ عَمْرًا دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) زَيْدٌ عَمْرًا دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْطِيًا عَمْرًا دِرْهَمًا».

"Zeyd'in Amr'a bir dirhem vermesi (verici olması) beni şaşırttı".

d) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ) زَيْدٌ عَمْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) زَيْدٌ عَمْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ عَالِمًا عَمْرًا فَاضِلًا».

"Zeyd'in Amr'ı faziletli bilmesi (bilici olması) beni şaşırttı".

e) Üç mef'ûlün bih alan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْلِمًا عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا».

"Zeyd'in Amr'a Bekir'in faziletli olduğunu bildirmesi (bildirici olması) beni şaşırttı".

f) Nâkıs fiilin masdarı

İsmini raf' eder; haberini nasb eder.[228]

«أَعْجَبَنِي كَوْنٌ (/الْكَوْنُ) زَيْدٌ فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ كَانَ (/أَنْ يَكُونَ) زَيْدٌ فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ كَائِنًا فَاضِلًا».

"Zeyd'in faziletli olması (olucu olması) beni şaşırttı".

2- Fâili raf' eder; mef'ûlün bih bulunmaz veya terk edilir.[229]

a) Lâzım ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي حُسْنٌ (/الْحُسْنُ) زَيْدٌ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ حَسُنَ (/أَنْ يَحْسُنَ) زَيْدٌ»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ حَسَنًا».

---

[227] Benzer misaller için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 189 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدًا بَكْرٌ»/« عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدٌ عَمْرًا».); Müberred, *el-Muktedab*, I, 152 («أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ زَيْدٌ عَمْرًا»/«أَعْجَبَنِي الضَّرْبُ زَيْدٌ عَمْرًا».); Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî Şerhi'l-Îzâh*, I, 553 («أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ زَيْدٌ عَمْرًا».), 554 («أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ زَيْدًا عَمْرٌو».), 563 («أَعْجَبَنِي الضَّرْبُ زَيْدٌ عَمْرًا»); Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 81 («يُعْجِبُنِي ضَرْبٌ فِي الدَّارِ زَيْدًا عَمْرٌو»/«عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدٌ عَمْرًا»/«أَعْجَبَنِي الشَّتْمُ بَكْرٌ خَالِدًا».), 82 («أَعْجَبَنِي الضَّرْبُ زَيْدٌ عَمْرًا».); Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-vâfî*, III, 219 («إِهْمَالُ الْيَوْمِ الْمَرِيضُ الدَّوَاءَ مُعَوِّقٌ لِلشِّفَاءِ».).

[228] **Amâsî**, s. 273-274 (1. Madde. "Fâil"i "merfû ma'mûl"; "mef'ûlü "mansûb ma'mûl" manasında alarak).

[229] **Amâsî**, s. 273, 274 (2. Madde).

“Zeyd’in güzel olması (güzel olucu olması) beni şaşırttı”.[230]

«**أَعْجَبَنِي مُرُورٌ (/الْمُرُورُ) زَيْدٌ**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مَرَّ (/أَنْ يَمُرَّ) زَيْدٌ [~~بِعَمْرٍو~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مَارًّا».

“Zeyd’in Amr’a uğraması (uğrayıcı olması) beni şaşırttı”.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar[231]

«**أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ (/الضَّرْبُ) زَيْدٌ**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ ضَارِبًا».

“Zeyd’in vurması (vurucu olması) beni şaşırttı”.

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma‘lûm masdar[232]

«**أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ) زَيْدٌ**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا دِرْهَمًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْطِيًا».

“Zeyd’in vermesi (verici olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanıma şiirden bir misal:

عَجِبْتُ مِنَ الرِّزْقِ الْمُسِيءَ إِلٰهُهُ   وَمِنْ تَرْكِ بَعْضِ الصَّالِحِينَ فَقِيرَا

أي: «عَجِبْتُ مِنَ أَنْ رَزَقَ (/أَنْ يَرْزُقَ) الْإِلٰهُ الْمُسِيءَ [~~رِزْقًا~~]»؛ أي: «عَجِبْتُ مِنَ كَونِ الْإِلٰهِ رَازِقًا الْمُسِيءَ [رِزْقًا]».

“İlâhının kötülük yapanı rızıklandırmasına (rızıklandırıcı olmasına) ve bazı iyilik yapanları fakir bırakmasına hayret ettim”.[233]

d) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma‘lûm masdar[234]

«**أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ) زَيْدٌ**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ عَالِمًا».

“Zeyd’in bilmesi (bilici olması) beni şaşırttı”.

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar[235]

«**أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) زَيْدٌ**».

---

[230] Benzer bir misal için bkz. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 81 («يُعْجِبُنِي قِيَامُ أَمْسِ زَيْدٌ.»).

[231] Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî masdarların mef‘ûlünün, karîne olsun veya olmasın, hazfedilmesi câizdir.

[232] İki mef‘ûlü aslında mübtedâ-haber olmayan müteaddî masdarların, karîne olsun veya olmasın, iki mef‘ûlünün birlikte hazfedilmesi veya sadece bir mef‘ûlünün hazfedilmesi câizdir.

[233] Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 86.

[234] İki mef‘ûlü aslında mübtedâ-haber olan müteaddî masdarların, karîne olmadığı zaman, iki mef‘ûlünün birlikte veya sadece bir mef‘ûlünün hazfedilmesi câiz değildir. Karîne bulunduğunda ise, iki mef‘ûlünün birlikte hazfedilmesi çoktur; sadece bir mef‘ûlünün hazfedilmesi azdır.

[235] Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî masdarların birinci mef‘ûlü, iki mef‘ûlü aslında mübtedâ-haber olmayan fiillerin birinci mef‘ûlü gibidir; karîne olsun veya olmasın hazfedilmesi câizdir. İkinci ve üçüncü mef‘ûlleri ise, iki mef‘ûlü aslında mübtedâ-haber olan fiillerin birinci ve ikinci mef‘ûlleri gibidir; karîne olmadığı zaman iki mef‘ûlünün birlikte veya sadece bir mef‘ûlünün hazfedilmesi câiz değildir; karîne bulunduğunda ise, iki mef‘ûlünün birlikte hazfedilmesi çoktur; sadece bir mef‘ûlünün hazfedilmesi azdır.

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْلِمًا».

"Zeyd'in bildirmesi (bildirici olması) beni şaşırttı".

3- Fâile muzâf olur; mef'ûlün bihi/leri nasb eder.[236]

a) Lâzım ma'lûm masdar ("Mef'ûlün bih gayr-i sarîh"i mahallen nasb eder)

«أَعْجَبَنِي مُرُورُ زَيْدٍ بِعَمْرٍو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مَرَّ (/أَنْ يَمُرَّ) زَيْدٌ بِعَمْرٍو»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مَارًّا بِعَمْرٍو».

"Zeyd'in Amr'a uğraması (uğrayıcı olması) beni şaşırttı".

b) Bir mef'ûlün bih alan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) زَيْدٌ عَمْرًا»؛ أي: « أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ ضَارِبًا عَمْرًا».

"Zeyd'in Amr'a vurması (vurucu olması) beni şaşırttı".[237]

Bu tür kullanıma Kur'ân-ı Kerîm'den bir misal:

﴿**وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ**﴾ [سورة البقرة: ٢٥١/٢؛ سورة الحج: ٤٠/٢٢].

أي: «وَلَوْلَا أَنْ دَفَعَ (/أَنْ يَدْفَعَ) اللهُ النَّاسَ»؛ أي: «وَلَوْلَا كَوْنُ اللهِ دَافِعًا النَّاسَ».

"Allah'ın insanları, onlardan bazısını bazısıyla def etmesi (def edici olması) olmasaydı …". (Bakara, 2/251; Hac, 22/40)[238]

Bu tür kullanıma şiirden bir misal:

فَلَا تُكْثِرَا لَوْمِي فَإِنَّ أَخَاكُمَا ... بِذِكْرَاهُ لَيْلَى الْعَامِرِيَّةَ مُولَعُ

أي: «فإِنَّ أخاكما مُولَعٌ بِأَنْ ذَكَرَ (/أَنْ يَذْكُرَ) هو لَيْلَى الْعَامِرِيَّةَ»؛ أي: «فإِنَّ أخاكما مُولَعٌ بِكَوْنِهِ ذَاكِرًا لَيْلَى الْعَامِرِيَّةَ».

"(Ey dostlarım), beni çok kınamayınız. Zira kardeşiniz, Leylâ el-Âmiriyye'yi anmasına (anıcı olmasına) düşkündür".[239]

c) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ زَيْدٍ عَمْرًا دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) زَيْدٌ عَمْرًا دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْطِيًا عَمْرًا دِرْهَمًا».

---

236 **Amâsî**, s. 273-274 (4. Madde). Kur'ân-ı Kerîm'den "masdarın fâiline muzâf olup mef'ûlün bihinin zikredilmesi"nin misalleri ve kısa tahlilleri için bkz. Udayme, *Dirâsât*, II-2, 606-607; II-3, 215-216 (16 misal), 225-232 (Masdarın fâiline de mef'ûlüne de muzâf olma ihtimali bulunan 30 misal).

237 Benzer misaller için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 190 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِهِ زَيْدًا».), 191 («سَمْعُ أُذُنِي زَيْدًا: يَقُولُ ذَاكَ».); Müberred, *el-Muktedab*, I, 151 («أَعْجَبَنِي ضَرْبُ الضَّارِبِ زَيْدًا عَبْدَ اللهِ».), 152 («أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا».), 153 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ النَّاسِ زَيْدًا».); Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 46 («عَجِبْتُ مِنْ دَقِّ الْقَصَّارِ الثَّوْبَ».); Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî Şerhi'l-Îzâh*, I, 559 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِكَ زَيْدًا»/«عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا».); Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-vâfî*, III, 218 («مُصَاحَبَةُ الْمَرْءِ [الْعَاقِلِ/الْعَاقِلُ] الْعُقَلَاءَ أَلْزَمُ، وَمُجَانَبَةُ الْمَرْءِ [الْمُهَذَّبِ/الْمُهَذَّبُ] السُّفَهَاءَ أَسْلَمُ».).

238 Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 88.

239 Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî Şerhi'l-Îzâh*, I, 559.

"Zeyd'in Amr'a bir dirhem vermesi (verici olması) beni şaşırttı".[240]

d) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ زَيْدٍ عَمْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) زَيْدٌ عَمْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ عَالِمًا عَمْرًا فَاضِلًا».

"Zeyd'in Amr'ı faziletli bilmesi (bilici olması) beni şaşırttı".

Bu tür kullanıma şiirden bir misal:

وَرَأْيُ عَيْنَيَّ الْفَتَى أَخَاكَا   يُعْطِي الْجَزِيلَ فَعَلَيْكَ ذَاكَا

أي: «أَنْ رَأَتْ (/أَنْ تَرَى) عَيْنَايَ الْفَتَى أَخَاكَ»؛ أي: «كَوْنُ عَيْنَيَّ رَائِيَتَيْنِ الْفَتَى أَخَاكَ».

"Gözlerimin genci senin dostun görmesi (görücü olması), bol verir ikendir. O halde ona sarıl (ondan ayrılma)".[241]

Not: Mübtedâ görevinde bulunan masdarların haberi, "hâl" olabilir.

e) Üç mef'ûlün bih alan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ زَيْدٍ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْلِمًا عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا».

"Zeyd'in Amr'a Bekir'in faziletli olduğunu bildirmesi (bildirici olması) beni şaşırttı".

f) Nâkıs fiilin masdarı

İsmine muzâf olur; haberini nasb eder.[242]

«أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ كَانَ (/أَنْ يَكُونَ) زَيْدٌ فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ كَائِنًا فَاضِلًا».

"Zeyd'in faziletli olması (olucu olması) beni şaşırttı".

4- Fâile muzâf olur; mef'ûlün bih/ler bulunmaz veya terk edilir.[243]

a) Lâzım ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي حُسْنُ زَيْدٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ حَسُنَ (/أَنْ يَحْسُنَ) زَيْدٌ»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ حَسَنًا».

"Zeyd'in güzel olması (güzel olucu olması) beni şaşırttı".[244]

---

240 Benzer bir misal için bkz. Abdülkâhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî Şerhi'l-Îzâh*, I, 559 («سَرَّنِي إِعْطَاؤُكَ زَيْدًا دِرْهَمًا».).

241 Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 191; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 47.

242 **Amâsî**, s. 273-274 (4. Madde. "Fâil"i "merfû ma'mûl"; "mef'ûlü "mansûb ma'mûl" manasında alarak).

243 **Amâsî**, s. 273-274 (7. Madde). Kur'ân-ı Kerîm'den "masdarın fâiline muzâf olup mef'ûlün bihinin zikredilmemesi"nin misalleri ve kısa tahlilleri için bkz. Udayme, *Dirâsât*, II-2, 606-607; II-3, 196-215 (203 misal).

244 Benzer bir misal için bkz. Müberred, *el-Muktedab*, I, 152 («سَرَّنِي قِيَامُ أَخِيكَ».).

«أَعْجَبَنِي مُرُورُ زَيْدٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مَرَّ (/أَنْ يَمُرَّ) زَيْدٌ [~~بِعَمْرٍو~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مَارًّا».

"Zeyd'in uğraması (uğrayıcı olması) beni şaşırttı".

b) Bir mef'ûlün bih alan müteaddî ma'lûm masdar[245]

«أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ ضَارِبًا».

"Zeyd'in vurması (vurucu olması) beni şaşırttı".

Bu tür kullanıma Kur'ân-ı Kerîm'den bir misal:

﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ﴾ [سورة التوبة: ٩/١١٤].

أي: «وَمَا كَانَ أَنْ اِسْتَغْفَرَ (/أَنْ يَسْتَغْفِرَ) إِبْرَاهِيمُ [~~اللهَ~~]»؛ أي: «وَمَا كَانَ كَوْنُ إِبْرَاهِيمَ مُسْتَغْفِرًا».

"İbrâhîm'in babası için mağfiret dilemesi (mağfiret dileyici olması), ancak ona verdiği bir sözden dolayı idi". (Tevbe, 9/114)[246]

c) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma'lûm masdar[247]

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ زَيْدٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا دِرْهَمًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْطِيًا».

"Zeyd'in vermesi (verici olması) beni şaşırttı".[248]

d) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma'lûm masdar[249]

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ زَيْدٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ عَالِمًا».

"Zeyd'in bilmesi (bilici olması) beni şaşırttı".

e) Üç mef'ûlün bih alan müteaddî ma'lûm masdar[250]

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ زَيْدٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) زَيْدٌ [~~عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْلِمًا».

---

245 Bir mef'ûlün bih alan müteaddî masdarların mef'ûlünün, karîne olsun veya olmasın, hazfedilmesi câizdir.

246 Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 88; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-vâfî*, III, 220.

247 İki mef'ûlü aslında mübtedâ-haber olmayan müteaddî masdarların, karîne olsun veya olmasın, iki mef'ûlünün birlikte hazfedilmesi veya sadece bir mef'ûlünün hazfedilmesi câizdir.

248 Benzer bir misal için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 190 («عَجِبْتُ مِنْ كِسْوَةِ زَيْدٍ أَبَاهُ».); Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 45.

249 İki mef'ûlü aslında mübtedâ-haber olan müteaddî masdarların, karîne olmadığı zaman, iki mef'ûlünün birlikte veya sadece bir mef'ûlünün hazfedilmesi câiz değildir. Karîne bulunduğunda ise, iki mef'ûlünün birlikte hazfedilmesi çoktur; sadece bir mef'ûlünün hazfedilmesi azdır.

250 Üç mef'ûlün bih alan müteaddî masdarların birinci mef'ûlü, iki mef'ûlü aslında mübtedâ-haber olmayan fiillerin birinci mef'ûlü gibidir; karîne olsun veya olmasın hazfedilmesi câizdir. İkinci ve üçüncü mef'ûlleri ise, iki mef'ûlü aslında mübtedâ-haber olan fiillerin birinci ve ikinci mef'ûlleri gibidir; karîne olmadığı zaman iki mef'ûlünün birlikte veya sadece bir mef'ûlünün hazfedilmesi câiz değildir; karîne bulunduğunda ise, iki mef'ûlünün birlikte hazfedilmesi çoktur; sadece bir mef'ûlünün hazfedilmesi azdır.

“Zeyd’in bildirmesi (bildirici olması) beni şaşırttı”.

5- Mef‘ûlün bihe muzâf olur; fâili raf‘ eder.[251]

a) Lâzım ma‘lûm masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü lâzım masdarlar, ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef‘ûlün bih alabilirler. Harf-i cerli ifadeler ise, “muzâfun ileyh” olamaz.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي ضَرْبُ عَمْرٍو زَيْدٌ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) زَيْدٌ عَمْرًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ ضَارِبًا عَمْرًا».

“Zeyd’in Amr’a vurması (vurucu olması) beni şaşırttı”.[252]

Bazı müellifler, Kur’ân-ı Kerîm’de bu türden bir kullanımın bulunmadığını söyler.[253] Ancak Ebû Hayyân’ın naklettiğine göre, sadece İbn Âmir’in şu kıraatinde bu kullanım vardır:

﴿**ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدُهُ زَكَرِيَّاءُ**﴾ [سورة مريم: ١٩/٢].

أي: «أَنْ ذَكَرَ (/أَنْ يَذْكُرَ) عَبْدُ اللهِ زَكَرِيَّاءُ رَحْمَةَ رَبِّكَ»؛ أي: «كَوْنُ عَبْدِ اللهِ زَكَرِيَّاءَ ذَاكِرًا رَحْمَةَ رَبِّكَ».

“(Bu), kulu Zekeriyyâ’nın senin Rabbinin rahmetini zikretmesidir (zikredici olmasıdır)”. (Meryem, 19/2)[254]

Diğer kıraate (ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا) göre bu âyet-i kerîme, “mef‘ûlüne muzâf olup fâili hazfedilen masdar”ın (“[Bu,] Rabbinin, kulu Zekeriyyâ’ya rahmetini anmaktır”) veya “nâibü’l-fâiline muzâf olan masdar”ın (“[Bu,] Rabbinin, kulu Zekeriyyâ’ya rahmetinin anılmasıdır”) misalidir.

Bu tür kullanıma şiirden bir misal:

أَلَا إِنَّ ظُلْمَ نَفْسِهِ الْمَرْءُ بَيِّنٌ   إِذَا لَمْ يَصُنْهَا عَنْ هَوًى يَغْلِبُ الْعَقْلَا

أي: «أَنْ ظَلَمَ (أَنْ يَظْلِمَ) الْمَرْءُ نَفْسَهُ»؛ أي: «كَوْنَ الْمَرْءِ ظَالِمًا نَفْسَهُ».

“Dikkat edin! Kendini akla galip gelen hevâdan korumadığı zaman kişinin nefsine zulmetmesi (zulmedici olması) açıktır”.[255]

---

[251] **Amâsî**, s. 273-274 (5. Madde). Kur’ân-ı Kerîm’den “masdarın mef‘ûlüne muzâf olup fâilinin zikredilmesi”nin misalleri ve kısa tahlilleri için bkz. Udayme, *Dirâsât*, II-2, 607-608; II-3, 232-233 (4 misal), 225-232 (masdarın fâiline de mef‘ûlüne de muzâf olma ihtimali bulunan 30 misal).

[252] Benzer misaller için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 190 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِهِ زَيْدٌ».); Müberred, *el-Muktedab*, I, 152 («أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرٌو».), 153 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ النَّاسِ زَيْدٌ».), 154 («أَعْجَبَنِي دَقُّ الثَّوْبِ الْقَصَّارُ»/«أَعْجَبَنِي أَكْلُ الْخُبْزِ زَيْدٌ»/ «أَعْجَبَنِي مُعَاقَبَةُ اللِّصِّ الْأَمِيرُ»/«مَا أَعْجَبَ شَيْءٌ شَيْئًا إِعْجَابَ زَيْدٍ رُكُوبُ الْفَرَسِ عَمْرٌو».); Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 46 («عَجِبْتُ مِنْ دَقِّ الثَّوْبِ الْقَصَّارُ».); Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî Şerhi’l-Îzâh*, I, 559 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ عَمْرٍو خَالِدٌ».), 560 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ أَنْتَ»/«عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرٌو».); **Ebü’l-Bekā**, s. 62 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ اللِّصِّ الْجَلَّادُ».); Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-vâfî*, III, 219 («صِيَانَةُ الْحَوَاسِّ [الْخَمْسِ/الْخَمْسَ] الشَّابُّ وَدِيعَةٌ تَنْفَعُهُ فِي شَيْخُوخَتِهِ».).

[253] **Ebü’l-Bekā**, s. 63.

[254] Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 89.

[255] Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 89.

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ عَمْرٍو زَيْدٌ دِرْهَمًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) زَيْدٌ عَمْرًا دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْطِيًا عَمْرًا دِرْهَمًا».

“Zeyd’in Amr’a bir dirhem vermesi (verici olması) beni şaşırttı”.[256]

d) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي عِلْمُ عَمْرٍو زَيْدٌ فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) زَيْدٌ عَمْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ عَالِمًا عَمْرًا فَاضِلًا».

“Zeyd’in Amr’ı faziletli bilmesi (bilici olması) beni şaşırttı”.

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ عَمْرٍو زَيْدٌ بَكْرًا فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ زَيْدٍ مُعْلِمًا عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Zeyd’in Amr’a Bekir’in faziletli olduğunu bildirmesi (bildirici olması) beni şaşırttı”.

6- Mef‘ûlün bihi/leri nasb eder; fâil hazf edilir.[257]

a) Lâzım ma‘lûm masdar

Harf-i cerli mef‘ûlün bihi (“mef‘ûlün bih gayr-i sarîh”i) mahallen nasb eder; fâil hazfedilir.

«**أَعْجَبَنِي مُرُورٌ (/الْمُرُورُ) بِعَمْرٍو**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مَرَّ (/أَنْ يَمُرَّ) [زَيْدٌ] بِعَمْرٍو»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَارًّا بِعَمْرٍو».

“Amr’a uğramak (uğrayıcı olmak) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (بِعَمْرٍو) kelimesi “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:

«**أَعْجَبَنِي مُرُورٌ (/الْمُرُورُ) بِعَمْرٍو**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مُرَّ (/أَنْ يُمَرَّ) بِعَمْرٍو»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَمْرُورًا بِهِ».

“Amr’a uğranılması (uğranılmış olması) beni şaşırttı”.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ (/الضَّرْبُ) عَمْرًا**».

---

256 Benzer misaller için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 190 («عَجِبْتُ مِنْ كِسْوَةِ زَيْدٍ أَبُوهُ».); Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 45; Müberred, *el-Muktedab*, I, 154 («أَعْجَبَ إِعْطَاءُ الدَّرَاهِمِ أَخَاكَ غُلَامُكَ إِيَّاكَ».).

257 **Amâsî**, s. 273-274 (3. Madde). Kur’ân-ı Kerîm’den “masdarın mef‘ûlüne muzâf olup failinin zikredilmemesi”nin misalleri ve kısa tahlilleri için bkz. Udayme, *Dirâsât*, II-2, 607-608; II-3, 216-224 (81 misal), 243 (Masdarın fâilinin hazfedildiği 6 misalin kısa tahlilleri).

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ ضَارِبًا عَمْرًا».

“Amr’a vurmak (vurucu olmak) beni şaşırttı”.[258]

Bu tür kullanıma şiirden bir misal:

فَلَوْلَا رَجَاءُ النَّصْرِ مِنْكَ وَرَهْبَةٌ عِقَابَكَ قَدْ صَارُوا لَنَا كَالْمَوَارِدِ

(أي: لولا رجاؤُنا لنصرِك إيَّانا عليهم، ورَهْبَتُنا لعِقابِك لنا -إن انْتَقَمْنَا منهم بأيدينا-: لَوَطِئْنَاهم وأَذْلَلْنَاهم كما تُوطَأُ الْمَوَارِدُ).

أي: «لولا أَنْ رَهِبْنَا (/أَنْ نَرْهَبَ) [~~نحن~~] عِقَابَك»؛ أي: «لولا الْكَوْنُ رَاهِبًا عِقَابَك».

“Senden yardım ummak ve cezandan korkmak (korkucu olmak) olmasaydı, bizim için onlar, suya giden yollar gibi olmuşlardı”.[259]

Bu tür kullanıma şiirden bir başka misal:

ضَعِيفُ النِّكَايَةِ أَعْدَاءَهُ يَخَالُ الْفِرَارَ يُرَاخِي الْأَجَلْ

أي: «(هو) ضَعِيفٌ (عن) أَنْ نكَى (أَنْ يَنْكِيَ) [~~هو~~] أَعْدَاءَهُ»؛ أي: «(هو) ضَعِيفٌ (عن) الْكَوْنِ نَاكِيًا أَعْدَاءَهُ».

“(O,) düşmanlarını hezimete uğratmaktan (hezimete uğratıcı olmaktan) âcizdir. Kaçmanın eceli geciktireceğini zanneder”.[260]

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ) عَمْرًا دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطِيًا عَمْرًا دِرْهَمًا».

“Amr’a bir dirhem vermek (verici olmak) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanıma Kur’ân-ı Kerîm’den bir misal:

﴿**أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ (١٤) يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ (١٥)**﴾ [سورة البلد: ٩٠/١٤-١٥].

أي: «أو [الْعَقَبَةُ] أَنْ أَطْعَمَ (/أَنْ يُطْعِمَ) [~~الإنسانُ~~] يتيمًا [~~الطَّعَامَ~~]»؛ أي: «الْكَوْنُ مُطعِمًا يتيمًا».

“Veya (akabe,) açlık sahibi bir günde yakınlık sahibi bir yetime (yemek) yedirmektir (yedirici olmaktır)”. (Beled, 90/14-15)[261]

Ayrıca bu tür kullanımlarda fâilin yanı sıra birinci mef‘ûlün bih de hazfedildiği takdirde, o hazfedilen mef‘ûlün bih, “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir, “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:[262]

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ) دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا~~] دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطِيًا دِرْهَمًا».

---

258 Benzer bir misal için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 192 («عَجِبْتُ مِنَ الضَّرْبِ زَيْدًا».); Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 48.

259 Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 189; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 47; Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 556.

260 Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 192; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 48; Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî Şerhi’l-Îzâh*, I, 563-564; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 84; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-vâfî*, III, 220.

261 Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 189; Müberred, *el-Muktedab*, I, 152; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 46; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 81; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-vâfî*, III, 220.

262 **Amâsî**, s. 273, 274 (3. Madde).

“Bir dirhem vermek (verici olmak) beni şaşırttı”.

«**أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ) دِرْهَمًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) [~~عَمْرٌ~~] دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطًى دِرْهَمًا».

“Bir dirhem verilmesi (verilmiş olması) beni şaşırttı”.

d) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ) عَمْرًا فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ عَالِمًا عَمْرًا فَاضِلًا».

“Amr’ı faziletli bilmek (bilici olmak) beni şaşırttı”.

Ayrıca bu tür kullanımlarda fâilin yanı sıra birinci mef‘ûlün bih de hazfedildiği takdirde, o hazfedilen mef‘ûlün bih, “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir, “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:[263]

«**أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ) فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ عَالِمًا فَاضِلًا».

“Faziletli bilmek (bilici olmak) beni şaşırttı”.

«**أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ) فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌ~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَعْلُومًا فَاضِلًا».

“Faziletli bilinmek (bilinmiş olmak) beni şaşırttı”.

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلِمًا عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Amr’a Bekir’in faziletli olduğunu bildirmek (bildirici olmak) beni şaşırttı”.

Ayrıca bu tür kullanımlarda fâilin yanı sıra birinci ve ikinci mef‘ûlün bih de hazfedildiği takdirde, o hazfedilen birinci mef‘ûlün bih, “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir, “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:[264]

«**أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلِمًا فَاضِلًا».

“Faziletli bildirmek (bildirici olmak) beni şaşırttı”.

«**أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) فَاضِلًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌ بَكْرًا~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلَمًا فَاضِلًا».

“Faziletli bildirilmek (bildirilmiş olmak) beni şaşırttı”.

---

[263] **Amâsî**, s. 273, 274 (3. Madde).

[264] **Amâsî**, s. 273, 274 (3. Madde).

7- Mef‘ûlün bihe muzâf olur; fâil hazf edilir.[265]

a) Lâzım ma‘lûm masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanımın bulunması mümkün değildir. Çünkü lâzım masdar, ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef‘ûlün bih (“mef‘ûlün bih gayr-i sarîh”) alabilir. Harf-i cerli ifadeler ise, “muzâfun ileyh” olamaz.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي ضَرْبُ عَمْرٍو**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ ضَارِبًا عَمْرًا».

“Amr’a vurmak (vurucu olmak) beni şaşırttı”.[266]

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:

«**أَعْجَبَنِي ضَرْبُ عَمْرٍو**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضُرِبَ (/أَنْ يُضْرَبَ) عَمْرٌ»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍ مَضْرُوبًا».

“Amr’a vurulması (vurulmuş olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanıma hadîs-i şerîften bir misal:

«**يُسْتَحَبُّ تَبْرِيدُ الصَّلَاةِ فِي الصَّيْفِ**».

أي: «يُسْتَحَبُّ أَنْ يُبَرِّدَ [~~الْمُصَلِّي~~] الصَّلَاةَ فِي الصَّيْفِ»؛ أي: «يُسْتَحَبُّ الْكَوْنُ مُبَرِّدًا الصَّلَاةَ فِي الصَّيْفِ».

“Yazın namazı soğutmak (soğutucu olmak=havanın serinlediği vakte ertelemek) müstehap olur”.[267]

Bu hadîs-i şerîfte (الصَّلَاةِ) kelimesi “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:

«**يُسْتَحَبُّ تَبْرِيدُ الصَّلَاةِ فِي الصَّيْفِ**».

أي: «يُسْتَحَبُّ أَنْ تُبَرَّدَ الصَّلَاةُ فِي الصَّيْفِ»؛ أي: «يُسْتَحَبُّ كَوْنُ الصَّلَاةِ مُبَرَّدَةً فِي الصَّيْفِ».

“Yazın namazın soğutulması (soğutulmuş olması=havanın serinlediği vakte ertelenmesi) müstehap olur”.

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma‘lûm masdar

«**أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ عَمْرٍو دِرْهَمًا**».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطِيًا عَمْرًا دِرْهَمًا».

“Amr’a bir dirhem vermek (verici olmak) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:

---

265 **Âmâsî**, s. 273-274 (6. Madde).

266 Benzer misaller için bkz. Sîbeveyh, *Kitâbü Sîbeveyh*, I, 189; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, II, 45.

267 **Ebü’l-Bekā**, s. 62.

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ عَمْرٍو دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) عَمْرٌ دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْطًى دِرْهَمًا».

"Amr'a bir dirhem verilmesi (verilmiş olması) beni şaşırttı".

Ayrıca bu tür kullanımlarda fâilin yanı sıra birinci mef'ûlün bih de hazfedildiği takdirde, o hazfedilen mef'ûlün bih, "mef'ûlün bih" kabul edilerek "ma'lûm masdar" manası da verilebilir, "nâibü'l-fâil" kabul edilerek "mechûl masdar" manası da verilebilir:[268]

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ دِرْهَمٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا~~] دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطِيًا دِرْهَمًا».

"Bir dirhem vermek (verici olmak) beni şaşırttı".

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ دِرْهَمٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) [~~عَمْرٌ~~] دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطًى دِرْهَمًا».

"Bir dirhem verilmesi (verilmiş olması) beni şaşırttı".

d) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ عَمْرٍو فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ عَالِمًا عَمْرًا فَاضِلًا».

"Amr'ı faziletli bilmek (bilici olmak) beni şaşırttı".

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi "nâibü'l-fâil" kabul edilerek "mechûl masdar" manası da verilebilir:

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ عَمْرٍو فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌ فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَعْلُومًا فَاضِلًا».

"Amr'ın faziletli bilinmesi (bilinmiş olması) beni şaşırttı".

Ayrıca bu tür kullanımlarda fâilin yanı sıra birinci mef'ûlün bih de hazfedildiği takdirde, o hazfedilen mef'ûlün bih, "mef'ûlün bih" kabul edilerek "ma'lûm masdar" manası da verilebilir, "nâibü'l-fâil" kabul edilerek "mechûl masdar" manası da verilebilir:[269]

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ فَاضِلٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ عَالِمًا فَاضِلًا».

"Faziletli bilmek (bilici olmak) beni şaşırttı".

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ فَاضِلٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌ~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَعْلُومًا فَاضِلًا».

"Faziletli bilinmek (bilinmiş olmak) beni şaşırttı".

---

[268] **Amâsî**, s. 273, 274 (6. Madde).
[269] **Amâsî**, s. 273, 274 (6. Madde).

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ عَمْرٍو بَكْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) [~~زَيْدٌ~~] عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلِمًا عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Amr’a Bekir’in faziletli olduğunu bildirmek (bildirici olmak) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ عَمْرٍو بَكْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْلَمًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Amr’a Bekir’in faziletli olduğunun bildirilmesi (bildirilmiş olması) beni şaşırttı”.

Ayrıca bu tür kullanımlarda fâilin yanı sıra birinci ve ikinci mef‘ûlün bih de hazfedildiği takdirde, o hazfedilen birinci mef‘ûlün bih, “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir, “nâibü’l-fâil” kabul edilerek “mechûl masdar” manası da verilebilir:[270]

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ فَاضِلٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلِمًا فَاضِلًا».

“Faziletli bildirmek (bildirici olmak) beni şaşırttı”.

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ فَاضِلٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌو بَكْرًا~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلَمًا فَاضِلًا».

“Faziletli bildirilmek (bildirilmiş olmak) beni şaşırttı”.

8- Fâile, nâibü’l-fâile ve mef‘ûlün bihe nisbet ve izâfe edilmeksizin kullanılır.[271]

Bu tür kullanımlarda masdarın, bütün manalarına ihtimali olur. Kastedilen manayı belirlemek için karînelere bakılır. “Ma‘lûm masdar” manaları şöyle olur:

a) Lâzım ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي حُسْنٌ (/الْحُسْنُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ حَسُنَ (/أَنْ يَحْسُنَ) [~~زَيْدٌ~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ حَسَنًا».

“Güzel olmak (güzel olucu olmak) beni şaşırttı”.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ (/الضَّرْبُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضَرَبَ (/أَنْ يَضْرِبَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ ضَارِبًا».

“Vurmak (vurucu olmak) beni şaşırttı”.

---

270 **Amâsî**, s. 273, 274 (6. Madde).

271 **Amâsî**, s. 273-274 (8. Madde).

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْطَى (/أَنْ يُعْطِيَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا الْمَالَ~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطِيًا».

“Vermek (verici olmak) beni şaşırttı”.

d) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عَلِمَ (/أَنْ يَعْلَمَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ عَالِمًا».

“Bilmek (bilici olmak) beni şaşırttı”.

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أَعْلَمَ (/أَنْ يُعْلِمَ) [~~زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلِمًا».

“Bildirmek (bildirici olmak) beni şaşırttı”.

9- Ma‘lûm fiilin mef‘ûl-i mutlakı olur.

a) Lâzım ma‘lûm masdar

«حَسُنَ زَيْدٌ حُسْنًا».

أي: «ثَبَتَ الْحُسْنُ الْحُسْنُ لِزَيْدٍ»؛ أي: «ثَبَتَ الْحُسْنُ الْكَوْنُ حَسَنًا لِزَيْدٍ».

“Şüphesiz Zeyd, güzel oldu” (Güzel olmak, güzel olmak [güzel olucu olmak], Zeyd için sâbit oldu).

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî ma‘lûm masdar

«ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا ضَرْبًا».

أي: «ثَبَتَ الضَّرْبُ الضَّرْبُ عَمْرًا لِزَيْدٍ»؛ أي: «ثَبَتَ الضَّرْبُ الْكَوْنُ ضَارِبًا عَمْرًا لِزَيْدٍ».

“Şüphesiz Zeyd, Amr’a vurdu” (Amr’a vurmak, vurmak [vurucu olmak], Zeyd için sâbit oldu).

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî ma‘lûm masdar

«أَعْطَى زَيْدٌ عَمْرًا دِرْهَمًا إِعْطَاءً».

أي: «ثَبَتَ الْإِعْطَاءُ الْإِعْطَاءُ عَمْرًا دِرْهَمًا لِزَيْدٍ»؛ أي: «ثَبَتَ الْإِعْطَاءُ الْكَوْنُ مُعْطِيًا عَمْرًا دِرْهَمًا لِزَيْدٍ».

“Şüphesiz Zeyd, Amr’a bir dirhem verdi” (Amr’a bir dirhem vermek, vermek [verici olmak], Zeyd için sâbit oldu)”.

d) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olan müteaddî ma‘lûm masdar

«عَلِمَ زَيْدٌ عَمْرًا فَاضِلًا عِلْمًا».

أي: «ثَبَتَ الْعِلْمُ الْعِلْمُ عَمْرًا فَاضِلًا لِزَيْدٍ»؛ أي: «ثَبَتَ الْعِلْمُ الْكَوْنُ عَالِمًا عَمْرًا فَاضِلًا لِزَيْدٍ».

"Şüphesiz Zeyd, Amr'ı faziletli bildi" (Amr'ı faziletli bilmek, bilmek [bilici olmak], Zeyd için sâbit oldu).

e) Üç mef'ûlün bih alan müteaddî ma'lûm masdar

«أَعْلَمَ زَيْدٌ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا إِعْلَامًا».

أي: «ثَبَتَ الْإِعْلَامُ الْإِعْلَامُ عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا لِزَيْدٍ»؛ أي: «ثَبَتَ الْإِعْلَامُ الْكَوْنُ مُعْلِمًا عَمْرًا بَكْرًا فَاضِلًا لِزَيْدٍ».

"Şüphesiz Zeyd, Amr'a Bekir'in faziletli olduğunu bildirdi" (Amr'a Bekir'in faziletli olduğunu bildirmek, bildirmek [bildirici olmak], Zeyd için sâbit oldu).

B- MECHÛL MASDAR MANASI

"Masdar"a aşağıdaki kullanımlarında "**mechûl masdar**" manası verilir:[272]

1- Nâibü'l-fâili raf eder; mef'ûlün bihi/leri nasb eder.[273]

a) Lâzım mechûl masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü lâzım masdar, ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef'ûlün bih alabilir. O da mechûl masdarda "nâibü'l-fâil"e dönüşür. Dolayısıyla geriye nasb edebileceği bir "mef'ûlün bih" kalmaz.

b) Bir mef'ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

Bir mef'ûlün bih alan müteaddî masdarlarda da bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü bir tane olan mef'ûlün bihi mechûl masdarda "nâibü'l-fâil"e dönüşür. Dolayısıyla geriye nasb edebileceği bir "mef'ûlün bih" kalmaz.

c) İki mef'ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ (/الْإِعْطَاءُ) عَمْرٌو دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) عَمْرٌو دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْطًى دِرْهَمًا».

"Amr'a bir dirhem verilmesi (Amr'ın bir dirhem verilen olması) beni şaşırttı".

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara "Amr'ın verilmişliği" (مُعْطَوِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde "mechûl hâsıl bi'l-masdar" manası da verilebilir.[274]

d) İki mef'ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ (/الْعِلْمُ) عَمْرٌو فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَعْلُومًا فَاضِلًا».

"Amr'ın fazîletli bilinmesi (bilinen olması) beni şaşırttı".

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara "Amr'ın bilinmişliği" (مَعْلُومِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde "mechûl hâsıl bi'l-masdar" manası da verilebilir.[275]

---

[272] Kur'ân-ı Kerîm'den "mechûl masdar" misalleri ve kısa tahlilleri için bkz. Udayme, *Dirâsât*, II-2, 604-605, II-3, 176-178 (9 misal).

[273] **Amâsî**, s. 273-274 (1. Madde. "Nâibü'l-fâil"e "hükmî fâil" diyor).

[274] **Amâsî**, s. 273-274 (1. Madde).

[275] **Amâsî**, s. 273-274 (1. Madde).

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) عَمْرٌو بَكْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْلَمًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Amr’a Bekir’in fazîletli olduğunun bildirilmesi (Amr’ın, Bekir’in fazîletli olduğu bildirilen olması) beni şaşırttı”.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın bildirilmişliği” (مُعْلَمِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[276]

2- Nâibü’l-fâili raf‘ eder; mef‘ûlün bih bulunmaz veya terk edilir.[277]

a) Lâzım mechûl masdar

Harf-i cerli nâibü’l-fâili mahallen raf‘ eder.

«أَعْجَبَنِي مُرُورٌ (/الْمُرُورُ) بِعَمْرٍو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مُرَّ (/أَنْ يُمَرَّ) بِعَمْرٍو»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍ مَمْرُورًا به».

“Amr’a uğranılması (Amr’ın uğranılan olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (بِعَمْرٍو) kelimesi “mef‘ûlün bih gayr-i sarîh” kabul edilerek “Amr’a uğramak” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın uğranılmışlığı” (مَمْرُورِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[278]

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ (/الضَّرْبُ) عَمْرٌو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضُرِبَ (/أَنْ يُضْرَبَ) عَمْرٌو»؛ أي: « أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَضْرُوبًا».

“Amr’a vurulması (Amr’ın vurulan olması) beni şaşırttı”.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın vurulmuşluğu” (مَضْرُوبِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[279]

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ) عَمْرٌو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) عَمْرٌو [~~دِرْهَمًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْطًى».

“Amr’a verilmesi (Amr’ın verilen olması) beni şaşırttı”.

---

276 **Amâsî**, s. 273-274 (1. Madde).
277 **Amâsî**, s. 273-274 (2. Madde. “Nâibü’l-fâil”e “hükmî fâil” diyor).
278 **Amâsî**, s. 273-274 (2. Madde).
279 **Amâsî**, s. 273-274 (2. Madde).

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın verilmişliği” (مُعْطَوِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[280]

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ) عَمْرٌو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو [~~فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَعْلُومًا».

“Amr’ın bilinmesi (bilinen olması) beni şaşırttı”.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın bilinmişliği” (مَعْلُومِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[281]

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) عَمْرٌو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو [~~بَكْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْلَمًا».

“Amr’a bildirilmesi (Amr’ın bildirilen olması) beni şaşırttı”.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın bildirilmişliği” (مُعْلَمِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[282]

3- Nâibü’l-fâile muzâf olur; mef‘ûlün bihi/leri nasb eder.[283]

a) Lâzım mechûl masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü lâzım masdar ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef‘ûlün bih alabilir. Harf-i cerli ifade ise, “muzâfun ileyh” olmaz.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî masdarlarda da bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü bir tane olan mef‘ûlün bihi mechûl masdarda “nâibü’l-fâil”e dönüşür. Dolayısıyla geriye nasb edebileceği bir “mef‘ûlün bih” kalmaz.

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ عَمْرٍو دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) عَمْرٌو دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْطًى دِرْهَمًا».

“Amr’a bir dirhem verilmesi (Amr’ın, bir dirhem verilen olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “Amr’a vermek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın verilmişliği” (مُعْطَوِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[284]

---

280 **Amâsî**, s. 273-274 (2. Madde).
281 **Amâsî**, s. 273-274 (2. Madde).
282 **Amâsî**, s. 273-274 (2. Madde).
283 **Amâsî**, s. 273-274 (4. Madde. “Nâibü’l-fâil”e “hükmî fâil” diyor).
284 **Amâsî**, s. 273-274 (4. Madde).

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ عَمْرٍو فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَعْلُومًا فَاضِلًا».

“Amr’ın faziletli bilinmesi (bilinen olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “Amr’ı fazîletli bilmek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın bilinmişliği” (مَعْلُومِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[285]

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ عَمْرٍو بَكْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْلَمًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Amr’a Bekir’in faziletli olduğunun bildirilmesi (Amr’ın, Bekir’in faziletli olduğu bildirilen olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “Amr’a, Bekir’in fazîletli olduğunu bildirmek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın bildirilmişliği” (مُعْلَمِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[286]

4- Nâibü’l-fâile muzâf olur; mef‘ûlün bih bulunmaz veya terk edilir.[287]

a) Lâzım mechûl masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü lâzım masdar ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef‘ûlün bih alabilir. Harf-i cerli ifade ise, “muzâfun ileyh” olmaz.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي ضَرْبُ عَمْرٍو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضُرِبَ (/أَنْ يُضْرَبَ) عَمْرٌو»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَضْرُوبًا».

“Amr’a vurulması (Amr’ın vurulan olması) beni şaşırttı”. [288]

Bu tür kullanımlarda (عَمْرٍو) kelimesi “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “Amr’a vurmak” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

---

[285] **Amâsî**, s. 273-274 (4. Madde).
[286] **Amâsî**, s. 273-274 (4. Madde).
[287] **Amâsî**, s. 273-274 (7. Madde. “Nâibü’l-fâil”e “hükmî fâil” diyor).
[288] Benzer misaller için bkz. Abdülkâhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî Şerhi’l-Îzâh*, I, 560 («عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ».).

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın <u>vurulmuşluğu</u>” (مَضْرُوبِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[289]

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«**أَعْجَبَنِي <u>إِعْطَاءُ</u> عَمْرٍو**».

أي: «أَعْجَبَنِي <u>أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى)</u> عَمْرٌو [~~دِرْهَمًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي <u>كَوْنُ عَمْرٍو مُعْطًى</u>».

“Amr’a <u>verilmesi</u> (Amr’ın <u>verilen olması</u>) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرو) kelimesi “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “Amr’a <u>vermek</u>” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın <u>verilmişliği</u>” (مُعْطَوِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[290]

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«**أَعْجَبَنِي <u>عِلْمُ</u> عَمْرٍو**».

أي: «أَعْجَبَنِي <u>أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ)</u> عَمْرٌو [~~فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي <u>كَوْنُ عَمْرٍو مَعْلُومًا</u>».

“Amr’ın <u>bilinmesi</u> (<u>bilinen olması</u>) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرو) kelimesi “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “Amr’ı <u>bilmek</u>” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın <u>bilinmişliği</u>” (مَعْلُومِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[291]

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«**أَعْجَبَنِي <u>إِعْلَامُ</u> عَمْرٍو**».

أي: «أَعْجَبَنِي <u>أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ)</u> عَمْرٌو [~~بَكْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي <u>كَوْنُ عَمْرٍو مُعْلَمًا</u>».

“Amr’a <u>bildirilmesi</u> (Amr’ın, <u>bildirilen olması</u>) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda (عَمْرو) kelimesi “mef‘ûlün bih” kabul edilerek “Amr’a <u>bildirmek</u>” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Amr’ın <u>bildirilmişliği</u>” (مُعْلَمِيَّةُ عَمْرٍو) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[292]

---

[289] **Amâsî**, s. 273-274 (7. Madde).
[290] **Amâsî**, s. 273-274 (7. Madde).
[291] **Amâsî**, s. 273-274 (7. Madde).
[292] **Amâsî**, s. 273-274 (7. Madde).

5- Mef‘ûlün bihe muzâf olur; nâibü’l-fâili raf‘ eder.[293]

a) Lâzım mechûl masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü lâzım masdar ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef‘ûlün bih alabilir. O da “mechûl masdar”da “nâibü’l-fâil”e dönüşür. Dolayısıyla geriye muzâf olabileceği bir “mef‘ûlün bih” kalmaz.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî masdarlarda da bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü bir tane olan mef‘ûlün bihi “mechûl masdar”da “nâibü’l-fâil”e dönüşür. Dolayısıyla geriye muzâf olabileceği bir “mef‘ûlün bih” kalmaz.

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ دِرْهَمٍ عَمْرٌو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) عَمْرٌو دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْطًى دِرْهَمًا».

“Bir dirhemin Amr’a verilmesi (Bir dirhemin, Amr’a verilen olması) beni şaşırttı”.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “bir dirhemin verilmişliği” (مُعْطَوِيَّةُ دِرْهَمٍ) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[294]

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ فَاضِلٍ عَمْرٌو».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مَعْلُومًا فَاضِلًا».

“Amr’ın fazîletli bilinmesi (bilinen olması) beni şaşırttı”.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “fazîletli bilinmişlik” (مَعْلُومِيَّةُ فَاضِلٍ) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[295]

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ بَكْرٍ عَمْرٌو فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) عَمْرٌو بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي كَوْنُ عَمْرٍو مُعْلَمًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Bekir’in faziletli olduğunun Amr’a bildirilmesi (Bekir’in, faziletli olduğu Amr’a bildirilen olması) beni şaşırttı”.

Bazı müelliflere göre, bu tür kullanımlarda masdara “Bekir’in bildirilmişliği” (مُعْلَمِيَّةُ بَكْرٍ) şeklinde “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası da verilebilir.[296]

[293] **Amâsî**, s. 273-274 (5. Madde. “Nâibü’l-fâil”e “hükmî fâil” diyor).
[294] **Amâsî**, s. 273-274 (5. Madde).
[295] **Amâsî**, s. 273-274 (5. Madde).
[296] **Amâsî**, s. 273-274 (5. Madde).

6- Mef‘ûlün bihi nasb eder; nâibü’l-fâil hazf edilir.[297]

a) Lâzım mechûl masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü lâzım masdar ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef‘ûlün bih alabilir. O da “mechûl masdar”da “nâibü’l-fâil”e dönüşür. Dolayısıyla geriye nasb edebileceği bir “mef‘ûlün bih” kalmaz.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî masdarlarda da bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü bir tane olan mef‘ûlün bihi “mechûl masdar”da “nâibü’l-fâil”e dönüşür. Dolayısıyla geriye nasb edebileceği bir “mef‘ûlün bih” kalmaz.

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ) دِرْهَمًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) [~~عَمْرٌو~~] دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطًى دِرْهَمًا».

“Bir dirhemin verilmesi (bir dirhemin verilen olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda fâil ile birinci mef‘ûlün bih hazfedilmiş kabul edilerek “bir dirhem vermek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ) فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌو~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَعْلُومًا فَاضِلًا».

“Faziletli bilinmek (bilinen olmak) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda fâil ile birinci mef‘ûlün bih hazfedilmiş kabul edilerek “fazîletli bilmek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ) بَكْرًا فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌو~~] بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلَمًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Bekir’in faziletli olduğunun bildirilmesi (Bekir’in, faziletli olduğunu bildirilen olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda fâil ile birinci mef‘ûlün bih hazfedilmiş kabul edilerek “Bekir’in fazîletli olduğunu bildirmek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

[297] **Amâsî**, s. 273, 274 (3. Madde. “Nâibü’l-fâil”e “hükmî fâil” diyor).

7- Mef‘ûlün bihe muzâf olur; nâibü’l-fâil hazf edilir.[298]

a) Lâzım mechûl masdar

Lâzım masdarlarda bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü lâzım masdar ancak harf-i cer vâsıtasıyla mef‘ûlün bih alabilir. O da “mechûl masdar”da “nâibü’l-fâil”e dönüşür. Dolayısıyla geriye muzâf olabileceği bir “mef‘ûlün bih” kalmaz.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî masdarlarda da bu türden bir kullanım mümkün değildir. Çünkü bir tane olan mef‘ûlün bihi “mechûl masdar”da “nâibü’l-fâil”e dönüşür. Dolayısıyla geriye muzâf olabileceği bir “mef‘ûlün bih” kalmaz.

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ دِرْهَمٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) [~~عَمْرٌو~~] دِرْهَمًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطًى دِرْهَمًا».

“Bir dirhemin verilmesi (bir dirhemin, verilen olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda fâil ile birinci mef‘ûlün bih hazfedilmiş kabul edilerek “bir dirhem vermek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمُ فَاضِلٍ».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌو~~] فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَعْلُومًا فَاضِلًا».

“Faziletli bilinmek (bilinen olmak) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda fâil ile birinci mef‘ûlün bih hazfedilmiş kabul edilerek “fazîletli bilmek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامُ بَكْرٍ فَاضِلًا».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌو~~] بَكْرًا فَاضِلًا»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلَمًا بَكْرًا فَاضِلًا».

“Bekir’in faziletli olduğunun bildirilmesi (Bekir’in, fazîletli olduğu bildirilen olması) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanımlarda fâil ile birinci mef‘ûlün bih hazfedilmiş kabul edilerek “Bekir’in fazîletli olduğunu bildirmek” şeklinde “ma‘lûm masdar” manası da verilebilir. Te’vîli ve tabiri “Ma‘lûm Masdar Manası” başlığı altında geçti.

8- Nâibü’l-fâile ve mef‘ûlün bihe nisbet ve izâfe edilmeksizin kullanılır.[299]

Bu tür kullanımlarda masdarın, bütün manalarına ihtimali olur. Kastedilen manayı belirlemek için karînelere bakılır. “Mechûl masdar” manaları şöyle olur:

---

298 **Amâsî**, s. 273, 274 (6. Madde. “Nâibü’l-fâil”e “hükmî fâil” diyor).
299 **Amâsî**, s. 273, 274 (8. madde).

a) Lâzım mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي مُرُورٌ (/الْمُرُورُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ مُرَّ (/أَنْ يُمَرَّ) [~~بِعَمْرٍو~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَمْرُورًا به».

“Uğranılmak (uğranılan olmak) beni şaşırttı”.

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ (/الضَّرْبُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ ضُرِبَ (/أَنْ يُضْرَبَ) [~~عَمْرٌو~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَضْرُوبًا».

“Vurulmak (vurulan olmak) beni şaşırttı”.

Bu tür kullanıma Kur’ân-ı Kerîm’den bir misal:

﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللّٰهِ﴾ [سورة الحشر: ٥٩/١٣].

أي: «أَنْ رُهِبْ[~~تُمْ~~] (/أَنْ تُرْهَبُ[~~وا~~])»؛ أي: «كَوْنًا مَرْهُوبِينَ».

“(Ey mü’minler), şüphesiz siz, korkulmak (korkulan olmak) bakımından onların (münafıkların) göğüslerinde Allah’tan daha şiddetlisiniz”. (Haşr, 59/13)[300]

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ (/الْإِعْطَاءُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْطِيَ (/أَنْ يُعْطَى) [~~عَمْرٌو دِرْهَمًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْطًى».

“Verilmek (verilen olmak) beni şaşırttı”.

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي عِلْمٌ (/الْعِلْمُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ عُلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌو فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مَعْلُومًا».

“Bilinmek (bilinen olmak) beni şaşırttı”.

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«أَعْجَبَنِي إِعْلَامٌ (/الْإِعْلَامُ)».

أي: «أَعْجَبَنِي أَنْ أُعْلِمَ (/أَنْ يُعْلَمَ) [~~عَمْرٌو بَكْرًا فَاضِلًا~~]»؛ أي: «أَعْجَبَنِي الْكَوْنُ مُعْلَمًا».

“Bildirilmek (bildirilen olmak) beni şaşırttı”.

9- Mechûl fiilin mef‘ûl-i mutlakı olur.

a) Lâzım mechûl masdar

«مُرَّ بِعَمْرٍو مُرُورًا».

أي: «ثَبَتَ الْمُرُورُ الْمُرُورُ لِعَمْرٍ»؛ أي: «ثَبَتَ الْمُرُورُ الْكَوْنُ مَمْرُورًا بِهِ لِعَمْرٍ».

---

[300] Yani, “Onların içlerinde size karşı duydukları korku, Allah’a karşı duydukları korkudan daha şiddetlidir”. Bkz. Udayme, *Dirâsât*, II-3, 177.

“Şüphesiz Amr’a uğranıldı” (Uğranılmak, uğranılmak [uğranılan olmak], Amr için sâbit oldu).

b) Bir mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«**ضُرِبَ عَمْرٌو ضَرْبًا**».

أي: «ثَبَتَ الضَّرْبُ الضَّرْبُ لِعَمْرٍو»؛ أي: «ثَبَتَ الضَّرْبُ الْكَوْنُ مَضْرُوبًا لِعَمْرٍو».

“Şüphesiz Amr’a vuruldu” (Vurulmak, vurulmak [vurulan olmak], Amr için sâbit oldu).

c) İki mef‘ûlü aslında mübtedâ haber olmayan müteaddî mechûl masdar

«**أُعْطِيَ عَمْرٌو دِرْهَمًا إِعْطَاءً**».

أي: «ثَبَتَ الْإِعْطَاءُ الْإِعْطَاءُ دِرْهَمًا لِعَمْرٍو»؛ أي: «ثَبَتَ الْإِعْطَاءُ الْكَوْنُ مُعْطًى دِرْهَمًا لِعَمْرٍو».

“Şüphesiz Amr’a bir dirhem verildi” (Bir dirhem verilmek, verilmek [verilen olmak] Amr için sâbit oldu)”.

d) İki mef‘ûlün bihi aslında mübtedâ haber olan müteaddî mechûl masdar

«**عُلِمَ عَمْرٌو فَاضِلًا عِلْمًا**».

أي: «ثَبَتَ الْعِلْمُ الْعِلْمُ فَاضِلًا لِعَمْرٍو»؛ أي: «ثَبَتَ الْعِلْمُ الْكَوْنُ مَعْلُومًا فَاضِلًا لِعَمْرٍو».

“Şüphesiz Amr faziletli bilindi” (Faziletli bilinmek, bilinmek [bilinen olmak] Amr için sâbit oldu).

e) Üç mef‘ûlün bih alan müteaddî mechûl masdar

«**أُعْلِمَ عَمْرٌو بَكْرًا فَاضِلًا إِعْلَامًا**».

أي: «ثَبَتَ الْإِعْلَامُ الْإِعْلَامُ بَكْرًا فَاضِلًا لِعَمْرٍو»؛ أي: «ثَبَتَ الْإِعْلَامُ الْكَوْنُ مُعْلَمًا بَكْرًا فَاضِلًا لِعَمْرٍو».

“Şüphesiz Amr’a Bekir’in faziletli olduğu bildirildi” (Bekir’in faziletli olduğunun bildirilmesi, bildirilmesi [bildirilen olması] Amr için sâbit oldu).

İKİNCİ BÖLÜM
MASDARIN MANALARIYLA İLGİLİ FELSEFÎ ALTYAPI

Çalışmanın ikinci bölümünde, masdarın “masdar” ve “hâsıl bi’l-masdar” manalarına dair “felsefî altyapı” mâhiyetinde bazı bilgiler verilecektir.

Metin sahiplerinden özellikle Müneccimbaşı, masdarın manalarıyla ilgili “felsefî altyapı” diyebileceğimiz bazı hususlar üzerinde durur. Onun verdiği bilgiler, bazı tamamlayıcı bilgiler eklenmek ve tertibinde bazı değişiklikler yapılmak sûretiyle, şöyle özetlenebilir:

1- “İnsan aklının ulaşabildiği en genel kavram” “varlık”tır (الْوُجُودُ).[301] Dış dünyada var olana “mevcûd” (الْمَوْجُودُ) denir.[302]

2- Varlığın zıddı, yani yokluk “adem”dir (الْعَدَمُ). Dış dünyada varlığı olmayana “ma‘dûm” (الْمَعْدُومُ) denir.[303]

3- Bazılarına göre, varlıkla yokluk arasında “hâl ç. ahvâl” (الْحَالُ ج الأَحْوَالُ) denilen üçüncü bir derece vardır ki bunlar, “varlığın tanınmasını ve başka varlıklardan ayırt edilmesini sağlayan zihnî ve itibârî nitelikler ve durumlardır”.[304]

4- Bir de dış dünyada varlığı olmadığı için “ma‘dûm” çerçevesinde değerlendirilen, sadece zihinde var olan birtakım zihnî ve itibârî kavramlar vardır ki onlara “zihnî varlık” (الْوُجُودُ الذِّهْنِيُّ/الْمَوْجُودُ الذِّهْنِيُّ), “ma‘kūlât-ı sâniye” (الْمَعْقُولَاتُ الثَّانِيَةُ) veya “emr-i itibârî” (الأَمْرُ الْاِعْتِبَارِيُّ) denir.[305]

5- “Bir mevcûdun veya ma‘dûmun küllî kavramı”na “mâhiyet” (الْمَاهِيَّةُ) denir.[306]

6- “Var olan, var olması mümkün olan yahut zihinde tasavvur edilebilen varlık”a “şey” (الشَّيْءُ) denir. Ma‘dûmun “şey” olup olmadığı kelâm ilminde tartışılmıştır.[307]

---

301 Mahmut Kaya, “Vücûd”, *DİA*, XLIII, 139.

302 Ali Durusoy, “Vücûd”, *DİA*, XLIII, 138; Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke el-Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, 4. Baskı, Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1414/1993, s. 338.

303 Y. Şevki Yavuz, “Adem”, *DİA*, I, 356-357; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 338.

304 Yusuf Şevki Yavuz, “Ahval”, *DİA*, II, 190-192; **Fettenî**, s. 303-304.

305 Ali Durusoy, “Vücûd”, *DİA*, XLIII, 138; İlhan Kutluer, “Zihin”, *DİA*, XLIV, 406-407; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 338-340. “Hâl” ile “emr-i itibârî” arasındaki fark hakkında bilgi için bkz. Bâcûrî (Beycûrî), İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî (ö. 1277/1860), *Tuhfetü’l-mürîd şerhu Cevhereti’t-tevhîd*, (nşr. Abdullah Muhammed el-Halîlî), 2. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2004, s. 89; **Fettenî**, s. 303-304.

306 Tahsin Görgün, “Mâhiyet”, *DİA*, XXVII, 336-338; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 336-337.

307 İlhan Kutluer, “Şey”, *DİA*, XXXIX, 34-36; Ali Durusoy, “Vücûd”, *DİA*, XLIII, 138.

7- “Aklın varlıklar ve kavramlar hakkındaki bütün değerlendirmeleri”ne “aklî hüküm” (الْحُكْمُ الْعَقْلِيُّ) denir.[308]

Akıl bir “şey”in “varlık” kavramıyla ilişkisine dair üç hüküm verebilir: “Vücûb”, “imtinâ‘” ve “imkân”.[309]

a) Vücûb (الْوُجُوبُ): Bir şeyin varlığının zâtının gereği olması, varlığı zâtının aynı olması, var oluşunda başka bir sebebe muhtaç olmaması ve yokluğunun muhâl olmasıdır. Hakkında “vücûb” hükmü verilen şeye “vâcib” (الْوَاجِبُ) denir. “Vâcibü’l-vücûd” (varlığı zorunlu) olan tek varlık Allah’tır.[310]

b) İmtinâ‘ (الْامْتِنَاعُ): Bir şeyin yokluğunun zâtının gereği olması veya varlığının mümkün olmamasıdır. Hakkında “imtinâ‘” hükmü verilen şeye “mümteni‘”(الْمُمْتَنِعُ) denir. Meselâ “Allah’ın yok olması”, “dört sayısının tek olması” mümteni‘dir.[311]

c) İmkân (الْإِمْكَانُ): Bir şeyin varlığının da yokluğunun da zâtının gereği olmaması, zâtına nisbetle varlığı ile yokluğunun eşit olması ve varoluşunda bir sebebe muhtaç olmasıdır. Hakkında “imkân” hükmü verilen şeye “mümkün” (الْمُمْكِنُ) denir. Allah’ın dışındaki bütün varlıklar mümkündür.[312]

8- “Duyu ya da akıl yoluyla kavranabilen veya mevcudiyeti düşünülebilen, Allah’ın dışındaki varlık ve olayların tamamı”, yani “mümkün varlıklar”, yaratıcısının varlığına alâmet oldukları, onun mevcudiyetinin bilinmesini sağladıkları için “âlem” (الْعَالَمُ) diye isimlendirilir.[313]

9- Âlem “cevher” ve “araz”lardan meydana gelmiştir:[314]

a) Cevher (الْجَوْهَرُ): Töz, öz, *substance*. Kendi zâtıyla kāim olan, var olabilmek için başka şeye ihtiyaç duymayan şeydir. Cisimler, ruhlar ve bağımsız varlığı olup kendi başına kāim olan şeyler gibi.

b) Araz (الْعَرَضُ): İlinti, ilinek, *accident*. Başkasıyla (cevherle) kāim olan, var olabilmek için başkasına ihtiyaç duyan şeydir. Renkler, sesler, kokular, cisimlerin şekilleri ve konumları, hareket, sükûn gibi.

Arazlar dokuz kısımdır: (1) Kem (الْكَمُّ): Kemmiyet, nicelik, *quantite*; (2) Keyf (الْكَيْفُ): Keyfiyyet, nitelik, *qualite*; (3) Eyn (الْأَيْنُ): Eyne, mekân, yer, *place*; (4) Metâ (الْمَتَى): Zaman, *time*; (5) Vaz‘ (الْوَضْعُ): Konum, durum, *situation*, *position*; (6) Mülk (الْمِلْكُ): Mülkiyet, sahip olma, iyelik, *possesion*; (7) İzâfet (الْإِضَافَةُ): Nisbet, görelik, bağıntı, ilişki, *relation*; (8) En yef‘ale (أَنْ يَفْعَلَ): Fiil, etki, *action*; (9) En yenfa‘ile (أَنْ يَنْفَعِلَ): İnfi‘âl, edilgi, *passion*.

---

308 İlyas Üzüm, “Hüküm”, *DİA*, XVIII, 465.
309 İlyas Üzüm, “Hüküm”, *DİA*, XVIII, 465; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 317.
310 İlyas Üzüm, “Hüküm”, *DİA*, XVIII, 465-466; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 321-322.
311 İlyas Üzüm, “Hüküm”, *DİA*, XVIII, 465; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 319-321.
312 İlyas Üzüm, “Hüküm”, *DİA*, XVIII, 466; Mahmut Kaya, “İmkân”, *DİA*, XXII, 224-225; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 317-319.
313 Süleyman Hayri Bolay, “Âlem”, *DİA*, II, 357.
314 Süleyman Hayri Bolay, “Âlem”, *DİA*, II, 359-360; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 328.

Bu dokuz kısımdan ibaret olan “araz”lar, “cevher”le birlikte, insan düşüncesinin en genel, en nihâî taksim ve tasnifi olan “makūlât-ı aşere”yi (الْمَقُولَاتُ الْعَشْرُ), yani “kategoriler”i meydana getirirler.[315]

Meselâ “su”yun: (1) Kendisi, “cevher” makūlesi; (2) Bir litre veya bir kilogram olması, “kem” makūlesi; (3) Akıcı, soğuk veya sıcak, tatlı veya acı, kokmuş, susuzluğu giderici, belli bir düzenle döküldüğünde âletleri hareket ettirici olması, bazı şeylerin onun üzerinde yüzmesi, “keyf” makūlesi; (4) Bir kabın, göletin veya nehrin içinde olması, “eyn” makūlesi; (5) Belli bir zamanda bulunması, “metâ” makūlesi; (6) Kabının meyilli olmayıp düz durması, “vaz‘”makūlesi; (7) Kabının gümüş bir kulpunun bulunması, “mülk” makūlesi; (8) Yaratılan, özellikleri ve nitelikleri bilinen olması, “izâfet” makūlesi; (9) Şu anda bilfiil onu içenin susuzluğunu gidermesi, “en yef‘ale” makūlesi; (10) Şu anda onu içenin fiilen susuzluğunun geçmesi, “en yenfe‘ile” makūlesidir.[316]

Bir başka misal:

> Fârâbî (cevher) 870 yılında (zaman) Fârâb şehrinde (mekân) Muhammed’in oğlu (ilişki) olarak doğmuş (edilgi); kendisi kısa boylu (nicelik), kumral (nitelik), üstün bir zekâya sahip (iyelik) olarak birçok öğrenci yetiştiren (etki) ve Bağdat’ta iken öğrencileriyle Dicle kenarında gezinerek (konum) felsefe meselelerini tartışmayı seven bir filozoftu.[317]

10- İster cevher ister araz olsun, âlemdeki bütün varoluş, oluş ve hareket, diğer bir ifade ile değişim, “illiyyet prensibi” çerçevesinde, “sebep (illet, müessir) – sonuç (ma‘lûl, eser)” ilişkisiyle meydana gelir.[318]

11- Dolayısıyla masdarlarla ifade edilen bu hadeslerin (iş ve oluşların) felsefî açıdan izah edilebilmesi için “müessir”, “te’sîr”, “müteessir” “teessür” ve “eser” kavramlarının üzerinde durulması gerekir. Zira bir “eser” meydana geldiğinde onu meydana getirene “müessir”; eserin üzerinde meydana geldiği şeye “müteessir”; müessir ile müteessir arasındaki ilişkiye müessir tarafından bakıldığında “te’sîr”, müteessir tarafından bakıldığında “teessür” denir.

Nahiv ilminden bir misal verilecek olursa, meselâ (قَامَ زَيْدٌ) “Zeyd ayağa kalktı” cümlesinde (قَامَ) fiilinin, fâili olan (زَيْدٌ) kelimesini raf‘ ederek sonunu dammeli hâle getirdiği görülmektedir. Bu i‘râb alâmeti olan damme (ـُ), bir “eser”dir. Onu meydana getiren âmil olan (قَامَ) fiili, “müessir”dir. Eserin (dammenin) üzerinde bulunduğu ma‘mûl olan, fâil görevindeki (زَيْدٌ) kelimesi, “müteessir”dir. Fiil ile fâil arasındaki manevî ilişki; fiil (müessir) tarafından bakıldığında “te’sîr”, fâil (müteessir) tarafından bakıldığında “teessür”dür.

---

315 “Makūlât-ı aşere” (kategoriler) hakkında bilgi için bkz. Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 328-335 (makūlât-ı aşere), 340-342 (arazların “vücûdî-itibârî” ve “canlılarla diğerleri arasında müşterek-canlılara mahsus” kısımlarına ayrılması); İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 11. Basım, Ankara: Elis Yayınları, 2014, s. 75-80; İlhan Kutluer, “Cevher”, *DİA*, VII, 450-455; Yusuf Şevki Yavuz, “Araz”, *DİA*, III, 337-342; Mahmut Kaya, “Makūlât”, *DİA*, XXVII, 460-461; Muhammet Yazıcı, “Sünnî Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri”, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 28, Erzurum 2007, s. 201-260.

316 Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 333-334.

317 Mahmut Kaya, “Makūlât”, *DİA*, XXVII, 461.

318 Süleyman Hayri Bolay, “Âlem”, *DİA*, II, 357-360; Kasım Turhan, “Kevn ve Fesâd”, *DİA*, XXV, 343-345; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Fiil”, *DİA*, XIII, 59-64; Yusuf Şevki Yavuz-Ali Durusoy, “Hareket”, *DİA*, XVI, 120-123; Mahmut Kaya, “Sükûn”, *DİA*, XXXVIII, 50; İlhan Kutluer-Yusuf Şevki Yavuz, “İlliyyet”, *DİA*, XXII, 120-123; İlhan Kutluer, “Eser”, *DİA*, XI, 373; Meydânî, *Zavâbitu’l-ma‘rife*, s. 346-348 (illet ve ma‘lûl).

Aynı misâl mana açısından incelenirse, fâil olan Zeyd'in "ayağa kalkma" işini yaptığı görülmektedir. Dış dünyadaki "ayağa kalkma" hey'eti (vaz'/konum), bir "eser"dir. Onu meydana getiren fâil olan, yani ayağa kalkan Zeyd, "müessir"dir. Eserin üzerinde meydana geldiği mahal olan Zeyd'in bedeni, "müteessir"dir. Zeyd (müessir) ile bedeni (müteessir) arasındaki manevî ilişki; müessir olan Zeyd tarafından bakıldığında "te'sîr", müteessir olan bedeni tarafından bakıldığında "teessür"dür.

Bu kısa girişten sonra, bu kavramlarla ilgili olarak metinlerde verilen bilgilere geçilebilir:

I- MÜESSİR / FÂİL

Bir sonucu (eseri) meydana getiren sebebe (illete)[319] "müessir" (الْمُؤَثِّرُ) denir.

Dilciler, "müessir" yerine "fâil" kavramını kullanırlar ve onu "hakîkî fâil" ve "lügavî fâil" olmak üzere ikiye ayırırlar.

Hafâcî, bu iki kavramın tariflerini ve bu tariflere yapılan itiraz ile cevabı şöyle anlatır:

> "**Fâil**": 1- Ya "hakîkî"dir ki o, "fiili îcâd eden"dir. 2- Ya da "lügavî"dir ki o da, "fiilin kendisiyle kāim olduğu kişi"dir. O kişi: a) İster o fiili îcâd etsin -"Allah şunu yarattı" (خَلَقَ اللهُ كَذَا) gibi-; b) İster etmesin -"öldü" (مَاتَ) ve "güzel oldu" (حَسُنَ) gibi- fark etmez. Bu, muhakkiklerin üzerinde ittifak ettiği hususlardandır.
>
> **İtiraz:** Lügat ve sarf âlimleri demişlerdir ki: Araplar (أَجْرَبَ الرَّجُلُ.) ve (أَهْزَلَ الرَّجُلُ.) derler. Bunların manası: "Filancanın develeri uyuzdur" (فُلَانٌ إِبِلُهُ ذَاتُ جَرَبٍ.) ve "Filancanın develeri cılızdır" (فُلَانٌ إِبِلُهُ مَهْزُولَةٌ.). Bunun başka benzerleri de vardır. Nitekim *Edebü'l-Kâtib*'de zikredilmiştir.[320] Bunlar hakikî manadadırlar. Halbuki fâilleri (الرَّجُلُ), ne "hakîkî fâil"dir ne de "lügavî". Çünkü "uyuz" (الْجَرَبُ) vb. onunla kāim olmamıştır.
>
> **Cevap:** Bu cümleler, "O (adam), zikredilen sıfatlara sahip olan develere mâlik oldu" (مَلَكَ إِبِلًا مُتَّصِفَةً بِمَا ذُكِرَ.) manasındadır. "Mâlik olmak" (الْمِلْكُ) ise, fâil (adam) ile kāimdir. Fakat ibârede dikkatsiz davranmışlardır (tesemmuh).
>
> Eğer: "Bunlar, (aslında) mecâzdır; lügat ehlinin örfünde hakîkate dönüşmüştür" dersek bu itiraz gelmez.[321]

Müneccimbaşı'na göre de, dilcilerin kullanımlarındaki "fâil"den maksat, "ma'lûm fiilin hakîkî isnâd ile isnâd edildiği lügavî fâil"dir. Yoksa Ehl-i Hakk'a göre cevherleriyle arazlarıyla bütün varlıkların "hakîkî fâil"i olan Allah değildir.[322]

---

[319] Masdarın manaları konusunda "illet" ile "illet-i fâile" kastedilmektedir ("İllet"in dört türü [ilel-i erba'] vardır: 1) "İllet-i fâile" [الْعِلَّةُ الْفَاعِلَةُ]: Eseri meydana getiren fâil, fâil-muharrik sebep; 2) "İllet-i gâiyye" [الْعِلَّةُ الْغَائِيَّةُ]: Fâilin amacı, gâî sebep; 3) "İllet-i mâddiyye" [الْعِلَّةُ الْمَادِّيَّةُ]: Eserin meydana geldiği malzeme, maddî sebep; 4) "İllet-i sûriyye" [الْعِلَّةُ الصُّورِيَّةُ]: Eserin malzemesine verilen şekil, sûrî sebep. "Meselâ bir heykeltıraş [fâil-muharrik sebep], bir mermere [maddî sebep] hedeflediği estetik amaca [gâî sebep] uygun bir şekil [sûrî sebep] kazandırdığında ortada dört sebeple açıklanabilecek bir değişme var demektir." İlhan Kutluer, "İlliyyet", *DİA*, XXII, 120; Meydânî, *Zavâbitu'l-ma'rife*, s. 346-348).

[320] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Edebü'l-kâtib*, (nşr. Muhammed ed-Dâlî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty., s. 448-450, 463.

[321] **Hafâcî**, s. 56-57 (tercümesi verilen metin), 45. Ayrıca bkz. Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (ö. 1069/1659), *Tırâzü'l-mecâlis*, Mısır: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284, s. 197-198 (20. Meclis).

[322] **Müneccimbaşı**, s. 94.

Müessir (fâil) ile kāim olan şey, masdar ister lâzım ister müteaddî olsun, “hades” yani “eser” değil, “ihdâs” yani “te’sîr”dir.[323]

Aklen her “te’sîr”in bir “müessir”inin (fâilinin) bulunması gerekmekle birlikte,[324] birinci bölümde de görüldüğü üzere, masdarların fâil ve nâibü’l-fâil zikredilmeksizin kullanılması da mümkündür.

II- TE’SÎR

Müessir tarafından bakıldığında, “müessir” ile “müteessir” arasındaki manevî ilişkiye; bir başka ifadeyle, müessirin, müteessirde bir eser meydana getirmesine “te’sîr” (التَّأْثِيرُ) denir.

“Te’sîr”in tarifiyle ilgili pek çok ihtilaf bulunmakla birlikte, muhakkik âlimlerin çoğunluğunun görüşü şu tarif üzerinde istikrar bulmuştur:

«التَّأْثِيرُ»: جَعْلُ حَقِيقَةِ الشيءِ مُتَّصِفَةً بالْوُجُودِ.

Te’sîr: Bir şeyin hakikatini (mâhiyetini) vücûd (varlık) ile muttasıf kılmaktır.[325]

Bu tarifin, “mâhiyeti vücûda bağlamak” veya tersi: “vücûdu mâhiyete bağlamak” şeklinde de ifade edilebileceği söylenmiştir.[326]

“Te’sîr”in zihnin dışında bir gerçekliği (tahakkuk) yoktur. O, aklın “müessir (fâil) ile kāim” kabul ettiği bir “emr-i itibârî”dir,[327] yani “araz”dır. “En yef‘ale” (fiil/etki) makūlesinden olup “seyyâl-i gayr-i kārr” (kalıcı olmayan) olması şarttır.[328]

Dilciler (ehl-i Arabiyye), “te’sîr”e “lügavî fiil” (الْفَعْلُ) derler.[329]

“Te’sîr”, zaman bakımından, “tekvîn” (oldurmak, “oluş”u meydana getirmek) ve “tahrîk” (hareket ettirmek, “hareket”i meydana getirmek) olmak üzere iki kısımdır:

A- TEKVÎN

Te’sîr, “vak‘î” (anlık) ise, yani “kevn” (oluş) yoluyla bir anda meydana geliyorsa, “tekvîn” (التَّكْوِينُ) diye isimlendirilir.[330]

“Tekvîn”, cevherleri îcâd etmeye mahsustur.[331]

Tarifi şöyledir:

---

[323] “Eser”, “müteessir” (mahal) ile kāim olur. “Eser”in de “müessir” ile kāim olduğu kabul edilirse, bir şeyin aynı anda hem “müessir” (fâil) hem “müteessir” (kābil) olması lâzım gelir ki bu mümkün değildir. Burada zihinleri karıştıran şey, “müteessir” başlığı altında da geleceği üzere, bazen masdarların eserinin, his ve vehmin aynı şey olduklarına hükmedeceği şekilde, fâilin zâtına bitişik bir şeyle (meselâ fâilin bedeniyle) kāim olmasıdır. Bundan dolayı çoğunlukla bu inceliğe dikkat edilmeden “eser”in de “fâil” (müessir) ile kāim olduğu söylenir. **Müneccimbaşı**, s. 151 (dipnot), 89-90.

[324] Nitekim fiillerin ve amel ettiklerinde şibh-i fiillerin, zâhir veya zamir olan bir fâil veya nâibü’l-fâil zikredilmeksizin kullanılması mümkün değildir.

[325] **Müneccimbaşı**, s. 84.

[326] **Müneccimbaşı**, s. 84.

[327] **Müneccimbaşı**, s. 84, 89, 151.

[328] **Müneccimbaşı**, s. 84.

[329] **Müneccimbaşı**, s. 84.

[330] **Müneccimbaşı**, s. 85.

[331] **Müneccimbaşı**, s. 86.

«التَّكْوِينُ»: «إِفَاضَةُ "الصُّورَةِ النَّوْعِيَّةِ الْجَوْهَرِيَّةِ" على "مَادَّةٍ مُسْتَعِدَّةٍ لها"».

Tekvîn: Nev'î cevherî suretin, kendisi için elverişli olan bir madde üzerine akıtılmasıdır.[332]

B- TAHRÎK

Te'sîr, "hareket" yoluyla bir zaman zarfında "tedrîcî" olarak (yavaş yavaş, aşama aşama) meydana geliyorsa, "tahrîk" (التَّحْرِيكُ) diye isimlendirilir.[333]

"Tahrîk", mevcut arazları îcâd ve ihdâs etmeye mahsustur.[334]

III- MÜTEESSİR (MAHAL)

Müessirin te'sîri sonucunda hâsıl olan eserin kendisiyle kāim olduğu şeye; bir başka ifadeyle müessirin te'sîri sebebiyle hâsıl olan eseri kabul edene "müteessir" (الْمُتَأَثِّرُ) denir.

"Müteessir" yerine "mahal" (الْمَحَلُّ) kavramının kullanıldığı da olur.

Az önce geçtiği gibi, "te'sîr", dış dünyada varlığı olmayıp sadece zihinde bulunan bir "emr-i itibârî" olup akıl onu "fâil ile kāim" kabul eder. Dış dünyada da mevcut olan "eser"in ise, bizzat fâilin zâtıyla kāim olması mümkün değildir. Zira bu durumda bir şeyin aynı anda hem fâil (müessir/te'sîr eden) hem de kābil (müteessir/te'sîri kabul eden) olması lâzım gelir ki bu muhâldir. Dolayısıyla eserin mahallinin fâilin zâtından başka bir şey olması gerekir.[335]

Fâilin zâtından başka bir şey olması gereken bu "mahal" (müteessir), fâille ilişkisi bakımından ikiye ayrılır:

A- FÂİLİN ZÂTINA MUTTASIL (BİTİŞİK) OLAN MAHAL

His ve vehim, bu tür "mahal" ile "fâil"in aynı şey olduğuna hükmeder.[336]

Bu durum hem "lâzım" (geçişsiz) hem de "müteaddî" (geçişli) masdarlarda gerçekleşir.

Meselâ "lâzım" olan "ayağa kalkmak" (الْقِيَامُ) ve "oturmak" (الْقُعُودُ) masdarları (te'sîr), müessir (fâil) olan "insanın nefsi" ile kāim olur. Bu te'sîrin sonucunda hâsıl olan, dış dünyada müşahede ettiğimiz "ayağa kalkıcılık" (الْقَائِمِيَّةُ) ve "oturuculuk" (الْقَاعِدِيَّةُ) hey'etleri (eser) ise, "insanın bedeni" ile kāim olur. Müteessir (mahal) olan "insanın bedeni", müessir (fâil) olan "insanın nefsi"ne bitişiktir. Öyle ki his ve vehim, "beden" ile "nefs"in birliğine hükmeder.[337]

"Müteaddî" masdarların ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâillerine bitişik mahalde meydana gelen "eser" için de aynı şey geçerlidir.

Çoğunlukla bu inceliğe dikkat edilmeyip -"te'sîr" ile "eser" birbirinden ayırt edilmeden- "eserin (hadesin) de fâil (müessir) ile kāim olduğu" söylenir.

---

[332] **Müneccimbaşı**, s. 86.
[333] **Müneccimbaşı**, s. 85.
[334] **Müneccimbaşı**, s. 85.
[335] **Müneccimbaşı**, s. 89, 118, 151.
[336] **Müneccimbaşı**, s. 89, 118, 151.
[337] **Müneccimbaşı**, s. 89, 118.

B- FÂİLİN ZÂTINDAN MUNFASIL (AYRI) OLAN MAHAL

Akıl ve vehim, bu tür “mahal” ile “fâil”in ayrı şeyler olduğuna hükmeder.[338]

Bu durum, sadece “müteaddî” (geçişli) masdarlarda gerçekleşir.

Meselâ müteaddî olan “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı (te’sîr), müessir olan “fâilinin zâtı” ile kāim olur. Bu te’sîrin sonucunda fâilinin bedeninde “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ), mef‘ûlünde “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’etleri (eserleri) hâsıl olur. “Vuruculuk” hey’eti, “fâilin bedeni”yle kāim olup mahalli “fâilin zâtı”na bitişiktir. “Vurulmuşluk” hey’eti ise, “mef‘ûl” ile kāim olup mahalli “fâilin zâtı”ndan ayrıdır.[339]

IV- TEESSÜR

Müteessir tarafından bakıldığında, “müessir” ile “müteessir” arasındaki manevî ilişkiye; bir başka ifadeyle, müteessirin, müessirin te’sîri sebebiyle hâsıl olan eseri kabul etmesine “teessür” (التَّأَثُّرُ) denir.[340]

“Teessür” de “te’sîr” gibi “araz”dır. “Te’sîr”, “en yef‘ale” (fiil/etki) makūlesinden iken; “teessür”, “en yenfa‘ile” (infiâl/edilgi) makūlesindendir. Onun da “seyyâl-i gayr-i kārr” (kalıcı olmayan) olması şarttır.[341]

Dilciler (Ehl-i Arabiyye), “eserin müteessir ile kāim olması”na “vukû‘ aleyh” (وُقُوعٌ عَلَيْه) derler.[342]

V- ESER (HADES)

Müessirin te’sîrinin sonucunda müteessirde hâsıl olan şeye “eser” (الْأَثَرُ) denir.

Eser, dış dünyada mevcut olan arazlardandır.[343]

Dilciler, masdarların ifade ettiği “te’sîr”in sonucunda hâsıl olan “eser”e, “hades” (الْحَدَثُ) derler.[344]

“Hades” çeşitli açılardan incelenmiştir:

A- HADESİN NİSBETLERİ

Sonradan meydana gelmiş (hâdis) olması bakımından “hades”in pek çok şeye nisbeti ve taalluku vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- İhdâs (الْإِحْدَاثُ): Hadesi meydana getirmek. Hades onun sonucunda hâsıl olur. (Te’sîr)

---

338 **Müneccimbaşı**, s. 90, 118, 151.

339 **Müneccimbaşı**, s. 90.

340 **Müneccimbaşı**, s. 85.

341 **Müneccimbaşı**, s. 85.

342 **Müneccimbaşı**, s. 85. Müneccimbaşının burada “müteessir” ile, “fâil”i değil, “mef‘ûl”ü kastettiği anlaşılmaktadır. Zira nahiv kitaplarında fiil ile mef‘ûl arasındaki ilişkiye “vukû‘ aleyh” denir. Fiil ile fâil arasındaki ilişkiye ise, “kıyâm bih” denir.

343 **Müneccimbaşı**, s. 85.

344 Birinci bölümde masdarın tarifi konusunda geçtiği ve üçüncü bölümde masdarın manaları “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirilirken geleceği üzere, dilciler, “hades” kavramını daha çok, “te’sîr” ile “eser”i ayırt etmeksizin, masdarın ifade ettiği mana için kullanırlar.

2- Muhdis (الْمُحْدِثُ): Hadesi meydana getiren. Hades ondan sâdır ve hâsıl olur. (Müessir/Fâil)

3- Mahal (الْمَحَلُّ): Hadesin kendisiyle kāim olduğu ve içinde hâsıl olduğu şey. (Müteessir)

4- Mekân (الْمَكَانُ): İhdâs sırasında fâilin (müessir/muhdis) içinde bulunduğu yer.

5- Zaman (الزَّمَانُ): İhdâsın veya hadesin zamanı.

6- Emr (الْأَمْرُ): Hadesin mahalline genellikle kendisiyle ulaştığı şey.

Hadesin bu sayılanlardan başka şeylere de nisbeti olmakla beraber, bunlardan her biriyle ilişkisine delâlet eden özel bir sûret vaz‘ edilmiştir.[345]

B- HADESİN ZAMANI

"Tahrîk" sebebiyle meydana gelen arazın, yani "hades"in, iki türlü zamanı vardır:

1- Hudûs Zamanı

Bütün hadeslerde bulunan "hudûs zamanı" (زَمَانُ الْحُدُوثِ), fâsılasız olarak "adem (yokluk) zamanı"na bitişik olan zamandır. Bu zamanda tahrîk ve te'sîr kesilip sona erer ve dolayısıyla o hadesin meydana gelmesinin sebebi olan "ihdâs" ve "tahrîk"in zamanının da sonu olur.[346]

2- Bekā Zamanı

Hades, "ayağa kalkmak" (الْقِيَامُ) ve "oturmak" (الْقُعُودُ) masdarlarının ifade ettiği "te'sîr"in sonucunda fâillerinin bedenlerinde hâsıl olan "ayağa kalkıcılık" (الْقَائِمِيَّةُ) ve "oturuculuk" (الْقَاعِدِيَّةُ) hey'etleri gibi, "kalıcı arazlar"dan (الْأَعْرَاضُ الْمَوْجُودَةُ الْقَارَّةُ) ise, onun bir de "bekā zamanı" (زَمَانُ الْبَقَاءِ) olur. Çünkü "bekā", "hudûs zamanına nisbetle ikinci bir zamanda var olmak"tır.[347]

"Seyyâl (kalıcı olmayan) arazlar"ın (الْأَعْرَاضُ السَّيَّالَةُ) "bekā zamanı" olmaz.[348]

C- FÂİLİNİN İRADELİ OLUP OLMAMASI BAKIMINDAN HADES

"Hareket" yoluyla meydan gelen "hades" (eser) de, tıpkı "hareket" gibi, fâilinin (müessirinin) iradeli olup olmaması bakımından üçe ayrılır:

1- İhtiyârî Hades

İhdâs etmekte fâillerinin şuur ve irâdesi bulunan hadeslere "ihtiyârî hades" (الْحَدَثُ الْاِخْتِيَارِيُّ) denir. "Vurmak" (الضَّرْبُ), "ayağa kalkmak" (الْقِيَامُ) ve "oturmak" (الْقُعُودُ) masdarlarının

---

345 **Müneccimbaşı**, s. 93.
346 **Müneccimbaşı**, s. 86.
347 **Müneccimbaşı**, s. 86.
348 **Müneccimbaşı**, s. 86.

ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâillerinin bedenlerinde hâsıl olan "vuruculuk" (الضَّارِبِيَّةُ), "ayağa kalkıcılık" (الْقَائِمِيَّةُ) ve "oturuculuk" (الْقَاعِدِيَّةُ) hey'etleri gibi.[349]

2- Tabîî Hades

İhdâs etmekte fâillerinin şuur ve irâdesi bulunmayan hadeslere "tabîî hades" (الْحَدَثُ الطَّبِيعِيُّ) denir. Bunların fâili, mahallerinin tabiatı olur. "Tabîî fiiller"den (الْأَفْعَالُ الطَّبِيعِيَّةُ) olan "uzun olmak" (الطُّولُ) ve "kısa olmak" (الْقِصَرُ) masdarlarının ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâillerinin bedenlerinde hâsıl olan "uzun oluculuk/uzunluk" (الطَّوِيلِيَّةُ), "kısa oluculuk/kısalık" (الْقَصِيرِيَّةُ) hey'etleri gibi.[350]

"Tabîat"ın tarifiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür.[351]

3- Kasrî Hades

Mahallerinin tabiatına aykırı olan hadeslere "kasrî hades" (الْحَدَثُ الْقَسْرِيُّ) denir. "Hastalanmak" (الْمَرَضُ) ve "ölmek" (الْمَوْتُ) masdarlarının ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâillerinin bedenlerinde hâsıl olan "hasta oluculuk/hastalık" (الْمَرِيضِيَّةُ) ve "ölü oluculuk/ölüm" (الْمَيِّتِيَّةُ) hey'etleri gibi.[352]

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: "Müessir" başlığı altında geçtiği üzere, dilcilerin kullanımlarında "fâil"den maksat, "lügavî fâil"dir, yani "ma'lûm fiilin hakikî olarak isnâd edildiği şey"dir. Yoksa "hakikî fâil", yani Ehl-i Hakk'a göre araz olsun cevher olsun bütün varlıkların yaratıcısı olan Allah değildir.[353] Dolayısıyla "hakikî fâil" için bu sınıflandırma söz konusu olmaz. Zira Allah bütün fiillerini kendi iradesiyle yapar.

D- HUDÛSÜNÜN ASLÎ VEYA TEBEÎ OLMASI BAKIMINDAN HADES

"Hareket" yoluyla meydan gelen "hades", hudûsünün "aslî" veya "tebeî" olması bakımından ikiye ayrılır:

1- Zâtî Hades

Hudûsü, başka bir hadesin hudûsüne tâbi olarak değil, aslî ve ibtidâî (birincil) olarak meydana gelen hadeslere, "zatî hades" (الْحَدَثُ الذَّاتِيُّ) denir.[354]

Zâtî hades, "mahalli, bizzat fâilin zâtı veya ona bitişik bir şey olan hadestir" şeklinde de tarif edilmiştir.[355]

Hem "lâzım" hem de "müteaddî" masdarlarda bulunur.

---

[349] **Müneccimbaşı**, s. 86.
[350] **Müneccimbaşı**, s. 86.
[351] **Müneccimbaşı**, s. 87 (Üç tane tarif naklediyor).
[352] **Müneccimbaşı**, s. 87.
[353] **Hafâcî**, s. 45, 56-57; **Müneccimbaşı**, s. 94.
[354] **Müneccimbaşı**, s. 88.
[355] **Müneccimbaşı**, s. 88. "Müteessir" başlığı altında "eserin mahallinin fâilin zâtı olamayacağı" ifade edilmişti. Ancak bu tarifin dikkatsiz kullanımları da göz önünde bulundurduğu söylenebilir.

"Ayağa kalkmak" (الْقِيَامُ) ve "vurmak" (الضَّرْبُ) masdarlarının ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâillerinin bedenlerinde hâsıl olan "ayağa kalkıcılık" (الْقَائِمِيَّةُ) ve "vuruculuk" (الضَّارِبِيَّةُ) hey'etleri gibi.

2- Tebeî Hades

Hudûsü, başka bir hadesin hudûsüne tâbi olarak meydana gelen hadeslere "tebeî hades" (الْحَدَثُ التَّبَعِيُّ) denir.[356]

Tebeî hades, "mahalli, fâilin zâtından ayrı ve farklı bir şey olan hadestir" şeklinde de tarif edilmiştir.[357]

Sadece "müteaddî" masdarlarda bulunur.

"Vurmak" (الضَّرْبُ) masdarının ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâilinin bedeninde hâsıl olan "vuruculuk" (الضَّارِبِيَّةُ) hey'etine tâbi olarak mef'ûlünde hâsıl olan "vurulmuşluk" (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey'eti gibi.

E- KĀİM OLDUĞU MAHAL (MÜTEESSİR) BAKIMINDAN ARAZ (HADES)

Araz, kāim olduğu mahallin (müteessirin) zâtı ve idrâk edildiği bilgi vâsıtası bakımından ikiye ayrılır:

1- Cismânî (Somut) Araz

"Cisim" (الْجِسْمُ) ile kāim olan ve genellikle beş duyu organından biriyle idrâk edilen arazlara, "cismânî araz" (الْعَرَضُ الْجِسْمَانِيُّ) denir. "Ayağa kalkmak" (الْقِيَامُ) ve "oturmak" (الْقُعُودُ) masdarlarının ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâillerinin bedenlerinde hâsıl olan "ayağa kalkıcılık" (الْقَائِمِيَّةُ) ve "oturuculuk" (الْقَاعِدِيَّةُ) hey'etleri gibi.[358]

2- Nefsânî (Soyut) Araz

"Nefis" (النَّفْسُ) ile kāim olan ve akılla idrâk edilen arazlara "nefsânî araz" (الْعَرَضُ النَّفْسَانِيُّ) denir. "Bilmek" (الْعِلْمُ) ve "irâde etmek" (الْإِرَادَةُ) masdarlarının ifade ettiği te'sîrin sonucunda fâillerinin nefislerinde hâsıl olan "bilicilik" (الْعَالِمِيَّةُ) ve "irâde edicilik" (الْمُرِيدِيَّةُ) hey'etleri gibi.[359]

İç duyularla idrâk edilen ve "vicdâniyyât" (الْوِجْدَانِيَّاتُ) denilen "tok olmak" (الشِّبَعُ), "aç olmak" (الْجُوعُ), "üzülmek" (الْحُزْنُ), "sevinmek" (السُّرُورُ) gibi masdarların ifade ettiği te'sîrin sonucunda hâsıl olan hadesler (eserler) de bu kabîldendir.[360]

---

356 **Müneccimbaşı**, s. 88.
357 **Müneccimbaşı**, s. 88.
358 **Müneccimbaşı**, s. 88.
359 **Müneccimbaşı**, s. 88.
360 **Müneccimbaşı**, s. 88.

Bazen “nefsânî” bir şeyden “cismânî” bir eser meydana gelebilir. Fakat itibar, aslî ve ibtidâî (birincil) olanadır.[361]

Hadesin “fâil bakımından kısımları” (ihtiyârî, tabîî, kasrî) ile “mahal bakımından kısımları” (cismânî, nefsânî) mütekābil değil, mütedâhildir.[362]

F- HAREKET BAKIMINDAN HADES

“Te’sîr” başlığı altında da geçtiği üzere, tedrîcî olarak meydana gelen te’sîre “tahrîk” denir. “Tahrîk”, “hareket” yoluyla arazların îcâd ve ihdâsına sebep olur. Yani “tahrik” önce “hareket”in meydana gelmesine sebep olur; hareketin sonucunda da “eser” hâsıl olur. Dolayısıyla masdarların çoğunun ifade ettiği “te’sîr” türü olan “tahrîk”in anlaşılabilmesi için “hareket”in bilinmesi gerekir. Bu başlık altında önce kısaca “hareket” tanıtılacak, ardından hareket bakımından hadesin kısımları anlatılacaktır.

1- Hareket

“Hareket”in mâhiyeti, kısımları, makūlesinin belirlenmesi ve dış dünyadaki varlığı felsefenin (hikmetin) en ince konularındandır. Burada icmâlî olarak bile anlatılması mümkün değildir. Fakat şöyle bir işaret etmekte de bir beis yoktur.[363]

a) Mâhiyeti

Kelâmcılara göre, “hareket” “kevn”in (oluş) kısımlarındandır. Onlara göre “hareket”, “bir şeyin, daha önce başka bir oluşun bulunmadığı bir mekânda olması”dır veya “ikinci bir mekânda oluş”tur. “Sükûn” ise, “bir şeyin, daha önce başka bir oluşun bulunduğu bir mekânda olması”dır veya “birinci mekândaki ikinci oluş”tur.[364]

Filozoflara göre, “hareket”in pek çok tefsiri olmakla birlikte hepsi neticede şuna varır: “Hareket, bir zamanda meydana gelen tedrîcî değişikliktir”.[365]

b) Unsurları

“Hareket”in altı unsuru vardır:

1- Mebde’ (الْمَبْدَأُ): Hareketin başlangıcı.

2- Müntehâ (الْمُنْتَهَى): Hareketin bitişi.

3- Mesâfe (الْمَسَافَةُ): Hareketin başlangıcı ile bitişi arasında bulunduğu şey. “Mesâfe”, dört nisbî makūleden (kem, keyf, vaz‘, eyn) biri olur.

4- Muharrik (الْمُحَرِّكُ): Kendisinden hareket sâdır olan şey (müessir/fâil).

5- Müteharrik (الْمُتَحَرِّكُ): Hareketin kendisiyle kāim olduğu şey (müteessir/mahal).

6- Zaman (الزَّمَانُ): Hareketin ölçüldüğü şey (zaman birimi).

---

[361] **Müneccimbaşı**, s. 89.
[362] **Müneccimbaşı**, s. 89.
[363] **Müneccimbaşı**, s. 91.
[364] **Müneccimbaşı**, s. 91.
[365] **Müneccimbaşı**, s. 91.

“Hareket”in bu unsurlardan her birine göre çeşitli kısımları vardır.[366]

c) Makūlesi

“Hareket”in makūlesini belirleme konusunda filozoflar ihtilafa düşmüşlerdir. Bazılarına göre “izâfet” (görelik) makūlesinden, bazılarına göre “infi‘âl” (edilgi) makūlesinden, bazılarına göre ise “fiil” (etki) makūlesindendir. Ancak tercih edilen görüşe göre, hareket “nisbî (göreceli) arazlar”dandır; muharrike (hareket ettirene/fâile) nisbet edildiğinde “fiil” makūlesinden, müteharrike (hareket edene/mahalle) nisbet edildiğinde “infi‘âl” makūlesinden olur. İbn Sînâ’nın sözleri de bu görüşü tercih ettiğini göstermektedir.[367]

Tercih edilen görüşe göre, “hareketin bir makūlede vukû bulması”nın manası, “zamanın her bir ânında ve mesâfenin her bir sınırında, müteharrik için o makūleden bir nevi, bir sınıf veya bir ferdin hâsıl olması”dır. Bunun dışında “vukû”un manasıyla ilgili iki görüş daha ileri sürülmüşse de reddedilmiştir.[368]

2- Hareket Bakımından Hadesin Kısımları

“Hades”, meydana gelmesine sebep olan “hareket” bakımından ikiye ayrılır:

a) Müteaddî

“Hades”in (eserin) meydana gelmesine sebep olan “hareket”, bazen kendisine tâbi olarak fâilin zâtından ayrı bir mahalde (mef‘ûlde) başka bir “hareket”in meydana gelmesine de sebep olur. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı gibi. Zira “muharrik” olan fâilinin zâtına muttasıl olan mahalde (fâilinin bedeninde) “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) hey’etinin (hadesinin) meydana gelmesine sebep olan “hareket”, “vuran”ın (الضَّارِبُ) zâtından ayrı bir mahal olan “vurulan”ın (الْمَضْرُوبُ) zâtında da “başka bir hareket”in meydana gelmesine sebep olur. Birinci harekete tâbi durumunda bulunan bu ikinci hareketin sonucunda ise, “infiâlî (edilgi makūlesinden) bir eser” (“vurulmuşluk” [الْمَضْرُوبِيَّةُ] hey’eti) meydana gelir. Bu eser, iki hareketin sonucu ve gâyesidir; hâricî varlıkla vasıflandırılır; tâbi olan hareketin mahalli (mef‘ûl) ile kāim olur. Hem metbû hareket (vuruculuk) hem de tâbi hareket (vurulmuşluk) tek bir “tahrîk” (“vurmak” masdarı) ile meydana gelir. Metbû hareket, muharrik olan fâilin zâtıyla[369] veya ona bitişik bir şeyle; tâbi hareket ise, fâilden ayrı bir mahal (mef‘ûl) ile kāim olur. İşte “bu hadesi meydana getirmek” (إِحْدَاثُ الْحَدَثِ) veya “hades”in (الْحَدَثُ) kendisi “müteaddî (geçişli)” (الْمُتَعَدِّي) diye isimlendirilir.[370]

b) Lâzım

“Hades”in (eserin) meydana gelmesine sebep olan “hareket”, bazen de ne fâilin zâtına bitişik ne de fâilin zâtından ayrı bir mahalde kendisine tâbi başka bir hareketin meydana gelmesine sebep olmaz veya fâilin zâtına bitişik bir mahalde kendisine tâbi bir hareketin meydana gelmesine sebep olur. Bu iki durumda “hadesi meydana getirmek” (إِحْدَاثُ الْحَدَثِ) veya

366 **Müneccimbaşı**, s. 92.
367 **Müneccimbaşı**, s. 92-93.
368 **Müneccimbaşı**, s. 92.
369 Burada Müneccimbaşı’nın kendisiyle çeliştiği ileri sürülemez. Zira daha önce geçtiği gibi ona göre, “fâilin zâtı”, “eserin mahalli” olamaz. Çünkü bu durumda aynı şeyin hem “müessir” hem de “müteessir” olması lâzım gelir ki bu muhâldir. Ancak burada fâilin zâtı “eser”in değil, “hareket”in mahalli olmaktadır.
370 **Müneccimbaşı**, s. 90.

“hadesin kendisi” (الْحَدَثُ) “lâzım (geçişsiz)” (اللَّازِمُ) diye isimlendirilir. Çünkü eser, o fâilin zâtından başka bir mahalle geçmemiş; bilakis fâilin zâtına yapışıp kalmıştır.[371]

G- ARAZLARIN HUDÛS KEYFİYETİ

“Arazları ihdâs etmek” ve “hadesleri îkā‘ etmek”ten ibaret olan “masdar”ın hakikatinin tam olarak anlaşılabilmesi için, “cismânî” olsun “nefsânî” olsun, dış dünyada mevcut olan arazların “hudûs keyfiyeti”nin bilinmesi gerekir.[372]

Yukarıda da geçtiği gibi, “masdarî mana” olan “te’sîr”den maksat “tahrîk”tir. “Tahrîk”in vâsıtasız olarak meydana gelen ilk eseri “hareket”tir. Fakat “hareket”, “tahrîk -yani masdar- sebebiyle hâsıl olan”, yani “hâsıl bi’l-masdar” diye isimlendirilmemiş; bilakis onun “müntehâ”sı, yani “hareketin sona erip kesildiği sırada hâsıl olan araz (eser)”, “hâsıl bi’l-masdar” diye isimlendirilmiştir. Çünkü “hareket”, zâtı bakımından maksûd değildir; bilakis maksûd olan “müntehâ”dır. Bundan dolayı kudemâ “hareket”i, “bi’l-kuvve olan şeyin ilk kemâlidir” şeklinde tarif etmişlerdir. “İlk kemâl”, ilk önce hâsıl olan, ama zâtı bakımından değil, ikinci derecede hâsıl olacak şeyden dolayı maksûd olan şeydir. Sonuç itibariyle zâtı bakımından maksud olan, ikinci derecede hâsıl olan şeydir.[373]

Bu girişten sonra “arazların hudûs keyfiyeti”ne geçilebilir:

1- Cismânî Arazlardan “Lâzım Hadesler”in Hudûsü

Meselâ “ayağa kalkmak” (الْقِيَامُ) lâzım masdarının (te’sîr/tahrîk) sonucunda, fâilinin zâtına bitişik olan bedeninde (müteessir/mahal), cismânî bir araz olan “ayağa kalkma/kalkıcılık” (الْقِيَامُ=الْقَائِمِيَّةُ) hey’eti (eser) meydana gelir. Bu hey’et, vaz‘ (konum) makūlesinden bir araz olup bedenin cüzlerinin birbirlerine ve dışarıya olan nisbetlerinden hâsıl olur. Onu ihdâs etmek istediğimiz zaman şu merhalelerden geçer:

1- Önce “**Nefs**”, onu küllî bir şekilde tasavvur eder.

2- Bir faydasına binâen, irâde etmek sûretiyle onun varlık yönünü tercih eder.

3- Böylece tasavvur ve irâde yönünden nefiste bir “keyfî (nitelik makūlesinden) hareket” (حَرَكَةٌ فِي الْكَيْفِ) meydana gelir. Bu harekette müessir ve muharrik ihtilafsız olarak Allah Teâlâ’dır.

4- Bu hareketin peşinden nefsin ilk müteallakı olan “**hayevânî ruh**”ta, “sûretlerin aynaya yansıması” yoluyla bir başka hareket meydana gelir.

5- Bunun üzerine ruh, menbaı olan kalpten dimağa (beyine) doğru bir “eynî (mekân makūlesinden) hareket”te (حَرَكَةٌ أَيْنِيَّةٌ) bulunur.

6- “Ayağa kalkmak”la ilgili bir “cüz’î idrâk” meydana gelebilmesi için ruh hemen “hayâl”, “hiss-i müşterek” ve “vâhime”yi harekete geçirir. Çünkü “küllî tasavvur” ve aynı şekilde “küllî irâde”den hiçbiri, “cüz’î eser”in mebdei olamaz.

7- Sonra “hayevânî ruh”, “**adale (kas) kuvveti**”ni harekete geçirir ki, bu kuvvete “cüz’î kudret” de denir ve sinirler ile adalelerin mebde’lerine konulmuştur.

8- “Adale kuvveti” sayesinde “bütün beden” hareket eder.

[371] **Müneccimbaşı**, s. 90-91.
[372] **Müneccimbaşı**, s. 141.
[373] **Müneccimbaşı**, s. 142.

9- Bu hareketlerin sona erip kesildiği anda istenen “ayağa kalkma/kalkıcılık” (الْقِيَامُ=الْقَائِمِيَّةُ) hey’eti hâsıl olur.

“Ayağa kalkma/kalkıcılık” hey’etinin hâsıl olmasına sebep olan harekete “vaz‘î (konum makūlesinden) hareket” (حَرَكَةٌ فِي الْوَضْعِ) denir.

10- Eğer “ayağa kalkma/kalkıcılık” hey’etinin:

a) Bizzat kendisi kastedilmiş ise, peşinden “sükûn/durağanlık” (السُّكُونُ) hâli meydana gelir.

b) Bizzat kendisi kastedilmemiş ise, peşinden “eynî (mekân makūlesinden) hareket” (الْحَرَكَةُ فِي الأَيْنِ) gibi başka bir hareket meydana gelir. Meselâ kişi “ayağa kalkmak” ile “kastedilen bir mekâna ulaşmak için yürüme”yi kastettiği zaman, ayağa kalktıktan sonra yürümeye başlar ve devam eder. Nihayet bizzat kendisi kastedilmiş olan yere ulaşır. İşte o zaman hareketler sona erip kesilir.[374]

Bu misalde hareketin unsurları şunlardır:

1- “Muharrik” (Müessir/Fâil):

a) Basiret Ehline göre, “hakikî muharrik” olan ve bütün cevher ve arazları ihdâs ve îcâd eden, Allah Teâlâ’dır; başkası değildir. Fâil olduğu zannedilen diğer şeyler, “hakikî fâil” değil, “lügavî fâil”dir.

b) Görünüşte ve ilk bakıştaki “sûrî muharrik” ise, üç kısımdır:

(1) “Yakın sûrî muharrik”: Sinirler ve adalelerdir.

(2) “Uzak sûrî muharrik”: Hayevânî ruhtur.

(3) “En uzak sûrî muharrik”: Nefs-i nâtıkadır.

2- “Müteharrik” (Müteessir/Mahal): Ayağa kalkan kişinin bedenidir.

3- “Hareketin Mebdei”: “Oturmak” veya “yatmak” gibi “terk edilen vaz‘î hey’et”tir.

4- “Mesâfe”: Hareketin başlamasından sona ermesine kadar bedene ârız olan “seyyâl vaz‘î hey’etler”dir.

5- “Zaman”: Hareketin ölçüldüğü “gayr-i karr olan şey”dir.

6- “Müntehâ”: Zâtı veya başkası için istenen “ayağa kalkma/kalkıcılık” (الْقِيَامُ=الْقَائِمِيَّةُ) hey’etidir.[375]

“Lâzım hades”in, bizzat kendisi için değil de başkası için istendiği ve dolayısıyla kendisini meydana getiren hareketin peşinden bir veya daha fazla mertebe ile başka bir hareketi veya hareketleri gerektirdiği zaman da, sonucunda meydana gelen bu hareket ve eserler aynı “mahal”de olduğu müddetçe, “müteaddî” olması gerekmez. Bilakis o, peşinden ne kadar “eser” (hareket) meydana getirirse getirsin, mahalline yapışıp kalır; onu aşıp başkasına geçmez.[376]

[374] **Müneccimbaşı**, s. 142-143.
[375] **Müneccimbaşı**, s. 144.
[376] **Müneccimbaşı**, s. 144-145.

2- Cismânî Arazlardan “Müteaddî Hadesler”in Hudûsü

Meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) müteaddî masdarının (te’sîr/tahrik) sonucunda, fâilinin zâtına bitişik olan bedeninde (müteessir/mahal) cismânî bir araz olan “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) hey’eti; ve fâilinin zâtından ayrı olan mef‘ûlünde (müteessir/mahal), cismânî bir araz olan “vurulmuşluk” (الضَّرْبُ=الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’eti (eser/hades) hâsıl olur. Onu ihdâs etmek istediğimiz zaman şu merhalelerden geçer:

1- “**Nefs**” onu küllî bir şekilde tasavvur eder.

2- Bir faydasına binâen varlık yönünü tercih eder.

3- Sonra bu, “**hayevânî rûh**”a sirâyet eder.

4- Bunun sonucunda “hayevânî rûh” hareket eder.

5- “Cüz’î idrâk”in hâsıl olabilmesi için “hayevânî rûh”, “dimâğî kuvvetler”i (“hayâl”, “hiss-i müşterek” ve “vâhime”yi) harekete geçirir.

6- Sonra “**adale (kas) kuvveti**”ni hareket ettirir.

7- Sonra sinirleri ve adaleleri hareket ettirir.

8- Sonra uzuvları ve bedenin tamamını veya bir kısmını hareket ettirir.

9- Böylece bütün bu hareketlerin ardından fâilin zâtına bitişik olan bedeninde vaz‘ (konum) makūlesinden bir hey’et (“vuruculuk”=الضَّارِبِيَّةُ) hâsıl olur. (Istılâhî hâsıl bi’l-masdar)

10- Sonra bu hareket ve hey’ete, kendi mahallinden başka bir mahalde (mef‘ûlde) başka bir hareket tâbi olur. [Bu tâbi olan ikinci hareketin sonucunda mef‘ûlünde (müteessir/mahal) vâsıtasız ve birincil olarak “vurulmuşluk” (الضَّرْبُ=الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’eti (eser/hades) hâsıl olur. (Istılâhî hâsıl bi’l-masdar)].[377]

11- Bu tâbi olan ikinci hareketin sonucunda [yine mef‘ûlünde “vurulmuşluk” hey’eti vâsıtasıyla ikincil olarak] “hastalık” (الْمَرَضُ), “ağrı” (الْوَجَعُ), “acı” (الْأَلَمُ), “ölüm” (الْمَوْتُ) gibi “vicdânî keyfiyetler”den (الْكَيْفِيَّاتُ الْوِجْدَانِيَّةُ) bir eser hâsıl olur. (Lügavî hâsıl bi’l-masdar)

12- Bazen bu tâbi olan hareket “eynî” (mekân makūlesinden) olur ve dolayısıyla “ayrılma” (التَّفَرُّقُ) ve “bitişme”yi (الْاِتِّصَالُ) gerektirir.

13- Bu “ayrılma”nın sonucunda zikredilen “vicdânî keyfiyetler” meydana gelir.[378]

Buradaki metbû ve tâbi hareketler, tek bir “tahrîk” ile meydana gelir.

Muhakkıkların çoğuna göre, bu “tahrîk”:

a) Kendi zâtında “fiil” (الْفِعْلُ), yani “müteaddî masdar” (الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي);

b) “Muharrike” (fâile) kıyasla “ma‘lûm masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ);

---

[377] Müneccimbaşı’nın tâbi olan ikinci hareketin sonucunda vâsıtasız ve birincil olarak mef‘ûlde (mahal) hâsıl olan “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’etini (eser) atladığı görülmektedir. Birinci bölümde de geçtiği üzere, bu hey’ete “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” denir. Müneccimbaşı’nın bir sonraki maddede zikrettikleri ise, bu hey’et vâsıtasıyla ikincil olarak hâsıl olan eserlerdir ki onlara da “lügavî hâsıl bi’l-masdar” denir.

[378] **Müneccimbaşı**, s. 145-146.

c) “Munfasıl müteharrik”e (mef‘ûle) nisbetle de “mechûl masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.[379]

3- Nefsânî Arazların Hudûsü

“Nefsânî arazlar”ın hudûs keyfiyeti konusunda ihtilaf edilmiştir. Bunlar:

a) Nefsin hareket etmesini mümkün görenlere göre, “nefsin keyfî (nitelik makūlesinden) hareketi” ile meydana gelir.

b) Nefsin hareket etmesini mümkün görmeyip: “Nefs, fezâil ve kemâlât veya rezâil ve nekāis kabilinden olan metālib ve keyfiyetlerini meydana getirmek için kendisi hareket etmeyip sadece cismânî kuvvetleri harekete geçirir” diyenlere göre ise, nefsin âletleri gibi olan “cismânî kuvvetlerin hareketi” ile meydana gelir.[380]

4- “İzâfî Arazlar”ın ve “İtibârî Vasıflar”ın Hudûsü

“Mâliklik” (الْمَالِكِيَّةُ) ve “memlûklük” (الْمَمْلُوكِيَّةُ), “tâbilik” (التَّابِعِيَّةُ) ve “metbûluk” (الْمَتْبُوعِيَّةُ) vb. itibârî şeyler gibi “izâfî arazlar” ve “itibârî vasıflar”a gelince, onların meydana getirilmesinde ne “hareket”e ne de “tahrîk”e ihtiyaç vardır. Çünkü onlar “sırf itibârî” şeyler olup tahakkuk ve sübutları sadece aklın var kabul etmesi (itibâr) iledir.[381]

“Meydana gelen arazın kendisinden sâdır olması sebebiyle fâile; üzerine vâki olması sebebiyle de mef‘ûle nisbet edilmesi” mülâhazasıyla fâil ve mef‘ûl için hâsıl olan “fâillik” (الْفَاعِلِيَّةُ) ve “mef‘ûllük” (الْمَفْعُولِيَّةُ) vasıfları da bu kabîldendir. Bu gibi vasıflara, kabul edenlere göre, “hâl” (الْحَالُ) denir.[382]

---

[379] **Müneccimbaşı**, s. 146.
[380] **Müneccimbaşı**, s. 146-147.
[381] **Müneccimbaşı**, s. 147, 112.
[382] **Müneccimbaşı**, s. 147.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MASDARIN MANALARIYLA İLGİLİ GÖRÜŞLER

Çalışmanın üçüncü bölümünde, metin sahiplerinden ve onların nakilde bulunduklarından otuz dokuz müellifin masdarın manalarıyla ilgili görüşleri ile yaptıkları çeşitli tartışmalar ve değerlendirmeler ele alınacaktır. Bu sayede ekte yer alan metinlerin muhtevâları büyük ölçüde aktarılmış ve birinci bölümde yer alan bilgilerin dayandığı teorik zemin görülmüş olacaktır.

Daha önce de geçtiği gibi, sarf ve nahiv âlimleri, "masdar"ı kalıp, amel ve cümle içindeki görev açısından ele alırlar ve yaptıkları tariflerde onun "hades"e delâlet ettiğini söylerler. Girişte de anlatıldığı üzere VIII. (XIV.) asrın önde gelen fıkıh, usûl-i fıkıh ve kelâm âlimlerinden olan Sadrüşşerîa (ö. 747/1346), "fıkıh usûlü" ilminde ele alınan "hüsün-kubuh" meselesindeki tartışmada masdarın kullanıldığı manaları varlık-yokluk açısından değerlendirerek "masdar"-"hâsıl bi'l-masdar" ayrımını ilk defa ortaya koymuştur. Onun açtığı yolda ilerleyen çeşitli ilimlere mensup müellifler de, yaklaşık altı asır boyunca (son müellif Abdülmelik el-Fettenî'nin vefat tarihi: 1327/1909) araştırmaya devam ederek, bu manaları daha da ayrıntılandırmışlar ve çeşitli açılardan değerlendirmişlerdir.

Bu müelliflerin, çalışmalarında ağırlıklı olarak "masdarın manaları"nın tespit edilmesi ile "hakîkat"-"mecâz", "varlık"-"yokluk" vb. açılardan değerlendirilmesi üzerinde durdukları ve bazı konularda ihtilafa düştükleri görülür.

Görüşleri zikretmeye başlamadan önce, "hakîkat"-"mecâz" değerlendirmelerine temel olmak üzere, bazı hususları hatırlatmakta fayda vardır. Şöyle ki:

"Beyân ilmi"nde açıklandığı üzere, bir lafız veya terkîb, vaz‘ edildiği manada kullanılırsa "hakîkat" (الْحَقِيقَةُ) olur. Eğer o lafız, vaz‘ edildiği manada kullanılmasına engel olan bir karîne ("karîne-i mânia"/"karîne-i sârife") ile birlikte, bir "alâka"dan dolayı, vaz‘ edildiği mananın dışında kullanılırsa "mecâz" (الْمَجَازُ) olur. Eğer vaz‘ edildiği manada kullanılmasına engel olmayan bir karîne ("karîne-i gayr-i mânia") ile birlikte, bir "alâka"dan dolayı, vaz‘ edildiği mananın dışında kullanılırsa "kinâye" (الْكِنَايَةُ) olur.

Buna göre, "vaz‘ edildikleri manalar"ın tespit edilmesi, lafızların "hakîkat", "mecâz" ve "kinâye" açısından değerlendirilmesinde büyük önem taşır.

Bu durum, vaz‘ edildikleri manalar "lügat ilmi"ne dair kitaplarda açıklanan "müfredât" (tek tek kelimeler) için geçerli olduğu gibi; vaz‘ edildikleri manalar "sarf" ve "nahiv" ilimlerine dair kitaplarda açıklanan "sîğalar" (kalıplar) için de geçerlidir.

“Masdar” sîğasının “vaz‘ edildiği mana/manalar” (hakîkî manası/manaları) ile “mecâzî manaları”na dair görüşler, iki başlık altında toplanabilir: 1- “Te’sîr” (masdar) manasında “hakîkat”; “eser” (hâsıl bi’l-masdar) manası ile diğer manalarda “mecâz” olduğu görüşü. 2- “Te’sîr” (masdar) manası ile “birincil ve vâsıtasız eser” (ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar) manalarında “hakîkat”; “ikincil ve vâsıtalı eser” (lügavî hâsıl bi’l-masdar) manası ile diğer manalarda “mecâz” olduğu görüşü.[383]

Birinci bölümde zikredildiği ve bu bölümde de ayrıntılarıyla görüleceği üzere, metinlerde “**te’sîr**” (التَّأْثِيرُ) kavramının yanı sıra “hades” (الْحَدَثُ), “hadesân” (الْحَدَثَانُ), “mana” (الْمَعْنَى), “fiil” (الْفِعْلُ), “îkā‘” (الْإِيقَاع), “îcâd” (الْإِيجَادُ), “ihdâs” (الْإِحْدَاثُ), “tekvîn” (التَّكْوِينُ), “tahrîk” (التَّحْرِيكُ), “nisbet” (النِّسْبَةُ), “nisbetin aslı” (أَصْلُ النِّسْبَةِ), “nisbetin tarafı” (طَرَفُ النِّسْبَةِ), “iki taraf arasındaki nisbet” (نِسْبَةٌ بَيْنَ الطَّرَفَيْنِ), “nisbetin iki tarafından biri” (أَحَدُ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ), “nisbî emir” (الْأَمْرُ النِّسْبِيُّ), “nisbî mana” (الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ) ve “nisbî manalar” (الْمَعَانِي النِّسْبِيَّةُ) gibi ifadeler de kullanılır. “**Eser**” (أَثَرٌ/الْأَثَرُ) kavramının yanı sıra da “hâlet” (الْحَالَةُ), “mana” (الْمَعْنَى), “hey’et” (الْهَيْئَةُ), “sıfat” (الصِّفَةُ), “vasıf” (الْوَصْفُ), “emr” (الْأَمْرُ), “keyfiyet” (الْكَيْفِيَّةُ), “hades” (الْحَدَثُ) ve “îcâd ve îkāın müteallakı” -yani müşâhede olunan hareketler ve duruşlar- (مُتَعَلَّقُ الْإِيجَادِ وَالْإِيقَاعِ) gibi ifadeler kullanılır.

Masdar sîğasının “vaz‘ edildiği mana” tespit edildikten sonra, ona “hakîkat”; diğer manalarına da “mecâz” hükmü verilir. Masdara “kinâye” hükmünün verildiği tespit edilememiştir.

Bu girişten sonra, metinlerdeki masdarın manalarıyla ilgili görüşler, sahiplerinin vefat tarihlerine göre kronolojik olarak, şöyledir:

1- İBNÜ’L-HÂCİB (ö. 646/1249)

İbnü’l-Hâcib’in[384] “nahiv” ilmine dair kitaplarında yaptığı “masdar tarifi”, birinci bölümde zikredilmiş ve tahlili yapılmıştı. Orada masdarın “hadesin (الْحَدَثُ) ismi” olduğunu söylüyordu. O, “fıkıh usûlü” ilmine dair *Muhtasaru’l-Müntehâ*[385] adlı eserinde, “dil ilkeleri” (مَبَادِئُ اللُّغَةِ) başlığı altında “müştak” (الْمُشْتَقُّ) konusunu anlatırken şöyle der:

> **Mes’ele:** Fiili (fâilinden) başkasıyla kāim olan bir şeyden (masdardan) “ism-i fâil” türetilemez. Mu‘tezile buna muhâlefet etmiştir. Bizim delilimiz “istikrâ”dır (tümevarım). Onlar şöyle dediler: “Katl/öldürmek” (الْقَتْلُ) [ve “darb/vurmak” (الضَّرْبُ)] mef‘ûle âit olduğu halde “kātil/öldüren” (قَاتِلٌ) ve “dārib/vuran” (ضَارِبٌ) ism-i fâilleri sâbit olmuştur. Biz deriz ki: “Katl/öldürmek” (الْقَتْلُ) [ve “darb/vurmak” (الضَّرْبُ)] “**te’sîr**”dir (التَّأْثِيرُ). O da fâile âittir.[386]

---

383 Müneccimbaşı, bu konuda altı görüşün bulunduğunu ileri sürer (**Müneccimbaşı**, s. 123-127). Onun bu iddiası, kendi görüşünün verildiği yerde ele alınacaktır.

384 **İbnü’l-Hâcib:** Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (570-646/1175-1249). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, IV, 211; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 366-367; Hulûsi Kılıç, “İbnü’l-Hâcib”, *DİA*, XXI, 55-58; a.mlf., “el-Kâfiye”, *DİA*, XXIV, 153-154; a.mlf., “eş-Şâfiye”, *DİA*, XXXVIII, 247-248.

385 Eserin tanıtımı için bkz. Ferhat Koca, “el-Muhtasar”, *DİA*, XXXI, 67-70.

386 İbnü’l-Hâcib, *Muhtasaru Müntehâ’s-sü’li ve’l-emel fî ilmeyi’l-usûli ve’l-cedel*, (nşr. Nezîr Hamâdû), 1. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006, I, 257; **Emîr Pâdişâh**, s. 29 (dipnot).

Henüz “masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” ayrımının yapılmadığı bir dönemde, İbnü’l-Hâcib, bir misâl üzerinden, “masdar”ın “te’sîr” manasını ifade ettiğini açıkça söyler. Dolayısıyla, kendisi açıkça bir değerlendirme yapmamış olsa da, ona göre, masdarın “te’sîr” manasında “hakîkat”; “eser” manasında “mecâz” olması gerekir.[387]

2- İBN MÂLİK (ö. 672/1274)

İbn Mâlik,[388] “nahiv” ilmine dair, metni de kendisine ait olan *Şerhu’t-Teshîl* adlı eserinin çeşitli yerlerinde masdarın manalarıyla ilgili bazı konulara değinir:

1- İbn Mâlik, “mefʿûl-i mutlak” bâbında (بَابُ الْوَاقِعِ مَفْعُولًا مُطْلَقًا مِنْ مَصْدَرٍ وَمَا جَرَى مَجْرَاهُ), birinci bölümde nakledilen “masdar” tarifini verip şöyle açıklar:

> **Metin:** “Masdar”, bir fâil ile kāim olan; veya hakîkaten veya mecâzen bir fâilden sâdır olan; veya bir mefʿûl üzerine vâki olan bir **mana**ya (الْمَعْنَى) asâleten delâlet eden isimdir. Bazen “**fiil**” (الْفِعْلُ), “**hades**” (الْحَدَثُ) ve “**hadesân**” (الْحَدَثَانُ) diye de isimlendirilir. …
>
> **Şerh:** 1- “Delâlet”in “asâleten” kaydı ile kayıtlandırılması, “ism-i masdar”ları (tariften) çıkartır. “İsm-i masdar”, manayı ifade etmekte (delâlette) masdara denk olan, ama “Hamâdi” (حَمَادِ) ve “Cemâdi” (جَمَادِ) gibi özel isim olmak veya (اِغْتَسَلَ - غُسْلًا) ve (تَوَضَّأَ - وُضُوءًا) misallerinde olduğu gibi fiilinde bulunan bir fazlalıktan ıvazsız olarak soyutlanmak sebebiyle masdardan farklı olan her isimdir. Bunlara ve bunlar gibi isimlere “masdar” denmesi “mecâz”dır. “Hakîkat”, bunlara “ism-i masdar” denmesidir. 2- “Fâil ile kāim olan manaya delâlet eden isim”, “güzel olmak” (الْحُسْنُ) ve “anlamak” (الْفَهْمُ) masdarları gibidir. 3- “Fâilden sâdır olan manaya delâlet eden isim”, “çizmek” (الْخَطُّ) ve “dikmek” (الْخِيَاطَةُ) masdarları gibidir. 4- “Güzel olmak” ve “anlamak” masdarlarının fâil ile kāim olması “hakîkat”tir. “Çizmek” ve “dikmek” masdarlarının fâillerinden sâdır olması da böyledir. Ama “yok olmak” (الْعَدَمُ) masdarının “yok olan”a ve “ölmek” (الْمَوْتُ) masdarının “ölen”e nisbet edilmesi böyle değildir; o “mecâz”dır. 5- “Mefʿûl üzerine vâki olan isim”, “mechûl fiil”in (مَا لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ) masdarıdır. [“Delirmek” (جُنَّ - جُنُونًا) masdarı gibi]. 6- Burada “fâil”den maksat, “ıstılâhî fâil”dir. “Mefʿûl” de böyledir. Dolayısıyla tarif her fiilin masdarını kapsar. 7- “Masdar” kavramının tarifin kapsadığı şeyler için kullanılması, ittifak edilen bir kullanımdır. 8- Bazen masdara “fiil”, “hades” ve “hadesân” denmesi, “bir şeyi delâlet ettiği manayı gösteren lafızla (eşanlamlısıyla) ifade etmek” kabîlindendir.[389]

İbn Mâlik de, birinci bölümde geçtiği üzere diğer nahivciler gibi, masdarın ifade ettiği mana için “mana”, “fiil”, “hades” ve “hadesân” kelimelerini kullanır. O da masdarın manasına “te’sîr”-“eser” açısından bakmaz; dolayısıyla “masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” ayrımı yapmaz. Nitekim tarifinde kullandığı “mana” kelimesi, dış dünyada mevcut olmayan “te’sîr”i akla getirir. Ancak yaptığı tasnifte “te’sîr”i değil, “eser”i ve “nisbet”i göz önünde bulundurduğu

---

[387] İbnü’l-Hâcib’in bu ifadeleriyle ilgili açıklamalar, şârihlerinden Şemsüddîn el-İsfahânî (ö. 749/1349), Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) ve Seyyid Şerîf Cürcânî’nin (ö. 816/1313) görüşleri verilirken kronolojik olarak gelecektir.

[388] **İbn Mâlik:** Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (600-672/1204-1274). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-Aʿlâm*, VI, 233; Kehhâle, *Muʿcemü’l-müellifîn*, III, 450-451; Abdülbaki Turan, “İbn Mâlik et-Tâî”, *DİA*, XX, 169-171.

[389] İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, II, 178; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, VII, 130-133; Nâzıru’l-Ceyş, *Temhîdü’l-kavâid*, IV, 1811-1815.

anlaşılmaktadır. Eğer "te'sîr"i göz önünde bulundursaydı, bütün masdarların "fâil" (müessir) ile kāim olduğunu söylemesi gerekirdi. İbn Mâlik, ayrıca ileride Gelenbevî'nin "emr-i ademî" diyeceği, dış dünyada "eser"i bulunmayan masdarlara da dikkat çeker.

2- Masdarın "mechûl" olması konusu nahivciler arasında ihtilaflı olmakla birlikte,[390] olumlu görüşte olan İbn Mâlik, "masdarın amel ettirilmesi" bâbında (بَابُ إِعْمَالِ الْمَصْدَرِ), masdarın "mechûl" kabul edilerek "nâibü'l-fâil"i raf' edebileceğini açıkça söyler:

> **Metin:** Masdar, ... (belli şartlarla) fiili gibi amel eder. … Merfû ma'mûlünün (fâil, nâibü'l-fâil, nâkıs fiillerin ismi) zikredilmesi lâzım gelmez.[391]
>
> **Şerh:** "Fiili gibi (amel eder)" sözümle şuna dikkat çektim: 1- Amel eden masdar, şu ma'mûlleri raf' eder: a) Fâil. "Hilim sahibi kişiye hilminin fayda vermesi, büyük oldu" (عَظُمَ نَفْعُ الْحَلِيمِ حِلْمُهُ.) gibi. b) Nâibü'l-fâil. "Fakire dinarların verilmesi, beni sevindirdi" (سَرَّنِي إِعْطَاءُ الدَّنَانِيرِ الْفَقِيرُ.) gibi. c) *Kâne*'nin ismi. "Düşmanımızın kahredilmiş olması, Allah'ın nimetlerindendir" (مِنْ نِعَمِ اللهِ: كَوْنُ الْمَقْهُورِ عَدُوُّنَا/كَوْنٌ عَدُوُّنَا الْمَقْهُورَ/الْكَوْنُ عَدُوُّنَا الْمَقْهُورَ.) gibi. 2- Bundan şu da anlaşılır ki, masdar -fiilinin mef'ûl alma durumuna göre- merfû olmayan ma'mûl de alır: a) [Harf-i cerle müteaddî:] "Zeyd'e uğradığını öğrendim" (عَرَفْتُ مُرُورَكَ بِزَيْدٍ.), "Amr'a geldiğini (öğrendim)" ([عَرَفْتُ] قُدُومَكَ عَلَى عَمْرٍو.). b) [Bir mef'ûl alan müteaddî:] "İlmi talep ettiğini (öğrendim)" ([عَرَفْتُ] طَلَبَكَ الْعِلْمَ.). c) [İki mef'ûl alan müteaddî:] "Fakire dirhem verdiğini (öğrendim)" ([عَرَفْتُ] إِعْطَاءَكَ الْفَقِيرَ دِرْهَمًا.). d) [Üç mef'ûl alan müteaddî:] "Senin, Halid'e Cafer'in mukîm olduğunu bildirdiğini (öğrendim)" ([عَرَفْتُ] إِعْلَامَكَ خَالِدًا جَعْفَرًا مُقِيمًا.) gibi.[392]

3- İbn Mâlik, aynı bâbda, masdarın muzâfun ileyhi olduğundan dolayı lafzan mecrur olan kelimenin tâbilerinin (sıfat, ma'tûf), bir mâni olmadıkça, onun lafzına da mahalline de tâbi olabileceğini; dolayısıyla o muzâfun ileyh "nâibü'l-fâil" olmak üzere mahallen merfû kabul edilerek tâbiinin de merfû yapılabileceğini ise şöyle anlatır:

> **Metin:** ... Eğer masdarın muzâfun ileyhi (manada) "mef'ûl" ise ve ondan sonra masdar tarafından raf' edilmiş merfû bir ma'mûl yoksa, o muzâfun ileyhin tâbiinin (sıfatının, ma'tûfunun) "merfû" yapılması da "mansûb" yapılması da "mecrûr" yapılması da câiz olur. …[393]
>
> **Şerh:** Ben bu sözümle, masdarın mecrûrunun ("muzâfun ileyh"inin) tâbiinde (câiz olan) üç veche dikkat çektim. Meselâ "Kadının boşandığını (kadını boşamayı/ kadının [kocası tarafından] boşanmasını) öğrendim" (عَرَفْتُ تَطْلِيقَ الْمَرْأَةِ.) cümlesinde, (lafızda masdarın muzâfun ileyhi, manada mef'ûlü veya nâibü'l-fâli olan) "kadın" (الْمَرْأَةِ) kelimesinin "sıfat"ında ve "ma'tûf"unda üç vecih câiz olur:
>
> 1- ("Kadın" [الْمَرْأَةِ] kelimesinin) lafzına tâbi kılınarak "mecrûr" yapılması.

---

390 Bu konudaki görüşler için bkz. İbn Ebi'r-Rebî', Ebü'l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî' el-İşbîlî (ö. 688/1289), *el-Kâfî fi'l-ifsâh an mesâili Kitâbi'l-Îzâh*, (nşr. Faysal el-Hafyân), 1. Baskı, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001, s. 1071-1076; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 69-70.

391 İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, III, 106; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 55; Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâid*, VI, 2821, 2834.

392 İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, III, 109; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 63.

393 İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, III, 119; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 92; Nâzıru'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâid*, VI, 2851.

2- Masdarın “ma‘lûm fiil” ile te’vîl edil(ip “kadın” [الْمَرْأَةِ] kelimesi “mef‘ûl” kabul edil)erek “mansûb” yapılması.

3- Masdarın “mechûl fiil”le te’vîl edil(ip “kadın” [الْمَرْأَةِ] kelimesi “nâibü’l-fâil” kabul edil)erek “merfû” yapılması. Hadîs-i şerifte: “(Rasûlüllâh) ‘ebter’in (kuyruğu kesik mavi yılanın) ve ‘zü’t-tufyeteyn’in (sırtında iki beyaz çizgi bulunan yılanın) öldürülmesini emretti” (أَمَرَ بِقَتْلِ الأَبْتَرِ وَذُو الطُّفْيَتَيْنِ.) buyurulmuştur. Bu hadis (أَمَرَ بِأَنْ يُقْتَلَ الأَبْتَرُ وَذُو الطُّفْيَتَيْنِ.) te’vîlindedir.[394]

Bu ibareyi eserin başka şerhlerinden özetleyen **Hafâcî**, şu sonucu çıkartır: Masdar “en+fiil” ile te’vîl edilir. Bu fiil, “ma‘lûm” olabileceği gibi, “mechûl” de olabilir. Dolayısıyla amel konusunda masdara onlardan her birinin hükmü verilebilir. Arabiyye âlimleri ve müfessirler nezdinde sahih olan görüş, budur.[395]

3- RADIYYÜDDÎN EL-ESTERÂBÂDÎ (ö. 688/1289’dan sonra)

Radıyyüddîn el-Esterâbâdî,[396] “nahiv” ilmine dair *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye* adlı eserinde, masdarın manalarıyla ilgili çeşitli hususlara temas eder:

1- Radî, İbnü’l-Hâcib’in -birinci bölümde zikredilip tahlili yapılan- “masdar” tarifini şerh ederken “hades”i tarif eder ve fâilden sâdır olup olmaması açısından ikiye ayırır:

İbnü’l-Hâcib: “Masdar”, fiil üzerine cârî olan (kendisinden fiil türetilen) “**hades**”in ismidir.

Radî: “Hades” ile “**başkasıyla (fâil ile) kāim olan mana**”yı kastediyor. O “hades”: 1- İster -“vurmak” (الضَّرْبُ) ve “yürümek” (الْمَشْيُ) masdarlarında olduğu gibi- o başkasından (fâilden) sâdır olsun; 2- İster -“uzun olmak” (الطُّولُ) ve “kısa olmak” (الْقِصَرُ) masdarlarında olduğu gibi- ondan sâdır olmasın fark etmez. … Sîbeveyh, “masdar”ı “**fiil**” (الْفِعْلُ), “**hades**” (الْحَدَثُ) ve “**hadesân**” (الْحَدَثَانُ) diye de isimlendirir. Masdar, fiili ile mansub olduğu zaman “**mef‘ûl-i mutlak**” diye isimlendirilir.[397]

Radî’nin de, diğer nahivciler gibi, masdarın manasına “te’sîr”-“eser” açısından bakmadığı görülmektedir. Nitekim “başkasıyla kāim olan mana” ifadesi, dış dünyada mevcut olmayan “te’sîr”i akla getirirken; “hades”in “fâil”den sâdır olup olmaması açısından yaptığı değerlendirme, aslında “eser”in “fâil” ile ilişkisi açısından yapılmış bir değerlendirmedir.

---

[394] İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, III, 121; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 95-96 (hadis-i şerif), 97-98; Murâdî (İbn Ümmi Kāsım), Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kāsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî (ö. 749/1348), *Şerhu’t-Teshîl*, (nşr. Muhammed Abdünnebî Muhammed Ahmed Ubeyd), 1. Baskı, Mansûre: Mektebetü’l-Îmân, 1427/2006, s. 692; Nâzıru’l-Ceyş, *Temhîdü’l-kavâid*, VI, 2854-2855; **Hafâcî**, s. 41.

[395] **Hafâcî**, s. 42. Nitekim Zemahşerî, birçok yerde “mechûl masdar”dan (مَصْدَرٌ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ) bahsetmiştir. Bkz. Zemahşerî, Ebü’l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakāikı ğavâmizı’t-Tenzîl ve uyûni’l-ekāvîl fî vücûhi’t-te’vîl*, (nşr. Mustafa Hüseyn Ahmed), 3. Baskı, Kahire: Dâru’r-Reyyân, 1407/1987, I, 211 (Bakara, 2/165 ﴿يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ﴾), II, 591 (Hicr, 15/94 ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾), IV, 507 (Haşr, 59/13 ﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً﴾); **Hafâcî**, s. 47 (Hicr, 15/94; Haşr, 59/13); **Ebü’l-Bekā**, s. 69 (Bakara, 2/165).

[396] **Radıyyüddîn el-Esterâbâdî:** Necmüleimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (ö. 688/1289’dan sonra). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VI, 86; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 213-214; Sadrettin Gümüş, “Radî el-Esterâbâdî”, *DİA*, XXXIV, 387-388.

[397] Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, III, 399; **Tehânevî**, s. 169-170.

2- Radî, “masdarın amel etmesi” konusunda, masdarın manası olan “hades”in, başkasıyla kāim olan bir “mana” ve bir “araz” olup var olabilmek için başka şeylere (“fâil”/“nâibü’l-fâil”) ihtiyaç duyduğunu; ama masdarın vaz‘ında, diğerlerinin değil, sadece “hades”in göz önünde bulundurulduğunu özellikle belirtir:

> **İbnü’l-Hâcib:** Masdar -ister geçmiş zamana ister diğer zamanlara delâlet etsin- fiili gibi amel eder.
>
> **Radî:** Bil ki, masdarın manası “**araz**”dır. Var olabilmesi için “kendisiyle kāim olacağı bir mahal” (yani “fâil”), “zaman”, “mekân”, bazı masdarlar -ki onlar müteaddîdir- için “üzerine vâki olacağı şey” ve “vurmak” (الضَّرْبُ) gibi bazıları için âlet (yani “nâibü’l-fâil”) gerekir. Fakat vâzı‘ onu, var olmakta ihtiyaç duyduğu şeylere bakmaksızın, mutlak olarak, sadece o “hades” için vaz‘ etmiştir. … Bu uzun açıklamalarla sâbit olmuştur ki, “fiil”, (zımnındaki) masdarının kendisinden sonra lafzan zikredilen bir şeye (“fâil”e/“nâibü’l-fâil”e) isnâd edilmesi üzerine vaz‘ edilmiştir. Ama “masdar”ın kendisi böyle değildir. Zira o, lafızdaki bir şeye nisbet edilmek üzere vaz‘ edilmemiştir.[398]

Bu değerlendirme Radî’nin dış dünyada mevcut olmayan “te’sîr”i öne çıkardığını göstermektedir. Ancak masdarın var olabilmek için ihtiyaç duyduğunu söylediği şeyler, “te’sîr”le değil, “eser”le ilgilidir.

3- Radî, İbnü’l-Hâcib’in “fâil” tarifini şerh ederken “fiilin (masdarın) fâil ile kāim olması” konusunda “eser”i esas alan başka değerlendirmeler de yapar:

> **İbnü’l-Hâcib:** “Fâillik alâmeti” (عَلَمُ الْفَاعِلِيَّةِ) içeren şeylerden biri “fâil”dir. O (fâil), “fiil”in veya “şibh-i fiil”in[399], “kendisi (fâil) ile kāim olması” tarzında isnâd edildiği ve önüne geçirildiği şeydir (فَمِنْهُ: «الْفَاعِلُ». وَهُوَ: مَا أُسْنِدَ إِلَيْهِ الْفِعْلُ أَوْ شِبْهُهُ، وَقُدِّمَ عَلَيْهِ، عَلَى جِهَةِ قِيَامِهِ بِهِ.).[400]
>
> **Radî:** İbnü’l-Hâcib, “kendisi (fâil) ile kāim olması tarzında” sözü ile fiil sîğasının (فُعِلَ), (يُفْعَلُ) ve benzerlerine (yani “mechûl”e) dönüştürülmemesini kastediyor. Şöyle ki: 1- “Zeyd zarîf oldu” (ظَرُفَ زَيْدٌ.) cümlesinde olduğu gibi masdarı hakikaten fâil ile kāim olan fiilin isnâd tarzı, “sîğasının (mechûle) dönüştürülmemesi”dir. 2- Fiilin bu tarz bir isnâdla isnâd edildiği her şey, fiil gerçekte onunla kāim olmasa bile, nahivcilere göre “fâil”dir. (“Gerçekte fâil ile kāim olmayan fiil”in misali:) a) “Yakın oldu” (قَرُبَ) ve “uzak oldu” (بَعُدَ) gibi “nisbî (göreceli) şeyler”dir. b) “Vurdu” (ضَرَبَ) ve “öldürdü” (قَتَلَ) gibi müteaddî fiiller de böyledir. Zira “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı, “vuran” (الضَّارِبُ) ile “vurulan” (الْمَضْرُوبُ) arasındaki bir nisbettir; biri olmadan diğeri ile kāim olmaz. Bilakis, birinden (“fâil”den) sâdır olması, diğeri (“mef‘ûl”) üzerine vâki olması bakımından, her ikisi ile kāim olur.[401]

Radî’nin ibâresini kendi ifadeleriyle nakleden **Emîr Pâdişah**,[402] “fâil ile kâim olması” açısından masdarın (“eser”inin) kısımları ile ilgili bu değerlendirmeye itiraz etmez. Aksine

---

398 Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, III, 402, 404; **Tehânevî**, s. 171, 175.
399 “İsm-i fâil”, “ism-i mef‘ûl”, “sıfat-ı müşebbehe”, “masdar” vs.
400 Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, I, 185; **Emîr Pâdişah**, s. 29, 31; **Müneccimbaşı**, s. 105.
401 Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, I, 186-187; **Emîr Pâdişah**, s. 27, 29, 30-31; **Müneccimbaşı**, s. 105, 106, 117, 118.
402 **Emîr Pâdişah**, s. 29, 30-31.

kendisinin de kanaati olan “masdarın ‘te’sîr’ ile ‘eser’ arasında müşterek olduğu” görüşüne destek kabul eder. Ama Radî’nin bir önceki nakilde geçen “masdarın, var olabilmek için ihtiyaç duyduğu şeylere bakılmaksızın sırf ‘hades’ için vaz‘ edildiği” görüşünü görmezden gelir.

Müneccimbaşı’na göre ise, buradaki “müteaddî masdar” ile ilgili sözlerin zâhiri dikkatsizdir (tesâmuh); hatta doğru değildir. Çünkü “bir arazın iki mahal ile kāim olması” manasına gelir. Bununla birlikte “kāim olur” ifadesi “nisbet edilir” manasıyla te’vîl edilerek bu sözlerin doğru kabul edilmesi de mümkündür.[403] Ancak Müneccimbaşı’nın Radî’ye itiraz ederken “te’sîr” açısından baktığı anlaşılmaktadır. Evet, “te’sîr” bir tane olup sadece “müessir” (fâil) ile kāim olur. Ancak “te’sîr” sonucunda meydana gelen “eser”, birden fazla olabileceği için, “fâil” ile de “mef‘ûl” ile de bunlardan başka bir şey ile de kāim olabilir. Bu açıdan bakıldığında “kāîm olur” ifadesini “nisbet edilir” manasıyla te’vîl etmeye gerek yoktur.

4- Radî, İbnü’l-Hâcib’in “mef‘ûl-i mutlak”ı diğer mef‘ûllerin önüne geçirmesinin sebebini anlatırken de “eser”i öne çıkartan bir mütâlaa yürütür:

> (İbnü’l-Hâcib) “**mef’ûl-i mutlak**”ı (diğer mef‘ûllerin önüne) geçirdi. Çünkü o (“mef‘ûl-i mutlak”), **zikredilen fiilin fâilinin îcâd edip yaptığı hakîkî mef‘ûldür ve o mef‘ûl kendisiyle kāim olduğu için fâil “fâil” olmuştur**. Senin: “Şüphesiz Zeyd vurdu/Zeyd vurma işini yaptı” (ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا.) sözünde “Zeyd’in vuruculuğu” (ضَارِبِيَّةُ زَيْدٍ) bu masdarın (“mef‘ûl-i mutlak”ın) kendisinden hâsıl olması sebebiyledir.
>
> “Zeyd’e vurdum” (ضَرَبْتُ زَيْدًا.) (misalindeki “Zeyd”) gibi “**mef‘ûlün bih**”e ve “Cuma günü senin önünde vurdum” (ضَرَبْتُ قُدَّامَكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ.) (misalindeki “ön” ve “gün”) gibi “**mef‘ûlün fîh**”e gelince, bunlar zikredilen fiilin fâilinin yaptığı ve îcâd ettiği şeylerden değildir. “**Mef‘ûlün meah**” da böyledir. “**Mef‘ûlün leh**”e gelince, her ne kadar fâil tarafından yapılmış ve ondan sâdır olmuş olsa da, o fâilin fâil oluşu bu mef‘ûlün kendisiyle kāim olması sebebiyle değildir. Görülmez mi ki “Özlediğim için seni ziyaret ettim” (زُرْتُكَ طَمَعًا.) cümlesinde konuşan kişinin (fâilin) “ziyaret edici” olması, “özlemek” masdarı değil, “ziyaret etmek” masdarı onunla kāim olduğu içindir. Böylece ortaya çıkmıştır ki, “mef‘ûl-i mutlak” fâil için “mef‘ûlün leh”ten daha husûsîdir. Dolayısıyla önce zikredilmeye de daha hak sahibidir.[404]

Seyyid Şerîf Cürcânî, Radî’nin bu sözlerini şöyle değerlendirir: “Mef‘ûl-i mutlak”, “hakîkî mef‘ûl”, yani “eser”dir; “masdar” ise “te’sîr”dir. Buna rağmen nahivcilerin “mef‘ûl-i mutlak”a “masdar” demeleri, “te’sîr” ile “eser”i birbirinden ayırmamalarından kaynaklanır.[405] Ancak ileride geleceği üzere, Seyyid Şerîf, nahivcilerin “te’sîr” ile “eser”i ayırmadıklarını söylerken haklı olmakla birlikte; onların “hakikî mef‘ûl” olduğunu söylemelerine dayanarak “mef‘ûl-i mutlak”ı “eser” sayması pek isabetli görülmemektedir. Zira nahivcilerin bu değerlendirmelerinin (te’vîllerinin) amacı, “mef‘ûl-i mutlak”ın “mef‘ûl” adını en çok hak eden mef‘ûl olduğunu ortaya koyarak diğer mef‘ûllerin önüne geçirilmesinin sebebini açıklamaktır. Yoksa “mef‘ûl-i mutlak”a “masdar” manasının verilemeyeceğini ortaya koymak değildir. Nitekim bizzat Radî, “mef‘ûl-i mutlak”ın ifade ettiği manalardan “te’kîd”i şöyle açıklar.

> **İbnü’l-Hâcib:** Mef‘ûl-i mutlak “te’kîd”, “nevi” ve “aded” için olur. …

---

403 **Müneccimbaşı**, s. 117.

404 Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, I, 295-296; **Emîr Pâdişah**, s. 24, 25-26; **Hafâcî**, s. 44; **Sabbân**, s. 213; **Trabzonî**, s. 270.

405 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta‘lîkātü’s-Seyyid alâ Şerhi’r-Radî ale’l-Kâfiye* (*Şerhu’r-Radî ale’l-Kâfiye*’nin kenarında), İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1310, I, 113; **Emîr Pâdişah**, s. 23; **Hafâcî**, s. 44; **Sabbân**, s. 213.

> **Radî:** "Te'kîd"den maksat, üzerine herhangi bir şey -"vasıf" (nevi) veya "aded"- eklemeksizin, "fiilin zımnında bulunan masdar"dır. "Mef'ûl-i mutlak" aslında "**fiilin zımnında bulunan o masdarın te'kîdi**"dir. Fakat nahivciler, biraz geniş davranarak (tevessü') mef'ûl-i mutlaka "fiilin te'kîdi" demişlerdir. Şöyle ki, senin "Vurdum" (ضَرَبْتُ.) sözün "Vurmayı ihdâs ettim" (أَحْدَثْتُ ضَرْبًا.) manasındadır. Ondan sonra "vurmak" (ضَرْبًا) kelimesini ("mef'ûl-i mutlak"ı) söyleyince "Vurmayı, vurmayı ihdâs ettim" (أَحْدَثْتُ ضَرْبًا ضَرْبًا.) sözün gibi oldu. Böylece ortaya çıktı ki, "mef'ûl-i mutlak", fiilin içerdiği haberin ve zamanın değil, sadece masdarın te'kîdidir.[406]

Bu ifadeler de göstermektedir ki, "mef'ûl-i mutlak" lafzî te'kîd ile açıklanabilmekte ve mana açısından diğer "masdar"lardan bir farkı bulunmamaktadır.

4- EBÛ HAYYÂN EL-ENDELÜSÎ (ö. 745/1344)

Ebû Hayyân el-Endelüsî,[407] *el-Bahru'l-muhît*, *et-Tezyîl ve't-tekmîl* ve *İrtişâfü'd-darab* adlı eserlerinde "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" konularına temas eder:

1- Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*[408] adlı tefsirinde, Bakara sûresinin 165. âyetindeki (كَحُبِّ اللّٰهِ) ifadesini tefsir ederken, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144)[409] açıklamalarını verdikten sonra, nahivcilerin "mechûl masdar" konusu ile ilgili görüşlerini şöyle özetler ve tercihini "câiz olmadığı" yönünde kullanır:

> Zemahşerî, masdarın "mechûl" (مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ الَّذِي لَمْ يُسَمَّ فَاعِلُهُ) olmasını tercih etmiştir. Bu, ihtilaflı bir meseledir. Şöyle ki, masdar "mechûl" kabul edilip nâibü'l-fâil olmak üzere ("Zeyd" kelimesi merfû yapılarak) "Zeyd'e vurulmasına şaşırdım" (عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدٌ.) (denilmesi), sonra masdarın "Zeyd"e muzâf yapılması (عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ.) câiz olur mu yoksa olmaz mı? Bu konuda üç görüş vardır: (1- Birinci görüş: Câiz olur. 2- İkinci görüş: câiz olmaz.) 3- Üçüncü görüşte şu iki durum arasında tafsilata gidilmiştir: a) Masdarın sadece mechûlü gelen bir fiilden olması. "Zeyd'in ilim sebebiyle delirmesine şaşırdım" (عَجِبْتُ مِنْ جُنُونٍ بِالْعِلْمِ زَيْدٌ.) gibi. Çünkü bu masdar, sadece mechûlü gelen "delirdim" (جُنِنْتُ) fiilindendir. b) Ma'lûmu da mechûlü de gelebilen fiillerden olması. (Bu görüşe göre) masdarın mechûl kabul edilmesi, birinci durumda câizdir; ikinci durumda câiz değildir. Bu görüşlerden en sahih olanı (ikinci görüş, yani) "mutlak olarak câiz olmaması"dır.[410]

2- Ebû Hayyân, daha sonra yazdığı *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitabi't-Teshîl* adlı eserinde İbn Mâlik'in "masdarın merfû ma'mûlünü zikretmek lâzım gelmez" sözünü açıklarken, "mechûl masdar" konusundaki görüşleri, biraz daha tafsilatlı ama tercihte bulunmadan ve yukarıdaki üçüncü görüşü kısaltarak şöyle verir:

---

406 Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, I, 298; **Kırkağâcî**, s. 253-254.

407 **Ebû Hayyân el-Endelüsî:** Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (654-745/1256-1344). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 152; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 784-785; Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, X, 152-153.

408 Eserin tanıtımı için bkz. Suat Yıldırım, "el-Bahrü'l-Muhît", *DİA*, IV, 516-517.

409 **Zemahşerî:** Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (467-538/1075-1144). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 178; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 822-823; Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, XLIV, 235-238.

410 Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, (nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431/2010, II, 86; Udayme, *Dirâsât*, II-3, 176.

1- Basralıların cumhûru, masdarın “masdariyet harfi+mechûl fiil” ile çözülmesine niyet edilmesini (te’vîl edilmesini) ve dolayısıyla ondan sonra gelen kelimenin “nâibü’l-fâil” olmak üzere merfû olmasını câiz görmüşlerdir. Sonuç olarak onlar, senin “Zeyd’in ilim sebebiyle delirmesine şaşırdım” (عَجِبْتُ مِنْ جُنُونٍ بِالْعِلْمِ زَيْدٌ.) ve “Yemeğin yenilmesine şaşırdım” ([عَجِبْتُ] مِنْ أَكْلٍ الطَّعَامُ.) demeni câiz görmüşlerdir. Bu cümleler (مِنْ أَنْ جُنَّ بِالْعِلْمِ زَيْدٌ) ve (مِنْ أَنْ أُكِلَ الطَّعَامُ) te’vîlindedir. Yine onlar, “Zeyd’in vurmasına (/Zeyd’e vurulmasına) şaşırdım” (عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدٌ.) cümlesinde (Zeyd’in) “fâil” de “nâibül-fâil” de olmasını câiz görmüşlerdir.

2- Ebü’l-Hasen el-Ahfeş’e (ö. 215/830?)[411] göre, masdarın “masdariyet harfi+ mechûl fiil” ile çözülmesine niyet edilmesi (te’vîl edilmesi) câiz olmaz. Dolayısıyla “Zeyd’in vurmasına şaşırdım” (عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ زَيْدٌ.) dediğin zaman ona göre, “Zeyd” kelimesi, “nâibü’l-fâil” olmak üzere değil, “fâil” olmak üzere merfû olur.

Hocamız Ebü’l-Hüseyn İbn Ebi’r-Rebî‘ (ö. 688/1289),[412] nahivcilerin çoğunun görüşünün, “mef‘ûlün bih”in tenvinli masdarla birlikte ancak mansûb olabileceği (yani “nâibü’l-fâil” olmak üzere merfû olamayacağı) şeklinde olduğunu ve Üstâz Ebû Alî (el-Fârisî)’nin (ö. 377/987)[413] de bu kanaate vardığını söylemiştir.

“Mef‘ûlün bih”in masdardan sonra “nâibü’l-fâil” olmak üzere merfû olmasını câiz görenler, şâirin şu beytiyle istidlâlde bulunmuşlardır:

إِنَّ قَهْرًا ذَوُو الضَّلَالَةِ وَالْبَا   طِلِ عِزٌّ لِكُلِّ عَبْدٍ مُحِقِّ

“Şüphesiz dalâlet ve bâtıl sahiplerinin kahredilmesi, her hak sahibi kul için izzettir”.

Te’vîli: (أَنْ يُقْهَرَ ذَوُو الضَّلَالَةِ) şeklindedir.

3- Kisâî’ye (ö. 189/805) göre ise, bu sadece karışıklık olmayan yerde câiz olur.[414]

3- Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*’i özetleyerek oluşturduğu *İrtişâfü’d-darab* adlı eserinde ise, fikrini değiştirip tafsilata giden üçüncü görüşü tercih eder.[415]

Ebû Hayyân’ın açıklamaları -kendi tercihi o yönde olmasa da- “nahiv ilmi”nde hâkim mezhep olan Basralıların cumhûrunun “mechûl masdar”ın varlığını kabul ettiklerini ortaya koymaktadır.

5- SADRÜŞŞERÎA (ö. 747/1346)

Yukarıda da geçtiği gibi “masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” çalışmalarını başlatan Sadrüşşerîa,[416] *et-Tavzîh* ve *Şerhu Ta‘dîli’l-ulûm* adlı eserlerinde masdarın manaları konusuna temas eder:

---

411 **Ebü’l-Hasen el-Ahfeş:** Ebü’l-Hasen Saîd b. Mes‘ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830?). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, III, 101-102; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 769-770; İnci Koçak, “Ahfeş el-Evsat”, *DİA*, I, 526.

412 **İbn Ebi’r-Rebî‘:** Ebü’l-Hüseyn Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebi’r-Rebî‘ el-İşbîlî (599-688/1203-1289). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, IV, 191; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 350; İsmail Durmuş, “İbn Ebü’r-Rebî‘”, *DİA*, XIX, 470-471.

413 **Ebû Alî el-Fârisî:** Ebû Alî el-Fârisî, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî (288-377/901-987). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, II, 179-180; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 535; Mehmet Reşit Özbalıkçı, “Ebû Ali el-Fârisî”, *DİA*, X, 88-90.

414 Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, XI, 69-70.

415 Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfü’d-darab min lisâni’l-Arab*, (nşr. Receb Osmân Muhammed), 1. Baskı, Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1418/1998, V, 2259-2260.

416 **Sadrüşşerîa:** Sadrüşşerîa es-Sânî (el-Asğar) Ubeydullâh b. Mes‘ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel (el-Ekber) Ubedillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî el-Hanefî (ö. 747/1346). Hayatı ve eserleri hakkında

1- Sadrüşşerîa, “fıkıh usûlü” ilmine dair *et-Tavzîh*[417] adlı eserinde, girişte de anlatıldığı üzere, Eş‘arîlerin “hüsün ve kubhun ancak emir ve nehiyle sâbit olabileceği”ne dair ileri sürdükleri delillerden ikincisine cevap verirken, öncelikle bilinmesi gereken “dört mukaddime”yi anlatır. Bunlardan birincisinde, masdarın manaları arasında “masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” ayrımı yapıp bunları “varlık”-“yokluk” açısından değerlendirerek şöyle der:

> **Birinci Mukaddime:**
>
> “Fiil/yapmak” (الْفِعْلُ) masdarıyla: 1- “**Masdarın karşısına vaz‘ edildiği mana**” (الْمَعْنَى الَّذِي وُضِعَ الْمَصْدَرُ بِإِزَائِهِ) kastedilir. 2- “**Hâsıl bi’l-masdar manası**”nın (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمصْدَرِ) kastedilmesi de mümkün olur.
>
> Zira Zeyd hareket ettiği (تَحَرَّكَ زَيْدٌ) zaman, “hareket” Zeyd ile kāim olur. “Hareket etmek” ([التَّحَرُّكُ=] الْحَرَكَةُ) ism-i masdarıyla:[418] 2- Eğer “hareket edenin mesafenin farz edilen herhangi bir cüz’ündeki **hâleti**” (الْحَالَةُ) (yani “hareket edicilik” [الْمُتَحَرِّكِيَّةُ]) kastedilirse, bu ikinci manadır (“hâsıl bi’l-masdar manası”). 1- Eğer “**o hâleti îkā‘ etmek**” (إِيقَاعُ تِلْكَ الْحَالَةِ) (yani “hareket etmek” [التَّحَرُّكُ]) kastedilirse, bu da birinci manadır (“masdarın karşısına vaz‘ edildiği mana”).
>
> 2- İkinci mana dış dünyada mevcuttur. 1- Birinci mana ise, aklın var kabul ettiği bir şeydir (emr-i itibârî); dış dünyada hiçbir varlığı yoktur.[419]

Sadrüşşerîa’nın, masdarın manalarıyla ilgili olarak açık bir şekilde “hakîkat”-“mecâz” değerlendirmesi yapmamış olmakla birlikte, “îkā‘” (te’sîr) manası için “masdarın karşısına vaz‘ edildiği mana” ifadesini kullanması ve diğer mana için de “kastedilmesi mümkün olur” demesi, ona göre, masdarın “te’sîr” manasında “hakîkat”; “eser” manasında “mecâz” olduğunu gösterir.

Konuya farklı bir açıdan yaklaşan **Müneccimbaşı**’na (ö. 1113/1702) göre ise, Sadrüşşerîa’nın bu sözleri, “masdar”ın “te’sîr” manasında çok; “eser” manasında az kullanıldığını açıkça ifade eder. “Çok kullanılmak”, masdarın “te’sîr” manasında “hakîkat” olmasını gerektirir. “Az kullanılmak” ise, “masdar”ın “eser” manasında “mecâz” olduğunu hissettirir.[420]

Kazâbâdî’ye (ö. 1163/1750) göre, Sadrüşşerîa’nın “hâsıl bi’l-masdar manası” ifadesinden maksat, “masdar manası sebebiyle hâsıl olan mana”dır. Dolayısıyla “hâsıl bi’l-masdar” ifadesiyle: 1- Istılâhî manası kastedilebilir ki, o: a) Müteaddî masdarlarda, “fâil” veya “mef‘ûl” için hâsıl olan “hey’et”; b) Lâzım masdarlarda, sadece “fâil” için hâsıl olan “hey’et”tir. 2- Lügavî manası da kastedilebilir. Bu, birinciyi de kapsar. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı sebebiyle hâsıl olan “acı” (الْأَلَمُ); “hamd etmek” (الْحَمْدُ) masdarı sebebiyle hâsıl olan

bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, IV, 197-198; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 355; Şükrü Özen, “Sadrüşşerîa”, *DİA*, XXVI, 427-431.

417 Eserin tanıtımı için bkz. Şükrü Özen, “Tenkîhu’l-Usûl”, *DİA*, XL, 454-458.

418 “Hareket etmek” manasını ifade eden masdar kalıbı: (التَّحَرُّكُ) kelimesidir.

419 **Sadrüşşerîâ**, s. 6; **Emîr Pâdişah**, s. 31-32; **Müneccimbaşı**, s. 107-108, 119; **Gelenbevî**, s. 205; **Eskicizâde**, s. 229-230; **Fettenî**, s. 306.

420 **Müneccimbaşı**, s. 119-120. Sadrüşşerîa’nın da *et-Tenkîh* adlı eserinde bu yönde ifadeleri vardır. Bkz. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh li-metni’t-Tenkîh*, I, 72 (ويَثْبُتُ أيضًا: أنَّ الحقيقةَ إذا قَلَّ استعمالُها صارتْ مجازًا، والمجازَ إذا كَثُرَ استعمالُه صار حقيقةً.).

“yüceltme” (التَّعْظِيمُ) manaları gibi.[421] Ancak verdiği misâli açıklarken yaptığı tarif, Sadrüşşerîa’nın kendisinin, sadece “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”ı kastettiğini gösterir. Esasen sonraki dönemlerde “hâsıl bi’l-masdar”ın bu türünün “ıstılâhî” kabul edilmesi de Sadrüşşerîa’nın bu tarifine dayanır.

2- Sadrüşşerîa, “kelâm” ilmine dair *Şerhu Ta‘dîli’l-ulûm* adlı eserinde de birkaç yerde bu konuya temas etmiştir.[422] Meselâ “cebir ve kader” meselesinde şöyle der:

> **Cebriyye** demiştir ki: “Kulun fiili Allah tarafından yaratılmıştır; kulun o konuda hiçbir iradesi yoktur”.
>
> Burada “kulun fiili”nden maksat, “masdar sebebiyle hâsıl olan, mevcut **hey’et**”tir; “**îkā‘**” değildir.
>
> Bil ki, “fiil/yapmak” (الْفِعْلُ) masdarı: 1- Bazen mevcut olan “**hey’et**” (الْهَيْئَةُ) manasında kullanılır. “Hareket edenin, mesafenin cüzlerinde bulunması” gibi. Bu “**hâsıl bi’l-masdar**”dır (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ). 2- Bazen de “masdar”ın kendinde (نَفْسُ «الْمَصْدَرِ»), yani “**o hey’eti îkā‘ etmek**” (إِيقَاعُ تِلْكَ الْهَيْئَةِ) manasında kullanılır. Burada kastedilen birinci manadır. İhtilaf da onun (mevcut “hey’et”in) “Allah’ın yaratması” ile mi yoksa “kulun îkā‘ı” ile mi olduğu konusundadır.[423]

Bir başka yerde ise, konuyu maddî bir misal üzerinden şöyle anlatır:

> **Fasıl:** Fiil, sıfatın neticesidir. Zeyd bir kanepe yaptığı (صَنَعَ زَيْدٌ سَرِيرًا) zaman “sıfat”, “kanepe yapmanın onun şânından olması”dır. Sonra “fiil/yapmak” (الْفِعْلُ) masdarı ile: 1- Bazen “masdar sebebiyle hâsıl olan **hey’et**” (الْهَيْئَةُ) kastedilir ki o, “Zeyd’in kanepeyi îcâd ettiği hareketler”dir. Bu mevcut bir şeydir. 2- Bazen de “masdar” (الْمَصْدَرُ) kastedilir ki o da “**o hey’eti îkā‘ etmek**”tir (إِيقَاعُ تِلْكَ الْهَيْئَةِ). Bu ise, bir “emr-i izâfî” olup, senin de bildiğin gibi, ne mevcuttur ne de ma‘dûmdur.[424]

Sadrüşşerîa’nın, *et-Tavzîh*’dekinden farklı olarak, bu eserinde “hâsıl bi’l-masdar” için “hâlet” yerine “hey’et” kelimesini kullandığı; “varlık”-“yokluk” açısından değerlendirirken de “masdar” manası için “emr-i itibârî” yerine “emr-i izâfî” kavramını tercih ettiği görülür.

6- ŞEMSÜDDÎN EL-İSFAHÂNÎ (ö. 749/1349)

Şemsüddîn el-İsfahânî,[425] “fıkıh usûlü” ilmine dair *Beyânü’l-Muhtasar* adlı eserinde, İbnü’l-Hâcib’in yukarıda nakledilen sözlerini şerh ederken şöyle der:

> **İbnü’l-Hâcib:** Onlar şöyle dediler: “Katl/öldürmek” (الْقَتْلُ) [ve “darb/vurmak” (الضَّرْبُ)] mef‘ûle âit olduğu halde “kātil/öldüren” (قَاتِلٌ) ve “dārib/vuran” (ضَارِبٌ) ism-i fâilleri sâbit olmuştur.

---

[421] Kazâbâdî, Ebü’n-Nâfi‘ Ahmed b. Mehmed b. İshâk el-Kazâbâdî (ö. 1163/1750), *Hâşiyetü’l-usûl ve ğâşiyetü’l-fusûl ale’l-Mukaddimâti’l-erba‘*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 311, vr. 52a; **Gelenbevî**, s. 205.

[422] Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta‘dîli’l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 49b, 53a-53b, 55b.

[423] Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta‘dîli’l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 49b.

[424] Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta‘dîli’l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828, vr. 55b.

[425] **Şemsüddîn el-İsfahânî:** Ebü’s-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed el-İsfahânî (674-749/1276-1349). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VII, 176; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 814; Muhsin Demirci, “İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman”, *DİA*, XXII, 509-510.

İsfahânî: Bu, Mu'tezile'nin delilidir. Şöyle ki, "katl/öldürmek" (الْقَتْلُ) ve "darb/vurmak" (الضَّرْبُ) masdarlarının zâtı için "kātil/öldüren" (قَاتِلٌ) ve "dārib/vuran" (ضَارِبٌ) ism-i fâilleri türetilmiştir. Çünkü bunlar, (fâilden) başkasıyla -ki o, (mef'ûl olan) "maktûl/öldürülen" (الْمَقْتُولُ) [ve "madrûb/vurulan" (الْمَضْرُوبُ)]dır- kāim olan "eserler"dir. Zira "eserler", zarûrî olarak onlarda (mef'ûllerde) hâsıl olur.

İbnü'l-Hâcib: Biz deriz ki: "Katl/öldürmek" (الْقَتْلُ) [ve "darb/vurmak" (الضَّرْبُ)] "**te'sîr**"dir. O da fâile âittir.

İsfahânî: Ashâb (Ehl-i Sünnet), Mu'tezile'nin deliline şöyle cevap vermiştir: "Katl/öldürmek" (الْقَتْلُ) masdarının "eser" olduğu iddiasını kabul etmiyoruz. Bilakis "katl/öldürmek", "**te'sîr**"dir. "Te'sîr" ise, fâile (kātile/öldürene) âittir; (mef'ûl olan) "maktûl/öldürülen" ile kāim olmaz. Aksine "teessür" (eseri [öldürülmeyi] kabul etme), "maktûl/öldürülen" ile kāim olur; o ise "katl/öldürmek" değildir. "Te'sîr" ile "teessür" arasındaki fark açıktır; insâfı olan kimse onu inkâr etmez.[426]

İsfahânî, "masdar"ın "te'sîr" olduğunu; "teessür" ve "eser" olmadığını açıkça ifade etmektedir. Dolayısıyla ona göre de, masdarın "te'sîr" manasında "hakîkat"; "eser" manasında "mecâz" olması gerekir.

Konuya, "masdar" değil de, "hâsıl bi'l-masdar" açısından bakan **Emîr Pâdişâh** ise, ibâresini nakletmediği bu sözlerinden, "İsfahânî'ye göre, 'hâsıl bi'l-masdar'ın 'eser' olduğu; 'te'sîr' ve 'teessür' olmadığı" sonucunu çıkartır.[427]

7- ADUDÜDDÎN EL-ÎCÎ (ö. 756/1355)

Adudüddîn el-Îcî,[428] "fıkıh usûlü" ilmine dair *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* adlı eserinde ve o eserin hâşiyesinde masdarın manalarıyla ilgili bazı hususlara temas eder:

1- Adudüddî el-Îcî, İbnü'l-Hâcib'in yukarıda nakledilen sözlerini şerh ederken şöyle der:

Ben derim ki: "(Fâilden) başkası için hâsıl olan bir fiil (masdar)" itibariyle "ism-i fâil" türetilemez. Mu'tezile buna muhâlefet etmiştir. Çünkü onlar "el-Mütekellim" (الْمُتَكَلِّمُ) sıfatını, "bizzat Allah'ın kelâmı olması" itibariyle değil, "kendisinde kelâmı yarattığı bir cismin kelâmı olması" itibariyle Allah'a ait kabul ederler ve şöyle derler: "Allah'ın mütekellim olması"nın manası ancak şudur: "O, cisimde kelâmı yaratır". Bizim delilimiz şudur: İstikrâ (tümevarım), bunu (bizim iddiâmızı) kesin bir şekilde ifade eder. Onlar şöyle dediler: Fiilin (masdarın) kāim olduğu kişiden (fâilden) başkası için "kātil/öldüren" (قَاتِلٌ) ve "dārib/vuran" (ضَارِبٌ) ism-i fâilleri sâbit olmuştur. Zira "katl/öldürmek" (الْقَتْلُ) ve "darb/vurmak" (الضَّرْبُ), mef'ûlde -ki o, "maktûl/öldürülen" (الْمَقْتُولُ) ve "madrûb/vurulan"dır (الْمَضْرُوبُ)- hâsıl olan "eser(ler)"dir. Cevap: Onun ("katl/öldürmek" ve "darb/vurmak" masdarlarından her birinin ["iştikākın kaynağının". Emîr Pâdişâh]) "**eser**" (الْأَثَرُ)

---

426 Şemsüddîn el-İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, (nşr. Muhammed Mazhar Bekā), Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1986, I, 251-252; **Emîr Pâdişâh**, s. 29-30.

427 **Emîr Pâdişâh**, s. 29-30.

428 **Adudüddîn el-Îcî:** Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (680-756/1281-1355). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 295; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 76; Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddin", *DİA*, XXI, 410-414.

> olduğunu kabul etmiyoruz. Bilakis o, "**o eseri meydana getirmek**"tir (تَأْثِيرُ ذٰلِكَ الْأَثَرِ). O (te'sîr) ise, "katl/öldürmek" ve "darb/vurmak" masdarlarının fâilleri ile kāimdir.[429]

Adudüddîn el-Îcî de, "masdar"ın, "eser" değil, "te'sîr" olduğunu çok net bir şekilde ifade etmektedir. Dolayısıyla ona göre de, masdarın "te'sîr" manasında "hakîkat"; "eser" manasında "mecâz" olması gerekir.

Konuya yine "masdar" değil, "hâsıl bi'l-masdar" açısından bakan **Emîr Pâdişâh**, özetleyerek naklettiği Îcî'nin bu ifadesinden, "onun, 'hâsıl bi'l-masdar' olan 'eser'in 'mef'ûl' ile kāim olduğunu kabul ettiği" sonucunu çıkartır.[430] Devamında ise şöyle der: "Bunun Radî'nin müteaddî fiillerle ilgili şu tahkîkine hamledilmesi de mümkündür: Müteaddî fiillerde 'eser', hem 'fâil' hem de 'mef'ûl' ile kāimdir. Birinden sâdır olması ve diğerinin üzerine vâki olması bakımından, (fâil olan) 'vuran' (الضَّارِبُ) ve (mef'ûl olan) 'vurulan' (الْمَضْرُوبُ) ile kāim olan 'vurmak' (الضَّرْبُ) (fiili/masdarı) gibi".[431]

Müneccimbaşı ise, "hâsıl bi'l-masdar" olan "eser"in "mef'ûl" ile kāim olduğunu zaten herkesin kabul ettiğini, dolayısıyla muhakkıklardan nakil ile ispat etmeye gerek olmadığını söyleyerek Emîr Pâdişâh'ı tenkit eder.[432] Ona göre, Îcî'nin bu sözünün, Emîr Pâdişâh'ın Radî'den naklettiği "müteaddînin eserinin hem 'fâil' hem de 'mef'ûl' ile kāim olması" manasına hamledilmesi de mümkün değildir. Zira ikisi arasında doğu ile batı arasındaki kadar fark vardır. Îcî, "fâil ile kāim olanın, 'hades'in kendisi değil, 'te'sîr' ve 'hadesi ihdâs etmek' olduğu"nu açıkça ifade etmektedir. Kaldı ki, Radî'nin sözü de zâhiren doğru değildir; "bir arazın iki mahalde kāim olması"nı gerektirir. Bu söz ancak "Burada 'kāim olur' ifadesi, 'nisbet edilir' manasındadır" şeklinde bir te'vîl ile kabul edilebilir. O halde Îcî'nin sözü, Radî'nin söylediğine nasıl hamledilebilir?[433]

2- Adudüddîn el-Îcî, "te'sîr ile eserin dış dünyada aynı şey olabilmeleri"nin, "onların mefhûm ve itibâr bakımından farklı şeyler olmaları" ile çelişmeyeceğini şöyle izah eder:

> "Te'sîr ile eserin -Eş'arîlere göre- dış dünyada aynı şey olabilmeleri", "onların mefhûm ve itibar bakımından farklı şeyler olmaları" ile çelişmez. Zira evde güneşten hâsıl olan "ışık" (الضَّوْءُ) mevcut bir şeydir. Fakat o, güneşe nisbet edildiğinde "ışık vermek" (الْإِضَاءَةُ) diye isimlendirilir. Eve nisbet edildiğinde ise, "ışık almak" (الْاِسْتِضَاءَةُ) diye isimlendirilir.[434]

Emîr Pâdişâh, Îcî'nin bu sözleriyle ilgili şöyle bir değerlendirme yapar: Îcî, "dış dünyada aynı şey olmak" sözü ile sanki "ışık vermek ile ışık almanın dış dünyada ışıktan fazla bir şey olmadığı" manasını kastetmiştir. Yoksa "itibârî şeylerden olan 'nisbet' ile 'dış dünyada mevcut olan'ın aynı şey olduğu"na hükmetmek doğru olmaz.[435]

---

[429] Adudüddîn el-Îcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ'l-usûlî*, (nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004, I, 640; **Emîr Pâdişâh**, s. 30; **Müneccimbaşı**, s. 106, 117.

[430] **Emîr Pâdişâh**, s. 30; **Müneccimbaşı**, s. 106.

[431] Radıyyüddîn el-Esreâbâdî, *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, I, 186-187; **Emîr Pâdişâh**, s. 29, 30-31; **Müneccimbaşı**, s. 105, 106, 112, 117.

[432] **Müneccimbaşı**, s. 106, 118.

[433] **Müneccimbaşı**, s. 112-113, 117, 118.

[434] **Emîr Pâdişâh**, s. 31 (Emîr Pâdişâh bu ibâreyi, Îcî'nin adı geçen şerhi üzerine kendisinin yazdığı/yazdırdığı hâşiyeden -muhtemelen kenar notu/minhüvât'tan- nakletmektedir. Ancak şerhin mevcut baskılarında bu not bulunmamaktadır); **Müneccimbaşı**, s. 106-107, 118.

[435] **Emîr Pâdişâh**, s. 31; **Müneccimbaşı**, s. 107.

Müneccimbaşı’na göre ise, Îcî açık olduğu için bu meselde “ışığın mahalli”ni açıklayıp belirlememiştir. Zira: a) Müteaddî masdarın eseri, “fâilin zâtından ayrı bir mahal” (mef‘ûl) ile kāim olur.[436] b) Lâzım masdarın eseri ise, “ilk bakışta fâil olduğu zannedilecek şekilde fâile bitişik bir mahal” ile kāim olur. Meselâ “ayağa kalkmak” (الْقِيَامُ) masdarı fâili olan “insanın nefsi” ile kāim olur. Bu masdarın eseri olan “ayağa kalkıcılık/ayağa kalkma hey’eti” (الْقَائِمِيَّةُ) ise, ilk bakışta fâil zannedilecek olan “insanın bedeni” ile kāim olur.[437] Îcî bu sözleriyle zımnen şunu da ifade etmiş olmaktadır ki, “fiil” (etki) ve “infi‘âl” (edilgi) makūleleri “nisbî (göreceli) arazlar” olup dış dünyada varlıkları yoktur. Akıl “dış dünyada mevcut olan eser”e izafetle onları var kabul eder.[438]

Müneccimbaşı’na göre de, Îcî’den yapılan bu iki nakil, masdarın “te’sîr” ve “ihdâs” manasında “hakîkat” olduğuna delâlet eder.[439]

8- TEFTÂZÂNÎ (ö. 792/1390)

Teftâzânî,[440] *et-Telvîh*, *Şerhu’l-Akāid* ve *Şerhu’l-Keşşâf* adlı eserlerinde masdarın manalarıyla ilgili konulara temas eder:

1- Teftâzânî, 758 (1357) yılında telifini tamamladığı, “fıkıh usûlü” ilmine dair *et-Telvîh* adlı eserinde, Sadrüşşerîa’nın yukarıda nakledilen sözlerini benimseyerek şerh ederken şöyle der:

> **Sadrüşşerîa:** Birinci Mukaddime.
>
> **Teftâzânî:** Masdarlardan pek çoğu sebebiyle fâil için “kendisiyle kāim olan sâbit bir **mana**” (الْمَعْنَى) hâsıl olur. Meselâ fâil: 1- Ayağa kalktığı (قَامَ) zaman onun için bir “**hey’et**” (الْهَيْئَةُ) hâsıl olur ki o, “ayağa kalkıcılık”tır (الْقِيَامُ [=الْقَائِمِيَّةُ]). 2- Isındığı (تَسَخَّنَ) zaman onun için bir “**sıfat**” (الصِّفَةُ) hâsıl olur ki o, “sıcak oluculuk (=ısınıcılık)”tır (الْحَرَارَةُ [/التَّسَخُّنُ=الْمُتَسَخِّنِيَّةُ]). 3- Hareket ettiği (تَحَرَّكَ) zaman onun için bir “**hâlet**” (الْحَالَةُ) hâsıl olur ki o da, “hareket edicilik”tir (الْحَرَكَةُ [/التَّحَرُّكُ=الْمُتَحَرِّكِيَّةُ]).
>
> Sonuç itibariyle “fiil/yapmak” (الْفِعْلُ) lafzı ve masdar sîğalarından pek çoğu: 1- Bazen “**fâilin o emri îkā‘ etmesi**” (إِيقَاعُ الْفَاعِلِ ذلِكَ الْأَمْرَ) manasında kullanılır. Bu “**masdarî mana**”dır (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) ve “**te’sîr**” (التَّأْثِيرُ) diye isimlendirilir. “Îkā‘ ve ihdâs edenin (fâilin) kendi zâtında hareketi **ihdâs** ve **îcâd** etmesi” gibi. Bu “hareket etmek”tir (التَّحَرُّكُ) -“Hareketi başka bir cisimde **îkā‘** etmesi” gibi değil. O, “hareket ettirmek” (التَّحْرِيكُ) olur-. Yine “ayağa kalkma ve oturmayı kendi zâtında **îkā‘** etmesi” gibi. 2- Bazen de “o **îkā‘** sebebiyle fâilde meydana gelen **vasıf**” (الْوَصْفُ) manasında

---

436 Müneccimbaşı’nın bu ifadeleri, “müteaddî masdarların sadece mef‘ûllerinde bir eser meydana getirebileceği”ni akla getirmektedir. Hâlbuki yukarıda da geçtiği üzere, müteaddî masdarlar, fâillerinde de bir “eser” meydana getirirler. O eser de, lâzım masdarların eseri gibi, “fâilin zâtına bitişik bir mahal” ile kāim olur.

437 **Müneccimbaşı**, s. 118. Buna göre, “ışık vericilik hey’eti” güneş ile; “ışık alıcılık hey’eti” ev ile kāim olur. Bu iki hey’et, dış dünyada “ışık” olarak görünür. “Mahal” hakkında daha geniş bilgi için ikinci bölümdeki “Müteessir (Mahal)” başlığına bakınız.

438 **Müneccimbaşı**, s. 119.

439 **Müneccimbaşı**, s. 119.

440 **Teftâzânî:** Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (722-792/1322-1390). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VII, 219; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 849; Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *DİA*, XL, 299-308.

kullanılır. Bu da “**hâsıl mine’l-masdar**[441] **manası**”dır (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ مِنَ الْمَصْدَرِ) ve “ayağa kalkıcılık” ([الْقَائِمِيَّةُ=] الْقِيَامُ) gibi “**vaz**‘” (konum), “sıcak oluculuk (=ısınıcılık)” ([الْمُتَسَخِّنِيَّةُ=التَّسَخُّنُ/] الْحَرَارَةُ) gibi “**keyfiyet**” (nitelik) ve benzeri makūlelerden olabilir. “(Hareketin) başlangıç (mebde’) ve bitiş (müntehâ) noktaları arasında (mesâfe) olduğu müddetçe hareket edende bulunan **hâlet**” (الْحَالَةُ) gibi.

Birinci mana masdarın “hakîkî mana”sıdır (حَقِيقَةُ مَعْنَى الْمَصْدَرِ) ve “(ıstılâhî) fiil”in mefhûmundan bir parçadır.[442] O, bir “**emr-i itibârî**” olup dış dünyada hiçbir varlığı yoktur.[443]

Teftâzânî’nin, Sadrüşşerîa’nın çizdiği ana hatlar (“masdar”-“hâsıl bi’l-masdar”) üzerinde kalmakla beraber, konuyla ilgili birçok ayrıntıya da girdiği ve misalleri çoğalttığı görülmektedir. O, “te’sîr” kavramının yanı sıra aynı manayı ifade etmek üzere “îkā‘”, “ihdâs” ve “îcâd” kelimelerini de kullanmıştır. “Eser” kavramını kullanmamış; onun yerine “mana”, “hey’et”, “sıfat”, “hâlet”, “emr” ve “vasıf” kelimelerini kullanmıştır. “Hâsıl bi’l-masdar” manasının bazı makūlelerine (“vaz‘”, “keyfiyet”) değinmiş ve “masdarî mana”yı “varlık-yokluk” açısından değerlendirmiştir.

Teftâzânî’nin “birinci mananın (masdarî mana/te’sîr) masdarın ‘hakîkî mana’sı olduğu”nu söylemesi, onun, “hâsıl mine’l-masdar” (eser) manasını “mecâzî mana” kabul ettiğini gösterir. Ancak Emîr Pâdişah’tan yaptığı ikinci el nakilde bu değerlendirme bulunmayan **Müneccimbaşı**, muhtemelen her iki mana için de geçen “bazen kullanılır” (قَدْ يُطْلَقُ عَلَى) ifadelerine bakarak, “Teftâzânî’ye göre, masdarın -‘te’sîr’ manası meşhur olmakla birlikte- ‘te’sîr’ ile ‘eser’ manaları arasında müşterek (çokanlamlı) olduğu” sonucunu çıkartmıştır.[444] Eğer onun iddiası doğru kabul edilecek olursa, Teftâzânî’ye göre, masdarın “hâsıl bi’l-masdar” manasında da “hakîkat” olması gerekir.

Müneccimbaşı’na göre, Teftâzânî’nin sadece “dış dünyada mevcut olan arazlar”dan misal getirmesinin sebebi, “dış dünyada mevcut olmayan arazlar”da “te’sîr” ve “îkā‘”ın tasavvur edilememesidir. O tür arazların ve onların mahallerinin, “aklın var kabul etmesi” (اِعْتِبَارُ الْعَقْلِ وفَرْضُهُ) dışında herhangi bir varlıkları (sübût) yoktur.[445] **Gelenbevî**’ye göre de, “mümkün olmak” (الْإِمْكَانُ), “imkânsız olmak” (الْاِمْتِنَاعُ) ve “yok olmak” (الْعَدَمُ) gibi “ademî emir” için vaz‘ edilen masdarların sonucunda fâil için “kendisiyle kāim olan sâbit bir mana” değil, ancak “itibârî bir hey’et” hâsıl olur. Dolayısıyla bu gibi masdarlarda “te’sîr” manası bulunmaz.[446]

Müneccimbaşı, Teftâzânî’nin sadece “lâzım masdarlar”dan misal getirmesinin sebebini ise şöyle açıklar: “Müteaddî masdarlar”da “te’sîr” manası açıktır. “Lâzım masdarlar”da - özellikle de “güzel olmak” (الْحُسْنُ), “çirkin olmak” (الْقُبْحُ), “uzun olmak” (الطُّولُ), “kısa olmak” (الْقِصَرُ) gibi “tabîî eserler”de- ise, “te’sîr” manası gizlidir. O kadar ki, bazı âlimler o gibi masdarlarda “te’sîr” manasını tamamen inkâr etmişler ve bu durumu “masdarın ‘te’sîr’

---

441 Ulaşabildiğimiz kaynaklarda sadece Teftâzânî’nin burada “bâ” yerine “min” harf-i cerrini kullanarak, “hâsıl mine’l-masdar” dediğini gördük. Lafızdaki bu farklılığın manaya herhangi bir etkisi yoktur; her iki harf-i cer de bu kullanımlarında “sebebiyyet/ta‘lîl” manasını ifade etmektedir.

442 Nahiv kitaplarında açıklandığı üzere, ıstılâhî “fiil” iki şeye delâlet eder: 1- “Hades”, yani “masdar” manası, 2- “Zaman”.

443 **Teftâzânî**, s. 9-10; **Emîr Pâdişâh**, s. 32; **Müneccimbaşı**, s. 108; **Gelenbevî**, s. 198-199; **Eskicizâde**, s. 230.

444 **Müneccimbaşı**, s. 120.

445 **Müneccimbaşı**, s. 120.

446 **Gelenbevî**, s. 199, 200; **Karaağâcî**, s. 242-243.

manasında olduğu"nu söyleyenlerin görüşünü nakzetmek için delil olarak kullanmışlardır. Bundan dolayı Teftâzânî, özellikle "te'sîr" manası gizli olan "lâzım masdarlar"dan misal getirmiş; "te'sîr" manası açık olan "müteaddî masdarlar"dan misal getirmeye ihtiyaç duymamıştır.[447]

Bununla birlikte **Gelenbevî**, "lâzım masdarlar"dan "kırılmak" (اَلْاِنْكِسَارُ) gibi "teessür" ve "infiâl" için vaz' edilenlerin sonucunda fâil için "kendisiyle kāim olan sâbit bir mana"nın hâsıl olmadığını, dolayısıyla bu gibi masdarlarda "te'sîr" manasının bulunmadığını ileri sürer. Diğer taraftan "bu tür masdarların sonucunda da fâilde mevcut, hakîkî bir hey'etin hâsıl olduğu"nu söyleyerek kendisiyle çelişir.[448] Gelenbevî'nin, burada "fâil" ile, "hakîkî fâil"in değil, "lügavî fâil"in kastedildiği ve fâildeki "te'sîr"in, Teftâzânî'nin ifadesiyle, "fâilin, eseri kendi zâtında îkā', ihdâs ve îcâd etmesi" şeklinde olduğu hususlarını gözden kaçırdığı anlaşılmaktadır.

2- Teftâzânî, 768 (1367) yılında telifini tamamladığı, "kelâm" ilmine dair *Şerhu'l-Akāid* adlı eserinde, Ehl-i Hakk'ın "kulların küfür-îmân, tâat-isyân gibi irâdeli fiillerini de Allah'ın yarattığı"na dair delillerinden ikincisini anlatırken şöyle der:

> **İkincisi:** Bu konuda vârid olan naslardır. Allâhü Teâlâ'nın: "*Allâh, sizi ve amelinizi (yapıp etmenizi)/ma'mûlünüzü (yaptığınızı) yarattı*" ﴿وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ (Sâffât, 37/96) sözü gibi. Bu âyetteki (وَمَا تَعْمَلُونَ) ifadesine iki türlü mana verilebilir: a) "Amelinizi" (عَمَلَكُمْ). Bu durumda (مَا) "masdariyye" olur. ("İsm-i mevsûl" kabul edildiği takdirde gereken) "zamirin hazfi"ne ihtiyaç duyulmadığı için (bu vecih tercih edilir). b) Veya: "Ma'mûlünüzü" (مَعْمُولَكُمْ). Bu durumda (مَا) "ism-i mevsûl" olur ve bu ifade "fiiller"i de kapsar. Çünkü "Kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır" veya "… kul tarafından …" dediğimiz zaman "fiil" (اَلْفِعْلُ) sözüyle "**îcâd**" ve "**îkā'**"dan ibaret olan "**masdarî mana**"yı (اَلْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) kastetmeyiz. Bilakis "**îcâd ve îkā'ın müteallakı**" -yani meselâ "müşâhede olunan hareketler ve duruşlar"- olan "**hâsıl bi'l-masdar**"ı (اَلْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) kastederiz. Bu nükteden gaflete düşüldüğü için bazen "bu âyetle delil getirilebilmesinin (مَا)'nın 'masdariyye' olmasına bağlı olduğu" vehmine düşülür.[449]

Teftâzânî, burada masdarın manalarıyla ilgili olarak açıkça "hakîkat"-"mecâz" değerlendirmesi yapmamış olmakla birlikte, "îcâd" ve "îkā'"a (te'sîr) "masdarî mana"; "îcâd ve îkā'ın müteallakı"na, yani "müşâhede olunan hareketler ve duruşlar"a (hey'et/eser) "hâsıl bi'l-masdar" demektedir. Bu ise, onun, masdarı "te'sîr" manasında "hakîkat"; "eser" manasında "mecâz" kabul ettiğini gösterir.

"Masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında müşterek olduğu" görüşünde olan **Müneccimbaşı**, Teftâzânî'nin bu sözlerinden şu sonucu çıkartır: Masdar, "manasının dış dünyada mevcut olmasını gerektiren bir makam"da kullanıldığında, onunla "masdarî mana sebebiyle hâsıl olan eser" ("hâsıl bi'l-masdar") kastedilir. Çünkü "masdarî mana" denilen "te'sîr"in dış dünyada varlığı yoktur; bilakis sırf "emr-i itibârî"dir. Masdarın böyle bir makamda kullanılması, "müşterek" kelimeleri iki veya daha fazla manasından birine tahsis eden "karîne-i muayyine" kabîlindendir. Dolayısıyla Teftâzânî'nin bu ifadeleri, *Telvîh*'ten nakledilene uygun olarak,

---

[447] **Müneccimbaşı**, s. 120-121.

[448] **Gelenbevî**, s. 199, 200; **Karaağâcî**, s. 242-243.

[449] Teftâzânî, *Şerhu'l-Akāid*, (Kenarında: Kestelî'nin hâşiyesi var), İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308, s. 110-111; **Emîr Pâdişâh**, s. 32-33; **Müneccimbaşı**, s. 109, 121-122; **Sabbân**, s. 214, 216.

"masdar"ın "müşterek" olduğuna delâlet eder.[450] Hâlbuki Müneccimbaşı'nın zikrettiği karînenin, masdarın, hakîkî manası olan "te'sîr"de kullanılmasına engel olan bir "karîne-i mânia" kabul edilmesi ve dolayısıyla masdarın "hâsıl bi'l-masdar" manasında "mecâz" olduğunun söylenmesi de gayet mümkündür; hatta "bir manaya vaz' edilen (mevzû') lafızlarda aslolan müfred (tekanlamlı) olmaktır" kuralına göre evlâdır. Ayrıca o karînenin "karîne-i muayyine" kabul edilebilmesi için, öncelikle masdarın "müşterek" olduğunun ispat edilmesi gerekir.

3- Teftâzânî, son yıllarında telif etmeye başlayıp bitirmeye muvaffak olamadığı, "tefsir" ilmine dair *Hâşiye ale'l-Keşşâf* adlı eserinde, Bakara Sûresi'nin 200. âyetinin tefsiriyle ilgili Zemahşerî'nin söylediklerini açarken şöyle der:

> Müteaddî fiiller, fâil ile mef'ûl arasındaki izâfetlerdir (nisbetler/görelikler). Meselâ: ﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾ "*Hac ibadetlerinizi bitirince, sizin atalarınızı anmanız veya atalarını anmakta sizden daha şiddetli olan bir topluluğun anmaları (/veya sizin tarafınızdan anılmakta daha şiddetli olan bir topluluğu anmanız) gibi Allah'ı anın.*" âyetindeki "zikretmek/anmak" (ذِكْرًا) kelimesi, fâile nisbetle "zikredici olmak (zikretmek/anmak)" (الذَّاكِرِيَّةُ), mef'ûle nisbetle "zikredilmiş olmak (zikredilmek/anılmak)"tır (الْمَذْكُورِيَّةُ).
>
> Bunun tahkiki şudur ki, masdar "en+fiil"den ibarettir. Bu fiil: 1- Bazen "ma'lûm" olarak alınır -yani: "zikretmesi" (أَنْ ذَكَرَ/أَنْ يَذْكُرَ)-; 2- Bazen de "mechûl" olarak alınır -yani: "zikredilmesi" (أَنْ ذُكِرَ/أَنْ يُذْكَرَ)-. Dolayısıyla mana: a) Birinciye göre: "*atalarını anmakta sizden daha şiddetli olan bir topluluğun anmaları gibi*" (كَذِكْرِ قَوْمٍ أَشَدَّ ذَاكِرِيَّةً لِآبَائِهِمْ); b) İkinciye göre: "*sizin tarafınızdan anılmakta daha şiddetli olan bir topluluğu anmanız gibi*" (كَذِكْرِكُمْ قَوْمًا أَشَدَّ مَذْكُورِيَّةً لَكُمْ) olur.[451]

Teftâzânî, burada da "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar" ayrımına dikkat çekmiş ve bunların dayanağını ortaya koymuştur. Ancak bu manalar için daha sonraki müellifler tarafından "hâsıl bi'l-masdar"a tahsis edilen tabirleri (الذَّاكِرِيَّةُ/الْمَذْكُورِيَّةُ) kullanmıştır.

Hafâcî, Teftâzânî'nin bu ibâresinin girişindeki "müteaddî fiillerin fâil ile mef'ûl arasındaki izâfetler olduğu"na dair sözlerinden "müteaddî masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında 'müşterek' olduğu; lâzım masdarın ise, sadece 'eser'e delâlet ettiği" sonucunu çıkartmış ve kendi tahkîkini o sözlere dayandırmıştır.[452]

Müneccimbaşı, Hafâcî'nin tahkîkini -ibaredeki bir kapalılıktan dolayı- *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'tan iktibas zannederek Teftâzânî'ye pek çok tenkit yöneltmiş ve Teftâzânî'nin iki eseri arasında bulunduğunu zannettiği çelişkiyi gidermek için çaba sarfetmiştir.[453]

Hafâcî'nin tahkiki ile Müneccimbaşı'nın mütâlaaları, Hafâcî'nin görüşleri anlatılırken verilecektir.

---

450 **Müneccimbaşı**, s. 121-122.

451 Teftâzânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Râgıppaşa Ktp.-170, vr. 110a; **Hafâcî**, s. 46.

452 **Hafâcî**, s. 45-46, 48.

453 **Müneccimbaşı**, s. 150-154.

9- SEYYİD ŞERÎF CÜRCÂNÎ (ö. 816/1413)

Seyyid Şerîf Cürcânî,[454] *Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ* ve *Ta'lîkātü's-Seyyid alâ Şerhi'r-Radî ale'l-Kâfiye* adlı eserlerinde masdarın manalarıyla ilgili bazı hususlara değinir:

1- Seyyid Şerîf Cürcânî, "fıkıh usûlü" ilmine dair *Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ* adlı eserinde, Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) yukarıda nakledilen sözlerini açıklarken şöyle der:

> Zira şüphesiz bir "**eser**" vardır ve kesinlikle ancak bir "**te'sîr**"den hâsıl olur. "Eser" mef'ûl ile, "te'sîr" fâil ile kāimdir. Sizin söylediğiniz, ancak kendisinden "kātil/öldüren" (الْقَاتِلُ) ism-i fâili türetilen "katl/öldürmek" (الْقَتْلُ) masdarı "eser"den ibaret olsaydı geçerli olurdu. "Te'sîr"den ibaret olunca, olmaz. Evet, "katl/öldürmek" masdarı onun (eser) için de kullanılır ki o, "Şüphesiz onu öldürdüm/ Ona öldürme işini yaptım"[455] (قَتَلْتُهُ قَتْلًا.) cümlesindeki "mef'ûl-i mutlak"tır. Fakat o (mef'ûl-i mutlak), masdar değildir. Onun masdar olduğuna dair söylenen söz, dikkatsizlikten (tesâmuh) kaynaklanır ki dille ilgili maksatlarda bunun bir zararı olmaz; ince eleyip sık dokumak da bir fayda vermez.[456]

2- Seyyid Şerîf Cürcânî, "nahiv" ilmine dair *Ta'lîkātü's-Seyyid alâ Şerhi'r-Radî ale'l-Kâfiye* adlı eserinde ise, Radî'nin yukarıda nakledilen "mef'ûl-i mutlakın diğer mef'ûllerin önüne geçirilmesinin sebebi" ile ilgili sözlerini açıklarken şöyle der:

> "Eser" olan "hakîkî mef'ûl" (mef'ûl-i mutlak) ile "te'sîr" olan "fiil"i (masdarı) aynı şey kabul etmek, (nahivcilerin) onları ("te'sîr" ile "eser"i) birbirinden ayırmamalarına dayanır. Bundan dolayı onlar, "mef'ûl-i mutlakın 'masdar' olduğu"na hükmetmişlerdir.[457]

Her iki nakilde de açıkça görüldüğü üzere, Seyyid Şerîf'e göre, masdar "eser" değil, "te'sîr"dir. Bu o kadar öyledir ki, masdar sîğası olmasına rağmen, kendisine göre "eser" manası ifade ettiği için, nahivcilerin "mef'ûl-i mutlak"a "masdar" demelerini "te'sîr" ile "eser"i ayırmamaktan kaynaklanan dikkatsizce söylenmiş bir söz (tesâmuh) olarak görür. Dolayısıyla ona göre de, masdar "te'sîr" manasında "hakîkat"; "eser" manasında "mecâz" olmalıdır.

Seyyid Şerîf'in görüşleri bazı müellifler tarafından tartışılmıştır:

a) **Emîr Pâdişâh**, "masdar sîğalarından ibaret olan 'mef'ûl-i mutlak'ın 'eser' (hâsıl bi'l-masdar) olduğu"nu söylemesinden yola çıkarak, Seyyid Şerîf'e göre, "masdar"ın hem "te'sîr" hem de "eser" için vaz' edildiğini; dolayısıyla her iki manasının da "hakîkat" olduğunu; aksi takdirde "her 'mef'ûl-i mutlak'ın 'mecâz' olduğu"nu söylemenin lâzım geleceğini; hâlbuki

---

[454] **Seyyid Şerîf Cürcânî:** Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (740-816/1340-1413). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 7; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 515-516; Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, VIII, 134-136.

[455] Birinci mana, bu cümlede "mef'ûl-i mutlak" te'kîd ifade ettiği için verildi. İkinci mana ise, nahivcilerin "mef'ûl-i mutlak"ın hakîkî mef'ûl, bir başka ifade ile "mef'ûl" adını en çok hak eden mef'ûl olduğunu izah ederken yaptıkları te'vîle dayanılarak verildi. Onlar bu te'vîli yaparken "mef'ul-i mutlak" olan masdarı "yapmak" manasına gelen fiillere "mef'ûlün bih" olarak olarak getirirler. (فَعَلْتُ الْقَتْلَ.), (أَحْدَثْتُ الْقَتْلَ.) vb. gibi. Bu te'vîle göre, "mef'ûl-i mutlak" "yapılan şey", yani "eser" (hâsıl bi'l-masdar) olmaktadır. Seyyid Şerîf'in de "mef'ûl-i mutlak"ın "eser" olduğunu söylerken bu te'vîle dayandığı anlaşılmaktadır.

[456] Seyyid Şerîf Cürcânî, *Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ'l-usûlî* (Adudüddîn el-Îcî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ'l-usûlî*'si ile birlikte), (nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004, I, 642-643; **Emîr Pâdişah**, s. 23; **Hafâcî**, s. 44.

[457] Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'lîkātü's-Seyyid alâ Şerhi'r-Radî ale'l-Kâfiye*, I, 113; **Emîr Pâdişah**, s. 23; **Hafâcî**, s. 44; **Sabbân**, s. 213.

“karîneye ihtiyaç duyulmaksızın manasının anlaşılması” şeklinde ifade edilen “hakîkatin emâresi” bulunduğundan dolayı “mecâz”a yol olmadığını ileri sürer.[458] Seyyid Şerîf’in açık ifadeleriyle çelişkiye düşmemek için de, “te’sîr” kavramıyla “eser”i de kapsayacak şekilde geniş bir mananın kastedilmesinin uygun olacağını söyler.[459]

b) Seyyid Şerîf’in sözlerini doğrudan kendisinden değil de, ikinci el olarak Emîr Pâdişâh’tan nakleden **Hafâcî**, Emîr Pâdişâh’ın “Seyyid Şerîf’e göre, masdarın (mef‘ûl-i mutlakın) manasının sadece ‘eser’ olduğu”nu söylemesini ona iftira olarak değerlendirir. Zira Seyyid Şerîf, “eser”i “te’sîr”e benzer (muâdil) bir “asıl” olarak kabul etmek sûretiyle “masdar kavramının kullanılmasında ‘eser’in de ‘te’sîr’ gibi olduğu”nu açıkça ifade etmiş olmaktadır. Dolayısıyla “ona göre ‘mef‘ûl-i mutlak’ın sadece ‘eser’ olduğu” iddia edilemez.[460] Ancak, Seyyid Şerîf’in bizzat kendi eserlerinden yaptığımız iktibaslarda görüldüğü üzere, Emîr Pâdişâh’ın naklinde, her ne kadar kendi ifadeleriyle özetlemiş olsa da, herhangi bir problem yoktur. Üstelik o da, Hafâcî gibi, Seyyid Şerîf’in sözlerinden “masdarın ‘te’sîr’ ile ‘eser’ arasında müşterek olduğu” sonucunu çıkartmaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus şudur: Seyyid Şerîf’in “mef‘ûl-i mutlakın ‘eser’ olduğu”na dair sözlerinin, nahivcilerin “mef‘ûl-i mutlak”ın “hakîkî mef‘ûl”, bir başka ifade ile “mef‘ûl (yapılan şey) adını en çok hak eden mef‘ûl” olmasının sebebini izah ederken yaptıkları bir te’vîle dayandığı anlaşılmaktadır. Onlar bu te’vîli yaparken “mef‘ûl-i mutlak” olan masdarı “yapmak/ihdâs etmek/îcâd etmek” manasına gelen fiillere “mef‘ûlün bih” olarak olarak getirirler. (أَحْدَثْتُ الْقَتْلَ.), (فَعَلْتُ الْقَتْلَ.) gibi. Bu te’vîle göre, “mef‘ûl-i mutlak” “yapılan şey”, yani “te’sîr”in (masdar) sonucunda hâsıl olan “eser” (hâsıl bi’l-masdar) olmaktadır. Diğer mef‘ûllerde ise, böyle bir te’vîl yapma imkânı yoktur; onlar “fâil tarafından yapılan şeyler” değildir.[461] Bu açıdan bakıldığında Seyyid Şerîf’in tespiti doğrudur. Ancak nahivciler bu te’vîli, mef‘ûl-i mutlak olan masdarın “vaz‘ edildiği mana”yı ortaya koymak için değil, yukarıda zikredilen amaçla yaparlar. Nahivcilerin “mef‘ûl-i mutlakın ifade ettiği manalar” ile ilgili yaptıkları açıklamalara bakıldığında ise, onun da diğer masdarlar gibi, “eser” değil, “te’sîr” ifade ettiği görülür. Zira mef‘ûl-i mutlak üç manadan birini ifade eder: ya baştaki fiilin zımnındaki masdarı te’kîd eder, ya da onun sayısını veya nev’ini beyan eder. Fiilin zımnındaki masdar “te’sîr” ifade ettiğine göre, onu te’kîd eden ya da onun sayısını veya nev’ini beyan eden masdarın (“mef‘ûl-i mutlak”ın) da “te’sîr” ifade etmesi gerekir.[462]

Dikkat edilmesi gereken bir başka husus da Seyyid Şerîf’in, “Eser mef‘ûl ile, te’sîr fâil ile kāimdir” sözüdür. Bu sözden “eserin sadece ‘mef‘ûl’ ile kāim olduğu; ‘fâil’ ile kāim olamayacağı”, dolayısıyla -“mef‘ûlün bih” alamadığına göre- “lâzım masdarlardan ‘eser’ hâsıl olamayacağı” ve “lâzım masdarların ‘te’sîr’ ifade etmediği” sonucu çıkar. Hâlbuki şu ana kadar yapılan açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, “te’sîr”in (masdarın) sonucunda “fâil”de (daha dikkatli bir ifade ile “fâile bitişik bir mahalde”) de “mef‘ûl”de de “eser” (hâsıl bi’l-masdar) hâsıl olur. Sonuç itibariyle, “lâzım” olsun “müteaddî” olsun, bütün masdarlar “te’sîr” ifade eder.

---

458 **Emîr Pâdişah**, s. 23-24; **Hafâcî**, s. 44.
459 **Emîr Pâdişah**, s. 25.
460 **Hafâcî**, s. 48.
461 Bu türden açıklamalara misal olmak üzere bkz. Müberred, *el-Muktedab*, IV, 299; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, I, 159-161; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, I, 264-267; Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi’l-Îzâh*, I, 580-581; Mecdüddîn İbnü’l-Esîr, *el-Bedî‘*, I-1, 120-122; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufassal*, I, 272; Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ale’l-Kafiye*, I, 295-298.
462 **Kırkağâcî**, s. 253-254.

10- MOLLA FENÂRÎ (ö. 834/1431)

Molla Fenârî,[463] *Aynü'l-a'yân* ve Fusûlü'l-bedâi ' adlı eserlerinde "masdarın manaları" konusunu ele alır:

1- Molla Fenârî, "tefsîr" ilmine dair *Aynü'l-a'yân* isimli Fâtiha Sûresi tefsirinde, "el-Hamdü" (الْحَمْدُ) ifâdesini açıklarken şöyle der:

> Sonra bizim bir dil kāidemiz vardır ki, o da şudur:
>
> "Hamd etmek" (الْحَمْدُ) vb. masdarlar: 1- Ya "**aslü'n-nisbe**" (أَصْلُ النِّسْبَةِ) manasında kullanılır. Bu, "**masdar**" (الْمَصْدَرُ) diye isimlendirilir. 2- Ya da "o nisbet sebebiyle müteallakta (fâil ve/veya mef'ûlde) hâsıl olan -ister manevî (duyu organlarıyla algılanamayan, soyut) ister hissî (duyu organlarıyla algılanabilen, somut) olsun-**hey'et**" (الْهَيْئَةُ) manasında kullanılır. "Hareket etmek" (الْحَرَكَةُ [/التَّحَرُّكُ]) ism-i masdarından hâsıl olan "hareket edicilik" (الْمُتَحَرِّكِيَّةُ) hey'eti gibi. Bu da "**hâsıl bi'l-masdar**" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) diye isimlendirilir.
>
> Bu "hey'et": a) Lâzım masdarda sadece "fâil"de hâsıl olur. "Hareket etmek" (الْحَرَكَةُ [/التَّحَرُّكُ]) ve "ayağa kalkmak" (الْقِيَامُ) masdarlarından (fâilde/fâilin bedeninde) hâsıl olan "hareket edicilik" (الْمُتَحَرِّكِيَّةُ) ve "ayağa kalkıcılık" (الْقَائِمِيَّةُ) hey'etleri gibi. b) Müteaddî masdarda ise, hem "fâil"de hem de "mef'ûl"de hâsıl olur. "Bilmek" (الْعِلْمُ) masdarından (fâilde ve mef'ûlde) hâsıl olan "bilicilik" (الْعَالِمِيَّةُ) ve "bilinmişlik" (الْمَعْلُومِيَّةُ) hey'etleri gibi.
>
> Bu itibarla dilciler (Ehlü'l-Arabiyye) şu sözlerinde dikkatsiz davranırlar (tesâmuh): "Müteaddî masdar: a) Bazen 'ma'lûm masdar' (مَصْدَرٌ لِلْمَعْلُومِ) olur. b) Bazen de 'mechûl masdar' (مَصْدَرٌ لِلْمَجْهُولِ) olur". Onlar, bunlarla "hâsıl bi'l-masdar" manaları olan iki hey'eti (fâilin ve mef'ûlün hey'etlerini) kastederler. Aksi takdirde her müteaddî masdar, "müşterek" (çokanlamlı) olurdu. Hâlbuki bunu söyleyen hiç kimse yoktur. Bilakis "masdar"ın "hâsıl bi'l-masdar" mânâsında kullanılması, bir "şey"in (lafzın) "mânâsının lâzımı"nda kullanılmasıdır (yani "melzûmun zikredilip lâzımın kastedilmesi" kabîlinden, "melzûmiyyet" alâkası ile, "mecâz-ı mürsel"dir).
>
> Ben derim ki: Hakkında "Allah'a mahsustur" (لِلّٰهِ) diye hüküm verilen "hamd"den maksat: 1- Masdarın kendisi ("hamd etmek") değildir. Zira o, müntesibeyn (fâil [hamd eden] ve mef'ûl [hamd edilen]) olmaksızın kāim olamaz. Dolayısıyla onlardan birine (hamd edilen Allah'a) nasıl mahsus olabilir?! 2- "Hamd edicilik/hamd edici olmak" (الْحَامِدِيَّةُ) hey'eti de değildir ki bu açıktır. 3- Bilakis "hamd edilmişlik/hamd edilen olmak" (الْمَحْمُودِيَّةُ) hey'etidir.[464]

---

[463] **Molla Fenârî:** Şemsüddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî (751-834/1350-1431). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 110; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 269-270; İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 245-248.

[464] Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, Dersaâdet: Rifat Bey Matbaası, 1326, s. 178; Hasan Çelebi, Bedreddîn Hasan b. Mehmed Şâh b. Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (ö. 891/1486), *Hâşiyetü'l-Mutavvel*, İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1309, s. 113-114 (Müelliflerin çoğu Molla Fenârî'nin görüşünü bu kaynaktan nakleder); **Fenârî**, s. 15; **Emîr Pâdişah**, s. 22; **Hafâcî**, s. 42-43, 47; **Ebü'l-Bekā**, s. 70, 72; **Müneccimbaşı**, s. 99-100; **Tehânevî**, s. 173; **Nevşehrî**, s. 189; **Gelenbevî**, s. 201; **Eskicizâde**, s. 229, 231; **Karaağâcî**, s. 244; **Şevket**, s. 281; **Harpûtî**, s. 296; **Fettenî**, s. 307.

2- Molla Fenârî, “fıkıh usûlü” ilmine dair *Fusûlü’l-bedâi‘*[465] isimli eserinde ise, Eş‘ârîlerin “hüsün”-“kubuh” konusundaki dördüncü delillerine verdiği cevabı dayandırdığı mukaddimelerin üçüncüsünde ise şöyle der:

> **Üçüncü Mukaddime:** “Fiil/Yapmak” (الْفِعْلُ) masdarı ile: 1- Bazen “**masdar manası**” (مَعْنَى الْمَصْدَرِ) kastedilir. “Mesâfeyi katetmek” manasındaki “hareket etmek” (الْحَرَكَةُ [=التَّحَرُّكُ]) ism-i masdarı gibi. 2- Bazen de “**hâsıl bi’l-masdar manası**” (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) kastedilir. “Hareket edenin (müteharrikin) mesâfenin her bir cüz’ünde bulunduğu durum (**hâlet**)” manasındaki “hareket etmek” (الْحَرَكَةُ [=التَّحَرُّكُ]) ism-i masdarı gibi. Bu birincinin “**eser**”idir.
>
> İkincinin (“hâsıl bi’l-masdar”ın) mevcut olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Birincisi (“masdar manası”) -ki o, “o hâleti **îkā‘** etmektir”- hakkında ihtilaf edilmiştir. Denilmiştir ki: “Mevcut değildir …”. Denilmiştir ki: “Mevcuttur …”.[466]

Metin sahipleri arasında üçüncü sırada yer alan Molla Fenârî, masdarın “aslü’n-nisbe” tamlamasıyla ifade ettiği “te’sîr” (masdar) manasında da, “hey’et” kelimesiyle ifade ettiği “eser” (hâsıl bi’l-masdar) manasında da kullanıldığını; fakat “hâsıl bi’l-masdar” (eser) manasında kullanıldığında “mecâz” olduğunu açıkça belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre de, masdar “te’sîr” manasında “hakîkat”, “eser” manasında “mecâz”dır.

Ancak Molla Fenârî’nin de kaideyi “Bütün hamdler Allah’a mahsustur” (الْحَمْدُ لِلّٰهِ) cümlesindeki “hamd etmek” masdarına uygularken “te’sîr” ile “eser”i ayırdetmediği görülmektedir. Zira o, “hamd” kelimesinin “masdar” manasında olamamasını, “masdarın ‘müntesibeyn’ (nisbetin iki tarafı; fâil ve mef‘ûl) ile kāim olması” ile gerekçelendirmiştir. Halbuki, “masdar” manasının ifade ettiği “te’sîr” sadece “müessir”, yani “fâil” ile kāim olur. Onun sonucunda meydana gelen “eser” (hey’et) ise, kendisinin de kaidede belirttiği gibi, eğer masdar müteaddî ise, hem “fâil” hem “mef‘ûl” ile kāim olur.

Molla Fenârî, “masdar”ın “ma‘lûm” ve “mechûl” kısımlarına ayrılmasını -“müşterek” olması lâzım geleceği ve hiç kimsenin böyle bir şey söylemediği gerekçesiyle- reddetmiş; fakat -her ne kadar açıkça kavram olarak söylemese de- “hâsıl bi’l-masdar”ın “ma‘lûm” ve “mechûl” kısımlarına ayrıldığını kabul etmiş ve dilcilerin “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” ifadeleriyle bunları kastettiğini iddia etmiştir.

Molla Fenârî’nin masdarın manalarıyla ilgili görüşleri bazı müellifler tarafından tenkit edilmiş ve tartışılmıştır:

a) “Masdarın ‘te’sîr’ ile ‘eser’ arasında ‘müşterek’ olduğu” görüşünde olan **Emîr Pâdişâh**’a göre, Molla Fenârî’nin “aslü’n-nisbe” (أَصْلُ النِّسْبَةِ) ifadesiyle neyi kastettiği net değildir. O bu ifadesiyle iki şeyden birini kastetmiş olmalıdır: (1) “Te’sîr”. Bu durumda izâfet “beyâniyye” olur (“asıl” ki o, “nisbet”tir). Buna göre, “asıl”dan maksat “nisbet”, yani “te’sîr”dir. Bu durumda Molla Fenârî, “masdarın manasını sadece ‘te’sîr’e tahsis etmek”te kavme muhalefet etmiş olur. (2) “Nisbetin tarafı”. Bu durumda izâfet “lâmiyye” olur (“nisbetin aslı”). Buna göre de “nisbetin aslı”ndan maksat “fâilin îcâd ettiği hades”tir (eser). Çünkü “fâilin te’sîri”, “kendisi ile o hades arasındaki nisbet”tir. Bu durumda ise Molla Fenârî, hem “masdarın

---

465 Eserin tanıtımı için bkz. Hakkı Aydın, “Fusûlü’l-Bedâyi‘”, *DİA*, XIII, 229-230.

466 Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâi‘ fî usûli’ş-şerâi‘*, (nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl), 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1427/2006, I, 187; **Fenârî**, s. 16.

manasını belirlemek"te hem de "masdarın manasını sadece 'hades'e (esere) tahsis etmek"te kavme muhalefet etmiş olur.[467]

Ancak yukarıda *Fusûlü'l-bedâi'*'den yaptığımız iktibastan, Molla Fenârî'nin "aslü'n-nisbe" ifadesiyle, "eser"i değil, "te'sîr"i kastettiği net bir şekilde anlaşılmaktadır. Zira "masdar manası"nı "îkā'" kelimesiyle tefsir etmiş ve "hâsıl bi'l-masdar"ın da onun "eser"i olduğunu açıkça belirtmiştir. Ayrıca varlık-yokluk açısından yaptığı değerlendirme de bunu desteklemektedir.

Emîr Pâdişâh'ın "Molla Fenârî'nin kavme muhâlefet ettiği" iddiasına ise, Müneccimbaşı şöyle cevap verir: Her iki durumda da Molla Fenârî kavme muhâlefet etmiş olmaz: (1) Birinci şıkkın tercih edilmesi durumunda kavme muhalefet etmiş olmaz. Çünkü kavim "masdarın 'müşterek' olduğu" konusunda ittifak etmemiş; bilakis muhakkıklardan pek çoğu, "onun sadece 'te'sîr' manası için vaz' edildiği; diğer manalarda 'mecâz' olduğu" görüşüne varmışlardır. (2) İkinci şıkkın tercih edilmesi durumunda da, değil iki yönden, hiçbir yönden kavme muhalefet etmiş olmaz. Çünkü kavimden bir grup "masdarın sadece 'hades' için vaz' edildiği; diğer manalarda 'mecâz' olduğu" görüşüne varmışlar ve bunu şöyle delillendirmişlerdir: Masdarın müştakların "iştikāk kaynağı" (me'haz-i iştikāk) olması bunu gerektirir. "Müşterek olmak", aslî bir durum değildir. Bundan dolayı bir lafız "müşterek olmak"la "mecâz olmak" arasında gidip gelirse, evlâ olan "mecâz olması"nı tercih etmektir.[468]

b) Son kanaat olarak "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında 'müşterek' olduğu" görüşüne varan **Müneccimbaşı**, risâlesinin "ikinci maksad"ında, Molla Fenârî'nin bu görüşü benimsemesinin sebebi ile ilgili bir tahmin yürütür ve tenkit eder. Ona göre, Molla Fenârî, sanki kavmin "te'sîr"i "masdarî mana", "hades"i ("eser"i) de "hâsıl bi'l-masdar" diye isimlendirmekte ittifak ettiklerini görünce, "masdarın sadece 'te'sîr' manasında 'hakîkat' olduğu"nu kesin bir dille ifade etmiştir; ancak bu durumda lâzım gelecek olan "mahzurlar"dan gaflete düşmüştür. Sonuç itibariyle bu görüşte olan kişinin, bu mahzurların lâzım gelmemesi için, "masdarın 'te'sîr' ile 'o te'sîr sebebiyle hâsıl olan eser' arasında 'müşterek' olduğu"nu söylemesi gerekir.[469]

Müneccimbaşı, bu "mahzurlar"ı, risâlesinin "birinci maksad"ında "muhakkıkların çoğunluğu"na nisbet ettiği "masdarın 'te'sîr' manasında hakîkat; diğer manalarda mecâz olduğu" görüşüne karşı Emîr Pâdişâh adına savunma yaparken saymıştır. Şöyle ki, eğer masdar "te'sîr" manasında "hakîkat" olsaydı, müştakların kendisinden türetilmesine elverişli olmazdı. Çünkü bu durumda: (1) Bütün müştakların "madde"leriyle, "eser"e yani "hades"e değil, "te'sîr"e delâlet etmeleri; (2) Hiçbir müştakta "hades"e ("eser"e) delâlet eden bir şeyin bulunmaması; (3) Her bir müştakkın mefhûmunda iki nisbetin bulunması; (4) "Te'sîr"in tek bir şey olmasından dolayı, bütün müştakların "maddî mana"da (yani "madde"lerinin delâlet ettiği manada) "müşterek" olmaları lâzım gelirdi. Bunların bâtıl olduğu gayet açıktır.[470] Müneccimbaşı, daha sonra risâlesinin "ikinci maksad"ında bu itiraza cevap verileceğini söylediği halde, o itirazı kendisi adına Molla Fenârî'ye yöneltmiş;[471] "iştikāk" meselesiyle ilgili olarak da farklı görüşleri zikredip "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında 'müşterek' olduğu" görüşünü destekleyecek değerlendirmeler yapmıştır.[472]

c) **Emîr Pâdişâh**, Molla Fenarî'nin "dilcilerin 'ma'lûm masdar' ve 'mechûl masdar' dedikleri şeyin 'hâsıl bi'l-masdar'dan ibaret olduğu" görüşünü de çeşitli açılardan tenkit eder:

---

[467] **Emîr Pâdişah**, s. 25; **Müneccimbaşı**, s. 101.
[468] **Müneccimbaşı**, s. 103.
[469] **Müneccimbaşı**, s. 124.
[470] **Müneccimbaşı**, s. 116.
[471] **Müneccimbaşı**, s. 124.
[472] **Müneccimbaşı**, s. 127-130.

(1) Aksine kesin bir delil olmadıkça kavmin ıstılahları ve itibarları konusunda “muhakkıklar arasında meşhur olan”a tâbi olmak evlâdır. Dolayısıyla masdarın manalarıyla ilgili konularda da esas olan (umde) büyük âlimler (fuhûl) arasında meşhur olan kullanımlardır.[473] Molla Fenârî, “hâsıl bi’l-masdar”ı “hey’et” kelimesiyle tefsir edip “ma‘lûm masdar” ile “mechûl masdar”ı da “hâsıl bi’l-masdar”, yani “hey’et” saymakla muhakkıklara muhâlefet etmiştir. Zira “hey’et”, Seyyid Şerîf’in “hâsıl bi’l-masdar”ı kendisiyle tefsir ettiği “hades/eser” sebebiyle hâsıl olur. Dolayısıyla “hades” ile “hey’et” zât bakımından farklı farklı şeylerdir. Meselâ “bilicilik” (الْعَالِمِيَّةُ) hey’eti, “bilmek” (الْعِلْمُ) sebebiyle hâsıl olur. Çünkü bu “bilmek” ile -“mâlum masdar” manası olan- “fâilin ‘bilmek’ masdarının kendisiyle kāim olacağı durumda olması” (“bilici olmak”) (كَوْنُ الْفَاعِلِ بِحَيْثُ قَامَ بِهِ الْعِلْمُ [=الْكَوْنُ عَالِمًا]) kastedilir. Bunun -masdar manası olan- “bilmek”ten (الْعِلْمُ) farklı olduğunda şüphe yoktur.[474]

“Hades”in -“hey’et” gibi- “başkasıyla kāim olan mana” olmasına dayanılarak, Seyyid Şerîf’in, -“eser” kelimesiyle ifade ettiği- “hades”le Fenârî’nin söylediği “hey’et”i kastettiği ileri sürülemez. Çünkü Muhakkık Radî, “masdar”dan/“hades”ten ibaret olan “mef‘ûl-i mutlak”ı, “fiilin fâilinin îcâd ettiği ve fâilin o kendisiyle kāim olduğu için fâil olduğu şeydir” şeklinde tarif etmiştir. Hâlbuki “hey’et” böyle değildir. Çünkü meselâ “Zeyd vurdu” (ضَرَبَ زَيْدٌ.) cümlesinde “hâsıl bi’l-masdar” manası olan “Zeyd’in vuruculuğu” (ضَارِبِيَّةُ زَيْدٍ), “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı ondan sâdır olduğu ve onunla kāim olduğu içindir. “Malum masdar” manası olan “Zeyd’in vurucu olması” (كَوْنُ زَيْدٍ ضَارِبًا) ise, ondan “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı sâdır olup fâil olduktan sonra aklın var kabul ettiği bir şeydir (emr-i itibârî).[475]

Emîr Pâdişâh’ın bu açıklamalarından anlaşılmaktadır ki, “ma‘lûm masdar”, dış dünyada mevcut olmayan, sadece aklın var kabul ettiği bir “emr-i itibârî”dir. Onun te’sîri sonucunda meydana gelen “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ise, dış dünyada mevcut olan bir “eser”dir. Aynı şekilde “mechûl masdar” da dış dünyada mevcut olmayan, sadece aklın var kabul ettiği bir “emr-i itibârî”dir. Onun te’sîri ile meydana gelen “mechûl hâsıl bi’l-masdar” ise, dış dünyada mevcut olan bir “eser”dir. Dolayısıyla Molla Fenârî’nin onları aynı şey kabul etmesi isabetli değildir.

(2) Molla Fenârî’nin muhakkıklar arasında meşhur olan “masdar kalıbının bazen ‘ma‘lûm’, bazen de ‘mechûl’ olduğu” görüşünü inkâr edip bu kavramları dikkatsiz kullanıma (tesâmuh) hamletmesi doğru değildir. Çünkü bu manalarda da, “müşterek” (çokanlamlı) lafızlarda olduğu gibi, “hakîkatin alâmeti” olan “lafızdan mananın, karîneye ihtiyaç duymaksızın, ilk anda akla gelmesi” (tebâdür) özelliği vardır.[476]

(3) Fenârî’nin “ma‘lûm masdar” ile “mechûl masdar”ın varlığını inkâr etmek için dayandığı “Eğer ‘ma‘lûm’ ve ‘mechûl’ masdar olsaydı, her müteaddî masdarın bu manalar arasında müşterek olması gerekirdi. Hâlbuki bunu söyleyen hiç kimse yoktur” şeklindeki gerekçesi de geçersizdir. Zira bu sözüyle “bunların varlığına dair öncekilerden bir nakil yoktur” demek istiyorsa, nakle gerek yoktur; “müşterek olmadığı nakledildi” demek istiyorsa, buna delil getirmesi gerekir.[477]

d) **Hafâcî**’ye göre, Molla Fenârî’nin “müteaddî masdarın bazen ‘ma‘lûm’ bazen ‘mechûl’ olması”nı inkâr etmesi, nahivcilerin söylediklerine aykırıdır. Zira bu ikisi hakîkî

---

473 **Emîr Pâdişah**, s. 25; **Karaağâcî**, s. 246.
474 **Emîr Pâdişah**, s. 25; **Müneccimbaşı**, s. 102.
475 **Emîr Pâdişah**, s. 25-26.
476 **Emîr Pâdişah**, s. 26; **Müneccimbaşı**, s. 102; **Karaağâcî**, s. 245.
477 **Emîr Pâdişah**, s. 26; **Müneccimbaşı**, s. 102-103.

manalardır. Arapların masdarın -manada “nâibü’l-fâil” olan- mecrûr “muzâfun ileyh”ine merfû “ma‘tûf” getirmeleri ve müfessirlerin Mâide Sûresi’nde (5/106) yaptıkları i’râb buna açıkça delâlet eder.[478] Ancak Hafâcî, burada nahivciler arasında ihtilaflı olan bu meseleyi ittifak edilmiş gibi sunarken, bir başka yerde ihtilafa yer vererek “Emîr Pâdişâh’ın Molla Fenârî’nin görüşünü reddederken Basralıların görüşünü esas aldığını; Kûfelilerin ise bunu inkâr ettiklerini” söyler.[479] Nitekim Ebû Hayyân’dan yapılan nakillerde bu görüşlere yer verilmişti.

e) **Müneccimbaşı**, “dilcilerin ‘ma‘lûm masdar’ ve ‘mechûl masdar’ dedikleri şeylerin ‘hâsıl bi’l-masdar’dan ibaret olduğu” iddiâsında Molla Fenârî’yi destekleyerek, Emîr Pâdişâh’ın ona yönelttiği tenkitlere şöyle cevap vermeye çalışır:

(1) Emîr Pâdişâh’ın, “Molla Fenârî’nin “hâsıl bi’l-masdarı ‘hey’et’ten ibaret saydığı ve ‘hey’et’i de ‘hades’le aynı şey kabul ettiği” iddiası geçersizdir. Zira Molla Fenârî’nin “hâsıl”dan maksadı, “hades” demek olan meşhur ıstılâhî manası değildir. Bilakis genel lügavî manasıdır. Elbette “hâsıl bi’l-masdar”la kastedilen her iki “hey’et” de “masdar” -yani “te’sîr”- sebebiyle hâsıl olur.[480]

Bu ifadeleriyle Müneccimbaşı, metin sahiplerimiz arasında “lügavî hâsıl bi’l-masdar”a işaret eden ilk müellif olmuştur. Ancak Molla Fenârî’den yapılan nakiller incelendiğinde onun, Emîr Pâdişâh’ın da dediği gibi, “hâsıl bi’l-masdar” kavramındaki “hâsıl”ı, lügavî manasıyla değil, ıstılâhî manasıyla aldığı ve “hey’et”i kastettiği açıkça görülmektedir.

(2) Emîr Pâdişâh’ın “ma‘lûm masdar ve mechûl masdar manalarının ‘hakîkî manalar’ olduğu”nu ispat etmek için getirdiği: “Çünkü bu mânâlarda da, ‘müşterek’ lafızlarda olduğu gibi, hakikatin alâmeti olan ‘lafızdan mananın karîneye ihtiyaç duymadan ilk anda anlaşılması’ (tebâdür) özelliği vardır” şeklindeki gerekçesi de geçersizdir. Çünkü bu “tebâdür”, vicdânî (subjektif) bir delil olup başkasına karşı kullanılamaz.[481]

(3) Emîr Pâdişâh’ın, Molla Fenârî’nin ma‘lûm ve mechûl masdarın varlığını inkâr etmek için dayandığı “Eğer ma‘lûm ve mechûl masdar olsaydı, masdarın bu manalar arasında ‘müşterek’ olması gerekirdi. Halbuki bunu söyleyen hiç kimse yoktur” şeklindeki gerekçesini tenkit ederken söylediği: “Molla Fenârî, bu sözüyle ‘bunların varlığına dair öncekilerden bir nakil yoktur’ demek istiyorsa, nakle gerek yoktur; ‘müşterek olmadığı nakledildi’ demek istiyorsa buna delil getirmesi gerekir” sözü de kabul edilemez. Çünkü Molla Fenârî’nin murâdını anlamamıştır. Molla Fenarî şöyle demek istemiştir: “Masdar, zikredilen ‘hey’et’ manasında hakikat olsaydı, her müteaddî masdarın -‘ma‘lûm masdar’ ve ‘mechûl masdar’ denilen- bu iki ‘hey’et’ arasında ‘müşterek’ olması gerekirdi. Halbuki, görüşüne itibar edilmeyen bazıları söylemiş olsalar da, masdarın bu iki manada müşterek olduğunu görüşüne itibar edilen hiç kimse söylememiştir.” Yoksa Emîr Pâdişâh’ın ihtimal olarak ileri sürdüğü gibi, “mutlak olarak masdarın müşterek olmadığı”nı, “müşterek olduğuna dair bir nakil bulunmadığı”nı ve “müşterek olmadığının nakledildiği”ni söylemek istememiştir.[482]

Fakat Molla Fenârî’nin ibâresi dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Emîr Pâdişâh’ın değil, Müneccimbaşı’nın onu yanlış anladığı görülmektedir. Zira Molla Fenârî, (بَلْ) kelimesinden dolayı ibâresinde bir kapalılık olmakla birlikte, “hey’et” (hâsıl bi’l-masdar) manasıyla “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarına karşı çıkmamaktadır. Esasen “hey’etin lâzım masdarlarda sadece ‘fâil’ için, müteaddî masdarlarda hem ‘fâil’ hem de ‘mef‘ûl’ için hâsıl olduğu”nu söylemekle “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-

[478] **Hafâcî**, s. 47.
[479] **Hafâcî**, s. 49.
[480] **Müneccimbaşı**, s. 104.
[481] **Müneccimbaşı**, s. 104.
[482] **Müneccimbaşı**, s. 104.

masdar”ı kabul etmiş olmakta ve “mecâz” saymaktadır. Onun karşı çıktığı şey, “hakîkat” kabul ettiği “te’sîr” manasıyla “masdar”ın, “ma‘lûm” ve “mechûl” kısımlarına ayrılmasıdır. Eğer bu kabul edilirse, ona göre “masdarın ‘müşterek’ olması” lâzım gelecektir. Yoksa “hakîkî mana” ile “mecâzî mana” arasında “iştirâk/müştereklik”ten söz edilemez. Sonuç itibariyle Emîr Pâdişâh’ın itirazı geçerliliğini korumaktadır.

Öte yandan “masdar”ın “ma‘lûm” ve “mechûl” kısımlarına ayrılması, onun “müşterek” olmasını gerektirmez. Zira Radıyyüddîn el-Esterâbâdî’den yapılan nakillerde de görüldüğü gibi, “masdar”, “fâile ve/veya mef‘ûle nisbet” için değil, sadece “hades” için vaz‘ edilmiştir. “Nisbet” cümlenin akışından veya aklî olarak anlaşılır. Vaz‘î olmayan manalar arasında ise “iştirâk” söz konusu olmaz.

f) **Gelenbevî**, Molla Fenârî’nin, “dilcilerin ‘ma‘lûm masdar’ ve ‘mechûl masdar’ ifadelerinden maksadın ‘fâil ve mef‘ûl için hâsıl olan hey’etler’ olduğu” görüşünü benimseyerek nakleder. Sadece “aksi takdirde her müeaddî masdarın müşterek olması gerekirdi” şeklindeki gerekçesine itiraz eder. Ona göre “her müteaddî masdarın müşterek olmasının bâtıl olması” hususu tartışmalıdır. Zira dilin sahipleri (ehlü’l-lüga), “masdarlar”ı “hey’etler” manasında yaygın bir şekilde kullanmaktadırlar.[483]

Ancak yukarıda da geçtiği üzere, Molla Fenârî’nin reddettiği şey, “masdarın ‘ma‘lûm’ ve ‘mechûl’ manaları arasında müşterek olması”dır. Ona göre, Gelenbevî’nin işaret ettiği, masdarın, “masdar” manası ile “hey’et/hâsıl bi’l-masdar” manası arasında bir “müştereklik”ten zâten söz edilemez. Çünkü biri “hakîkî mana”, diğeri “mecâzî mana”dır.

g) **Müftîzâde**, “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” ile “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları arasındaki farkları anlatarak isim vermeden Molla Fenârî’ye cevap verir. Ona göre, bunlar arasında “zât” ve “tabir” bakımından fark vardır: (1) “Zât” bakımından: “Ma‘lûm ve mechûl hâsıl bi’l-masdar” manaları, “eser”dir; “ma‘lûm masdar” manası, “müessir”dir; “mechûl masdar” manası ise, “eserin kendisinde vâki olması”dır. (2) “Tabir” bakımından: Meselâ “kılmak” (الْجَعْلُ) masdarının “ma‘lûm masdar” manası, “kılıcı olmak” (الْكَوْنُ جَاعِلًا); “mechûl masdar” manası, “kılınmış olmak” (الْكَوْنُ مَجْعُولًا); “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” manası, “kılıcılık” (الْجَاعِلِيَّةُ); “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası, “kılınmışlık” (الْمَجْعُولِيَّةُ) tabirleriyle ifade edilir. Müftîzâde daha sonra bu “tabirler” konusundaki ihtilafa değinerek bazı muhakkıkların bunu böyle beyan etttiklerini; bazılarının ise bunu inkâr edip iki tabir arasında bir fark görmediklerini belirtir.[484]

h) **Eskicizâde** de Fenârî’ye bazı tenkitler yöneltmiştir:

(1) İki manadan, yani “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarından maksadın “hey’eti ihdâs etmek” ve “hey’eti kabul etmek” olmasına hiçbir mâni yoktur.[485]

(2) “Ma‘lûm ve mechûl masdarın ‘fâilin hey’eti’ ve ‘mef‘ûlün hey’eti’ dışında bir varlığının kabul edilmesi durumunda her müteaddî masdarın ‘müşterek’ olmasının lâzım geleceği” iddiası kabul edilemez. Bu, ancak dilcilerin “Müteaddî masdar, bazen ‘mechûl masdar’ olur” sözlerinin manası “Müteaddî masdar, bazen ‘mechûl’ için vaz‘ edilen masdar olur” olsaydı lâzım gelirdi. Bu kabul edilemez. Zira onların bu sözlerinin manasının “Müteaddî masdar, bazen ‘mechûl’ü ifade etmek için kullanılan masdar olur” olması da mümkündür.[486]

(3) “Dilcilerin bu sözlerinin kabul edilmesi durumunda her müteaddî masdarın ‘müşterek’ olmasının lâzım geleceği” iddiâsı kabul edilse bile, “müteaddî masdarın ‘müşterek’ olduğunu hiç kimsenin söylemediği” iddiâsı kabul edilemez. Zira -maksatları ister “hey’etler”

---

[483] **Gelenbevî**, s. 201.
[484] **Müftîzâde**, s. 222; **Karaağâcî**, s. 245.
[485] **Eskicizâde**, s. 231.
[486] **Eskicizâde**, s. 231.

ister “o hey’etleri ‘ihdâs’ veya ‘kabul’ etmek” olsun- onların bu sözü haddizâtında “müteaddî masdarın müşterek olduğu”nu ifade etmektedir.[487]

Eskicizâde’nin Molla Fenârî’ye yaptığı bu son tenkit geçerli değildir. Zira o, “hey’et” manasındaki “masdar”ı “mecâz” kabul eder. “Hakîkî mana” ile “mecâzî mana” arasında ise, “müştereklik”ten söz edilemez.

i) **Karaağâcî** de Molla Fenârî’nin iddialarına Emir Pâdişah ve Müftîzâde’den yaptığı nakillerle cevap verir.[488]

j) **Mustafa Şevket**, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”ın varlığını kabul etmekle birlikte, bu kavramların bazen “hâsıl bi’l-masdar” manasında kullanıldığını anlatırken, Molla Fenâri’nin görüşünü itiraz etmeden nakleder.[489]

11- KESTELÎ (ö. 901/1496)

Kestelî,[490] “kelâm” ilmine dair *Hâşiye alâ Şerhi’l-Akāid* adlı eserinde, şârih Teftâzânî’nin yukarıda *Şerhu’l-Akāid*’den nakledilen ifadelerini açıklarken şöyle der:

> Masdarın hem “**ihdâs**”ın (الْإِحْدَاثُ) kendisi için hem de “**ihdâs sebebiyle hâsıl olan hey’et**” (الْهَيْئَةُ) için kullanılması, onların (ulemânın) arasında yaygındır. Bu (hey’et), “masdar”ın “(ism-i) mef‘ûl” manasında kullanılması kabîlinden sayılamaz. Meselâ: “Bu dirhem, Emîrin darbıdır” (هٰذَا الدِّرْهَمُ ضَرْبُ الْأَمِيرِ.) dediğin zaman üç şey vardır: 1- Basılan dirhem (الدِّرْهَمُ الْمَضْرُوبُ) (“İsm-i mef‘ûl” manası); 2- Onun üzerinde hâsıl olan nakış (النَّقْشُ الْحَاصِلُ عَلَيْهِ) (“Hâsıl bi’l-masdar”/“eser” manası); 3- O nakşı **îcâd** etmek (إِيجَادُ ذٰلِكَ النَّقْشِ) (“Masdar”/“te’sîr” manası). Sonuç itibariyle “darb/vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı: 1- “Mecazî” olarak “dirhem” için kullanılır. Veya şöyle denir: O, “(ism-i) mef‘ûl” -yani “mef‘ûlün bih”, çünkü “mef‘ûl” kavramı mutlak olarak zikredildiğinde ilk anda akla o gelir- manasındadır”. 2-, 3- “Hakîkî” olarak da son iki mana için kullanılır.[491]

Kestelî, Teftâzânî’den farklı olarak, masdarın hem “ihdâs” (“te’sîr”/“masdar”) manasında hem de “hey’et” (“eser”/“hâsıl bi’l-masdar”) manasında yaygın olarak kullanıldığını ve bu manaların ikisinin de “hakîkî manalar” olduğunu açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla ona göre, masdar bu iki mana arasında “müşterek”tir.[492]

12- İBN EBÎ ŞERÎF (ö. 906/1500)

İbn Ebî Şerîf,[493] “fıkıh usûlü” ilmine dair *ed-Dürerü’l-levâmi‘ fî tahrîri Şerhi Cem‘i’l-cevâmi‘* adlı eserinin “hüküm” (الْحُكْمُ) bahsinde şöyle der:

---

487 **Eskicizâde**, s. 231.
488 **Karaağâcî**, s. 245-246.
489 **Şevket**, s. 280-281.
490 **Kestelî:** Muslihuddîn Mustafa b. Mehmed el-Kestelî (el-Kastallânî) (ö. 901/1496). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 883; Salih Sabri Yavuz, “Kestelî”, *DİA*, XXV, 314.
491 Kestelî, *Hâşiyetü’l-Kestelî alâ Şerhi’l-Akāid* (Teftâzânî’nin *Şerhu’l-Akāid*’inin kenarında), İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308, s. 110-111; **Emîr Pâdişah**, s. 33; **Müneccimbaşı**, s. 109, 122.
492 **Müneccimbaşı**, s. 122.
493 **İbn Ebî Şerîf:** Ebü’l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Makdisî (822-906/1419-1500). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VII, 53; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 632-633; İlyas Çelebi, “İbn Ebû Şerîf”, *DİA*, XIX, 441-442.

Fâide: “**Fiil**” (الْفِعْلُ) lafzı:

1- “**Fâilin dış dünyada mevcut olan vasfından ibaret olan mana**” (الْمَعْنَى الَّذِي هُوَ وَصْفٌ لِلْفَاعِلِ مَوْجُودٌ) için kullanılır. “Kıyâm, kırâat, rükû, secde vb.”den ibaret olan ve “namaz” (الصَّلَاةُ) diye isimlendirilen “hey’et” ile “gündüz vakti orucu bozan şeylere karşı kendini tutmak”tan ibaret olan ve “oruç” (الصَّوْمُ) diye isimlendirilen “hey’et” gibi. Buna “**hâsıl bi’l-masdar manası**” (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) ile “fiil” denir.

2- “Fiil” lafzı bazen de bizzat “**fâilin bu manayı îkā‘ etmesi**” (إِيقَاعُ الْفَاعِلِ هٰذَا الْمَعْنَى) için kullanılır. Buna da “**masdarî mana**” (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) ile “fiil” denir ki “nahvî fiil”in iki medlûlünden (“hades” ve “zaman”dan) biridir.

“Teklîfin müteaallakı” (yani dinî mükellefiyetlerin konusu), ikinci manasıyla değil, birinci manasıyla (yani “hâsıl bi’l-masdar” manasıyla) “fiil”dir. Çünkü ikinci manasıyla (yani “masdarî mana” ile) “fiil”, dış dünyada varlığı olmayan bir “emr-i itibârî”dir. ...[494]

İbn Ebî Şerîf, Sadrüşşerîa ve Teftâzânî’nin verdiği bilgileri özetleyerek, masdarın manalarını iki madde halinde saymış; kaynaklarına yaptığı katkı, “hâsıl bi’l-masdar”a getirdiği iki misal ve “teklîfin müteallakı”na dair yaptığı açıklama ile sınırlı kalmıştır.

13- ABDÜLGAFÛR EL-LÂRÎ (ö. 912/1506)

Abdülgafûr el-Lârî,[495] “nahiv” ilmine dair, hocası Molla Câmî’nin (ö. 898/1492)[496] *el-Fevâidü’z-Ziyâiyye* adlı *Kâfiye* şerhi üzerine yazdığı *Hâşiye*’nin “hamd” bahsinde şöyle der:

Molla Câmî: Hamd (/Bütün hamdler), sahibine mahsustur (الْحَمْدُ لِوَلِيِّهِ.).

Abdülgafûr: “Hamd” kelimesi: 1- “**Ma‘lûm masdar**”dır (مَصْدَرُ الْمَعْلُومِ). (Başındaki) lâm(-ı ta‘rîf), “cins” veya “istiğrâk” içindir. Yani: “Hangi hamd edenden olursa olsun, ezelden ebede kadar, bütün hamdler, …”. “Hamd” kelimesinin: 2- “**Mechûl masdar**” (مَصْدَرُ الْمَجْهُولِ) veya 3- Bu iki masdar arasındaki “**kadr-i müşterek**” (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ بَيْنَ الْمَصْدَرَيْنِ) olma ihtimali de vardır. Zira “Allâhü Teâlâ’ya hamd etme makamı”, “istiğrâk”a uygun olduğu gibi, “istîâb”a da uygundur. 4- “**Hâsıl bi’l-**

---

[494] İbn Ebî Şerîf, *ed-Dürerü’l-levâmi‘ bi-tahrîri Şerhi Cem‘i’l-cevâmi‘*, (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1441/2020, I, 262; Sirâcüddîn İbn Nüceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (ö. 1005/1596), *en-Nehru’l-fâik şerhu Kenzi’d-dekāik*, (thk. Ahmed İzzû İnâye), 1. baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2002, I, 25 (Kaynak göstermiyor); Ebü’l-Bekā, Ebü’l-Bekā’ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kırîmî el-Kefevî (ö. 1095/1684), *el-Külliyyât*, (nşr. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî), 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998, s. 683 (“fiil” maddesi); **Sabbân**, s. 216; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî (ö. 1252/1836), *Reddü’l-muhtâr ale’d-Dürri’l-muhtâr şerhi Tenvîri’l-ebsâr*, Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1389/1969, I, 38 (*en-Nehru’l-fâik*’dan naklediyor); **Fettenî**, s. 306.

[495] **Abdülgafûr el-Lârî:** Abdülgafûr b. Salâh el-Lârî el-Ensârî (ö. 912/1506). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, IV, 32; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 175; DİA, “Abdülgafûr-i Lârî”, *DİA*, I, 204-205.

[496] **Molla Câmî:** Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (817-898/1414-1492). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, III, 296; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 77; Ömer Okumuş, “Câmî, Abdurrahman”, *DİA*, VII, 94-99.

masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) da olabilir. Bu durumda manası, “övgü” (سِپَاسْ) ve “senâ” (سِتَايِشْ) olur.[497]

Abdülgafûr, bütün kısımlarıyla “masdar” manasını ve kısımlara ayırmadan “hâsıl bi’l-masdar” manasını zikretmiştir. Metinlerde, masdarın fâile ve mef‘ûle nisbet edilmeksizin ifade ettiği sırf “hades” (te’sîr) manasına “kadr-i müşterek” adını veren ilk müellif odur. Daha sonra Mîr Ebü’l-Feth (ö 976/1568), “kadr-i müşterek” kavramını, masdarın bütün manalarını kapsayacak şekilde genel bir mana için kullanacaktır.

14- MİRZÂCAN (ö. 944/1537?)

Mirzâcan,[498] “felsefe”ye dair *Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti’l-‘ayn* adlı eserinde, şârih İbn Mübârekşâh’ın (ö. 784/1382’den sonra)[499] “hikmet” (الْحِكْمَةُ) kavramını tarif ederken kullandığı “istikmâl” kelimesini açıklarken şöyle der:

> “İstikmâl” (الْاِسْتِكْمَالُ) kelimesi masdardır. “Masdarlar”: 1- Bazen kullanılır ve onlarla “**nisbî manaları**” (مَعَانِيهَا النِّسْبِيَّةُ) kastedilir; 2- Bazen de kullanılır ve onlarla “**hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) kastedilir. Meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı: 1- Bazen kullanılır ve onunla “**hadesî mana**” (الْمَعْنَى الحَدَثِيُّ) kastedilir; 2- Bazen de kullanılır ve onunla “**ondan hâsıl olan isim**” (الْاِسْمُ الْحَاصِلُ مِنْهُ) kastedilir.[500]

Mirzâcân, “te’sîr” yerine “nisbî mana” ve “hadesî mana”; “eser” yerine de “hâsıl bi’l-masdar” ve “masdardan hâsıl olan isim” ifadelerini kullanmıştır. **Nevşehrî**, Mirzâcan’ın bu ifâdelerinin zâhirinden, ona göre “masdar”ın hem “nisbî mana”da hem de “hâsıl bi’l-masdar” manasında “hakîkat” olduğu sonucunu çıkartır.[501] Dolayısıyla ona göre de, “masdar” bu manalar arasında “müşterek”tir.

15- İSÂMÜDDÎN EL-İSFERÂYÎNÎ (ö. 945/1538)

İsâmüddîn el-İsferâyînî,[502] *Şerhu’l-Kâfiye* ve *İsâm ale’l-Câmî* adlı eserlerinde, “masdarın manaları”ndan “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” konularına temas eder:

1- İsâm, “nahiv” ilmine dair *Şerhu’l-Kâfiye* adlı eserinde, İbnü’l-Hâcib’in -isimlerin gayr-i munsariflik sebeplerinden biri olan- “adl” (الْعَدْلُ) illeti için yaptığı tarife Radî’nin

---

[497] Abdülgafûr el-Lârî, *Hâşiyetü Abdilgafûr ale’l-Câmî*, Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1309, s. 2; **Tehânevî**, s. 174.

[498] **Mirzâcân:** Habîbullâh Mirzâcân eş-Şîrâzî el-Bağnevî (ö. 944/1537?). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Kevserî, Muhammed Zâhid el-Kevserî, *et-Tahrîru’l-vecîz fîmâ yebteğîhi’l-müstecîz*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), 1. Baskı, Halep: Mektebü’l-Matbûâti’l-İslâmiyye, 1413/1993, s. 32; Ziriklî, *el-A‘lâm*, II, 167; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 527.

[499] **İbn Mübârekşâh:** Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî (ö. 784/1382’den sonra). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. H. Bekir Karlığa, “Muhammed b. Mübârekşâh”, *DİA*, XXX, 559-560.

[500] İbn Mübârekşâh, *Şerhu Hikmeti’l-‘ayn*, Kazan: el-Matbaatü’l-Kerîmiyye, 1319/1901, s. 4; Mirzâcan, *Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti’l-‘ayn*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Blm., nr. 1189, vr. 1b-2a; **Nevşehrî**, s. 191-192; **Attâr**, s. 236-237.

[501] **Nevşehrî**, s. 191.

[502] **İsâmüddîn el-İsferâyînî:** Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (873-945/1468-1538). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, I, 66; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 67; İsmail Durmuş, “İsferâyînî, İsâmüddin”, *DİA*, XXII, 516-517.

getirdiği itirâzı ve o itiraza verilen cevapları anlatırken, bir münasebetle "mechûl masdar" konusuna değinir ve şöyle der:

> "**Mechûl masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ), her ne kadar büyük âlimler (fuhûl) arasında şöhret bulmuş olsa da, onun varlığı meçhul bir şeydir. Zira eğer var olsaydı, "mechûl fiil", "vukû' tarzı"nda (طَرِيقُ الْوُقُوعِ=fâil ile kāim olan [ma'lûm] masdarın mef'ûl [/nâibü'l-fâil] üzerine vâki olması şeklinde) olmaz; bilakis "ma'lûm fiil" gibi "kıyâm tarzı"nda (طَرِيقُ الْقِيَامِ=Mechûl masdarın mef'ûl [/nâibü'l-fâil] ile kāim olması şeklinde) olurdu. Yani[503] "ma'lûm fiil" "ma'lûm masdarın (fâil ile) kāim olması" tarzında, "mechûl fiil" de "mechûl masdarın (mef'ûl/nâibü'l-fâil ile) kāim olması" tarzında (olurdu. Ama olmadı). Sonuç itibariyle "masdar", ancak "fâilin sıfatı olan şey" (ma'lûm masdar) için vaz' edilmiştir. (Buna göre de) "ma'lûm fiil", "fâil ile kāim olmayı (الْقِيَامُ بِالْفَاعِلِ) nisbet etmek" için; "mechûl fiil" de "mef'ûl üzerine vâki olmayı (الْوُقُوعُ عَلَى الْمَفْعُولِ) nisbet etmek" için vaz' edilmiştir.
>
> "Mechûl masdar"ın var olduğu görüşü ancak "masdariyyet yâsı eklemekle hâsıl olan masdarî mana" ile "lafzın masdarî mana için vaz' edilmesi"ni birbirinden ayırt etmemekten kaynaklanmıştır. Birincisi, şüphesiz (hem fâili hem de mef'ûlü) kapsayıcıdır. "Vurucu olmak" (الضَّارِبِيَّةُ) ve "vurulmuş olmak" (الْمَضْرُوبِيَّةُ) gibi. İkincisi, böyle değildir.[504]

2- İsâm, "nahiv" ilmine dair, hocası Molla Câmî'nin (ö. 898/1492) *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* adlı *Kâfiye* şerhi üzerine yazdığı hâşiyede, yine "adl" konusunda, görüşünü daha açık bir şekilde anlatır:

> **İbnü'l-Hâcib:** "Adl", ismin aslî sîğasından çıkmasıdır (فَ«الْعَدْلُ»: خُرُوجُهُ عَنْ صِيغَتِهِ الْأَصْلِيَّةِ.).
>
> **Molla Câmî:** "Adl" (الْعَدْلُ) kelimesi "**mechûl masdar**"dır (مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ); Yani: "İsmin ma'dûl olması" (كَوْنُ الْاِسْمِ مَعْدُولًا).
>
> **İsâm:** Muhakkık Radî (İbnü'l-Hâcib'e itirâz ederek) zikretmiştir ki: "Adl, 'ismin (aslî sîğasından) çıkması' değil, 'ismi (aslî sîğasından) çıkartmak'tır."
>
> Şârih (Molla Câmî) de onun itirâzına verilen cevaba işâret etmiştir. O cevap şudur: Masdar: 1- Bazen "**ma'lûm**" (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ) olur. "Bir şeyin vurucu olması" (كَوْنُ الشَّيْءِ ضَارِبًا) manasındaki "vurmak" (الضَّرْبُ) masdarı gibi. 2- Bazen de "**mechûl**" (مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ) olur. "Bir şeyin vurulan olması" (كَوْنُ الشَّيْءِ مَضْرُوبًا) manasındaki "vurmak" (الضَّرْبُ) masdarı gibi. (Dolayısıyla) "adl" (الْعَدْلُ) masdarının da, (fâil olan mütekellimdeki değil, mef'ûl olan) isimdeki bir (gayr-i munsarifliğe yol açan) sebep olduğu için, "mechûl" olması gerekir.
>
> Bu cevaba şöyle bir itirâz yönelir: Şüphesiz bir "(ism-i) mef'ûlün sonuna masdariyyet yâ'sı eklenmesiyle meydana gelen masdar manası" vardır. Nitekim "bir

503 Metinde "fakat" (إِلَّا أَنَّ) şeklindedir. Ancak ibârenin devamında hem "ma'lûm fiil" hem de "mechûl fiil", "kıyâm tarzı" ile açıklanmış; "fakat" manasını gerektirecek şekilde "mechûl fiil" "vukû' tarzı" ile açıklanmamıştır. Bundan dolayı ibarenin "yani" (أَيْ / يَعْنِي) olması gerektiği düşünülerek bu şekilde tercüme edilmiştir.

504 İsâmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1313, s. 30; **Emîr Pâdişah**, s. 26-27, 28; **Müneccimbaşı**, s.113-114; **Gelenbevî**, s. 202; **Karaağâcî**, s. 246;

şeyin vurulan olması” (كَوْنُ الشَّيءِ مَضْرُوبًا) manasında (الْمَضْرُوبِيَّةُ) denir. O yâ’nın eklenmesiyle hâsıl olan masdar manası, son derecede geniştir; masdar lafızlarında câiz olmayan şeyler onda câiz olur. Ama “Masdarlar iki mana için vaz‘ edilmiştir: 1- Fâilin sıfatı olan şey (‘ma‘lûm masdar’); 2- Mef‘ûlün sıfatı olan şey (‘mechûl masdar’)” iddiasına gelince, ona bir delil gerekir. Aksine musannifin (İbnü’l-Hâcib’in) “fâil”in tarifinde söylediği: “Kendisiyle kāim olması tarzında” (عَلَى جِهَةِ قِيَامِهِ بِهِ) sözü, neredeyse bunu reddeder. Şöyle ki, bu kayıtla, -mechûl sîğa ile- “Zeyd’e vuruldu” (ضُرِبَ زَيْدٌ.) gibi ifadeleri “fâil”in tarifinden çıkartmıştır. Zira onun bu sözü, “(ضُرِبَ زَيْدٌ.) cümlesinin ‘bir şeyin Zeyd ile kāim olduğu’na değil, ‘bir şeyin Zeyd üzerine vâki olduğu’na delâlet ettiği”ni gösterir. Eğer “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarının (“ma‘lûm” ve “mechûl” olmak üzere) iki manası olsaydı, (ضُرِبَ زَيْدٌ.) cümlesi “o masdar(ın manaların)dan mechûl olanının (‘vurulmak’ın) Zeyd ile kāim olduğu”na delâlet ederdi. Tıpkı -ma‘lûm sîğa ile- “Zeyd vurdu” (ضَرَبَ زَيْدٌ.) cümlesinin, “o masdar(ın manaların)dan ma‘lûm olanının (‘vurmak’ın) Zeyd ile kāim olduğu”na delâlet ettiği gibi. Dolayısıyla (“nâibü’l-fâil”), “kendisiyle kāim olması tarzında” kaydıyla tariften çıkmış olmazdı.

Sonuç itibariyle “masdar”, ancak “fâil ile kāim olan şey” (ma‘lûm masdar) için vaz‘ edilmiştir. “Mechûl fiil”, “zımnında bulundurduğu (ma‘lûm) masdarının, müsnedün ileyhi (nâibü’l-fâili) üzerine vâki olması”na delâlet eder. Mechûl fiilin manasının cüz’ü olan şey de ma‘lûm fiilinin manasının cüz’ü olan şeydir. Onları birbirinden ayıran şey, -“ma‘lûm fiil” sîğasının delâlet ettiği- “kıyâm”ın ve -“mechûl fiil” sîğasının delâlet ettiği- “vukû‘”un göz önünde bulundurulmasıdır.[505]

İsâm’ın bu görüşleri, bazı müellifler tarafından tenkit edilmiş ve tartışılmıştır:

a) İsâm’ın öğrencilerinden olan **Emîr Pâdişâh**, onun görüşünü çeşitli yönlerden tartışır:

(1) İsâm’ın “Eğer ‘mechûl masdar’ var olsaydı, ‘mechûl fiil’ vukû‘ tarzında değil, kıyâm tarzında olurdu” şeklinde ifade ettiği gereklilik (mülâzemet) kabul edilemez. Çünkü fiilin bir cüz’ü olmaksızın da masdarın mechûl yapılması mümkündür. “Mechûl masdarın fiilin cüz’ü olmaması”, kendisinin de var olmamasını gerektirmez. Zira masdarın mechûl yapılmasının fâidesi, “fiilin cüz’ü olmak”tan ibaret değildir.[506]

(2) Kaldı ki, Muhakkık Radî, “kıyâm tarzı”nı “fiilin sîğasının (فُعِلَ) ve (يُفْعَلُ)’ya, yani mechûle çevrilmemesi” şeklinde tefsir etmiştir. Dolayısıyla fiil mechûl sîğaya çevrilmiş olduğu halde, “mechûl masdar”ın mechûl fiilin cüz’ü olması durumunda mechûl fiilin isnâdı nasıl “kıyâm tarzı”nda olabilir?![507]

(3) İsâm’ın bu iddiasına şöyle teslîmî bir cevap da verilebilir: “Mechûl fiilin kıyâm tarzında olması” ile “ma‘lûm fiilin vukû‘ tarzında olması” birbirinin lâzımıdır (mütelâzimân). Evet, “mechûl masdarın mechûl fiilin cüz’ü olması”na binâen normalde mechûl fiilin isnâdının da “kıyâm tarzı”nda kabul edilmesi gerekirdi. Ancak tarif makamında iki isnâd arasındaki farkı açıkça göstermek için, ondan vazgeçip lâzımı olan “vukû‘ tarzı”nda olduğunu söylediler. Bunda da yadırganacak bir şey yoktur.[508]

---

505 İsâmüddîn el-İsferâyînî, *İsâm ale’l-Câmî*, Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1309, s. 46-47; **Harpûtî**, s. 297-298.

506 **Emîr Pâdişah**, s. 27; **Müneccimbaşı**, s. 114.

507 **Emîr Pâdişah**, s. 27.

508 **Emîr Pâdişah**, s. 28.

b) **Hafâcî**'ye göre, İsâm'ın "mechûl masdar"ın varlığını inkâr ederken, Emir Padişah'ın da ona itiraz ederken söylediklerinin hepsi "taassüf"tür ve itibar edilemeyecek "nahv-i aklî"dir; terkedilmesi önemlidir.[509]

c) **Gelenbevî**, İsâm'ın "mechûl masdar"ı tamamen inkâr ettiğini belirtip gerekçesini naklettikten sonra bazı açıklama ve değerlendirmelerde bulunur:

(1) İsâm'ın açıklamasına göre, "Cam kırıldı" (كُسِرَ الزُّجَاجُ) sözümüzün manası şudur: "Kâsir (kıran/fâil) ile kāim olan te'sîr, onun (camın) üzerine vâki oldu". Yoksa mechûl masdarın varlığını kabul edenlerin sözlerinin gereği olan şu mana değildir: "Kıranın kırmasının kendisi üzerine vâki olacağı şekilde olması, onunla (camla) kāim oldu". Nitekim Teftâzânî, Kazvînî'nin "ta'kîd" (التَّعْقِيدُ) sözünü şerh ederken şöyle demiştir: "Yani: -'ta'kîd' kelimesi 'mechûl masdar' olmak üzere- Kelâmın muakkad olması".[510]

(2) Teftâzânî'nin *Telvîh*'de "te'sîr"i ("masdarî mana"yı) -ister "ma'lûm" ister "mechûl" olsun- mutlak olarak "ıstılâhî fiil"in mefhûmunun bir cüz'ü kabul etmesi, İsâm'ın söylediklerini destekler.[511]

(3) İsâm, "mef'ûlün bih (/nâibü'l-fâil) ile kāim olan mechûl masdar"ı inkâr etmiş; ama kabul edenlerin kastetmediği başka bir yönden kendisi de onu kabul etmiştir. Şöyle ki, masdar bazen "fâil"ine muzâf olur, bazen de "nâibü'l-fâil"ine muzâf olur. "Zeyd'in camı kırması" (كَسْرُ زَيْدٍ الزُّجَاجَ) misâlindeki gibi "fâiline muzâf olan masdar", "ma'lûm masdar"dır. "Camın kırılması" (كَسْرُ الزُّجَاجِ) misâlindeki gibi "nâibü'l-fâiline muzâf olan masdar", "mechûl masdar"dır. Bu misal, "kırmanın camın üzerine vâki olması" manasındadır; yoksa "ta'kîd"in şerhinin gerektirdiği gibi "kırılmışlığın kendisiyle kāim olması" manasında değildir. Evet, masdarların "müşterek" olması mümkündür; fakat sadece, fâile veya mef'ûlün bihe nisbeti gerektiren "masdarî mana" itibariyle nisbet edilir ve muzâf yapılır.[512]

(4) Sonuç itibariyle şöyle denilebilir: İsâm'ın gerekçesi en fazla "kıyâm veya vukû' bakımından belli bir nisbet için vaz' edilmiş olan fiil ve şibh-i fiil sîğalarının ('ma'lûm' ve 'mechûl' arasında) 'müşterek' olmasını nefyetme"yi ifade eder. Yoksa "bu iki nisbetten biri için vaz' edilmemiş olan 'masdar sîğaları'nın 'müşterek' olmasını nefyetme"yi ifade etmez. Her ne kadar bu nisbetler bazen ârız olup masdarları "masdarî mana"ya tahsis etse de bu, "ta'kîd" (التَّعْقِيدُ) lafzında olduğu gibi, "muzâf olmayan masdar"ın "mef'ûlün bih ile kāim olan mana"da (mechûl manada) kullanılmasına zarar vermez.[513]

d) **Harpûtî** ise, "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" konusunda İsâm'ın Molla Fenârî'ye tâbi olduğunu; dolayısıyla sadece "mechûl masdar"ı değil, "ma'lûm masdar"ı da inkâr ettiğini; "sadece 'mechûl masdar'ı inkâr ettiği" iddiasının ise, onun kelâmını iyi incelememekten kaynaklandığını söyler ve İsâm'ın *Molla Câmî Hâşiyesi*'ndeki yukarıda tercümesi verilen ibarelerini nakleder.[514] Harpûtî'ye göre, İsâm "Masdar, ancak 'fâil ile kāim olan şey' için vaz' edilmiştir" sözüyle "masdarın, sadece 'fâil ile kāim olan hades' için vaz' edildiği ve fiilin manasının bir cüz'ü olduğu"nu açıkça ifade etmiş olmaktadır.[515]

---

509 **Hafâcî**, s. 49.
510 Teftâzânî, *Mutavvel ale't-Telhîs*, İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1310, s. 21; **Gelenbevî**, s. 202.
511 **Teftâzânî**, s. 10; **Gelenbevî**, s. 203.
512 **Gelenbevî**, s. 203; **Karaağâcî**, s. 247.
513 **Gelenbevî**, s. 203; **Karaağâcî**, s. 247.
514 **Harpûtî**, s. 297-299.
515 **Harpûtî**, s. 298.

Harpûtî'nin bu tespiti isabetli değildir. Zira daha önce Radî'nin de dediği gibi, masdar fâile ve/veya mef'ûle (nâibü'l-fâile) nisbeti düşünülmeksizin sırf "hades" için vaz' edilmiştir. Ancak bir "araz" olan "hades"in dış dünyada var olabilmesi, bir fâile ve/veya mef'ûle (nâibü'l-fâile) nisbet edilmesine bağlıdır. Fâile nisbet edildiğinde "ma'lûm masdar" manası, mef'ûle (nâibü'l-fâile) nisbet edildiğinde "mechûl masdar" manası elde edilir. Dolayısıyla İsâm'ın "Masdar, ancak 'fâil ile kāim olan şey' için vaz' edilmiştir" sözünden, "ma'lûm masdar manasını da inkâr ettiği" değil, "masdarın normalde 'ma'lûm masdar' manasını ifâde ettiği" sonucu çıkar. Kaldı ki İsâm'ın, Molla Câmî'nin "adl" bahsindeki ifadelerine itiraz sadedinde "mechûl masdar" manası ile ilgili yaptığı olumsuz değerlendirmelerin, onun son kanaati olmadığı anlaşılmaktadır. Bilakis onun "mechûl masdar" manasını uzak görmediği mütâlaaları da vardır. Nitekim *Şerhu'l-Kâfiye*'de, İbnü'l-Hâcib'in "*Masdar fiili gibi amel eder*" (وَيَعْمَلُ عَمَلَ فِعْلِهِ) sözünü açıklarken, şöyle der:

> (**Masdar**) hiç fark etmeksizin müteaddî veya lâzım (**fiili gibi amel eder**). Bu ifadeye "mechûl masdar" (مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ) olduğu zaman "masdarın mechûl fiil gibi amel etmesi"nin dâhil edilmesi de uzak değildir. Şöyle ki, "Zeyd'in çıkartılması beni şaşırttı" (أَعْجَبَنِي إِخْرَاجُ زَيْدٍ.) denir. Bu cümlede Zeyd, (إِخْرَاج) masdarının "nâibü'l-fâil"i olur. Zira (إِخْرَاج) masdarı, -"ism-i fâil" sîğasıyla- "çıkartıcı olmak" (الْكَوْنُ مُخْرِجًا) manasında değil, -"ism-i mef'ûl" sîğasıyla- "çıkartılan olmak" (الْكَوْنُ مُخْرَجًا) manasındadır.[516]

16- MÎR EBÜ'L-FETH (ö. 976/1568)

Mîr Ebü'l-Feth,[517] "münâzara" ilmine dair *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye* adlı eserinde, Adudüddîn el-Îcî'nin "hamdele"sini açıklarken, masdarın manalarını şöyle sayar:

> **Adudüddîn el-Îcî:** "Hamd" sana mahsustur (لَكَ الْحَمْدُ).
>
> **Mîr Ebü'l-Feth:**
>
> A- "Hamd"in (الْحَمْدُ) iki meşhur manası vardır: 1- Biri "lügavî"dir; 2- Diğeri "örfî"dir. Burada her biri muhtemeldir.
>
> B- Her iki takdirde "hamd" ile: 1, 2- Ya "**ma'lûm mana**" (الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ); 3, 4- Ya "**mechûl mana**" (الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ); 5, 6- Ya da "**hâsıl bi'l-masdar**" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) kasdedilir. 7- Hepsini kapsaması için "**hamd lafzının ıtlak olunduğu şey**"in (مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ لَفْظُ الْحَمْدِ) kastedilmesi de câiz olur.
>
> C- (الْحَمْدُ'deki) "lâm-ı ta'rîf"in: 1- "İstiğrak" için olması; 2- "Cins" için olması; 3- "Ahd-i hâricî" için olması muhtemeldir.
>
> D- (لَكَ'deki) "lâm-ı mülk"ün de: 1- "Sıfatın mevsufa ihtisası" için olması; 2- "Müteallik'in müteallak'a ihtisası" için olması muhtemeldir.

---

516 İsâmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye*, s. 239; **Gelenbevî**, s. 203.

517 **Mîr Ebü'l-Feth:** Ebü'l-Feth b. Muhammed (Mirzâ Mahdûm) b. Abdilbâkī eş-Şîrâzî el-Erdebîlî (ö. 976/1568). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Veliyyüddîn Cârullâh (ö. 1151/1738), *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Hanefiyye ve Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Blm., nr. 1856, vr. 99a; Aka Büzürg et-Tahrânî (ö. 1970), *ez-Zerîa ilâ tesânîfi'ş-Şîa*, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Advâ', ty., XIII, 54.

Burada birinci olarak, üçün iki ile çarpımından (3x2=6, 6+1=7); ikinci olarak, üçün yedi ile çarpımından (3x7=21); üçüncü olarak da, ikinin yirmi bir ile çarpımından (2x21=42) hâsıl olan kırk iki ihtimal vardır. İyice düşünülsün.[518]

Mîr Ebü'l-Feth, bazıları icmâlen de olsa, masdarın bütün manalarını saymış ve metin sahipleri içinde "kadr-i müşterek"i ("hamd" lafzının ıtlak olunduğu şey) ilk dile getiren müellif olmuştur. O, masdarın manalarıyla ilgili olarak "varlık"-"yokluk" ve "hakîkat"-"mecâz" değerlendirmesi yapmamıştır.

Mîr Ebü'l-Feth'in bu sözleri üzerine bazı müellifler tarafından birtakım açıklamalar ve değerlendirmeler yapılmıştır:

a) **Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahyâ Efendi**, Mîr Ebü'l-Feth'in "hâsıl bi'l-masdar" sözünün, "ma'lûm hâsıl bi'l-masdar" ve "mechûl hâsıl bi'l-masdar"ı kapsadığını söyler.[519]

b) Mîr Ebü'l-Feth masdarın manalarıyla ilgili olarak "hakîkat"-"mecâz" değerlendirmesi yapmadığı halde, **Nevşehrî**, onun sözünün zâhirinden, "ona göre, masdarın 'nisbî mana' (te'sîr, hades), 'ma'lûm masdar manası' ve 'mechûl masdar manası'nda 'hakîkat'; 'hâsıl bi'l-masdar manası'nda 'mecâz' olduğu" sonucunu çıkartır.[520] Ancak aynı üslupla devam eden bu ibareden o sonucu nasıl çıkarttığı anlaşılamamıştır.

c) **Gelenbevî** de, bu eser üzerine yazdığı hâşiyede, hem masdarın manalarına hem de Mîr Ebü'l-Feth'in ibâresinin tevcihine yönelik açıklamalar yapar.[521] Masdarın manalarıyla ilgili açıklamaları kendi görüşleri verilirken ele alınacaktır.

d) **Kırkağâcî**, Mîr Ebü'l-Feth'in "hamd etmek" (الْحَمْدُ) masdarının manalarıyla ilgili olarak saydığı ilk altı maddeyi şöyle açıklayarak misallendirir:

> **(B- Her iki takdirde "hamd" ile: 1, 2- Ya "ma'lûm mana";)**
>
> 1- Eğer "hamd etmek" **lügavî** ise, Türkçe manası: "Hamd ve vasf bi'l-cemîl etmeklik"tir (الْحَمْدُ وَالْوَصْفُ بِالْجَمِيلِ).
>
> 2- "Hamd etmek" **örfî** olduğu zaman ise (bakılır):
>
> Eğer "hamd"in mevridi:
>
> a) **Dil** (اللِّسَانُ) ise, manası yukarıdaki gibidir.
>
> b) **Kalp** (الْجَنَانُ) ise, manası: "Hamd edenin hamd edileni sevmesi ve O'nun kemâl sıfatları ile muttasıf olduğuna inanması"dır (مَحَبَّةُ الْحَامِدِ الْمَحْمُودَ، وَاعْتِقَادُهُ أَنَّهُ مُتَّصِفٌ بِصِفَاتِ الْكَمَالِ).
>
> c) **Organlar** (الْأَرْكَانُ) ise, manası: "Hamd edenin hamd edilene hizmet ve ibadet etmesi"dir (خِدْمَةُ الْحَامِدِ الْمَحْمُودَ وَعِبَادَتُهُ).
>
> **(3, 4- Ya "mechûl mana";)**
>
> 3- Eğer "hamd" **lügavî** ise, manası: "Hamd ve ve vasf bi'l-cemîl olunmaklık"tır (الْحَمْدُ وَالْوَصْفُ بِالْجَمِيلِ).

---

[518] Mîr Ebü'l-Feth, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 4725, vr. 2a-2b; **Nevşehrî**, s. 191; **Gelenbevî**, s. 195-196.

[519] Minkārîzâde, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li-Monla Hanefî*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3044, vr. 32a-32b; **Nevşehrî**, s. 190.

[520] **Nevşehrî**, s. 191.

[521] **Gelenbevî**, s. 196-210.

4- Eğer **örfî** ise, (yukarıdaki 2. madde ile) mukayese yoluyla bilinir.

(5, 6- Ya da “hâsıl bi’l-masdar” kastedilir.)

1- “Ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ):

a) Istılâhî manasıyla: “Hamd edicilik”tir (الْحَامِدِيَّةُ).

b) Lügavî manasıyla: “Medh edicilik” (الْمَادِحِيَّةُ) ve “ta‘zîm edicilik”tir (الْمُعَظِّمِيَّةُ).

“Hamd etmek” (الْحَمْدُ) masdarının: 5- **Lügavî** manasından hâsıl olan “hamd edicilik”in (الْحَامِدِيَّةُ) manası: “Vasf (bi’l-cemîl) edicilik”tir (الْوَاصِفِيَّةُ). 6- **Örfî** manasından hâsıl olan “hamd edicilik”in (الْحَامِدِيَّةُ) manası: a) (Mevridi “**dil**” ise) “Vasf (bi’l-cemîl) edicilik” (الْوَاصِفِيَّةُ); b) (Mevridi “**kalp**” ise) “Sevicilik” (الْمُحِبِّيَّةُ); c) (Mevridi “**organlar**” ise) “İbâdet edicilik”tir (الْعَابِدِيَّةُ).

2- “Mechûl hâsıl bi’l-masdar” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ):

a) (Istılâhî manasıyla:) “Hamd olunmuşluk”tur (الْمَحْمُودِيَّةُ).

b) (Lügavî manasıyla:) “Medh olunmuşluk” [الْمَمْدُوحِيَّةُ] ve “ta‘zîm olunmuşluk”tur (الْمُعَظَّمِيَّةُ).

“Hamd etmek” (الْحَمْدُ) masdarının: 5- **Lügavî** manasından hâsıl olan “hamd olunmuşluk”un (الْمَحْمُودِيَّةُ) manası: “Vasf (bi’l-cemîl) olunmuşluk” (الْمَوْصُوفِيَّةُ); 6- **Örfî** manasından hâsıl olan “hamd edicilik”in (الْمَحْمُودِيَّةُ) manası: a) (Mevridi “**dil**” ise) “Vasf (bi’l-cemîl) olunmuşluk” (الْمَوْصُوفِيَّةُ); b) (Mevridi “**kalp**” ise) “Sevilmişlik” (الْمَحْبُوبِيَّةُ); c) (Mevridi “**organlar**” ise) “İbâdet olunmuşluk”tur (الْمَعْبُودِيَّةُ).[522]

17- EMÎR PÂDİŞÂH (ö. 987/1579’dan sonra)

Emîr Pâdişâh’ın[523] *Risâle fî beyâni’l-hâsıl bi’l-masdar* adlı risâlesi, metinler içinde -ve ulaşılabildiği kadarıyla- masdarın manalarıyla ilgili yapılan ilk müstakil çalışmadır. En çok yayılan ve sonrakilere etkisi en fazla olan çalışma da budur. Zira Türkiye ve dünya kütüphanelerinde onlarca nüshası vardır ve sonraki çalışmaların büyük çoğunluğunda müellifinin görüşleri kabul görmüş veya en azından göz önünde bulundurulmuştur.

Emîr Pâdişâh, risâlenin telifini 978 (1570-71) yılında tamamlamış; ancak daha sonra bazı değişiklikler yapmıştır. Risâlenin her iki hâliyle ve karışık olarak pek çok nüshası vardır. Tarafımızdan yapılan tahkikte eserin son hali metne alınıp önceki halindeki farklılıklar dipnotta verilmiştir.[524]

---

522 **Kırkağâcî**, s. 258-259.

523 **Emîr Pâdişâh:** Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Horâsânî el-Buhârî el-Mekkî (ö. 987/1579’dan sonra). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VI, 41; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 148; Ferhat Koca, “Emîr Pâdişah”, *DİA*, XI, 143-144.

524 Risâlenin daha önce ve bu çalışma devam ederken yapılan başka neşirleri için bkz. Alî b. İbrâhîm b. Muhammed es-Suûd, “Risâle fî beyâni’l-hâsıl bi’l-masdar”, *Âlemü’l-mahtûtât ve’n-nevâdir*, Riyâd 2010, mücelled: 15, aded: 2, s. 243-276; Hüseyn Îdân Matar eş-Şemerî, “Risâle fî beyâni’l-hâsıl bi’l-masdar”, *Mecelletü’l-Külliyyeti’l-İslâmiyye*, Necef 2018, mücelled: 13, aded: 47, s. 585-627; Mesut Köksoy, *Risâle fî Beyâni’l-Hâsılı bi’l-Masdar ve Risâle fî Tahkîki’l-Masdar (Tahkik ve İnceleme)*, Konya: Billur Yayınevi, 2019, s. 14-25 (İnceleme), 53-79 (Tahkik).

Emîr Pâdişâh, -büyük ölçüde Molla Fenârî'nin görüşlerine reddiye mâhiyetindeki- bu risâlesinde masdarın manalarıyla ilgili pek çok hususa temas etmiştir. Bunlar yedi madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Emîr Pâdişâh, kısa önsözünde "besmele", -"hamdele" yerine geçen- "tesbîh" ve "salât ü selâm"dan sonra risâlenin adını, konunun önemini ve müellif olarak kendisinin adını zikreder.[525]

2- Emîr Pâdişâh, konuyla ilgili tartışmaya zemin olması bakımından, Molla Fenârî'nin (ba'du'l-efâdıl) görüşlerini, torunu Hasan Çelebi'nin[526] *Hâşiyetü'l-Mutavvel* adlı eserinden özetleyerek nakleder.[527]

3- Emîr Pâdişâh, molla Fenârî'nin görüşlerine yapacağı tenkitlere hazırlık olması bâbında, Seyyid Şerîf Cürcânî'nin yukarıda zikredilen görüşlerini özetleyerek nakleder[528] ve şöyle bir sonuç çıkararak tartışır:

> Seyyid'in sözünün -ileride geleceği gibi başkaları da bunu açıkça ifade etmişlerdir- gereği şudur:
>
> "Masdar" sîğalarından ibaret olan "mef'ûl-i mutlak" sîğaları: 1- "**Masdar**" diye isimlendirilen "**fâilin te'sîri**" sebebiyle hâsıl olan "**eser**" için vaz' edilmiştir. 2- Tıpkı "**o eseri îkā' etmek**" için vaz' edildiği gibi. Aksi takdirde (yani masdar "eser" için de vaz' edilmemiş olsaydı) her "mef'ûl-i mutlak"ta "mecâz" bulunması gerekirdi. Hâlbuki "hakikatin emâresi" olan "karîneye ihtiyaç duyulmadan manasının ilk anda akla gelmesi" (tebâdür) özelliği bulunduğu için buna hiçbir yol yoktur.
>
> Muhakkık Radî de, "mef'ûl-i mutlakın diğer mef'ûllerin önüne geçirilmesinin sebebi"ni anlatırken söylediği: "Çünkü o (mef'ûl-i mutlak), zikredilen fiilin fâilinin îcâd edip yaptığı gerçek mef'ûldür; ve o kendisiyle kāim olduğu için fâil, fâil olmuştur" sözüyle bunu açıkça ifade etmiştir.
>
> Bu böyle... Tabîî sen de haberdârsındır ki, "güzel olmak" (الْحُسْنُ) ve "ölmek" (الْمَوْتُ) gibi masdarlarda fâilin te'sir ve îcadı düşünülemez.[529] Eğer: "Maksat, 'mef'ûl-i mutlak'lardan kāim olduğu kişinin (fâilin) te'sîri ile var olanların hakikatini beyân etmektir. Yoksa mutlak olarak 'mef'ûl-i mutlak'ın hakikatini beyan etmek değildir" denilirse, deriz ki: "Ta'rîf makamı, tahsîsi kabul etmez".
>
> Üstelik açıkça ifade etmişlerdir ki: "Fiilin mutlak olarak içerdiği şey, ancak 'te'sîr'dir. 'Mef'ûl-i mutlak'ın onun manasında olması, 'te'sîr' ile 'eser'i ayırmamaya binâendir". Dolayısıyla kendisinden fiil gelen her masdarda hem "te'sîr"in hem de "eser"in bulunması gerekir.
>
> Sonuç itibariyle en uygun (vech) olan, şöyle söylenmesidir: Burada "te'sîr" ile hem "hakîkî te'sîr"i hem de "fâil" ile "fâille kāim olan hades" -ki fâil o sayede fâil

---

525 **Emîr Pâdişâh**, s. 21.

526 **Hasan Çelebi:** Bedreddîn Hasan b. Mehmed Şâh b. Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (840-891/1436-1486). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 216-217; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 544; Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", *DİA*, XVI, 313-315.

527 **Emîr Pâdişâh**, s. 22.

528 **Emîr Pâdişâh**, s. 23.

529 **Emîr Pâdişâh**, s. 24; **Hafâcî**, s. 45, 49 (Hafâcî'ye göre, Emîr Pâdişâh bu sözüyle: 1- Eğer: "Bu tür masdarlarda te'sîr manasının ne dış dünyada ne de zihinde varlığı vardır" demek istiyorsa, bu bâtıldır. Çünkü bunlar, "öldürme"ye [الْإِمَاتَة] ve "güzel yapma"ya [التَّحْسِين] delâlet ederler. 2- Eğer: "Vaz' yoluyla te'sîre delâlet etmez" demek istiyorsa bunun bir zararı yoktur).

> olmuştur- arasındaki “nisbet” olması bakımından “hakîkî te’sir gibi kabul edilen şey”i (“eser”i) kapsayan bir mana kastedilmiştir.[530]

Görüldüğü gibi Emîr Pâdişâh’a göre, masdar hem “te’sîr” hem de “eser” manaları için vaz‘ edilmiştir. Sadece “te’sîr” için vaz‘ edildiği görüşünde olanların kullandığı “te’sîr” kavramının da “eser”i de kapsayacak şekilde geniş manada düşünülmesi gerekir. Çünkü onlar da, bir masdar kalıbı olan “mef‘ûl-i mutlak”ın “eser” manasını ifade ettiğini kabul etmektedirler. Sonuç itibariyle “masdar”, her iki manada da “hakîkat”tir. Çünkü “hakîkatin emâresi” olan “karineye ihtiyaç duyulmadan manasının ilk anda akla gelmesi” (tebâdür) özelliği bu manaların ikisinde de vardır.

4- Emîr Pâdişâh, yukarıdaki hazırlığa dayanarak, Molla Fenârî’nin görüşleri verilirken zikredildiği gibi, onun “aslü’n-nisbe”, “hey’et” ve “mechûl masdar” ile ilgili görüşlerini tenkit edip tartışır.[531]

5- Emîr Pâdişâh, Molla Fenârî’nin “mechûl masdar”la ilgili görüşünü tartışırken, o vesîleyle, İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin de o konuyla ilgili görüşlerini nakleder ve tenkit edip tartışır.[532]

6- Emîr Pâdişâh, aksine kesin bir delil olmadıkça, kavmin ıstılahları ve itibarları konusunda “muhakkıklar arasında meşhur olan”a tâbi olmanın evlâ olduğunu belirtir. Bundan dolayı da “masdar sîğaları”, “hâsıl bi’l-masdar”, “masdar lafzı”, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”la ilgili olarak büyük âlimler (fuhûl) arasında meşhur olan kullanımları ortaya koyan, yukarıda kronolojik olarak zikredilip değerlendirilen bazı metinleri nakleder.[533] Böylece kendi “tahkîk”ine zemin hazırlar.

Emîr Pâdişâh’ın bu metinleri nakletmedeki hedefinin, “masdar sîğaları”nın hem “te’sîr” hem de “eser” manasında kullanıldığını, dolayısıyla bu manalar arasında “müşterek” olduğunu ortaya koymak olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla **Müneccimbaşı**’nın “Emîr Pâdişâh’a göre, masdarın ‘ma‘lûm masdar’, ‘mechûl masdar’ ve ‘hasıl bi’l-masdar’ manaları arasında müşterek olduğu, ‘te’sîr’ manasını ifade etmediği”[534] varsayımına dayanarak, her bir metinden sonra yaptığı tenkitler[535] geçersizdir.

7- Emîr Pâdişâh, son olarak “tahkîk”ini, yani araştırmasında ulaştığı sonuçları şöyle özetler:

> Bu makamın tahkîkinde sözün özü şudur:
>
> 1- Fâilden “**müteaddî fiil**” sâdır olduğu zaman, vâsıtasız olarak fâilden neş’et eden; fâil veya başkasının te’sîri ile mef‘ûl üzerine vâki olan; sudûr bakımından fâil ile, vukû‘ bakımından mef‘ûl ile kāim olan; hissî (somut) veya manevî (soyut) bir “**eser**”in hâsıl olması gerekir:
>
> a) Eğer “**o eserin fâilin zâtıyla kāim olması**”na (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”a) bakar ve “**zâtın (fâilin zâtınının), eserin kendisiyle kāim olduğu şekilde olması**”nı (كَوْنُ الذَّاتِ بحَيْثُ قَامَ بِهِ) mülâhaza edersen, bu oluş “**ma‘lum masdar**” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) diye ifade edilen şey olur.

---

530 **Emîr Pâdişah**, s. 23-25; **Hafâcî**, s. 44-45, 48, 49.
531 **Emîr Pâdişâh**, s. 25-26.
532 **Emîr Pâdişâh**, s. 26-28.
533 **Emîr Pâdişah**, s. 28-33.
534 **Müneccimbaşı**, s. 115, 126-127.
535 **Müneccimbaşı**, s. 105-109, 116-122.

b) Eğer "**o eserin mef'ûl üzerine vâki olması**"na ("mechûl hâsıl bi'l-masdar"a) bakar ve "**zâtın (mef'ûlün bihin/nâibü'l-fâilin zâtının), fiilin kendisi üzerine vâki olduğu şekilde olması**"nı (كَوْنُ الذَّاتِ بِحَيْثُ وَقَعَ عَلَيْهِ الْفِعْلُ) mülâhaza edersen, bu oluş "**mechûl masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) diye ifade edilen şey olur.

c) Eğer "**o eserin kendisi**"ne bakarsan, o da "**hâsıl bi'l-masdar**" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) olur.

2- (Müteaddî) masdar kalıbı, bu üç mana arasında "**müşterek**"tir. Bazen de mecazî olarak "**(ism-i) fâil**" ve "**(ism-i) mef'ûl**" manalarında kullanılır.

3- "Ma'lûm masdar, ma'lûm fiilin bir cüz'üdür; mechûl masdar da, mechûl fiilin bir cüz'üdür" sözünün manası: "(birinci maddenin a ve b bendlerinde zikredilen) 'oluş'ların ma'lûm ve mechûl fiillerin mefhumlarında var kabul edilmesi"dir.

Dolayısıyla: a) "Zeyd vurdu" (ضَرَبَ زَيْدٌ.) cümlesinin manası: "(Fâil olan) Zeyd'in, vurmak (الضَّرْبُ) masdarının kendisiyle kāim olduğu şekilde olması"dır. b) "Zeyd'e vuruldu" (ضُرِبَ زَيْدٌ.) cümlesinin manası da: "(Mef'ûl/nâibü'l-fâil olan) Zeyd'in, vurmak (الضَّرْبُ) masdarının kendisi üzerine vâki olduğu şekilde olması"dır.

Yoksa: a) Ma'lûmda: "(Fâil olan) Zeyd'in, birinci oluşun kendisiyle kāim olduğu şekilde olması"; b) Mechûlde: "(Mef'ûl/nâibü'l-fâil olan) Zeyd'in, ikinci oluşun kendisiyle kāim olduğu şekilde olması" değildir. Nitekim bu husus, doğru düşünmeye ve ehl-i ilme lâyık insâfa sahip olanlara gizli değildir.

Dolayısıyla "Mechûl masdar, mechûl fiilin bir cüz'ü olunca; mechûl fiil, 'kıyâm' tarzında olur" şeklinde bir itiraz gelemez. Çünkü bu itiraz, "ma'lûm ve mechûl fiillerin mefhûmlarında zikredilen 'oluş'ların kāim olduğunun varsayılması" zannına dayanır. Hâlbuki (buraya kadar verilen bilgilerden) ortaya çıkmıştır ki, ma'lûm ve mechûl (fiiller)de mülâhaza edilen şey, birincide (ma'lûmda) "kıyâm" bakımından, ikincide (mechûlde) "vukû'" bakımından "eser"dir. O halde "mechûl fiil"de kıyâm tarzı nasıl gerçekleşebilir?!

Sana vaad ettiğimiz "tahkîk" budur. Hidâyet ve tevfîk Allah'ın yardımıyladır.

4- "**Lâzım masdar**"a gelince, onda sadece: a) "**Ma'lûm masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve b) "**Eser**"den ibaret olan "**hâsıl bi'l-masdar**" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) manaları gerçekleşir. ("Mechûl masdar" manası gerçekleşmez). Çünkü mef'ûlün bih almaz. c) Bir de mecazî olarak "**(ism-i) fâil**" manasında kullanılır.

Allâh Teâlâ en iyi bilendir.[536]

Emîr Pâdişâh, böylece risâlesinde, "lügavî hâsıl bi'l-masdar" ile "kadr-i müşterek" dışında, masdarın bütün manalarına yer vermiş olmaktadır. 3. maddede nakledilen sözlerinde "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında müşterek olduğu"nu açıkça ifade etmişti. Burada ise, "te'sîr" yerine, onun fâil ve mef'ûle nisbetini mülâhaza etmekten ibaret olan "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manalarını zikretmiştir. Her ne kadar (ıstılâhî) "hâsıl bi'l-masdar"ı "ma'lûm" ve "mechûl" kısımlarına ayırmamış gibi görünse de, "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar"ı anlatırken -dış dünyadaki "eser"leri olması ve onlar sayesinde bu manaların mülâhaza edilebilmesi itibariyle- onlara da işaret etmiştir. "Lügavî hâsıl bi'l-masdar", daha sonraki dönemlerde gündeme gelecektir. "Kadr-i müşterek" ise, esasen masdarın ayrı bir manası olmayıp bütün bu manaların aynı anda kastedilebilme ihtimali düşünülerek söylenmiş kapsayıcı bir ifadeden ibarettir.

---

[536] **Emîr Pâdişah**, s. 34-35; **Ebü'l-Bekā**, s. 70-71; **Müneccimbaşı**, s. 110-112; **Yalvâcî**, s. 288.

Emîr Pâdişâh, masdarın manalarını “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirmiş; masdarın “masdar” (“te’sîr”: “ma‘lûm masdar”, “mechûl masdar”) ve “hâsıl bi’l-masdar” (“eser”) manalarında “hakîkat”; “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl” manalarında “mecâz” olduğunu belirtmiştir. “Varlık”-“yokluk” açısından yaptığı değerlendirmeye göre ise, masdarın “te’sîr”, yani “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları, dış dünyada mevcut olmayıp sadece aklın var kabul ettiği “emr-i itibârî”lerdir. “Hâsıl bi’l-masdar” manaları ise, onların “eser”leri olup dış dünyada mevcuttur.

Müneccimbaşı, Emîr Pâdişâh’ın görüşleriyle ilgili olarak bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur:

a) Emîr Pâdişâh’a göre, müteaddî masdar üç mana, “hâsıl bi’l-masdar” (eser), “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları arasında; lâzım masdar da iki mana, “hâsıl bi’l-masdar” (eser) ve “ma‘lûm masdar” manaları arasında “müşterek”tir ve bu manalarda kullanılması “hakîkat”tir.[537] Dolayısıyla masdarın, bu manalar arasında sayılmayan ve “masdarî mana” denilen “te’sîr” ve “îkā‘” manasında kullanılması “mecâz”dır.[538]

“Tahkik”in zâhirine bakıldığında doğru gibi görünse de, Müneccimbaşı’nın bu değerlendirmesi isâbetli değildir. Zira öncelikle Emîr Pâdişâh’ın yukarıda 3. maddede nakledilen, “masdarın ‘te’sîr’ ile ‘eser’ arasında müşterek olduğu”nu açıkça ifade eden sözlerini görmezden gelmiştir. İkinci olarak “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları, “te’sîr” manasının fâile ve mef‘ûle nisbetini mülâhaza etmekten ibarettir. Dolayısıyla Emîr Pâdişâh, onları söylemekle, “te’sîr”i de ifade etmiş olmaktadır.[539]

b) Burada zikredilen “oluş” (yani “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları), “mevcûd” ile “ma‘dûm” arasında üçüncü bir derece olarak “hâl”i (الْحَالُ) kabul edenlere göre, “hâl”dir. Dolayısıyla onlara göre, bu “oluş”, ne mevcûddur ne de ma‘dûmdur. “Hâl”i kabul etmeyenlere göre ise, “ma‘dûm”dur; dış dünyada varlığı olmayıp sadece aklın var kabul ettiği bir “emr-i itibârî”dir.[540]

Emîr Pâdişâh, “hâl”den hiç bahsetmediğine göre, ikinci görüşü tercih ediyor olmalıdır.

c) Emîr Pâdişâh’ın “(Müteaddî) masdar sebebiyle hâsıl olan ‘eser’; sudûr bakımında fâil ile, vukû‘ bakımından mef‘ûl ile kāimdir” sözünde zikredilen “kıyâm”ın (الْقِيَامُ), “arazın mahalli ile kāim olması” meselesinde meşhur olduğu gibi, “mekân tutmakta tâbilik” (التَّبَعِيَّةُ فِي التَّحَيُّزِ) manasında olması mümkün değildir. Çünkü bu durumda “bir arazın iki mahal ile kāim olması” lâzım gelir ki ilgili yerde açıklanan sebepten dolayı bu bâtıldır. Dolayısıyla bu “kıyâm”ın “nisbet” manasında olması gerekir. Buna göre Emîr Pâdişâh’ın yukarıdaki sözünün manası şöyle olur: “Zikredilen ‘eser’, sudûr bakımında fâile, vukû‘ bakımından mef‘ûle nisbet edilir”.[541] Ayrıca burada “vukû‘”un (الْوُقُوعُ) manası, meşhur ıstılâhî manasıyla “kıyâm” olmalıdır. Çünkü zikredilen “eser”, yani “müteaddî fiilin sonucunda meydana gelen hades” ancak mef‘ûl ile kāim olur. Fâil ile kāim olan ise, “hades”in (الْحَدَثُ) kendisi değil, “hadesi meydana getirmek” (إِحْدَاثُ الْحَدَثِ), yani “te’sîr”dir. Nitekim Allâme Adudüddîn el-Îcî, Mu‘tezile’ye verdiği cevapta bunu açıkça ifade etmiştir.[542]

---

[537] **Müneccimbaşı**, s. 115, 126-127.
[538] **Müneccimbaşı**, s. 115.
[539] Esasen Müneccimbaşı da hâşiyede (minhü) bu zâhirî çelişkiye dikkat çekmiş; ama çelişkiyi giderecek bağlantıyı kuramamıştır. **Müneccimbaşı**, s. 115.
[540] **Müneccimbaşı**, s. 112.
[541] **Müneccimbaşı**, s. 112-113.
[542] **Müneccimbaşı**, s. 113.

Müneccimbaşı, bu tenkitlerini yaparken “felsefî altyapı” başlığı altında bizzat kendisinden nakledilen bilgileri unutmuş gibidir. Zira o bilgilere göre, “masdar”ın ifade ettiği “te’sîr”, kesinlikle “fâilin zâtı” (müessir) ile kāim olur. Eğer masdar “müteaddî” ise, bu “te’sîr”in sonucunda, biri “fâil”de biri “mef‘ûl”de olmak üzere, iki “hareket” meydana gelir. Fâildeki hareket “metbû”; mef‘ûldeki hareket “tâbi”dir. Bu hareketlerin sonucunda da “fâilin zatına bitişik bir mahalde” (meselâ fâilin bedeninde) ve “mef‘ûl”de dış dünyada mevcut olan iki “eser” (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” [meselâ: “vuruculuk”] ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” [meselâ: “vurulmuşluk”]) hâsıl olur. Eğer masdar “lâzım” ise, ifade ettiği “te’sîr”, sadece fâilde bir “hareket” meydana getirir ve onun sonucunda da “fâilin zatına bitişik bir mahal”de bir “eser” (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”) hâsıl olur. Sonuç itibariyle, Müneccimbaşı’nın “kıyâm”la ilgili yaptığı tenkitte ifade ettiği gibi “bir arazın iki mahal ile kāim olması” söz konusu değildir. Çünkü müteaddî masdarın sonucunda, bir değil, iki “eser” meydana gelmekte ve o iki “eser”, iki ayrı “mahal” ile kāim olmaktadır. Dolayısıyla söz konusu mahzurdan kaçınmak için “kıyâm”ı “nisbet” ile te’vîl etmeye gerek yoktur. Emîr Pâdişâh’ın müteaddî masdarın sonucunda hâsıl olan “eser”i müfred sîğa ile ifade etmesi, Müneccimbaşı’nı yanıltmış olmalıdır. Aynı şekilde “vukû‘” ile ilgili tenkidini gerekçelendirirken söyledikleri de, başkalarını uyarmasına rağmen, kendisinin de o bilgileri karıştırdığını ve “müteaddî masdarın da fâil(in zatına bitişik bir mahal)de ‘eser’ meydana getirebileceği”ni gözardı ettiğini göstermektedir. Ayrıca Emîr Pâdişâh da zâten mef‘ûldeki “eser”in “vâki olduğu”nu değil, “vukû‘ bakımından kāim olduğu”nu ifade etmektedir. Dolayısıyla buradaki “vukû‘” kelimesini de “kıyâm” ile te’vîl etmeye gerek yoktur.

d) Emîr Pâdişâh, İsâm’ın “mechûl masdar”ın varlığını inkâr etmek için getirdiği delile cevap verirken, hakikî manada “ma‘lûm masdarın ma‘lûm fiilin, mechûl masdarın da mechûl fiilin bir cüz’ü olduğu”nu inkâr edip dilcilerin bu yöndeki sözlerini te’vîl etmek zorunda kalmıştır. Hâlbuki sen de haberdârsındır ki, “ma‘lûm masdarın sudûr bakımından fâile, mechûl masdarın vukû‘ bakımından mef‘ûle nisbet edilen ‘eser’ olduğu”nu kabul etseydi daha münasip ve tenkitlerden daha âzâde, hatta akla daha yakın ve daha doğru olurdu.[543]

Müneccimbaşı’nın bu tenkidi de isabetli değildir. Zira onun dediği gibi Emîr Pâdişâh, “ma‘lûm masdar” ile “mechûl masdar”ın “eser” olduğunu kabul etseydi, zâten böyle bir iddiada bulunmasına gerek kalmaz; tıpkı Molla Fenârî gibi, bunların aslında dış dünyada mevcut olan “hâsıl bi’l-masdar” olduğunu kabullenmiş olurdu. Hâlbuki Emîr Pâdişâh’a göre, bunlar, dış dünyada mevcut olan “eser” (“hâsıl bi’l-masdar”) değil; o “eser”den hareketle aklın mülâhaza ettiği, dış dünyada mevcut olmayan, ama o “eser”in sebebi kabul edilen “emr-i itibârî”lerdir. Bir başka ifadeyle, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”, “fâile ve mef‘ûle nisbet edilen eser” değil, “fâile ve mef‘ûle nisbet edilen te’sîr”dir. Dolayısıyla Müneccimbaşı’nın teklifini kabul etmesi, iddiasına bir fayda sağlamak yerine, ondan vazgeçmesine ve Molla Fenârî’ye yönelttiği tenkitlerin kendisine yönelmesine sebep olur.

18- ABDÜLHAKÎM ES-SİYÂLKÛTÎ (ö. 1067/1657)

Abdülhakîm es-Siyâlkûtî,[544] “nahiv” ilmine dair *Hâşiye alâ Abdilğafûr* adlı eserinde, “masdarın manaları”yla ilgili çeşitli bilgiler verir. Bunlar iki madde hâlinde şöyle zikredilebilir:

1- Siyâlkûtî, Abdülgafûr el-Lârî’nin “hamd” kelimesiyle ilgili olarak yukarıda nakledilen sözlerini açıklarken şöyle der:

---

543 **Müneccimbaşı**, s. 113-115, 148.

544 **Abdülhakîm es-Siyâlkûtî:** Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî (988-1067/1580-1657). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, III, 283; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 60; Mustafa Akçay, “Siyâlkûtî”, *DİA*, XXXVII, 292-293.

Abdülgafûr: Veya bu iki masdar arasındaki "**kadr-i müşterek**"e ihtimali olur.

Siyâlkûtî: *Radî*'de zikredildiğine göre, masdar, fâile veya başka bir müteallaka (nâibü'l-fâile) nisbeti göz önünde bulundurulmaksızın, "**sadece hades**" (الْحَدَثُ السَّاذَجُ) için vaz' edilmiştir. Hâlbuki fiilin mefhûmunda vaz'î olarak "nisbet" nazar-ı itibara alınır. Dolayısıyla "masdar": 1- Fâile nisbet edilmesi bakımından göz önünde bulundurulursa, "**ma'lûm masdar**"dır (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ); 2- Fâil dışında bir müteallaka (nâibü'l-fâile) nisbeti göz önünde bulundurulursa, "**mechûl masdar**"dır (مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ); 3- Bunlardan hiçbiri göz önünde bulundurulmazsa, "**kadr-i müşterek**"tir (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ). 4- "**Kadr-i müşterek**"in "hamd lafzının kullanıldığı bütün manalar" (مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ لَفْظُ «الْحَمْدِ») olduğu da söylenmiştir.

Abdülgafûr: "**Hâsıl bi'l-masdar**"a (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) da ihtimâli olabilir.

Siyâlkûtî: "**Masdarî mana**" (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ), "fiil" (etki) veya "infi'âl" (edilgi) makūlesindendir. Dolayısıyla o, "zâtı kalıcı olmayan bir şey"dir (أَمْرٌ غَيْرُ قَارِّ الذَّاتِ). "**Hâsıl bi'l-masdar**" ise, "onun sonucunda hâsıl olan kalıcı **hey'et**"tir (الْهَيْئَةُ الْقَارَّةُ الْمُتَرَتِّبَةُ عَلَيْهِ). Sonuç itibâriyle "hamd" (الْحَمْدُ) kelimesi: 1- Masdarî manasıyla "övmek" (سُتُودَنْ); 2- "Hâsıl bi'l-masdar" manasıyla "övgü"dür (سِپَاسْ). "Hâsıl bi'l-masdar"dan maksat, "vurmak" (الضَّرْبُ) masdarının sonucunda meydana gelen "acı" (الْأَلَمُ) gibi, "masdarî mana sonucunda meydana gelen **eser**" (الْأَثَرُ) değildir.[545]

Siyâlkûtî, böylece bütün kısımlarıyla ("ma'lûm masdar", "mechûl masdar", "kadr-i müşterek") "masdar" manasını ve kısımlara ayırmadan "hâsıl bi'l-masdar" manasını saymıştır. Ayrıca "kadr-i müşterek" kavramının, daha önce Abdülgafûr ve Mîr Ebü'l-Feth tarafından kullanılan iki manasına dikkati çekmiştir. Öte yandan masdarın manalarını "makūlât" açısından değerlendirmiş ve Farsça karşılıklarını da vererek "hamd" kelimesi üzerine uygulamıştır. Son olarak da "hâsıl bi'l-masdar" kavramından maksadın, ileride Kazâbâdî tarafından "lügavî hâsıl bi'l-masdar" adı verilecek olan manasının olmadığını belirtmiştir. Bu açıdan bakıldığında o, metinler içinde, olumsuz da olsa, "lügavî hâsıl bi'l-masdar"a ilk işaret eden müellif olmuştur.

2- Siyâlkûtî, aynı eserinin gayr-i munsariflik illetlerinden biri olan "adl" bahsinde ise şöyle der:

Şârih Radî, masdar bahsinde zikretmiştir ki: 1- Masdar, "**sadece hades**" (الْحَدَثُ السَّاذَجُ) için; 2- Ma'lûm fiil, "kāim olduğu şeye (yani fâile) nisbet edilen hades" için; 3- Mechûl fiil de, "kāim olduğu şey dışındaki zaman, mekân, mef'ûlün bih, âlet ve sebebe (yani nâibü'l-fâile) nisbet edilen hades" için vaz' edilmiştir.

Sonuç itibariyle "kāim olduğu şey"e (fâile) veya "onun dışında kendisiyle alâkalı olan şeyler"e (nâibü'l-fâile) nisbet edilmek, fiilin mefhumunda vardır; masdarın mefhumunda yoktur, ama varoluşta gereklidir. Dolayısıyla masdar: 1- Fâile izâfe edilirse, "**ma'lum masdar**" (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ); 2- Mef'ûle izâfe edilirse, "**mechûl masdar**" (مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ) olur. 3- Eğer beraberinde fâil veya mef'ûlden hiçbiri zikredilmezse, her iki manaya da ihtimali olur.

---

[545] Abdülhakîm es-Siyâlkûtî, *Hâşiye alâ Abdilgafûr*, Mısır: Bulak Matbaası, 1256, I, 3-4; **Tehânevî**, s. 174-175.

> Böylece ortaya çıkmıştır ki, söylenen şu sözün altında hiçbir fâide yoktur: *Masdar sîğaları, sadece "kendisiyle kāim olduğu şey"* (مَا قَامَ بِهِ) *için vaz' edilmiştir. "Masdar sîğalarının, 'vurmak'* (الضَّرْبُ) *masdarının 'vurucu olmak'* (الضَّارِبِيَّةُ=كَوْنُ الشَّيْءِ ضَارِبًا) *manasında olması gibi, 'fâilin sıfatı olan şey'* (مَا هُوَ صِفَةٌ لِلْفَاعِلِ) *için; yine 'vurmak'* (الضَّرْبُ) *masdarının 'vurulmuş olmak'* (الْمَضْرُوبِيَّةُ=كَوْنُ الشَّيْءِ مَضْرُوبًا) *manasında olması gibi 'mef'ulün sıfatı olan şey'* (مَا هُوَ صِفَةٌ لِلْمَفْعُولِ) *için vaz' edildiği" iddiasına delil gerekir*".[546]

Siyâlkûtî burada ise, "masdar" manalarının gerekçelerini ve bazı karînelerini anlatıp isim vermeden bu manaları inkâr eden İsâm'ı tenkit etmiştir. Bununla birlikte Siyâlkûtî'nin "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" ile "ma'lûm hâsıl bi'l-masdar" ve "mechûl hâsıl bi'l-masdar"ın tabirleri arasında fark görmediği anlaşılmaktadır.

Tehânevî, Siyâlkûtî'nin bu açıklamasına ilâveten, Molla Fenârî'nin "ma'lûm masdar ve mechûl masdar denilen şeylerin aslında 'hâsıl bi'l-masdar' olduğu" şeklindeki görüşünün de geçersiz olduğunun ortaya çıktığını söyler.[547]

19- ŞİHÂBÜDDÎN EL-HAFÂCÎ (ö. 1069/1659)

Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin[548] *Risâle fî beyâni'l-masdar ve'l-hâsıl bi'l-masdar* adlı risâlesi, metinler arasındaki ikinci müstakil çalışmadır. Hafâcî, daha sonra yazdığı anlaşılan ve *Hâşiyetü'ş-Şihâb* adıyla meşhur olan eserinde de yer yer "masdarın manaları" konusuna değinir. Ancak gerek çok az nüshası bulunan bu risâlesinde ve gerekse çok meşhur olan *Hâşiyetü'ş-Şihâb*'ında serdettiği, zaman zaman birbiriyle çelişen görüşlerine sonrakiler tarafından pek itibar edilmemiş; -Müneccimbaşı hariç tutulursa- metinlerde atıfta bulunulmamıştır.

Hafâcî'nin, bir kısmı Emîr Pâdişâh'a reddiye mâhiyetinde olan bu risâlesindeki görüşleri, yer yer *Hâşiyetü'ş-Şihâb* ile de karşılaştırılarak, altı madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Hafâcî, kısa önsözünde "besmele", -"hamdele" yerine geçen- "tesbîh" ve "salât ü selâm"dan sonra, risâlenin adını söyler ve bu risâleyi "teemmül ve tedebbür edenler"e hediye olmak üzere hazırladığını belirtir.[549]

2- Hafâcî, Ebû Hayyân'ın hocası Şâtıbî'den (ö. 684/1285)[550] "ism-i masdar"a;[551] Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ile öğrencisi Murâdî'nin (İbn Ümmi Kāsım'ın) (ö. 749/1348)[552] *et-Teshîl* şerhlerinden "masdarın -manada mef'ûl olan- muzâfun ileyhinin tâbilerinde câiz olan vecihler"e[553] dair ibâreler naklettikten sonra çıkardığı sonuçları şöyle özetler:

---

[546] Abdülhakîm es-Siyâlkûtî, *Hâşiye alâ Abdilgafûr*, I, 116-117; **Tehânevî**, s. 174-175.

[547] **Tehânevî**, s. 175.

[548] **Şihâbüddîn el-Hafâcî:** Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (977-1069/1569-1659). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 238-239; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 286; Ali Şakir Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddin", *DİA*, XV, 72-73.

[549] **Hafâcî**, s. 39.

[550] **Şâtıbî:** Ebû Abdillâh Radıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Ensârî eş-Şâtıbî el-Lügavî (601-684/1204-1285). Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 28; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 555.

[551] **Hafâcî**, s. 40.

[552] **Murâdî:** Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedruddîn Hasan b. Kāsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî (ö. 749/1348). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 211; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 578-579; Hüseyin Tural, "İbn Ümmü Kāsım", *DİA*, XX, 433-434.

[553] İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, III, 121; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, XI, 95, 96, 97-98; Murâdî, *Şerhu't-Teshîl*, s. 692; **Hafâcî**, s. 40 (Hafâcî'nin nakilde bulunduğu Ebû Hayyân ve Murâdî'nin *et-Teshîl* şerhlerinde

Ben derim ki:

Bunlar, güvenilir nahiv imamlarının söyledikleri sözlerdir. İki meseleyi ihtivâ eder:

Birinci Mesele: “Masdar” ile “ism-i masdar” arasındaki farktır.

Buna göre: 1- “İsm-i masdar”, nahivcilerin zikrettiği masdar vezinlerine uymayan, zâid mîm ile başlamayan (yani “masdar-ı mîmî” olmayan)[554] ve cinsin özel ismi (alem-i cins) olmayan isimdir. Lafız bakımından aralarındaki fark budur. 2- Mana bakımından aralarındaki fark ise şudur: “Masdar”, mef’ûlde hâsıl olan “eser” değil; fâilin fiili olan “te’sîr”dir. “Selâm verdi” (سَلَّمَ) fiili gibi. Onun masdarı, “selâm” (السَّلَامُ) değil, “selâm vermek”tir (التَّسْلِيمُ).

İkinci Mesele: Masdar “en+fiil” («أَنْ» والْفِعْلُ) ile te’vîl edilir. Onun fiili, ya “**ma‘lûm**” (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ) veya “**mechûl**” (مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ) olur. Dolayısıyla, az önce işittiğin gibi, masdara -amel konusunda- onlardan her birinin hükmü verilebilir. Arap dili âlimleri ve müfessirler nezdinde sahih olan görüş budur.[555]

Hafâcî, birinci meselede, “masdar”ın -ister “lâzım” ister “müteaddî” olsun- genel olarak fâilin fiili olan “te’sîr” manasını; “ism-i masdar”ın ise, mef‘ûlde hâsıl olan “eser” manasını ifade ettiğini, yani “hâsıl bi’l-masdar” olduğunu belirtmiştir.[556] Ancak risâlenin devamında (aşağıda 3. madde ile 4. maddenin b bendinde) masdarı “lâzım” ve “müteaddî” olmak üzere ikiye ayıracak ve “müteaddî masdar”ın “te’sîr” manasını; “lâzım masdar”ın “eser” manasını ifade ettiğini söyleyecektir. Hâlbuki nahiv kitaplarında “masdarın amel etmesi” konusunda verilen bilgilere ve misallerine bakıldığında, “ism-i masdar”ın da tıpkı “masdar” gibi amel ettiği ve “eser” manasını değil, “te’sîr” manasını ifade ettiği görülecektir.

İkinci meselede (ve aşağıda 4. Maddenin a bendinde), sahih olan görüşe göre, -en azından amel eden- “masdar”ın “ma‘lûm” da “mechûl” da olabileceğini belirtmiştir. Ancak bu risâlenin devamında (aşağıda 4. Maddenin c bendinde) ve *Hâşiyetü’ş-Şihâb* adlı eserinin çeşitli yerlerinde[557] bu konudaki ihtilafa da yer verecek; Kûfeliler ile Molla Fenârî’nin görüşünü tercih ederek “mechûl masdar” diye bir şey bulunmadığını, öyle olduğu iddia edilen şeyin aslında “hâsıl bi’l-masdar” olduğunu söyleyecektir.

3- Hafâcî, Emîr Pâdişâh’ın adını vermeden, müteahhirînden birinin “masdar ile ism-i masdar arasındaki farka dair bir risâle”sinin bulunduğunu; faydalı faydasız pek çok şey ihtivâ ettiğini; ondan bazı önemli hususları zikredeceğini belirtir. Sonra da Molla Fenârî ile Seyyid Şerîf’in görüşlerini ve Emîr Pâdişâh’ın Seyyid Şerîf’in sözlerinden çıkarttığı sonucu nakleder ve konuyla ilgili kendi kanaatini şöyle ifade eder:

Ben derim ki:

Yukarıda zikredilenlerden, lafız ve mana bakımından “**masdar**” ile “**ism-i masdar**” arasındaki fark anlaşılmıştı.

---

verdikleri bilgiler, yukarıda İbn Mâlik’in görüşleri verilirken bizzat kendi şerhinden nakledilen bilgiler çerçevesindedir.).

554 Risâlenin nüshalarında bu ifade “zâid hemze ile başlamayan” (وَلَا مَبْدُوءًا بِهَمْزَةٍ زَائِدَةٍ) şeklindedir. Müellifin nakilde bulunduğu kaynaktaki b maddesine dayanılarak bu şekilde tashih edilmiştir. Ancak a maddesinde verilen görüşe göre, “masdar-ı mîmî”, “ism-i masdar” olup “masdar” gibi amel eder.

555 **Hafâcî**, s. 41-42.

556 Müellifin buna benzer bir başka değerlendirmesi için bkz. Hafâcî, *Haşiyetü’ş-Şihâb*, Beyrut: Dâru Sâdır, ty, VII, 278 (Sâffât, 37/96).

557 Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, I, 285 (Bakara, 2/7); III, 292-293 (Mâide, 5/106); VI, 264 (Enbiyâ, 21/73).

> “**Hâsıl bi’l-masdar**”a gelince, onu “**nahivciler**” değil, “**usûlcüler**” zikretmişlerdir. Konunun özeti şudur:
>
> 1- “**Masdar**”, hem “**te’sîr**” (التَّأْثِيرُ) hem de “**eser**” (الْأَثَرُ) için kullanılır.
>
> 2- “**Hâsıl bi’l-masdar**” ise, “**eser**”dir (الْأَثَرُ). Dolayısıyla o, “masdar”dan daha husûsîdir.
>
> 3- Muhakkıklar, “hakîkî fâil” ile “lügavî fâil” arasında fark olduğunu söylemişlerdir. a) Birincisi (“hakîkî fâil”), “fiili îcâd eden”dir. b) İkincisi (“lügavî fâil”), “fiilin kendisiyle kāim olduğu kişi”dir.
>
> 4- Buraya kadar zikredilenlerin gereği şudur: a) “Müteaddî fiilin masdarı”, “**te’sîr**” (التَّأْثِيرُ) ve “**eser**” (الْأَثَرُ) için kullanılır. b) “Lâzım fiilin masdarı”, sadece “**eser**”e (الْأَثَرُ) delâlet eder. c) Birincinin (“müteaddî fiilin masdarı”nın) her ikisi için de kullanılması, “hakîkat”tir. Çünkü o, “**iki taraf (fâil ile mef‘ûl) arasındaki nisbet**”tir (نِسْبَةٌ بَيْنَ الطَّرَفَيْنِ).[558]

Hafâcî, son söylediği hususu, yani “müteaddî fiilin masdarının iki taraf (fâil ile mef‘ûl) arasındaki nisbet olduğu”nu Teftâzânî’nin de açıkça ifade ettiğini belirtir. Sonra da yukarıda Teftâzânî’nin görüşlerini verirken *Hâşiye ale’l-Keşşâf* adlı eserinden nakledilen “müteaddî fiillerin (masdarlarının) fâil ile mef‘ûl arasındaki izâfetler olduğu; fâile izâfetle ‘ma‘lûm masdar’, mef‘ûle izâfetle ‘mechûl masdar’ kabul edileceği”ne dair sözlerini zikreder. Aynı şekilde Zemahşerî’nin de “masdarın ‘mechûl’ olabileceği”ni belirttiğini ilâve eder.[559] Hafâcî, burada söylediklerini, aşağıda (4. maddenin b bendinde) yine Teftâzânî’nin bu sözlerine dayandırdığı kendi “tahkîk”ini anlatırken biraz da açacaktır. Bundan dolayı değerlendirilmesi de orada yapılacaktır.

4- Hafâcî, Emîr Pâdişah’ın risâlesinden naklettiği bilgileri, “onun zikrettiği hususlarda çeşitli yönlerden hatalar vardır” diyerek, dört madde hâlinde tenkit eder:

a) Birincisi: Hafâcî, Emîr Pâdişâh’ın Molla Fenârî’den naklettiği: “Dilcilerin ‘müteaddî masdar’ın bazen ‘ma‘lûm masdar’, bazen de ‘mechûl masdar’ olduğuna dair sözleri, dikkatsiz bir ifadedir…” sözünü şöyle tenkit eder:

> Onun bu sözü, daha önce de geçtiği gibi, nahivcilerin sözlerine aykırıdır. Zira bunlar (“ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları), iki hakîkî manadır. Nahivcilerin, (“masdar”ın manada) “nâibü’l-fâil” (olan “muzâfun ileyh”)ine “merfû ma‘tûf” getirmeleri ve müfessirlerin de zikrettiği gibi Mâide (5/106) âyetinde “merfû (ma‘mûl)”ü (“nâibü’l-fâil” olarak) irâblandırmaları, bunu açıkça gösterir.[560]

Hafâcî, 2. maddedeki ikinci meselede olduğu gibi, burada da “mechûl masdar”ın varlığını kabul edip Molla Fenârî’yi tenkit etmiştir. Ancak bu maddenin c bendinde ve *Hâşiyetü’ş-Şihâb* adlı eserinin çeşitli yerlerinde,[561] hatta burada delil olarak gösterdiği Mâide âyetinin tefsirinde[562] konunun ihtilâflı olduğunu söyleyip diğer görüşü tercih edecektir.

b) İkincisi: Hafâcî, Emîr Pâdişâh’ın “Seyyid Şerîf’e göre, ‘mef‘ûl-i mutlak’ın manasının sadece ‘eser’ olduğu”na dair sözünü, “… masdarın …” şeklinde değiştirerek nakleder ve bu sözü Seyyid Şerîf’e iftira sayarak şöyle tenkit eder:

---

558 **Hafâcî**, s. 45; a.mlf., *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, VII, 278 (Sâffât, 37/96).
559 **Hafâcî**, s. 46-47.
560 **Hafâcî**, s. 47.
561 Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, I, 285 (Bakara, 2/7); VI, 264 (Enbiyâ, 21/73).
562 Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, III, 292-293 (Mâide, 5/106).

> Emîr Pâdişâh'ın Seyyid Şerîf'ten naklettiği bu söz, ona iftirâdır (tekavvül). Zira Seyyid Şerîf, "masdar kavramının kullanılmasında 'eser'in 'te'sîr' gibi olduğu"nu açıkça ifade etmiştir. Çünkü "eser"i "te'sîr"e benzeyen (/muâdil?) bir "asıl" olarak kabul etmiştir. O halde Emîr Pâdişâh, "ona göre, 'masdar'ın sadece 'eser' olduğu"nu nasıl iddia edebilir?! Emîr Pâdişâh'ın bu tavrı gariptir ve Seyyid Şerîf'ten naklettiğine de aykırıdır. (Nitekim) sözünün devamında "Şöyle denilemez …" ifadesiyle zikrettiği soru ve cevapta bizzat kendisi de bunu itiraf etmiş olmaktadır.[563]

Hafâcî'nin bu tenkidi isabetsizdir. Zira yukarıda da nakledildiği üzere, Emîr Pâdişah, Seyyid Şerîf'e göre, "masdar"ın değil, "mef'ûl-i mutlak"ın sadece "eser" olduğunu; dolayısıyla nahivcilerin "mef'ûl-i mutlak"a "masdar" demelerinin dikkatsiz bir ifade olup "te'sîr" ile "eser"i ayırmamaktan kaynaklandığını söylemiştir. Seyyid Şerîf'in bizzat kendi eserlerinden yapılan iktibaslar da Emîr Pâdişâh'ı teyit etmektedir. Dolayısıyla burada bir "iftira"dan söz edilecekse, o, Emîr Pâdişâh'ın yaptığı değil; Emîr Pâdişâh'ın sözünü eksik olarak ve değiştirerek nakleden Hafâcî'nin yaptığıdır. Ayrıca Emîr Pâdişâh, Hafâcî'nin bahsettiği soru ve cevapta, "masdarın hem 'te'sîr' hem 'eser' manasını ifade ettiği"ni değil, "hades" ile "hey'et" arasındaki farkı anlatmaktadır.

Hafâcî, daha sonra bu konuyla ilgili kendi "tahkîk"ini, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Keşşâf*'taki sözü olduğunu vehmettirecek bir takdim ile[564] şöyle ifade eder:

> Tahkîk, Fâzıl Teftâzânî'nin *Keşşâf Şerhi*'nde de açıkça ifade ettiği gibi, şöyledir:
>
> Fiil ya "müteaddî"dir ya da "lâzım"dır: 1- Birincisi ("**müteaddî**"), hem "**te'sîr**" (التَّأْثِيرُ) hem de "**eser**" (الْأَثَرُ) için kullanılır. Çünkü onun manası, "**nisbetin iki tarafından biri**"dir (أَحَدُ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ). O ise, "fâil" tarafından "**te'sîr**", "mef'ûl" tarafından "**eser**" ve "**teessür**"dür. Dolayısıyla o (masdar), onlardan her birine, "recül/adam" (الرَّجُلُ) kelimesinin Zeyd ve Amr'a delâlet ettiği gibi, "lafzî iştirâk" olmaksızın (yani "manevî iştirâk" ile) delâlet eder. 2- "**Lâzım**" ise, sadece "**lügavî fâil**[565] **ile kāim olan eser**"e delâlet eder.
>
> 1- "**Müteaddî**", "**te'sîr**"e "**vaz'**" yoluyla; "**hakîkî fâil**"e "**iltizâm**" yoluyla delâlet eder. 2- "**Lâzım**" ise, her ikisine de "**iltizâm**" yoluyla delâlet eder.[566]

Hafâcî'nin, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Keşşâf*'taki "müteaddî fiillerin fâil ile mef'ûl arasındaki izâfetler olduğu"na dair sözlerinden bu sonucu çıkartması isabetli değildir. Zira Teftâzânî, görüşleri verilirken de geçtiği gibi, diğer eserlerinde bu konudaki görüşlerini gayet net bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre, "müteaddî" olsun "lâzım" olsun, bütün masdarlar, "te'sîr" manasını ifade eder. "Müteaddî masdarlar"ın sonucunda, hem "fâil"de hem "mef'ûl"de; "lâzım masdarlar"ın sonucunda ise, -"mef'ûl" almadıkları için- sadece "fâil"de bir "eser" hâsıl olur. O, bazı yanlış anlamaları önlemek için, özellikle "lâzım masdarlar"dan misâl getirerek onların da "te'sîr" ifade ettiğini ortaya koymuştur. Kaldı ki, onun *Şerhu'l-Keşşâf*'taki sözlerinin devamı incelendiğinde, oradaki amacının "masdarın manalarını tespit etmek" değil, "ma'lûm ve mechûl masdar manalarının izâhını yapmak" olduğu açıkça görülmektedir.

---

[563] **Hafâcî**, s. 48.

[564] Nitekim aşağıda geleceği üzere, Müneccimbaşı, bu tahkîki Teftâzânî'nin sözü zannederek çeşitli yönlerden tenkit etmiş ve Teftâzânî'nin diğer eserlerindeki görüşleri ile buradaki görüşler arasındaki çelişkileri gidermek için de birtakım değerlendirmeler yapmıştır. Doğrusu biz de ilk bakışta onun gibi zannetmiştik. Ancak Teftâzânî'nin ilgili eserinde bu ibareyi bulamayıp Hafâcî'nin yukarıda 3. Maddede naklettiğimiz ifadeleri ile buradakileri karşılaştırınca, bu ifadelerin Teftâzânî'ye değil, Hafâcî'ye ait olduğu kanâatine vardık.

[565] "Hakîkî fâil" ile "lügavî fâil"in tarifleri ve bu tariflere yapılan itirazlar için bkz. **Hafâcî**, s. 45, 56-57 (Burada zikredilen bilgiler, ikinci bölümde "Müessir" başlığı altında verilmiştir).

[566] **Hafâcî**, s. 48; **Müneccimbaşı**, s. 150-152.

Öte yandan Hafâcî'nin bahsettiği "te'sîr" ve "eser"in, diğer müelliflerin bahsettiklerinden farklı olduğu da anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 1- "Lâzım masdarlar"da diğer müelliflerin bahsettikleri "eser", o lâzım masdarın ifade ettiği "te'sîr"in sonucunda "fâil"de hâsıl olur. Hafâcî'nin bahsettiği "lügavî fâil ile kāim olan eser" ise, başka bir (müteaddî) masdarın ifade ettiği "te'sîr"in sonucunda hâsıl olmalıdır. Zira o, eğer "eser"in o lâzım masdarın sonucunda hâsıl olduğunu düşünüyor olsaydı, lâzım masdarın da "te'sîr" manasına delâlet etttiğini kabul etmesi gerekirdi. Lâzım masdarın "te'sîr"e değil, sadece "eser"e delâlet ettiğini söylediğine göre, o "eser"i meydana getiren "te'sîr"e başka bir masdarın delâlet etmiş olması gerekir. Nitekim -"kırmak" (الْكَسْرُ) masdarının mef'ûlünde meydana getirdiği "eser"i ifade eden "kırılmak" (الْاِنْكِسَارُ) masdarı gibi- "mutâvaat" manası ifade eden masdarlar ile ilgili yaptıkları açıklamalar düşünüldüğünde, dilcilerin farklı masdarlar arasında da "te'sîr"-"eser" ilişkisi kurdukları görülmektedir ki muhtemelen Hafâcî'nin konuya bu açıdan bakmasının sebebi de bu tür açıklamalardır. Ancak konuya bu açıdan bakıldığında, "masdar"-"hâsıl bi'l-masdar" ayrımına sebep olan esas konudan uzaklaşılmakta ve "lâzım masdarın, 'masdar manası'na değil, sadece 'hâsıl bi'l-masdar' manasına delâlet etmesi" gibi garip bir sonuç ortaya çıkmaktadır. 2- Aynı şekilde diğer müelliflere göre, "müteaddî masdarlar" da "te'sîr" manasına delâlet eder ve o "te'sîr"in sonucunda da hem "fâil"de hem de "mef'ûl"de "eser" hâsıl olur. Hafâcî, eğer "müteaddî masdarlar" konusunda da, "lâzım masdarlar" konusunda yaptığı gibi, farklı masdarlar arasında "te'sîr"-"eser" ilişkisi kursaydı kendi içinde daha tutarlı olmuş olurdu. Nitekim -"öğretmek" (التَّعْلِيمُ) masdarının ifade ettiği "tesîr"in sonucunda mef'ûlünde meydana gelen "eser"i ifade eden "öğrenmek" (التَّعَلُّمُ) masdarı gibi- bazı "müteaddî masdarlar" da başka bir "müteaddî masdar"ın mef'ûlünde meydana getirdiği "eser"i ifade eder. Ancak o, "müteaddî masdarlar" konusunda, aynı müteaddî masdarın ifade ettiği "te'sîr"in fâil ve mef'ûl tarafından nasıl göründüğüne, bir başka ifade ile fâil ve mef'ûlde meydana getirdiği "eserler"e bakmış; "fâil"de meydana getirdiği esere "te'sîr", mef'ûlde meydana getirdiği esere ise "eser" demiştir. Sonuçta onun "müteaddî masdar"ın delâlet ettiğini söylediği "te'sîr" de "eser"den ibarettir.

Müneccimbaşı, Hafâcî'nin tahkîkini -Teftâzânî'nin sözü zannederek de olsa- haklı olarak birçok yönden değerlendirmiş ve tenkit etmiştir. Bunlar, beş madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

(1) Müneccimbaşı, Hafâcî'nin, "müteaddî fiilin hem 'te'sîr' hem de 'eser' için kullanılması"nın gerekçesi olmak üzere söylediği "Çünkü onun (müteaddî fiilin) manası, 'nisbetin iki tarafından biri'dir (أَحَدُ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ)" ifadesini naklettiği yerde bir hâşiye (minhü) düşüp onun "nisbet" ile neyi kastettiğine dair üç ihtimal ileri sürer ve bunları şöyle değerlendirir:

> Teftâzânî'nin bu sözünde tartışma (bahs) vardır. Çünkü:
>
> 1- Eğer "nisbet" ile -ilk anda akla geldiği gibi- "**eser ile müessir arasındaki nisbet**"i kastediyorsa, bu durumda "müteaddî masdarın fâile **vaz'** yoluyla delâlet etmesi" lâzım gelir. Hâlbuki hiç kimse bunu söylememiştir.
>
> 2- Eğer "nisbet" ile -ilk anda akla gelene aykırı olmakla beraber- "**eser ile te'sîr arasındaki nisbet**"i kastediyorsa, bu durumda onun "O ise, fâil tarafından 'te'sîr'; mef'ûl tarafından 'eser' ve 'teessür'dür" sözünün manasız (lağv) olması gerekir. Ayrıca "fâilin te'sîri"nin mukabili, "mef'ûl üzerine vâki olan eser" değil, "mef'ûlün teessürü"dür.

> 3- Eğer “nisbet” ile -gerçekten çok uzak bir ihtimal olmakla birlikte- “**fâil ile mef‘ûl arasındaki nisbet**”i kastediyorsa, bu durumda “müteaddî masdarın hem fâile hem de mef‘ûle **vaz‘** yoluyla delâlet etmesi” lâzım gelir. Bunun bâtıl olduğu bedihîdir.[567]

Müneccimbaşı, bu hâşiyenin yanına bir başka hâşiye düşerek Teftâzânî’nin (doğrusu Hafâcî’nin) bu üç ihtimalden hangisini kastetmiş olabileceğine dair kendi tahminini söyler ve şöyle değerlendirir:

> Teftâzânî, sanki sonuncu nisbeti, yani “**fâil ile mef‘ûl arasındaki nisbet**”i kastetmiştir. Zira ilk iki nisbetten birini kastetmiş olsaydı, bunu (“müteaddî fiil”e) tahsis etmesinin kesinlikle bir gerekçesi olmazdı. Çünkü o nisbetlerden her biri, “müteaddî”de bulunduğu gibi, “lâzım”da da bulunur. Ama sonuncu nisbet böyle değildir; sadece “müteaddî”ye mahsustur. Bu ihtimaldeki tekellüfler ise, sana gizli kalmaz: Önce fâilden “te’sîr”, mef‘ûlden “teessür”; sonra da “te’sîr”den “eser” kastediliyor. Böylece tekellüften sonra tekellüf lâzım geliyor.[568]

(2) Müneccimbaşı, Hafâcî’nin, “müteaddî fiilin hem ‘te’sîr’ hem de ‘eser’e ‘lafzî iştirâk’ olmaksızın delâlet ettiği”ni söylediği yerde düştüğü hâşiyede, onun bu görüşünü şöyle değerlendirir:

> Şu husus gözünden kaçmasın ki:
>
> Dilciler (kavim) -ve aynı şekilde Allâme (Teftâzânî)-, eğer bu ifade ile “masdarın ‘masdarî mana’ ve ‘hâsıl bi’l-masdar’, yani ‘te’sîr’ ve ‘eser’ için kullanılmasının, -masdarın, Allâme’nin de zikrettiği gibi, meselâ ‘**nisbetin iki tarafından biri**’ (أَحَدُ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ) mefhûmu gibi, her iki manayı da kapsayan bir mefhûm için vaz‘ edildiğini kabul etmek sûretiyle- ‘**iştirâk-i ma‘nevî**’ yoluyla olduğunu kabul ettikleri”ni kastediyorlarsa, bunun -masdarın “**te’sîr ve eser arasındaki nisbetin iki tarafından biri**” (أَحَدُ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ بَيْنَ «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ») mefhûmu için vaz‘ edildiği kabul edilmek sûretiyle- hem “müteaddî” hem de “lâzım”ı kapsayacak şekilde kabul edilmesi, daha evlâ ve tenkitlerden daha âzâdedir. (Zira) şüphesiz bu “nisbet”, hem “lâzım”da hem de “müteaddî”de, inkâra hiçbir yol olmayacak şekilde mevcuttur.
>
> **Şöyle denemez:** Şüphesiz “lâzım masdar”, “eser”den başkası için kullanılamaz. Çünkü o, vaz‘î olarak sadece “eser”e delâlet eder.
>
> **Çünkü biz şöyle diyoruz:** Bu iddiâ “tahakküm” (zorbalık/delilsiz iddiâ) kabîlindendir. Zira, meselâ “Zeyd’in hızlı kalkması bizi şaşırttı” (أَعْجَبَنَا قِيَامُ زَيْدٍ سَرِيعًا.) veya “Zeyd’in yavaş oturması bizi şaşırttı” (أَعْجَبَنَا قُعُودُ زَيْدٍ بَطِيئًا.) dediğimiz zaman, şüphe yoktur ki, burada “kalkmak” (الْقِيَامُ) ve “oturmak” (الْقُعُودُ) (lâzım masdarların)dan maksat, “mâlum hey’etleri ihdâs etmek”tir, yoksa “o hey’etlerin kendisi” değildir.
>
> Ayrıca “lâzım”ın “masdarî mana”da, yani “te’sîr”de kullanılmasına, aklen ve naklen mâni nedir?!
>
> **Şöyle diyemezsin:** Niçin, zikredilen misaldeki (mahzûf “mef‘ûl-i mutlaklar”ın sıfatları olan) “hızlı” (سَرِيعًا) ve “yavaş” (بَطِيئًا) kelimeleri (mecâzî olarak “masdarî mana”da) kullanıldığı gibi, “lâzım (masdar)”ın da karîne-i mânia ile mecâz yoluyla “masdarî mana”da kullanılması mümkün olmasın?

[567] **Müneccimbaşı**, s. 150-151.
[568] **Müneccimbaşı**, s. 151.

> **Çünkü** bu ihtimal “müteaddî”de de geçerlidir. Ayrıca “hakîkat” imkânı varken “mecâz”ın hiçbir gerekçesi olmaz. Evet, eğer “lâzımın ‘eser’ manasında çok kullanıldığı”nı iddia etseydi bunun bir gerekçesi olurdu. Teemmül olunsun![569]

(3) Müneccimbaşı, Hafâcî’nin, “lâzımın sadece ‘lügavî fâil ile kāim olan eser’e delâlet ettiği”ni söylediği yerde düştüğü hâşiyede, onun bu görüşünü şöyle değerlendirir:

> Sana gizli kalmaz ki: hem “lâzım”da hem de “müteaddî”de “fâil ile kāim olan şey”, “ihdâs”dır (الْإِحْدَاثُ). “Eser”in, yani “hades”in (الْحَدَثُ) “fâil” ile kāim olmasına hiçbir yol yoktur. (Zira bu durumda) “aynı şeyin hem ‘fâil’ (müessir) hem de ‘kābil’ (müteessir) olması” lâzım gelir. Bilakis “eser”, -daha önce tahkiki geçtiği üzere-: 1- Ya “müteaddî”de olduğu gibi “fâilin zâtından ayrı bir şey (mahal)” ile;[570] 2- Ya da “lâzım”da olduğu gibi “fâilin zâtına bitişik bir şey (mahal)” ile kāim olur. Tezekkür ve tedebbür olunsun![571]

(4) Müneccimbaşı, Teftâzânî’ye ait olduğunu zannettiği Hafâcî’nin bu “tahkîk”ini genel olarak değerlendirip bu görüşün “tahkikî” değil “zâhirî” olduğunu belirttikten sonra, kendi “tahkîk”ini şöyle ifade eder:

> Eğer kendini “taklid” boyunduruğundan ve “kimin dediği”ne bakmaktan kurtarıp basîretle “ne dediği”ne bakarsan, sana gizli kalmaz ki, onların bu sözü, (konuştukları) ilmin gereği (olarak söyledikleri) “zâhirî” bir sözdür; “tahkîkî” bir söz değildir. Zira “masdar” -ister “lâzım” ister “müteaddî” olsun-, “**masdarî mana**” (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) kastedildiği zaman, daha önce tahkîki geçtiği gibi, “**te’sîr**”e (التَّأْثِيرُ) ve “**maddesinden anlaşılan hadesi ihdâs etme**”ye (إِحَدَاثُ «الْحَدَثِ» الْمُسْتَفَادِ من مَادَّتِهِ) delâlet eder. Şöyle ki:
>
> 1- (“**Lâzım**” olan) meselâ “ayağa kalkmak” (الْقِيَامُ) ve “oturmak” (الْقُعُودُ) masdarları:
>
> a) “**Masdarî mana**” kastedildiği zaman, “**vaz‘î**” olarak, “**vaz‘ makūlesinden olan hey’etleri bir mahalde ihdâs etme**”ye delâlet ederler. Bu “mahal”, ilk bakışta “fâilin zatından başka bir şey” (gibi) görünmese de, dikkatli bakıldığında “fâilin zâtından başka bir şey”dir ki o da “fâilin bedeni”dir. Zira “fâil” (müessir), kuvvetler ve âzâlar vâsıtasıyla “nefis”tir. “Kābil” (müteessir) -yani “ihdâs edilen hey’etin mahalli”- ise, “beden”dir. “Beden”, kesinlikle “nefis”ten başka bir şeydir. Sonuç itibariyle bu masdarların “ihdâs” ve “hades”e delâletleri “**vaz‘î**”; “ihdâs eden fâil”e delâletleri “**iltizâmî**”dir.
>
> b) “**İsmî mana**” -ki “**hâsıl bi’l-masdar**”dır- kastedildiği zaman, “hakîkî masdarlar” değil, “cins isimler” kabîlinden olurlar. Bu durumda ise, -“hudûs”, “ihdâs” ve “muhdis” göz önünde bulundurulmaksızın- o “**hey’etlerin kendileri**”ne, yani (cins ismin) nevilerine “**vaz‘î**” olarak delâlet ederler.
>
> 2- “**Müteaddî**” olan meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarında da durum aynıdır:
>
> a) “**Masdarî mana**” kastedildiği zaman manası, “**maddesinden anlaşılan ve kāim olduğu mef‘ûl üzerine vâki olan hadesi ihdâs etmek**”, yani “zikredilen hadesi, hem ilk bakışta hem de dikkatli bakıldığında fâilin zatından ayrı olan bir mahalde ihdâs etmek”tir. Sonuç itibariyle bu masdar, “îcâd”a ve “îcâd edilen eser”e “**vaz‘î**” olarak; “îcâd eden fâil”e “**iltizâmî**” olarak delâlet eder.

---

569 **Müneccimbaşı**, s. 151.

570 Müneccimbaşı’nın da çeşitli yerlerde ifade ettiği gibi, “müteaddî”nin “mef‘ûl”de meydana getirdiği “eser”, “fâilin zâtından ayrı bir mahal” ile kāim olur. “Fâil”de meydana getirdiği “eser” ise, “fâil” ile değil, tıpkı “lâzım”da olduğu gibi, “fâilin zâtına bitişik bir mahal” ile kāim olur.

571 **Müneccimbaşı**, s. 151.

b) “**İsmî mana**” -ki “zarûrî olarak ‘fâil’den başka olan ‘mef‘ûl’ üzerine vâki olan özel eser”dir- kastedildiği zaman, diğer cins isimler gibi, bir “cins isim” olur. Bu durumda -“ihdâs”, “hudûs” ve “muhdis” gözönünde bulundurulmaksızın- sadece o eserin nev’ine “**vaz‘î**” olarak delâlet eder.

Sonuç itibariyle onların zikrettikleri açıdan “lâzım” ile “müteaddî” arasında hiçbir fark yoktur.[572]

(5) Müneccimbaşı, 4. maddede zikrettiği kendi “tahkîk”inin Teftâzânî’nin *Telvîh*’teki sözlerine uygun olduğunu; onun oradaki görüşü ile (aslında Hafâcî’ye ait olan, ama ibâresindeki kapalılıktan dolayı) Teftâzânî’nin *Hâşiyetü’l-Keşşâf*’taki (sözleri zannettiği) görüşü arasında çelişki bulunduğunu belirtir ve bu çelişkiyi gidermek için şöyle bir tevcih ve tevfîk yapar:

Bizim zikrettiğimiz bu “tahkîk”, bizzat Teftâzânî’nin *et-Telvîh*’te zikrettiği -ve bizim daha önce naklettiğimiz- görüşüne uygundur. Dolayısıyla onun iki yerdeki görüşleri arasında tevcîh ve tevfîke ihtiyaç duyan bir çelişki (tedâfu‘) vardır. Bu çelişkiden ancak şöyle denilerek kurtulunabilir:

Teftâzânî, *Hâşiyetü’l-Keşşâf*’taki sözleriyle dilcilere (kavm) tâbi olmayı ve “müteaddî masdarın ‘nisbetin iki tarafından biri’ mefhûmu için vaz‘ edildiği”ni -ki bu durumda hem “te’sîr”i hem de “eser”i kapsar- iddia etmek suretiyle, “müteaddî masdardaki ‘mânevî iştirâk’in keyfiyeti”ni beyan ederek, onların sözlerini tevcih etmeyi amaçlamaktadır. Zira onlar bu konuda susmuşlar ve açıklama yapmamışlardır. Teftâzânî’nin *Telvîh*’teki sözleri ise, kendisine göre “tercih edilen” (muhtâr) ve gerçeğe uygun olan görüştür. Teemmül olunsun.[573]

Hafâcî, bu tahkîkinin bir sonucu olarak, Emîr Pâdişâh’ın “‘güzel olmak’ (الْحُسْنُ) ve ‘ölmek’ (الْمَوْتُ) gibi masdarlarda fâilin ‘te’sîr’ ve ‘îcad’ının düşünülemeceği”ne dair sözlerini şöyle değerlendirir:

Emîr Pâdişâh’ın bu sözü kabul edilemez (merdûd). Zira: 1- Eğer: “Bu tür masdarlarda ‘te’sîr’ manasının ne dış dünyada ne de zihinde varlığı vardır” demek istiyorsa, bu bâtıldır. Çünkü bunlar, (“**iltizâmî**” olarak) “öldürme”ye (الْإِمَاتَةُ) ve “güzel yapma”ya (التَّحْسِينُ) delâlet ederler. 2- Eğer: “Te’sîre **vaz‘** yoluyla delâlet etmez” demek istiyorsa, bunun bir zararı yoktur.[574]

Müneccimbaşı, “tabîî fiiller”de “te’sîr” manasını inkâr edip bu gibi fiillerle “masdarın ‘te’sîr’ için vaz edildiği” görüşünü nakzetmeye çalışanların, muhtemelen (Teftâzânî’ye ait olduğunu zannettiği, aslında Hafâcî’ye ait olan) bu “zâhirî söz”ün zâhirine dayandıklarını belirtir.[575] Ancak bu sözleriyle kastettiği anlaşılan Emîr Pâdişâh da, Müneccimbaşı gibi, “masdarın ‘te’sîr’ ile ‘eser’ arasında müşterek olduğu”nu söyler; yoksa onun iddiâ ettiği gibi “masdarın ‘te’sîr’ için vaz‘ edildiği”ni mutlak olarak inkâr etmez.

c) Üçüncüsü: Hafâcî, Emîr Pâdişâh’ın, Molla Fenârî’nin “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarını inkâr etmesini tenkit edip bu manaların varlığını ispat etmek için söylediği sözleri[576] şöyle değerlendirir:

---

[572] **Müneccimbaşı**, s. 152-153.
[573] **Müneccimbaşı**, s. 153-154.
[574] **Hafâcî**, s. 49.
[575] **Müneccimbaşı**, s. 152.
[576] **Emîr Pâdişâh**, s. 26.

> Emîr Pâdişâh'ın bu sözü, kapalı/karartılmış/tumturaklı (müdmec) bir sözdür; salkıma ulaşamayanın sözü gibidir (konuyla ilgili görüşlerden sadece işine geldiği kadarını vermiştir). Zira bu, Basralıların görüşüdür. Kûfeliler, (bu manaların varlığını) inkâr etmişlerdir. Geniş eserlerde ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere, bu görüş, dil âlimleri (ulemâü'l-Arabiyye) nezdinde bâtıldır. Bunu bilesin![577]

Hafâcî, yukarıda 2. maddedeki ikinci meselede ve bu maddenin a bendinde, bu manaların varlığını kabul edip desteklediği halde, burada bu konuda farklı görüşler olduğunu belirtip olumsuz görüşü tercih etmiştir. Bu tercihini daha sonra yazdığı *Hâşiyetü'ş-Şihâb*'ının çeşitli yerlerinde de devam ettirir.[578] Nitekim yukarıda bu manaların varlığını kabul ederken atıfta bulunduğu "mâide (5/106) âyeti" (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ ...) üzerine düştüğü hâşiyede şöyle der:

> "Bu âyetteki 'şâhitlik etmek' (الشَّهَادَةُ) masdarı, mechûl masdar olan 'şahit tutulmak' (الْإِشْهَادُ) manasındadır. (Âyetin devamında gelen) 'iki' (اِثْنَانِ) kelimesi de onun fâili yerine geçer. Dilciler nezdinde pek çok zaman 'nâibü'l-fâil' kavramı yerine 'fâil' kavramı kullanılır." şeklinde ifade edilen görüşe gelince, kelâm(ın akışı) bunun tersine nidâ etmekle birlikte, bu görüş, "mechûl masdar"a merfû bir açık ismin "nâibü'l-fâil" olarak getirilmesini gerektirmektedir. Murâdî'nin *Şerhu't-Teshîl* adlı eserinde geçtiği gibi, Basralılar bunu câiz görmüş olsalar da, Kûfeliler men etmişlerdir. Demişlerdir ki: "Kûfelilerin görüşü sahihdir. Zira masdarın fâilinin hazfedilmesi câizdir ve yaygındır. Dolayısıyla masdarın fâili, sarîh fiilin fâilinde olduğu gibi boşluğunu kapatacak bir şeye (nâibü'l-fâile) ihtiyaç duymaz".[579]

Yukarıda İbn Mâlik ve Ebû Hayyân'ın görüşleri verilirken de geçtiği üzere, nahivde hâkim ekol olan Basralılar, "masdar"ın "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manalarının bulunduğunu kabul edip izahını yapmışlar ve semâ'dan da bazı deliller nakletmişlerdir. Hafâcî'nin burada Kûfeliler adına zikrettiği delil geçersizdir. Zira "masdarın fâilsiz ve nâibü'l-fâilsiz olarak kullanılmasının câiz olması", "onun hiçbir zaman fâilinin veya nâibü'l-fâilinin bulunmayacağı" manasına gelmez.

d) Dördüncüsü: Hafâcî, "mechûl masdar" konusunda İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin söylediklerini ve Emîr Pâdişâh'ın ona yönelttiği tenkitleri ise şöyle değerlendirir:

> Emîr Pâdişâh'ın "mechûl masdarın inkârı"na dair İsâm'dan naklen söylediklerinin ve ona yaptığı itirazların hepsi "taassüf"tür ve itibar edilemeyecek bir "nahv-i aklî"dir. Dolayısıyla terk edilmesi önemli hususlardadır.[580]

Öyle anlaşılıyor ki, bu "nahv-i aklî" karşıtı tavır, Hâfâcî'nin tartışma konusunu özünden saptırabilmesine ve birbiriyle çelişen görüşleri aynı risâle içinde rahatlıkla savunabilmesine zemin hazırlamıştır.

5- Hafâcî, son olarak "Burada muhakkak zikredilmesi gereken birtakım önemli hususlar kaldı" diyerek konuyla ilgili dört husus üzerinde durur:

---

[577] **Hafâcî**, s. 49.
[578] Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, I, 285 (Bakara, 2/7); III, 292-293 (Mâide, 5/106); VI, 264 (Enbiyâ, 21/73).
[579] Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, III, 292-293 (Mâide, 5/106).
[580] **Hafâcî**, s. 49.

a) Birinci Husus: Hafâcî, İbn Sînâ'nın,[581] *eş-Şifâ* adlı eserinde geçen "'öğretmek' (التَّعْلِيمُ) ile 'öğrenmek' (التَّعَلُّمُ) fiillerinin 'zât' bakımından aynı, 'itibâr' bakımından farklı oldukları"na dair görüşünü, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Miftâh* adlı eserinden nakledip kendi "tahkîk"ini ortaya koyar. Sonra da bu konuda İbn Sînâ'ya itiraz eden Ebü'l-Kāsım el-Leysî'nin (ö. 888/1483'ten sonra)[582] sözlerini nakleder ve onun yanlış anlamasının sebebini izah etme sadedinde kendi "tahkîk"ini özet bir şekilde tekrar ifade eder.[583]

Müneccimbaşı da, risâlesinin "hâtime" kısmında bu konuya değinerek; önce Hâfâcî'nin risâlesindeki ibareleri nakleder, sonra da kendi izahlarını getirir. Ancak Hafâcî'nin ilk "tahkîk"i ile onun Ebü'l-Kāsım el-Leysî'den naklettiği sözlerin Teftâzânî'ye ait olduğunu zannederek "Hafâcî'nin sondaki 'tahkîk'inin sadece Teftâzânî'nin sözlerini özetlemekten ibaret olduğu"nu belirtir. En sonunda da İbn Sînâ'nın bu görüşü hakkında gerek Teftâzânî'nin gerekse Hafâcî'nin izahlarının tartışmadan âzâde olmadığını söyler.[584]

b) İkinci Husus: Hafâcî, sonraki dönemlerde "sınâî masdar" (الْمَصْدَرُ الصِّنَاعِيُّ) veya "ca'lî masdar" (الْمَصْدَرُ الْجَعْلِيُّ) adı verilecek olan masdar sîğasının yapılmasında kullanılan "yâ-i masdariyye" (الْيَاءُ الْمَصْدَرِيَّةُ) konusunu "tahkîk" eder. Bunun aslında "nisbet yâ'sı" olduğunu ve peşinden muhakkak "te'nîs tâ'sı"nın gelmesi gerektiğini, bir sıfat veya câmide bitiştiğinde onu masdara dönüştürdüğünü söyler. "Vuruculuk" (الضَّارِبِيَّةُ) ve "insanlık" (الْإِنْسَانِيَّةُ) misallerini verir. Sonra da "İmâm Merzûkî'den (ö. 421/1030)[585] başka bu konuda tafsilatlı bilgi veren kimseyi görmediği"ni belirterek onun *Şerhu'l-Fasîh* adlı eserinden ibâreler naklederek. Son olarak da Merzûkî'nin ibârelerinin "hâsıl"ını vererek konuyu bitirir.[586]

c) Üçüncü Husus: Hafâcî, nahivcilerin "en+fiil"den oluşan "müevvel masdar"ı (الْمَصْدَرُ الْمُؤَوَّلُ) "ma'rife" kabul etmelerine yapılan kuvvetli bir itirazı nakleder ve cevabını verir.[587]

d) Dördüncü Husus: Hafâcî, ikinci bölümde "Müessir" başlığı altında nakledildiği üzere, "hakîkî fâil" ile "lügavî fâil"i tarif edip bu tariflere yapılan bir itirazı zikrederek cevabını verir.[588]

6- Son olarak Allah'a hamd ederek risâleyi tamamlar.

Sonuç olarak, gerek "masdarın vaz' edildiği mana" ("te'sîr" ve "eser") gerekse "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" konularında Hafâcî'nin kendi içinde tutarlı bir kanâate sahip olmadığı; hem bu risâlenin kendi içinde hem de daha sonra yazdığı *Hâşiyetü'ş-Şihâb*'ında konuyla ilgili olarak birbiriyle çelişkili görüşler ileri sürdüğü söylenebilir.

---

[581] **İbn Sînâ:** Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ eş-Şeyhu'r-Reîs (370-428/980-1037). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 241-242; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 618-620; Ömer Mahir Alper vd., "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 319-358.

[582] **Ebü'l-Kāsım el-Leysî:** Ebü'l-Kāsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483'ten sonra). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 173; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 643; İsmail Durmuş, "Semerkandî, Ebü'l-Kāsım", *DİA*, XXXVI, 472-473.

[583] **Hafâcî**, s. 50-53. Ayrıca bkz. Hafâcî, *Tırâzü'l-mecâlis*, s. 184-187 (17. Meclis).

[584] **Müneccimbaşı**, s. 157-165.

[585] **Merzûkî:** Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî (360-421/970-1030). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 212; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 258; Hüseyin Varol, "Ebû Alî el-Merzûkî", *DİA*, X, 91-92.

[586] **Hafâcî**, s. 53-55.

[587] **Hafâcî**, s. 55-56.

[588] **Hafâcî**, s. 56-57. Ayrıca bkz. Hafâcî, *Tırâzü'l-mecâlis*, s. 197-198 (20. Meclis).

20- ŞEYHÜLİSLÂM MİNKĀRÎZÂDE YAHYA EFENDİ (ö. 1088/1678)

Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahyâ Efendi,[589] "münâzara" ilmine dair *Hâşiye alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye* adlı eserinde, Mîr Ebü'l-Feth'in "hamd" (الْحَمْدُ) lafzının manalarını sayarken söylediği "*veya hâsıl bi'l-masdar manası kasdedilir*" sözü üzerine düştüğü hâşiyede şöyle der:

> "**Hâsıl bi'l-masdar**" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) ifadesi, "**ma'lûm hâsıl bi'l-masdar**"ı (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ) da "**mechûl hâsıl bi'l-masdar**"ı (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ) da, yani "hamd edicilik"i (الْحَامِدِيَّةُ) de "hamd edilmişlik"i (الْمَحْمُودِيَّةُ) de kapsar. (Ancak) müelliflerin ibarelerinde (bazı) dikkatsiz kullanımlar (müsâmaha) vardır. Şöyle ki, (bazı) müellifler, "hâsıl"ı esas alıp "masdarî mana"yı "hâsıl bi'l-masdar"(ın tabiri) ile ifade ederek, "hamd edicilik" (الْحَامِدِيَّةُ) vb.lerini "**ma'lûm masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ), "hamd edilmişlik" (الْمَحْمُودِيَّةُ) vb.lerini de "**mechûl masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) kabul ederler. Hâlbuki "hamd"in (الْحَمْدُ) "**malum masdar**" manası "hamd edici olmak" (الْكَوْنُ حَامِدًا), "**mechûl masdar**" manası ise "hamd edilmiş olmak"tır (الْكَوْنُ مَحْمُودًا). Bu dikkatsiz kullanımın (müsâmaha) bir benzeri, -sözü "bunun dikkatsiz kullanım olduğu"na dair bir işâret içermekle birlikte- Allâme Teftâzânî'nin sözünde de bulunmaktadır. …[590]

Minkārîzâde, "hâsıl bi'l-masdar"ı -önceki müelliflerce pek açıkça dillendirilmeyen- "ma'lûm" ve "mechûl" kısımlarına ayırmıştır. Ayrıca "masdarın manalarıyla ilgili tabirler"den her birinin hangi manaya ait olduğunu titizlikle belirlemiştir. Ancak o tabirlerin, müelliflerin ibarelerindeki dikkatsiz kullanımlarına karşı uyarıda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Zira sırf müelliflerin kullandıkları tabirlere bakarak "masdarın orada o tabirin gösterdiği manada kullanıldığı"nı söylemek her zamana isabetli olmayacaktır. Onun bu tabirler konusunda, sonraki birçok müellif gibi, Emîr Pâdişâh'ın açtığı yolda ilerlediği görülmektedir.

21- EBÜ'L-BEKĀ EL-KEFEVÎ (ö. 1095/1684)

Ebü'l-Bekā el-Kefevî,[591] *el-Külliyyât* adlı ansiklopedik eserinin "fiil" ve "masdar" maddelerinde, genel olarak "masdar" konusuyla ve yer yer bu çalışmanın konusuyla ilgili pek çok bilgiyi bir araya getirmiştir.[592]

"Fiil" (الْفِعْلُ) maddesinde, konumuzla ilgili olarak, isim zikretmeden İbn Ebî Şerîf'in yukarıda geçen sözlerini aynen nakletmiştir.[593]

---

[589] **Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahyâ Efendi:** Yahyâ b. Ömer el-Alâî er-Rûmî (1018-1088/1609-1678). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 161; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IV, 108; Mehmet İpşirli, "Minkārîzâde Yahyâ Efendi", *DİA*, XXX, 114-115.

[590] Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahya, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li-Monla Hanefî*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3044, vr. 32a-32b; **Nevşehrî**, s. 190.

[591] **Ebü'l-Bekā el-Kefevî:** Ebü'l-Bekā' Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kırîmî el-Kefevî (1028-1095/1619-1684). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 38; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 418; Hulûsi Kılıç, "Ebü'l-Bekā el-Kefevî", *DİA*, X, 298.

[592] Ayrıca bazı kelimelerde "masdar" ve "hâsıl bi'l-masdar" manalarına göre telaffuzun farklı olduğuna da dikkat çeker. Bkz. Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât*, s. 323 (Masdar: "ağır olmak" [الثِّقَلُ]; hâsıl bi'l-masdar: "ağırlık/ağır oluculuk" [الثِّقْلُ]).

[593] Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât*, s. 683.

“Masdar” (الْمَصْدَرُ) maddesi[594] ise, metinlerden biri olup tarafımızdan yeniden tahkik edilerek 51 madde halinde düzenlenmiştir. “Masdarın manalarıyla ilgili olarak bir araya getirdiği bilgiler, metinlerdeki madde numaralarına göre, şöyledir:

4. Madde: Ebü’l-Bekā, “mechûl masdar” ile “mutāvaat manasını ifade eden masdar” arasındaki ilişkiyi şöyle anlatır:

> “Mechûl” kabul edilen her “müteaddî masdar”, “mutāvi‘”inin (yani onun mef‘ûlünde meydana getirdiği “eser”i ifade eden ve binâsı “mutāvaat” olan masdarın) manasında olur. Nitekim “kırılmış olmak” (الْمَكْسُورِيَّةُ)[595] ile “kırmak” masdarının sonucunda hâsıl olan “kırılmak” (الْإِنْكِسَارُ) aynı şeydir.[596]

6. Madde: Ebü’l-Bekā, birinci bölümde “Masdarın Bazı Kullanımları ve Manaları” başlığı altında üzerinde durulan, “müteaddî” ve “lâzım” masdarların kullanım şekillerini şöyle anlatır:

> 1- “**Müteaddî masdar**”, muhakkak aşağıdaki şekillerden biriyle kullanılır:
>
> a) Ya fâile muzâf olur; mef‘ûl mansûb olarak zikredilir. “Zeyd’in Amr’a <u>vurmas</u>ına şaşırdım” (عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا.) gibi.
>
> b) Veya fâile muzâf olur; mef‘ûl terk edilir. “Zeyd’in <u>vurması</u> beni şaşırttı” (أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ.) gibi.
>
> c) Veya mef‘ûle muzâf olur; fâil merfû olarak zikredilir. “Cellâdın hırsıza <u>vurmas</u>ına şaşırdım” (عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ اللِّصِّ الْجَلَّادُ.) gibi.
>
> d) Veya mef‘ûle muzâf olur; fâil terk edilir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) şu sözü gibi: “Yazın namazı <u>soğutmak</u> (havanın serinlediği vakte tehir etmek) müstehaptır” (يُسْتَحَبُّ تَبْرِيدُ الصَّلَاةِ فِي الصَّيْفِ.). Yani: “namaz kılan kişinin onu soğutması (tehir etmesi)” (أَيْ: تَبْرِيدُ الْمُصَلِّي إِيَّاهَا).
>
> 2- “**Lâzım masdar**” ise, tek kısımdır:
>
> O da fâile muzâf olmasıdır. “Zeydin <u>gitmes</u>inden sonra geldim” (جِئْتُ بَعْدَ ذَهَابِ زَيْدٍ.) gibi.
>
> Bu izâfetlerin hepsi “manevî izâfet”tir; “ma‘rifelik” ifade eder. Ancak “masdar”ın “ism-i fâil” veya “ism-i mef‘ûl” manasında olması müstesnâdır. O durumda, onların izâfetleri gibi, masdarın izâfeti de “lafzî izâfet” olur.[597]

8. Madde: Ebü’l-Bekā, “masdar”ın hangi durumda “emir” manası ifade ettiğini şöyle anlatır:

---

[594] Ebü’l-Bekā, *el-Külliyyât*, s. 813-818; **Ebü’l-Bekā**, s. 59-79.

[595] Ebü’l-Bekā’nın, masdarın manalarıyla ilgili tabirler konusunda ayırım yapmadığı anlaşılmaktadır. Zira burada verdiği tabir, “mechûl masdar”ın değil, “mechûl hâsıl bi’l-masdar”ın tabiridir. Tabirler arasında ayırım yapanlara göre, “mechûl masdar” için (الْكَوْنُ مَكْسُورًا) tabirini kullanması gerekirdi.

[596] **Ebü’l-Bekā**, s. 61.

[597] **Ebü’l-Bekā**, s. 62.

Başında “fâ” bulunup “muzâf” durumunda olan her masdarın manası “emir” olur. “Boyunları vurun” ﴿فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾ (Muhammed, 47/4) ve “Eli genişleyinceye kadar mühlet verin” ﴿فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ﴾ (Bakara, 2/280) gibi.[598]

9. Madde: Ebü’l-Bekā, Kur’ân-ı Kerîm’de “mef‘ûle muzâf olup fâili zikredilen” hiçbir masdar bulunmadığını söyler.[599]

13. Madde: Ebü’l-Bekā, “masdar”ın, manalarını ifade ettiği başka kalıpları şöyle sayar:

Masdar (aşağıdaki kalıpların manalarında olabilir):

1- “**Fiil-i mâzî**” manasında. “Helâk etti” ﴿تَعْسًا﴾ (Muhammed, 47/8) gibi.

2- “**Fiil-i muzâri**” manasında. “Allah’a sığınırız” ﴿مَعَاذَ اللّٰهِ﴾ (Yûsuf, 12/79) gibi.

3- “**İsm-i fâil**” manasında. Allâh Teâlâ’nın “(Eğer) suyunuz çekiliverse (çekilen olsa)” ﴿مَاؤُكُمْ غَوْرًا﴾ (Mülk, 67/30) sözü gibi.

4- “**İsm-i mef‘ûl**” manasında. “İşte bunlar Allah’ın yarattıklarıdır (=Allah tarafından yaratılanlardır)” ﴿هٰذَا خَلْقُ اللّٰهِ﴾ (Lokman, 31/11).

5- “**Emir**” manasında. “Boyunları vurun” ﴿فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾ (Muhammed, 47/4) gibi.[600]

16. Madde: Ebü’l-Bekā, sülâsî mücerredden “**mübâlağa-i masdar**” vezinleri hakkında bilgi verir.[601]

19. Madde: Ebü’l-Bekā, masdarın, “**ma‘lûm fiil**”den olduğu gibi, “**mechûl fiil**”den de gelebildiğini belirtir ve “Şüphesiz Zeyd’e vuruldu (Zeyde vurulması, vurulması sabit oldu)” (ضُرِبَ زَيْدٌ ضَرْبًا) misalini verir. Sonra da bunu desteklemek üzere, Bakara sûresinin 165. âyetinde geçen (كَحُبِّ اللّٰهِ) ifadesinin tefsiri ile ilgili olarak Zemahşerî ile Teftâzânî’nin söylediklerini harmanlayarak özetler.[602]

20. Madde: Ebü’l-Bekā, masdarın manalarını üç madde hâlinde şöyle sayar:

Masdar lafzı:

1- Bazen asıl manasında -ki o, “**nisbî emir**”dir (الْأَمْرُ النِّسْبِيُّ)- kullanılır.

2- Bazen “**masdarî mana**”nın taalluku sebebiyle “**fâil için hâsıl olan hey’et**” (الْهَيْئَةُ الْحَاصِلَةُ لِلْفَاعِلِ) manasında kullanılır. Bu durumda: “O, **ma‘lûm masdar**dır” (مَصْدَرٌ من الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ) denilir.

3- Bazen de “**masdarî mana**”nın taalluku sebebiyle “**mef‘ûl için hâsıl olan hey’et**” (الْهَيْئَةُ الْحَاصِلَةُ لِلْمَفْعُولِ) manasında kullanılır. Bu durumda: “O, **mechûl masdar**dır” (مَصْدَرٌ من الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ) denilir.[603]

---

598 **Ebü’l-Bekā**, s. 63.
599 **Ebü’l-Bekā**, s. 63.
600 **Ebü’l-Bekā**, s. 65-66.
601 **Ebü’l-Bekā**, s. 67.
602 **Ebü’l-Bekā**, s. 69.
603 **Ebü’l-Bekā**, s. 70.

Ebü'l-Bekā'nın, burada masdarın manalarını Molla Fenârî'den özetlediği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar"ın "hâsıl bi'l-masdar"dan ibaret olduğunu söylemektedir. Hâlbuki yukarıda 19. maddede onların müstakil birer mana olduğunu kabullenmişti.

21. Madde: Ebü'l-Bekā, "bazıları"na nisbet ederek masdarın "hakîkat" olarak kullanıldığı manaları şöyle sayar:

> Bazıları şöyle demiştir:
>
> "Masdar" keyfiyeti "hakîkî" olarak şu manalarda kullanılır:
>
> 1- "Zâtın kendisinden hades sâdır olacak şekilde olması". Bu itibarla "**ma'lûm masdar**" (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) diye isimlendirilir.
>
> 2- "Zâtın kendisi üzerine hades vâki olacak şekilde olması". Bu itibarla da "**hâsıl bi'l-masdar**" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) diye isimlendirilir ki o da "**mef'ûl-i mutlak**"tır.[604]

Ebü'l-Bekā'nın kime ait olduğunu belirtmediği bu ifadeler, Emîr Pâdişâh'ın "tahkîk"ine çok benzemektedir. Ancak ona göre ikinci manaya "mechûl masdar" demesi ve "hâsıl bi'l-masdar"ı üçüncü madde yapması gerekirdi. Bu durum, ibâre nakledilirken bir atlama yapılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Öte yandan hemen bir sonraki 22. maddede Emîr Pâdişâh'ın "tahkîk"ini nakletmesi ise, bu görüşün farklı birine ait olduğunu düşündürtmektedir.

22. Madde: Ebü'l-Bekā, isim vermeden Emîr Pâdişâh'ın "tahkîk"ini, ufak bir takdim-tehir ile aynen nakleder.[605]

24, 25, 26 ve 27. Maddeler: Ebü'l-Bekā, "masdar" ile "ism-i masdar" arasındaki farka dair, bir kısmının İbnü'l-Hâcib'in *el-Emâlî* adlı eserinden alındığını tespit ettiğimiz, çeşitli ibareler nakleder. 27. Maddede nakledilen görüşe göre ise, "hâsıl bi'l-masdar" ile "ism-i masdar" aynı şeydir.[606]

28. Madde: Ebü'l-Bekā, "bazıları"na nisbet ederek Molla Fenârî'nin görüşünü verir.[607]

29. Madde: Ebü'l-Bekā, bazen "hâsıl bi'l-masdar"ın da "masdar" diye isimlendirildiğini belirtip Teftâzânî'nin *et-Telvîh*'te buna işaret ettiğini söyler.[608]

30. Madde: Ebü'l-Bekā, İbnü'n-Nâzım'ın (ö. 686/1287)[609] *Elfiyye Şerhi*'nden "masdar" ile "ism-i masdar" arasındaki farka dair ibare nakleder.[610]

33. Madde: Ebü'l-Bekā, bazılarına göre, masdarın "ism-i fâil" veya "ism-i mef'ûl" manasında olduğu zaman, ma'mûlünün kendisinin önüne geçirilmesinin câiz olduğunu belirtir.[611]

35, 36 ve 37. Maddeler: Ebü'l-Bekā, "masdar"ın "tesniye" ve "cemi" yapılması konusuyla ilgili bilgiler verir.[612] Bu bilgiler, şöyle özetlenebilir:

---

604 **Ebü'l-Bekā**, s. 70.
605 **Ebü'l-Bekā**, s. 70-71.
606 **Ebü'l-Bekā**, s. 71-72.
607 **Ebü'l-Bekā**, s. 72.
608 **Ebü'l-Bekā**, s. 73.
609 **İbnü'n-Nâzım:** Ebû Abdillah Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkî (640-686/1242-1287). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 31; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 655-656; M. Reşit Özbalıkçı, "İbnü'n-Nâzım", *DİA*, XXI, 168-169.
610 **Ebü'l-Bekā**, s. 73.
611 **Ebü'l-Bekā**, s. 75.
612 **Ebü'l-Bekā**, s. 75-77.

Masdarda aslolan, “tesniye ve cemi yapılamaması”dır. Bu, onun “cins isim” olmasından dolayı değildir. Bilakis “mâhiyet”e delâlet etmesinden dolayıdır. Aksi takdirde bütün cins isimlerde aslolan “tesniye ve cemi yapılmamak” olurdu. Hâlbuki hiç kimse bunu söylememiştir.[613]

Masdarın “tesniye” ve “cemi” yapılabildiği bazı durumlar şunlardır:

a) “Neviler” kastedildiği zaman masdarın “tesniye” ve “cemi” yapılması câiz olur. Bununla birlikte münasip olan, te’kîd için olduğu ve mâhiyetin kastedildiği zamanla ilgili meşhur kāideye riâyet etmek için, masdarın “müfred” olarak kullanılmasıdır.[614]

b) Sonunda müenneslik tâ’sı olduğu zaman masdarın tesniye ve cemi yapılması câiz olur. (التِّلَاوَتَانِ/التِّلَاوَتَيْنِ) ve (التِّلَاوَاتُ) gibi.[615]

c) “Hâsıl bi’l-masdar” ile te’vîl edildiği zaman masdar (“tesniye” ve) “cemi” yapılabilir. (الْعُلُومُ) ve (الْبُيُوعُ) gibi.[616]

d) Sıfat veya isim kastedildiği zaman -ki ikisi de yaygındır- masdar (“tesniye” ve) “cemi” yapılabilir. (التَّسْبِيحَاتُ) gibi.[617]

e) Bazı masdarlar tesniye olarak kullanılır. Çünkü onlarla “tesniye”nin mâhiyeti değil de, “teksîr” (çokluk) kasdedilir. Sayının katlanmasının ve çoğaltılmasının ilk aşaması olduğu için “tesniye” çokluğun alâmeti kabul edilir. (لَبَّيْكَ), (سَعْدَيْكَ), (حَذَارَيْكَ), (حَنَانَيْكَ) ve (دَوَالَيْكَ) gibi.[618]

Bu şekilde teksîr amacıyla “tesniye” yapılıp fâile veya mef‘ûle muzâf olarak kullanılan masdarların âmillerin hazfedilmesi vaciptir.[619]

Masdar, (“tesniye” ve) “cemi” yapıldığı zaman amel etmez.[620]

38. Madde: Ebü’l-Bekā, “ism-i mef‘ûl” manasında kullanıldığı zaman “masdar”ın sonuna tâ getirilmesi meselesi üzerinde durur. Buna göre, “masdar”, “ism-i mef‘ûl” manasında kullanıldığı zaman, ma‘hûd (alışılmış) olan, tâ’sız kullanılmasıdır. “Yaratılan” (الْمَخْلُوقُ) manasında kullanılan “yaratmak” (الْخَلْقُ) masdarı ve “dokunan” (الْمَنْسُوجُ) manasında kullanılan “dokumak” (النَّسْجُ) masdarı gibi. Bundan dolayı eskilerin ibârelerinde “lafız/telaffuz edilen” manasında çoğunlukla (اللَّفْظُ) kelimesi geçer; (اللَّفْظَةُ) kelimesi çok nâdirdir.[621]

Sonuç itibariyle Ebü’l-Bekā’nın, “masdar” konusuyla ilgili, yer yer birbirleriyle çelişen birçok bilgiyi, genelde sahibine nisbet etmeden veya mübhem bir şekilde nisbet ederek naklettiği görülmüş; bunlardan hangisinin kendi görüşü olduğu veya hangisini tercih ettiği tespit edilememiştir.

---

613 **Ebü’l-Bekā**, s. 76.
614 **Ebü’l-Bekā**, s. 76.
615 **Ebü’l-Bekā**, s. 76.
616 **Ebü’l-Bekā**, s. 76.
617 **Ebü’l-Bekā**, s. 76.
618 **Ebü’l-Bekā**, s. 76-77.
619 **Ebü’l-Bekā**, s. 61.
620 **Ebü’l-Bekā**, s. 75.
621 **Ebü’l-Bekā**, s. 77-78.

22- MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE (ö. 1113/1702)

Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin[622] *Risâle fî tahkîki'l-masdar* isimli risâlesi, "masdarın manaları"yla ilgili en hacimli ve kapsamlı çalışma olup metinlerin dörtte birinden fazlasını teşkil etmektedir. Yazma nüshaları esas alınarak tarafımızdan tahkik edilmiştir.[623]

Müneccimbaşı, büyük ölçüde Emîr Pâdişâh ve Hafâcî'nin risâlelerine reddiye mâhiyetinde olan risâlesini "önsöz"den (s. 83) sonra, bir "mukaddime" (s. 84-98), iki "maksad" (s. 99-122, 123-156) ve bir "hâtime" (s. 157-165) kısımlarına ayırır.

Müneccimbaşının, bir kısmı ikinci bölümde, bir başka kısmı da bu bölümde diğer müelliflerin görüşleri değerlendirilirken nakledilen görüşleri, risâlesindeki sıralamaya uygun olarak şöyle özetlenebilir:

A- Önsöz

Müneccimbaşı, "önsöz"de besmele, hamdele ve salât ü selâmdan sonra, risâlenin telif sebebi, muhtevâsı ve metodu ile konunun önemini şöyle anlatır:

> Kavî olan Rabbine muhtaç olan **Ahmed b. Lütfullâh el-Mevlevî** -Allah ona ve babasına lütuf ve ihsânı ile muâmele eylesin- der ki:
>
> "Ma'kūl" (aklî ilimler) ve "menkūl"ün (naklî ilimlerin), bilinmesine bağlı olduğu "dil"de "**asılların aslı**" olmasına rağmen, "**masdarın tahkîki**" konusunda ulemânın ihtilâfını ve "**onun hakikatini beyân**" konusunda görüşlerin çokluğunu görünce, istedim ki bir risâle tertip edeyim ve o risâlede:
>
> 1- Bu konuda nakledilen görüşleri toplayayım; insâfı gözetip taassup ve i'tisâfı terk ederek, gücüm yettiğince (farklı görüşleri) uzlaştırıp ihtilâfı ortadan kaldırmaya, tercih ve izahta bulunmaya gayret edeyim;
>
> 2- "Menkūl" ve "ma'kūl"ün temel kāidelerine uygun olarak aklıma gelenleri zikredeyim.
>
> Böylece, Allah'tan hidâyet ve hüsn-i hâtime dileyerek, bu risâleyi Allah'ın yardım ve tevfîkıyle, bir "mukaddime", iki "maksad" ve bir "hâtime" üzere tertip ettim.[624]

B- Mukaddime: Muhakkak Bilinmesi Gereken Hususlar

Müneccimbaşı, "mukaddime"de "konunun iyice aydınlanabilmesi için muhakkak bilinmesi gereken hususlar" üzerinde durur. Burada verdiği bilgiler, dört madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Mukaddimenin konusunu belirttikten sonra şöyle bir giriş yapar:

> Bil ki, muhakkıkların çoğu "masdar"ın, "**masdarî mana**" (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) diye ifade edilen "**te'sîr**"den (التَّأْثِيرُ) ibaret olduğu kanaatine varınca, öncelikle imkân ölçüsünde "te'sîr"in hakikatinin tanıtılması gerekli oldu. Çünkü o (te'sîr), her ne kadar her dilde zikredilse ve çoğunluğa göre açık ve izahtan müstağnî olsa da, tahkîk

---

[622] **Müneccimbaşı Ahmed Dede:** Ahmed b. Lütfullâh el-Mevlevî es-Selânîkî el-Karamânî (1041-1113/1631-1702). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 191; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 234; Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *DİA*, XXXII, 4-6.

[623] Risâlenin bu çalışma devam ederken yapılan bir neşri için bkz. Mesut Köksoy, *Risâle fî Beyâni'l-Hâsılı bi'l-Masdar ve Risâle fî Tahkîki'l-Masdar (Tahkik ve İnceleme)*, Konya: Billur Yayınevi, 2019, s. 26-42 (İnceleme), 81-154 (Tahkik).

[624] **Müneccimbaşı**, s. 83.

> ve derin bakış sahipleri nezdinde son derecede kapalıdır. Öyle ki, akıl sahiplerinden pek çoğu, onun hakikatini idrak etmekten ve künhüne vâkıf olmaktan âciz olduklarını itiraf etmişler ve bu durumu "**hayret-i kübrâ**" (حَيْرَة كُبْرَى) diye isimlendirmişlerdir.[625]

2- Müneccimbaşı, bu girişten sonra "te'sîr" ve onunla ilgili pek çok husus üzerinde durur. Bunlar, ikinci bölümde farklı bir sıralamayla da olsa ayrıntılarıyla zikredildiğinden, burada risâledeki sıralamaya göre hatırlatılmakla yetinilecektir:

a) "Te'sîr"in (التَّأْثِيرُ) tarifi konusundaki ihtilaf; tercih edilen tarifi; "varlık"-"yokluk" ve "makūlât" açısından değerlendirilmesi.[626]

b) "Eser"in (الْأَثَرُ) araz oluşu ve "varlık"-"yokluk" açısından değerlendirilmesi.[627]

c) "Teessür"ün (التَّأَثُّرُ) tarifi, makūlesi ve dilcilerin bu konuyla ilgili kavramları.[628]

d) "Te'sîr"in, zamanı bakımından "tekvîn" (التَّكْوِينُ) ve "tahrîk" (التَّحْرِيكُ) olmak üzere iki kısma ayrılması ve bunların özellikleri.[629]

e) "Tahrîk" sebebiyle meydan gelen "hades"in (الْحَدَثُ) zamanının, "hudûs zamanı" (زَمَانُ الْحُدُوثِ) ve "bekā zamanı" (زَمَانُ الْبَقَاءِ) olmak üzere iki kısma ayrılması.[630]

f) "Hareket" (الْحَرَكَةُ) yoluyla meydana gelen "hades"in, fâilinin irâdeli olup olmaması bakımından "ihtiyârî" (الْاِخْتِيَارِيُّ), "tabîî" (الطَّبِيعِيُّ) ve "kasrî" (الْقَسْرِيُّ) olmak üzere üç kısma ayrılması.[631]

g) "Hareket" yoluyla meydana gelen "hades"in, "hudûs"ü bakımından "zâtî" (الذَّاتِيُّ) ve "tebeî" (التَّبَعِيُّ) olmak üzere iki kısma ayrılması.[632]

h) "Araz"ın (الْعَرَضُ), kāim olduğu "mahal" ve idrâk edildiği bilgi vâsıtası bakımından "cismânî" (الْجِسْمَانِيُّ) ve "nefsânî" (النَّفْسَانِيُّ) olmak üzere iki kısma ayrılması ve bunların özellikleri.[633]

i) "Hades"in "fâil" ve "mahal" bakımlarından kısımlarının karşılaştırılması.[634]

j) "Te'sîr" ve "eser"in fâil ile kāim olmalarının karşılaştırılması.[635]

k) "Hades"in "hareket" bakımından "lâzım" (اللَّازِمُ) ve "müteaddî" (الْمُتَعَدِّي) olmak üzere iki kısma ayrılması ve bunların hudûs keyfiyeti.[636]

---

625 **Müneccimbaşı**, s. 84.
626 **Müneccimbaşı**, s. 84.
627 **Müneccimbaşı**, s. 85.
628 **Müneccimbaşı**, s. 85.
629 **Müneccimbaşı**, s. 85-86.
630 **Müneccimbaşı**, s. 86.
631 **Müneccimbaşı**, s. 86-88.
632 **Müneccimbaşı**, s. 88.
633 **Müneccimbaşı**, s. 88-89.
634 **Müneccimbaşı**, s. 89.
635 **Müneccimbaşı**, s. 89-90.
636 **Müneccimbaşı**, s. 90-91.

l) “Hareket”in kelâmcılara ve filozoflara göre tarifi, unsurları ve kısımları.[637]

m) “Hareketin bir makūlede vâki olması”nın manası.[638]

n) “Hareketin makūlesi”ni belirleme konusundaki ihtilaf ve tercih edilen görüş.[639]

o) “Hades”in nisbet ve taallukları (ilişkili olduğu şeyler).[640]

3- Müneccimbaşı, “felsefî altyapı” mahiyetindeki bu bilgilerden sonra “müfred” ve “mürekkeb” lafızların ve bu arada “masdar”ın vaz‘ına dair, tafsilatını “ikinci maksad”a bırakarak, kısa bir giriş yapar:

> Şunun da bilinmesi gerekir ki, “**harfler**” bir araya geldikleri zaman:
>
> 1- Hareke ve sükûnlar ârız olmaksızın ve bunların ârız olması nazar-ı itibara alınmaksızın, (sırf) -“harfler arasında takdîm (öne alınmak) ve te’hîr (sonraya bırakılmak) ilişkisi kurulması”ndan ibaret olan- “tertîb” (sıralama) bakımından bir “**ictimâî sûret ve hey’et**”[641] hâsıl olur.
>
> Harflerin bu sûreti, cisimlerin “**cismî sûret**”i kabîlindendir.
>
> 2- Sonra hareke ve sükûnlar ârız olduğunda ve onların ârız olması nazar-ı itibara alındığında, bir “**başka sûret**”[642] ârız olur. Harflerin telaffuz edilebilmesi, ancak bu ikinci sûret ârız olduğunda mümkün olur.
>
> Harflerin bu ikinci sûreti ise, cisimlerin “**nev‘î sûret**”i kabîlindendir.
>
> Sonuç itibariyle telaffuz edilen her lafzın muhakkak iki sûreti olur:
>
> 1- Sırf harflerin bir araya getirilmesinden hâsıl olan sûret (=“**Madde**”).
>
> 2- O harflere hareke ve sükûnların ârız olmasından hâsıl olan sûret (=“**Hey’et**”). “Telaffuz”, varlık ve yokluk bakımından buna bağlıdır.
>
> Bu (ikinci) sûret:
>
> a) Bazı “mevzû‘” (bir manaya vaz‘ edilmiş) lafızlarda nazar-ı itibara alınmış ve o lafızlar, “**lafzın manasının bir parçası kabul edilen özel bir mana**”ya delâlet etmesi için “**nev‘î vaz‘**” ile vaz‘ edilmiştir. Fiillerin ve diğer müştakların sûretleri (hey’etleri) gibi.
>
> b) Diğerlerinde ise, başka bir şey değil, sırf “madde”yi telaffuz edip söyleyebilmek içindir.
>
> Tahkîk, inşâallah “ikinci maksad”da açıklaması geleceği gibi, şudur ki, “**masdarın sûreti (**yani **hey’eti)**” de “**maddesinden anlaşılan hadesi ihdâs etme**”ye delâlet etmesi için vaz‘ edilmiştir. Dilcilerin “semâ‘” ve “kıyâs” yoluyla masdarın sûretini (vezinlerini) belirlemeye önem vermeleri bunu gösterir. (Zira) böyle tam önem verme, “nazar-ı itibara alınması, sırf telaffuz edebilmeyi sağlamak için olan sûretler”de olmaz; bilakis ancak “kastedilen bir manası bulunan sûretler”de olur.
>
> Şu da bilinsin ki, buraya kadar söylediklerimiz (yani ikinci sûretin [hey’etin] sırf “telaffuz” için veya “özel bir mana” için olması) harflerin bir araya getirilmesiyle birinci derecede oluşturulan “**müfred lafızlar**”da (tek tek kelimelerde) geçerlidir. Kelimelerin bir araya getirilmesiyle ikinci derecede oluşturulan “**mürekkeb**

[637] **Müneccimbaşı**, s. 91-92.

[638] **Müneccimbaşı**, s. 92.

[639] **Müneccimbaşı**, s. 92-93.

[640] **Müneccimbaşı**, s. 93.

[641] Vaz‘ ilmine dair kitaplarda buna “**madde**” (الْمَادَّةُ) denir.

[642] Vaz‘ ilmine dair kitaplarda buna “**hey’et**” (الْهَيْئَةُ) denir.

> **lafızlar**”a gelince, ister “terkîb-i tâm” (cümle) ister “terkîb-i nâkıs” (tamlama) olsun, onların hepsinde “**terkîbî sûret**”, “**herhangi bir mana**”ya delâlet etmesi için “**nev‘î vaz‘**” ile vaz‘ edilmiştir. Nitekim terkîblerin durumlarını inceleyenlere bu husus açıktır.[643]

Müneccimbaşı burada “masdar”ın vaz‘ının, vaz‘ ilmine dair kitaplarda söylendiği gibi “şahsî vaz‘” değil, “nev‘î vaz‘” kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu bizce de dikkate alınması gereken bu iddiâdır. Müneccimbaşı bu konudaki görüşünü “ikinci maksad”da daha da açacaktır.

4- Müneccimbaşı, “mukaddime”nin sonunda “masdar” konusunda ittifak ve ihtilaf edilen hususlar ile bu ihtilafın sebebini şöyle anlatır:

> Bil ki:
>
> 1- (م ص د ر) harflerinden oluşan “masdar” (الْمَصْدَرُ) lafzında, ne “lügat” yönünden ne de “ıstılah” yönünden, kesinlikle bir ihtilaf yoktur.
>
> a) “**Lügat**” yönünden ihtilaf yoktur; çünkü “masdar” kelimesi ittifakla: (1) Ya “**çıkmak**” (الصُّدُورُ) manasında “**masdar-ı mîmî**”dir. Bu durumda ismi müsemmâsının aynı olur. Nitekim İmâm (Fahreddîn er-Râzî) böyle tahkîk etmiş ve “ismin müsemmânın aynı olması”nın bu şekle mahsus olduğunu belirtmiştir. (2) Ya da “**çıkış yeri**” (مَحَلُّ الصُّدُورِ) manasında “**ism-i mekân**”dır. Bu durumda “müştaklar”dan olur.
>
> b) “**Istılâh**” yönünden ise, “**masdar**” kavramı -ittifakla- “**kastedilen manaların ancak kendileriyle hâsıl olabileceği çeşitli sûretlere dönüştürülen lafz**”a delâlet etmesi için vaz‘ edilmiştir.
>
> 2- İhtilaf, ancak “masdar”ın “ıstılâhî müsemmâ”sı, yani “çeşitli sûretlere dönüştürülen lafız” hakkındadır: a) O, “tek bir mana için vaz‘ edilen **müfred**” (tekanlamlı) bir lafız mıdır yoksa “birçok vaz‘ ile birden fazla mana için vaz‘ edilen **müşterek**” (çokanlamlı) bir lafız mıdır? b) İkinci olarak da, “müfred” veya “müşterek” olma durumlarından her birine göre, masdarın manasının/larının belirlenmesinde ihtilaf edilmiştir. Böylece altı görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan ikisi “müfred olduğu” görüşüne; dördü de “müşterek olduğu” görüşüne dayanır.
>
> İhtilâfın kaynağı ise şudur: “Masdar”ın şu dört manada kullanıldığı görülmüştür: a) “**İhdâs**” (الْإِحْدَاثُ). b) “**Hades**”in (الْحَدَثُ) kendisi. c) “**Ma‘lûm masdar**” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) diye isimlendirilen ve meselâ “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ), “ayağa kalkıcılık” (الْقَائِمِيَّةُ) gibi, “ism-i fâil”e -“yâ-i masdariyyet” denilen- “nisbet yâ’sı” ve “nakil tâ’sı” eklenmek sûretiyle elde edilen bir tabir ile ifade edilen mana. d) “**Mechûl masdar**” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilen ve meselâ “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ), “bilinmişlik” (الْمَعْلُومِيَّةُ) gibi, ism-i mef‘ûle zikredilen harflerin eklenmesiyle elde edilen bir tabir ile ifade edilen mana. Masdarın bu dört manadan her birinde kullanıldığı görülünce, onun hakkında ihtilafa düşülmüş ve kîl ü kāl çoğalmıştır. Durumun hakikatini en iyi Allah bilir. Başta ve sonda tevekkül ancak O’nadır.[644]

Müneccimbaşı, bu altı görüşten her birini delilleriyle birlikte “ikinci maksad”ın başında anlatıp değerlendirecektir.

---

[643] **Müneccimbaşı**, s. 94-95.
[644] **Müneccimbaşı**, s. 95-98.

C- Birinci Maksad: Bu Konudaki Görüşlerin Nakledilmesi

Müneccimbaşı, "birinci maksad"ı "masdar konusunda ulaşabildiği görüşlerin nakledilmesi"ne ayırır. Burada verdiği bilgiler, iki madde hâlinde özetlenebilir:

1- Müneccimbaşı, "birinci maksad"ın konusunu belirttikten sonra, "nakil metodu" hakkında kısa bir bilgi verir. Buna göre, eğer nakledilecek metin:

a) "Muhtasar ve müfîd" ise, "aynen";

b) "Bıktıracak kadar uzun" ise, "hülâsaten";

c) "Manayı bozacak derecede kısa veya kapalı" ise, "izâh eklenerek" nakledilecektir.[645]

2- Müneccimbaşı, daha sonra Emîr Pâdişâh'ın risalesinde geçen, çeşitli müelliflere ve kendisine ait olan görüşleri, yer yer kısa değerlendirme ve tenkitler yaparak nakleder. Onun bu değerlendirme ve tenkitleri, buraya kadar her bir müellifin görüşü verilirken aktarıldığı için, burada sadece risâledeki sırasıyla hatırlatılacaktır:

a) Molla Fenârî'nin görüşünü torunu Hasan Çelebi'ye nisbet ederek nakleder.[646] Sonra da Emîr Pâdişâh'ın ona yaptığı itirazları üç madde halinde zikreder[647] ve sırasıyla her bir itiraza cevap verir.[648]

b) Radî'nin "masdarın fâil ile, fâil ve başkası ile, fâil ve mef'ûl ile kāim olması"na dair görüşünü nakleder.[649]

c) Adudüddîn el-Îcî'nin "fâilinden başkasıyla kāim olan bir masdardan ism-i fâil türetilmesi" meselesindeki görüşünü nakleder ve Emîr Pâdişâh'ın oradan çıkarttığı sonucu tenkit eder.[650]

d) Yine Adudüddîn el-Îcî'nin "ışık meseli" ile ilgili sözlerini ve Emîr Pâdişah'ın izahını nakleder. Bu naklin Emîr Pâdişâh'ın iddiasına hiçbir destek sağlamadığını söyler.[651]

e) Sadrüşşerîa'nın *et-Tavzîh*'deki, Teftâzânî'nin *et-Telvîh* ve *Şerhu'l-Akāid*'deki ve Kestelî'nin *Hâşiyetü Şerhi'l-Akāid*'deki sözlerini yorumsuz olarak nakleder.[652]

f) Emîr Pâdişâh'ın "muhakkıkların sözlerini naklederek sözü uzatması" sebebiyle beyan ettiği özrünü ve masdarın manalarıyla ilgili "tahkîk"ini aktarır.[653]

g) Yukarıda görüşleri verilirken zikredildiği gibi, Emîr Pâdişâh'ın tahkîkini uzun uzadıya tenkit eder.[654]

h) Son olarak yukarıda Emîr Pâdişâh'ın risâlesinden yorumsuz olarak veya kısa değerlendirmelerle naklettiği, Radî, Adudüddîn el-İcî, Sadrüşşerîa, Teftâzânî ve Kestelî'ye ait olan görüşleri burada açıklar ve masdarın manaları açısından değerlendirir. Bunlardan hiçbirinin, Emîr Pâdişâh'a nisbet ettiği, "masdarın 'ma'lûm masdar', 'mechûl masdar' ve 'hâsıl bi'l-masdar' arasında müşterek olduğu" görüşünü desteklemediğini söyler.[655]

---

[645] **Müneccimbaşı**, s. 99.
[646] **Müneccimbaşı**, s. 99-101.
[647] **Müneccimbaşı**, s. 101-103.
[648] **Müneccimbaşı**, s. 103-104.
[649] **Müneccimbaşı**, s. 105.
[650] **Müneccimbaşı**, s. 106.
[651] **Müneccimbaşı**, s. 106-107.
[652] **Müneccimbaşı**, s. 107-109.
[653] **Müneccimbaşı**, s. 110-112.
[654] **Müneccimbaşı**, s. 112-116.
[655] **Müneccimbaşı**, s. 116-122.

D- İkinci Maksad: Muhakkıkların Sözlerinden Çıkarttığımız Sonuçlar

Müneccimbaşı, "ikinci maksad"ı "muhakkıkların sözlerinden çıkarttığı sonuçlar"a ayırır. Burada önce "masdarın manaları" hakkındaki altı görüşü zikrederek değerlendirir. Sonra da, yine masdarla ilgili olarak "iştikāk ve vaz'la ilgili çeşitli meseleler", "arazların hudûs keyfiyeti", "ma'lûm ve mechûl masdarın varlığı", "lâzım ve müteaddî masdarların delâleti" ve "masdar ile ism-i masdar arasındaki fark" konularını ele alır.

Müneccimbaşı'nın, bazıları önceki kısımlarda nakledilip değerlendirilen bu görüşleri, risâledeki sırasıyla başlandırılarak şöyle özetlenebilir:

1- Masdarın Manalarıyla İlgili Görüşler

Müneccimbaşı, "mukaddime"de[656] masdarla ilgili ihtilafın konusuna, sebebine ve bu konuda -ikisi masdarın "müfred" oluşuna, dördü de "müşterek" oluşuna dayanan- toplam altı görüş bulunduğuna işaret edildiğini hatırlatır.[657] Ardından da sırasıyla bu görüşleri zikredip değerlendirir.

Ancak bu bölümün başında da belirtildiği gibi, kanaatimizce, "masdar" sîğasının "vaz' edildiği mana/lar" (hakîkî manası/ları) ile "mecazî manaları"na dair görüşler, iki başlık altında toplanabilir: 1- "Te'sîr" (masdar) manasında "hakîkat"; "eser" (hâsıl bi'l-masdar) manası ile diğer manalarında "mecâz" olduğu görüşü. 2- "Te'sîr" ("masdar") manası ile "eser" ("ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar") manasında "hakîkat"; "lügavî hâsıl bi'l-masdar" manası ile diğer manalarında "mecâz" olduğu görüşü. Aşağıdaki değerlendirmelerde görüleceği üzere, Müneccimbaşı'nın zikrettiği diğer görüşlerden bazılarının bu iki görüşten birine ircâ edilmesi mümkündür; bazılarının ise tarihî olarak karşılığı yoktur, yani o görüşleri ileri sürüp savunan kimse tespit edilememiştir.

Şimdi Müneccimbaşı'nın anlatımıyla "masdarın manalarıyla ilgili görüşler" nakledilip değerlendirilebilir:

a) Masdarın Müfred (Tekanlamlı) Olduğu Görüşü

Lafızların tek bir manaya vaz' edilmesine "ifrâd" (الْإِفْرَادُ); tek bir manaya vaz' edilen lafızlara "müfred" (الْمُفْرَدُ) denir. Lafızların birden fazla manaya vaz' edilmesine "iştirâk" (الْإِشْتِرَاكُ); birden fazla manaya vaz' edilen lafızlara da "müşterek" (الْمُشْتَرَكُ) denir.

Müneccimbaşı, "masdarın 'müfred' olduğu" görüşünde olanların dayandıkları "asl"ı (genel kuralı) şöyle anlatır:

> "Masdarın müfred olduğu" görüşünde olanlar, buna şöyle delil getirmişlerdir: Bir manaya vaz' edilen (mevzû') lafızlarda "ifrâd" (müfred [tekanlamlı] olmak) asıldır; "iştirâk" (müşterek [çokanlamlı] olmak) asla aykırıdır. Görmez misin ki, lafız "mecâz olmak" ile "müşterek olmak" arasında gidip geldiği (yani "müşterek" mi yoksa "mecâz" mı olduğu konusunda tereddüt edildiği) zaman birincisi (yani "mecâz olması") tercih edilir.[658]

---

[656] **Müneccimbaşı**, s. 97-98.
[657] **Müneccimbaşı**, s. 123.
[658] **Müneccimbaşı**, s. 123.

Bu genel kuraldan çıkan sonuca göre, mecbur kalınmadıkça lafzın "müşterek olması" tercih edilmez. Dolayısıyla "masdar"ın da, birçok mana arasında "müşterek" değil; sadece bir manasında "hakîkat", diğer manalarında "mecâz" olması gerekir.

Müneccimbaşı'na göre, bu görüşte olanlar, masdarın o tek manasının ne olduğu konusunda ise iki gruba ayrılmışlardır: 1- Bazılarına göre, masdar sadece "**te'sîr**" manası ("masdar manası"/"masdarî mana") için vaz' edilmiştir. 2- Bazılarına göre ise, sadece "**eser**" manası ("hâsıl bi'l-masdar" manası) için vaz' edilmiştir.[659]

(1) Te'sîr

Bu görüşte olanlara göre, masdar sadece "te'sîr" (التَّأْثِيرُ) manası için vaz' edilmiştir.[660] Dolayısıyla "te'sîr" manasında "hakîkat"; diğer manalarında "mecâz"dır.

Müneccimbaşı, bu görüşü "el-Fâzılü'r-Rûmî"ye, yani Hasan Çelebi'ye nisbet eder.[661] Ancak Hasan Çelebi, bu görüşü dedesi Molla Fenârî'den aynen nakletmiştir.[662] Dolayısıyla görüşün sahibi Molla Fenârî'dir. Fakat Müneccimbaşı'nın dediği gibi sadece Hasan Çelebi -yani Molla Fenârî- değil; bu bölümde görüldüğü üzere, metin sahiplerinin ve onların nakilde bulunduğu müelliflerin çoğunluğu da bu görüştedir. Nitekim başta bizzat Müneccimbaşı olmak üzere, metin sahiplerinden birçoğu, bu görüşü "muhakkıkların çoğunluğu"na (أَكْثَرُ الْمُحَقِّقِينَ) nisbet etmiştir.[663]

Kendisi -son kanaatinde- "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında 'müşterek' olduğu" görüşünde olan Müneccimbaşı, bu görüşü ve gerekçesini şöyle anlatıp değerlendirir:

> Bazısı şöyle demiştir: "O (masdar), sadece 'te'sîr' için vaz' edilmiştir". Nitekim Fâzıl-ı Rûmî'den (Hasan Çelebi'den) nakledilen sözler arasında (bunu) işittin.
>
> O, bu görüşü sanki şu sebepten dolayı tercih etmiştir: Kavmin "te'sîr"i "masdarî mana", "hades"i ("eser"i) de "hâsıl bi'l-masdar" diye isimlendirmekte ittifak ettiklerini görünce, "masdarın manasının hakîkatte, başkası değil, sadece 'te'sîr' olduğu"nu kesin bir dille ifade etmiştir.
>
> (Ama) "masdarın hakîkî manasının, başkası değil, sadece 'te'sîr' olması" durumunda lâzım gelecek olan, "birinci maksad"da işaret ettiğimiz mahzurlardan (mefâsid) gaflete düşmüştür. Sonuç itibariyle "masdarın 'te'sîr' için vaz ' edildiği"ni söyleyen kişinin, o mahzurların lâzım gelmemesi için, "masdarın 'te'sîr' ile 'o te'sîr sebebiyle hâsıl olan eser' arasında 'müşterek' olduğu"nu söylemesi ve beyanı gelecek olan "tahkîk mezhebi"ni benimsemesi gerekir.[664]

Müneccimbaşı, o "mahzurlar"ı, "birinci maksad"da Emîr Pâdişâh'ın -"muhakkıkların çoğunluğu"na ait olan- "masdarın 'te'sîr' manasında hakîkat; diğer manalarda mecâz olduğu" görüşünü benimsememesinin sebebiyle ilgili tahmin yürütürken şöyle anlatmıştı:

> Fâzıl (Emîr Pâdişâh), bu kanaate ancak şu sebepten dolayı varmış olabilir: Eğer masdar "te'sîr" manasında "hakîkat" olsaydı, müştakların kendisinden türetilmesine

---

659 **Müneccimbaşı**, s. 123-124.
660 **Müneccimbaşı**, s. 123.
661 **Müneccimbaşı**, s. 99-100, 123.
662 **Fenârî**, s. 15-16; Hasan Çelebi, *Hâşiyetü'l-Mutavvel*, s. 113-114; **Emîr Pâdişâh**, s. 22; **Müneccimbaşı**, s. 99-100, 123. Metinlerin birçoğunda Molla Fenârî'nin görüşü, doğrudan kendisine değil de, torunu Hasan Çelebi'ye nisbet edilmektedir. Bununla birlikte bu çalışmada geçtiği her yerde bu görüş, kaynak "Hasan Çelebi" dese bile, asıl sahibi olan Molla Fenârî'ye nisbet edilmiştir.
663 **Müneccimbaşı**, s. 84, 103, 115, 131; **Gelenbevî**, s. 200; **Şevket**, s. 280; **Harpûtî**, s. 296.
664 **Müneccimbaşı**, s. 124.

> elverişli olmazdı. Çünkü bu: 1- Bütün müştakların "madde"leriyle, "eser"e yani "hades"e değil, "te'sîr"e delâlet etmesini; 2- Müştakların hiçbirinde "hades"e ("eser"e) delâlet eden bir şeyin bulunmamasını; 3- Her bir müştakkın mefhûmunda iki nisbetin bulunmasını; 4- "Te'sîr"in tek bir şey olmasından dolayı, bütün müştakların "maddî mana"da (yani "madde"lerinin delâlet ettiği manada) "müşterek" olmalarını gerektirirdi. Bunların lâzım geldiği ve bâtıl olduğu açıktır ve izahtan vârestedir. Fâzıl'ın meşhur olan görüşten vaz geçmesine sebep olan bu "işkâl"in cevabı, inşâallâh "ikinci maksad"da sana arz edilecektir.[665]

Müneccimbaşı, "birinci maksad"da Emîr Pâdişâh adına "muhakkıkların çoğunluğu"na yönelttiği bu tenkitlerin cevaplarının verileceğini söyleyerek "masdarın 'te'sîr' manasında hakîkat; diğer manalarında mecâz olduğu" görüşünü desteklemişti. Burada o tenkitleri kendisi adına yöneltmesi ve "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında müşterek olduğu"nu savunması, açık bir çelişki olarak durmakta ve risâlenin telifi esnasında görüşünü değiştirdiğini göstermektedir.[666]

(2) Eser

Bu görüşte olanlara göre, masdar sadece "eser" (الْأَثَرُ), yani "hades" (الْحَدَثُ) manası için vaz' edilmiştir.[667] Dolayısıyla "eser" manasında "hakîkat"; diğer manalarda "mecâz"dır.

Müneccimbaşı, bu görüşü, "birinci maksad"da "kavimden bir cemaat"e (جَمَاعَةٌ مِنَ الْقَوْمِ) nisbet etmişti;[668] burada ise "bazıları/biri"ne (بَعْضُهُمْ) nisbet eder.[669] Ancak metin sahiplerinden ve onların nakilde bulunduğu müelliflerden bu görüşte olduğu tespit edilebilen hiç kimse yoktur. Sadece Hafâcî, "lâzım masdarın sadece 'eser'e delâlet ettiği"ni ileri sürmüştür.[670] Ama -görüşlerinin anlatıldığı yerde de ifade edildiği üzere- onun "eser" ile "lâzım masdarın başka bir müteaddî masdarın eseri olması"nı kastettiği anlaşılmaktadır ki bu manasıyla "eser"in konumuzla alâkası yoktur.

Müneccimbaşı, bu görüşü ve gerekçesini şöyle anlatıp değerlendirir:

> Bazısı şöyle demiştir: "O (masdar), sadece 'eser' -yani 'hades'- için vaz' edilmiştir".
>
> Bu görüşte olan kişi, sanki ancak şu sebepten dolayı bu görüşü tercih etmiştir: Nahiv kitaplarının çoğunda "masdar"ın, "fiil üzerine cârî olan (kendisinden fiil türetilen) hadesin ismidir" (اِسْمُ الْحَدَثِ الْجَارِي عَلَى الْفِعْلِ) şeklinde tarif edildiğini görmüş ve "masdarın 'hades'ten başka bir manası yoktur" diye kesin bir dille ifade etmiştir.
>
> (Ama) şunu düşünememiştir: Eğer durum kendisinin iddia ettiği gibi olsaydı, -"bir şeyin kendi kendine meydana gelmesi"ni gerektireceğinden- "hades"in "hâsıl bi'l-masdar" diye isimlendirilmesinin doğru olmaması gerekirdi. Aksine o durumda "hades"in ("hâsıl bi'l-masdar" değil,) "masdarî mana" diye isimlendirilmesi gerekirdi. Sonuç itibariyle bu görüşte olanın "masdarın, 'hades' ile 'ihdâs' arasında 'müşterek' olduğu"nu söylemesi gerekir.[671]

---

[665] **Müneccimbaşı**, s. 116.
[666] **Müneccimbaşı**, s. 129-130.
[667] **Müneccimbaşı**, s. 124.
[668] **Müneccimbaşı**, s. 103.
[669] **Müneccimbaşı**, s. 124.
[670] **Hafâcî**, s. 45, 48.
[671] **Müneccimbaşı**, s. 124.

Müneccimbaşı, “birinci maksad”da -Emîr Pâdişâh’a karşı Molla Fenârî’yi savunurken- bu görüşte olduklarını iddia ettiği kişilerin gerekçelerini şöyle anlatmıştı:

> (Molla Fenârî’nin “aslü’n-nisbe” ifâdesiyle “hades” [“eser”] manasını kastetmesi durumunda) şöyle deriz: (Evet) o, senin de dediğin gibi, “aslü’n-nisbe” ile “hades”i kastetmiştir. (Ancak bu durumda kavme) muhâlefet etmesinin lâzım geleceğini kesinlikle kabul etmeyiz. Zira kavimden bir cemaat, “masdarın sadece ‘hades’ için vaz‘ edildiği; diğer manalarda mecâz olduğu” görüşüne varmışlar ve bunu şöyle delillendirmişlerdir: “Masdarın müştakların iştikāk kaynağı olması”, bunu gerektirir. “Müşterek olmak” asla aykırıdır. Bundan dolayı bir lafız “müşterek olmak”la “mecâz olmak” arasında gidip geldiği zaman evlâ olan “mecâz olması”nı tercih etmektir. Çünkü “müşterek olmak” vaz‘ın kuralına aykırıdır.[672]

b) Masdarın Müşterek (Çokanlamlı) Olduğu Görüşü

Yukarıda da geçtiği gibi, lafızların birden fazla manaya vaz‘ edilmesine “iştirâk” (الْاِشْتِرَاكُ); birden fazla manaya vaz‘ edilen lafızlara da “müşterek” (الْمُشْتَرَكُ) denir. “İştirâk” iki türlüdür: 1- “Lafzî İştirâk” (الْاِشْتِرَاكُ اللَّفْظِيُّ): Bir lafzın birden çok vaz‘ ile birden çok mana için vaz‘ edilmesidir. Farklı vaz‘larla “göz”, “pınar”, “altın” manaları için vaz‘ edilen (الْعَيْنُ) lafzı gibi. Böyle olan lafızlara “müşterek-i lafzî” (الْمُشْتَرَكُ اللَّفْظِيُّ) denir. 2- “Manevî İştirâk” (الْاِشْتِرَاكُ الْمَعْنَوِيُّ): Bir lafzın birden çok manayı kapsayan küllî bir mana için vaz‘ edilmesidir. Bütün canlı türlerini kapsayan “canlı” manası için vaz‘ edilen (الْحَيَوَانُ) lafzı gibi. Böyle olan lafızlara “müşterek-i mânevî” (الْمُشْتَرَكُ الْمَعْنَوِيُّ) denir.

Müneccimbaşı’na göre, “masdarın ‘müşterek’ olduğu” görüşünde olanlar, masdarın aralarında müşterek olduğu o manaların neler olduğu konusunda dört gruba ayrılmışlardır: 1- Bazılarına göre, masdar “te’sîr” ve “eser” olmak üzere iki mana arasında müşterektir. 2- Bazılarına göre, “te’sîr”, “eser”, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” olmak üzere dört mana arasında müşterektir. 3- Bazılarına göre, “eser”, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” olmak üzere üç mana arasında müşterektir. 4- Bazılarına göre ise, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” olmak üzere iki mana arasında müşterektir.[673]

(1) Te’sîr + Eser

Bu görüşte olanlara göre, masdar “te’sîr” (التَّأْثِيرُ) ve “eser” (الْأَثَرُ) manaları arasında müşterektir.[674] Dolayısıyla bu iki manada “hakîkat”; diğer manalarda “mecâz”dır.

Müneccimbaşı, bu görüşü “muhakkıkların çoğunluğu”na (أَكْثَرُ الْمُحَقِّقِينَ) nisbet eder ve bunun masdar konusunda nakledilen görüşlerin en meşhuru olduğunu belirtir.[675] Diğer görüşlere yaptığı tenkit ve yönlendirmeler ile bu görüşün delillerini uzun uzadıya anlatmasından kendisinin de bu görüşü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda “masdarın sadece ‘te’sîr’ için vaz‘ edildiği” görüşünü değerlendirirken de bu görüş için “tahkîk mezhebi” ifadesini kullanmıştı.[676] Hâlbuki yukarıda da geçtiği gibi, “birinci maksad”da “masdarın sadece ‘te’sîr’ için vaz‘ edildiği” görüşünü “muhakkıkların çoğunluğu”na nisbet

[672] **Müneccimbaşı**, s. 103.
[673] **Müneccimbaşı**, s. 124-127.
[674] **Müneccimbaşı**, s. 124.
[675] **Müneccimbaşı**, s. 125.
[676] **Müneccimbaşı**, s. 124.

etmiş ve Emîr Pâdişâh adına onlara yönelttiği tenkitlere "ikinci maksad"da cevap verileceğini söylemişti.[677] Onun aynı risâlenin farklı yerlerinde farklı görüşleri desteklemesi ve görüşünün değiştiğine dair hiçbir ifade kullanmaması açık bir çelişki olup okuyucuların Müneccimbaşı'nın kendi görüşünü tespit etme konusunda dikkatli olmalarını gerektirmektedir.

Müneccimbaşı, bu görüşü ve gerekçelerini şöyle anlatır:

> (Masdarın "müşterek" olduğu görüşünde olanlardan) bazıları şu kanaate varmıştır: Masdar, iki mana, "masdarî mana" diye isimlendirilen "te'sîr" ile "hâsıl bi'l-masdar" diye isimlendirilen "eser" arasında müşterektir.
>
> Bu, -"birinci maksad"da da geçtiği gibi- "muhakkıkların çoğu" tarafından tercih edilen ve masdar konusunda nakledilen görüşler arasında en meşhur olan görüştür.
>
> Bu görüşte olanlar, sanki şu delillere dayanmışlardır:
>
> 1- Masdar zikredildiğinde ilk anda akla gelen (mütebâdir), herhangi biri belirlenmeksizin, bu iki manadan biridir. Sonra o iki manadan kastedilen, bir "karîne-i muayyine" ile belirlenir. Nitekim "müşterek" kelimelerin durumu böyledir.
>
> 2- Âlimler arasında kullanılan lafızların (ıstılahların) çoğu, "masdarî mana" ile "hâsıl bi'l-masdar" diye isimlendirilen mana arasında "müşterek"tir ve onlardan her biriyle tarif edilir. Sen de haberdarsındır ki, "tarif" ancak "hakikî mana" ile yapılır. Dolayısıyla masdarın da öyle olması gerekir.
>
> 3- "Hades" için vaz' edilmiş olan "masdar", başka bir şey şart koşulmaksızın, sadece "mutlak hades" için vaz' edilmiştir. Dolayısıyla "hades":
>
> a) "İhdâs ve te'sîrin sonucunda meydana geldiği" düşünülürse, "hâsıl bi'l-masdar" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) diye isimlendirilir; "mutlak hades"in bir türü olmuş olur.
>
> b) "İhdâs eden fâile nisbet edildiği" düşünülürse, "ma'lûm masdar" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) diye isimlendirilir; yine "mutlak hades"in bir türü olmuş olur.
>
> c) "Husûl ve vukû' yoluyla fâilin zâtından ayrı olan bir mahalle nisbet edildiği" düşünülürse, "mechûl masdar" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir; yine "mutlak hades"in bir türü olmuş olur.
>
> Sonuç itibariyle, "masdar"ın bu üç manada kullanılması, "manevî iştirâk" yoluyla olup "cins ismin nevilerinde kullanılması" kabîlindendir. Dolayısıyla bu manalardan her biri için ayrı bir vaz'ı göz önünde bulundurmaya ihtiyaç yoktur. Zira "lafzî iştirâk" asla aykırı olduğundan, zarûret olmaksızın ona dönülüp uygulanması câiz olmaz.
>
> Bunu, yani "masdarın bu manalar arasında 'manevî iştirâk' ile müşterek olduğu"nu destekleyen hususlardan biri de şudur: Kavim, bazı yerlerde "masdar"ı, "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" kısımlarına ayırmıştır. Sen de haberdarsındır ki, "taksîm", "maksim"in "kısımlar" arasında "manevî iştirâk" ile müşterek olmasını gerektirir. Çünkü "maksim"in, kısımlardan her birinin mefhûmuna dâhil olması zorunludur.
>
> "Müşterek-i lafzî'nin, manalarına taksîmi"ne -"bu lafzın kullanıldığı manalar (مَا يُطْلَقُ هٰذَا اللَّفْظُ) mefhûmu itibariyle taksîm" de böyledir- gelince, bunlardan her biri, nâdir ve azdır. Az olmakla birlikte, "muhakkıkların çoğu", bunları inkâr etmiş ve "taksim"

[677] **Müneccimbaşı**, s. 115-116.

değil, “kullanım yerlerini beyân” saymıştır. Çünkü yukarıda da geçtiği gibi, “maksim”in, kısımlardan her birinin mefhûmuna dâhil olması zorunludur.[678]

(2) Te’sîr + Eser + Ma‘lûm Masdar + Mechûl Masdar

Bu görüşte olanlara göre, masdar “te’sîr” (التَّأْثِيرُ), “eser” (الْأَثَرُ), “ma‘lûm masdar” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve “mechûl masdar” (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) manaları arasında müşterektir.[679] Dolayısıyla bu dört manada “hakîkat”; diğer manalarda “mecâz”dır.

Müneccimbaşı, kimseye nisbet etmediği bu görüşü ve gerekçelerini şöyle anlatır:

> (Masdarın “müşterek” olduğu görüşünde olanlardan) bazıları şu kanaate varmıştır: Masdar, şu dört mana arasında müşterek olup onlardan her biri için müstakil bir vaz‘ ile vaz‘ edilmiştir: 1- “Masdarî mana” diye isimlendirilen “te’sîr”. 2- “Hâsıl bi’l-masdar” diye isimlendirilen “eser”. 3- “Ma‘lûm (masdar)”. 4- “Mechûl (masdar)”.
>
> Bu görüş sahipleri, bu konuda sanki “müsâvât (eşitlik) iddiâsı”na dayanmışlardır. (Bununla) bu dört mananın, “tebâdür” (masdar kullanıldığında ilk anda akla gelmeleri) -ki “hakîkat”in en kuvvetli emârelerindendir- ve “karîne-i sârifeye ihtiyaç duymama” hususlarında eşit olmalarını kastediyorum. Dolayısıyla “bu manalardan bazılarını ‘hakîkat’, bazılarını da ‘mecâz’ kabul etmek”, “tahakküm” (delilsiz iddiâ) ve “tercih bilâ müreccih” (delilsiz tercih) kabîlinden olur.
>
> Sana gizli değildir ki, bu iddia men‘ hayyizindedir (kabul edilemez). Kabul edilse bile “tebâdürün başkasına karşı -yani muhâlefet eden hasma karşılık vermekte- delil olmaya elverişli olması”nı kabul etmeyiz. Çünkü “tebâdür”, “vicdâniyyât” (subjektif deliller) kabîlindendir.[680]

Bu görüşün “masdarın ‘te’sîr’ ile ‘eser’ arasında müşterek olduğu” görüşüne ircâ edilmesi mümkündür. Zira “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları, “te’sîr” manasının fâile ve mef‘ûle nisbetini mülâhaza etmekten ibarettir. Dolayısıyla “te’sîr”in söylenmesiyle onlar da ifade edilmiş olmaktadır. Nitekim Müneccimbaşı da az önce tercih ettiği “masdarın ‘te’sîr’ ile ‘eser’ arasında ‘müşterek’ olduğu” görüşünün delillerinden üçüncüsünü anlatırken, “te’sîr”i saymamış; onun yerine “ma‘lûm masdar” ile “mechûl masdar”ı zikretmiştir.

(3) Eser + Ma‘lûm Masdar + Mechûl Masdar

Bu görüşte olanlara göre, masdar “eser” (الْأَثَرُ), “ma‘lûm masdar” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve “mechûl masdar” (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) manaları arasında müşterektir.[681] Dolayısıyla bu üç manada “hakîkat”; diğer manalarda “mecâz”dır.

Müneccimbaşı, bu görüşü Emîr Pâdişâh’a nisbet ederek şöyle değerlendirir:

> (Masdarın “müşterek” olduğu görüşünde olanlardan) bazıları şu kanaate varmıştır: Masdar, son üç mana arasında müşterektir ki onlar da “te’sîr” manası dışındakilerdir (1- “Hâsıl bi’l-masdar” diye isimlendirilen “eser”. 2- “Ma‘lûm [masdar]”. 3- “Mechûl [masdar]”).
>
> Bu, “birinci maksad”da işittiğin gibi, risâlenin sahibi olan fâzıl’ın (Emîr Pâdişâh’ın) tercih ettiği görüştür.

---

678 **Müneccimbaşı**, s. 124-126.
679 **Müneccimbaşı**, s. 126.
680 **Müneccimbaşı**, s. 126.
681 **Müneccimbaşı**, s. 126.

> Bu görüşte olanların zikredilmeye ve dinlenmeye lâyık hiçbir delili yoktur.[682]

Emîr Pâdişâh'ın görüşleri ele alınırken de geçtiği gibi, onun "tahkîk"inin zâhirine bakıldığında doğru gibi görünse de, Müneccimbaşı'nın bu değerlendirmesi isâbetli değildir. Zira öncelikle Emîr Pâdişâh'ın "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında müşterek olduğu"nu açıkça ifade eden sözlerini görmezden gelmiştir. İkinci olarak "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manaları, "te'sîr" manasının fâile ve mef'ûle nisbetini mülâhaza etmekten ibarettir. Dolayısıyla Emîr Pâdişâh, onları söylemekle, "te'sîr"i de ifade etmiş olmaktadır. Nitekim Müneccimbaşı da az önce tercih ettiği "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında 'müşterek' olduğu" görüşünün delillerinden üçüncüsünü anlatırken, "te'sîr"i saymamış; onun yerine "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar"ı zikretmiştir.

Sonuç itibariyle bu görüş de "masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında 'müşterek' olduğu" görüşüne ircâ edilebilir. Dolayısıyla o görüşün delilleri bu görüşün de delilleridir.

(4) Ma'lûm Masdar + Mechûl Masdar

Bu görüşte olanlara göre, masdar "ma'lûm masdar" (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve "mechûl masdar" (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) manaları arasında müşterektir.[683] Dolayısıyla bu iki manada "hakîkat"; diğer manalarda "mecâz"dır.

Müneccimbaşı, kimseye nisbet etmediği bu görüşü şöyle değerlendirir:

> (Masdarın "müşterek" olduğu görüşünde olanlardan) bazıları şu görüşü tercih etmiştir: Masdar, sadece son iki mana, yani 1- "Ma'lûm (masdar)", 2- "Mechûl (masdar)" manaları arasında müşterektir.
>
> Bu görüşü tercih etme sebebi sanki şudur: Masdar: 1- "Müteaddî" olduğu takdirde: a) Ya "kendisinden sâdır olduğu fâile nisbet edilmesi" bakımından, b) Ya da "üzerine vâki olduğu mef'ûle (nisbet edilmesi)" bakımından sadece "hades" için vaz' edilmiştir. 2- Masdar "lâzım" olduğu zaman ise, sadece birincisi (sâdır olduğu fâile nisbet edilmesi bakımından sadece "hades" manası) için vaz' edilmiştir. Dolayısıyla masdar, "müşterek" olduğu takdirde, başkası değil, sadece bu iki mana ("ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manaları) arasında müşterek olur.
>
> Senin de gördüğün gibi bu görüş, son derecede zayıf ve güçsüzdür.[684]

Bu görüş, "masdarın sadece 'te'sîr' için vaz' edildiği" görüşüne ircâ edilebilir. Zira daha önce de geçtiği gibi, "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manaları, "te'sîr" manasının fâile ve mef'ûle nisbetini mülâhaza etmekten ibarettir. Dolayısıyla onların söylenmesiyle, "te'sîr" manası da söylenmiş olmaktadır. Sonuç itibariyle Müneccimbaşı'nın, risâlenin çeşitli yerlerinde, zaman zaman kendi tercihi olduğunu ihsâs edecek şekilde, "masdarın sadece 'te'sîr' için vaz' edildiği" görüşüne yer verdiği halde, burada o görüşün bir yansıması olan bu görüşü "son derece zayıf" bulması, iç tutarlılığını zedelemektedir.

2- İştikāk ve Vaz'la İlgili Çeşitli Meseleler

Müneccimbaşı, "mukaddime"de, "müfred" ve "mürekkeb" lafızların ve bu arada "masdar"ın vaz'ına dair bazı bilgiler vermişti. Orada lafızları "madde" ve "sûret" (="hey'et") olmak üzere ikiye ayırmış; bazı lafızların sadece "madde"lerinin bir manaya delâlet ettiğini,

---

682 **Müneccimbaşı**, s. 126-127.
683 **Müneccimbaşı**, s. 126.
684 **Müneccimbaşı**, s. 127.

“sûret”lerinin sadece telaffuz imkânı sağladığını, bazı lafızların ise hem “madde”sinin hem de “sûret”inin ayrı birer mana ifade ettiğini belirtmişti. Bu arada masdarın “madde”sinin “hades”e, sûretinin de “o hadesi ihdâs etme”ye delâlet ettiğini, dolayısıyla masdarın vaz‘ının “nev‘î vaz‘” kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve tafsilatı “ikinci maksad”a bırakmıştı:

> Tahkîk -inşâallah “ikinci maksad”da açıklaması geleceği gibi- şudur ki, “masdarın sûreti (yani hey’eti)” de “maddesinden anlaşılan hadesi ihdâs etme”ye delâlet etmesi için vaz‘ edilmiştir. Dilcilerin “semâ‘” ve “kıyâs” yoluyla masdarın sûretini (vezinlerini) belirlemeye önem vermeleri bunu gösterir. (Zira) böyle tam önem verme, “nazar-ı itibara alınması, sırf telaffuz edebilmeyi sağlamak için olan sûretler”de olmaz; bilakis ancak “kastedilen bir manası bulunan sûretler”de olur.[685]

Müneccimbaşı burada ise, -bir kısmı önceki vaadini yerine getirme kabîlinden sayılabilecek olan- iştikāk ve vaz‘ ile ilgili çeşitli meseleler üzerinde durur. Bunlar, şöyle özetlenebilir:

a) Masdarın sûretinin bulunması “me’haz-i iştikāk” olmasına mani midir?

Müneccimbaşı, bu meseleyi bir itiraz ve cevap şeklinde şöyle tartışır:

> **Şöyle denilemez:** Zikredilen manalardan hangisiyle olursa olsun “masdar”, müştakların “me’haz” ve “madde”si olamaz. Çünkü “madde”nin haddizâtında bütün “sûret”lerden soyutlanmış olması gerekir ki üzerine gelen “çeşitli suretler”i kabul etmeye elverişli olsun. Hâlbuki sen de haberdârsındır ki, masdarın kendisinin semâ veya kıyâsla belirlenen birtakım muteber sûretleri vardır. O halde “çeşitli sûretlerin masdar üzerine gelmesi” nasıl sahih olabilir?
>
> **Çünkü biz şöyle diyoruz:** Masdar, üzerine “çeşitli sûretler” getirilmek istendiği zaman, kendi sûretinden soyutlanır. Bu soyutlanma, onun “hades”e delâlet etmesine bir zarar vermez. Çünkü onun sûreti: 1- Kavmin sözlerinin zâhirinin hissettirdiğine göre, sırf “maddeyi telâffuz etme vesilesi”dir. Onun ise, “manaya delâlet”te herhangi bir etkisi yoktur. 2- Tahkîkin ve muhakkıkların sözlerini derinlemesine düşünmenin gerektirdiğine göre ise, masdarın “sûret”i, ya tek başına ya da “madde”siyle birlikte, “maddeden anlaşılan hadesi ihdâs etmek” (إِحْدَاثُ الْحَدَثِ الْمُسْتَفَادِ مِنْ مَادَّتِهِ) için vaz‘ edilmiştir. Çünkü meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarından anlaşılan sadece “(ض ر ب) maddesinden anlaşılan hades” değil, bilakis “o hadesi ihdâs etmek”tir. Her iki durumda da masdar sûretinden soyutlandığı zaman “madde”siyle sadece “hades”e delâlet eder ve “çeşitli sûretler”den biri onun üzerine getirilir. Bu sûretlerden her biri: a) (Fiillerde) “hadesin müteallaklarına nisbetlerinden herhangi biri”ne veya b) (Müştak isimlerde) “o nisbetle kayıtlı olarak hadesin müteallaklarından biri”ne delâlet etmek için vaz‘ edilmiştir. Nitekim tafsilat “ahz ve iştikāk keyfiyeti” beyan edilirken gelecektir.
>
> Masdarın, madde ve sûretinin toplamıyla, “maddesinden anlaşılan hadesi ihdâs etmek” (إِحْدَاثُ الْحَدَثِ الْمُسْتَفَادِ مِنْ مَادَّتِهِ) manasına delâlet etmek için vaz‘ edildiği kabul edildiği takdirde, -“hades” hangi şekilde alınıp göz önünde bulundurulmuş olursa olsun- masdarın sadece “hades” (الْحَدَثُ) manasında kullanılması, “küllün (bütünün) adının cüz’ünde (parçasında) kullanılması” kabîlinden (yani “külliyyet” alâkası ile “zikru’l-kül irâdetü’l-cüz” kabîlinden “mecâz-ı mürsel”) olur. Ancak “masdarın (bu iki mana arasında) müşterek olduğu” iddia edilirse böyle olmaz.[686]

---

[685] **Müneccimbaşı**, s. 94-95.
[686] **Müneccimbaşı**, s. 127-128.

Müneccimbaşı'nın cevabı şöyle özetlenebilir: Masdarın bir "sûret"inin (hey'etinin) bulunması, onun "iştikāk kaynağı" olmasına mani değildir. Çünkü "masdarın sûreti" ile ilgili iki görüş vardır: 1- Çoğunluğa göre, "masdarın sûreti", sırf onun "madde"sinin telaffuz edilmesini sağlamak içindir; câmid kelimelerin sûretleri gibi, manaya hiçbir etkisi yoktur. Dolayısıyla bu görüşe göre, "masdarın sûreti", onun "iştikāk kaynağı" olmasına engel olmaz. 2- Muhakkıklara göre ise, masdarın "madde"si "hades" manasına, "sûret"i de -tek başına veya maddesiyle birlikte- "o hadesi ihdâs etmek" manasına delâlet etmesi için vaz' edilmiştir. İştikāk yapılacağı zaman masdar "sûret"inden soyutlanarak "madde" olarak düşünülür ve manası ifade edilmek istenen "fiil" veya "müştak isim" için belirlenen "sûret" ona giydirilir. Dolayısıyla bu durumda da masdarın sûreti, devre dışı kaldığından, onun "iştikāk kaynağı" olmasına engel olmaz.

Müneccimbaşı, bu bilgileri verirken düştüğü bir hâşiyede, "masdarın sûretlerinin farklı farklı ve birden çok olması" ile ilgili bir şüphesini şöyle ifade eder:

> Burada bir şüphe vardır ki o da şudur: "Masdarın sûreti"nin -ister cumhûrun sözünün zâhirinden anlaşıldığı gibi sırf maddeyi telaffuz etmek için bir araç olsun ister muhakkıkların vardıkları kanaatte olduğu gibi "maddesinden anlaşılan hadesi ihdâs etmek" manasına delâlet etmek için olsun- farklı farklı ve birden çok olmasının bir gerekçesi yoktur. Birinciye (cumhurun görüşüne) göre yoktur; çünkü maddeyi telaffuz etmek herhangi bir sûretle mümkün olur. Dolayısıyla bir sûreti tercih etmek kelimenin okunmasını sağlar. İkinciye (muakkıkların görüşüne) göre de yoktur; çünkü sûretin manası "ihdâs"tır ki o da tek bir manadır. Dolayısıyla ona delâlet eden sûretin de -delâlet eden ile delâlet edilenin birbiriyle uyumlu olması için- tek bir sûret olması gerekir. Teemmül olunsun![687]

b) Masdarın manasıyla ilgili ifadedeki dikkatsiz/kısaltılmış kullanım

Müneccimbaşı, daha sonra bir soru ve cevapla, masdarın manası ifade edilirken iştikāk açısından dikkatsiz olan bir kullanıma dikkat çeker:

> **Eğer şöyle denilirse:** Masdar, "ihdâs" manası itibariyle değil, "hades" manası itibariyle "me'haz" ve "müştakkun minh" (iştikāk kaynağı) olduğu halde, niçin "te'sîr" ve "ihdâs" "masdarî mana", "hades" de "hâsıl bi'l-masdar" diye isimlendirilmiştir? (Hâlbuki) bizzat "hades"in "masdarî mana" diye isimlendirilmesi gerekirdi!
>
> **Biz de şöyle deriz:** Kavim, "murâdın açık olması"na binâen dikkatsiz ifade kullanmışlar ve "hadesi ihdâs etmek" (إِحْدَاثُ الْحَدَثِ) manasını sadece "ihdâs etmek" (الْإِحْدَاثُ) sözüyle ifade etmişlerdir. Çünkü hiç kimse şu hususta şüpheye düşmez: Meselâ "vurmak" (الضَّرْبُ) masdarı, "masdarî mana" kasdedildiğinde, sırf "ihdâs etmek" manasına değil, "(ض ر ب) maddesinden anlaşılan hadesi ihdâs etmek" manasına delâlet eder.[688]

Müneccimbaşı'nın, ilk bakışta soruya uygun değilmiş gibi görünen bu cevabıyla, iştikāk kaynağı olan "hades" manasının, "masdarî mana" olarak kabul edilen "te'sîr" ("ihdâs"= "ihdâsü'l-hades") manasının zımnında da bulunduğunu, ancak kolayca anlaşıldığı için kısaltılarak söylendiğini, dolayısıyla sırf "hades" manasına "masdarî mana" demeye ihtiyaç olmadığını ifade etmek istediği anlaşılmaktadır.

---

687 **Müneccimbaşı**, s. 128.
688 **Müneccimbaşı**, s. 128-129.

c) İştikākta ve müştaklarda göz önünde bulundurulan "hades" midir, yoksa "ihdâs" mıdır?

Müneccimbaşı, iştikāk ve müştaklarda "hades"in mi yoksa "ihdâs"ın mı gözönünde bulundurulduğu konusunda Adududdîn el-Îcî ile diğer müellifler arasında ihtilaf bulunduğunu, kendisinin Îcî'nin görüşünü tercih ettiğini şöyle anlatır:

> "İştikākta ve müştaklarda 'hades' manası mülâhaza edilir mi?" meselesine gelince, o konuda ihtilaf edilmiştir. Zira:
>
> 1- Sen Adudüddîn el-İcî'den nakledilen sözleri duymuştun. O, Mu'tezile'nin deliline cevap verirken şöyle demişti: "*Hakîkatte 'me'haz' ve 'müştakkun minh', 'hadesi ihdâs etmek' manasıyla 'masdar'dır. Her ne kadar 'hades', meselâ 'vurmak'* (الضَّرْبُ) *ve 'öldürmek'* (القَتْلُ) *gibi müteaadî fiillerde başkasıyla kāim olsa da, o (ihdâsü'l-hades), şüphesiz fâil ile kāimdir*". Bu söz, "iştikāk" ve "müştak"ta "ihdâs"ın göz önünde bulundurulduğu konusunda açıktır.
>
> 2- Başkasının sözünden zâhir olan ise şudur: "*İhdâsın ne iştikākta ne de müştakta bir etkisi vardır*". Nitekim "iştikāk ve keyfiyeti" tafsil edilirken ortaya çıkacaktır.
>
> İnsaflı bakana gizli değildir ki, Allâme Adudüddîn'in görüşü daha dakîk ve kabûle şâyândır. Zira müştakların çoğunda, hatta hepsinde, göz önünde bulundurulan şey "hudûs" (sonradan meydana gelme) hâlidir. Meselâ "sıfat-ı müşebbehe" gibi bazılarında "bekā" (kalıcılık) durumunun göz önünde bulundurulmasına gelince, o şuna dayanır: Bu müştakkın iki yönü vardır: "Vasıf" (nitelik) yönü ve vasıf yönünün mukābili olan "isim" yönü. Bundan dolayı o, "sıfat-ı müşebbehe", yani "isme benzeyen sıfat" diye isimlendirilmiştir. (Sonuç itibariyle) göz önünde bulundurulan şey, "hudûs" hâli olunca, "ahz" ve "iştikāk"ın "ihdâs" itibariyle olması uygun düşmüştür.
>
> **Eğer şöyle denilirse:** Mevcut olan "hades"i göz önünde bulundurmak, ma'dûm ve itibârî olan "ihdâs"ı gözönünde bulundurmaktan evlâdır. **Biz de şöyle deriz:** ("İştikāk" gibi) "itibârî" olan hususlarda ("ihdâs" gibi) "itibârî" olan şeyleri göz önünde bulundurmak, daha münasip ve muvâfıktır. Anlaşılsın![689]

d) Müştaklarda Ahz ve İştikāk Keyfiyeti

Müneccimbaşı, daha önce vaadettiği gibi, tek tek "fiil-i mâzî", "fiil-i muzâri", "ism-i fâil", "ism-i mef'ûl", "ism-i mekân", "ism-i zamân", "ism-i âlet", "sıfat-ı müşebbehe" ve "mübâlağa sîğaları"nın, "hades"e ve "ihdâs"a göre, vaz' ve iştikāk keyfiyetlerini anlatır.[690] Konuyu şöyle bağlar:

> Müştaklarda meşhur ve muteber olan, "sîğalar" ve "emsile-i muhtelife" diye ifade edilen "sûretler" bunlardır. Onlardan zikredilmeyenleri zikredilenlere kıyâs et.[691]

e) Muhakkıklara ve Arabiyye Âlimlerine Göre İştikākın Mâhiyeti

Müneccimbaşı, "iştikāk"ın mâhiyetine ayırdığı bu kısma şöyle bir takdim cümlesiyle başlar:

> Şimdi muhakkıkların tahkîklerinden çıkarttığım bazı "fâideler"i zikretmek istiyorum. Bunlardan bazıları her ne kadar Arabiyye'de terkedilen "**felsefî tedkîk**"e

---

[689] **Müneccimbaşı**, s. 129-130.
[690] **Müneccimbaşı**, s. 130-132.
[691] **Müneccimbaşı**, s. 132.

yakın olsa da, nüfûz edici bakış ve doğru anlayış sahibi nezdinde makbûldür. Hidâyet ve tevfîk ancak Allah'tandır.[692]

Müneccimbaşı, bu kısımda önce kaynak göstermeden Hafîd-i Teftâzânî'nin (ö. 916/1510)[693] *ed-Dürrü'n-nadîd min mecmûati'l-Hafîd* adlı eserinden, Kutbüddîn er-Râzî (ö. 766/1365),[694] Zemahşerî, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin iştikākın mâhiyetine dair sözlerini nakleder.[695] Sonra da bu sözlerden hareketle "iştikāk" kavramının kullanıldığı dört manayı anlatır.[696] Son olarak da Arabiyye âlimlerine göre, "iştikāk"ın tarifi; "müştak" ile "müştakkun minh" arasında bulunması gereken "lafzî tenâsüb" ve bu açıdan iştikākın "sağîr", "kebîr" ve "ekber" kısımlarına ayrılması; "müştak" ile "müştakkun minh" arasında bulunması gereken "manevî tenâsüb" konusundaki görüşler ve kendisinin tercih ettiği görüş üzerinde durarak konuyu bağlar.[697]

3- Arazların Hudûs Keyfiyeti

Müneccimbaşı, "arazların hudûs keyfiyeti" konusuna şöyle bir takdim ve hatırlatma ile başlar:

> Bil ki, "cismânî" olsun "nefsânî" olsun, dış dünyada mevcut olan arazların hudûsü her ne kadar açık ve izahtan vâreste olsa da, "hakikatte hudûsün keyfiyeti"nin açıklanmaya ihtiyacı vardır. Bundan dolayı cüz'î misaller getirerek o keyfiyeti açıklayıp izah etmek istedim. Ta ki, onun açıklanmasıyla "arazları ihdâs etmek" ve "hadesleri îkā' etmek"ten ibaret olan "masdar"ın hakikatinin açıklanması tamamlanıp kemâle ersin.
>
> "Mukaddime"de öğrenmiştin ki, "masdarî mana" olan "te'sîr"den maksat "tahrîk"tir. "Tahrîk"in vâsıtasız olarak meydana gelen ilk eseri "hareket"tir. Fakat "hareket", "tahrîk -yani masdar- sebebiyle hâsıl olan" (yani "hâsıl bi'l-masdar") diye isimlendirilmemiş; bilakis onun "müntehâ"sı, yani "hareketin sona erip kesildiği sırada hâsıl olan araz (eser)", "hâsıl (bi'l-masdar)" diye isimlendirilmiştir. Çünkü "hareket", zâtı bakımından kastedilmiş değildir; bilakis ondan kastedilen "müntehâ"dır. Bundan dolayı kudemâ "hareket"i, "bi'l-kuvve olan şeyin ilk kemâlidir" şeklinde tarif etmişlerdir. "İlk kemâl", ilk önce hâsıl olan şeydir. (Ama) zâtı bakımından kastedilmiş olmaz; bilakis onun sebebiyle ikinci derecede hâsıl olacak şeyden dolayı kastedilir. Zâtı bakımından kastedilen, o ikinci dereceden hâsıl olan şey olur.[698]

Müneccimbaşı, bu girişten sonra, "ikinci bölüm"de nakledilen "cismânî arazlardan lâzım hadeslerin hudûsü",[699] "cismânî arazlardan müteaddî hadeslerin hudûsü",[700] "nefsânî arazların hudûsü"[701] ve "izâfî arazlar ve itibârî vasıfların hudûsü"[702] konularını anlatır.

---

[692] **Müneccimbaşı**, s. 132.

[693] **Hafîd-i Teftâzânî:** Şeyhülislâm Seyfüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. Sa'diddîn Mes'ûd el-Herevî (ö. 916/1510). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 270; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 325.

[694] **Kutbüddîn er-Râzî:** Ebû Abdillah Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (692-766/1293-1365). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 38; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 642; Hüseyin Sarıoğlu, "Râzî, Kutbüddin", *DİA*, XXXIV, 485-487.

[695] **Müneccimbaşı**, s. 132-136.

[696] **Müneccimbaşı**, s. 136-138.

[697] **Müneccimbaşı**, s. 138-141.

[698] **Müneccimbaşı**, s. 141-142.

[699] **Müneccimbaşı**, s. 142-145.

[700] **Müneccimbaşı**, s. 145-146.

[701] **Müneccimbaşı**, s. 146-147.

[702] **Müneccimbaşı**, s. 147.

4- Ma'lûm ve Mechûl Masdarın Varlığı

"Ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" konusunda Molla Fenârî'yi izleyen Müneccimbaşı'na göre, bunlar "hâsıl bi'l-masdar"dan ibarettir. O, bu konudaki kendi görüşünü vermeden önce, mukayese imkânı sağlaması için, "ma'lûm fiil" ile "mechûl fiil"i anlatır:

> Bil ki: 1- "Ma'lûm fiil" (الْفِعْلُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ), kendisiyle birlikte "fâil"i zikredilen fiildir. 2- "Mechûl fiil" (الْفِعْلُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) ise, kendisiyle birlikte "fâil"i zikredilmeyip, bilakis onun yerine mülâbeslerinden başka bir şeyin ("nâibü'l-fâil"in) geçirildiği ve -ilgili yerde açıklandığı üzere- "fâil"in hakikaten bilinmediği veya bir fayda ve nükteden dolayı bilinmiyormuş gibi kabul edildiği fiildir.
>
> Fiilin sîğasının, zikredilen "yerine geçirilme"ye delâlet etmek üzere, özel bir şekilde değişmesi ("mechûl" yapılması) şart koşulmuştur. Çünkü fiilin sîğası, "maddesinden anlaşılan hadesin, üç zamandan birinde, belirli veya belirsiz bir zâta nisbet edilmesi" için vaz' edilmiştir. Bu nisbet, ifade edilmesi kastedildiği için, "fiil" mefhûmunun da muteber bir cüz'üdür. Başka bir şey ("nâibü'l-fâil") "fâil"in yerine geçirildiği zaman bu nisbet kısmen değişir. Bundan dolayı da, uyum gerekli olduğu için, ona ("nisbet"e) delâlet eden şeyde ("sîğa"da) de bir değişikliğin bulunması gerekli olmuştur.[703]

Müneccimbaşı, daha sonra sözü "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar"a getirerek, "fiil" ile "masdar" arasındaki farkı şöyle anlatır:

> "Masdar"a gelince: 1- "Ma'lûm masdar" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ), "fâil"e nisbet edilen "hades"e delâlet eden masdardır. 2- "Mechûl masdar" (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) ise, "mef'ûl"e nisbet edilen "hades"e delâlet eden masdardır.
>
> "Fiil"de şart koştukları gibi "masdar"da "sûretin değişmesi" şart koşulmamıştır. Çünkü cumhûra göre, "masdarın sûreti"nin manaya herhangi bir etkisi yoktur. Dolayısıyla mana değişince sûretin de değişmesine ihtiyaç olmaz. (Sonuç itibariyle masdar, bu iki mana arasında "müşterek"tir). "İştirâk" ister -bazılarına göre olduğu gibi- "lafzî" olsun, ister -muhakkıkların çoğuna göre olduğu gibi- "manevî" olsun, bu iki mana birbirinden "karîne (-i muayyine)" ile ayrılır ve bunlardan kastedilen mana "karîne" ile bilinir.[704]

Görüldüğü gibi Müneccimbaşı da, Molla Fenârî gibi, "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" kavramlarıyla dış dünyada mevcut olan "hades"i, yani "hâsıl bi'l-masdar"ı kastetmektedir. Nitekim konunun devamında, Emîr Pâdişâh'ın kullandığı "fâiliyyet" ve "mef'ûliyyet" ile "el-kevn fâilen" ve "el-kevn mef'ûlen" tabirlerini, onun "varlık"-"yokluk" açısından yaptığı ayırıma dikkat etmeksizin, eşanlamlı kabul eder. Ona göre, bu tabirlerin her biri ile dış dünyada mevcut olmayan, sadece aklın var kabul ettiği "itibarî vasıflar" kastedilir. Bu tabirlerle dış dünyada mevcut olan "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar", yani "hâsıl bi'l-masdar" manasının kastedilmesi, "müsebbebiyyet" alâkası ile "zikru'l-müsebbeb irâdetü's-sebeb" kabîlinden "mecaz-ı mürsel" olur. Çünkü ona göre, dış dünyada mevcut olan "fâile veya mef'ûle nisbet edilen hades", fâil veya mef'ûlde var olduğu kabul edilen "fâillik" ve "mef'ûllük" itibârî vasıflarının sebebidir:

> "Hades"in (الْحَدَثُ), kendisinden sâdır olması sebebiyle "fâil"e, üzerine vâki olması sebebiyle "mef'ûl"e nisbet edildiği sırada fâil ve mef'ûl için meydana gelen "itibârî

---

[703] **Müneccimbaşı**, s. 147-148.
[704] **Müneccimbaşı**, s. 148, 115.

vasıflar"a delâlet etmesi için, "vuruculuk" (الضّارِبيَّةُ) ve "vurulmuşluk" (الْمَضْرُوبِيَّةُ) gibi iki kelime oluşturulmuştur. Bu iki vasıf, bazen "iki oluş" (الْكَوْنَانِ), yani "fâil olmak [=vurucu olmak]" (الْكَوْنُ فَاعِلًا [=الْكَوْنُ ضَارِبًا]) ve "mef'ûl olmak [=vurulmuş olmak]" (الْكَوْنُ مَفْعُولًا [=الْكَوْنُ مَضْرُوبًا]) şeklinde de ifade edilir. Bu tabirler, "ma'lûm masdar" (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve "mechûl masdar" (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) (yani "ma'lûm ve mechûl hâsıl bi'l-masdar") manalarında ancak "müsebbebin isminin sebeb manasında kullanılması" kabîlinden mecâz yoluyla kullanılır. Çünkü "fâile nisbet edilen hades" (الْحَدَثُ الْمَنْسُوبُ إِلَى الْفَاعِلِ), fâil için itibarî olarak "fâillik [=vuruculuk]" (الْفَاعِلِيَّةُ [=الضَّارِبِيَّةُ]) vasfının meydana gelmesinin sebebidir. Aynı şekilde "mef'ûle nisbet edilen hades" (الْحَدَثُ الْمَنْسُوبُ إِلَى الْمَفْعُولِ) de, mef'ûl için itibarî olarak "mef'ûliyyet [=vurulmuşluk]" (الْمَفْعُولِيَّةُ [=الْمَضْرُبِيَّةُ]) vasfının meydana gelmesinin sebebidir.[705]

5- Arabiyye Âlimlerine Göre Müteaddî ve Lâzım Masdarın Delâleti

Hafâcî'nin görüşleri verilirken geçtiği üzere, o, Teftâzânî'nin *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'taki "müteaddî fiillerin fâil ile mef'ûl arasındaki izâfetler olduğu"na dair sözlerinden "müteaddî masdarın 'te'sîr' ile 'eser' arasında 'müşterek' olduğu; lâzım masdarın ise, sadece 'eser'e delâlet ettiği" sonucunu çıkartmış ve kendi tahkîkini o sözlere dayandırmıştı.[706]

Müneccimbaşı, burada Hafâcî'nin tahkîkini, Arabiyye âlimleri arasında meşhur olduğunu belirterek özetler;[707] sonra da -ibaredeki bir kapalılıktan dolayı *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'tan iktibas zannettiğinden- Teftâzânî'ye nisbet ederek aynen nakleder ve hâşiyelerde pek çok tenkit yöneltir.[708]

Müneccimbaşı, daha sonra, Teftâzânî'ye ait olduğunu zannettiği Hafâcî'nin bu "tahkîk"ini genel olarak değerlendirip bu görüşün "tahkikî" değil "zâhirî" olduğunu belirttikten sonra, kendi "tahkîk"ini ifade eder. Müneccimbaşı'nın bu tahkîkini, Hafâcî'nin görüşlerini anlatırken aynen nakledildiği halde, burada da tekrar zikretmek, onun kendi kanaatinin bilinmesi açısından faydalı olacaktır:

> Eğer kendini "taklid" boyunduruğundan ve "kimin dediği"ne bakmaktan kurtarıp basîretle "ne dediği"ne bakarsan, sana gizli kalmaz ki, onların bu sözü, (konuştukları) ilmin gereği (olarak söyledikleri) "zâhirî" bir sözdür; "tahkîkî" bir söz değildir. Zira "masdar" -ister "lâzım" ister "müteaddî" olsun-, "masdarî mana" (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) kastedildiği zaman, daha önce tahkîki geçtiği gibi, "te'sîr"e (التَّأْثِيرُ) ve "maddesinden anlaşılan hadesi ihdâs etme"ye (إِحَدَاثُ «الْحَدَثِ» الْمُسْتَفَادِ من مَادَّتِهِ) delâlet eder. Şöyle ki:
>
> 1- ("Lâzım" olan) meselâ "ayağa kalkmak" (الْقِيَامُ) ve "oturmak" (الْقُعُودُ) masdarları:
>
> a) "Masdarî mana" kastedildiği zaman, "vaz'î" olarak, "vaz' makūlesinden olan hey'etleri bir mahalde ihdâs etme"ye delâlet ederler. Bu "mahal", ilk bakışta "fâilin zatından başka bir şey" (gibi) görünmese de, dikkatli bakıldığında "fâilin zâtından başka bir şey"dir ki o da "fâilin bedeni"dir. Zira "fâil" (müessir), kuvvetler ve âzâlar vâsıtasıyla "nefis"tir. "Kābil" (müteessir) -yani "ihdâs edilen hey'etin mahalli"- ise, "beden"dir. "Beden", kesinlikle "nefis"ten başka bir şeydir. Sonuç itibariyle bu

705 **Müneccimbaşı**, s. 149.
706 **Hafâcî**, s. 45-46, 48.
707 **Müneccimbaşı**, s. 149-150.
708 **Müneccimbaşı**, s. 150-152.

masdarların “ihdâs” ve “hades”e delâletleri “vaz‘î”; “ihdâs eden fâil”e delâletleri “iltizâmî”dir.

b) “İsmî mana” -ki “hâsıl bi’l-masdar”dır- kastedildiği zaman, “hakîkî masdarlar” değil, “cins isimler” kabîlinden olurlar. Bu durumda ise, -“hudûs”, “ihdâs” ve “muhdis” göz önünde bulundurulmaksızın- o “hey’etlerin kendileri”ne, yani (cins ismin) nevilerine “vaz‘î” olarak delâlet ederler.

2- “Müteaddî” olan meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarında da durum aynıdır:

a) “Masdarî mana” kastedildiği zaman manası, “maddesinden anlaşılan ve kāim olduğu mef‘ûl üzerine vâki olan hadesi ihdâs etmek”, yani “zikredilen hadesi, hem ilk bakışta hem de dikkatli bakıldığında fâilin zâtından ayrı olan bir mahalde ihdâs etmek”tir. Sonuç itibariyle bu masdar, “îcâd”a ve “îcâd edilen eser”e “vaz‘î” olarak; “îcâd eden fâil”e “iltizâmî” olarak delâlet eder.

b) “İsmî mana” -ki “zarûrî olarak ‘fâil’den başka olan ‘mef‘ûl’ üzerine vâki olan özel eser”dir- kastedildiği zaman, diğer cins isimler gibi, bir “cins isim” olur. Bu durumda -“ihdâs”, “hudûs” ve “muhdis” gözönünde bulundurulmaksızın- sadece o eserin nev’ine “vaz‘î” olarak delâlet eder.

Sonuç itibariyle onların zikrettikleri açıdan “lâzım” ile “müteaddî” arasında hiçbir fark yoktur.[709]

Müneccimbaşı, kendi “tahkîk”inin Teftâzânî’nin *Telvîh*’teki sözlerine uygun olduğunu; onun oradaki görüşü ile (aslında Hafâcî’ye ait olan, ama ibâresindeki kapalılıktan dolayı Teftâzânî’nin) *Hâşiyetü’l-Keşşâf*’taki (sözleri zannettiği) görüşü arasında çelişki bulunduğunu belirtir. Sonra da onun *Hâşiyetü’l-Keşşâf*’taki görüşünün “zâhirî”, *Telvîh*’teki görüşünün “tahkikî” olduğunu belirterek bu çelişkiyi gidermeye çalışır.[710]

6- Masdar ile İsm-i Masdar Arasındaki Fark

Müneccimbaşı, bu kısımda yine kaynak göstermeden Hafîd-i Teftâzânî’nin *ed-Dürrü’n-nadîd min mecmûati’l-Hafîd* adlı eserinden, İbnü’l-Hâcib, Sirâcüddîn el-Kazvînî (ö. 745/1344),[711] Hafîd-i Teftâzânî ve isimlerini zikretmediği bazı âlimlerin “masdar” ile “ism-i masdar” arasındaki farka dair sözlerini nakleder.[712]

Müneccimbaşı, kendi kanaatini belirtmediği bu konuyla “ikinci maksad”ı bitirir.

E- Hâtime: Hafâcî’nin “Ta‘lîm ve Ta‘allümün Birliği”ne Dair Sözlerinin Tenkidi

Müneccimbaşı, risâlesinin “hâtime”sini, “masdar” konusuyla doğrudan alâkalı olmayan “ta‘lîm ve ta‘allümün birliği” meselesine ayırır.

Hafâcî’nin görüşleri verilirken de geçtiği üzere, o, İbn Sînâ’nın, *eş-Şifâ* adlı eserinde geçen “öğretmek (التَّعْلِيمُ) ile öğrenmek (التَّعَلُّمُ) fiillerinin ‘zât’ bakımından aynı, ‘itibâr’ bakımından farklı oldukları”na dair görüşünü, Teftâzânî’nin *Şerhu’l-Miftâh* adlı eserinden nakletmişti. Sonra da kendi “tahkîk”ini ifade etmiş ve bu konuda İbn Sînâ’ya itiraz eden Ebü’l-

---

709 **Müneccimbaşı**, s. 152-153.

710 **Müneccimbaşı**, s. 153-154.

711 **Sirâcüddîn el-Kazvînî:** Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Abdirrahmân b. Ömer el-Behbehâî el-Kinânî el-Fârisî el-Kazvînî (ö. 745/1344). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, V, 49; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 561.

712 **Müneccimbaşı**, s. 154-166.

Kāsım el-Leysî'nin sözlerini aktarıp onun yanlış anlamasının sebebini izah etme sadedinde kendi "tahkîk"ini özet bir şekilde tekrar ifade etmişti.[713]

Müneccimbaşı da, burada önce Hâfâcî'nin risâlesindeki ibareleri nakleder, sonra da kendi izahlarını getirir. Ancak Hafâcî'nin ilk "tahkîk"i ile onun Ebü'l-Kāsım el-Leysî'den naklettiği sözlerin Teftâzânî'ye ait olduğunu zannederek "Hafâcî'nin sondaki 'tahkîk'inin sadece Teftâzânî'nin sözlerini özetlemekten ibaret olduğu"nu belirtir. En sonunda da İbn Sînâ'nın bu görüşü hakkında gerek Teftâzânî'nin gerekse Hafâcî'nin izahlarının tartışmadan âzâde olmadığını söyler.[714]

23- TEHÂNEVÎ (ö. 1158/1745'ten sonra)

Tehânevî'nin,[715] *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm* adlı eserinin "masdar" (الْمَصْدَرُ) maddesinde "madarın manaları"yla ilgili çeşitli hususlara değinir. Bunların çoğu, daha önce ilgili yerlerde geçmişti. Fakat eserdeki sırasıyla görülmesi bakımından, bunlar altı madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Tehânevî, önce kelime olarak "masdar"ın (الْمَصْدَرُ) "çıkmak" (الصُّدُورُ) masdarından "zarf" (yani "ism-i mekân") olduğunu söyler.[716]

2- Tehânevî, daha sonra kavram olarak "masdar"ın nahivciler tarafından iki manada kullanıldığını belirtir:

a) "Mef'ûl-i mutlak". Bu manadaki masdar "hades", "hadesân" ve "fiil" diye ismlendirilir.[717]

b) "Kendisinden fiil türeyen hadesin ismi" (اِسْمُ الْحَدَثِ الْجَارِي عَلَى الْفِعْلِ).

Tehânevî, -İbnü'l-Hâcib'e ait olan bu tarifte geçen- "hades" manasına; masdar-ı gayr-ı mîmînin "mutabikî delâlet"le, masdar binâ-i merre ile masdar binâ-i nevinin "tazammunî delâlet"le delâlet ettiğini söyler.[718] Ayrıca Radî'den naklen "hades"in tarifini yapar.[719]

Tehânevî, burada "masdar"ın Farsça'daki karşılığından yola çıkarak bir başka tarifini daha nakleder.[720]

3- Tehânevî, "birinci bölüm"de İbnü'l-Hâcib'in "masdar" tarifi tahlil edilirken nakledildiği üzere, Abdülhakîm es-Siyâlkûtî'nin *Hâşiye alâ Abdilğafûr* adlı eseri ile *el-Kâfiye*'nin şerhlerinden özetle bu tarifte geçen kayıtları açıklar.[721]

4- Tehânevî, daha sonra Hasan Çelebi'nin *Hâşiyetü'l-Mutavvel* adlı eserinden dedesi Molla Fenârî'nin masdarın manalarıyla ilgili görüşünü yorumsuz olarak nakleder.[722]

---

713 **Hafâcî**, s. 50-53. Ayrıca bkz. Hafâcî, *Tırâzü'l-mecâlis*, s. 184-187 (17. Meclis).
714 **Müneccimbaşı**, s. 157-165.
715 **Tehânevî:** Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 295; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 537; Nasuhi Ünal Karaaslan, "Keşşâfü Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm", *DİA*, XXV, 330-331.
716 **Tehânevî**, s. 169.
717 **Tehânevî**, s. 169.
718 **Tehânevî**, s. 169.
719 **Tehânevî**, s. 169.
720 **Tehânevî**, s. 170.
721 **Tehânevî**, s. 171-173.
722 **Tehânevî**, s. 173.

5- Tehânevî, son olarak Abdülhakîm es-Siyâlkûtî'nin masdarın manalarıyla ilgili *Hâşiye alâ Abdilğafûr* adlı eserinin iki farklı yerindeki ifadelerini harmanlayarak nakleder.[723] Sonra yarım satırlık bir yorumla, böylece Molla Fenârî'nin "ma'lûm masdar ve mechûl masdar denilen şeylerin aslında 'hâsıl bi'l-masdar' olduğu"na dair görüşünün de geçersiz olduğunun ortaya çıktığını ilâve eder.[724]

24- KAZÂBÂDÎ AHMED EFENDİ (ö. 1163/1750)

Kazâbâdî Ahmed Efendi,[725] "mukaddimât-ı erbaa" üzerine yazdığı *Hâşiyetü'l-usûl ve ğâşiyetü'l-fusûl* adlı eserinde, Sadrüşşerîa'nın yukarıda nakledilen ifadelerini açıklarken şöyle der:

> **Sadrüşşerîa:** "Masdarın karşısına vaz' edildiği mana" (الْمَعْنَى الَّذِي وُضِعَ الْمَصْدَرُ بِإِزَائِهِ).
>
> **Kazâbâdî:** Açık olan "**hadesî mana**" (الْمَعْنَى الْحَدَثِيُّ) veya "**îkā'**" (الْإِيقَاعُ) denilmesidir.
>
> **Sadrüşşerîa:** "Hâsıl bi'l-masdar" manasının kastedilmesi de mümkün olur.
>
> **Kazâbâdî:** "Mümkün olur" ifadesinde, "birincinin ('masdarın karşısına vaz' edildiği mana'nın) 'hakîkat'; ikincinin ('hâsıl bi'l-masdar' manasının) 'mecâz' olduğu"na işaret vardır.
>
> **Sadrüşşerîa:** "Hâsıl bi'l-masdar manası" (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ).
>
> **Kazâbâdî:** Yani "masdar manası sebebiyle hâsıl olan mana". (Dolayısıyla "hâsıl bi'l-masdar" ifadesiyle:) 1- "**Istılâhî mana**" kastedilebilir ki, o: a) Müteaddî masdarda, "fâil" veya "mef'ûl" için hâsıl olan "**hey'et**"; b) Lâzım masdarda, sadece "fâil" için hâsıl olan "**hey'et**"tir. 2- "**Lügavî mana**" da kastedilebilir. Bu, birinciyi de kapsar. "Vurmak" (الضَّرْبُ) masdarı sebebiyle hâsıl olan "acı" (الْأَلَمُ); "hamd etmek" (الْحَمْدُ) masdarı sebebiyle hâsıl olan "yüceltme" (التَّعْظِيمُ) manaları gibi.[726]

Kazâbâdî de "masdar"ın "hadesî mana" veya "îkā'" ("te'sîr") manasında "hakîkat"; "hâsıl bi'l-masdar" ("eser") manasında "mecâz" olduğunu açıkça ifade etmektedir.

Tespit edilebildiği kadarıyla, "hâsıl bi'l-masdar" kavramının manasını genişletip "hey'et"e "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"; onu da kapsayacak şekilde "masdar sebebiyle hâsıl olan her türlü eser"e "lügavî hâsıl bi'l-masdar" diyen ilk müellif, Kazâbâdî'dir. Metin sahiplerinden ve onların nakilde bulunduğu müelliflerden, ondan önce "ikincil ve vâsıtalı eserler"e "hâsıl bi'l-masdar" diyen yoktur.[727] Ancak bu taksimi Sadrüşşerîa'nın ibaresini açıklarken yapıp âdetâ Sadrüşşerîa'nın da o görüşte olduğunu hissettirmesi pek uygun düşmemiştir. Zira yukarıda da söylendiği gibi, verdiği misâli açıklarken yaptığı tarif, Sadrüşşerîa'nın kendisinin, sadece "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"ı kastettiğini göstermektedir. Esasen sonraki dönemlerde "hâsıl bi'l-

---

[723] **Tehânevî**, s. 174-175.

[724] **Tehânevî**, s. 175.

[725] **Kazâbâdî Ahmed Efendi:** Ebü'n-Nâfi' Ahmed b. Mehmed b. İshâk el-Kazâbâdî (ö. 1163/1750). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 242-243; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 251; Mustafa Öz, "Kazâbâdî", *DİA*, XXV, 120-121.

[726] Kazâbâdî, *Hâşiyetü'l-usûl ve ğâşiyetü'l-fusûl ale'l-Mukaddimâti'l-erba'*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 311, vr. 52a; **Gelenbevî**, s. 205-206.

[727] Abdülhakîm es-Siyâlkûtî ve Müneccimbaşı gibi bazı müellifler, masdarın "ikincil ve vâsıtalı eserler"ine işaret etmişler; ama onları "hâsıl bi'l-masdar" kapsamına almamışlardır. Bkz. **Müneccimbaşı**, s. 146; **Tehânevî**, s. 174.

masdar"ın bu türünün "ıstılâhî" kabul edilmesinin de Sadrüşşerîa'nın o tarifine dayandığı anlaşılmaktadır.

25- DÂVÛD-İ KARSÎ (ö. 1169/1756)

Dâvûd-i Karsî,[728] "sarf" ilmine dair *Şerhu'l-Emsile* adlı eserinde "masdar-ı gayr-i mîmî" (نَصْرًا) kalıbını şöyle takdim eder:

> **(نَصْرًا):**
>
> 1- Masdar-ı gayr-i mîmî, müfred, ma'lûm (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ), Arapça manası: (فَعْلُ النُّصْرَةِ), Türkçe manası: "Yardım etmeklik"; veya:
>
> 2- Masdar-ı gayr-i mîmî, müfred, mechûl (مَبْنِيٌّ لِلْمَجْهُولِ), Arapça manası: (فَعْلُ النُّصْرَةِ),[729] Türkçe manası: "Yardım olunmaklık".[730]

Bu şekilde "masdar"ın, "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar" manaları arasında "müşterek" olduğuna işaret edip bunların Türkçe karşılıklarını da veren Dâvûd-i Karsî, daha sonra bu kalıpla ilgili beş soru ve cevaba yer verir:

1- Birinci Soru: ("Emsile-i muhtelife"de) "masdar-ı gayr-i mîmî" kalıbı niçin "ism-i fâil" kalıbından önce getirilmiştir?

Dâvûd-i Karsî, bu soruya verdiği cevapta "masdar"ın "ism-i fâil"den önce olduğu ve olmadığı yönleri anlatır. Buna göre, "masdar" iştikākta asıl olduğu için "rütbeten" ve bir parçası olduğu için "tab'an" "ism-i fâil"den öncedir. Bundan dolayı da "emsile-i muhtelife"de önce getirilmiştir. Ama "şeref", zât" ve "zaman" bakımlarından "masdar"ın "ism-i fâil"e bir önceliği yoktur. Dâvûd-i Karsî, bu vesîleyle "masdar"ın ve "zaman" manası için vaz' edilmeyen diğer isimlerin, "vaz'" bakımından olmasa da, "akıl" ve "isti'mâl" (kullanım) bakımlarından zamana delâlet ettiklerini anlatır. Buna göre, bir isim "şimdiki zaman"daki (hâl) bir manaya delâlet ederse "hakîkat"; "geçmiş zaman"daki (mâzî) bir manaya delâlet ederse "mecâz-ı kevnî"; "gelecek zaman"daki (istikbâl) bir manaya delâlet ederse "mecâz-ı evlî" olur.[731]

2- İkinci Soru: "Masdar"ın lügat bakımından manası nedir? Istılâh bakımından manası nedir?

Dâvûd-i Karsî, bu soruya cevap verirken "masdar"ın lügavî ve ıstılâhî manalarını verir ve tarifte geçen kayıtları şöyle açıklar:

> (Bu soruya cevaben) şöyle deriz:
>
> "Masdar" (الْمَصْدَرُ) kelimesi:

---

728 **Dâvûd-i Karsî:** Dâvûd b. Mehmed el-Karsî el-Hanefî (ö. 1169/1756). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 334; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 702; Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, IX, 29-32.

729 "Ma'lûm masdar"ın da "mechûl masdar"ın da Arapça manaları (te'vîlleri) aynı şekilde (فَعْلُ النُّصْرَةِ) ifade edilir. Şöyle ki, "yapmak" (فَعْلُ) masdarı, "ma'lûm masdar"da mef'ûlüne muzâf olmuş sayılır ("yardım işini yapmak/ yardım etmek"); bir fâilinin olduğu aklen düşünülse de, "fiil" değil de "masdar" olduğu için, zikredilmesi gerekmez. "Mechûl masdar"da ise, nâibü'l-fâiline muzâf olmuş sayılır ("yardım işinin yapılması/yardım edilmek"). Karînelere göre biri tercih edilir.

730 **Karsî**, s. 179.

731 **Karsî**, s. 179-180.

1- Lügat bakımından: Şu üç mana arasında “müşterek” bir lafız olmak üzere: a) “Çıkış yeri” (“ism-i mekân”), b) “Çıkış zamanı” (“ism-i zamân”) veya c) “Çıkmak”ın kendisidir (“masdar-i mîmî”).

2- Istılâh bakımından (tarifi şudur):

«الْمَصْدَرُ»: اسْمٌ دَالٌّ على حَدَثٍ، ومُشْتَقٌّ منه الْفِعْلُ الْمَاضِي بالذَّاتِ.

“Masdar”, hadese delâlet eden ve bizzat kendisinden fiil-i mâzî türetilen isimdir.

Bizim “kendisinden fiil-i mâzî türetilen” sözümüz:

a) “Selâm vermek” (السَّلَامُ) ve “konuşmak” (الْكَلَامُ) gibi “ism-i masdar”ları çıkartmak içindir. Çünkü aralarında bundan başka bir fark yoktur.

b) Basralıların görüşünün tercih edildiğine işarettir. Şöyle ki, iştikākta asıl olan “masdar”dır. Kûfelilerin iddiâ ettikleri gibi “fiil-i mâzî” değildir. Zira “iştikāk”ın (الْاشْتِقَاقُ): (1) Lügat manası, “bir şeyin parçasını almak”tır. (2) Istılâhî manası ise, “iki lafzın, lafız ve mana bakımından ortak olması”dır. Muhakkıklara göre hak olan görüş, “müştakk”ın manasının “müştakkun minh”in manasından daha fazla olmasıdır. Ta ki “müştakk”ın “müştakkun minh”ten türetilmesinin bir faydası bulunsun. Bu ise, ancak -Kûfelilerin değil- Basralıların görüşüne göre gerçekleşir.[732]

3- Üçüncü Soru: “Ma‘lûm masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve “mechûl masdar” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) kavramlarının lügat ve örf bakımından manaları nedir?

Dâvûd-i Karsî, bu soruya şöyle cevap verir:

(Bu soruya cevaben) şöyle deriz:

1- Hem lügatte hem de örfte “**ma‘lûm masdar**” kavramının manası: “Fâil ile kāim olan ‘hades’e delâlet etmesi için vaz‘ edilen masdar”dır. Dolayısıyla o, “fâil”in vasfıdır.

2- Hem lügatte hem de örfte “**mechûl masdar**” kavramının manası ise: “Nâibü’l-fâil ile kāim olan ‘hades’e delâlet etmesi için vaz‘ edilen masdar”dır. Dolayısıyla o, “nâibü’l-fâil”in vasfıdır.

Bazen de şöyle denir: Birincisi, “ma‘lûm”dan (“ma‘lûm fiil”den) masdardır. İkincisi, “mechûl”den (“mechûl fiil”den) masdardır. Ama onlara ne “ma‘lûm” ne de “mechûl” denir. Çünkü onlar (“ma‘lûm” ve “mechûl” kavramları), ıstılâhî olarak “fiil”e mahsustur.

Sonra bil ki:

1- Tercih edilen (muhtâr) görüşe göre, her ikisi (“ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”) de, tıpkı “ma‘lûm (fiil)” ve “mechûl (fiil)” gibi, “hakîkat”tir. Denildi ki: Birincisi (ma‘lûm masdar) “hakîkat”; ikincisi (mechûl masdar) “mecâz”dır.

2- Bunlar (“ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”) aşağıdaki manalarda “mecâz” olarak da kullanılırlar: Çoğunlukla: a) “**Ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**” (الْأَثَرُ الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ); b) “**Mechûl hâsıl bi’l-masdar**” (الْأَثَرُ الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ); c) “**Kadr-i müşterek**”, meselâ “(النَّصْرُ) lafzının kullanıldığı manalar”; Az olarak da: d) “**(İsm-i) fâil**” manası; e) “**(İsm-i) mef‘ûl**” manası.[733]

---

[732] **Karsî**, s. 253.
[733] **Karsî**, s. 181.

Dâvûd-i Karsî'nin "masdar" tarifi birinci bölümde ve az önce ikinci sorunun cevabında zikredilmişti. Orada masdarın "vaz' edildiği mana" için, diğer nahivciler gibi, "hades" kelimesini kullanıyordu.[734] Burada da "masdar"ın kısımları olan "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar" kavramlarının tarif ederken, tabîî olarak, yine "hades" kelimesini kullandı. (نَصْرًا) kalıbının Arapça manasını ifade etmek için yaptığı te'vîllerde "yapmak" (فِعْلُ) kelimesini kullanması ve "masdar"ın mukabili olan "hâsıl bi'l-masdar"ı "eser" kelimesiyle ifade etmesi, onun da "hades" kelimesiyle "te'sîr"i kastettiğini gösterir.

"Lügavî hâsıl bi'l-masdar" dışında masdarın bütün manalarını sayan Dâvûd-i Karsî, bu manaları "hakîkat"-"mecâz" açısından da değerlendirmiştir. Ona göre de masdar, "te'sîr" ("masdar"="ma'lûm masdar"+"mechûl masdar") manasında "hakîkat"; diğer manalarda "mecâz"dır.

4- Dördüncü Soru: "Masdar"dan "tesniye" ve "cemi" gelir mi, yoksa gelmez mi?

Dâvûd-i Karsî, masdarın manalarını da ilgilendiren bu soruya şöyle cevap verir:

> (Bu soruya cevaben) şöyle deriz:
>
> 1- Eğer "hades" manasının kendisi (te'sîr) kastedilirse masdar, "tesniye" ve "cemi" yapılmaz. Çünkü o, "su" (الْمَاءُ) ve "toprak" (التُّرَابُ) gibi, "küll (bütün) ile cüz' (parça) arasında müşterek olan cins" olduğu için, çoğu da azı da kapsar. Dolayısıyla tesniye ve cemiye ihtiyaç yoktur.[735]
>
> 2- Eğer "nevi", "aded", "ism-i fâil" veya "ism-i mef'ûl" manaları kastedilirse masdar, "tesniye" ve "cemi" yapılabilir. (نَصْرَانِ/نَصْرَيْنِ، نَصَرَاتٌ) gibi. Çünkü bu durumda, "adam" (الرَّجُلُ) ve "at" (الْفَرَسُ) gibi, "küllî (tümel) ile cüz'î (tikel) arasında müşterek olan cins" olduğu için, tek tek her birine mahsus olur. Dolayısıyla tesniye ve cemiye ihtiyaç vardır.[736]

Dâvûd-i Karsî, 2. maddede masdarın "tesniye" ve "cemi" yapılabileceği durumlar arasında "hâsıl bi'l-masdar"ı açıkça zikretmemiş olsa da, 1. madde dışındaki bütün manalarıyla masdarı 2. maddeye dâhil kabul ederek onun da tesniye ve cemisinin yapılabileceğini söyleyebiliriz. Nitekim bunu açıkça söyleyen müellifler vardır.[737]

5- Beşinci Soru: "Sülâsî masdar", "kıyâsî" olup bir kāide altına girer mi, yoksa "semâî" olup Araplardan işitmeye mi bağlı olur?

Dâvûd-i Karsî bu soruya cevap verirken sülâsî masdarın "semâî" olup çok sayıda kalıbının bulunduğunu; Sîbeveyh'in bu kalıplardan 32 tanesini tespit ettiğini ve bazı âlimlerin de onun tespit edemediği beş kalıp daha bulduğunu söyler ve bu kalıpları sayar. Bu vesîleyle "mübâlağa-i masdar" kalıplarından söz eder. Ayrıca "masdar"dan ayırt edilebilmesi için "câmid ism"in kalıplarını da zikreder.[738]

---

[734] **Karsî**, s. 180.
[735] Ebü'l-Bekā'nın bu konudaki itirazı, görüşlerinin verildiği yerde geçti. Bkz. **Ebü'l-Bekā**, s. 76.
[736] **Karsî**, s. 181-182.
[737] **Ebü'l-Bekā**, s. 76.
[738] **Karsî**, s. 182-184.

26- AHMED HÂZİM NEVŞEHRÎ (ö. 1187/1774'ten önce)

Ahmed Hâzim Nevşehrî'nin[739] *Risâle fî hakki'l-masdar* adlı eseri, "masdarın manaları" konusunu özet bir şekilde gayet güzel anlatan müstakil çalışmalardandır. Onun verdiği bilgiler, üç madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Nevşehrî, "besmele"den sonra doğrudan konuya girerek "masdarın manaları"nı şöyle anlatır:

> 1- Masdarın asıl manası (أَصْلُ مَعْنَى الْمَصْدَرِ), "**hades**"tir (الْحَدَثُ). O, "fâile taalluk edip onunla kāim olması"na ve "mef'ûle taalluk edip onun üzerine vâki olması"na bakılmaksızın, bizâtihî "**nisbî mana**"dır (الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ).
>
> 2- Masdar, bazen "**ma'lûm mana**"da (الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) kullanılır. O, "**fâile taalluk edip onunla kāim olması bakımından nisbî mana**"dır (الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ). O(nun tabiri), (meselâ) "vurucu olmak"tır (الْكَوْنُ ضَارِبًا).
>
> 3- Masdar, bazen "**mechûl mana**"da (الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) kullanılır. O, "**mef'ûle taalluk edip onun üzerine vâki olması bakımından nisbî mana**"dır (الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ). O(nun tabiri), (meselâ) "vurulmuş olmak"tır (الْكَوْنُ مَضْرُوبًا).
>
> 4- Masdar, bazen de "**hâsıl bi'l-masdar manası**"nda (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ), yani "**masdar sebebiyle meydana gelip gerçekleşen emir ve eser**" (الْأَمْرُ/الْأَثَرُ) manasında kullanılır. (**Lügavî Hâsıl bi'l-Masdar**).
>
> a) O "emir" (ve "eser"): (1) ister "hissî" (duyu organlarıyla algılanabilen, somut) ister "manevî" (duyu organlarıyla algılanamayan, soyut) olsun; (2) ister "mevcûd" (var) ister "ma'dûm" (yok) olsun; (3) ister fâil ile ister mef'ûl ile ister bu ikisi dışında bir şeyle kāim olsun; (4) ister gerçekleşmesi bir vâsıta ile ister vâsıtasız olsun; (5) ister var olma bakımından masdarla birlikte, zât bakımından ondan sonra, ister zaman bakımından da ondan sonra olsun farketmez.
>
> Meselâ: "vurmak" (الضَّرْبُ) masdarından hâsıl olan "acı duymak" (الْأَلَمُ), "edeplenmek" (الْأَدَبُ); "edeplendirmek" (التَّأْدِيبُ), "acı vermek" (الْإِيلَامُ); "mükâfatlandırmak" (الثَّوَابُ), "cezalandırmak" (الْعِقَابُ) manaları gibi.
>
> b) Bu mananın, yani "(lügavî) hâsıl bi'l-masdar" manasının ferdlerinden biri de "**fâil ve mef'ûl ile kāim olduğu sırada 'vurmak' (الضَّرْبُ) masdarından ayrılmayan manevî hey'et**"tir. Bu, "vurmak" masdarının kendisine en yakın olan eseridir. (**Istılâhî hâsıl bi'l-Masdar**).[740]

Nevşehrî, "Kadr-i Müşterek" ve "Diğer Manalar" başlıkları altında sayılanlar dışında, masdarın, birinci bölümde zikredilen bütün manalarını saymış; "lügavî" ve "ıstılâhî"

---

[739] **Ahmed Hâzim Nevşehrî:** Ravhîzâde (Çelebizâde) es-Seyyid Ahmed Hâzim Efendi (el-Kebîr) b. Abdurrahmân er-Ravhî b. Abdullâh en-Nevşehrî (ö. 1187/1774'ten önce). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, I, 285; Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz*, s. 19, 60; Sadık Erdem, *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1994, s. 64; Fatih Yıldırım, *Mehmet Nâil Tuman ve Tuhfe-i Nâilî'si*, Yüksek Lisans tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi SBE, 2009, s. 190 (Sultan III. Mustafa devrinin sonunda vefat ettiği belirtildiğinden yukarıdaki tarih verildi).

[740] **Nevşehrî**, s. 187-188.

kavramlarını kullanmadan “hâsıl bi’l-masdar”ın türlerine işaret etmiştir. “Hâsıl bi’l-masdar”a “eser” dediğine göre, “nisbî mana” kavramıyla “te’sîr”i kastetmiş olmalıdır.

2- Nevşehrî, daha sonra “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” ile “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manaları ve bunların tabirleri arasındaki farka dikkat çeker:

> Aralarındaki kuvvetli telâzüm (birbirini gerektirme) ve ziyâde yakınlık sebebiyle bu “**hey’et**” (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar”) ile “**ma‘lûm masdar**” ve “**mechûl masdar**”ı birbirinden ayırt etmekte bir zorluk vardır.
>
> Bu “hey’et”, (meselâ) “hamd edicilik” (الْحَامِدِيَّةُ) ve “hamd edilmişlik” (الْمَحْمُودِيَّةُ) tabirleriyle kasdedilen manadır.
>
> İsabetli vicdan, bunlar ile “hamd edici olmak” (الْكَوْنُ حَامِدًا) ve “hamd edilmiş olmak” (الْكَوْنُ مَحْمُودًا) manalarını birbirinden ayırt edebilir.
>
> Bunlar arasındaki farkın semerelerinden biri şudur: (Meselâ) “Vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) hey’eti, “mevcûd” bir araz olup “keyf” makūlesindendir. “Vurucu olmak” (الْكَوْنُ ضَارِبًا) ise, bir “emr-i itibârî” olup dış dünyada “ma‘dûm”dur.
>
> Fakat **nahivciler**, “masdarî mana” (“ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”) ile bunun (“hey’et”in/“ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”ın/“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar”ın) arasındaki telâzümün kuvvetinden dolayı, aralarındaki farka aldırış etmeyip bunları birbirinden ayırmayı “**felsefe tetkikleri**”nden saymışlar ve “hamd edicilik” (الْحَامِدِيَّةُ) gibi ifadeleri de “masdar sîğaları”ndan kabul etmişlerdir.
>
> Hâlbuki tahkîk şudur ki, “hamd edicilik” (الْحَامِدِيَّةُ) tabirinin manası -her ne kadar ihmal edilmiş ve unutulmuş olsa da-, “Hamd edene mensup olan ve hamd edici olması sebebiyle onunla kāim olan hey’et”tir («الْهَيْئَةُ» المَنسوبةُ إلى «الْحَامِدِ»، القائمةُ به بسببِ «كَوْنِهِ حَامِدًا»).[741]

3- Nevşehrî, yukarıdaki açıklamalarının Molla Fenârî ve Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahya Efendi’nin açıklamalarıyla birlikte okunmasını tavsiye ettikten sonra, masdarın manalarının “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirilmesiyle ilgili görüşleri şöyle özetler ve kendi tercihini yapar:

> Sonra:
>
> 1- Masdar sîğalarının “**nisbî mana**”da (te’sîr) “**hakîkat**” olduğunda hiçbir şüphe yoktur.
>
> 2- Masdar sîğalarının “**ma‘lûm masdar**” manasında “**hakîkat**” olduğu da meşhur ve makbul bir görüştür. Belki de “**hakîkat-i örfiyye**”dir.
>
> 3-
>
> a) Mîr Ebü’l-Feth’in sözünün zâhirine göre, “**mechûl masdar**” manasında da “**hakîkat**”tir; “**hâsıl bi’l-masdar manası**”nda “**mecâz**”dır.
>
> b) Mirzâcan’ın sözünün zâhirine göre ise, “**hâsıl bi’l-masdar manası**”nda da “**hakîkat**”tir.

---

[741] **Nevşehrî**, s. 188-189.

> c) Hak olan, Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahya Efendi'nin görüşüdür ki ona göre, masdar sîğaları "**mechûl masdar**" manası ile "**hâsıl bi'l-masdar**" manasında "**mecâz**"dır.[742]

Nevşehrî'nin, "masdarın 'nisbî mana'da (te'sîr) 'hakîkat' olduğunda hiçbir şüphe olmadığı"nı söyledikten sonra, Şeyhülislâm Minkārîzâde'nin görüşünü tercih ederek, "nisbî mana"nın (te'sîr) bir görünümü olan "mechûl masdar" manasını "mecâz" kabul etmesi, çelişki gibi görünmektedir. Ancak tercih gerekçesini açıklamadığı için de kesin bir değerlendirme yapmak mümkün olmadı.

27- GELENBEVÎ (ö. 1205/1791)

Gelenbevî İsmâîl Efendi,[743] "münâzara" ilmine dair, Mîr Ebü'l-Feth'in *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye* adlı eseri üzerine yazdığı *Hâşiye*'de, onun yukarıda nakledilen ifadelerini açıklarken masdarın manalarıyla ilgili pek çok hususa temas eder. Bunlar, beş madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Gelenbevî, Teftâzânî'nin *Telvîh*'teki ifadelerini naklettikten sonra, onun "*Masdarlardan pek çoğu sebebiyle fâil için 'kendisiyle kāim olan sâbit bir mana' hâsıl olur*" cümlesinde "hepsi" değil de "pek çoğu" demesinin sebebini şöyle açıklar:

> (Teftâzânî,) "masdarlardan pek çoğu" dedi; çünkü onlardan ("te'sîr" manasından başka): 1- "**Teessür**" ve "**infi'âl**" için vaz' edilenler ve 2- "Mümkün olmak" (الْإِمْكَانُ), "imkânsız olmak" (الْاِمْتِنَاعُ) ve "yok olmak" (الْعَدَمُ) (masdarlarında olduğu) gibi "**ademî emir**" (yoklukla ilgili şey) için vaz' edilenler de vardır.[744]

Gelenbevî, buradan hareketle şöyle bir sonuç çıkartır:

> O halde -ister "te'sîr", ister "teessür", isterse bu ikisi dışında bir şey (yani "ademî emir") için vaz' edilmiş olsun- mutlak olarak "masdar sîğaları"nın:
>
> A- Bir "**masdarî mana**"sı (مَعْنًى مَصْدَرِيٌّ) vardır. Fertlerinin çoğu hâdis olduğu için ona "**hades**" (الْحَدَثُ) denir. Fâil ile kāimdir.
>
> B- Onun sebebiyle:
>
> 1- (Eğer "lâzım" ise,) "**Fâil**" için:
>
> a) Eğer "te'sîr" veya "teessür" ise, "**mevcud ve hakikî bir hey'et**" (هَيْئَةٌ مَوْجُودَةٌ حَقِيقِيَّةٌ) hâsıl olur. "Vuruculuk" ([الضَّارِبِيَّةُ/] الضَّرْبُ), "ayağa kalkıcılık" ([الْقَائِمِيَّةُ/] الْقِيَامُ) ve "kırılmışlık" ([الْمُنْكَسِرِيَّةُ/] الْاِنْكِسَارُ) hey'etleri gibi.
>
> b) Eğer "te'sîr" veya "teessür" değil (yani "ademî emir") ise, "**itibârî bir hey'et**" (هَيْئَةٌ اِعْتِبَارِيَّةٌ) hâsıl olur. "Zorunlu oluculuk" ([الْوَاجِبِيَّةُ/] الْوُجُوبُ) ve "mümkün oluculuk" ([الْمُمْكِنِيَّةُ/] الْإِمْكَانُ) hey'etleri gibi.

---

742 **Nevşehrî**, s. 190-192.

743 **Gelenbevî:** İsmâîl b. Mustafa b. Mahmûd el-Gelenbevî (1143-1205/1730-1791). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 327; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 381; Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî", *DİA*, XIII, 552-555.

744 **Gelenbevî**, s. 199.

2- Eğer “müteaddî” ise, “**mef‘ûl**” için de “**iki hey’ettten biri**” hâsıl olur.[745]

Gelenbevî, bir taraftan “kırılmak” (الْاِنْكِسَارُ) gibi “lâzım masdarlar”ın “teessür” ve “infiâl” için vaz‘ edildiklerini, bunların sonucunda fâil için “kendisiyle kāim olan sâbit bir mana”nın hâsıl olamayacağını, dolayısıyla bu gibi masdarlarda “te’sîr” manasının bulunmadığını ileri sürerken, diğer taraftan da bu tür masdarların sonucunda da fâilde “mevcut, hakîkî bir hey’et”in hâsıl olduğunu söyleyerek kendisiyle çelişir.[746] Öte yandan, Hafâcî gibi, onun da bu tür masdarların “teessür” ve “infi‘âl” için vaz‘ edildiklerini söylemesi isabetli değildir. Zira Hafâcî’nin görüşlerini verirken de anlatıldığı gibi, bu masdarların o manaları ifade etmeleri kendi zâtları itibariyle değil, başka fiillere nisbetledir. Hâlbuki “masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” manaları, her bir masdarın kendi zâtı itibariyle ifade ettiği manalardır. Öte yandan Gelenbevî’nin, burada “fâil” kavramıyla, “hakîkî fâil”in değil, “lügavî fâil”in kastedildiğini ve fâildeki “te’sîr”in, Teftâzânî’nin ifadesiyle, “fâilin, eseri kendi zâtında îkā‘, ihdâs ve îcâd etmesi” şeklinde olduğunu gözünden kaçırdığı anlaşılmaktadır.

Gelenbevî, yukarıda görüldüğü gibi, genel olarak “mevcut” kabul edilen hey’etleri de ayrıca “hakîkî” ve “itibarî” olmak üzere ikiye ayırır. Burada “hey’etler”den maksadı, “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”dır. Nitekim ileride, Kazâbâdî’nin açıklamalarından[747] istifadeyle, “hâsıl bi’l-masdar”ı “ıstılâhî” ve “lügavî” olmak üzere ikiye ayıracaktır.[748]

2- Gelenbevî, masdarın manalarının “müfred”-“müşterek” ve “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirilmesiyle ilgili görüşleri şöyle özetler:

> “**Masdar sîğaları**”:
>
> A- Ya “**masdarî mana**” ile “**fâil veya mef‘ûlün bih için hâsıl olan hey’et**” (“hâsıl bi’l-masdar” manası) arasında “**müşterek**”tir. Nitekim bazıları bu görüşe varmışlardır.
>
> B- Ya da “**sadece birincisi için vaz‘ edilmiş**”tir; ikincisinde ancak mecâzî olarak kullanılır. Nitekim muhakkıkların çoğu bu görüşe varmışlardır.
>
> “Hey’et”in (“masdar” değil de) “hâsıl bi’l-masdar” diye isimlendirilmesi, bu görüşü destekler.
>
> Ama (kesin olarak) ona delâlet etmez. Çünkü isimlendirmenin asıl vaz‘ı itibariyle olması ve “masdar sîğaları”nın, galebe-i isti‘mâl ile “hey’et” manasında “hakîkat-i örfiyye” olması da mümkündür.
>
> Ancak bunda (yani masdarın “hey’et” manasında kullanılmasının “hakikat-i örfiyye” olmasının mümkün olduğunu iddia etmekte) şöyle bir mahzur vardır ki, aslî mana terk edilmemiştir.
>
> Tercih edilen (vech) cevap şudur: “Masdar” lafzının, sadece -ıstılâhî fiilin cüz’ü olan- “masdarî mana” için vaz‘ edilmesi bakımından “masdar sîğaları” için vaz‘ edilmiş olması mümkündür. Nitekim *Telvîh*’in sözü buna delâlet etmektir.
>
> Buna göre, *Telvîh*’in sözünün de (yukarıdaki) iki görüşe ihtimali vardır. Zira onun “*Birincisi (“te’sîr” manası), masdarın manasının hakikatidir*” sözü(ndeki “masdarın manası” ifadesi): 1- “*Masdar* lafzının manası” şeklinde yorumlanabilir (ki, bu durumda “müşterek” olur). 2- Ayrıca “masdar sîğalarının manası” şeklinde

---

745 **Gelenbevî**, s. 199-200; **Karaağâcî**, s. 242-243.

746 **Gelenbevî**, s. 199, 200; **Karaağâcî**, s. 242-243.

747 Kazâbâdî, *Hâşiyetü’l-usûl ve ğâşiyetü’l-fusûl ale’l-Mukaddimâti’l-erba‘*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 311, vr. 52a; **Gelenbevî**, s. 205.

748 **Gelenbevî**, s. 205-206.

> yorumlanması da mümkündür. (Bu durumda ise “müfred” olur). Nitekim (bu husus) kapalı değildir.[749]

Kendi tercihini açıkça belirtmemiş olsa da, önce “masdarın müşterek olduğu” görüşünü zikredip ardından “masdarın müfred olduğu” görüşünün delilini çürütmeye çalışmasından, Gelenbevî’nin de “masdarın müşterek olduğu” görüşüne meylettiği hissedilmektedir.

3- Gelenbevî’nin “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” konusundaki görüşünün netleşmediği anlaşılmaktadır. O, Molla Fenârî ve İsâmüddîn el-İsferâyî’nin bu konudaki görüşlerini verirken de geçtiği gibi, onların görüşleriyle ilgili zaman zaman birbiriyle çelişen değerlendirmeler yapar:

a) Molla Fenârî’nin, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” ifadelerinden maksadın “fâil ve mef‘ûl için hâsıl olan hey’etler”, yani “hâsıl bi’l-masdar” olduğu görüşünü benimseyerek nakleder. Sadece gerekçesine itiraz eder. Ona göre “her müteaddî masdarın müşterek olmasının bâtıl olması” hususu tartışmalıdır. Zira dilin sahipleri (ehlü’l-lüga), masdarları “hey’etler” manasında yaygın bir şekilde kullanmaktadırlar.[750] Bu değerlendirmesine bakıldığında, Gelenbevî’nin, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarını kabul etmeyip onları “hâsıl bi’l-masdar”dan ibaret saydığı şeklinde bir intibâ edinilir.

b) İsâm’ın “mechûl masdar”ı tamamen inkâr ettiğini belirtip gerekçesini naklettikten sonra, ilgili yerde aktardığımız bazı açıklama ve değerlendirmelerde bulunur; İsâm’ın görüşünü destekleyen ve boşa çıkaran bazı hususlardan bahseder.[751] Bunlara bakıldığında ise, Gelenbevî’nin en azından bazı durumlarda “mechûl masdar”ın varlığını kabul ettiğine dair bir intibâ edinilir.

c) Daha sonra sözü Mîr Ebü’l-Feth’in ibaresine getirerek, orada geçen “ma‘lûm masdar” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve “mechûl masdar” (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) ifadelerinden ne kastedildiğine dair, Molla Fenârî’nin ve İsâm’ın görüşlerine göre birtakım ihtimaller ileri sürer ve onları değerlendirir. Sonra da bir tercih ifade etmeyip her iki görüşe de imkân tanıyan kendi görüşünü verir:

> Hak olan şudur ki, (Mîr Ebü’l-Feth’in):
>
> 1- “**Ma‘lûm masdar**” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ifadesinden maksadı, “**fâil ile kāim olan şey**”dir: a) İster “masdarî mana” olsun, b) ister “onun sebebiyle hâsıl hey’et” olsun farketmez.
>
> 2- “**Mechûl masdar**” (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) ifadesinden de maksadı, “**mef‘ûl ile kāim olan şey**”dir. Bu da: a) Ya “masdarî mana sebebiyle hâsıl olan hey’et”tir. (“Hamd etmek” masdarı sebebiyle) “kalplerde azamet ve mehâbetin ortaya çıkması” gibi. b) Ya da onu da “hamd edilmişliğe sebep olan kemâlât”ı da kapsayacak bir manadır.[752]

4- Gelenbevî, Mîr Ebü’l-Feth’in “hâsıl bi’l-masdar” ifadesinden maksadının “ıstılâhî mana” da “lügavî mana” da olabileceğini söyler ve Kazâbâdî’nin ifadelerinden hareketle bunları şöyle anlatır:

> Zira:
>
> 1- “Hâsıl bi’l-masdar” kavramı, “**ıstılâh**”ta “**masdarî mana sebebiyle, fâil veya mef‘ûl için, birincil ve vâsıtasız olarak hâsıl olan hey’et**” için vaz‘ edilmiştir.

---

[749] **Gelenbevî**, s. 200-201.
[750] **Gelenbevî**, s. 201.
[751] **Gelenbevî**, s. 202-203.
[752] **Gelenbevî**, s. 204.

“Hamd etmek” (الْحَمْدُ) masdarı sebebiyle hâsıl olan “hamd edicilik” (الْحَامِدِيَّةُ) ve “hamd edilmişlik” (الْمَحْمُودِيَّةُ) hey’etleri gibi. Hâlbuki “medh edicilik” (الْمَادِحِيَّةُ) ve “medh edilmişlik” (الْمَمْدُوحِيَّةُ) hey’etleri, ikincil olarak ve bunlar vâsıtasıyla hâsıl olur.

2- “Hâsıl bi’l-masdar”ın “**lügavî**” manası ise, “birincil ve vâsıtasız olarak hâsıl olması” ile “(ikincil ve) vâsıta ile hâsıl olması”nı kapsayacak şekilde, “**masdar sebebiyle hâsıl olan**”dır. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarından hâsıl olan “acı çekmek” (الْأَلَمُ); “Hamd etmek” (الْحَمْدُ) masdarından hâsıl olan “medh edicilik” (الْمَادِحِيَّةُ), “medh edilmişlik” (الْمَمْدُوحِيَّةُ) ve “söz” (الْكَلَامُ) gibi.

En fazîletlilerden biri (Kazâbâdî) bunun benzerini açıkça ifade etmiştir.

Sonuç itibariyle “hâsıl bi’l-masdar”ın lügavî manası, mutlak olarak umûmî olur. Zira lafız ve sesten ibaret olan “söz”, “hamd eden” ve “hamd edilen”den hiçbiri için hâsıl olan bir “hey’et” değildir. Bilakis o, “şekillenen hava” için hâsıl olur; ama “hamd etmek”ten ibaret olan “konuşmak” sebebiyle hâsıl olur.[753]

5- Gelenbevî, “masdar” ve “hâsıl bi’l-masdar” manalarıyla ilgili tabirler arasında ayırıma gitmez; onları biri “mücmel” biri “müfesser” olmak üzere aynı şeyden ibaret sayar ve hepsini de “hâsıl bi’l-masdar”ın tabiri kabul eder. O, bu görüşünü şöyle temellendirir:

Mîr Ebü’l-Feth: Veya “hasıl bi’l-masdar”.

Gelenbevî: Daha önce öğrenmiştin ki:

1- “Hâsıl bi’l-masdar” kavramı: a) Ya “ıstılâhî mana” iledir, b) Ya da “lügavî mana” iledir.

2- Birinciye (“ıstılâhî mana”ya) göre o, -“ta‘kîd”in tefsirinde olduğu gibi- burada “hamd edici olmak” (الْكَوْنُ حَامِدًا) ve “hamd edilmiş olmak” (الْكَوْنُ مَحْمُودًا) ifadeleriyle tefsir edilen “hamd edicilik” (الْحَامِدِيَّةُ) ile “hamd edilmişlik”ten (الْمَحْمُودِيَّةُ) ibarettir. İki ibare arasında “icmâl” ve “tafsîl” dışında hiçbir fark yoktur. Nitekim Arabî ilimler buna şahitlik eder ve Fâzıl İsâm da buna işaret etmiştir. Her kim “hâsıl bi’l-masdar”ı “hamd edicilik” (الْحَامِدِيَّةُ) ile “hamd edilmişlik”ten (الْمَحْمُودِيَّةُ) ibaret sayıp “hamd edici olmak”ı (الْكَوْنُ حَامِدًا) “masdarî mana”ya tahsis ederse, onun sözü, apaçık bir şekilde bozulmuş olur. Zira zikredilen “olmak” (“hamd edici olmak”), “*Bu, hamd edendir* manasını ifade eden bir hükmü (kazıyyeyi) nisbet etmek”ten ibarettir. Aynı şekilde “hamd edilmiş olmak” tabiri de, “*O, hamd edilendir*, manasını ifade eden bir hükmü nisbet etmek”ten ibarettir. “Nisbet”, “masdarî mana” olan “mahmûl”un (“yüklem”in) aynısı nasıl olabilir?! Bilakis o “olmak”lar (“hamd edici olmak” ve “hamd edilmiş olmak”) da, “hamd edicilik” ve “hamd edilmişlik” gibi, “masdarî mana”dan sonradır. Görülmez mi ki “bilmek” (الْعِلْمُ) masdarı “keyf (nitelik)” makūlesindendir. Hâlbuki “bilici olmak” (الْكَوْنُ عَالِمًا) ve “bilinen olmak” (الْكَوْنُ مَعْلُومًا) tabirleriyle tefsir edilen “bilicilik” (الْعَالِمِيَّةُ) ve “bilinmişlik” (الْمَعْلُومِيَّةُ) hâsıl bi’l-masdarları “izâfet” makūlesindendir. (Mantıkçılar), kitaplarında açıkça makūlelerin “ecnâs-ı âliye-i mütebâyine” olduğunu söyledikleri halde, “izâfet” makūlesinden olan bir şey, nasıl “keyf” makūlesinden olabilir?![754]

---

[753] **Gelenbevî**, s. 205-206.
[754] **Gelenbevî**, s. 206-207.

Gelenbevî'nin burada yürüttüğü mütâlaalar isabetli değildir. Zira "olmak"lı tabirleri "hâsıl bi'l-masdar" kabul ettiği hâlde "nisbet"le açıklamıştır. Hâlbuki "hâsıl bi'l-masdar" mevcuttur; "nisbet" ise "mevzû" (özne) ile "mahmûl" (yüklem) arasında bulunduğu varsayılan bir bağdır, "emr-i itibarî"dir. Onun bu açıklaması kabul edildiği takdirde o tabirlerin, ne "masdarî mana"yı ne de -kendisinin kabul ettiği- "hâsıl bi'l-masdar" manasını tasvir etmesi mümkün olur. Ayrıca "olmak"lı tabirlerin "masdarî mana"dan sonra olmalarının da bir mahzuru yoktur. Çünkü onlar "masdarî mana"nın mücerred şeklini değil, "fâil" ve "mef'ûl" ile ilişkisi kurulmuş şeklini, yani "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar" manalarını tasvir ederler. Dolayısıyla "masdarî mana"dan sonra olmaları gayet tabîîdir.

Öte yandan "makūle"ler üzerinden yürüttüğü mütâlaa da isabetsizdir. Çünkü "bilmek" masdarının "keyf" makūlesinden olması, onun "maddî" (maddesinin delâlet ettiği) manası için geçerlidir. Hâlbuki konumuz "sîğa" bakımından "masdar"dır. Bu bakımdan ise "masdarî mana", "fiil/etki" makūlesinden; "ma'lûm masdar" manası yine "fiil/etki" makūlesinden; "mechûl masdar" manası "infi'âl/edilgi" makūlesinden olur. "Hâsıl bi'l-masdar" manaları ise farklı makūlelerden olabilir. Bir şeyin farklı manaları itibariyle başka başka makūlelerden olmasında bir mahzur yoktur.

Kaldı ki, Nevşehirli Ahmed Hâzim tarafından bu tabirler arasındaki fark ortaya konmuştu. Buna göre, mevcut olmayan "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" manaları için yine mevcut olmayan "masdar"lı ("olmak"lı) tabir kullanılır. Mevcut olan "ma'lûm hâsıl bi'l-masdar" ve "mechûl hâsıl bi'l-masdar" manaları için de yine mevcut olan "ism-i mensûb"lu tabir kullanılır. Bazı müelliflerin dikkat etmeden bunları birbirlerinin yerine kullanmaları veya bunları birbiriyle açıklamaları sonucu değiştirmez.

28- SABBÂN (ö. 1206/1792)

Sabbân,[755] "nahiv" ilmine dair *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Üşmûnî alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adlı eserinde, İbn Mâlik'in masdar tarifini açıklarken, masdarın manalarıyla ilgili çeşitli hususlara değinir. Bunlar, üç madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Sabbân, öncelikle Radî ile Seyyid Şerîf Cürcânî'nin "mef'ûl-i mutlak"la ilgili görüşlerini harmanlayıp açıklayarak şöyle nakleder:

> Seyyid ve Radî şunu açıkça ifade etmişlerdir: "Mef'ûl-i mutlak, zikredilen fiilin fâilinin **te'sîr**inden meydana gelen **eser**dir".
>
> (Buradaki "**te'sîr**"den maksat) "fâilin **îkā'** etmesi"dir ki onun manası "emr-i itibarî"dir. O da "kudretin makdûra taalluk etmesi"dir.
>
> O "**eser**" ise, "harekât ve sekenâtın kendisi"dir. Nitekim Teftâzânî, *Şerhu'l-Akāid*'de bunu açıkça söylemiştir.
>
> "Masdar", bu ikisinden ("te'sîr" ve "eser"den) her biri için kullanılır.[756]

Bu açıklamalara göre, "masdar" "te'sîr" ve "eser" manaları arasında "müşterek"tir; dolayısıyla her iki manada da "hakîkat"tir. Aşağıda kendisinin de ifade edeceği üzere Sabbân da bu görüştedir. Ancak o, bu söylenenlerle ilgili iki hususa itiraz eder:

> Sen de haberdârsındır ki, o ikisinin (Radî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin) söyledikleri:

---

755 **Sabbân:** Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısrî (ö. 1206/1792). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 297; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 516-517; Zülfikar Tüccâr, "Sabbân", *DİA*, XXXV, 335-336.

756 **Sabbân**, s. 213-214.

1- “Zikredilen fiilin fâilinin te’sîri” bulunmayan “güzel olmak” (الْحُسْنُ), “çirkin olmak” (الْقُبْحُ) ve “ölmek” (الْمَوْتُ) gibi masdarlarda zâhir olmaz.

2- (أَثَّرْتُ تَأْثِيرًا) ve (أَوْقَعْتُ إِيقَاعًا) gibi (lügat manaları itibariyle) “te’sîr etmek” manasında kullanılan masdarların “mef‘ûl-i mutlak” diye isimlendirilmemesini gerektirir. Hâlbuki tercih edilen görüş (vech) bunun tersidir.[757]

Sabbân’ın birinci maddede verdiği misaller, onun da Hâfâcî gibi, “lâzım masdarlar”ın sadece “eser” manasını ifade ettiği, “te’sîr” manasını ifade etmediği görüşünde olduğunu gösterir. Hâlbuki “lâzım masdarlar”ın fâilde, “müteaddî masdarlar”ın hem fâilde hem de mef‘ûlde “eser” meydana getirdiği pek çok defa anlatıldı. Eğer Sabbân, “bu masdarların fâillerinin, hakîkî manada o eserleri meydana getirmediği”ni söylemek istiyorsa, bu itirâzı sadece bu tür masdarlara tahsis etmesinin bir manası yoktur. Zira ikinci bölümde “Müessir” başlığı altında “lügavî fâil”-“hakîkî fâil” konusu anlatılırken de geçtiği gibi, “hakîkî fâil” her şeyi yaratan Allah’tır. Dolayısıyla konuya o açıdan bakılsaydı, sadece “lâzım masdarlar”ın değil, fâili kul olan “müteaddî masdarlar”ın da “te’sîr” ifade etmediğini söylemek gerekirdi. Fakat dilciler, konuya o açıdan bakmazlar. Bilakis yakın sebepleri gözönünde bulundurup onlara “fâil” derler ve “te’sîr”i ona (“lügavî fâil”e) nisbet ederler.

İkinci itirazından anlaşıldığı kadarıyla Sabbân, “mef‘ûl-i mutlak” olan masdarların “eser” olduğu, dolayısıyla “te’sîr” ifade etmediği iddiâsını prensip olarak kabul eder; sadece bazı masdarların bu kurala uymadığını ileri sürer. Ancak konumuz açısından bakıldığında bu iddiâya temelden karşı çıkması gerekirdi. Zira Seyyid Şerîf Cürcânî’nin görüşlerinin verildiği yerde de anlatıldığı gibi, bu iddiâ, nahivcilerin “mef‘ûl-i mutlak”ın “mef‘ûl” adını en çok hak eden mef‘ûl olduğunu izah etmek için yaptıkları bir te’vîle (ضَرَبْتُ ضَرْبًا=أَحْدَثْتُ الضَّرْبَ) dayanır. Sonuç itibariyle o te’vîl, “masdarın vaz‘ edildiği mana”yı göstermez. Öte yandan konuya o te’vîl açısından bakıldığında ise, Sabbân’ın verdiği misallerin de, “te’sîr” değil, “eser” olduğunu kabul etmek gerekir.

2- Sabbân, “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirdikten sonra masdarın manalarını şöyle anlatır:

Velhâsıl “masdar”, “iştirâk” yoluyla -“hakîkat” ve “mecâz” yoluyla olduğu da söylenmiştir- şu üç manada kullanılır:

1- “**Te’sîr**” (التَّأْثِيرُ).

Bu “fâil”le ilgilidir.

2- “Te’sîr”den hâsıl olan “**Eser**” (الْأَثَرُ).

Bu: a) Kendisinden sâdır olması bakımından “**fâil**” ile; b) Üzerine vâki olması bakımından “**mef‘ûl**” ile ilgilidir.

3- “Vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ), “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) -yani “vurucu olmak” (الْكَوْنُ ضَارِبًا), “vurulmuş olmak” (الْكَوْنُ مَضْرُوبًا)- ve benzerleri.

a) “Vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) gibiler “**malum masdar**” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ);

[757] **Sabbân**, s. 213-214.

b) “Vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) gibiler “**mechûl masdar**” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.[758]

Sabbân’ın, yukarıda ve az ileride benimseyerek *Şerhu’l-Akāid*’e atıfta bulunmasına bakılırsa, birinci mana olan “te’sîr” ile “masdarî mana”yı, ikinci mana olan “eser” ile “hâsıl bi’l-masdar” manasını kastettiği anlaşılır. Ancak üçüncü maddede zikrettikleri ile hangi manayı kastettiği net olarak anlaşılamamaktadır. Zira müelliflerin çoğunluğuna göre, bunlar yeni bir mana değil, ilk iki maddede sayılan manaların “ma‘lûm” ve “mechûl” şekillerinin tabirleridir. “Masdarî mana”nın “ma‘lûm” ve “mechûl” şekillerini kabul etmeyen bazı müelliflere göre ise, üçüncü maddede sayılanlar “hâsıl bi’l-masdar”ın kısımlarıdır. Dolayısıyla çoğunlukla aynı görüşte ise bunları ilk iki maddeye dağıtması; azınlıkla aynı görüşte ise ikinci maddeye dâhil etmesi gerekirdi. Öte yandan birbiriyle tefsir etmesine bakılırsa, Gelenbevî gibi, Sabbân da bu tabirler arasında da bir fark görmez.

3- Sabban daha sonra, bazı kelâm ve usûl kitaplarına atıfla, kullar tarafından yaratılıp yaratılmadığı konusunda Ehl-i Sünnet ile Mu‘tezile arasında ihtilâf bulunan ve teklifin konusu olan “fiil”in (الْفِعْلُ) ikinci manadaki, yani “eser” manasındaki masdar olduğunu belirtir ve “te’sîr”in de teklifin konusu olup olamayacağına dair bir tartışma yapar.[759]

29- MÜFTÎZÂDE MEHMED SÂDIK (ö. 1223/1808)

Müftîzâde Mehmed Sâdık,[760] “münâzara” ilmine dair *Hâşiyetü Müftîzâde ale’l-Hüseyniyye* adlı eserinde, şârihin “tevfîk”in (التَّوْفِيقُ) lügavî manasını verirken yaptığı “sebepleri müsebbebe doğru birbiriyle uyumlu kılmaktır” (جَعْلُ الْأَسْبَابِ مُتَوَافِقَةً نَحْوَ الْمُسَبَّبِ) şeklindeki tarifini açıklarken masdarın manalarıyla ilgili çeşitli bilgiler verir. Bunlar, üç madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Müftîzâde, tarifte geçen “kılmak” (الْجَعْلُ) masdarı vesilesiyle masdarın manalarını ve tabirlerini şöyle anlatır:

“Kılmak” (الْجَعْلُ) kelimesi, “müteaddî” bir masdardır. Aşağıdaki manalarda kullanılabilir:

1- “**Masdarın aslı**” (أَصْلُ الْمَصْدَرِ).

Bu, “**îkā‘**” ve “**îcâd**” diye isimlendirilir.

2- “**Ma‘lûm masdar**” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ).

Bu, “kılıcı olmak” (الْكَوْنُ جَاعِلًا) tabiriyle ifade edilir.

3- “**Mechûl masdar**” (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ).

Bu, “kılınmış olmak” (الْكَوْنُ مَجْعُولًا) tabiriyle ifade edilir.

4- “**Hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ).

Bu, terettüb eden “**eser**”dir. Terettüb eden “eser”:

---

758 **Sabbân**, s. 214-215.

759 **Sabbân**, s. 215-217.

760 **Müftîzâde Mehmed Sâdık:** Müftîzâde es-Seyyid Mehmed Sâdık b. es-Seyyid Abdürrahîm b. Süleymân b. Abdüllatîf el-Erzincânî (ö. 1223/1808). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VI, 160; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 349; Hüseyin Yazıcı, “Müftîzâde Mehmed Sâdık”, *DİA*, EK-2, 333.

a) Fâilde hâsıl olursa, “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ) diye isimlendirilir.

b) Mef‘ûlde hâsıl olursa, “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.[761]

Müftîzâde, burada bütün “masdar” ve “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” manalarını zikretmiş; “lügavî hâsıl bi’l-masdar”, “kadr-i müşterek” ve “diğer manalar”a yer vermemiştir. “Îkā‘” ve “îcâd” kelimeleriyle isimlendirmesine bakılırsa, “masdar” manasını, “te’sîr” kabul etmiş olmalıdır. “Hâsıl bi’l-masdar”ın “eser” olduğunu ise açıkça belirtmiştir.

2- Müftîzâde, “bazı muhakkıklar”a atıfla, “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” ile “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” arasındaki farkı şöyle anlatır:

> Bu ikisi ile “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” arasındaki fark açıktır. Şöyle ki:
>
> 1- Zât bakımından: “**(Ma‘lûm ve mechûl) hâsıl bi’l-masdar**”, “eser”dir; “**ma‘lûm masdar**”, “müessir”dir; “**mechûl masdar**” ise, “eserin kendisinde vâki olması”dır.
>
> 2- Tabir bakımından: “**Ma‘lûm masdar**”, “kılıcı olmak” (الْكَوْنُ جَاعِلًا); “**mechûl masdar**”, “kılınmış olmak” (الْكَوْنُ مَجْعُولًا); “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**” “kılıcılık” (الْجَاعِلِيَّةُ); “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**”, “kılınmışlık” (الْمَجْعُولِيَّةُ) tabirleriyle ifade edilir.
>
> Bazı muhakkıklar, bunu böyle beyan etmişler; bazıları ise, bunu inkâr edip iki tabir arasında bir fark görmemişlerdir.[762]

Müftîzâde, birinci maddede “ma‘lûm masdar” için söylediği “müessir” ifadesiyle “te’sîr”i, yani “fâilin eseri meydana getirmesi” manasını kastetmiş olmalıdır. Yoksa diğer müellifler “müessir” kavramıyla bizzat “fâil”i kastederler. Nitekim “mechûl masdar” için söylediği “eserin kendisinde vâki olması” ifadesiyle de “mef‘ûlde (nâibü’l-fâilde) eserin meydana gelmesi”ni kasteder.

3- Müftîzâde, bu manaların “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirilmesiyle ilgili görüşleri ise şöyle özetler:

> Tahkîk sonucunda varılan görüşe göre, masdarın:
>
> 1- “**Masdarın aslı**”, **ikinci** ve **üçüncü** manalarında kullanılması “**hakîkat**”;
>
> 2- “**Eser**” (hâsıl bi’l-masdar) manasında kullanılması “**mecâz**”dır.
>
> Masdarın: “masdarın aslı”nda kullanılmasının “hakîkat”; diğer manalarda kullanılmasının “mecâz” olduğu da söylenmiştir.[763]

Sonuç itibariyle, Müftîzâde’ye göre de, masdar, “te’sîr” (“masdar”: “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”) manasında “hakîkat”; “eser” (“hâsıl bi’l-masdar”: “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar”) manasında “mecâz”dır.

---

761 **Müftîzâde**, s. 221-222.
762 **Müftîzâde**, s. 222.
763 **Müftîzâde**, s. 223.

30- ESKİCİZÂDE (ö. 1243/1827)

Eskicizâde Ali Medhî,[764] "sarf" ilmine dair *Şerhu'l-Emsile* adlı eserinde "masdarın manaları konusunda pek çok bilgi verir. Bunlar, beş madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Eskicizâde, "emsile-i muhtelife"deki "masdar-ı gayr-i mîmî" (نَصْرًا) kalıbını şöyle takdim eder:

> **(نَصْرًا):** Hâşiyede: "*Masdar-ı gayr-i mîmî; manası: Yardım etmek*".
>
> 1- "Gayr-i mîmî" ifadesiyle "masdar-ı mîmî" dışarıda bırakılmıştır. Misali ileride gelecektir.
>
> 2- "Yardım etmek" sözü, "masdar" lafzının "mutâbıkî medlûl"ü ("mutâbakat delâleti" ile delâlet ettiği mana) olan "**hades**"i (الحدث) ifade eder. Masdar, bu manaya vaz'î ve semâî olarak cüz'î "madde" ve "sûret"i ile delâlet eder. Zira "masdar" lafzının karşısına vaz' edildiği mana, -"sıfatlar"da olduğu gibi "zât" tarafından, "fiiller"de olduğu gibi "vasıf" tarafından "nisbet" olmaksızın- sadece "hades"tir. Dolayısıyla masdarın vaz' edildiği "mutâbikî mana"sı, "basit"tir (tek parçadır); parçası yoktur.
>
> a) Fakat bu ("yardım etmek"), "**ma'lûm masdar**"ın (الْمَصْدَرُ الْمَعْلُومُ) manasını ifade eder.
>
> b) "**Mechûl masdar**"a (الْمَصْدَرُ الْمَجْهُولُ) gelince, onun manası: "yardım olunmak"tır.
>
> Nitekim (ضَرْبًا) masdarının: a) Ma'lûm manası: "Vurmak"; b) Mechûl manası: "Vurulmak"tır.
>
> Bu manaların "masdar"dan sîğaları tek olunca, fiillerin sîğaları ile yetinilmiştir. Şöyle ki:
>
> a) (ضَرَبَ ضَرْبًا) "Şüphesiz vurdu (Vurmak, vurmak sâbit oldu)" denildiği zaman, masdarın "ma'lûm" olduğu bilinir.
>
> b) (ضُرِبَ ضَرْبًا) "Şüphesiz vuruldu (Vurulmak, vurulmak sâbit oldu)" denildiği zaman da masdarın "mechûl" olduğu bilinir.
>
> c) Fiil zikredilmediği zaman ise, (masdarın "ma'lûm" mu "mechûl" mü olduğu) karînelerle bilinir.
>
> Bildiğin gibi, burada (*Emsile-i muhtelife*'de, öncesinde geçen) mâzî ve muzâri (fiilleri) "ma'lûm" olunca, tercümede de "ma'lûm (masdar)"ın manası getirilmiştir.[765]

Eskicizâde'nin burada "masdar" manasını ve kısımlarını anlatarak Türkçe ile mukayesesini yapması, konunun anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır.

2- Eskicizâde, daha önce geçen Sadrüşşerîa, Teftâzânî ve Molla Fenârî'nin masdarın manalarıyla ilgili ifadelerini harmanlayarak şöyle özetler:

> Bil ki, "masdar sîğaları":

---

[764] **Eskicizâde:** Eskicizâde es-Seyyid Ali Medhî b. Hüseyin el-Edirnevî (ö. 1243/1827). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 242; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 495.

[765] **Eskicizâde**, s. 227.

1- Bazen “**aslü’n-nisbe**” (أَصْلُ النِّسْبَةِ), yani “fâilin o **emr**i **îkā‘** etmesi” (الْإِيقَاعُ) manasında kullanılır. Bu “**masdarî mana**”dır (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ); “**masdar**” (الْمَصْدَرُ) ve “**te’sîr**” (التَّأْثِيرُ) diye de isimlendirilir. “Îkā‘ ve ihdâs edenin (fâilin) zâtında hareketi ([الْمُتَحَرِّكِيَّةُ=] الْحَرَكَةُ) **ihdâs** ve **îcâd** etmek” gibi. Çünkü bu “hareket etmek”tir (التَّحَرُّكُ). Yine “(Îkā‘ ve ihdâs edenin/fâilin) zâtında ‘ayağa kalkma’ ([الْقَائِمِيَّةُ=] الْقِيَامُ) ve ‘oturma’yı ([الْقَاعِدِيَّةُ=] الْقُعُودُ) **îkā‘** etmek” gibi. “Hareket”i, “ayağa kalkma”yı ve “oturma”yı başka bir cisimde **îkā‘** etmek gibi değil. O, “hareket ettirmek” (التَّحْرِيكُ), “ayağa kaldırmak” (الْإِقَامَةُ) ve “oturtmak” (الْإِقْعَادُ) olur.

2- Bazen de “o nisbet sebebiyle müteallakta (fâil ve/veya mef‘ûlde) hâsıl olan -ister manevî (soyut) ister hissî (somut) olsun- **hey’et**” (الْهَيْئَةُ) manasında kullanılır. Bu, “o **îkā‘** sebebiyle müteallakta hâsıl olan **vasıf**”tır (الْوَصْفُ); “**hâsıl bi’l-masdar manası**” (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ مِنَ الْمَصْدَرِ) ve “**hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) diye isimlendirilir.

Bu “hey’et”: a) Ya sadece “fâil”in sıfatıdır. Bu, “lâzım”da olur. “Hareket etmek” ([التَّحَرُّكُ=] الْحَرَكَةُ) ve “ayağa kalkmak” (الْقِيَامُ) masdarlarından hâsıl olan “hareket edicilik” (الْمُتَحَرِّكِيَّةُ) ve “ayağa kalkıcılık” (الْقَائِمِيَّةُ), yani “mebde’ ve müntehâ arasında bulunduğu ve ayakta durduğu müddetçe hareket eden ve ayakta duranın **hâlet**leri” gibi. b) Ya da hem fâilin hem de mef‘ûlün sıfatıdır. Bu ise “müteaddî”de olur. “Bilmek” (الْعِلْمُ) masdarından hâsıl olan “bilicilik” (الْعَالِمِيَّةُ) ve “bilinmişlik” (الْمَعْلُومِيَّةُ) hey’etleri gibi.

İkisi (“masdar” ile “hâsıl bi’l-masdar” manaları) arasındaki fark açıktır. Zira Zeyd hareket ettiği (تَحَرَّكَ زَيْدٌ.) zaman onunla “hareket (=hareket edicilik)” (الْحَرَكَةُ [الْمُتَحَرِّكِيَّةُ=]) kāim olur. Eğer “hareket” ([التَّحَرُّكُ=] الْحَرَكَةُ) ism-i masdarı ile: 2- “Hareket edenin mesâfenin farz olunan cüz’lerinden herhangi birindeki **hâlet**i” kasdedilirse, o “hâsıl bi’l-masdar manası”dır. 1- “**O hâleti îkā‘ etmek**” kasdedilirse, o da “masdarî mana”dır. O “hâlet”, dış dünyada (hâriçte) mevcuttur; “masdarî mana” değil.

Birinci mana, yani “aslü’n-nisbe” masdarın hakîkî manasıdır ve (ıstılâhî) “fiil”in mefhûmundan bir parçadır. O, bir “emr-i itibârî” olup dış dünyada varlığı yoktur.[766]

Eskicizâde’nin herhangi bir tenkit yöneltmeden bu görüşleri nakletmesi, onun da aynı kanaatte olduğunu gösterir. Nitekim devamında Molla Fenârî’nin “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarının varlığını inkâr eden görüşünü de nakletmiş; fakat tenkitlerini de yöneltmiştir. Sonuç itibariyle Eskicizâde, bütün “masdar” ve “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” manalarını saymış; fakat “lügavî hâsıl bi’l-masdar”, “kadr-i müşterek” ve “diğer manalar”a değinmemiştir.

Eskicizâde’nin, “masdarın ‘hades’ manası için vaz‘ edildiği”ni belirtmesine ve yaptığı özette de “masdarın ‘aslü’n-nisbe’ manasında ‘hakîkat’ olduğu”nu söylemesine bakılırsa, ona göre de, masdar “te’sîr” manasında “hakîkat”; diğer manalarında “mecâz” olmalıdır.

3- Eskicizâde, Molla Fenârî’nin görüşleri verilirken zikredildiği gibi, onun “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” denilen manaların “hâsıl bi’l-masdar”dan ibaret olduğu görüşünü naklederek üç yönden tenkit eder.[767]

---

[766] **Eskicizâde**, s. 227-230.
[767] **Eskicizâde**, s. 231.

4- Eskicizâde, “masdar” kavramının lügat ve ıstılâh manaları üzerinde durur.[768]

5- Eskicizâde, son olarak masdarın “masdar” diye isimlendirilmesiyle ilgili iki sebep zikreder.[769]

31- HASAN EL-ATTÂR (ö. 1250/1834)

Anadolu’da “Hasan Mısrî” adıyla meşhur olan Hasan el-Attâr,[770] “nahiv” ilmine dair *Hâşiyetü Hasan Mısrî alâ Netâici’l-efkâr şerhi İzhâri’l-esrâr* adlı eserinde, şârih Adalı’nın (ö. 1085/1674’te sonra),[771] Birgivî’nin (ö. 981/1573)[772] (وَالْعَمَلُ، أَيِ: الْإِعْرَابُ) ifadesinde “amel” masdarını “i‘râb” kelimesiyle tefsir etmesinin sebebine dair söylediklerini izah ederken, masdarın manalarıyla ilgili şu açıklamaları yapar:

> Öncelikle bilinmesi gerekir ki, -meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) gibi- “masdar”ın üç itibarı vardır:
>
> 1- “Müteallik” ve “hâric”e bakmaksızın “**kendi nefsi**”ne göre.
>
> 2- “Müteallik”a (fâil veya mef‘ûle/nâibü’l-fâile), yani “**müteallika nisbetle hâsıl olan hey’et**”e göre.
>
> Meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı: a) “Fâil” olan müteallika nisbet edilmesi itibariyle ona ait olan bir sıfatın, yani “vuruculuk”un (الضَّارِبِيَّةُ) mebdei olur. b) Mef‘ûl olan müteallika nisbet edilmesi itibariyle de bir başka sıfatın, yani “vurulmuşluk”un (الْمَضْرُوبِيَّةُ) mebdei olur.
>
> 3- “Hâric”e, yani “**hâricî eser**”e göre.
>
> Masdar:
>
> 1- Birinci itibarla “**masdarî mana**” (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) ve “**hadesî mana**” (الْمَعْنَى الْحَدَثِيُّ) diye isimlendirilir.
>
> 2, 3- Son iki itibarla da “**hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) diye isimlendirilir.
>
> “**Masdarî mana**”nın dış dünyada varlığı yoktur. Çünkü “**emr-i itibarî**”dir. Dış dünyada “**mevcud**” olan sadece “**hâsıl bi’l-masdar**”dır.[773]

Attâr’ın, birinci maddedeki “masdarî mana”yı “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” kısımlarına ayırmadığı; ikinci madde ile “ma‘lûm” ve “mechûl” kısımlarıyla “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”ı, üçüncü madde ile de “lügavî hâsıl bi’l-masdar”ı kastettiği görülmektedir. Masdarın manalarını “varlık”-“yokluk” açısından değerlendirmiş; ancak o manalarda kullanılan masdarın “hakîkat” mi, yoksa “mecâz” mı olduğuna değinmemiştir.

---

[768] **Eskicizâde**, s. 231-232.

[769] **Eskicizâde**, s. 232.

[770] **Hasan el-Attâr:** Hasan b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr eş-Şâfiî (1180-1250/1766-1834). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, II, 220; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 587-588; Hulûsi Kılıç, “Attâr, Hasan b. Muhammed”, *DİA*, IV, 98-99.

[771] **Adalı:** eş-Şeyh Mustafa b. Hamza (ö. 1185/1774’ten sonra). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VII, 232; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 863; İsmail Durmuş, “Adalı, Şeyh Mustafa”, *DİA*, I, 347.

[772] **Birgivî:** Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî (929-981/1523-1573). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, VI, 61; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 176; Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, VI, 191-194.

[773] **Attâr**, s. 236.

32- AHMED RÜŞDÎ KARAAĞÂCÎ (ö. 1251/1835)

Ahmed Rüşdî Karaağâcî,[774] “sarf” ilmine dair *Esâsü’l-Binâ’* adlı eserinde, masdarın manalarıyla ilgi pek çok hususa temas eder. Bunlar, yedi madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Karaağâcî, “infi‘âl bâbı”nın (بَابُ الْاِنْفِعَالِ) binâsı olan “mutâvaat”ın (الْمُطَاوَعَةُ) tarifini açıklarken şöyle der:

> (*Binâ* kitabının sâhibi,) “*müteaddî fiilin mef‘ûlüne taallukundan (dolayı eserinin hâsıl olmasıdır)*” sözünü ancak “mutâvaat”ın manasını hakkıyla ortaya koymak için söylemiştir. Zira hâsıl olan “eser”, fâildekini de mef‘ûldekini de kapsar. Birincisi (fâildeki), “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**”dır (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ); ikincisi (mef‘ûldeki), “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**”dır (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ). Burada göz önünde bulundurulan, ikincisidir. Çünkü (“Camı kırdım; o cam da kırıldı” [كَسَرْتُ الزُّجَاجَ، فَانْكَسَرَ ذٰلِكَ الزُّجَاجُ.] cümlesinde) müteaddî fiil olan “kırmak” (الْكَسْرُ), mef‘ûl olan “cam”a (الزُّجَاجَ) taalluk ettiği zaman, o taalluktan bir “eser” hâsıl olur ki o da “kırılmışlık” (الْمَكْسُورِيَّةُ) hey’etidir. İşte “mutâvaat”ın manası, “taalluk esnasında cam için o hey’etin hâsıl olması”dır. Bu makamın hakkıyla izâhı için “masdarın manaları”nın beyân edilmesi gerekir.[775]

2- Karaağâcî, isim vermeden “bazı muhakkıklar”a nisbet ederek Gelenbevî’nin masdarın manalarıyla ilgili görüşünü nakleder.[776]

3- Karaağâcî, daha sonra yine “bazı muhakkıklar”a nisbet ederek, “kırmak” (الْكَسْرُ) misali üzerinden, “masdarın manaları”nı şöyle sayıp “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirir:

> Bazı muhakkikler, tahkik sonucunda şu kanaate varmışlardır ki, masdarın manaları beş şeydir:
>
> 1- “Kırmak” (الْكَسْرُ),
>
> 2- “Kırıcı olmak” (الْكَوْنُ كَاسِرًا),
>
> 3- “Kırılmış olmak” (الْكَوْنُ مَكْسُورًا),
>
> 4- “Kırıcılık” (الكَاسِرِيَّةُ),
>
> 5- “Kırılmışlık” (الْمَكْسُورِيَّةُ).
>
> Birincisi, “**aslî masdar manası**”dır (مَعْنَى الْمَصْدَرِ الْأَصْلِيِّ).
>
> İkincisi, “**ma‘lûm masdar manası**”dır (مَعْنَى الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ).
>
> Üçüncüsü, “**mechûl masdar manası**”dır (مَعْنَى الْمَصْدَرِ الْمَبْنِي لِلْمَفْعُولِ).
>
> Dördüncüsü, “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**”dır (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ).
>
> Beşincisi, “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**”dır (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ).

---

[774] **Ahmed Rüşdî Karaağâcî:** Ahmed Rüşdî b. Mehmed el-Karaağâcî (ö. 1251/1835). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 316; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 139.

[775] **Karaağâcî**, s. 241-242.

[776] **Karaağâcî**, s. 242-243.

> Masdarın kullanımı, ilk üçünde “hakîkat”; son ikisinde “mecâz”dır.[777]

Karaağâcî, burada “lügavî hâsıl bi’l-masdar”, “kadr-i müşterek” ve “diğer manalar” dışındaki bütün masdar manalarını saymış ve onları “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirmiştir. Buna göre masdar, “te’sîr” (“aslî masdar”: “ma‘lûm masdar”, “mechûl masdar”) manasında “hakîkat”; “eser” (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”, “mechûl hâsıl bi’l-masdar”) manasında “mecâz”dır.

4- Karaağâcî, daha sonra Molla Fenârî’nin “masdarın manaları”yla ilgili görüşünü nakleder ve onu, isim vermeden “esâtize-i kirâm”a nisbet ederek Emîr Pâdişâh ile Müftîzâde’den yaptığı nakillerle tenkit eder.[778] Ancak bir önceki maddede masdarın “hâsıl bi’l-masdar” manalarında “mecâz” olduğu görüşünü itiraz etmeden naklederken burada da Emîr Pâdişâh’ın, masdarın “hâsıl bi’l-masdar” manasında da “hakîkat” olduğu görüşünü itirazsız bir şekilde nakletmesi, Karağâcî’nin bu konuda kesin bir kanaate varamadığını gösterir.

5- Karağâcî, sonra da İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin “mechûl masdar” manasını inkâr eden görüşünü ve Gelenbevî’nin ona yönelttiği tenkitleri nakleder.[779]

6- Karaağâcî, daha sonra “ma‘lûm masdar” ile “mechûl masdar”ın tabirleriyle ilgili şöyle bir itiraz ileri sürer ve cevabını verir:

> **Eğer şöyle dersen:** “Vurucu olmak” (الْكَوْنُ ضَارِبًا), “ma‘lûm masdar”; “vurulan olmak” (الْكَوْنُ مَضْرُوبًا), “mechûl masdar” olduğu zaman, iki yönden “teselsül” veya “devir” lâzım gelir: 1- “Olmak” (الْكَوْنُ) kelimesi de masdardır. Dolayısıyla onun da “olan olmak” (الْكَوْنُ كَائِنًا) şeklinde tasvir edilmesi lâzım gelir. Bu böyle sürüp gider. Sonuçta ya “teselsül” veya “devir” meydana gelir. 2- “Vuran” (الضَّارِبُ) veya “vurulan” (الْمَضْرُوبُ) kelimelerinin düşünülebilmesi, “vurmak” (الضَّرْبُ) kelimesinin düşünülebilmesine bağlıdır. Eğer “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı, “vuran (الضَّارِبُ) -veya vurulan (الْمَضْرُوبُ)- kelimesinin tazammun ettiği şey” şeklinde tefsir edilirse, “devir” lâzım gelir.
>
> **Ben de şöyle derim:** “Vuran olmak” (الْكَوْنُ ضَارِبًا) veya “vurulan olmak” (الْكَوْنُ مَضْرُوبًا), masdarın mefhûmunda göz önünde bulundurulmaz. O, ancak masdarın manasını tasvir ve hâsılını beyandır.[780]

7- Karaağâcî, son olarak “masdarî mana”nın mevcut olmadığı konusunda Sadrüşşerîa’nın delilini ve Teftâzânî’nin ona yönelttiği tenkidi nakledip konunun önemine dikkat çekerek açıklamalarını tamamlar.[781]

33- SÜLEYMAN KIRKAĞÂCÎ (ö. 1268/1852)

Süleyman Kırkağâcî’nin[782] *Risâle fi’l-Masdar* adlı eseri, masdarın manalarıyla ilgili müstakil çalışmalardandır. Ancak risâlenin sonunda Mîr Ebü’l-Feth’in masdarın manalarıyla

---

777 **Karaağâcî**, s. 243.
778 **Karaağâcî**, s. 244-246.
779 **Karaağâcî**, s. 246-247.
780 **Karaağâcî**, s. 247-248.
781 **Karaağâcî**, s. 248-249.
782 **Süleymân Kırkağâcî:** Süleymân el-Kırkağâcî (ö. 1268/1852). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 328.

ilgili ibaresinin açıklanarak misallendirilmesi, eserin, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye*'nin ilgili kısmı üzerine ta'lîkat olmak üzere yazıldığı intibâını verir.

Kırkağâcî'nin bu risâlesi, sekiz madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Kırkağâcî, risâlesine "besmele", "hamdele" ve "salvele" ile başlar.[783]

2- Kırkağâcî, önce "masdar" kavramının lügavî ve ıstılâhî manalarını verir. "Birinci bölüm"de de nakledildiği üzere, yaptığı tarifte masdarın "hades"e delâlet ettiğini söyler. Tarifin ikinci kısmındaki kaydı izah etmek için de "masdar" ile "ism-i masdar" arasındaki farkı anlatır.[784]

3- Kırkağacî, "hakikî masdar" dediği "masdar" manasını, lâzım ve müteaddî oluşuna göre, "ma'lûm" ve "mechûl" kısımlarına ayırarak şöyle açıklar ve Türkçe karşılıklarını verir:

> Sonra bil ki, "**hakikî masdar**" (الْمَصْدَرُ الْحَقِيقِيُّ) iki kısımdır: 1- "Lâzım"ın masdarı, 2- "Müteaddî"nin masdarı.
>
> 1- "**Lâzım masdar**" (الْمَصْدَرُ اللَّازِمُ), tektir; sadece "**ma'lûm**"dur (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ), yani "**fâil ile kāim olan hadesin te'kîdi**"dir. Zira ma'lûm fiilin "masdar"ı ("mef'ûl-i mutlak"ı), "ma'lûm fiilin zımnında mevcut olan hadesin te'kîdi"dir.
>
> 2- "**Müteaddî masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي), iki tanedir:
>
> a) "**Ma'lûm**" (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ). Yukarıda ("lâzım masdar"da) geçtiği gibidir.
>
> b) "**Mechûl**" (مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ), yani "**nâibü'l-fâil ile** -mef'ûl ile değil, iyi düşün- **kāim olan hadesin te'kîdi**"dir. Zira mechûl fiilin "masdar"ı ("mef'ûl-i mutlak"ı), "mechûl fiilin zımnında mevcut olan hadesin te'kîdi"dir.
>
> Meselâ "vurmak" (الضَّرْبُ) masdarının:
>
> a) "Ma'lûm" olarak manası, ma'lûm olan "vurdu-vurur/vuruyor/vuracak" (ضَرَبَ-يَضْرِبُ) fiilinin zımnında bulunan "vurmak" (الضَّرْبُ) manasıdır. Bu mana Türkçe "vurmak" veya "vurmaklık" kelimeleriyle ifade edilir.
>
> b) "Mechûl" olarak manası, mechûl olan "vuruldu-vurulur/vuruluyor/vurulacak" (ضُرِبَ-يُضْرَبُ) fiilinin zımnında bulunan "vurulmak" (الضَّرْبُ) manasıdır. Bu mana Türkçe "vurulmak" veya "vurulmaklık" kelimeleriyle ifade edilir.
>
> Benzerlerini de buna kıyas et.[785]

Kırkağâcî, "masdarî mana"yı "fâil" ve "nâibü'l-fâil"e nisbetle "ma'lûm" ve "mechûl" kısımlarına ayırmış; diğer müellifler gibi "fâil ve mef'ûle nisbet edilmeksizin" sırf "hades" ("te'sîr") ifade eden "temel masdar manası"na (bazılarına göre: "kadr-i müşterek") yer vermemiştir. "Masdarî mana"ya dış dünyada meydana gelmesi açısından bakılırsa, Kırkağâcî'ye bu düşüncesinde hak verilebilir. Zirâ "fâil" ve "mef'ûl" ("nâibü'l-fâil") ile ilişkisi kurulmadan, sırf "te'sîr"in sonucunda bir "eser"in hâsıl olması düşünülemez. Ancak Radî'nin de üzerinde durduğu gibi, "masdar" ile "fiil" arasındaki fark tam da burada ortaya çıkar: "Fiil", "fâil" veya "nâibü'l-fâil" olmaksızın kullanılamazken, "masdar" kullanılabilir.

4- Kırkağâcî, "ma'lûm masdar" ile "mechûl masdar"ı "hakîkat"-"mecâz" ve tabirleri açısından şöyle değerlendirir:

---

783 **Kırkağâcî**, s. 253.
784 **Kırkağâcî**, s. 253.
785 **Kırkağâcî**, s. 253-254.

Sonra zâhir olan şudur ki, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”dan her biri, tıpkı ma‘lûm ve mechûl fiiller gibi, kendi manalarında “hakîkat”tirler. Zira ma‘lûm ve mechûl masdarlar, ma‘lûm ve mechûl fiillerin “müştakkun minh”i (iştikāk kaynağı) ve te’kîdidirler; manalarında herhangi bir “karîne-i sârife” olmaksızın çok kullanılırlar.

O halde insanlar arasında meşhur olan “Ma‘lûm masdar hakîkattir; mechûl masdar mecâzdır” görüşüne itibar edilmez. Çünkü bu bir “tahakküm”dür; hiçbir dayanağı yoktur: ne “ma‘kūl bir aklî delil”i ne de “makbûl bir naklî delil”i vardır.

Yine insanlar arasında meşhur olan “Meselâ ‘vurmak’ (الضَّرْبُ) masdarının ma‘lûm olarak manası, ‘bir şeyin vurucu olması’ (كَوْنُ الشَّيْءِ ضَارِبًا); mechûl olarak manası, ‘bir şeyin vurulan olması’dır (كَوْنُ الشَّيْءِ مَضْرُوبًا)” görüşüne de itibar edilmez. Çünkü birçok yönden fâsiddir.[786]

Kırkağâcî, burada birçok müellifin “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarını tasvir etmek için kullandığı tabirleri reddetmiş; ancak bu reddine hiçbir gerekçe göstermemiştir.

5- Kırkağâcî, genel olarak “masdar” ve “hâsıl bi’l-masdar” manalarını anlatıp onları “hakîkat”-“mecâz” ve “varlık”-“yokluk” açısından şöyle değerlendirir:

Böylece bilindi ki, mutlak olarak “masdar sîğası”nın:

1- Bir “**hakîkî masdarî mana**”sı (مَعْنًى مَصْدَرِيٌّ حَقِيقِيٌّ) vardır. “Fâil veya nâibü’l-fâil ile kāim olan” ve “ıstılâhî fiilin bir cüz’ü olan” mana budur. Bu mananın dış dünyada bir varlığı yoktur ve kendi yerinde delillendirildiği üzere, kelâmcılara göre, tamamı “emr-i itibârî”dir.

Bu mana:

a) Ya “**te’sîr**”dir. Bu, “fâilin bir şeyi îkā‘ etmesi”nin bizzat kendisidir. “Îkā‘ ve ihdâs edenin kendi zâtında ‘hareket’i (الْحَرَكَةُ) ihdâs ve îcâd etmesi” ve yine “kendi zâtında ‘ayağa kalkma’ (الْقِيَامُ) ve ‘oturma’yı (الْقُعُودُ) îkā‘ etmesi” gibi.

b) Ya “**teessür**”dür ki o “infiâl”dir. “Kırılmak” (الْانْكِسَارُ) masdarının manası gibi.

c) Ya da “**emr-i ademî**”dir. “Mümkün olmak” (الْإِمْكَانُ), “imkânsız olmak” (الْامْتِنَاعُ) ve “yok olmak” (الْعَدَمُ) masdarlarının manaları gibi.

2- Bir de birinci mananın lâzımı olan “**mecâzî mana**”sı vardır. Buna “**hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) denir.

Bu mana:

a) Lügavî olarak “fâil ve mef‘ûl için masdarî manadan mutlak olarak hâsıl olan **eser**”dir.

b) Istılâhî olarak ise, “fâil ve mef‘ûl için masdarî manadan birincil olarak hâsıl olan **hey’et**”tir.

Birincisi (“lügavî hâsıl bi’l-masdar”), ikinciden (“ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”dan) mutlak olarak daha umumîdir.[787]

---

786 **Kırkağâcî**, s. 254-255.

787 **Kırkağâcî**, s. 255-256.

Kırkağâcî'nin, Gelenbevî'ye tâbi olarak "masdarî mana"yı "te'sîr", "teessür" ve "emr-i ademî" kısımlarına ayırması, Gelenbevî'nin görüşleri verilirken anlatıldığı üzere, isabetli değildir.

Sonuç itibariyle, üçüncü maddedeki açıklamaları da göz önünde bulundurulduğunda Kırkağâcî, "ma'lûm masdar", "mechûl masdar", "lügavî hâsıl bi'l-masdar" ve "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar" manalarına yer vermiştir. Altıncı maddede "hâsıl bi'l-masdar"ı da "ma'lûm" ve "mechûl" kısımlarına ayıracaktır. Zikretmediği manalar, "temel masdar manası", "kadr-i müşterek" ve "diğer manalar"dır.

6- Kırkağâcî, isim vermeden Gelenbevî'den istifade ederek, "hâsıl bi'l-masdar" manasını, hâsıl olmasına sebep olan masdarın "lâzım" ve "müteaddî" oluşuna göre, şu kısımlara ayırır:

> Sonra "masdarların fâile nisbet edilmesi sebebiyle hâsıl olan şey":
>
> 1-
>
> a) Eğer masdar "te'sîr" veya "teessür" ise, "**mevcut ve hakikî bir vasıf**"tır.
>
> b) Eğer masdar -"zorunlu olmak" (الْوُجُوبُ) ve "mümkün olmak" (الْإِمْكَانُ) gibi- "te'sîr" veya "teessür" değilse (yani "emr-i ademî" ise), "**itibârî bir vasıf**"tır.
>
> Bu (yani, bu vasıflardan birinin "**fâil**" için hâsıl olması), masdar "**lâzım**" olduğu zamandır.
>
> 2- Masdar "**müteaddî**" olduğu zaman ise, bu vasıf(lardan biri) aynı şekilde "**mef'ûl**" için de hâsıl olur.
>
> Meselâ:
>
> 1- Zeyd ayağa kalktığı (قَامَ زَيْدٌ.) zaman onun için "ayağa kalkma" (الْقِيَامُ [=الْقَائِمِيَّةُ]) **hey'et**i hâsıl olur; veya hareket ettiği (تَحَرَّكَ زَيْدٌ.) zaman onun için "hareket" (الْحَرَكَةُ [=الْمُتَحَرِّكِيَّةُ]) **hâlet**i hâsıl olur.
>
> 2- Zeyd Amr'a vurduğu (ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا.) veya bir insanı tanıdığı (عَلِمَ زَيْدٌ إِنْسَانًا.) zaman:
>
> a) (Fâil olan) Zeyd için "vurma" (الضَّرْبُ [=الضَّارِبِيَّةُ]) **hey'et**i hâsıl olur ki, o, müşahede ettiğimiz "elinin Amr'a doğru hareket etmesi"dir. (Mef'ûl olan) Amr için de kendisiyle kāim olan bir **hâlet** hâsıl olur ki, o da "vurulmuşluk" (الْمَضْرُوبِيَّةُ), "yara" (الْجَرْحُ) ve "acı"dır (الْأَلَمُ).
>
> b) Aynı şekilde, tanımasının bir insana taalluku sebebiyle, (fâil olan) Zeyd için bir **keyfiyet** hâsıl olur ki, o "insanın sûreti"dir (صُورَةُ الْإِنْسَانِ) ve kendisiyle kāimdir. (Mef'ûl olan) insan için de bir **mana** hâsıl olur ki, o da "insanın Zeyd tarafından tanınmışlığı"dır (مَعْلُومِيَّةُ الْإِنْسَانِ لِزَيْدٍ).[788]

7- Kırkağâcî, "hâsıl bi'l-masdar"ın bütün "araz makūleleri"nden olabileceğini ve bunlardan bazılarının misallerini şöyle anlatır:

> Eğer "masdarî mana", "te'sîr" veya "teessür" ise, onun sebebiyle hâsıl olan şey:
>
> 1- Bazen "**keyf**" makūlesinden olur. Utandığı ve korktuğu sürece "utananın kızarması" ve "korkanın sararması" gibi.

---

[788] **Kırkağâcî**, s. 256.

2- Bazen “**infi‘âl**” makūlesinden olur. “Kesmek” masdarı sebebiyle (mef‘ûl olan) “kesilen” için hâsıl olan “teessür/etkilenme” gibi.

3- Bazen “**vaz‘**” makūlesinden olur. Bazı organlarının hâricî şeylere nisbeti sebebiyle “hareket eden”e ârız olan “hey’et” gibi.

4- Bazen “**milk**” makūlesinden olur. “Öğrenen”e ve “araştıran”a ârız olan “vasıf” gibi.

5- Bazen de arazın diğer makūlelerinden olur.[789]

8- Kırkağâcî, son olarak Mîr Ebü’l-Feth’in görüşleri verilirken nakledildiği üzere, onun saydığı manaları “hamd etmek” (الْحَمْدُ) masdarı üzerinden Arapça ve Türkçe olarak misallendirerek risâlesini tamamlar.[790]

34- HÂFIZ SEYYİD (ö. 1269/1852)

Hâfız Seyyid,[791] “beyân” ilmine dair *Şerhu’l-Alâka* adlı eserinde, metnin müellifi Mahmûd el-Antâkî’nin (ö. 1161/1852),[792] “mecâz-ı mürsel” alâkalarından “taalluk” (التَّعَلُّقُ) ile ilgili sözlerini açıklarken, masdarın manalarıyla ilgili bazı açıklamalarda bulunur. Bunlar, dört madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Hâfız Seyyid, “taalluk” masdarıyla müellifin birinci tefsirine göre “ma‘lûm masdar” (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” demek istiyor) manasının (“taalluk edicilik” [كَوْنُهُ مُتَعَلِّقًا بِهِ=الْمُتَعَلِّقِيَّةُ]); ikinci tefsirine göre “mechûl masdar” (“mechûl hâsıl bi’l-masdar” demek istiyor) manasının (“taalluk edilmişlik” [كَوْنُهُ مُتَعَلَّقًا=الْمُتَعَلَّقِيَّةُ]) kastedildiğini söyler. Bu iki mananın birden kastedilmesinin ise “umûmü’l-mecâz” olacağını belirtir.[793]

2- Hâfız Seyyid, bu vesileyle masdarın manalarını anlatıp “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirir:

Zira “masdar”:

1- “Fâil” veya “mef‘ûl”le ilişkisinin göz önünde bulundurulmaması itibariyle “**masdarın aslı**” (أَصْلُ الْمَصْدَرِ) diye isimlendirilir.

2- “Fâil”le ilişkisi itibariyle “**ma‘lûm masdar**” (مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ) diye isimlendirilir.

3- “Mef‘ûl”le ilişkisi itibariyle “**mechûl masdar**” (مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.

Bu üçü “zât” bakımından bir; “itibâr” bakımından farklıdır.

---

789 **Kırkağâcî**, s. 257.

790 **Kırkağâcî**, s. 257-259.

791 **Hâfız Seyyid:** Hâfız Seyyid Sîrôzî (ö. 1269/1852). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1991, 40-Tetimme, s. 8, 9, 15, 16, 278; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 284-285.

792 **Mahmûd el-Antâkî:** Mahmûd b. Abdillâh el-Antâkî (ö. 1161/1748). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Râgıb et-Tabbâh, Muhammed Râgıb et-Tabbâh b. Mahmûd b. Hâşim b. es-Seyyid Ahmed el-Halebî (ö. 1370/1951), *İ‘lâmü’n-nübelâ’ bi-târîhi Haleb eş-Şehbâ’*, (nşr. Muhammed Kemâl), 2. Baskı, Halep: Dâru’l-Kalemi’l-Arabî, 1408/1988, VI, 493-495; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, III, 815.

793 **Hâfız Seyyid**, s. 263.

> 4- İkinciden (“ma‘lûm masdar”dan) hâsıl olan “eser”, -ister “bizzât” (ıstılâhî) ister “bi’l-vâsıta” (lügavî) olsun- “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**” (حَاصِلٌ بِمَصْدَرٍ مَبْنِيٍّ لِلْفَاعِلِ) diye isimlendirilir.
>
> 5- Üçüncüden (“mechûl masdar”dan) hâsıl olan “eser”, “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**” (حَاصِلٌ بِمَصْدَرٍ مَبْنِيٍّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.
>
> Pek çok zaman “bizzât hâsıl olan eser” (yani “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”), “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” diye isimlendirilir.
>
> Masdar, dördüncü ve beşinci manalarda mecâzdır ki burada kastedilen de onlardır.[794]

Hâfız Seyyid’in, masdarın manalarını dikkatli bir şekilde birbirinden ayırdığı; ancak birinci maddedeki açıklamalarında bazı kavram ve tabirleri -kendisinin de burada ifade ettiği gibi- birbirinin yerine kullandığı görülmektedir.

3- Hâfız Seyyid, bir lafızla iki hakîkî, iki mecâzî, bir hakîkî biri mecâzî veya ikiden fazla mananın aynı anda kastedilmesi durumunda “umûmü’l-mecâz”ın gerçekleşeceğini; o manaların farklı zamanlarda kastedilmesi durumunda ise, sadece “mecâz” olacağını belirterek müellifin bu ibaresi üzerinde uygulamasını yapar.[795]

4- Hâfız Seyyid, son olarak -müellifin “taalluk” alâkasına verdiği misalden yola çıkarak- “**masdar**”ın “**ism-i fâil**” veya “**ism-i mef‘ûl**” manasında kullanıldığı, yani “masdar” zikredilip “ism-i fâil” veya “ism-i mef‘ûl” manasının kasdedildiği zaman “mecâz-ı mürsel” olduğunda ittifak edildiğini söyler. Ancak bu mecâzın “alâka”sının ne olacağı konusunda ihtilafa düşüldüğünü belirtir ve bu konudaki görüşlerden altı tanesini -bazılarını sahiplerine nisbet ederek- anlatır. Buna göre, bu durumda “mecâz-ı mürsel”in alâkası:

a) Bazılarına göre, “**cüz’iyyet**”tir. Zira “masdar”, “**cüz’**”dür; “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl”den her biri, “**küll**”dür.

b) Bazılarına göre, “**meşrûtıyyet**”tir. Zira “masdar”, “**meşrût**”tur; “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl”den her biri, “**şart**”tır. Çünkü “masdar”ın varlığı onların varlığına bağlıdır.

c) Bazılarına göre, “**hâlliyyet**”tir. Zira “masdar”, “**hâll**”dir; “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl”den her biri “**mahal**”dir. Çünkü “masdar”, onların içine girer.

d) Bazılarına göre, “**melzûmiyyet**”tir. Zira “masdar”, “**melzûm**”dür; “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl”den her biri “**lâzım**”dır. Çünkü “masdar”, “hades”tir; eğer “müteaddî” ise, ona hem “ism-i fâil” hem de “ism-i mef‘ûl” lâzım gelir, eğer “lâzım” ise sadece “ism-i fâil” lâzım gelir.

e) Bazılarına göre, “**müsebbebiyyet**”tir. Zira “masdar”, “**müsebbeb**”dir; “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl”den her biri “**sebep**”tir. Çünkü onlardan herbiri “masdar”ın medlûlünün var olabilmesinin sebebidir.

f) Bazılarına göre ise, “**müteallikıyyet**”tir. Zira “masdar”, “**müteallik**”dır; “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl”den her biri “**müteallak**”dır.

Bunlara bakılarak durum tersi olduğu, yani “ism-i fâil” veya “ism-i mef‘ûl”, “masdar” manasında kullanıldığı zaman hangi alâka ile “mecâz-ı mürsel” olacağı tespit edilebilir. Zira varlıklar zıtlarıyla ortaya çıkarlar.[796]

---

[794] **Hâfız Seyyid**, s. 263-264.
[795] **Hâfız Seyyid**, s. 264.
[796] **Hâfız Seyyid**, s. 264-265.

35- MUSTAFA EL-AMÂSÎ (ö. 1287/1870'ten sonra)

Mustafa el-Amâsî,[797] "nahiv" ilmine dair *Menâfi'u'l-ahyâr hâşiye alâ Netâici'l-efkâr şerhi İzhâri'l-esrâr* adlı eserinde, şârihin, Birgivî'nin (وَالْعَمَلُ، أَيِ: الْإِعْرَابُ) ifadesinde "amel" masdarını "i'râb" kelimesiyle tefsir etmesinin sebebine dair söylediklerini izah ederken, masdarla ilgili bilgiler verir. Bunlar, üç madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Amâsî, "masdar" sîğasının kullanıldığı sekiz manayı şöyle tasnif ederek izah eder ve "hakîkat"-"mecâz" açısından değerlendirir:

> 1- "**Masdar**", sîğa bakımından, fâil veya başka bir müteallika nisbet edilmesine bakılmaksızın, sırf "**hades**" (الْحَدَثُ) için vaz' edilmiştir. Hâlbuki "fiil"in mefhûmunda "nisbet edilme" vaz'î olarak nazar-ı itibara alınır.
>
> a) **[1]**- Eğer masdar "fâile nisbet edilmesi" bakımından göz önünde bulundurulursa, o, "fâil için bina edilmiş"tir (مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ) ve ona "**ma'lûm masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمَعْلُومُ) denir.
>
> b) **[2]**- Eğer masdar, "mef'ûle nisbet edilmesi" bakımından göz önünde bulundurulursa, o, "mef'ûl için bina edilmiş"tir (مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ) ve ona "**mechûl masdar**" (الْمَصْدَرُ الْمَجْهُولُ) denir.
>
> c) **[3]**- Bunlardan hiçbiri göz önünde bulundurulmadığı zaman, o, "**kadr-i müşterek**"tir (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ).
>
> *Radî*'de böyledir.
>
> (1) "*(fâil/mef'ûl)e nisbet edilmesi göz önünde bulundurulmaksızın*" sözü, "vâzı', vaz' ederken onun (fâil/mef'ûl)e nisbet edilmesini göz önünde bulundurmaksızın" demektir.
>
> (2) "*fâile nisbet edilmesi bakımından göz önünde bulundurulursa* ..." sözü, "kullanıcı kullanırken …" demektir. (Kullanıcı masdarı cümle içinde) kullanırken ister fâile ister başka bir müteallika nisbet etsin veya hiçbir şeye nisbet etmesin farketmez.
>
> Sonuç itibariyle, "icmâl" ile "tafsîl", yani "göz önünde bulundurulmaksızın" sözü ile "göz önünde bulundurulursa" sözü arasında bir çelişki yoktur.
>
> (3) Buna göre masdar sîğası, üç mananın her birinde "hakîkat"tir. Zira masdar bu itibarların her birinde vaz' edildiği manada kullanılmıştır ki, bu mana -nisbet edilmesi veya edilmemesi şart olmaksızın- mutlak olarak "hades"tir. Nitekim "icmâl" ve "tafsîl"den anlaşılır.
>
> (4) "Kadr-i müşterek"in "masdar lafzının kullanıldığı şey/mana" (مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ لَفْظُ الْمَصْدَرِ) olduğu da söylenmiştir.
>
> 2- Bazen "masdar" kullanılır ve "**(ıstılâhî) hâsıl bi'l-masdar**" (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) kastedilir. Bu iki şekildedir:
>
> a) **[4]**- "Masdar"ın kullanılıp "**ma'lûm hâsıl bi'l-masdar**"ın (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَعْلُومِ) kastedilmesi.

[797] **Mustafa el-Amâsî:** Mustafa b. Mehmed b. İbrâhîm el-Amâsî et-Trabzônî (ö. 1287/1870'ten sonra). Hayatı hakkında bilgi için bkz. Giresûnî, Mustafa Sıdkı el-Giresûnî, *el-Mandûd fî şerhi'l-Maksûd*, İstanbul 1287, s. 223 (Amâsî'nin takrizi).

b) **[5]**- “Masdar”ın kullanılıp “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**”ın (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَجْهُولِ) kastedilmesi.

“Hâsıl bi’l-masdar”dan maksat: 1- Birincide “**fâil için hâsıl olan hey’et**”tir; 2- İkincide ise, “**mef‘ûl için hâsıl olan hey’et**”tir.

Yoksa “vurmak” (الضَّرْبُ) masdarına terettüb eden “acı” (الْأَلَمُ) gibi “**masdarî mana üzerine terettüb eden eser**” (yani “lügavî hâsıl bi’l-masdar”) değildir. Zira “terettüb eden eser”, kesinlikle masdarın “hakikî mana”sından değildir; bilakis “mecâzî mana”sındandır.

Masdarın, önce zikredilen üç mananın her birinde “hakîkat” olduğunu öğrenmiştin.

Son iki manaya gelince, zâhir olan masdarın o manalarda da “hakîkat” olmasıdır. Çünkü masdar, pek çok zaman bu manalarda kullanılır. Bu ise, “hakîkatin emâreleri”ndendir.

Sonuç itibariyle, “masdar” ilk üç mana arasında “müşterek-i manevî”dir; onlarla son iki mana arasında “müşterek-i lafzî”dir.

Bazıları ise şöyle demiştir: Masdar bu manalar arasında “iştirak-i lafzî” ile “hakîkat”tir. Fakat tercih edilen görüş (râcih), “hades” ile “ma‘lûm” dışındakilerin “mecâz” olmasıdır.

3- **[6]**- “**Masdarî mana üzerine terettüb eden eser**” (الْأَثَرُ الْمُتَرَتِّبُ عَلَى الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ) (yani “**lügavî hâsıl bi’l-masdar**”) de bu manalardan sayılmıştır. Ancak masdarın bu manada kesinlikle “mecâz” olduğunu öğrenmiştin.

4- Masdar sîğası bazen de “mecâzî” olarak:

a) **[7]**- “**İsm-i fâil**” (اِسْمُ الْفَاعِلِ) manasında ve

b) **[8]**- “**İsm-i mef‘ûl**” (اِسْمُ الْمَفْعُولِ) manasında kullanılır.

Masdarın “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl” manalarında olması ile “ma‘lûm” ve “mechûl” olması arasındaki fark şudur: İlk ikisiyle (“ism-i fâil” ve “ism-i mef ‘ûl” manalarıyla) “sıfatla birlikte zât” kasdedilir. “Adalet (âdil) adam” (رَجُلٌ عَدْلٌ) ve “Yemen dokuması (dokunmuşu)” (نَسْجُ الْيَمَنِ) gibi. Son ikisi (“ma ‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları) ile ise sadece “sıfat” kasdedilir.

Velhâsıl masdar, sekiz manada kullanılır.[798]

2- Amâsî, “terkîb”, yani cümle içindeki kullanımları açısından da “masdar”ı sekiz kısma ayırır. Masdarın “birinci bölüm”de zikredilen kullanımlarından “mef‘ûl-i mutlak” dışındakilerin hepsini sayar. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki, “fâil” kavramıyla hem “fâil”i (“hakîkî fâil”) hem de “nâibü’l-fâil”i (“hükmî fâil”) kastederek “masdar”ın “ma‘lûm” ve “mechûl” bütün kullanımlarına işaret etmiş olur:

“Terkîb” bakımından “masdar”a gelince, o sekiz şekilde (vecih) kullanılır:

1- Birincisi: Fâili (/nâibü’l-fâili) raf‘ eder; mef‘ûlü nasb eder.

Fâil ister “hakîkî” ister -“nâibü’l-fâil” olması gibi- “hükmî” olsun; mef‘ûl ister bir tane ister daha fazla olsun, farketmez.

2- İkincisi: Fâili (/nâibü’l-fâili) raf‘ eder; mef‘ûl terk edilir.

3- Üçüncüsü: Mef‘ûlü nasb eder; fâil (/nâibü’l-fâil) hazf edilir.

---

798 **Amâsî**, s. 269-273.

4- Dördüncüsü: Fâiline (/nâibü’l-fâiline) muzâf olur; mef‘ûlünü nasb eder.

5- Beşincisi: Mef‘ûlüne muzâf olur; fâili (/nâibü’l-fâili) raf‘ eder.

6- Altıncısı: Mef‘ûlüne muzâf olur; fâil (/nâibü’l-fâil) hazf edilir.

Bu ikisi, “fâiline muzâf olması”na göre, azdır.

7- Yedincisi: Fâiline (/nâibü’l-fâiline) muzâf olur; mef‘ûl terk edilir.

8- Sekizincisi: Fâil ve mef‘ûl zikredilmeksizin kullanılır.

Misaller gizli değildir.[799]

3- Amâsî, “amel etme şartları”nın ileride geleceğini belirttikten sonra, masdarın yukarıdaki kullanımlarının hangisinde hangi manayı/ları ifade ettiğini ise şöyle anlatır:

Masdar:

1- “**Birinci**”, “**ikinci**”, “**dördüncü**”, “**beşinci**” ve “**yedinci**” kullanımlarında:

a) Fâil “hakîkî” ise, “**ma‘lûm masdar**” olur.

b) Fâil “hükmî” (yani “nâibü’l-fâil) ise: (1) “**Mechûl hâsıl bi’l-masdar**” da olabilir; (2) “**Mechûl masdar**” da olabilir. Misaller:

«أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٌ» / «أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ» [أي: (١) مَضْرُوبِيَّةُ زَيْدٍ، (٢) أو كَوْنُ زَيْدٍ مَضْرُوبًا].

(1) “Zeyd’in vurulmuşluğu beni şaşırttı”. (2) “Zeyd’e vurulması (Zeyd’in vurulan olması) beni şaşırttı”.

-“زَيْد”, (“nâibü’l-fâil” olmak üzere) “merfû” veya “muzâfun ileyh” (olmak üzere “mecrûr”); ve “vurulan kişi” olduğu zaman-.

«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ زَيْدٌ الْمَالَ» / «أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ زَيْدٍ الْمَالَ » [أي: (١) مُعْطَوِيَّتُهُ، (٢) أو كَوْنُهُ مُعْطًى].

(1) “Zeyd’in para verilmişliği beni şaşırttı”. (2) “Zeyd’e para verilmesi (Zeyd’in para verilen olması) beni şaşırttı”.

-“زَيْد”, (“nâibü’l-fâil” olmak üzere) “merfû” veya (“muzâfun ileyh” olmak üzere) “mecrûr”; ve “verilen kişi” olduğu zaman-.

2- “**Üçüncü**” ve “**altıncı**” kullanımlarında:

a) “**Ma‘lûm masdar**” olur.

b) Mef‘ûl, ikinci veya üçüncü mef‘ûl olduğu zaman “**mechûl masdar**” da olabilir. Misâl:

«أُحِبُّ إِعْطَاءً الْمَالَ» / « أُحِبُّ إِعْطَاءَ الْمَالِ» [أي: (أ) الْكَوْنَ مُعْطِيًا الْمَالَ، (ب) أو كَوْنَ الْمَالِ مُعْطًى].

(1) “Para vermeyi (veren olmayı) seviyorum”. (2) “Para verilmesini (paranın verilen olmasını) seviyorum”.

-“الْمَال”, (“ikinci mef‘ûlün bih” olmak üzere) “mansûb” veya (“muzâfun ileyh” olmak üzere) “mecrûr”-.

3- “**Sekizinci**” kullanımında sekiz manaya da ihtimali olur.[800]

---

[799] **Amâsî**, s. 273.

[800] **Amâsî**, s. 273-274.

Bu kullanımlar, faklı bir sıralamayla ve lâzım ve müteaddî masdar türlerinden misalleri, te'vîl ve tabirleriyle birlikte, birinci bölümde "Masdarın Bazı Kullanımları ve Manaları" başlığı altında zikredildi.

36- MUSTAFA ŞEVKET (ö. 1291/1874)

Mustafa Şevket'in[801] *Risâle fî tahkîki meâni'l-masdar el-mebniyyi li'l-fâil ve'l-mebniyyi li'l-mef'ûl ve'l-hâsıl bi'l-masdar* adlı eseri, masdarın manalarıyla ilgili müstakil çalışmalardandır. O, bu risâlesinde "masdarın manaları"nı anlatır, "hakîkat"-"mecâz" açısından değerlendirir ve konuyla ilgili çeşitli hususlar üzerinde durur. Bunlar, dört maddede toplanabilir:

1- Mustafa Şevket, "besmeleden sonra doğrudan konuya girerek, öncelikle "masdarın manaları"nı, "masdarî mana", "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar" ve "lügavî hâsıl bi'l-masdar" olmak üzere üçe ayırarak anlatır:

> Bil ki, "**masdar**"la:
>
> 1- Bazen "**hades**" (الْحَدَثُ) denilen "**masdarî mana**" (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) kastedilir.
>
> Bu üç şekildedir. Zira "masdarî mana"/"hades":
>
> a) Ya "**fâil ile kāim olması**" bakımından kastedilir. "Fâile muzâf olan masdar"da olduğu gibi. Bu, "**ma'lûm masdar**" (مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ) diye isimlendirilir.
>
> b) Ya "**mef'ûl üzerine vâki olması**" bakımından kastedilir. "Mef'ûle muzâf olan masdar"da olduğu gibi. Bu, "**mechûl masdar**" (مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.
>
> c) Ya da bunlardan hiçbiri göz önünde bulundurulmaksızın kastedilir. "Fâil veya mef'ûlden hiçbirine izâfe (ve nisbet) edilmeyen masdar"da olduğu gibi. Bu, "**iki masdar arasında ortak olan miktar/kadr-i müşterek**"tir (الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ بَيْنَ الْمَصْدَرَيْنِ). Zira "**masdar**"ın vaz'ında "fâile veya başka bir müteallika nisbet edilmesi" nazar-ı itibara alınmadığı için bu şekilde kullanılması da mümkündür.
>
> "**Fiil**" böyle değildir. Çünkü "nisbet edilmek" fiilin mefhûmunda vaz' bakımından göz önünde bulundurulmuştur. Dolayısıyla onun fâile veya nâibü'l-fâile nisbet edilmeksizin kullanılması mümkün değildir. Sonuç itibariyle fiilin içerdiği (masdar), ya "ma'lûm masdar"dır ya da "mechûl masdar"dır; başkası (yani "kadr-i müşterek") değildir.
>
> 2- Bazen de "**hâsıl bi'l-masdar manası**" (الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) kastedilir.
>
> Yani:
>
> a) "**Fâil için hâsıl olan hey'et**".
>
> b) "**Mef'ûl için hâsıl olan hey'et**".
>
> "Vurmak" (الضَّرْبُ) masdarı sebebiyle ("fâil" için) hâsıl olan "vuruculuk" (الضَّارِبِيَّةُ) ve ("mef'ûl" için hâsıl olan) "vurulmuşluk" (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey'etleri gibi.

---

801 **Mustafa Şevket:** "Şehrî Şevket" adıyla meşhur Mustafa Şevket b. Sâlih Rıfkı (1253-1291/1837-1874). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bereketzâde İsmâil Hakkı, "Fâtih Dersiâm-ı Mücîzlerinden Merhûm Şevket Efendi", *Sırât-ı Müstakîm*, 30 Şaban 1326/14 Ağustos 1324, cilt: 1, aded: 1, s. 5-6; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 338-339; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 868.

Birincisi, “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ) diye; ikincisi de, “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.

3- Bazen “hâsıl bi’l-masdar” kavramı, “**masdar sebebiyle hâsıl olan**” (الْحَاصِلُ بِسَبَبِ الْمَصْدَرِ) manasında kullanılır. Bu ise “hâsıl olan şey”in:

a) “**Birincil ve vâsıtasız**” olmasını da kapsar. Zikredilen iki “hey’et” gibi.

b) “**(İkincil ve) vâsıtalı**” olmasını da kapsar. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı sebebiyle hâsıl olan “acı” (الْأَلَمُ) gibi.

Birincisi, **ıstılâhî** manasıyla “**hâsıl bi’l-masdar**”dır; ikincisi **lügavî** manasıyla “**hâsıl bi’l-masdar**”dır.[802]

Mustafa Şevket, birinci bölümdeki “Kadr-i Müşterek” ve “Diğer Manalar” başlıkları altında verilenler dışında, masdarın bütün manalarını zikretmiştir. “Lügavî hâsıl bi’l-masdar” kavramını, bizim de tercih ettiğimiz gibi, “ikincil ve vâsıtalı eserler”e tahsis etmiştir.

2- Mustafa Şevket, Gelenbevî gibi, masdarın manalarının “hakîkat”-“mecâz” açısından değerlendirilmesiyle ilgili görüşleri şöyle aktarır:

Sonra “**masdar sîğaları**”:

1- Ya “masdarî mana” ile “masdarî mana sebebiyle fâil ve mef‘ûl için hâsıl olan hey’et” (yani “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”) arasında “**müşterek**”tir. Nitekim **bazıları** bu görüşe varmıştır.

2- Ya da sadece birincisi (yani “masdarî mana”) için vaz‘ edilmiştir; ikincisinde (yani “hâsıl bi’l-masdar”da) ancak “mecâzen” kullanılır. Nitekim **muhakkiklerin çoğunluğu** bu görüşe varmıştır.[803]

Mustafa Şevket’in, kendi tercihini açıkça belirtmemekle birlikte, ikinci sırada verdiği “masdarî mana”da “hakîkat”, diğer manalarda “mecâz” olduğu görüşünü “muhakkiklerin çoğunluğu”na nisbet etmesi, kendisinin de o kanaate olduğunu akla getirmektedir.

3- Mustafa Şevket, birinci maddede de geçtiği gibi “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarının varlığını kabul etmekle birlikte, bu kavramların bazen “hâsıl bi’l-masdar” manasında kullanıldığını söyler ve Molla Fenâri’nin görüşünü itiraz etmeden nakleder.[804] Hâlbuki görüşleri verilirken de geçtiği gibi, Molla Fenârî, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarının varlığını tamamen inkâr etmekte ve bu kavramların kullanıldığı her yerde “hâsıl bi’l-masdar” manasının kastedildiğini iddiâ etmektedir.

4- Mustafa Şevket, son olarak da masdarın manalarını tasvir etmek için kullanılan tabirlerle ilgili bir değerlendirme yapar. İsim vermeden Gelenbevî’nin bu konudaki görüşüne uyarak, bu tabirler arasında “icmâl” ve “tafsîl” dışında bir farkın bulunmadığını ve bunları ayırmanın “tahakküm” (zorbalık/delilsiz iddiâ) olduğunu söyler. Ancak Gelenbevî bu tabirlerin hepsinin sadece “hâsıl bi’l-masdar” manalarını tasvir edebileceğini iddiâ ederken; Mustafa Şevket bunların “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarını tasvir etmek için de kullanılabileceğini ileri sürer:

Burada şöyle bir mesele kaldı:

---

802 **Şevket**, s. 279-280.
803 **Şevket**, s. 280.
804 **Şevket**, s. 280-281.

1- “Vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ), vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) vb. tabirler: a) “Fâil ve mef‘ûl için hâsıl olan hey’et” manasında kullanılıp “hâsıl bi’l-masdar”dan ibaret oldukları gibi; b) “Fâil ile kāim olma” ve “mef‘ûl üzerine vâki olma” bakımlarından “masdarî mana”da da kullanılıp “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” da olurlar.

2- Bunların mufassalları, yani “vurucu olmak” (الْكَوْنُ ضَارِبًا) ve “vurulmuş olmak” (الْكَوْنُ مَضْرُوبًا) tabirleri de aynı şekildedir. Zira iki ibare arasında “icmâl” ve “tafsîl” dışında hiçbir fark yoktur.

Sonuç itibariyle, “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) ve “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) tabirlerinin “hâsıl bi’l-masdar”dan; “vurucu olmak” (الْكَوْنُ ضَارِبًا) ve “vurulmuş olmak” (الْكَوْنُ مَضْرُوبًا) tabirlerinin de “ma‘lûm masdar” ile “mechûl masdar”dan ibaret olduğunu söylemek “tahakküm”dür.[805]

Mustafa Şevket, bu tabirler arasında bir fark bulunmadığına dair herhangi bir gerekçe sunmamıştır. Hâlbuki daha önce Nevşehirli Ahmed Hâzim tarafından bu tabirler arasındaki fark anlatılmıştı. Buna göre, mevcut olmayan “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları için yine mevcut olmayan “masdar”lı (“olmak”lı) tabir kullanılır. Mevcut olan “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manaları için de yine mevcut olan “ism-i mensûb”lu tabir kullanılır. Müelliflerin dikkat etmeden bunları birbirlerinin yerine kullanmaları sonucu değiştirmez.

37- İBRAHİM YALVÂCÎ (ö. 1294/1877)

İbrahim Yalvâcî,[806] “sarf” ilmine dair *Garâibü’l-i‘lâl ve’l-iştikāk ale’l-Binâ’* adlı eserinde, (اِنْكَسَرَ) fiilinin i‘lâlini yaptıktan sonra “infi‘âl” bâbının binâsı olan “mutâvaat” hakkında bilgi verir. Daha sonra konunun daha iyi anlaşılması için “masdarın manaları”nın bilinmesi gerektiğini ifade ederek, önce Türkçe olarak masdarın manalarını anlatır; sonra da Arapça olarak bazı müelliflerden birtakım ibareler nakleder. Onun verdiği bilgiler, dört maddede toplanabilir

1- Yalvâcî, “masdarın manaları”nı ve bu manaların bazı özelliklerini Türkçe olarak şöyle anlatır:

İmdi bu makamı izah için:

A- Muhakkıkînin beyanına göre, “**masdarın manası**” beştir; tafsîl edelim:

Arabî tabiri: 1- (الْكَسْرُ), 2- (الْكَوْنُ كَاسِرًا), 3- (الْكَوْنُ مَكْسُورًا), 4- (الْكَاسِرِيَّةُ), 5- (الْمَكْسُورِيَّةُ).

Türkî tabiri: 1- “Kırmaklık”, 2- “Kırıcı olmak”, 3- “Kırılmış olmak”, 4- “Kırıcılık”, 5- “Kırılmışlık”.

1- Evvelki, “**masdar-ı aslî**”nin manasıdır.

2- İkinci, “**masdar-ı mebnî li’l-fâil**”in manasıdır.

3- Üçüncü, “**masdar-ı mebnî li’l-mef‘ûl**”ün manasıdır.

4- Dördüncü, “**hâsıl bi’l-masdar-ı mebnî li’l-fâil**”in manasıdır.

5- Beşinci, “**hâsıl bi’l-masdar-ı mebnî li’l-mef‘ûl**”ün manasıdır.

---

[805] **Şevket**, s. 281-282.

[806] **İbrâhîm Yalvâcî:** “İhbâr bi’llezî” lakabıyla meşhur İbrâhîm b. Mehmed el-Yalvâcî (1225-1294/1810-1877). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 244-245; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, I, 41; Nejdet Gürkan, “Yalvaçlı İbrâhim Efendi”, *DİA*, EK-2, 665-666.

İmdi masdarın evvelki üçte isti‘mâli “**hakîkat**”tir; sonraki ikide isti‘mâli “**mecâz**”dır.

Meselâ (كَسَرْتُ الزُّجَاجَ) [“Camı kırdım”] misâlinde mecmûunu itibâr ederiz:

1- Evvelki, “kesertü” fiilinin mefhûmundan cüz olan “**kesr**” masdarı -ki “**asl-ı masdar**”dır-, ona “**mânâ-yı masdarî**” derler. “Emr-i itibârî”dir; hâricde vücûdu yoktur.

2- İkinci, “kesertü”nün fâili olan “kâsir” ile kāim olup, ol “kâsir”e taalluku sebebiyle “**kâsir olmak**”dır. Bu masdara “**el-masdaru’l-mebniyyü li’l-fâil**” tesmiye olunur. Bu masdar, “müessir”dir.

3- Üçüncü, “kesertü”nün mef‘ûlü olan “zücâc”a “meksûr” tabir olunur. Ol “meksûr” üzerine vâki olup mezkûra taalluku sebebiyle “**meksûr olmak**”dır. Bu masdara “**el-masdaru’l-mebniyyü li’l-mef‘ûl**” tesmiye olunur. Bu masdar, “mef‘ûlde eserin vukûu”dur.

4- Dördüncü, fâilde bir “kırıcılık” hâsıl olur. Ona “**kâsiriyyet**” tabir olunur. Buna “**el-hâsıl bi’l-masdari’l-mebniyyi li’l-fâil**” tesmiye olunur.

5- Beşinci, mef‘ûlde bir “kırılmışlık” hâsıl olur. Ona “**meksûriyyet**” tabir olunur. Buna “**el-hâsıl bi’l-masdari’l-mebniyyi li’l-mef‘ûl**” tesmiye olunur.

B- “**el-Hâsıl bi’l-masdar**”dan murad, “masdardan hâsıl olan bir eser”dir. Ol da: 1- Ya “fâil”de hâsıl olur, 2- Ya “mef‘ûl”de hâsıl olur. a) Ya “hissî” olur, b) Ya “aklî” olur.

1- “**Fâil**”de hâsıl oldukda:

a) “**Hissî**” olduğuna misal: Zeyd-i müteharrik’de “hareket”ten hâsıl olan “**müteharrikiyyet**” gibi.

b) “**Aklî**” olduğuna misal: Zeyd-i âlim’de “ilim”den hâsıl olan “**âlimiyyet**” gibi.

2- “**Mef‘ûl**”de hâsıl oldukda:

a) “**Hissî**” olduğuna misal: Zücâc-ı meksûr’da “kesr”den hâsıl olan “**meksûriyyet**” gibi.

b) “**Aklî**” olduğuna misal: Amr-ı madrûb’da “darb”dan hâsıl olan “**elem**” gibi.[807]

Yalvâcî de, Karağâcî gibi, “masdar” ile “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”ın kısımlarından oluşan beş manayı anlatmış; “lügavî hâsıl bi’l-masdar”, “kadr-i müşterek” ve “diğer manalar”a temas etmemiştir. Ancak “mef‘ûlde hâsıl olan aklî eser”e verdiği misal, “lügavî hâsıl bi’l-masdar”dır.

2- Yalvâcî, isim zikretmeden “eş-Şârihu’l-Allâme”nin *Ta‘lîkāt*’ına atfederek, masdarın manalarıyla ilgili şöyle bir ibare nakleder:

Bil ki, “**masdar**” ile:

1- Ya “**hades**” (الْحَدَثُ) kastedilir. O, “emr-i itibârî”dir; dış dünyada varlığı yoktur.

Fakat kullanım bakımından: a) Hem “lâzım”da hem de “müteaddî”de “fâil”e, b) (Sadece) “müteaddî”de “mef‘ûl”e taalluk etmesi lâzımdır. Bundan dolayı “fâil” ve “mef‘ûl” gerektirir. Ama bu “gerektirme” vaz‘ yoluyla olmadığından “fâil”in ve “mef‘ûl”ün unutulup terk edilmesi câiz olur. Onlara taalluku sebebiyle “**ma‘lûm (masdar)**” (الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) ve “**mechûl (masdar)**” (الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) diye isimlendirilir.

---

[807] **Yalvâcî**, s. 286-288.

2- (Ya da “**hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ) kastedilir.) “Hâsıl bi’l-masdar”dan maksat, ondan (“hades”ten) hâsıl olan “**eser**”dir (الْأَثَرُ). O “eser”: a) İster -“lâzım masdarlar” sebebiyle sadece “fâil” için; “müteaddî masdarlar” sebebiyle hem “fâil” hem “mef‘ûl” için hâsıl olan “hey’etler” gibi- “**hissî**” (duyu organlarıyla algılanan/ somut) olsun; b) İster -“vurmak” (الضَّرْبُ) masdarı sebebiyle hâsıl olan “acı” (الْأَلَمُ) gibi- “**aklî**” (duyu organlarıyla algılanamayan/soyut) olsun; farketmez. O “eser”: a) “Fâil” ile kāim olursa “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**”dır (الْحَاصِلُ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ). b) “Mef‘ûl” üzerine vâki olursa “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**”dır (الْحَاصِلُ مِنَ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ).[808]

3- Yalvâcî, Ebü’l-Bekā’nın *el-Külliyyât* adlı eserinden, isim zikretmeden Emîr Pâdişâh’ın tahkîkini verdiği ibareleri nakleder.[809]

4- Yalvâcî, son olarak, yine isim zikretmeden “eş-Şârihu’l-Allâme”’nin *Ta‘lîkāt*’ına atfederek, masdarın “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl” manalarında kullanılmasıyla ilgili üç hususa değinen ibareler nakleder:

1- Bil ki, “masdar” vezninin -“âdil” manasında “adâlet adam” (رَجُلٌ عَدْلٌ) ve “dokunmuş” manasında “Yemen dokuması” (نَسْجُ الْيَمَنِ) gibi- “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl” manasında kullanılması “mecâz”dır. Bu, “semâ”a mahsus değildir; bilakis “mecâzın fâidesi” kastedildiği zaman, her “masdar”ın, “ism-i fâil”inin ve “ism-i mef‘ûl”ünün manasında kullanılması câizdir.

2- Sonra masdarın “ism-i fâil” ve “ism-i mef‘ûl” manalarında olması ile “ma‘lûm” ve “mechûl” olması arasındaki fark şudur: a) İlk ikisiyle “sıfatla birlikte zât” kastedilir. “Adalet adam” (رَجُلٌ عَدْلٌ) ve “Yemen dokuması” (نَسْجُ الْيَمَنِ) gibi. b) Son ikisi ile ise, sadece “sıfat” kasdedilir.

3- Son ikisi (“ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar”) arasındaki fark ise şudur: O sıfat: a) “Fâil” ile kāim olduğu zaman “ma‘lûm”dur. b) (Fâilden) başkasının üzerine vâki olduğu zaman “mechûl”dür.[810]

38- ABDÜLHAMÎD HARPÛTÎ (ö. 1320/1902)

Abdülhamîd Harpûtî,[811] “nahiv” ilmine dair *Hâşiyetü’l-Harpûtî alâ Tuhfeti’l-Avâmil* adlı eserinde, şârihin Birgivî’nin (عَمَلًا وإِعْرَابًا) ifadesindeki “amel” masdarını atf-ı tefsîr yoluyla “i‘râb” kelimesiyle tefsir etmesinin sebebine dair söylediklerini izah ederken, “masdarın manaları”yla ilgili çeşitli hususlara değinir. Onun verdiği bilgiler, üç maddede toplanabilir:

1- Harpûtî, öncelikle “masdarın manaları”nı ve bu manaların bazı özelliklerini beş madde hâlinde şöyle anlatır:

Şüphesiz “**masdarların sîğaları**” beş şeyde kullanılır:

---

808 **Yalvâcî**, s. 288.
809 **Yalvâcî**, s. 288-289.
810 **Yalvâcî**, s. 289-290.
811 **Abdülhamid Harpûtî:** Abdülhamîd el-Hamdî b. Ömer en-Naîmî b. Ahmed el-Harpûtî (1245-1320/1830-1902). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 287-288; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, II, 64; Şenol Tiryaki, *Harputlu Abdülhamid Hamdi Efendi ve Nüzhetü’l-Ahdân fî Hâşiyeti Tuhfeti’l-İhvân’ı (İnceleme ve Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2010, s. 20-29.

1- Birincisi: Kendi zâtı itibariyle “**aslü’n-nisbe**” (أَصْلُ النِّسْبَةِ).

Bu “**îkā‘**”ın (الْإِيقَاعُ) kendisidir ve fertlerinin çoğu hâdis olduğu için “**hadesî masdar**” (الْمَصْدَرُ الْحَدَثِيُّ) diye isimlendirilir. (الضَّرْبُ) masdarının “vurmak” (الدَّقُّ) manası gibi.

Bu mana “emr-i zihnî”den ibarettir; dış dünyada hiçbir varlığı yoktur.

2- İkincisi: “**Lügavî hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ اللُّغَوِيُّ) manası.

Bu, “hadesî masdar” sebebiyle hâsıl olan “**eser**” (الْأَثَرُ) ve “**hey’et**”tir (الْهَيْئَةُ).

Bu mana şu iki durumu kapsar:

a) “**Vâsıtasız bir şekilde birincil olarak hâsıl olan**” olması. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarına nisbetle “acı” (الْأَلَمُ); “kesmek” (الْقَطْعُ) masdarından hâsıl olan “çoğalma” (التَّعَدُّدُ); “edeplendirmek” (التَّأْدِيبُ) masdarı üzerine terettüb eden “edep” (الْأَدَبُ) gibi.

b) “**Bir vâsıtayla ikincil olarak hâsıl olan**” olması. “Vurmak” (الضَّرْبُ) masdarına nisbetle, fâil ve mef‘ûl vâsıtasıyla hâsıl olan “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) ve “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’etleri gibi.

3- Üçüncüsü: “**Ma‘lûm masdar**” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ) manası.

“Kırmak” (الْكَسْرُ) masdarındaki “kırıcı olmak” (الْكَوْنُ كَاسِرًا) manası gibi.

Bu mana, birincisi gibi, “aklî” ve “zihnî”dir; dış dünyada hiçbir varlığı yoktur.

4- Dördüncüsü: “**Mechûl masdar**” (الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ) manası.

“Kırmak” (الْكَسْرُ) masdarındaki “kırılmış olmak” (الْكَوْنُ مَكْسُورًا) manası gibi.

Bu da “aklî” ve “zihnî”dir.

5- Beşincisi: “**Istılâhî hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الِاصْطِلَاحِيُّ) manası.

Bu iki kısımdır:

a) Birincisi: “**Fâil ile kāim olan hey’et**”.

Dış dünyada “mevcut” olan “kırıcılık” (الْكَاسِرِيَّةُ) ve “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) hey’etleri gibi.

b) İkincisi: “**Mef‘ûl için hâsıl olan hey’et**”.

Yine dış dünyada mevcut olan “kırılmışlık” (الْمَكْسُورِيَّةُ) ve “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’etleri gibi.

Sonra bu hey’et:

a) Eğer “vurmak” (الضَّرْبُ) ve “ayağa kalkmak” (الْقِيَامُ) masdarlarında olduğu gibi “te’sîr” veya “teessür” ise, hakikaten mevcuttur.

b) Eğer “zorunlu olmak” (الْوُجُوبُ) ve “mümkün olmak” (الْإِمْكَانُ) masdarlarında olduğu gibi “te’sîr” veya “teessür” değilse (yani “emr-i ademî” ise), itibârîdir.

Soru: “Ma ‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları ile “bir vâsıta ile hâsıl olan lügavî hâsıl bi’l-masdar” (yani “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar”) manası arasındaki fark nedir?

Cevap: (Aralarında iki yönden fark vardır):

1- "Zât" bakımından. Çünkü: a) "Hâsıl bi'l-masdar", "eser"dir; b) "Ma'lûm masdar", "müessir"dir; c) "Mechûl masdar" ise, "eserin kendisinde vâki olması"dır.

2- "Tabir" bakımından. Çünkü (yukarıda da) işaret ettiğimiz gibi: a) "Ma'lûm masdar", "kırıcı olmak" (الْكَوْنُ كَاسِرًا) tabiriyle; b) "Mechûl masdar", "kırılmış olmak" (الْكَوْنُ مَكْسُورًا) tabiriyle; c) Zikredilen "(ıstılâhî) hâsıl bi'l-masdar", "vuruculuk" (الضَّارِبِيَّةُ) ve "vurulmuşluk" (الْمَضْرُوبِيَّةُ) tabirleriyle ifade edilir.[812]

Harpûtî de masdarın manalarını ve özelliklerini diğer müellifler gibi anlatmış; ancak "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"ın ifade ettiği "eser"i onların aksine "ikincil ve vâsıtalı" saymıştır. İlk anda bu görüşü sehven ifade ettiği akla gelse de, iki yerde aynı şekilde ifade etmesi, bilinçli olarak söylediğini gösterir. Bununla birlikte, sanki muhâlefeti yokmuş gibi, hiçbir gerekçe ve açıklama yapmamıştır. Onun bu görüşünün isabetli olmadığı gayet açıktır. Zira kişide önce "vurulmuşluk", bunun sonucunda da "elem" hâsıl olur.

Harpûtî'nin, "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"ın ifade ettiği "hey'et"in mevcudiyetiyle ilgili yaptığı değerlendirmeyi Gelenbevî'den; "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" ile "ma'lûm hâsıl bi'l-masdar" ve "mechûl hâsıl bi'l-masdar" arasındaki farkla ilgili yaptığı değerlendirmeyi ise Müftîzâde'den naklettiği anlaşılmaktadır.

2- Harpûtî, tıpkı Gelenbevî ve Mustafa Şevket gibi, masdarın manalarının "hakîkat"-"mecâz" açısından değerlendirilmesiyle ilgili görüşleri şöyle anlatır:

Bil ki, "masdarların sîğaları":

1- Bu manalarda "**müşterek**"tir. Nitekim "**bazıları**" bu görüşe varmıştır.

2- Veya birinci, üçüncü ve dördüncüde "**hakîkat**"; diğerlerinde (yani ikinci ve beşincide) "**mecâz**"dır. Nitekim "**muhakkıkların çoğu**" bu görüşe varmıştır.[813]

Kendi tercihini açıkça belirtmemiş olsa da, ikinci görüşü "muhakkıkların çoğu"na nisbet etmesina bakılırsa, Harpûtî'nin de o görüşte olduğu söylenebilir.

3- Harpûtî, son olarak "ma'lûm masdar" ve "mechûl masdar" konusuna değinir. Bu konuda İsâm'ın Molla Fenârî'ye tâbi olduğunu; dolayısıyla sadece "mechûl masdar"ı değil, "ma'lûm masdar"ı da inkâr ettiğini; "sadece 'mechûl masdar'ı inkâr ettiği" iddiasının ise, onun kelâmını iyi incelememekten kaynaklandığını söyler ve İsâm'ın *Molla Câmî Hâşiyesi*'ndeki yukarıda tercümesi verilen ibarelerini nakleder.[814] Harpûtî'ye göre, İsâm "Masdar, ancak 'fâil ile kāim olan şey' için vaz' edilmiştir" sözüyle "masdarın, sadece 'fâil ile kāim olan hades' için vaz' edildiği ve fiilin manasının bir cüz'ü olduğu"nu açıkça ifade etmiş olmaktadır.[815] Harpûtî'nin isabetli olmayan bu tespiti ile ilgi değerlendirme İsâm'ın görüşleri verilirken geçtiği için burada tekrar edilmesine ihtiyaç duyulmadı.

39- ABDÜLMELİK EL-FETTENÎ (ö. 1327/1909)

Abdülmelik el-Fettenî,[816] "vaz'" ilmine dair, metni de kendisine ait olan *Şerhu 'Ikdi'l-leâlî fî ilmi'l-vaz'* adlı eserinde, "şahsî vaz'"ın ikinci kısmı olan "âmm mevzûun leh için âmm

---

812 **Harpûtî**, s. 293-295.
813 **Harpûtî**, s. 295-296.
814 **Harpûtî**, s. 297-299.
815 **Harpûtî**, s. 298.
816 **Abdülmelik el-Fettenî:** Abdülmelik b. Abdilvehhâb b. Sâlih el-Fettenî el-Mekkî (1255-1327/1839-1909). Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 161; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 319.

vaz‘”ı anlatırken, “masdarın manaları” ve bu manaların bazı özellikleri hakkında bilgiler verir. Bunlar, yedi madde hâlinde şöyle özetlenebilir:

1- Fettenî, öncelikle “müteaddî masdar”ın manalarını ve bu manaların özelliklerini, “yapmak” (الْفِعْلُ) masdarı üzerinden, üç madde hâlinde şöyle anlatır:

> “**Fiili müteaddî olan masdar**”ın (الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي فِعْلُهُ) üç manası vardır:
>
> A- Birincisi: “**Masdarın aslı**” (أَصْلُ الْمَصْدَرِ), yani “**hades**” (الْحَدَثُ) manasında “**yapmak**” (الْفِعْلُ).
>
> Bu, -“namaz kılmak” (الصَّلَاةُ) masdarındaki “hareket ve duruşlar”; “oruç tutmak” (الصَّوْمُ) masdarındaki “gündüzün aydınlığında orucu bozan şeylerden kendini tutmak” gibi- “**mevcut hey’eti îkā‘ etmek**”tir.
>
> Buna “**masdarî mana**” (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ) denir. “Muhakkak Zeyd’e vurdum (Zeyd’e vurmak, vurmak benim için sâbit oldu)” (ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرْبًا) terkibindeki “mef‘ûl-i mutlak” (ضَرْبًا) gibi.
>
> B- İkincisi: “**Yapıcılık**” (الْفَاعِلِيَّةُ) manasındaki “**yapmak**” (الْفِعْلُ).
>
> Bu, “**ma‘lûm fiilin masdarının eseri**”dir (أَثَرُ مَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ).
>
> Buna “**ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ) ve “**ma‘lûm masdar**” (مَصْدَرُ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ) denir.
>
> Bu, “fâilde sâbit olan hey’et”dir ki, fâil ondan dolayı “fâil” diye isimlendirilir ve üzerine terettüb eden şeyler terettüb eder.
>
> Bu mana, “**yapıcı olmak**” (الْكَوْنُ فَاعِلًا) tabiriyle de ifade edilir.
>
> Bu mana:
>
> 1- **Mâtürîdîler**e ve **Senûsî**’ye göre, “**hâl**”dir, yani “mevcûd” ile “ma‘dûm” arasında bir vâsıta (yani üçüncü bir derece)dir.
>
> Onlar, Allah Teâlâ’ya manevî sıfatlar -ki onlar “Allah Teâlâ’nın Hayy (diri) olması”, “Âlim olması” vb. sıfatlardır- isbât etmeyi ona dayandırırlar.
>
> “**Hâl**”, “**emr-i itibâri**”den daha yüksektir. Çünkü: a) Hâlin hem “mevsuf”ta hem de “zihin”de bir sübûtu (varlığı) vardır. b) “Emr-i itibârî”nin varlığı ise: (1) Eğer dış dünyada menzaı varsa, “itibar edenin zihni”nde ve “kendi nefsi”ndedir. (2) Yoksa sadece “zihin”dedir.
>
> Meselâ: a) “Yazıcılık” hâli, hem “yazan” ile hem de “onu tasavvur edenin zihni” ile kāim olur. b) (“Emr-i itibârî”lerden): (1)“Birin ikinin yarısı, üçün üçte biri, dördün dörtte biri olması” ve benzeri (dış dünyada menzaı olanlar), mahalsiz olarak “kendi nefsi”nde ve “itibar edenin zihni”nde sâbittir. (2) “Cömertin cimri olması” (gibi dış dünyada menzaı olmayanlar), sadece “itibâr edenin zihni”nde sâbittir.
>
> 2- **Eş‘arî**, vasıf olmak üzere “hâl”in varlığını inkâr eder ve dolayısıyla meselâ “âlim olmak” (الْكَوْنُ عَالِمًا) ifadesini, “sıfat” değil, “ilmin zât ile kāim olması” sayar.
>
> C- Üçüncüsü: “**Yapılmışlık**” (الْمَفْعُولِيَّةُ) manasında “**yapmak**” (الْفِعْلُ).
>
> Bu, “**mechûl fiilin masdarın eseri**”dir (أَثَرُ مَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ).

> Buna: “**mechûl hâsıl bi’l-masdar**” (الْحَاصِلُ بِمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ) denir.
>
> Bu, “mef‘ûlde sâbit olan hey’et”tir ki, mef‘ûl ondan dolayı “mef‘ûl” diye isimlendirilir ve üzerine terettüb eden şeyler terettüb eder.
>
> Bu mana, “**yapılmış olmak**” (الْكَوْنُ مَفْعُولًا) tabiriyle de ifade edilir.
>
> Bu manaya bazen de “**mechûl masdar**” (مَصْدَرُ الْمَبْنِيِّ لِلْمَجْهُولِ/أو لِلْمَفْعُولِ) denir.
>
> Bu mana dış dünyada mevcuttur.
>
> Masdarın manaları arasındaki fark: 1- “Tabir” bakımından açıktır; yukarıda yazıldığı gibidir. 2- “Zât” bakımından ise: a) “Masdarî mana”, “hades”tir. b) “Hâsıl bi’l-masdar” ise, -ister “fâil”de ister “mef‘ûl”de olsun- “eser”dir.[817]

Fettenî, masdarın manalarından sadece “masdar”, “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar”ı saymıştır. Bir de ileride, isim olarak söylemese de, bir misal üzerinden “kadr-i müşterek”e yer verecektir.

Molla Fenârî gibi Fettenî de “ma‘lûm masdar” ile “mechûl masdar”ı ayrı manalar değil, “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” saymıştır. Bu görüşle ilgili değerlendirme Molla Fenârî’nin görüşleri verilirken yapılmıştır. Bu görüşünün tabiî bir sonucu olarak Fettenî, bu manalarla ilgili tabirleri de ortak kabul etmiştir.

Fettenî, “masdarî mana”yı “varlık”-“yokluk” açısından değerlendirmemiş; onunla ilgili yapması gereken değerlendirmeyi “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” manası için yapmıştır. “Ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”ı “eser” kabul ettiği hâlde, “mevcûd” değil de, “hâl” veya “emr-i itibârî” sayarak hem kendi içinde çelişkiye düşmüş (ileride aynı değerlendirmeyi “masdarî mana” için yapacaktır) hem de bütün müelliflere muhâlefet etmiştir. Onun bu hataya düşmesine, “kelâm” ilminde “Allah’ın sıfatları” konusundaki tartışmada, sonraki dönemlerde “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”a tahsis edilen “tabir”in kullanılmasının sebep olduğu anlaşılmaktadır.

2- Fettenî, “muvaffak kılmak” (التَّوْفِيقُ) masdarı üzerinden, isim olarak zikretmese de, “kadr-i müşterek” manasına da işaret eder:

> Bazen bir terkipte (masdarın) bütün manalarının kastedilmesi sahih olur.
>
> “Tevfîkden dolayı Allah’a hamd olsun” (الْحَمْدُ لِلهِ عَلَى التَّوْفِيقِ) terkibi gibi.
>
> (Bu terkibin) manası:
>
> 1- Birinciye (“masdarî mana”ya) göre: “Kulda tâati yaratma(sın)dan dolayı Allah’a hamd olsun”dur.
>
> 2- İkinciye (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”a) göre: “Tâat kudretini yaratan olma(sın)dan dolayı Allah’a hamdolsun” veya “Tâat kudretini yaratıcılığından (dolayı Allah’a hamd olsun)”dur.
>
> 3- Üçüncüye (“mechûl hâsıl bi’l-masdar”a) göre ise: “Tâat kudretinin yaratılan olmasından dolayı Allah’a hamdolsun” veya “Tâat kudretinin yaratılmışlığından (dolayı Allah’a hamd olsun)”dur.[818]

3- Fettenî, masdarın manalarını “varlık”-“yokluk” açısından tekrar değerlendirerek, daha önce “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” için söylediklerini bu sefer de “masdarî mana” için söyler:

---

[817] **Fettenî**, s. 303-305.
[818] **Fettenî**, s. 305.

> 1- Teklîfin müteallakı (yani kulun mükellef kılındığı fiil), sonuncu manadır (yani “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manasıdır);
>
> 2- “Asıl” (“masdarî mana”) değil. Çünkü o: a) Mâtürîdilere göre, “**hâl**”dir; dış dünyada varlığı yoktur… b) Eş‘arîlere göre ise, “**emr-i itibârî**”dir.[819]

Fettenî’nin “masdarî mana” için yaptığı “varlık”-“yokluk” değerlendirmesi doğrudur. Ancak “teklîfin müteallakı”nın “mechûl hâsıl bi’l-masdar” olduğunu söylemesi hatalıdır. Zira kulların mükkellef olduğu fiil, “o fiilden etkilenmişlik hâli” değil, “o fiili yapıcılık hâli”dir, yani “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar”dır.

4- Fettenî de, Molla Fenârî gibi, masdarın manalarını “hakîkat”-“mecâz” açısından şöyle değerlendirir:

> Masdarın:
>
> 1- Birinci manada (“masdarî mana”da) kullanılması “**hakîkat**”tir.
>
> 2- Son iki manada (“ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manalarında) kullanılması ise, “sebebiyyet” alâkası ile “**mecâz(-ı mürsel)**”dir. Muhakkık Fenârî, şöyle demiştir: “Masdarın ‘hâsıl bi’l-masdar’ manasında kullanılması, bir şeyin ‘manasının lâzımı’nda kullanılmasıdır”.[820]

5- Fettenî, masdarın birinci ve üçüncü manalarını “vaz‘” açısından da değerlendirir. Ona göre, “masdarî mana” “şahsî vaz‘”ın ikinci kısmı olan “âmm mevzûun leh için âmm vaz‘” ile vaz‘ edilmiştir. “Mechûl hâsıl bi’l-masdar” ise, “nev‘î vaz‘”ın -mecâz ve kinâyelere mahsus-olan “tevîlî” kısmı ile vaz‘ edilmiştir.[821]

6- Fettenî, “lâzım masdar”ın manalarını ise, iki madde hâlinde, şöyle anlatır:

> İster “hareket etti” (تَحَرَّكَ) gibi bir fâilden sâdır olsun, yani “**te’sîr**” için vaz‘ edilmiş olsun; ister -“kırıldı” (اِنْكَسَرَ), “ayrıldı” (اِفْتَرَقَ) ve “toplandı” (اِجْتَمَعَ) gibi “**infiâl**” ve “**kabul**”den ibâret, yani “**teessür**” için vaz‘ edilmiş veya “uzun oldu” (طَالَ), “kısa oldu” (قَصُرَ), “güzel oldu” (حَسُنَ) ve “çirkin oldu” (قَبُحَ) gibi “**kayıtlı oluş**”tan veya “imkânsız oldu” (اِمْتَنَعَ), “yok oldu” (عَدِمَ) ve “yok oldu” (اِنْتَفَى) gibi “**emr-i ademî**”den ibaret olmak sûretiyle- bir fâilden sâdır olmasın, fiil “**lâzım**” olduğu zaman, masdarının iki manası vardır:
>
> A- Birincisi: “**Hades**”tir (الْحَدَثُ) -ki “**masdarın karşısına vaz‘ edildiği mana**”dır (الَّذِي وُضِعَ الْمَصْدَرُ بِإِزَائِهِ)-.
>
> Bu “**masdarî mana**”dır (الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ).
>
> B- İkincisi: “**Masdar sebebiyle hâsıl olan hey’et**”tir (الْهَيْئَةُ الْحَاصِلَةُ بِالْمَصْدَرِ).
>
> Meselâ Zeyd hareket ettiği zaman “hareket etmek” (التَّحَرُّكُ) masdarıyla: A- “Hareket edenin, mesafenin cüz’lerinden herhangi birindeki hâletini îkā‘ etmek” kastedilirse, bu “masdarî mana”dır. B- “O hâlet” kastedilirse, bu da “hâsıl bi’l-masdar”, yani “hareket edicilik”tir (الْمُتَحَرِّكِيَّةُ).[822]

---

[819] **Fettenî**, s. 305-306.
[820] **Fettenî**, s. 306-307.
[821] **Fettenî**, s. 307-308.
[822] **Fettenî**, s. 308.

7- Son olarak, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manalarını “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” ve “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manaları içinde değerlendiren Fettenî, bu manaları ayrı sayan “masdarın beş manası olduğu” görüşünü “noktayı çoğaltmak” olarak nitelendirir.

SONUÇ

Masdarın Manaları "Masdar" - "Hâsıl bi'l-Masdar" -İnceleme ve Metinler- adı verilen bu çalışmada ulaşılan belli başlı sonuçlar, aşağıda maddeler hâlinde sunulmuştur:

1- Aklî ve naklî ilimlerin bilinmesi, dil ilimlerinin bilinmesine bağlıdır. Dil ilimlerinin temeli ise, "masdar" konusudur. "Masdarın manaları" ile ilgili araştırmalar, "hüsün-kubuh", "kulların fiillerinin mahlûk olup olmaması", "Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması" ve "mükellef olunan fiilin mâhiyeti" gibi pek çok kelâm ve usûl meselesinin çözümüne katkı sağlamıştır. Bu önemine rağmen mana açısından masdarın hakikatini belirlemede ihtilafa düşülmüş ve birbiriyle çelişen pek çok görüş ileri sürülmüştür.

2- "Masdar" kavramının vâzıı, ilk dönem nahiv imamlarından olan Halîl b. Ahmed'dir (ö. 175/791). Onun, masdar sîğasına bu ismi verirken "diğer sîğaların ondan türetilmesi"ni, başka bir ifadeyle "onun, diğer sîğaların iştikāk kaynağı olması"nı göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır.

3- Sarf ve nahiv kitaplarında "masdar" kavramı ya tarif edilmeden "hades", "hadesân", "fiil" ve "mana" gibi eşanlamlı kelimelerle karşılanır ya sadece örnek verilmekle yetinilir ya da onu başka kalıplardan ayıracak bazı kayıtlar eklenerek "hadese delâlet ettiği"ni ifade eden birtakım tarifleri yapılır. Bu tür eserlerde "masdar" kalıp, amel ve cümle içindeki görev açısından ele alınır; bu çalışmanın konusu olan manalarla ilgili -bazı ipuçları bulunmakla beraber- net bir tasnif ve ayrıntılar bulunmaz.

4- Bu çalışmanın konusu ise, "masdarın manaları"dır. Daha açık bir ifadeyle, masdar kalıbında olan kelimelerin ifade ettiği manaların "te'sîr-eser", "varlık-yokluk", "fâil ve -varsa- mef'ûlle ilişkisi" açılarından incelenerek tasnif edilmesi ve bu manaların "hakîkat-mecâz" açısından değerlendirilmesidir. Bu açılardan bakıldığında masdarın manaları, önce "masdar" ve "hâsıl bi'l-masdar" kısımlarına, sonra da daha alt kısımlara ayrılmıştır.

5- Masdarın manalarının yukarıda anlatıldığı şekilde "fıkıh usûlü", "kelâm" ve "felsefe" bakış açılarıyla incelenmesi faaliyeti, Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) tarafından başlatılmıştır. O, fıkh usûlüne dair *et-Tavzîh* adlı eserinin "hüsün-kubuh" meselesine dair olan faslında, Eş'arî mezhebinin ikinci delilini çürütmek için "dört mukaddime" belirlemiştir. Bu mukaddimelerin birincisinde masdarın manalarını "masdarın karşısına vaz' edildiği mana (îkā')" ve "hâsıl bi'l-masdar" olmak üzere ikiye ayırmıştır. Onun temellerini attığı bu faaliyet, daha sonra adı geçen ilimlere ve başka ilimlere mensup müellifler -ve bu arada dilciler- tarafından yaklaşık altı asır boyunca (metni verilen son müellif Abdülmelik el-Fettenî'nin vefat tarihi: 1327/1909) devam ettirilerek geliştirilmiş ve hatırı sayılır bir literatür oluşturulmuştur.

Bu müelliflerin mensup oldukları ilimler göz önünde bulundurulduğunda, "masdarın manaları"nın "tefsîr", "hadis", "kelâm", "fıkıh usûlü", "fıkıh", "sarf", "nahiv", "belâgat", "münâzara", "felsefe" ve "ıstılâhât"a dair kitapların ilgi alanına girdiği görülmektedir.

Metinlerin müelliflerinden Sadrüşşerîa, Teftâzânî ve Molla Fenârî, konuyla ilgili araştırmaların temellerini atmışlardır. Tespit edilebildiği kadarıyla ilk müstakil risâleyi yazan Emîr Pâdişâh, geçmiş birikimi bir araya getirip gelecek çalışmalara yön verecek tespitler yapmıştır. Konuyla ilgili en hacimli çalışmayı yapan Müneccimbaşı, özellikle felsefî açıdan konuyu zenginleştirmiştir. Ahmed Hâzim Nevşehrî ve sonrasındaki birçok müellif, masdarın manalarını en geniş ve rafine haliyle ortaya koymuşlar ve bu manalar arasındaki farklara dikkat çekmişlerdir. Süleyman Kırkağâcî ve İbrâhîm Yalvâcî, masdarın manalarının Türkçe karşılıklarını da vermişlerdir.

6- Bu müelliflerin, çalışmanın sonunda bir kısmı derlenen çalışmalarında, ağırlıklı olarak "masdarın manaları"nın tespit edilip "hakîkat"-"mecâz", "varlık"-"yokluk" vb. açılardan değerlendirilmesi üzerinde durdukları ve bazı konularda ihtilafa düştükleri görülür.

7- Bu müellifler, ister "cevher" ister "araz" olsun, mümkün varlıklardan ibaret olan âlemdeki bütün varoluş, oluş ve hareketin, diğer bir ifade ile değişimin, "illiyyet prensibi" çerçevesinde, "sebep (illet, müessir) - sonuç (ma'lûl, eser)" ilişkisiyle meydana geldiği ilkesinden hareket ederler. Dolayısıyla masdarlarla ifade edilen bu "hades"lerin (iş ve oluşların) felsefî açıdan izah edilebilmesi için "müessir", "te'sîr", "müteessir" "teessür" ve "eser" kavramlarının bilinmesi gerekir.

İnsan, öncelikle "eser"i (etki/sonuç) algılar. Sonra aklı, ondan hareketle diğer unsurlara ulaşır. Bir "eser" meydana geldiğinde onu meydana getirene "müessir" (etkileyen); eserin üzerinde meydana geldiği mahalle "müteessir" (etkilenen); müessir ile müteessir arasındaki ilişkiye, müessir tarafından bakıldığında "te'sîr" (etkilemek), müteessir tarafından bakıldığında "teessür" (etkilenmek) denir.

Meselâ Zeyd ayağa kalktığı zaman, fâil olan Zeyd'in bedeninde "ayağa kalkma" işini yaptığı görülür. Onun dış dünyada mevcut olan ve duyu organlarıyla algılanan, bu işin başlangıcı ile bitişi arasındaki hareket ve duruşlarından oluşan "ayağa kalkma" hâli (hey'eti), bir "eser"dir. O eseri meydana getiren fâil olan, yani ayağa kalkan Zeyd, "müessir"dir. Eserin üzerinde meydana geldiği mahal olan Zeyd'in bedeni, "müteessir"dir. Zeyd (müessir) ile bedeni (müteessir) arasındaki manevî ilişki; müessir olan Zeyd tarafından bakıldığında "te'sîr", müteessir olan bedeni tarafından bakıldığında "teessür"dür.

8- Masdarın bu şekilde incelenmesi sonucunda tespit edilen manalar "masdar manası", "hâsıl bi'l-masdar manası", "kadr-i müşterek" ve "diğer manalar" olmak üzere dört ana başlık altında toplanabilir:

a) Masdar Manası

Bir "eser" ("hâsıl bi'l-masdar") meydana geldiğinde insan aklı, geriye dönük olarak dış dünyada mevcut olan "müessir" ile "müteessir" arasında bulunduğunu varsaydığı manevî bir ilişkinin o "eser"in meydana gelmesine sebep olduğunu düşünür. İşte bu ilişkiye "müessir" tarafından bakıldığında, "müteessirde eser meydana getirmek" manasında "te'sîr" denir. "Masdar" kalıbının esas ifade ettiği mana budur.

Masdarın bu aslî manası, "fâil" ve "mef'ûl" ("nâibü'l-fâil") ile ilişkisinin göz önünde bulundurulup bulundurulmaması açısından üç kısma ayrılır:

(1) Ma'lûm Masdar Manası

Masdar, lafız ve/veya mana bakımından veya aklen "fâil" (özne) ile ilişkisi göz önünde bulundurulduğu zaman, "ma'lûm masdar" (etken masdar) manasını ifade eder. Arapça-Türkçe sözlüklerde masdarların karşılığı olarak verilen mana, "ma'lûm masdar" manasıdır. "Ayağa kalkmak" (اَلْقِيَامُ) ve "kırmak" (اَلْكَسْرُ) masdarları gibi.

Bazı müellifler, “ma‘lûm masdar” manasının varlığını kabul etmemişler; “ma‘lûm masdar” manasını ifade ettiği söylenen masdarları “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” saymışlardır.

(2) Mechûl Masdar Manası

Müteaddî masdar, fâili zikredilmeyip lafız ve/veya mana bakımından veya aklen “mef‘ûl” (nesne)/“nâibü’l-fâil” (sözde özne) ile ilişkisi göz önünde bulundurulduğu zaman, “mechûl masdar” (edilgen masdar) manasını ifade eder. Meselâ cam için kullanılan “kırılmak” (الْكَسْرُ) masdarı gibi.

Bazı müellifler, “mechûl masdar” manasının varlığını kabul etmemişler; “mechûl masdar” manasını ifade ettiği söylenen masdarları “mechûl hâsıl bi’l-masdar” saymışlardır.

(3) Temel Masdar Manası (Kadr-i Müşterek)

Masdar, lafzan, mânen veya aklen “fâil”, nâibü’l-fâil” ve “mef‘ûl” ile ilişkisi göz önünde bulundurulmadığı zaman, “temel masdar manası”nı ifade eder ki, sırf “te’sîr”/“hades”/ “nisbî mana”dan ibarettir. Bazı âlimler, “ma‘lûm masdar” ve “mechûl masdar” manaları arasındaki ortak nokta olduğu için, bu manaya “kadr-i müşterek” (ortak miktar) adını vermişlerdir. Bu mananın Türkçe karşılığı, “ma‘lûm masdar” manasıdır. “Kırmak” (الْكَسْرُ) masdarı gibi.

b) Hâsıl bi’l-Masdar Manası

“Masdar”ın ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “fâil”de ve -varsa- “mef‘ûl”de hâsıl olan “eser”e “hâsıl bi’l-masdar” manası denir.

“Hâsıl bi’l-masdar” manası, ifade ettiği “eser”in “birincil ve vâsıtasız” veya “ikincil ve vâsıtalı” olması bakımından, “ıstılâhî” ve “lügavî” olmak üzere, ikiye ayrılır.

(1) Istılâhî Hâsıl bi’l-Masdar Manası

Masdarın ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “fâil”, “nâibü’l-fâil” ve “mef‘ûl”de “birincil ve vâsıtasız” olarak hâsıl olan “eser”e “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” manası denir.

“Birincil ve vâsıtasız eser” ile masdarın ifade ettiği fiili yaptığı sırada “fâil”in bedeninde hâsıl olan ve -varsa- o fiilden etkilendiği sırada “nâibü’l-fâil”de veya “mef‘ûl”de hâsıl olan “hey’et” kastedilir. Meselâ “vurmak” (الضَّرْبُ) fiili yapılırken “fâil” olan “vuran kişi”nin (الضَّارِبُ) bedeninin aldığı “vuruculuk” (الضَّارِبِيَّةُ) hey’eti ile mef‘ûl olan “vurulan kişi”nin (الْمَضْرُوبُ) o fiilden etkilenirken aldığı “vurulmuşluk” (الْمَضْرُوبِيَّةُ) hey’eti gibi.

“Masdar”-“hâsıl bi’l-masdar” ayrımının yapıldığı ilk dönemlerde “hâsıl bi’l-masdar” kavramıyla sadece “birincil ve vâsıtasız” eserler kastedilmiştir. Sonraki dönemlerde bazı müellifler tarafından, çerçevesi genişletilerek “ikincil ve vâsıtalı” eserler de bu kavram altında değerlendirilmeye başlanmış ve birinci tür eserlere “ıstılâhî hâsıl bi’l-masdar” denmiştir.

“Istılâhî hâsıl bi’l-masdar” manası, “eser”in “fâil”de veya “mef‘ûl”de hâsıl olmasına göre, “ma‘lûm” ve “mechûl” olmak üzere ikiye ayrılır:

(a) Ma‘lûm Hâsıl bi’l-Masdar Manası

“Ma‘lûm masdar”ın ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “fâil”in bedeninde hâsıl olan “birincil ve vâsıtasız eser”e “ma‘lûm hâsıl bi’l-masdar” manası denir.

(b) Mechûl Hâsıl bi’l-Masdar Manası

“Mechûl masdar”ın ifade ettiği “te’sîr” sebebiyle “mef‘ûl”de hâsıl olan “birincil ve vâsıtasız eser”e “mechûl hâsıl bi’l-masdar” manası denir.

(2) Lügavî Hâsıl bi'l-Masdar Manası

Masdarın ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle "fâil", "nâibü'l-fâil" ve "mefʻûl"de hâsıl olan "birincil ve vâsıtasız" veya "ikincil ve vâsıtalı" her türlü "eser"e, "lügavî hâsıl bi'l-masdar" manası denir.

"Lügavî hâsıl bi'l-masdar", ifade ettiği "eser"in "birincil ve vâsıtasız" veya "ikincil ve vâsıtalı" olmasına göre, ikiye ayrılır:

(a) Birincil ve Vâsıtasız (Istılâhî) Hâsıl bi'l-Masdar Manası

Bu yukarıda anlatılan "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"dan ibarettir.

Ancak bazı müellifler, "lügavî hâsıl bi'l-masdar" kavramını, "birincil ve vâsıtasız eser"den ibaret olan "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"ı da kapsamasına rağmen, "ikincil ve vâsıtalı eser"e tahsis etmişler ve "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"ı "lügavî hâsıl bi'l-masdar"ın kapsamından çıkartmışlardır.

(b) İkincil ve Vâsıtalı (Lügavî) Hâsıl bi'l-Masdar Manası

"İkincil ve vâsıtalı eser"den maksat, maʻlûm veya mechûl masdarın ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle "fâil"de, "nâibü'l-fâil"de ve/veya "mefʻûl/ler"de, "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"dan sonra ikinci derecede ve "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar" vâsıtasıyla hâsıl olan eserdir. Meselâ "vurmak" masdarının ifade ettiği "te'sîr" sebebiyle "fâil" olan "vuran kişi"de birincil ve vâsıtasız olarak hâsıl olan "vuruculuk", "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"; ondan dolayı yine "fâil"de ikincil olarak hâsıl olan "eli acımak", "pişman olmak", "üzülmek", "hıncını almak" gibi eserler, "lügavî hâsıl bi'l-masdar"dır. Aynı şekilde "mefʻûl" olan "vurulan kişi"de birincil ve vâsıtasız olarak hâsıl olan "vurulmuşluk", "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar"; ondan dolayı yine "mefʻûl"de ikincil olarak hâsıl olan "vurulan yeri acımak", "kızmak", "üzülmek", "edeplenmek", "ağlamak" gibi eserler, "lügavî hâsıl bi'l-masdar"dır.

c) Kadr-i Müşterek

Bazı müelliflere göre, masdar, bazı kullanımlarında bütün manalarının ("masdar" ve "hâsıl bi'l-masdar" manalarının) kastedilmesine elverişli olur. Bu tür durumlarda masdardan kastedilmesi mümkün olan manalar, "masdarın kullanıldığı manalar" -meselâ "hamd lafzının kullanıldığı manalar"- şeklinde te'vîl edilir ve buna "kadr-i müşterek" (ortak miktar) denir.

d) Diğer Manalar

"Masdar"la "mecâzî" olarak kendisinden türeyen başka sîğaların manalarının kastedildiği de olur. Bu sîğalar "ism-i fâil", "ism-i mefʻûl", "fiil-i mâzî", "fiil-i muzârî" ve "emir"dir.

9- "Varlık-yokluk" açısından bakıldığında "masdar" manası, diğer bir ifadeyle "te'sîr", bütün müelliflere göre, dış dünyada mevcut değildir; akıl/zihin tarafından "eser"den hareketle var kabul edilmiştir. Onun bu "zihnî varlığı"na "emr-i itibârî" veya "hâl" denir. Varlığını kabul edenlere göre, "maʻlûm masdar" ve "mechûl masdar" manaları da böyledir. "Hâsıl bi'l-masdar" manaları ise, yine bütün müelliflere göre, dış dünyada mevcuttur.

10- "Hakîkat-mecâz" açısından bakıldığında masdarın, "temel masdar manası"nda "hakîkat" olduğu konusunda görüş birliği vardır. Masdarın, "maʻlûm masdar" ve "mechûl masdar" manaları ile "ıstılâhî hâsıl bi'l-masdar" manasında "hakîkat" mi yoksa "mecâz" mı olduğunda ihtilaf edilmiştir. Masdarın, "lügavî hâsıl bi'l-masdar" manasının "ikincil ve vasıtalı eser" kısmında ve "diğer manalar"ında "mecâz" olduğu konusunda da görüş birliğine varılmıştır. Kapsadığı manaların bir kısmı "hakîkî", bir kısmı "mecâzî" olduğu için, masdarın "kadr-i müşterek" manasında kullanılmasının "umûmü'l-mecâz" yoluyla olduğu ifade edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas Hasan (ö. 1398/1978), *en-Nahvü'l-vâfî*, 3. Baskı, Mısır: Dâru'l-Maârif, ty.

Abdülgafûr el-Lârî, Abdülgafûr b. Salâh el-Lârî el-Ensârî (ö. 912/1506), *Hâşiyetü Abdilgafûr ale'l-Câmî*, Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1309.

Abdülhakîm es-Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî (ö. 1067/1657), *Hâşiye alâ Abdilgafûr*, Mısır: Bulak Matbaası, 1256.

Abdülhamid, İrfan, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, XI, 444-447.

Abdülkāhir el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078?), *Kitâbü'l-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, (nşr. Kâzım Bahr el-Mercân), Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1982.

Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Miftâh fi's-sarf*, (nşr. Alî Tevfîk el-Hamed), 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.

Abdülkāhir el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile*, (nşr. Ahmed b. Abdillâh b. İbrâhîm ed-Düveyş), Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1428/2007.

Adudüddîn el-Îcî, Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355), *Âdâbü'l-bahs*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 4725.

Adudüddîn el-Îcî, *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ'l-usûlî*, (nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Ağırakça, Ahmet, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *DİA*, XXXII, 4-6.

Aka Büzürg et-Tahrânî (ö. 1970), *ez-Zerîa ilâ tesânîfi'ş-Şîa*, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Advâ', ty.

Akçay, Mustafa, "Siyâlkûtî", *DİA*, XXXVII, 292-293.

Akpınar, Cemil, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, IX, 29-32.

Akpınar, Cemil, "Hasan Çelebi, Fenârî", *DİA*, XVI, 313-315.

Alper, Ömer Mahir vd., "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 319-358.

Altıkulaç, Tayyar, "Kisâî, Ali b. Hamza", *DİA*, XXVI, 69-70.

Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.

Amâsî, Mustafa b. Mehmed b. İbrâhîm el-Amâsî et-Trabzônî (ö. 1287/1870'ten sonra), *Menâfi'u'l-ahyâr hâşiye alâ Netâici'l-efkâr şerhi İzhâri'l-esrâr li-Adalı*, İstanbul: Matbaatü el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1279; **Metinler**, s. 267-275.

Arı, Abdüsselam, “Mahiyeti Yansıtıp Yansıtmaması Açısından Bazı Hanefî Kaynakları ve Muâsır İslam Hukuku Eserlerindeki Akid Tanımları Üzerine Bir İnceleme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2015, sy. 26, s. 523-538.

Attâr (Hasan Mısrî), Hasan b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr eş-Şâfiî (ö. 1250/1834), *Hâşiyetü Hasan Mısrî alâ Netâici’l-efkâr şerhi İzhâri’l-esrâr li-Adalı* (Kenarında: *Hâşiyetü Sipâhîzâde*), İstanbul 1266; **Metinler**, s. 233-238.

Aydın, Hakkı, “Fusûlü’l-Bedâyi‘”, *DİA*, XIII, 229-230.

Aydın, İbrahim Hakkı-Görgün, Tahsin, “Molla Fenârî”, *DİA*, XXX, 245-248.

Bâcûrî (Beycûrî), İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî (ö. 1277/1860), *Tuhfetü’l-mürîd şerhu Cevhereti’t-tevhîd*, (nşr. Abdullah Muhammed el-Halîlî), 2. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2004.

Başaran, Selman, “Huzeyfe b. Yemân”, *DİA*, XVIII, 434-435.

Başoğul, Tuncay, “Sebr ve Taksim”, *DİA*, XXXVI, 255-256.

Bereketzâde İsmâil Hakkı, “Fâtih Dersiâm-ı Mücîzlerinden Merhûm Şevket Efendi”, *Sırât-ı Müstakîm*, 30 Şaban 1326/14 Ağustos 1324, cilt: 1, aded: 1, s. 5-6.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Alî b. İskender el-Birgivî (ö. 981/1573), *İmtihânü’l-ezkiyâ*, İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1309.

Bolay, Süleyman Hayri, “Âlem”, *DİA*, II, 357-360.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333 (I, II), 1342 (III).

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009’dan önce), *es-Sıhâh Tâcü’l-luğa ve sıhâhu’l-Arabiyye*, (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), 4. Baskı, Beyrût: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1990; (nşr. Halîl Me’mûn Şeyhâ), Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1426/2005.

Çelebi, İlyas, “Hüsün ve Kubuh”, *DİA*, XIX, 59-63.

Çelebi, İlyas, “İbn Ebû Şerîf”, *DİA*, XIX, 441-442.

Çöğenli, M. Sadi, “el-Cümelü’l-Kübrâ”, *DİA*, VIII, 114-115.

Dâvûd-i Karsî, Dâvûd b. Mehmed el-Karsî el-Hanefî (ö. 1169/1756), *Şerhu’l-Emsile (Dâvûdü’l-Karsî ale’l-Emsile)*, İstanbul: Matbaatü Mehmed Cemâl, 1297; **Metinler**, s. 177-184.

Demir, Osman, “Teselsül”, *DİA*, XL, 536-538.

Demirci, Muhsin, “İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman”, *DİA*, XXII, 509-510.

DİA, “Abdülgafûr-i Lârî”, *DİA*, I, 204-205.

Durmuş, İsmail, “Adalı, Şeyh Mustafa”, *DİA*, I, 347.

Durmuş, İsmail, “İbn Ebü’r-Rebî‘”, *DİA*, XIX, 470-471.

Durmuş, İsmail, “İsferâyînî, İsâmüddin”, *DİA*, XXII, 516-517.

Durmuş, İsmail, “Leys b. Muzaffer”, *DİA*, XXVII, 164.

Durmuş, İsmail, “Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb”, *DİA*, XXXVI, 332-334.

Durmuş, İsmail, “Semerkandî, Ebü’l-Kāsım”, *DİA*, XXXVI, 472-473.

Durusoy, Ali, “Vücûd”, *DİA*, XLIII, 137-139.

Ebû Alî el-Fârisî, Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî (ö. 377/987), *et-Ta'lîka alâ Kitâbi Sîbeveyh*, (nşr. Avad b. Hamed el-Kavzî), 1. Baskı, Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1410/1990.

Ebû Alî el-Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkī (ö. 421/1030), *Şerhu'l-Fasîh li-Sa'leb*, (nşr. Süleymân b. İbrâhîm el-Âyid), 1. Baskı, Riyâd: Câmiatü'l-Melik Suûd, 1435/2014.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît*, (nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431/2010.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-Arab*, (nşr. Receb Osmân Muhammed), 1. Baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitâbi't-Teshîl*, (nşr. Hasan Hindâvî), 1. Baskı, Riyâd: Dâru Künûzi İşbîliyâ, 1429/2008.

Ebü'l-Ameysel el-A'râbî, Ebü'l-Ameysel Abdullâh b. Huleyd b. Sa'd el-A'râbî (ö. 240/854), *Kitâbü'l-Me'sûr mine'l-luğa mâ ittefeka lafzuhû ve ihtelefe ma'nâhu*, (nşr. Muhammed Abdülkādir Ahmed), 1. Baskı, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1408/1988.

Ebü'l-Bekā el-Kefevî: Ebü'l-Bekā' Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kırîmî el-Kefevî (ö. 1095/1684), *el-Külliyyât*, (nşr. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî), 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998; **Metinler**, s. 59-79.

Ebü'l-Kāsım el-Leysî, Ebü'l-Kāsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483'ten sonra), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh li's-Sa'd*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Blm., nr. 1800.

Ebü'l-Kāsım el-Müeddib, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Saîd el-Müeddib (ö. 338/949'dan sonra), *Dekāiku't-tasrîf*, (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), 1. Baskı, Dımaşk: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.

Elmalı, Hüseyin, "Mu'cemü Mekāyîsi'l-luga", *DİA*, XXX, 346-347.

Emîn, Abdullah, *el-İştikāk*, 2. Baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1420/2000.

Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Horâsânî el-Buhârî el-Mekkî (ö. 987/1579'dan sonra), "Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar", **Metinler**, s. 17-36 (Diğer neşirleri: Alî b. İbrâhîm b. Muhammed es-Suûd, "Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar", *Âlemü'l-mahtûtât ve'n-nevâdir*, Riyâd 2010, mücelled: 15, aded: 2, s. 243-276; Hüseyn Îdân Matar eş-Şemerî, "Risâle fî beyâni'l-hâsıl bi'l-masdar", *Mecelletü'l-Külliyyeti'l-İslâmiyye*, Necef 2018, mücelled: 13, aded: 47, s. 585-627; Mesut Köksoy, *Risâle fî Beyâni'l-Hâsılı bi'l-Masdar ve Risâle fî Tahkîki'l-Masdar (Tahkik ve İnceleme)*, Konya: Billur Yayınevi, 2019, s. 14-25 [İnceleme], 53-79 [Tahkik]).

Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, 11. Basım, Ankara: Elis Yayınları, 2014.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî (ö. 577/1181), *el-İnsâf fî mesâili'l-hılâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1997.

Erdem, Sadık, *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1994.

Ergin, Ali Şakir, "Hafâcî, Şehâbeddin", *DİA*, XV, 72-73.

Eskicizâde, Eskicizâde es-Seyyid Ali Medhî b. Hüseyin el-Edirnevî (ö. 1243/1827), *Şerhu'l-Emsile (Emsile Şerhi)*, İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1251; **Metinler**, s. 225-232.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luğa*, (nşr. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî), Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ty.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî (ö. 606/1210), *Kitâbü Levâmi'i'l-beyyinât şerhi esmâi'llâhi teâlâ ve's-sıfât*, (nşr. es-Seyyid Muhammed Bedruddîn Ebû Firâs en-Na'sânî el-Halebî), Mısır: el-Matbaatü'ş-Şarkıyye, 1323.

Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh*, (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî), 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.

Fâkihî, Cemâlüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Alî el-Fâkihî el-Mekkî (ö. 972/1564), *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-nahv*, (nşr. el-Mütevellî Ramazân Ahmed ed-Dûserî vd.), 2. Baskı, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1414/1993.

Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Zıyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ (ö. 207/822), *Me'âni'l-Kur'ân*, (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr-Ahmed Yûsuf Necâtî), 3. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.

Fettenî, Abdülmelik b. Abdilvehhâb b. Sâlih el-Fettenî el-Mekkî (ö. 1327/1909), *Şerhu 'Ikdi'l-leâlî fî ilmi'l-vaz'*, Mısır: el-Matbaatü'ş-Şarkiyye, 1306; **Metinler**, s. 301-308.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kāmûsü'l-muhît*, (nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî), 8. Baskı, Beyrût: Müssesetü'r-Risâle, 1426/2005.

Galâyînî, Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ el-Galâyînî (ö. 1364/1944), *Câmiu'd-dürûsi'l-Arabiyye*, (nşr. Abdülmün'im Hafâce), 28. Baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1414/1993.

Gazzî, Ebü'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Gazzî (ö. 1061/1651), *el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yâni'l-mieti'l-âşire*, (nşr. Halîl Mansûr), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

Gelenbevî, İsmâîl b. Mustafa b. Mahmûd el-Gelenbevî (ö. 1205/1791), *Gelenbevî ale'l-Mîr (Hâşiyetü'l-Gelenbevî alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li-Monla Hanefî)*, İstanbul 1234; **Metinler**, s. 193-210.

Giresûnî, Mustafa Sıdkı el-Giresûnî, *el-Mandûd fî şerhi'l-Maksûd*, İstanbul 1287.

Gölcük, Şerafettin-Yurdagür, Metin, "Gelenbevî", *DİA*, XIII, 552-555.

Görgün, Tahsin, "Îcî, Adudüddin", *DİA*, XXI, 410-414.

Görgün, Tahsin, "Mâhiyet", *DİA*, XXVII, 336-338.

Güllü, Şuayip, *Arap Dilinde Mastarlar ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kullanılışları*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2010.

Gümüş, Sadreddin, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, VIII, 134-136.

Gümüş, Sadrettin, "Radî el-Esterâbâdî", *DİA*, XXXIV, 387-388.

Günay, Alaaddin, *Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Avâmil-i Cedîd Şerhi (Tahlil ve Tahkik)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2014.

Gürkan, Nejdet, "Yalvaçlı İbrâhim Efendi", *DİA*, EK-2, 665-666.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Abdülkāhir el-Cürcânî”, *DİA*, I, 247-248.

Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (ö. 1069/1659), *Haşiyetü’ş-Şihâb (‘İnâyetü’l-Kādî ve kifâyetü’r-râdî)*, Beyrut: Dâru Sâdır, ty.

Hafâcî, *Risâle fî beyâni’l-masdar ve’l-hâsıl bi’l-masdar*, **Metinler**, s. 37-57.

Hafâcî, *et-Tibru’l-mesbûk fî ta‘rîfi’l-masdari’l-mesbûk*, Adana İl Halk Ktp., nr. 958.

Hafâcî, *Tırâzü’l-mecâlis*, Mısır: el-Matbaatü’l-Vehbiyye, 1284.

Hâfız Seyyid, Hâfız Seyyid Sîrôzî (ö. 1269/1852), *Şerhu’l-Alâka*, İstanbul: el-Matbaatü’l-Âmire, 1302; **Metinler**, s. 261-265.

Hafîdü’t-Teftâzânî, Şeyhülislâm Seyfüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. Sa‘diddîn Mes‘ûd el-Herevî (ö. 916/1510), *ed-Dürrü’n-nazîd min mecmû‘ati’l-Hafîd*, (nşr. es-Seyyid Muhammed Bedruddîn Ebû Firâs en-Na‘sânî el-Halebî), Mısır: Matbaatü’t-Tekaddüm, 1322.

Halîl, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791), *Kitâbü’l-Ayn*, (nşr. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî), yy., ty.

Harpûtî, Abdülhamîd el-Hamdî b. Ömer en-Naîmî b. Ahmed el-Harpûtî (ö. 1320/1902), *Hâşiyetü’l-Harpûtî alâ Tuhfeti’l-Avâmil*, İstanbul: Şirket-i Hayriyye-i Sahâfiyye (Hacı Hüseyin Efendi Matbaası), 1301; **Metinler**, s. 291-299.

Hasan Çelebi, Bedreddîn Hasan b. Mehmed Şâh b. Şemseddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (ö. 891/1486), *Hâşiyetü’l-Mutavvel*, İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1309.

Haymî, Salâh Muhammed el-Haymî, *Fihrisü mahtûtâti Dâri’l-Kütübi’z-Zâhiriyye*, Dımaşk 1404/1984.

Işık, Emin, “İbnü’l-Enbârî, Ebû Bekir”, *DİA*, XXI, 24-26.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımeşkî (ö. 1252/1836), *Reddü’l-muhtâr ale’d-Dürri’l-muhtâr şerhi Tenvîri’l-ebsâr*, Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1389/1969.

İbn Akīl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullâh b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akīl el-Hemedânî (ö. 769/1367), *Şerhu İbn Akīl ale’l-Elfiyye*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), 20. Baskı, Kahire: Dâru’t-Türâs, 1400/1980.

İbn Cinnî, Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö. 392/1002), *el-Hâtıriyyât*, (nşr. Saîd b. Muhammed b. Abdillâh el-Karenî), Yüksek Lisans Tezi, Mekke: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ Külliyyetü’l-Lügati’l-Arabiyye, 1417/1996.

İbn Cinnî, *el-Lüma‘ fi’l-Arabiyye*, (nşr. Hâmid el-Mü’min), 2. Baskı, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1405/1985.

İbn Ebî Şerîf, Ebü’l-Meâlî Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Makdisî (ö. 906/1500), *ed-Dürerü’l-levâmi‘ bi-tahrîri Şerhi Cem‘i’l-cevâmi‘*, (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1441/2020.

İbn Ebi’r-Rebî‘, Ebü’l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed b. Ebi’r-Rebî‘ el-İşbîlî (ö. 688/1289), *el-Kâfî fi’l-ifsâh an mesâili Kitâbi’l-Îzâh*, (nşr. Faysal el-Hafyân), 1. Baskı, Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1422/2001.

İbn Fâris, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004), *Mu‘cemü mekāyîsi’l-luğa*, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1399/1979.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî (ö. 761/1360), *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Kahire: Dâru't-Talâi', 2004.

İbn Kāsım el-Abbâdî, Şihâbüddîn Ahmed b. Kāsım es-Sabbâğ el-Abbâdî el-Mısrî (ö. 994/1586), *el-Âyâtü'l-beyyinât alâ indifâi ev fesâdi mâ vakaftü aleyhi mimmâ üride alâ Cem'i'l-cevâmi' ve Şerhihî li'l-Muhakkık el-Mahallî mine'l-i'tirâzât*, Mısır: el-Mektebetü'l-Kübrâ, 1289.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Edebü'l-kâtib*, (nşr. Muhammed ed-Dâlî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.

İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274), *Metnü Elfiyyeti İbn Mâlik*, (nşr. Abdüllatîf b. Muhammed el-Hatîb), 1. Baskı, Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Urûbe, 1427/2006.

İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, (nşr. Abdurrahmân es-Seyyid-Muhammed Bedevî el-Mahtûn), 1. Baskı, Kahire: Dâru Hecer, 1410/1990.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî el-İfrîkî el-Mısrî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Beyrût: Dâru Sâdır, ty.

İbn Mübârekşâh, Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî (ö. 784/1382'den sonra), *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*, Kazan: el-Matbaatü'l-Kerîmiyye, 1319/1901.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037), *eş-Şifâ (el-Mantık, 5-el-Burhân)*, (nşr. Ebü'l-Alâ' Afîfî), Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1375/1956.

İbn Ya'îş, Ebü'l-Bekā Muvaffakuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245), *Şerhu'l-Mufassal*, (nşr. İmîl Bedî' Ya'kûb), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

İbnü'l-Habbâz, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Erbilî el-Mavsılî ed-Darîr (ö. 639/1242), *Tevcîhü'l-Lüma'*, (nşr. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb), 2. Baskı, Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249), *Emâlî İbni'l-Hâcib*, (nşr. Fahr Süleymân Kaddâre), Ammân-Beyrut: Dâru Ammâr-Dâru'l-Cîl, 1409/1989.

İbnü'l-Hâcib, *el-Îzâh fî şerhi'l-Mufassal*, (nşr. İbrâhîm Muhammed Abdullâh), 1. Baskı, Dımaşk: Dâru Sa'diddîn, 1425/2005.

İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru Müntehâ's-sü'li ve'l-emel fî ilmeyi'l-usûli ve'l-cedel*, (nşr. Nezîr Hamâdû), 1. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.

İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye fî ilmi't-tasrîf*, (nşr. Hasen Ahmed el-Osmân), 1. Baskı, Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1415/1995.

İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdillâh Radıyyüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yûsuf el-Halebî (ö. 971/1563), *Dürrü'l-habeb fî târîhi a'yâni Haleb*, (nşr. Mahmûd Hamed el-Fâhûrî-Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre), Dımaşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekāfe, 1973.

İbnü'l-'İmâd, Ebü'l-Felâh Şihâbüddîn Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (nşr. Mahmûd el-Arnâût), 1. Baskı, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.

İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbâs Nâsırüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî (ö. 683/1284), *el-İntisâf fîmâ tezammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*

(*el-Keşşâf* ile birlikte), (nşr. Mustafa Hüseyn Ahmed), 3. Baskı, Kahire: Dâru'r-Reyyân, 1407/1987.

İbnü'n-Nâzım, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik ed-Dımaşkī eş-Şâfiî (ö. 686/1287), *Şerhu İbni'n-Nâzım alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, (nşr. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 316/929), *el-Usûl fi'n-nahv*, (nşr. Abdülhüseyn el-Fetlî), 3. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.

İbnü't-Tayyib eş-Şarkî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed eş-Şarkî es-Sumeylî el-Fâsî el-Medenî (ö. 1170/1756), *Feyzu neşri'l-inşirâh min ravzi tayyi'l-İktirâh*, (nşr. Mahmûd Yûsuf Feccâl), 2. Baskı, Dübey: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 1423/2002.

İbnü'l-Varrâk, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh b. el-Abbâs el-Bağdâdî el-Verrâk (ö. 381/991), *İlelü'n-nahv*, (nşr. Mahmûd Câsim Muhammed ed-Dervîş), 1. Baskı, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.

İpşirli, Mehmet, "Minkārîzâde Yahyâ Efendi", *DİA*, XXX, 114-115.

İsâmüddîn el-İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538), *İsâm ale'l-Câmî*, Dersaâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1309.

İsâmüddîn el-İsferâyînî, *Şerhu'l-Kâfiye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1313.

İsfahânî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn el-Bâkūlî el-İsfahânî (ö. 543/1148), *Şerhu'l-Lüma'*, (nşr. İbrahim b. Muhammed Ebû Ubâde), Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1990.

Kabâve, Fahreddin, *Vazîfetü'l-masdar fi'l-iştikāk ve'l-i'râb bahs meydânî li't-te'sîl*, 1. Baskı, Halep: Dâru'r-Rifâî-Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 1428/2007.

Kafes, Mahmut, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, X, 152-153.

Karaağâcî, Ahmed Rüşdî b. Mehmed el-Karaağâcî (ö. 1251/1835), *Esâsü'l-Binâ*, İstanbul: Matbaatü Takvîmi'l-Vekāyi', 1250: **Metinler**, s. 239-250.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, "Keşşâfü Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm", *DİA*, XXV, 330-331.

Karlığa, H. Bekir, "Muhammed b. Mübârekşâh", *DİA*, XXX, 559-560.

Kavzî, Avad Hamed el-Kavzî, *el-Mustalahu'n-nahvî neş'etühû ve tetavvuruhû hattâ evâhiri'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü'r-Riyâd, 1401/1981.

Kaya, Mahmut, "İmkân", *DİA*, XXII, 224-225.

Kaya, Mahmut, "Makūlât", *DİA*, XXVII, 460-461.

Kaya, Mahmut, "Sükûn", *DİA*, XXXVIII, 50.

Kaya, Mahmut, "Vücûd", *DİA*, XLIII, 139.

Kazâbâdî, Ebü'n-Nâfi' Ahmed b. Mehmed b. İshâk el-Kazâbâdî (ö. 1163/1750), *Hâşiyetü'l-usûl ve ğâşiyetü'l-fusûl ale'l-Mukaddimâti'l-erba'*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 311.

Kehhâle, Ömer Rızâ Kehhâle (ö. 1408/1987), *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifî'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.

Kestelî, Muslihuddîn Mustafa b. Mehmed el-Kestelî (el-Kastallânî) (ö. 901/1496), *Hâşiyetü'l-Kestelî alâ Şerhi'l-Akāid* (Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akāid*'nin kenarında), İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Kevserî, Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952), "Gelenbevî İsmâil Efendi", (çev. Musa Alak), *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2005, sayı: 11, s. 141-146.

Kevserî, *et-Tahrîru'l-vecîz fîmâ yebteğîhi'l-müstecîz*, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), 1. Baskı, Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1413/1993.

Kılıç, Hulûsi, "Attâr, Hasan b. Muhammed", *DİA*, IV, 98-99.

Kılıç, Hulûsi, "Ebü'l-Bekā el-Kefevî", *DİA*, X, 298.

Kılıç, Hulûsi, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, XXI, 55-58.

Kılıç, Hulûsi, "el-Kâfiye", *DİA*, XXIV, 153-154.

Kılıç, Hulûsi, "Mustafâ el-Galâyînî", *DİA*, XXXI, 301-302.

Kılıç, Hulûsi, "eş-Şâfiye", *DİA*, XXXVIII, 247-248.

Kırkağâcî, Süleymân el-Kırkağâcî (ö. 1268/1852), "Risâle fi'l-masdar", **Metinler**, s. 251-259.

Koca, Ferhat, "Emîr Pâdişah", *DİA*, XI, 143-144.

Koca, Ferhat, "Molla Hüsrev", *DİA*, XXX, 252-254.

Koca, Ferhat, "el-Muhtasar", *DİA*, XXXI, 67-70.

Koçak, İnci, "Ahfeş el-Evsat", *DİA*, I, 526.

Koçkuzu, Ali Osman, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddin", *DİA*, XXI, 28-29.

Köksal, Asım Cüneyd, "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi -Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş-", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 28 (2012), s. 1-43.

Köksal, Asım Cüneyd, "Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: 14, sayı: 27, 2016, s. 101-132.

Kutbüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (ö. 766/1365), *Şerhu Müşkilâti'l-Keşşâf (Hâşiyetü'l-Keşşâf)*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 621.

Kutluer, İlhan, "Cevher", *DİA*, VII, 450-455.

Kutluer, İlhan, "Eser", DİA, XI, 373.

Kutluer, İlhan-Yavuz, Yusuf Şevki, "İlliyyet", *DİA*, XXII, 120-123.

Kutluer, İlhan, "Şey", *DİA*, XXXIX, 34-36.

Kutluer, İlhan, "Zihin", *DİA*, XLIV, 406-407.

Mansûr, Vesmiyye Abdülmuhsin el-Mansûr, *Ebniyetü'l-masdar fi'ş-şi'ri'l-câhilî*, Kuveyt: Câmiatü'l-Kuveyt, 1984.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn*, (nşr. Abdülmaksûd b. Abdirrahîm), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîriddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *el-Bedî' fî ilmi'l-Arabiyye*, (nşr. Fethî Ahmed Aliyyüddîn), 1. Baskı, Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1420.

Meydânî, Abdurrahman Hasen Habenneke el-Meydânî, *Zavâbitu'l-ma'rife*, 4. Baskı, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1414/1993.

Minkārîzâde, Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahya Efendi (ö. 1088/1678), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye li-Monla Hanefî*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3044.

Mîr Ebü'l-Feth, Ebü'l-Feth b. Muhammed (Mirzâ Mahdûm) b. Abdilbâkī eş-Şîrâzî el-Erdebîlî (ö. 976/1568), *Hâşiye alâ Şerhi'l-Âdâbi'l-Adudiyye*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 4725.

Mirzâcân, Habîbullâh Mirzâcân eş-Şîrâzî el-Bağnevî (ö. 944/1537?), *Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti'l-'ayn*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Blm., nr. 1189.

Molla Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492), *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-Ziyâiyye)*, (nşr. Develûzâde es-Seyyid Ali Rıza), İstanbul: Matbaatü Abdullah Efendi el-Kırîmî, 1314.

Molla Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî (ö. 834/1431), *Aynü'l-a'yân*, İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1326; **Metinler**, s. 13-16.

Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâi' fî usûli'ş-şerâi'*, (nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006

Murâdî (İbn Ümmi Kāsım), Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kāsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî (ö. 749/1348), *Şerhu't-Teshîl*, (nşr. Muhammed Abdünnebî Muhammed Ahmed Ubeyd), 1. Baskı, Mansûre: Mektebetü'l-Îmân, 1427/2006.

Musannifek, Ali b. Mecdiddîn Muhammed b. Mes'ûd eş-Şâhrûdî el-Bistâmî (ö. 875/1470), *Şerhu'l-Avâmili'l-mie*, (Ümit Karaver, *Musannifek'e Nisbet Edilen "Avâmil-i Atîk" Şerhi [Tahkik ve Tahlil]*, İstanbul: Kitâbi, 2019).

Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *el-Muktedab*, (nşr. Muhammed Abdülhālik Udayme), Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1415/1994.

Müftîzâde Mehmed Sâdık, Müftîzâde (es-Sağîr) es-Seyyid Mehmed Sâdık b. es-Seyyid Abdürrahîm b. Süleymân b. Abdüllatîf el-Erzincânî (ö. 1223/1808), *Hâşiyetü Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye mine'l-âdâb*, İstanbul: Matbaatü el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1290; **Metinler**, s. 219-223.

Müneccimbaşı Ahmed Dede, Ahmed b. Lütfullâh el-Mevlevî es-Selânîkî el-Karamânî (ö. 1113/1702), "Risâle fî Tahkîki'l-Masdar", **Metinler**, s. 81-166 (Diğer bir neşri: Mesut Köksoy, *Risâle fî Beyâni'l-Hâsılı bi'l-Masdar ve Risâle fî Tahkîki'l-Masdar (Tahkik ve İnceleme)*, Konya: Billur Yayınevi, 2019, s. 26-42 [İnceleme], 81-154 [Tahkik]).

Mütercim Âsım Efendi, Seyyid Ahmed Âsım b. Mehmed Cenânî b. Husûlî (ö. 1235/1819), *el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013.

Nâdirî, Muhammed Es'ad en-Nâdirî, *Nahvu'l-lügati'l-Arabiyye*, 2. Baskı, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1997.

Nâzıru'l-Ceyş, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed el-Halebî el-Mısrî (ö. 778/1377), *Temhîdü'l-kavâ'id bi-şerhi Teshîli'l-fevâid*, (nşr. Ali Muhammed Fâhir vd.), 1. Baskı, Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007.

Nevşehrî, Ravhîzâde (Çelebizâde) es-Seyyid Ahmed Hâzim Efendi (el-Kebîr) b. Abdurrahmân er-Ravhî b. Abdullâh en-Nevşehrî (ö. 1187/1774'ten önce), "Risâle fî hakki'l-masdar", **Metinler**, s. 185-192.

Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, VII, 94-99.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, "Ebû Ali el-Fârisî", *DİA*, X, 88-90.

Özbalıkçı, M. Reşit, "İbnü'n-Nâzım", *DİA*, XXI, 168-169.

Özbalıkçı, M. Reşit, "Sîbeveyhi", *DİA*, XXXVII, 130-134.

Özen, Şükrü, "Sadrüşşerîa", *DİA*, XXVI, 427-431.

Özen, Şükrü, "Teftâzânî", *DİA*, XL, 299-308.

Özen, Şükrü, "Tenkîhu'l-Usûl", *DİA*, XL, 454-458.

Öztürk, Mustafa-Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, XLIV, 235-238.

Radıyyüddîn el-Esterâbâdî, Necmüleimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (ö. 688/1289'dan sonra), *Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, (nşr. Yûsuf Hasen Ömer), 2. Baskı, Bingâzi: Menşûrâtü Câmiati Karyûnus, 1996.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-Iisfahânî (ö. 425/1033 civarı), *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), 4. Baskı, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009.

Râgıb et-Tabbâh, Muhammed Râgıb et-Tabbâh b. Mahmûd b. Hâşim b. es-Seyyid Ahmed el-Halebî (ö. 1370/1951), *İ'lâmü'n-nübelâ' bi-târîhi Haleb eş-Şehbâ'*, (nşr. Muhammed Kemâl), 2. Baskı, Halep: Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, 1408/1988.

Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısrî (ö. 1206/1792), *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Üşmûnî alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Mısır: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâh, 1329; **Metinler**, s. 211-217.

Sadrüşşerîa, Sadrüşşerîa es-Sânî (el-Asğar) Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel (el-Ekber) Ubedillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî el-Hanefî (ö. 747/1346), *Şerhu Ta'dîli'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 828.

Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh li-metni't-Tenkîh* (Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh*'in kenarında), Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdih bi'l-Ezher, 1377/1957; **Metinler**, s. 3-6.

Sarıoğlu, Hüseyin, "Râzî, Kutbüddin", *DİA*, XXXIV, 485-487.

Sekkâkî, Ebû Ya'kūb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229), *Miftâhu'l-ulûm*, (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.

Sevinç, Rıfat Resul, *Arap Dilinde Masdarlar, Vezinleri ve Kullanılışları*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1998

Seyyid Şerîf Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Hâşiyetü'l-Keşşâf* (*el-Keşşâf* ile birlikte), Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1385/1966.

Seyyid Şerîf Cürcânî, *Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ'l-usûlî* (Adudüddîn el-Îcî'nin *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ'l-usûlî*'si ile birlikte), (nşr. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, (nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî), 2. Baskı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1428/2007.

Seyyid Şerîf Cürcânî, *Seyyid ale'l-İzzî*, İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1307.

Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'lîkātü's-Seyyid alâ Şerhi'r-Radî ale'l-Kâfiye* (*Şerhu'r-Radî ale'l-Kâfiye*'nin kenarında), İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1310.

Sezgin, Fuâd, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, (Arapçaya çeviren: Arefe Mustafa), Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1408/1988.

Sîbeveyh, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796), *Kitâbü Sîbeveyh*, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 3. Baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988.

Sirâcüddîn İbn Nüceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (ö. 1005/1596), *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekāik*, (thk. Ahmed İzzû İnâye), 1. baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzübân es-Sîrâfî (ö. 368/979), *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, (nşr. Ahmed Hasen Mehdlî-Alî Seyyid Alî), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008.

Sobicevî, Şeyh Mehmed b. Mehmed b. Ahmed (ö. 1161/1748), *Fethu'l-esrâr fî Kitâbi'l-İzhâr*, (Mustafa Öncü, *Fethu'l-Esrâr fi Kitabi'l-İzhar Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009).

Süheylî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (ö. 581-1185), *Netâicü'l-fiker fi'n-nahv*, (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Muavvaz), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, (nşr. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî vd.), 1. Baskı, Kahire: Merkezü Hecer, 1424/2003.

Şemsüddîn el-İsfahânî, Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed el-İsfahânî (674-749/1276-1349), *Beyânü'l-Muhtasar şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, (nşr. Muhammed Mazhar Bekā), Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1986.

Şevket, "Şehrî Şevket" adıyla meşhur Mustafa Şevket b. Sâlih Rıfkı (ö. 1291/1874), "er-Risâletü's-sâdise: fî tahkîki meâni'l-masdar el-mebniyyi li'l-fâil ve'l-mebniyyi li'l-mef'ûl ve'l-hâsıl bi'l-masdar", *Mecmûatü'l-fevâid*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1318, s. 8-9; **Metinler**, s. 277-282.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Hâşiye ale'l-Keşşâf (Şerhu'l-Keşşâf)*, Râgıppaşa Ktp., nr. 170.

Teftâzânî, *Mutavvel ale't-Telhîs*, İstanbul: Bosnevî el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, 1310.

Teftâzânî, *Şerhu'l-Akāid*, (Kenarında: Kestelî'nin hâşiyesi var), İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Teftâzânî, *Şerhu'l-İmâm es-Sa'd et-Teftâzânî ale'ş-Şemsiyye fi'l-mantık li'l-İmâm el-Kâtibî*, (nşr. Câdullâh Bessâm Sâlih), 1. Baskı, Ammân: Dâru'n-Nûri'l-Mübîn, 1432/2011.

Teftâzânî, *Şerhu'l-Miftâh*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 4642.

Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh li-metni't-Tenkîh*, Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdih bi'l-Ezher, 1377/1957; **Metinler**, s. 7-11.

Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra), *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, (nşr. Alî Dahrûc vd.), 1. Baskı, Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996; **Metinler**, s. 167-175.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343), *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşfi an kınâ'i'r-rayb*, (nşr. Muhammed Abdürrahîm Sultânü'l-Ulemâ vd.), 1. Baskı, Dubai: Câizetü Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1434/2013.

Tiryaki, Şenol, *Harputlu Abdülhamid Hamdi Efendi ve Nüzhetü'l-Ahdân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân'ı (İnceleme ve Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2010.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, XV, 310-311.

Tural, Hüseyin, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 479-481.

Tural, Hüseyin, "İbn Ümmü Kāsım", *DİA*, XX, 433-434.

Turan, Abdülbaki, "İbn Mâlik et-Tâî", *DİA*, XX, 169-171.

Turhan, Kasım, "Kevn ve Fesâd", DİA, XXV, 343-345.

Tüccar, Zülfikar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", *DİA*, XII, 406-408.

Tüccar, Zülfikar, "Mücmelü'l-Luga", *DİA*, XXXI, 454-455.

Tüccâr, Zülfikar, "Sabbân", *DİA*, XXXV, 335-336.

Udayme, Muhammed Abdülhālik Udayme, *Dirâsât li-üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, ty.

Ukberî, Ebü'l-Bekā Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî (ö. 616/1219), *et-Tebyîn an mezâhibi'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, (nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.

Üzüm, İlyas, "Hüküm", *DİA*, XVIII, 464-466.

Varol, Hüseyin, "Ebû Alî el-Merzûkî", *DİA*, X, 91-92.

Veliyyüddîn Cârullâh (ö. 1151/1738), *Ta'lîka alâ Şerhi'l-Hanefiyye ve Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth*, Süleymaniye Ktp., Cârullah Blm., nr. 1856.

Yalvâcî, "İhbâr bi'llezî" lakabıyla meşhur İbrâhîm b. Mehmed el-Yalvâcî (ö. 1294/1877), *Garâibü'l-i'lâl ve'l-iştikāk ale'l-Binâ*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1267; **Metinler**, s. 283-290.

Yavuz, Mehmet, "İbn Cinnî", *DİA*, XIX, 397-400.

Yavuz, Y. Şevki, "Adem", *DİA*, I, 356-357.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ahval", *DİA*, II, 190-192.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Araz", *DİA*, III, 337-342.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzi", *DİA*, XII, 89-95.

Yavuz, Yusuf Şevki - Durusoy, Ali, "Hareket", *DİA*, XVI, 120-123.

Yazıcı, Hüseyin, "Müftîzâde Mehmed Sâdık", *DİA*, EK-2, 333.

Yazıcı, Muhammet, “Sünnî Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri”, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 28, Erzurum 2007, s. 201-260.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, “Fiil”, *DİA*, XIII, 59-64.

Yıldırım, Fatih, *Mehmet Nâil Tuman ve Tuhfe-i Nâilî'si*, Yüksek Lisans tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi SBE, 2009.

Yıldırım, Suat, “el-Bahrü'l-Muhît”, *DİA*, IV, 516-517.

Yıldız, Musa, “Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım”, *DİA*, XLIV, 175-176.

Yüksel, Emrullah, “Birgivî”, *DİA*, VI, 191-194.

Zebîdî, Ebû Abdillâh Sirâcüddîn Abdüllatîf b. Ebî Bekr b. Ahmed eş-Şercî ez-Zebîdî el-Yemânî (ö. 802/1400), *İ'tilâfü'n-nusra fî ihtilâfi nuhâti'l-Kûfe ve'l-Basra*, (nşr. Târık el-Cenâbî), 1. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî el-Bilgrâmî ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kāmûs*, (nşr. Mustafa Hicâzî), Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, 1393/1973.

Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî (ö. 337/949), *el-Îzâh fî ileli'n-nahv*, (nşr. Mâzin el-Mübârek), 6. Baskı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1416/1996.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakāikı ğavâmizı't-Tenzîl ve uyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-te'vîl*, (nşr. Mustafa Hüseyn Ahmed), 3. Baskı, Kahire: Dâru'r-Reyyân, 1407/1987.

Zemahşerî, *el-Mufassal fî ilmi'l-'Arabiyye*, (nşr. Fahr Sâlih Kaddâre), 1. Baskı, Ammân: Dâru Ammâr, 1425/2004.

Ziriklî, Hayruddîn ez-Ziriklî (ö. 1396/1976), *el-A'lâm kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*, 15. Baskı, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

METİNLER

مَعَانِي الْمَصْدَرِ

«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»

و«الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»

(دِرَاسَةٌ بِاللُّغَةِ التُّرْكِيَّةِ، وتَحْقِيقُ -أو اعْتِنَاءُ- نُصُوصٍ مُخْتَلِفَةٍ)

درسها وحقّقها -أو اعتنى بها-:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

قائمة النصوص

	اسم المؤلف	اسم الكتاب	ص
١	صدر الشريعة الثاني (ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م)	«التوضيح لمتن التنقيح»	٣
٢	سعد الدين التفتازاني (ت ٧٩٢هـ/١٣٩٠م)	«شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح»	٧
٣	المولى الفناري (ت ٨٣٤هـ/١٤٣١م)	«عين الأعيان»	١٣
٤	أمير پادشاه (ت بعد ٩٨٧هـ/١٥٧٩م)	«رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»	١٧
٥	شهاب الدين الخفاجي (ت ١٠٦٩هـ/١٦٥٩م)	«رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»	٣٧
٦	أبو البقاء الكفوي (ت ١٠٩٥هـ/١٦٨٤م)	«الكليات»	٥٩
٧	منجم باشي (ت ١١١٣هـ/١٧٠٢م)	«رسالة في تحقيق المصدر»	٨١
٨	التهانوي (ت بعد ١١٥٨هـ/١٧٤٥م)	«كشاف اصطلاحات الفنون»	١٦٧
٩	داود القارصي (ت ١١٦٩هـ/١٧٥٦م)	«شرح الأمثلة»	١٧٧
١٠	أحمد حازم النوشهري (ت قبل ١١٨٧هـ/١٧٧٤م)	«رسالة في حق المصدر»	١٨٥
١١	الگلنبوي (ت ١٢٠٥هـ/١٧٩١م)	«حاشية الگلنبوي على حاشية مير أبي الفتح على شرح الآداب العضدية لمنلا حنفي»	١٩٣
١٢	الصبان (ت ١٢٠٦هـ/١٧٩٢م)	«حاشية الصبان على شرح الأشموني على ألفية ابن مالك»	٢١١
١٣	مفتي زاده (ت ١٢٢٣هـ/١٨٠٨م)	«حاشية مفتي زاده على الحسينية من الآداب»	٢١٩
١٤	أسكيجي زاده (ت ١٢٤٣هـ/١٨٢٧م)	«شرح الأمثلة»	٢٢٥
١٥	حسن العطار (ت ١٢٥٠هـ/١٨٣٤م)	«حاشية حسن مصري على نتائج الأفكار»	٢٣٣
١٦	أحمد رشدي القرهآغاجي (ت ١٢٥١هـ/١٨٣٥م)	«أساس البناء»	٢٣٩
١٧	سليمان القرق آغاجي (ت ١٢٦٨هـ/١٨٥١م)	«رسالة في المصدر»	٢٥١
١٨	حافظ سيد (ت ١٢٦٩هـ/١٨٥٢م)	«شرح العلاقة»	٢٦١
١٩	مصطفى الآماسي (ت بعد ١٢٨٧هـ/١٨٧٠م)	«منافع الأخيار على نتائج الأفكار شرح إظهار الأسرار»	٢٦٧
٢٠	مصطفى شوكت (ت ١٢٩٢هـ/١٨٧٥م)	«رسالة في تحقيق معاني المصدر المبني للفاعل والمبني للمفعول والحاصل بالمصدر»	٢٧٧
٢١	إبراهيم اليالواجي (ت ١٢٩٤هـ/١٨٧٧م)	«غرائب الإعلال والاشتقاق على البناء»	٢٨٣
٢٢	عبد الحميد الخرپوتي (ت ١٣٢٠هـ/١٩٠٢م)	«حاشية الخرپوتي على تحفة العوامل»	٢٩١
٢٣	عبد الملك الفتني (ت ١٣٢٧هـ/١٩٠٩م)	«شرح عقد اللآلي في علم الوضع»	٣٠١

(١)

التَّوْضِيحُ لِمَتْنِ التَّنْقِيحِ

(التَّوْضِيحُ فِي حَلِّ غَوَامِضِ التَّنْقِيحِ)

أَلَّفَه:

صَدْرُ الشَّرِيعَةِ الثَّانِي عُبَيْدُ اللهِ بنُ مَسْعُودِ بنِ تَاجِ الشَّرِيعَةِ عُمَرَ بنِ صَدْرِ الشَّرِيعَةِ الْأَوَّلِ عُبَيْدِ اللهِ بنِ مَحْمُودٍ الْمَحْبُوبِيُّ الْبُخَارِيُّ الْحَنَفِيُّ

(ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

صدر الشريعة الثاني

هو صَدْرُ الشَّرِيعَةِ الثَّانِي (الْأَصْغَرُ) عُبَيْدُ اللهِ بنُ مَسْعُودِ بنِ تَاجِ الشَّرِيعَةِ عُمَرَ بنِ صَدْرِ الشَّرِيعَةِ الْأَوَّلِ (الْأَكْبَرِ) عُبَيْدِ اللهِ بنِ مَحْمُودٍ الْمَحْبُوبِيُّ الْبُخَارِيُّ الْحَنَفِيُّ (ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م).

من تصانيفه:

١ - «**تنقيح الأصول**»، ٢- وشرحه: «**التوضيح في حل غوامض التنقيح**»، في أصول الفقه؛

٣- و«**شرح الوقاية**»، ٤- و«**النقاية مختصر الوقاية**»، في فروع الفقه؛

٥- و«**تعديل العلوم**»، ٦- و«**شرح تعديل العلوم**»، في المنطق والكلام والهيئة؛

٧- و«**الوشاح في ضبط معاقد المفتاح**»، ٨- وذيله: «**أجوبة اعتراضات أوردت في التلخيص والإيضاح على صاحب المفتاح**»، في البلاغة؛

٩- و«**رسالة في علم العروض**»؛

١٠- و«**تأويلِ قصةِ يوسفْ**» -بالفارسية-، في الأدب والتصوف؛

١١- و«**شرح الفصول الخمسين**»، في النحو.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢م، ج٤، ص١٩٧-١٩٨؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٢، ص٣٥٥؛ Şükrü Özen, “Sadrüşşerîa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXVI, 427-431.

مصدر النص:

صدر الشريعة، **التوضيح لمتن التنقيح** (بهامش: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**)، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٤-١٧٦ (**فصلٌ: لا بُدَّ للمأمورِ به من الْحُسْنِ**).

قال صدرُ الشريعةِ الثاني:

وَاعْلَمْ: أ- أَنَّ **كَثِيرًا من الْعُلَمَاءِ**: اعْتَقَدُوا هذا الدَّلِيلَ[1] «يَقِينِيًّا»، ب- **والْبَعْضُ** الَّذِي لا يَعْتَقِدُونَهُ «يَقِينِيًّا»: لَمْ يُورِدُوا على مُقَدِّمَاتِهِ «مَنْعًا» يُمْكِنُ أَنْ يُقَالَ: «إِنَّهُ شَيْءٌ»، ج- وَقَدْ خَفِيَ على كِلَا **الْفَرِيقَيْنِ** مَوَاقِعُ الْغَلَطِ فيه.

وأنا أُسْمِعُكَ ما سَنَحَ لِخَاطِرِي، وهذا مَبْنِيٌّ على «**أَرْبَعِ مُقَدِّمَاتٍ**».

«الْمُقَدِّمَةُ الْأُولَى»:

---

[1] أي: الدليلَ الذي ذَكَرَه الْمُؤَلِّفُ صَدْرُ الشَّرِيعَةِ دليلًا ثانيًا لقولِ **الْأَشْعَرِيَّةِ**: «"الْحُسْنُ" و"الْقُبْحُ": لا يَثْبُتَانِ إِلَّا بِالْأَمْرِ والنَّهْيِ».
انظر: صدر الشريعة، **التوضيح لمتن التنقيح**، ج١، ص١٧٤، حيثُ قال:

وأَمَّا الثَّانِي فقَوْلُه:

(**ولِأَنَّ «فاعِلَ الْقَبِيحِ»: أ- إِنْ لَمْ يَتَمَكَّنْ من تَرْكِهِ: فَفِعْلُهُ «اضْطِرَارِيٌّ» ب- وإِنْ تَمَكَّنَ: ١- فإِنْ لَمْ يَتَوَقَّفْ على «مُرَجِّحٍ»: كَانَ «اتِّفَاقِيًّا»، ٢- وإِنْ تَوَقَّفَ: يَجِبُ عِنْدَهُ -(أ) لِأَنَّا فَرَضْنَاه «مُرَجِّحًا تَامًّا» (ب) ولِئَلَّا يَتَرَجَّحَ «الْمَرْجُوحُ»-، ولا يَكُونُ «الْمُرَجِّحُ» بِاخْتِيَارِه -لِئَلَّا يَتَسَلْسَلَ-، فيَكُونُ «اضْطِرَارِيًّا»، و«الِاضْطِرَارِيُّ» و«الِاتِّفَاقِيُّ»: لا يُوصَفَانِ بِهِمَا اتِّفَاقًا**).

تَقْرِيرُهُ:

أَنَّ «فَاعِلَ الْقَبِيحِ» لَا يَخْلُو: أ- إِمَّا أَنْ يَكُونَ «مُتَمَكِّنًا من تَرْكِهِ»، ب- أو لا.

فَ:

ب- إِنْ لَمْ يَكُنْ «مُتَمَكِّنًا مِنْ تَرْكِهِ»: ففِعْلُه «اضْطِرَارِيٌّ» -لِأَنَّ «التَّمَكُّنَ من الْفِعْلِ» مَعَ «عَدَمِ التَّمَكُّنِ من التَّرْكِ»: لا يَكُونُ بِاخْتِيَارِهِ، إذْ لو كَانَ: يُتَكَلَّمُ في ذلك الْاِخْتِيَارِ: «أَنَّهُ بِاخْتِيَارِهِ أَمْ لا؟»، فَ: ١- إِمَّا أَنْ يَتَسَلْسَلَ، ٢- أَوْ يَنْتَهِيَ إِلَى الِاضْطِرَارِ-.

أ- وإِنْ كَانَ «مُتَمَكِّنًا من تَرْكِهِ»: فَفِعْلُه:

١- إِنْ لم يَتَوَقَّفْ على «مُرَجِّحٍ»: (أ) يَكُونُ «اتِّفَاقِيًّا»، وهو لا يُوصَفُ بِـ«الْحُسْنِ» و«الْقُبْحِ» اتِّفَاقًا، (ب) وَأَيْضًا: يَكُونُ «رُجْحَانًا من غَيْرِ مُرَجِّحٍ»، وهو: مُحَالٌ،

٢- وإِنْ تَوَقَّفَ على «مُرَجِّحٍ»: يَجِبُ «وُجُودُ الْفِعْلِ» عِنْدَ «وُجُودِ الْمُرَجِّحِ» -(أ) لِأَنَّا فَرَضْنَاه «مُرَجِّحًا تَامًّا»، أَيْ: «جُمْلَةَ ما يَتَوَقَّفُ عليه وُجُودُ الْفِعْلِ»، فلَوْ لم يَجِبِ الْفِعْلُ مع هذه «الْجُمْلَةِ»: فَـ«صُدُورُ الْفِعْلِ مع هذه "الْجُمْلَةِ" تَارَةً، وعَدَمُ صُدُورِهِ أُخْرَى» يَكُونُ «رُجْحَانًا من غَيْرِ مُرَجِّحٍ»، (ب) ولِأَنَّهُ لَوْ لم يَجِبْ حِينَئِذٍ: يُمْكِنُ عَدَمُه، لكنَّ عَدَمَه يُوجِبُ «رُجْحَانَ الْمَرْجُوحِ»، وهو أَشَدُّ امْتِنَاعًا من «رُجْحَانِ أَحَدِ الْمُتَسَاوِيَيْنِ»-، وإذا وَجَبَ عِنْدَ «وُجُودِ الْمُرَجِّحِ»: لا يَكُونُ «اخْتِيَارِيًّا» -لِأَنَّ «الْمُرَجِّحَ» لا يَكُونُ بِاخْتِيَارِهِ، وإِلَّا: نَتَكَلَّمُ في ذلك الِاخْتِيَارِ كما ذَكَرْنَا، فيُؤَدِّي إلى «التَّسَلْسُلِ» أو «الْاِضْطِرَارِ»، و«التَّسَلْسُلُ» بَاطِلٌ-، فثَبَتَ أَنَّه «اضْطِرَارِيٌّ»، و«الْاِضْطِرَارِيُّ»: لا يُوصَفُ بِـ«الْحُسْنِ» و«الْقُبْحِ» اتِّفَاقًا.

[مَعْنَيَا «الْمَصْدَرِ»]

إنَّ «**الْفِعْلَ**»:

أ- يُرَادُ به: «الْمَعْنَى الذي وُضِعَ "الْمَصْدَرُ" بِإِزَائِه»،

ب- ويُمْكِنُ أنْ يُرَادَ به: «الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بالْمَصْدَرِ».

[تطبيقُ مَعْنَيَي «الْمَصْدَرِ» على مثالٍ]

فإنَّه إذا تَحَرَّكَ زَيْدٌ: فقد قَامَت «**الْحَرَكَةُ**» بزَيْدٍ، فَ:

ب- إنْ أُرِيدَ بـ«الْحَرَكَةِ» «"الْحَالَةُ" التي تكونُ لِـ"الْمُتَحَرِّكِ" في أيِّ جُزْءٍ يُفْرَضُ من أجزاءِ الْمَسَافَةِ»: فهي المعنَى الثاني،

أ- وإنْ أُرِيدَ بها «إِيقَاعُ تلك "الْحَالَةِ"»: فهي المعنَى الأوَّلُ.

[مَعْنَيَا «الْمَصْدَرِ» باعتبارِ الْوُجُودِ في الخارجِ وعَدَمِ الْوُجُودِ فيه]

ب- والمعنَى الثاني: مَوْجُودٌ في الخارجِ،

أ- أمَّا الْأَوَّلُ: فأَمْرٌ يَعْتَبِرُه العقلُ، ولا وُجُودَ له في الْخَارِجِ:

١- إذْ لَوْ كَانَ: لَكَانَ لَهُ مُوقِعٌ، ثُمَّ «إِيقَاعُ ذلك الْإِيقَاعِ» يَكُونُ وَاقِعًا، ... إلَى ما لا يَتَنَاهَى، فيَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ» في طَرَفِ «الْمَبْدَأِ» في «الْأُمُورِ الْوَاقِعَةِ في الْخَارِجِ»، وهو مُحَالٌ،

٢- ولِأَنَّه يَلْزَمُ: «أَنَّه إذا أَوْقَعَ الْفَاعِلُ شَيْئًا وَاحِدًا: فقد أَوْجَدَ أُمُورًا غَيْرَ مُتَنَاهِيَةٍ»، وهذا بَدِيهِيُّ الِاسْتِحَالَةِ،

٣- عَلَى أَنَّ «كَوْنَ "الْإِيقَاعِ" أَمْرًا غَيْرَ مَوْجُودٍ في الْخَارِجِ»: أَظْهَرُ على مَذْهَبِ **الْأَشْعَرِيِّ**[١]، فإنَّ «التَّكْوِينَ» عِنْدَهُ: أَمْرٌ غَيْرُ مَوْجُودٍ في الْخَارِجِ.

---

[١] **الأشعري**: أبو الحسن علي بن إسماعيل بن أبي بِشْرٍ إسحاق بن سالم الأشعري البصري (٢٦٠-٣٢٤هـ/٨٧٤-٩٣٦م).
انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص٢٦٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٤٠٥؛ İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", **DİA**, XI, 444-447.

(٢)

شَرْحُ التَّلْوِيحِ
عَلَى التَّوْضِيحِ لِمَتْنِ التَّنْقِيحِ

أَلَّفَه:

سَعْدُ الدِّينِ مَسْعُودُ بنُ فَخْرِ الدِّينِ عُمَرَ بنِ بُرْهَانِ الدِّينِ عَبْدِ اللهِ الْهَرَوِيُّ الْخُرَاسَانِيُّ التَّفْتَازَانِيُّ

(٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

سعد الدين التفتازاني

هو سَعْدُ الدِّينِ مَسْعُودُ بنُ فَخْرِ الدِّينِ عُمَرَ بنِ بُرْهَانِ الدِّينِ عَبْدِ اللهِ الْهَرَوِيُّ الْخُرَاسَانِيُّ التَّفْتَازَانِيُّ (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م).

من تصانيفه:

١- «**حاشية على الكشاف / شرح الكشاف**»، في التفسير؛

٢- و«**المقاصد**»، ٣- و شرحه: «**شرح المقاصد**»، ٤- و«**شرح العقائد**»، ٥- و«**تهذيب المنطق والكلام**»، في العقائد والكلام؛

٦- و«**التلويح إلى كشف حقائق التنقيح**»، ٧- و«**حاشية على شرح مختصر منتهى السول والأمل**»، في أصول الفقه؛

٨- و«**شرح تلخيص الجامع الكبير**»، ٩- و«**مفتاح الفقه**»، في فروع الفقه؛

١٠- و«**تهذيب المنطق والكلام**»، ١١- و«**شرح الشمسية في المنطق**»، ١٢- و«**ضابطة إنتاج الأشكال**»، في المنطق؛

١٣- و«**شرح تصريف الزنجاني**»، في الصرف؛

١٤- و«**الإرشاد / إرشاد الهادي**»، ١٥- و«**التركيب الغريب والترتيب العجيب / التركيب الجليل**»، ١٦- و«**الإصباح في شرح ديباجة المصباح**»، ١٧- و«**التحقيق حاشية الضوء**»، في النحو؛

١٨- و«**المطول**»، ١٩- و«**المختصر**»، ٢٠- و«**شرح المفتاح**»، في البلاغة؛

٢١- و«**النعم السوابغ**»، ٢٢- و«**نامه**» -بالفارسية-، في الأدب.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢م، ج٧، ص٢١٩؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XL, 299-308.

مصدر النص:

(ط) التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥-١٧٦ (**فصلٌ: لا بُدَّ للمأمورِ به من الْحُسْنِ**).

قال التفتازاني:

... فَلِهذا قال **الْمُصَنِّفُ** رَحِمَه اللهُ تعالى: «إنَّهم لم يُورِدُوا على مُقَدِّمَاتِه "مَنْعًا" **يُعْتَدُّ** به، وإِنَّه قد خَفِيَ مَنْشَأُ الْغَلَطِ في هذا الدَّلِيلِ على كِلَا **الْفَرِيقَيْنِ** -أَعْنِي: أ- الَّذِينَ يَعْتَقِدُونَه "يَقِينِيًّا"، ب- والَّذِينَ لا يَعْتَقِدُونَه "يَقِينِيًّا"-».

والْمُصَنِّفُ رَحِمَه اللهُ تعالى:

أ- أَوْرَدَ «الْمَنْعَ»:

١- على «الْمُقَدِّمَةِ» الْقَائِلَةِ بِـ«أَنَّه إنْ تَوَقَّفَ على "مُرَجِّحٍ": يَجِبُ "وُجُودُ الْفِعْلِ" عندَ "وُجُودِ الْمُرَجِّحِ"»: «إنْ أُرِيدَ بِـ"الْفِعْلِ" "الْحَالَةُ الْحَاصِلَةُ بِالْإِيقَاعِ"، كما لِـ"الْمُتَحَرِّكِ" في كُلِّ جُزْءٍ من أَجْزَاءِ الْمَسَافَةِ»،

٢- وعلى «الْمُقَدِّمَةِ» الْقَائِلَةِ بِـ«أَنَّه إذا وَجَبَ عندَ "وُجُودِ الْمُرَجِّحِ": لا يَكُونُ "اخْتِيَارِيًّا"»: «إنْ أُرِيدَ بِـ"الْفِعْلِ" نَفْسُ "الْإِيقَاعِ"»،

ب- وبَنَى تَحْقِيقَ ذلك على «**أَرْبَعِ مُقَدِّمَاتٍ**».

قولُه: (**الْمُقَدِّمَةُ الْأُولَى**)

[«الْمَعْنَى الحاصلُ بالْمَصْدَرِ»]

إنَّ كَثِيرًا من «**الْمَصَادِرِ**»: مِمَّا يَحْصُلُ به لِلْفَاعِلِ «مَعْنًى ثَابِتٌ قَائِمٌ بِهِ»،

كَمَا إذا:

أ- قَامَ، فحَصَلَ له «**هَيْئَةٌ**» هي: «الْقِيَامُ»،

ب- أو تَسَخَّنَ، فحَصَلَ له «**صِفَةٌ**» هي: «الْحَرَارَةُ»،

ج- أو تَحَرَّكَ، فحَصَلَ له «**حَالَةٌ**» هي: «الْحَرَكَةُ».

[مَعْنَيَا «الْمَصْدَرِ»]

فَلَفْظُ «**الْفِعْلِ**» -وكَثِيرٌ من «صِيَغِ الْمَصَادِرِ»-:

أ- قد يُطْلَقُ على نَفْسِ «إِيقَاعِ الْفَاعِلِ ذلك الْأَمْرَ»، وهو: «**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ**»، ويُسَمَّى: «**تَأْثِيرًا**»،

١- كَـ«إِحْدَاثِ "الْحَرَكَةِ" وإِيجَادِها في ذَاتِ الْمُوقعِ والْمُحْدِثِ»، فإِنَّه «تَحَرُّكٌ»،

-لا: كَـ«إِيقَاعِ "الْحَرَكَةِ" في جِسْمٍ آخَرَ»، حَتَّى يَكُونَ «تَحْرِيكًا»-،

٢- وكَـ«إِيقَاعِ "الْقِيَامِ" -أو "الْقُعُودِ"- في ذَاتِه».

ب- وقد يُطْلَقُ على «"الْوَصْفِ" الْحَاصِلِ لِلْفَاعِلِ بذلك الْإِيقَاعِ»، وهو: «**الْمَعْنَى الْحَاصِلُ من الْمَصْدَرِ**»، ويَكُونُ: ١- «**وَضْعًا**»[1]، كَـ«الْقِيَامِ»، ٢- أو «**كَيْفِيَّةً**»، كَـ«الْحَرَارَةِ»، أو غَيْرَ ذلك، كَـ«"الْحَالَةِ" الَّتِي تَكُونُ لِـ"الْمُتَحَرِّكِ" ما دام مُتَوَسِّطًا بينَ "الْمَبْدَأِ" و"الْمُنْتَهَى"».

[«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ» باعتبارِ «الحقيقةِ» و«الوجودِ»]

وَالْأَوَّلُ:

أ- حَقِيقَةُ مَعْنَى «الْمَصْدَرِ»، وهو الْجُزْءُ من مَفْهُومِ «"الْفِعْلِ"[2]».

ب- وهو: «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ»، لا وُجُودَ له في الْخَارِجِ، لِوُجُوهٍ ثَلَاثَةٍ:

١- **الْأَوَّلُ**: أنَّه لو كَانَ مَوْجُودًا: لَكَانَ له مُوقِعٌ، فيَكُونُ لَهُ إِيقَاعٌ، وهكذا ... إلى غَيْرِ النِّهَايَةِ، وكُلُّ «إِيقَاعٍ»: مَعْلُولٌ لِـ«إِيقَاعِهِ» والتَّقْدِيرُ «أنَّ "الْإِيقَاعَاتِ" أُمُورٌ مَوْجُودَةٌ»، فيَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ» في جَانِبِ «الْمَبْدَأِ» -أي: «الْعِلَّةِ»- في «أُمُورٍ مَوْجُودَةٍ في الْخَارِجِ» -على ما هو الْمَفْرُوضُ-،

-لا: في «أُمُورٍ اعْتِبَارِيَّةٍ» حَتَّى يَنْقَطِعَ بِـ«انْقِطَاعِ الْاعْتِبَارِ»، أو بِـ«كَوْنِ "إِيقَاعِ الْإِيقَاعِ" عَيْنَ "الْإِيقَاعِ"»، كما في «لُزُومِ اللُّزُومِ» و«إِمْكَانِ الْإِمْكَانِ»-.

وإنَّمَا قَالَ: «في الْمَبْدَأِ»، لِأَنَّ «اسْتِحَالَةَ "التَّسَلْسُلِ" في جَانِبِ "الْعِلَّةِ"»: مِمَّا قَامَ عليه الْبُرْهَانُ، ووَقَعَ عليه الْاتِّفَاقُ، بِخِلَافِ «جَانِبِ "الْمَعْلُولِ"»، فإِنَّهُ لا بُرْهَانَ عليه -و«بُرْهَانُ التَّطْبِيقِ»: لَيْسَ بِتَامٍّ، على ما عُرِفَ في «**عِلْمِ الْكَلَامِ**»-.

---

[1] (ط): «وصفا» بدل «وضعا».

[2] (ط): «"الفعلِ" الاصطلاحيّ» بدل «"الفعلِ"».

٢- **الثَّانِي**: أَنَّه يَلْزَمُ عندَ «إيجَادِ الْفَاعِلِ شَيْئًا» أَنْ يُوجَدَ «أُمُورٌ مُتَحَقِّقَةٌ غَيْرُ مُتَنَاهِيَةٍ» -هي: «الْإِيقَاعَاتُ الْمُتَرَتِّبَةُ»-، وبَدِيهَةُ الْعَقْلِ قَاطِعَةٌ بِاسْتِحَالَةِ ذلك.

ولا يَخْفَى: أَنَّهُ يَلْزَمُ لو كَانَ «إيقَاعُ الْإِيقَاعِ» أَيْضًا فِعْلَه.

أَمَّا لو أَوْجَدَ شَيْئًا بِإِيقَاعِهِ، وكَانَ إيقَاعُهُ بِإِيقَاعِ فَاعِلٍ آخَرَ -كَالْبَارِي تعالى-: فلا يَلْزَمُ ذلك.

وإِذَا انْتَهَى إلى «إِيقَاعٍ قَدِيمٍ» -كَ«"الْوَصْفِ" الَّذِي يُسَمَّى: "تَكْوِينًا"»-: لم يَلْزَمِ التَّسَلْسُلُ أَيْضًا.

٣- **الثَّالِثُ** -وهو «جَوَابٌ إِلْزَامِيٌّ»-: أَنَّ «الْإِيقَاعَ» مَعْنَاه: «التَّكْوِينُ»، ومَذْهَبُ **الْأَشْعَرِيِّ**: «أَنَّه لَيْسَ من "الصِّفَاتِ الْمَوْجُودَةِ في الْخَارِجِ"» -على ما تَقَرَّرَ في «**عِلْمِ الْكَلَامِ**»-.

و«الْإِلْزَامُ» لَيْسَ بِتَامٍّ، لِأَنَّ مَذْهَبَ **الْأَشْعَرِيِّ**: «أَنَّ "التَّكْوِينَ": لَيْسَ صِفَةً حَقِيقَةً أَزَلِيَّةً مُغَايِرَةً لِـ"الْقُدْرَةِ"»، ولا يَلْزَمُ من ذلك «نَفْيُ "التَّكْوِينِ" الْحَادِثِ عندَ تَعَلُّقِ "الْقُدْرَةِ" و"الْإِرَادَةِ" لِـ"وُجُودِ الشَّيْءِ"».

بَلِ: الْعُمْدَةُ في إِثْبَاتِ هذا الْمَطْلُوبِ: هُوَ «لُزُومُ التَّسَلْسُلِ في "الْإِيقَاعَاتِ"»، ويَمْتَنِعُ انْتِهَاؤُهُ إلى «إِيقَاعٍ قَدِيمٍ»، لِأَنَّه يَسْتَلْزِمُ «قِدَمَ الْحَادِثِ»، ضَرُورَةَ «أَنَّه لا يُتَصَوَّرُ "إِيقَاعٌ" -بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"- مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ يَقَعُ بِهِ».

(٣)

عَيْنُ الْأَعْيَانِ

(كِتَابُ تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ)

أَلَّفَه:

الْمَوْلَى شَمْسُ الدِّينِ مُحَمَّدُ بنُ حَمْزَةَ بنِ مُحَمَّدٍ الْفَنَارِيُّ

(٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

المولى الفناري

هو الْمَوْلَى شَمْسُ الدِّينِ مُحَمَّدُ بنُ حَمْزَةَ بنِ مُحَمَّدٍ الْفَنَارِيُّ (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م).

من تصانيفه:

١ - «**عين الأعيان**»، ٢- و«**تعليقات على أوائل الكشاف**»، في التفسير؛

٣- و«**فصول البدائع**»، في أصول الفقه؛

٤- و«**شرح الفرائض السراجية**»، ٥- و«**شرح تلخيص الجامع الكبير**»، ٦- و«**شرح فقه الكيداني**»، في فروع الفقه؛

٧- و«**مصباح الأنس بين المعقول والمشهود في شرح مفتاح الغيب**»، ٨- و«**شرح ديباجة المثنوي**»، ٩- و«**تحقيق حقائق الأشياء ودقائق العلوم والآراء**»، ١٠- و«**تعليقة على اصطلاحات الصوفية**»، في التصوف؛

١١- و«**الفوائد الفنارية / شرح إيساغوجي**»، في المنطق؛

١٢- و«**عويصات الأفكار في اختبار أولي الأبصار**»، ١٣- و«**العشرون قطعة في العشرين علما**»، في أُنموذج العلوم؛

١٤- و«**حاشية على الضوء**»، في النحو؛

١٥- و«**أساس الصرف في علم التصريف**»، في الصرف.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢م، ج٦، ص١١٠؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXX, 245-248.

مصدر النص:

المولى الفناري، المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م)، **عين الأعيان** (**كتاب تفسير الفاتحة**)، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨.

قال المولى الفناري:

ثم لَنَا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي:

أنَّ «**الْحَمْدَ**» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ:

أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»،

ويُسَمَّى: «**مَصْدَرًا**».

ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلَّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»،

كـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»،

وتُسَمَّى: «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**».

وتلك «**الْهَيْئَةُ**»:

١- لِـ«الْفَاعِلِ» فقطْ في «اللازمِ»،

كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ».

٢- أو لِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»،

كَـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم:

«الْمَصْـــدَرُ الْمُتَعَدِّي»: أ- قد يكونُ «مَصْـــدَرًا لِلْمَعْلُومِ»، ب- وقد يكونُ «مَصْـــدَرًا لِلْمَجْهُولِ».

يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»،

وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

فأَقُولُ:

أ- ليس المرادُ بِـ«**الْحَمْدِ**» -الْمَحْكُومِ عليه بِـ«أنَّه لِلّٰهِ»- هو:

١- نَفْسَ «الْمَصْدَرِ»، إذْ لا قِيَامَ له بدُونِ «الْمُنْتَسِبَيْنِ»، فكيف يَخْتَصُّ بأَحَدِهما؟!

٢- ولا: «الْحَامِدِيَّةَ»، وذلك ظاهرٌ.

ب- بل: «الْمَحْمُودِيَّةُ».

وبذلك يَتَحَقَّقُ: أنَّ «لَامَ الْاِخْتِصَاصِ» في مَوْقِعِه، وليس هو «"اللَّامَ" الذي يَقَعُ صِلَةً لِـ"الْحَمْدِ"» في قولِنا: «أَعْجَبَنِي حَمْدُ زَيْدٍ لِعَمْرٍو».

وبه يَتَحَقَّقُ: أنْ ليس أصلُه «نَحْمَدُ الْحَمْدَ لِلّٰهِ» -كما وَقَعَ في «**الْكَشَّافِ**»[1]-. على أنَّ التَّقْدِيرَ مُسْتَغْنًى عنه.

وهذا: «**تَحْقِيقٌ**» لا يُوجَدُ في كلامِ **الْقَوْمِ**.[2]

---

[1] انظر: الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي الزمخشري (٤٦٧-٥٣٨هـ/١٠٧٥-١١٤٤م)، **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل**، (رتبه وضبطه وصححه: مصطفى حسين أحمد)، ط٣، القاهرة: دار الريان، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م، ج١، ص٩، حيث قال:

وارتفاعُ ﴿الْحَمْدُ﴾: بالابتداءِ، وخبرُه: الظرفُ الذي هو ﴿لِلّٰهِ﴾ [سورة الفاتحة: ٢/١].

وأصلُه: النصبُ -الذي هو قراءةُ **بعضِهم**- بإضمارِ فِعْلِه على أنَّه من «الْمَصَادِرِ التي تَنْصِبُها **العربُ** بأفعالٍ مُضْمَرَةٍ في معنَى الإخبارِ» -كقولِهم: «شُكْرًا»، و«كُفْرًا»، و«عَجَبًا»، وما أَشْبَهَ ذلك، ومنها: «سُبْحَانَكَ»، و«مَعَاذَ اللهِ»-، يُنَزِّلُونَها منزلةَ أفعالِها ويَسُدُّونَ بها مَسَدَّها، لذلك لا يَسْتَعْمِلُونَها معها ويَجْعَلُونَ استعمالَها كَـ«الشريعةِ الْمَنْسُوخَةِ».

و«الْعَدْلُ بها عن "النَّصْبِ" إلى "الرَّفْعِ على الابتداءِ"»: للدَّلَالَةِ على ثَبَاتِ المعنى واستقرارِه. ومنه قوله تعالى: ﴿قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ﴾ [سورة هود: ٦٩/١١]، رُفِعَ «السَّلَامُ» الثاني للدلالةِ على «أنَّ **إبراهيمَ** عليه السلامُ حَيَّاهم بتَحِيَّةٍ أَحْسَنَ من تَحِيَّتِهم»، لأنَّ «الرَّفْعَ» دَالٌّ على معنَى «ثَبَاتِ السلامِ لهم»، دُونَ «تَجَدُّدِه وحُدُوثِه». والمعنَى: «نَحْمَدُ اللهَ حَمْدًا»، ولذلك قِيلَ: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ [سورة الفاتحة: ٥/١]، لأنَّه بيانٌ لِـ«حَمْدِهم له»، كأنَّه قِيلَ: «كيف تَحْمَدُونَ؟»، فقِيلَ: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ ...﴾.

[2] انظر: المولى الفناري، **فصول البدائع في أصول الشرائع**، (تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م، ج١، ص١٨٧، حيث قال:

الثالثة: «الْفِعْلُ»: أ- قد يُرَادُ به «مَعْنَى الْمَصْدَرِ»، كـ«الْحَرَكَةِ» لِـ«قَطْعِ الْمَسَافَةِ»، ب- وقد يُراد به «الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»، كـ«هي» لِـ«الْحَالَةِ التي يكونُ الْمُتَحَرِّكُ عليها في كلِّ جزءٍ من المَسافة»، وهي أَثَرُ الأوَّل. ب- ولا شكَّ: أنَّ الثَّانِيَ موجودٌ. أ- واخْتُلِفَ في الأوَّل -وهو: «إِيقَاعُ تلك الحالةِ»-، ف: ١- قِيلَ: «ليس بموجودٍ، ...»، ٢- وقيل: «موجودٌ، ...».

(٤)

رِسَالَةٌ
فِي بَيَانِ الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ

أَلَّفَها:

مُحَمَّد أَمِين بْنُ مَحْمُودٍ الْحُسَيْنِيُّ الْخُرَاسَانِيُّ الْبُخَارِيُّ الْمَكِّيُّ

الشهيرُ بـ«أَمِير پَادِشَاه»

(ت بعد ٩٨٧هـ/١٥٧٩م)

رَحِمَه الله تعالى

حَقَّقَها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

أمير پادشاه

هو مُحَمَّد أَمِين بْنُ مَحْمُودٍ الْحُسَيْنِيُّ الْخُرَاسَانِيُّ الْبُخَارِيُّ الْمَكِّيُّ الشهيرُ بـ«أَمِير پَادِشَاه» (ت بعد ٩٨٧هـ/١٥٧٩م).

من تصانيفه:

١- «**تفسير سورة الفتح**»، ٢- و«**حاشية على أنوار التنزيل وأسرار التأويل**»، ٣- و«**رسالة في الأسئلة التي أرسلت من مكة إلى الهند**»، ٤- و«**رسالة في هل البسملة من السور أم لا؟**»، في التفسير وعلوم القرآن؛

٥- و«**شرح ألفية العراقي**»، في علوم الحديث؛

٦- و«**تيسير التحرير**»، ٧- و«**نجاح الوصول إلى علم الأصول**»، في أصول الفقه؛

٨- و«**شرح السراجية**»، ٩- و«**رسالة فريدة في اقتداء الحنفية بالشافعية**»، ١٠- و«**رسالة في بيان أن الحج المبرور يكفر الذنوب**»، في فروع الفقه؛

١١- و«**ترجمة فصل الخطاب**»، في التصوف؛

١٢- و«**مختصر تاريخ الخلفاء**»، في التاريخ؛

١٣- و«**رسالة في بيان الحاصل بالمصدر**»، ١٤- و«**الفريدة في تحقيق حرف "قد"**»، في العلوم اللغوية.

انظر:

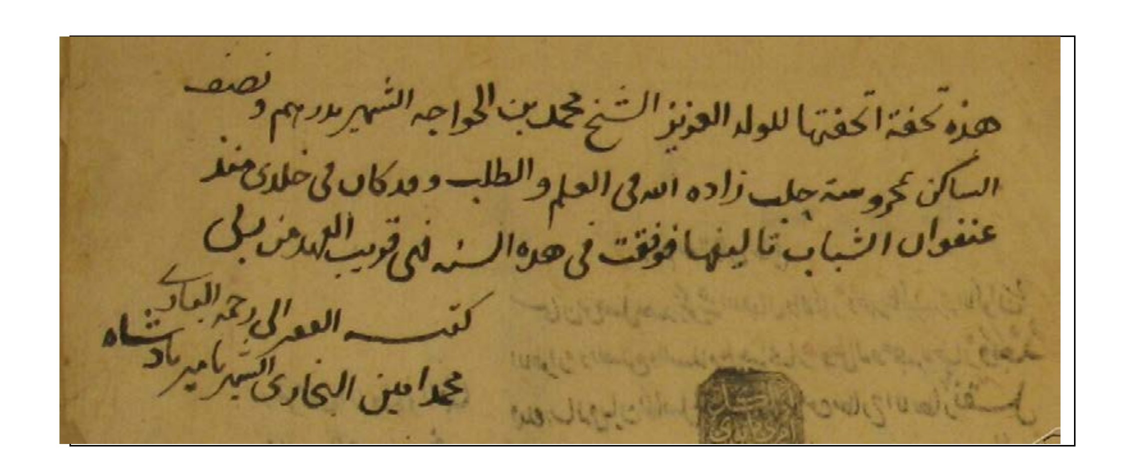
خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢م، ج٦، ص٤١؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص١٤٨؛ Ferhat Koca, “Emîr Pâdişah”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XI, 143-144؛ حسين عيدان مطر الشمري، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر - تأليف العلامة محمد أمين بن محمود البخاري المكي المعروف بـ"أمير بادشاه" (ت حوالي ٩٨٧هـ)»، العراق-النجف الأشرف: **مجلة الكلية الإسلامية الجامعة**، ٢٠١٨م، المجلد: ١٣، العدد: ٤٧، ص٥٨٥-٦٢٧.

مصدر النص:

(ح) : النسخة المحفوظة في قسم **فاضل أحمد پاشا** بمكتبة **كوپريلي**، رقمها: ١٥٨٢ (ق ٢٥٧ب-٢٦٠أ).
وهي نسخة من نسخ **المؤلف** -على غالب الظن-، وعلى ظهرها: أنه أتحف الرسالة -أو هذه النسخة منها- **لمحمد بن الحسين الحلبي** الشهير بـ«**ابن درهم ونصف**»، ويبدو أنها «**النسخة الأخيرة**» للرسالة، لأن فيها بعض زيادات وتغييرات من قِبَلِ **المؤلف** -وضعناها بين {}-.

(ص) : النسخة المحفوظة في المكتبة **المركزية بجامعة الملك فيصل**، رقمها: ؟؟؟ (ق ٢٠٩ب-٢١٣ب).
وهي النسخة التي فرغ من نسخها تلميذ المؤلف **أحمد بن محمد الخطيب بالحرم النبوي الشريف** الشهير بـ«**الخفاجي**» صَبِيحَةَ الْأَرْبِعَاءِ خامسَ شَوَّالٍ المباركِ سنةَ ١٠٠٣ [٥ شوال ١٠٠٣هـ/١٣ حزيران-يونيو ١٥٩٥م]، ويبدو أنها نُسخت من «**النسخة الأولى**» للرسالة، لأنها ليست فيها زيادات **المؤلف** وتغييراته.

على ظهر النسخة المحفوظة في قسم **فاضل أحمد پاشا** بمكتبة **كوپريلي** (ح)، رقمها: ١٥٨٢ (ق٢٥٧أ)، بخط **المؤلف**:

هذه تُحْفَةٌ أَتْحَفْتُها لِلْوَلَدِ العزيزِ الشيخ مُحَمَّدِ بنِ الْخَواجَه الشهيرِ بـ«دِرْهَمٍ ونِصْفٍ»[(١)]، الساكنِ بمَحروسةِ حَلَب، زَادَهُ اللهُ في الْعِلْمِ والطَّلَبِ، وقد كان في خَلَدِي منذُ عُنْفُوَانِ الشَّبَابِ تأليفُها، فوُفِّقْتُ في هذه السَّنَةِ، فهي قَرِيبُ العهدِ من رَبِّي.

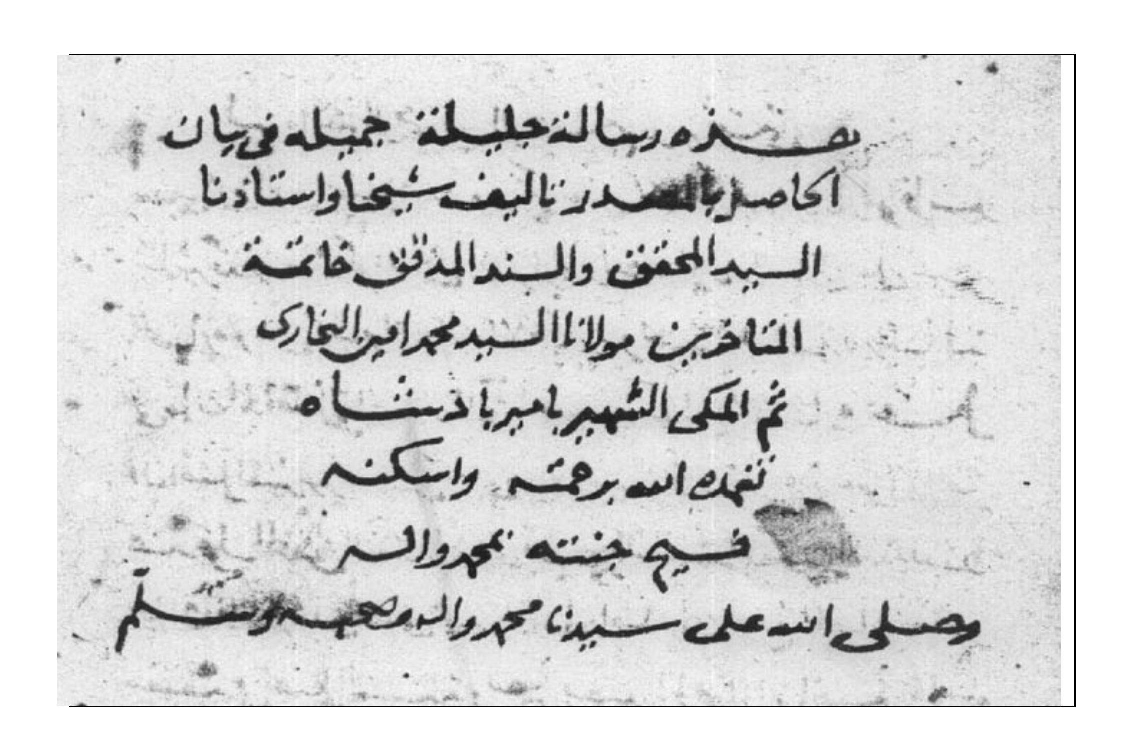
كَتَبَه الفقيرُ إلى رحمةِ الْبَارِي،

مُحَمَّد أَمِين الْبُخَارِيُّ، الشَّهِيرُ بـ«أَمِير بَادِشَاه».

---

(١) **ابن درهم ونصف**: هو شمس الدين محمد بن حسين بن علي بن أبي بكر بن علي الأسدي الحلبي الحنفي، المشهور بِـ«ابن درهم ونصف» (٩٣٦-بعد ٩٧٨هـ/١٥٢٩-بعد ١٥٧٠م). انظر: ابن الحنبلي، أبو عبد الله رضي الدين محمد بن إبراهيم بن يوسف الحلبي (٩٠٨-٩٧١هـ/١٥٠٢-١٥٦٣م)، **در الحبب في تاريخ أعيان حلب**، (حقّقه: محمود حمد الفاخوري-يحيى زكريا عبّارة)، دمشق: منشورات وزارة الثقافة، ١٩٧٣م، ج٢/١، ص٣٨٦-٣٩٣، رقم الترجمة: ٥٢٨؛ نجم الدين الغزّي، أبو المكارم نجم الدين محمد بن محمد الغزّي (٩٧٧-١٠٦١هـ/١٥٧٠-١٦٥١م)، **الكواكب السائرة بأعيان المائة العاشرة**، (وضع حواشيه: خليل منصور)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م، ج٣، ص٥١-٥٢، رقم الترجمة: ١٢٥٦؛ ابن العماد، أبو الفلاح شهاب الدين عبد الحيّ بن أحمد بن محمد الصالحي الدمشقي الحنبلي (١٠٣٢-١٠٨٩هـ/١٦٢٣-١٦٧٩م)، **شذرات الذهب في أخبار من ذهب**، (حقّقه وعلّق عليه: محمود الأرناؤوط)، ط١، دمشق: دار ابن كثير، ١٤١٤هـ/١٩٩٣م، ج١٠، ص٥١٥ (وقائع سنة ٩٦٨هـ). لم يذكر في المصادر تاريخ وفاته، ولكن ذكرناه انطلاقًا من تاريخ تأليف هذه الرسالة.

وعلى ظهر النسخة المحفوظة في **المكتبة المركزية بجامعة الملك فيصل** (ص)، رقمها: ؟؟؟ (ق٢٠٩أ)، بخط تلميذ المؤلف **أحمد بن محمد الخطيب بالحرم النبوي الشريف** الشهير بـ«**الْخَفَاجِيّ**»[1]:

هذه رسالة جليلة جميلة في بيان
الحاصل بالمصدر تاليف شيخنا واستاذنا
السيد المحقق والسند المدقق خاتمة
المتاخرين مولانا السيد محمد امين البخاري
ثم المكي الشهير بامير بادشاه
تغمده الله برحمته واسكنه
فسيح جنته بمحمد واله
وصلى الله على سيدنا محمد واله وصحبه وسلم

هذه رسالةٌ جليلةٌ جميلةٌ، في بيانِ
الحاصلِ بالمصدرِ، تأليفُ شَيْخِنا وأستاذِنا،
السّيِّدِ المُحقِّقِ، والسَّنَدِ المُدقِّق، خاتمةِ
المُتأخِّرين، مولانا السَّيِّدِ مُحَمَّد أَمِين، الْبُخَارِيِّ
ثم الْمَكِّيِّ، الشهيرِ بـ«أَمِير بَادِشَاه»
تَغَمَّدَه اللهُ برَحْمَتِه، وأَسْكَنَه
فَسِيحَ جَنَّتِه، بمُحَمَّدٍ وآلِه،
وصَلَّى اللهُ على سَيِّدِنا مُحَمَّدٍ وآلِه وصَحْبِه وسَلَّمَ.

---

[1] **الخفاجي**: أحمد بن محمد الخطيب بالحرم النبوي الشريف الشهير بـ«الخفاجي» (ت بعد ١٠٣٠هـ/١٦٢١م). انظر: صلاح محمد الخيمي، **فهرس مخطوطات دار الكتب الظاهرية**، دمشق ١٤٠٤هـ/١٩٨٤م، ج٣، ص٤٢٤.

[مقدمة الْمُؤَلِّف]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ[1]

سُبْحَانَ مَنْ حَصَلَ بِمَصْدَرِ تكْوِينِهِ الْأَفْعَالُ وَالْآثَارُ، وَظَهَرَ بِتَأْثِيرِ قُدْرَتِهِ الْأَكْوَانُ فِي الْأَطْوَارِ، وَالصَّلَاةُ[2] وَالسَّلَامُ عَلَى نَبِيِّهِ الْمُخْتَارِ، وَعَلَى آلِهِ {وَصَحْبِهِ}[3] الْأَخْيَارِ.

وبعدُ:

فهذه: «**رسالةٌ في بيانِ الحاصلِ بالمصدرِ**»، الذي هو من مَطَارِحِ الْأَنْظَارِ {ومَزَالِقِ الْأَفْكَارِ، أَلَّفَها العبدُ الضعيفُ **مُحَمَّد أَمِين الْبُخَارِيُّ** الشهيرُ بـ«**أَمِير پَادِشَاه**»}[4].

---

[1] (ص): «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ، وبه ثِقَتِي» بدل «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ».

[2] (ح)، (ص): «والصلوةُ» بدل «والصلاةُ».

[3] (ص): «وأصحابِه» بدل «وصَحْبِه».

[4] (ص): بدون «ومَزَالِقِ الْأَفْكَارِ، أَلَّفَها العبدُ الضعيفُ **مُحَمَّد أَمِين الْبُخَارِيُّ** الشهيرُ بِـ"**أَمِير پَادِشَاه**"».

[نَقْلُ الْمُؤَلِّفِ آرَاءَ الْمَوْلَى الْفَنَارِيِّ في «مَعَانِي الْمَصْدَرِ»]

نَقَلَ الفاضلُ المشهورُ **حَسَنْ چَلَبِي**[١] في «**حَاشِيَةِ الْمُطَوَّلِ**» عن **بعضِ الْأَفَاضِلِ**[٢] -عندَ قَوْلِ **الْمُحقِّقِ التَّفْتَازَانِيِّ**[٣] في تفسيرِ «التَّعْقِيدِ»: «أيْ: "كَوْنُ الكلامِ مُعَقَّدًا"، على أنَّ "المصدرَ" من "الْمَبْنِيِّ للمفعولِ"»[٤]- ما حَاصِلُه:

أ- أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: ١- حَقِيقَةً في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، وتُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ٢- ومَجَازًا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" أو "حِسِّيَّةً"-»: (أ) للفاعلِ في «اللَّازِمِ»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ»، (ب) وله وللمفعولِ في «الْمُتَعَدِّي»، كَـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ».

ب- وأنَّ قولَهم في «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي»: «١- قد يكونُ "مَبْنِيًّا للفاعلِ"، ٢- وقد يكونُ "مَبْنِيًّا للمفعولِ"»: تَسَامُحٌ، يَعْنُونَ بهما: «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الحاصلِ بالمصدرِ"».

ج- {واستعمالُه فيه: لا على سبيلِ الحقيقةِ، وإلَّا: كَانَ}[٥] كلُّ مصدرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قَائِلَ به.[٦] **انتهى**.

---

(١) **حسن چلبي**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", **DİA**, XVI, 313-315.

(٢) **بعض الأفاضل**: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", **DİA**, XXX, 245-248.

(٣) **المحقق التفتازاني**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, XL, 299-308.

(٤) انظر: التفتازاني، **مطول على التلخيص** (وبهامشه: **حاشية السيد على المطول**)، إستانبول: مطبعة الحاج محرم أفندي البوسنوي، ١٣١٠هـ، ص٢١.

(٥) (ص): «واستعمالُ "المصدرِ" في "الحاصلِ بالمصدر": استعمالُ "الشيءِ" في "لازمِ معناه"، لأنَّه لو كان استعمالُه فيه على سبيلِ الحقيقةِ: كَانَ» بدل «واستعمالُه فيه: لا على سبيلِ الحقيقةِ، وإلَّا: كَانَ». وبهامش (ص): «"واستعمالُه فيه: لا على سبيلِ الحقيقةِ، وإلَّا: كَانَ كلُّ". (**نخ**)».

(٦) انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

> ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

[تمهيدُ المُؤَلِّف لِنَقْدِ آراءِ الْمَوْلَى الْفَنَارِيّ في «مَعَانِي الْمَصْدَرِ»]

وصَرَّحَ السَّيِّدُ السَّنَدُ[1] بِ:

أنَّ: أ- «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ»: هو «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ» -أيْ: «الْأَثَرُ»-، لا: «الْمَصْدَرُ» الذي هو: «التَّأْثِيرُ»، ب- وإطلاقَ «الْمَصْدَرِ» على «الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ»: بضَرْبٍ من «الْمُسَامَحَةِ»، وعَدَمِ التَّمْيِيزِ بين «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ».[2] **انتهى**. [ص٢١٠أ]

ومُقْتَضَى كلامِ **السَّيِّدِ** -وقد صَرَّحَ به **غيرُه** {كما سيَأْتِي}[3]-: «أنَّ صِيَغَ "المَفعولِ المُطلقِ"

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازمِ»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

وانظر: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيۀ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤.

[1] بهامش (ص): «هو: **مولانا نور الدين علي** قُدِّسَ سِرُّه. **(منه)**».

السيد السند: أبو الحسن علي بن محمد بن علي السيد الشريف الجرجاني (٧٤٠-٨١٦هـ/١٣٤٠-١٤١٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥١٥-٥١٦؛ Sadreddin Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerif”, **DİA**, VIII, 134-136.

[2] انظر: السيد الشريف الجرجاني، **تعليقات السيد على شرح الكافية للرضي**، (بهامش: **شرح الكافية للرضي**)، إستانبول: الشركة الصحافية العثمانية، ١٣١٠هـ، ج١، ص١١٣، حيث قال:

قولُه: (**قَدَّمَ «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ»**، **لأنَّه المَفعولُ الحقيقيُّ** ...) آه جَعْلُ «الْمَفْعُولِ الْحَقِيقِيِّ» -الذي هو: «الْأَثَرُ»- عَيْنَ «الْفِعْلِ» -الذي هو: «التَّأْثِيرُ»-: بِنَاءً على «أنَّهم لا يُمَيِّزُونَ بينهما»، ولذلك حَكَمُوا بِـ«أنَّ "الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ" هو "الْمَصْدَرُ"».

وانظر: السيد الشريف الجرجاني، **حاشية على شرح مختصر المنتهى الأصولي**، (ضمنَ: عضد الدين الإيجي، **شرح مختصر المنتهى الأصولي** -مع الحواشي-)، (تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م، ج١، ص٦٤٢-٦٤٣، حيث قال:

قولُه: (**الجوابُ**: **لا نُسَلِّمُ**: **«أنَّه»** أيْ: «كلَّ واحدٍ من "الْقَتْلِ" و"الضَّرْبِ"» (**الْأَثَرُ**»» «القائمُ بالمفعولِ» (**بل: هو «تَأْثِيرُ ذلك الْأَثَرِ»** و**«التَّأْثِيرُ» قائمٌ بفاعلِهما**) إذْ لا شَكَّ: أ- أنَّ هناك «أَثَرًا»، ب- وأنَّه إنَّما يَحْصُلُ من «تَأْثِيرٍ» قطعًا، ج- وأنَّ «الْأَثَرَ» قائمٌ بالْمَفْعُولِ، و«التَّأْثِيرَ» بالْفَاعِلِ. وما ذَكَرْتُمْ إنَّما يَتِمُّ لو كان «الْقَتْلُ» -الذي اشْتُقَّ منه «الْقَاتِلُ»- عبارةً عن «الْأَثَرِ»، أمَّا إذا كان عبارةً عن «التَّأْثِيرِ»: فلا. نعم، يُطْلَقُ «الْقَتْلُ» عليه أيضًا -وهو «الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ» في قولِك: «قَتَلْتُهُ قَتْلًا»-، لَكِنَّه ليس بمَصْدَرٍ، وما قِيلَ -من «أنَّه مَصْدَرٌ»-: فمِنَ «التَّسَامُحِ» الذي لا يَضُرُّ في الْمَقَاصِدِ اللُّغَوِيَّةِ، ولا يُجْدِي التدقيقُ فيه بطَائِلٍ.

[3] (ص): «على ما سيَأْتِي» بدل «كما سيَأْتِي».

-التي هي صِيَغُ "المَصَادِرِ" بعَيْنِها-: أ- مَوْضُوعَةٌ لِـ"الْأَثَرِ" الحاصلِ بـ"تَأْثِيرِ الْفَاعِلِ" الْمُسَمَّى بلَفْظِ "الْمَصْدَرِ"، ب- كما أَنَّها مَوْضُوعَةٌ لِـ"إِيقَاعِ ذلك الْأَثَرِ"، وإِلَّا: يَلْزَمُ التَّجَوُّزُ في كلِّ "مَفْعُولٍ مُطْلَقٍ"، ولا سبيلَ إليه، لِوُجُودِ "أَمَارَةِ الْحَقِيقَةِ" -مِنْ "تَبَادُرِ معناه من غيرِ حاجةٍ إلى الْقَرِينَةِ"-».

وقد صَرَّحَ به **الْمُحَقِّقُ الرَّضِيُّ**[1] في «وَجْهِ تَقْدِيمِه على سَائِرِ الْمَفَاعِيلِ» {بقولِه}[2]:

> لأَنَّه المفعولُ الحقيقيُّ الذي أَوْجَدَه «فاعلُ الفعلِ المَذكورِ» وفَعَلَه، ولِأَجْلِ قِيَامِه به صَارَ «فَاعِلًا».[3]

هذا.

وأنتَ خَبِيرٌ بـ«أَنَّه لا يُعْقَلُ في مثلِ [ح٢٥٨أ] "الْحُسْنِ" و"الْمَوْتِ" تَأْثِيرٌ وإِيجَادٌ منه».

فإنْ قيل: «المرادُ: بيانُ حقيقةِ "ما وُجِدَ منه بتَأْثِيرِ مَنْ قَامَ به"، لا: بيانُ حقيقتِه مطلقًا».

قلنا: «مَقَامُ التعريفِ» يَأْبَى عن «التَّخْصِيصِ».

على أَنَّهم صَرَّحُوا بـ«أَنَّ "ما اشْتَمَلَ عليه الْفِعْلُ مُطْلَقًا": إِنَّما هو "التَّأْثِيرُ"»، و«أَنَّ "كَوْنَ الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ بمعناه": مَبْنِيٌّ على عَدَمِ الْفَرْقِ بين "التَّأْثِيرِ" و"الْأَثَرِ"»، فلَزِمَ: «وجودُ "التَّأْثِيرِ" و"الْأَثَرِ" في كلِّ مَصْدَرٍ جاء منه فِعْلٌ».

---

[1] **المحقق الرضي**: نجم الأئمة رضي الدين محمد بن الحسن الأستراباذي الغَرَوي السَّمْناكي (ت بعد ٦٨٨هـ/١٢٨٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٨٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢١٣-٢١٤؛ Sadrettin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", **DİA**, XXXIV, 387-388.

[2] (ص): «حيثُ قال» بدل «بقوله».

[3] انظر: رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية**، (من عمل: يوسف حسن عمر)، ط٢، بنغازي: منشورات جامعة قاريونس، ١٩٩٦م، ج١، ص٢٩٥-٢٩٦، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجبِ**: «**فَمِنْهُ: "الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ"، وَهُوَ: اسْمُ مَا فَعَلَهُ فَاعِلُ فِعْلٍ مَذْكُورٍ بِمَعْنَاهُ**»-:

> قَدَّمَ «**الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ**»، لأنَّه المَفعولُ الحقيقيُّ الذي أَوْجَدَه «فاعلُ الفعلِ المَذكورِ» وفَعَلَه، ولِأَجْلِ قِيَامِ «هذا المَفْعُولِ» به صَارَ «فَاعِلًا»، لأنَّ «ضَارِبِيَّةَ زَيْدٍ» -في قولِك: «ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا»- لأَجْلِ حُصولِ هذا الْمَصْدَرِ منه.
>
> أَمَّا «**الْمَفْعُولُ به**» -نحو: «ضَرَبْتُ زَيْدًا»-، و«**الْمَفْعُولُ فيه**» -نحو: «ضَرَبْتُ قُدَّامَكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ»-: فلَيْسَا مِمَّا فَعَلَه «فاعلُ الفعلِ المذكورِ» وأَوْجَدَه. وكذا: «**الْمَفْعُولُ معه**». وأَمَّا «**الْمَفْعُولُ له**» وإنْ كان مَفْعُولًا للفاعلِ وصَادِرًا منه، إلَّا أنَّ «فَاعِلِيَّتَه» ليستْ لقيامِ «هذا المفعولِ» به، ألا تَرَى: أنَّ «كَوْنَ الْمُتَكَلِّمِ زَائِرًا» -في قولِك: «زُرْتُكَ طَمَعًا»-: ليس لأجلِ «قيامِ الطَّمَعِ به»، بل: لأجلِ «الزِّيَارَةِ»، فبَانَ: أنَّ «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ» أَخَصُّ بـ«الْفَاعِلِ» من «الْمَفْعُولِ له»، فهو أَحَقُّ بتقديمِ ذِكْرِه.

فَالْوَجْهُ أنْ يُقَالَ: «أُرِيدَ بـ"التَّأْثِيرِ": ما يَعُمُّ: أ- "الْحَقِيقِيَّ"، ب- و"ما نُزِّلَ مَنْزِلَتَه" {في كَوْنِه}[١] نِسْبَةً بين "الفاعلِ" و"حَدَثٍ قام به" بحيثُ صار "فَاعِلًا" لأجلِ قيامِه».

[نَقْدُ الْمُؤَلِّفِ آراءَ الْمَوْلَى الْفَنَارِيِّ في «مَعَانِي الْمَصْدَرِ»]

وإذا تَمَهَّدَ هذا فنَقُولُ:

أ- إنْ أراد **الفاضلُ المَذكورُ**[٢] بـ«أَصْلِ "النِّسْبَةِ"» -في مُسَمَّى لفظِ «الْمَصْدَرِ»، أعني: «م ص د ر»- «التَّأْثِيرَ» -مُوَافِقًا [ص٢١٠ب] **لِلسَّيِّدِ**-، على أنْ تكونَ إضافةُ «الْأَصْلِ» إليه «بَيَانِيَّةً»:

لا تكونُ مُخَالَفَتُه **لِلْقَوْمِ** {إلَّا في قولِه: «وُضِعَتْ له "صِيَغُ الْمَصَادِرِ"»}[٣]، لِمَا عَرَفْتَ -مِنْ «كَوْنِها حقيقةً في "التَّأْثِيرِ" و"الْأَثَرِ"»-.

ب- وإنْ أَرَادَ «طَرَفَ "النِّسْبَةِ"» -أعني: «"الْحَدَثَ" الذي أَوْجَدَه الفاعلُ»، فإنَّ تَأْثِيرَه نِسْبَةٌ بينه وبين ذلك «الْحَدَثِ»-، على أنْ تكونَ الإضافةُ «لَامِيَّةً»:

لَزِمَ مخالفتُه في «مُسَمَّى لفظِ "الْمَصْدَرِ"» أيضًا.

ج- وأمَّا تفسيرُه «الحاصلَ بالمصدرِ» بـ«الْهَيْئَةِ» -التي عَنَى بها «الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِـ"الفاعلِ" و"المفعولِ"»-:

ففيه مُخَالَفَةٌ **لِلْمُحَقِّقِينَ** أيضًا، لأنَّها تَحْصُلُ بـ«الْحَدَثِ» -الذي فَسَّرَ **السَّيِّدُ** «الحاصلَ بالمصدرِ» به-، فهما مُتَغَايِرَانِ بالذات، فإنَّ «الْعَالِمِيَّةَ» -مَثَلًا-: إنَّما تَحْصُلُ بسببِ «الْعِلْمِ»، لأنَّ معناه: «كَوْنُه بحيثُ قام به "الْعِلْمُ"»، ولا شَكَّ في «كَوْنِه غيرَ "الْعِلْمِ"».

لا يُقَالُ: لِمَ لا يجوزُ أنْ يكونَ مُرَادُ **السَّيِّدِ** {بِـ«الْحَدَثِ»}[٤] تلك «الْهَيْئَةَ»، فإنَّ «الْحَدَثَ»: هو «الْمَعْنَى الْقَائِمُ بالْغَيْرِ»، {وهي}[٥] كذلك؟

لأنَّا نَقُولُ: قد صَرَّحَ **الْمُحَقِّقُ الرَّضِيُّ** «أنَّ "الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ" -الذي هو عبارةٌ عنه-: ما

---

[١] (ص): «لِمُشَارَكَتِه إيَّاه في كَوْنِه» بدل «في كَوْنِه».

[٢] **الفاضل المذكور**: **حسن چلبي** الذي نَقَلَ آرَاءَ جَدِّه **المولى الفناري** في «معاني المصدر».

[٣] (ص): «إلَّا في حصرِ "ما وُضِعَتْ له صِيَغُ الْمَصَادِرِ" في "التأثير"» بدل «إلَّا في قولِه: "وُضِعَتْ له صِيَغُ الْمَصَادِرِ"».

[٤] (ص): «بـ"الحدث" الذي عَبَّرَ عنه بـ"الأثر"» بدل «بـ"الحدث"».

[٥] (ح): «وهو» بدل «وهي».

أَوْجَدَه "فاعلُ الْفِعْلِ"، ولأجلِ قيامِه به صار "فَاعِلًا"»[1]، وهي ليستْ كذلك، فإِنَّ: ١- «ضَارِبِيَّةَ زَيْدٍ» في «ضَرَبَ زَيْدٌ»: لأجلِ صُدُورِ «الضَّرْبِ» منه، وقِيَامِه به، ٢- و«كَوْنَه ضَارِبًا»: أَمْرٌ يَعْتَبِرُه العقلُ بعدَ صُدُورِ «الضَّرْبِ» منه، وصَيْرُورَتِه «فَاعِلًا».

د- ثم إِنْكَارُه [ح٢٥٨ب] لِمَا هو المشهورُ بين **الْمُحَقِّقِينَ** -من «أَنَّ "بِنَاءَ الْمَصْدَرِ": ١- تارةً: لِـ"الفاعلِ"، ٢- وتارةً: لِـ"المفعولِ"»-، وحَمْلُه على «التَّسَامُحِ»:

ليس بسَدِيدٍ [ص٢١١أ] أيضًا، لأنَّ «علامةَ الْحَقِيقَةِ»: «تَبَادُرُ "الْمَعْنَى" من "اللَّفْظِ" من غيرِ حَاجَةٍ إلى "الْقَرِينَةِ"»، وهي موجودةٌ {ههنا}[2]، كما في «الْأَلْفَاظِ الْمُشْتَرَكَةِ».

هـ- وقولُه: «ولا قائلَ به»:

١- إنْ أَرَادَ به «عَدَمَ "النَّقْلِ عن **الْمُتَقَدِّمِينَ**"»: فَـ«النَّقْلُ» غيرُ لازمٍ.

٢- وإنْ أَرَادَ «نَقْلَ "عَدَمِ الْاِشْتِرَاكِ"»: فَلْيَأْتِ بما يَحْصُلُ به الْفكَاكُ.

و- وما ذَكَرَه **مولانا عِصَامُ الدِّينِ**[3] في «**شَرْحِه على الْكَافِيَةِ**» -مِمَّا يَدُلُّ على إنكارِه «الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»-، من قولِه:

إِذْ لو كان[4]: لم يَكُنِ «الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ» على «طَرِيقَةِ الْوُقُوعِ»، بل: يكونُ كَـ«الْمَعْرُوفِ»

---

[1] انظر: رضي الدين الأسترآباذي، **شرح الرضي على الكافية**، ج١، ص٢٩٥-٢٩٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٤، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فَمِنْهُ: "الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ"، وَهُوَ: اسْمُ مَا فَعَلَهُ فَاعِلُ فِعْلٍ مَذْكُورٍ بِمَعْنَاهُ**»-:

قَدَّمَ «**الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ**»، لأنَّه المَفعولُ الحقيقيُّ الذي أَوْجَدَه «فاعلُ الفعلِ المَذكورِ» وفَعَلَه، ولِأَجْلِ قِيَامِ «هذا المَفْعُولِ» به صَارَ «فَاعِلًا»، لأنَّ «ضَارِبِيَّةَ زَيْدٍ» -في قولِك: «ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا»- لأَجْلِ حُصولِ هذا الْمَصْدَرِ منه.

أَمَّا «**الْمَفْعُولُ به**» -نحو: «ضَرَبْتُ زَيْدًا»-، و«**الْمَفْعُولُ فيه**» -نحو: «ضَرَبْتُ قُدَّامَكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ»-: فلَيْسَا مِمَّا فَعَلَه «فاعلُ الفعلِ المذكورِ» وأَوْجَدَه. وكذا: «**الْمَفْعُولُ معه**». وأَمَّا «**الْمَفْعُولُ له**» وإِنْ كان مَفْعُولًا للفاعلِ وصَادِرًا منه، إِلَّا أَنَّ «فَاعِلِيَّتَه» ليستْ لقيامِ «هذا المفعولِ» به، ألا تَرَى: أَنَّ «كَوْنَ الْمُتَكَلِّمِ زَائِرًا» -في قولِك: «زُرْتُكَ طَمَعًا»-: ليس لأجلِ «قيامِ الطَّمَعِ به»، بل: لأجلِ «الزِّيَارَةِ»، فبَانَ: أَنَّ «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ» أَخَصُّ بِـ«الْفَاعِلِ» من «الْمَفْعُولِ له»، فهو أَحَقُّ بتقديمِ ذِكْرِه.

[2] (ص): «هنا» بدل «ههنا».

[3] **مولانا عصام الدين**: أبو إسحاق عصام الدين إبراهيم بن محمد بن عربشاه الإسفراييني (٨٧٣-٩٤٥هـ/١٤٦٨-١٥٣٨م). من أساتذة **المؤلف**. انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٦٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦٧؛ İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddin", **DİA**, XXII, 516-517.

[4] بهامش (ص): «أي: "تَحَقَّقَ". (**منه**)».

على «طَرِيقَةِ الْقِيَامِ» -إلَّا أنَّ «الْمَعْرُوفَ»: طريقُ «قِيَامِ "الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ"»، {و«الْمَجْهُولَ»}[1]: طريقُ «قِيَامِ "الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"»-، فَ«الْمَصْدَرُ»: لم يُوضَعْ إلَّا لِـ«مَا هو صِفَةُ "الفاعلِ"»، و«الْفِعْلُ الْمَعْرُوفُ»: وُضِعَ لِـ«نِسْبَةِ "الْقِيَامِ بالْفَاعِلِ"»، و«الْمَجْهُولُ»: لِـ«نِسْبَةِ "الْوُقُوعِ على الْمَفْعُولِ"».

وإنَّما نَشَأَ الْقَوْلُ بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»: مِنْ عَدَمِ الْفَرْقِ بين «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ» -الحاصلِ بإِلْحَاقِ «الْيَاءِ الْمَصْدَرِيَّةِ»- و«وَضْعِ "اللَّفْظِ" لِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"»، والأوَّلُ: عَامٌّ كـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» بلا شُبْهَةٍ، بخلافِ الثاني.[2] **انتهى**.

: ففيه بَحْثٌ، إذِ الْمُلَازَمَةُ في قولِه: «لو كان ...» إلى آخِرِه[3]: مَمْنُوعَةٌ، لِجَوَازِ «بِنَاءِ الْمَصْدَرِ لِلْمَفْعُولِ» من غيرِ «جُزْئِيَّتِه من الْفِعْلِ»، وعَدَمُها: لا يَسْتَلْزِمُ عَدَمَه، لِعَدَمِ انْحِصَارِ {«فَائِدَةِ بِنَائِه»}[4] فيها.

على أنَّ **المُحقِّقَ الرَّضِيَّ** فَسَّرَ «طريقةَ الْقِيَامِ» بـ«أنْ لا يُغَيَّرَ {صِيغَتُه}[5] إلى "فُعِلَ" و"يُفْعَلُ"»[6]، فكيف يكونُ إسنادُ «الْمَجْهُولِ»[7] -على تقديرِ جُزْئِيَّةِ «الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ» منه- على «طريقةِ الْقِيَامِ» {وقد غُيِّرَتْ إليه}[8]؟ [ص٢١١ب]

غيرَ أنَّه يقولُ:

---

[1] (ص): «المجهول» بدل «و"المجهولَ"».

[2] انظر: عصام الدين الإسفراييني، **شرح الكافية**، إستانبول: مطبعة عامره، ١٣١٢هـ، ص٣٠، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فـ"الْعَدْلُ": خُرُوجُه عن صِيغَتِه الأصليّةِ**»-:

وما يُقَالُ: «أنَّه فَسَّرَ بِـ"الْخُرُوجِ"، لِيَدُلَّ على صِفَةِ "الْاِسْمِ" صريحًا، وأمَّا "الْإِخْرَاجُ": فهو صفةُ "الْمُتَكَلِّمِ" صريحًا، ولا يَدُلُّ على ما هو صفةُ "الْاِسْمِ" إلَّا ضِمْنًا»: فيَدْفَعُه جَعْلُ «الْإِخْرَاجِ» مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ. نعم، يَتَّجِهُ: «أنَّ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ"، وإنِ اشْتَهَرَ فيما بين **الْفُحُولِ**، لٰكِنَّ ثُبُوتَه أَمْرٌ مجهولٌ، إذْ لو كان: لم يَكُنِ "الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ" على "طَرِيقَةِ الْوُقُوعِ"، ...

إلى آخرِ ما نَقَلَه **الْمُؤَلِّفُ** عنه.

[3] (ح)، (ص): «إلخ» بدل «إلى آخره».

[4] (ص): «"فائدةِ اعتبارِه"» بدل «"فائدةِ بنائِه"».

[5] (ص): «صيغةُ الفعلِ» بدل «صيغتُه».

[6] انظر: رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية**، ج١، ص١٨٦، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فمنه: "الْفَاعِلُ"، وهو: ما أُسْنِدَ إليه الْفِعْلُ أو شِبْهُه، وقُدِّمَ عليه، على جِهَةِ قِيَامِه به، مثلُ: "قَامَ زَيْدٌ"، و"زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ"**»-:

ويَعْنِي بتلك «الْجِهَةِ»: أنْ لا يُغَيَّرَ صيغةُ الْفِعْلُ إلى «فُعِلَ» و«يُفْعَلُ» وأَشْبَاهِهِما.

[7] (ح): «إسناد ~~المفعول~~» -وعليه رمز التصحيح، ولكن ليس بالهامش ما يصحّحه- بدل «إسنادُ "المجهولِ"».

[8] (ص): «وقد غُيِّرَ إليه» بدل «وقد غُيِّرَتْ إليه».

تفسيرُه مَبْنِيٌّ على كَوْنِ «الْمَجْهُولِ» مَوْضُوعًا لـ«نِسْبَةِ وُقُوعِ "ما هو صِفَةٌ لِلْفَاعِلِ" على الْمَفْعُولِ»، لا: لـ«نِسْبَةِ قِيَامِ "الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ" به»»، [ح٢٥٩أ] وإلَّا: لَسُوِّيَ بين «الْمَعْرُوفِ» و«الْمَجْهُولِ» في «كَوْنِهما على "طَرِيقَةِ الْقِيَامِ"»، لأنَّ «إسْنَادَ "الْمَجْهُولِ"»: على «طَرْزِ "قِيَامِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"»، كما أنَّ «إسْنَادَ "الْمَعْرُوفِ"»: {على «طَرْزِ "قِيَامِ ما هو لِلْفَاعِلِ"»}[1].[2]

فحاصلُ كلامِه: «أنَّه لو وُضِعَ "الْمَجْهُولُ" أيضًا لِـ"نِسْبَةِ الْقِيَامِ": لَمَا كان لِتَخْصِيصِ "طريقةِ قِيَامِ الْفِعْلِ" بِـ"أَحَدِ الْإِسْنَادَيْنِ" وَجْهٌ».

ولك أنْ تَقُولَ: «"قِيَامُ ما هو مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ"، و"وُقُوعُ ما هو مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ": مُتَلَازِمَانِ، وكان مُقْتَضَى الظاهرِ -بناءً على جُزْئِيَّةِ "الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ" من "الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ"-: أنْ يُعْتَبَرَ إسنادُه على "طريقةِ الْقِيَامِ" أيضًا، لٰكِنَّهم عَدَلُوا عنه إلى لَازِمِه، إظهارًا لِلْفَرْقِ بين الْإِسْنَادَيْنِ في "مقامِ التَّعْرِيفِ"، ولا بُعْدَ في مثلِ هذا».

وسيَجِيءُ ما هو «التَّحْقِيقُ في الجوابِ».

[نَقْلُ الْمُؤَلِّفِ عِبَارَاتِ الْمُحَقِّقِينَ في «مَعَانِي الْمَصْدَرِ»]

ولا يَخْفَى عليك: «أنَّ اتِّبَاعَ "ما هو المشهورُ بين **الْمُحَقِّقِينَ**" في مُصْطَلَحَاتِ **الْقَوْمِ** واعْتِبَارَاتِهم: أَوْلَى من اتِّبَاعِ "غيرِه"، إذا لم تَكُنِ الْحُجَّةُ قاطعةً صارفةً عِنَانَ الْعِنَايَةِ نحوَه».

---

[1] (ص): «على طرزِ "ما هو قيامٌ للفاعل"» بدل «على طرزِ "قيامِ ما هو للفاعل"».

[2] انظر: عصام الدين الإسفراييني، **شرح الكافية**، ص٣٠؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٧ (في المتن والحاشية)، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فـ"الْعَدْلُ"**: **خُرُوجُه عن صِيغَتِه الأصليّةِ**»-:

وما يُقَالُ: «أنَّه فَسَّرَ بِـ"الْخُرُوجِ"، لِيَدُلَّ على صِفَةِ "الْاِسْمِ" صريحًا، وأمَّا "الْإِخْرَاجُ": فهو صفةُ "الْمُتَكَلِّمِ" صريحًا، ولا يَدُلُّ على ما هو صفةُ "الْاِسْمِ" إلَّا ضِمْنًا»: فيَدْفَعُه جَعْلُ «الْإِخْرَاجِ» «مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ».

نعم، يَتَّجِهُ: «أنَّ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ"، وإنِ اشْتَهَرَ فيما بين **الْفُحُولِ**، لٰكِنَّ ثُبُوتَه أَمْرٌ مجهولٌ»، إذْ لو كان: لم يَكُنِ «الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ» على «طَرِيقِ الْوُقُوعِ»، بل: يكونُ كَـ«الْمَعْرُوفِ» على «طَرِيقِ الْقِيَامِ» -إلَّا أنَّ «الْمَعْرُوفَ»: طريقة بيان «قِيَامِ "الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ"»، و«الْمَجْهُولَ»: طريقةُ «قِيَامِ "الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ"»-، فَـ«الْمَصْدَرُ»: لم يُوضَعْ إلَّا لِـ«مَا هو صِفَةُ "الفاعلِ"»، و«الْفِعْلُ الْمَعْرُوفُ»: وُضِعَ لِـ«نِسْبَةِ "الْقِيَامِ بالْفَاعِلِ"»، و«الْمَجْهُولُ»: لِـ«نِسْبَةِ "الْوُقُوعِ على الْمَفْعُولِ"».

وإنَّما نَشَأَ الْقَوْلُ بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»: مِنْ عَدَمِ الْفَرْقِ بين «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ» -الحاصلِ بِإِلْحَاقِ «الْيَاءِ الْمَصْدَرِيَّةِ»- و«وَضْعِ "اللَّفْظِ" لِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"»، والأوَّلُ: عَامٌّ كَـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» بلا شُبْهَةٍ، بخلافِ الثاني.

فالْعُمْدَةُ في تحقيقِ مَعْنَى: ١- «صِيَغِ الْمَصَادِرِ»، ٢- و«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، ٣- و«لَفْظِ "الْمَصْدَرِ"»، ٤- و«كَوْنِ "الْمَصْدَرِ" مَبْنِيًّا لِـ"الفاعلِ" و"المفعولِ"»: على «ما هو المشهورُ بين **الْفُحُولِ**»، ولا يَشْتَهِرُ بينهم ما ليس بحَرِيٍّ {بِأَنْ}[١] يُتَلَقَّى بالْقَبُولِ.

أ- ثم إنَّ «الْحَاصِلَ بالْمَصْدَرِ» -الذي هو «الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ» المُفسَّرُ بِـ«الْحَدَثِ» و«الْأَثَرِ»-: ١- قد يكونُ قائمًا بِـ«الْفَاعِلِ» [ص٢١٢أ] حقيقةً -كما في «ظَرُفَ زَيْدٌ»-، ٢- وقد يكونُ قائمًا: (أ) بِـ«الْفَاعِلِ» و«غيره» -كما في «الْأُمُورِ النِّسْبِيَّةِ»، كَـ«الْقُرْبِ» و«الْبُعْدِ»-، (ب) أو بِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ» -كما في «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي»-.

{كما حَقَّقَه **الرَّضِيُّ**}[٢].

ب- ومِمَّنْ صَرَّحَ بِـ«أَنَّ "الْحَاصِلَ بالْمَصْدَرِ": هو "الْأَثَرُ"، دُونَ "التَّأْثِيرِ" و"التَّأَثُّرِ"»: **الْعَلَّامَةُ**[٣] {**شارحُ «الْمُخْتَصَرِ» لِابْنِ الْحَاجِبِ**} في «الْأُصُولِ».[٤]

---

[١] (ص): «أَنْ» بدل «بِأَنْ».

[٢] (ص): «على ما حَقَّقَه **الرَّضِيُّ**» بدل «كما حَقَّقَه الرَّضِيُّ».

انظر: رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية**، ج١، ص١٨٦-١٨٧، حيثُ قال -عندَ شرح قولِ **ابن الحاجب**: «**فمنه: "الْفَاعِلُ"، وهو: ما أُسْنِدَ إليه الْفِعْلُ أو شِبْهُه، وقُدِّمَ عليه، على جِهَةِ قِيَامِه به، مثلُ: "قَامَ زَيْدٌ"، و"زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ"**»-:

ويَعْنِي بتلك «الْجِهَةِ»: أنْ لا يُغَيِّرَ الْفِعْلُ إلى «فُعِلَ» و«يُفْعَلُ» وأَشْبَاهِهما. وذلك: أ- أنَّ طريقةَ إسنادِ «الْفِعْلِ القائمِ مَصْدَرُه بالْفَاعِلِ حقيقةً» -نحو: «ظَرُفَ زَيْدٌ»-: عَدَمُ التَّغْيِيرِ، ب- فكُلُّ ما أُسْنِدَ الْفِعْلُ إليه على هذا النَّمَطِ من الْإِسْنَادِ: «فَاعِلٌ» عندَ **النُّحَاةِ** وإنْ لم يَكُنِ الْفِعْلُ قائمًا به على الحقيقةِ: ١- كـ«الْأُمُورِ النِّسْبِيَّةِ»، نحو: «قَرُبَ» و«بَعُدَ»، ٢- وكذا: «الْأَفْعَالُ الْمُتَعَدِّيَةُ»، نحو: «ضَرَبَ» و«قَتَلَ»، لأنَّ «الضَّرْبَ»: نِسْبَةٌ بين «الضَّارِبِ» و«الْمَضْرُوبِ»، لا يَقُومُ بأَحَدِهما دُونَ الْآخَرِ، بل: بهما، لصُدُورِه عن أَحَدِهما، ووُقُوعِه على الْآخَرِ.

[٣] **العلَّامة**: أبو الثناء شمس الدين محمود بن عبد الرحمن بن أحمد الإصفهاني (٦٧٤-٧٤٩هـ/١٢٧٦-١٣٤٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص١٧٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨١٤؛ Muhsin Demirci, "İsfahânî, Mahmûd b. Abdurrahman", **DİA**, XXII, 509-510.

[٤] انظر: شمس الدين الإصفهاني، **بيان المختصر شرح مختصر ابن الحاجب**، (تحقيق: محمد مَظهَر بَقَّا)، ط١، مكة: جامعة أم القرى، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م، ج١، ص٢٥١-٢٥٢، حيثُ قال -عندَ شرح قولِ **ابن الحاجب**: «**مسألةٌ: لا يُشْتَقُّ "اسمُ الْفَاعِلِ" لشيءٍ والفعلُ قائمٌ بغيره، خِلَافًا لِلْمُعْتَزِلَةِ. لنا: الْاِسْتِقْرَاءُ. قالوا: ثَبَتَ "قَاتِلٌ" و"ضَارِبٌ"، و"الْقَتْلُ": لِلْمَفْعُولِ. قلنا: "الْقَتْلُ": التَّأْثِيرُ، وهو لِلْفَاعِلِ**»-:

ص: (**قالوا: ثَبَتَ «قَاتِلٌ» و«ضَارِبٌ»، و«الْقَتْلُ»: لِلْمَفْعُولِ.**) ش: هذا دَلِيلٌ **لِلْمُعْتَزِلَةِ**. وَتَوْجِيهُهُ: أَنَّه قد اشْتُقَّ «قَاتِلٌ» و«ضَارِبٌ» لِذَاتِ «الْقَتْلِ» و«الضَّرْبِ»، لِكَوْنِهِمَا أَثَرَيْنِ قَائِمَيْنِ بِغَيْرِهما -وهو «الْمَقْتُولُ»- ضَرُورَةَ حُصُولِ الْأَثَرِ فِيهِ.

ج- وذَكَرَ الشارحُ **الْمُحَقِّقُ الْقَاضِي عَضُدٍ**[١] -في جوابِ **الْمُعْتَزِلَةِ** عن اسْتِدْلَالِهم على «أنَّ "اسْمَ الْفَاعِلِ" قد يُشْتَقُّ للشيءِ باعْتِبَارِ فِعْلٍ حاصلٍ لغيرِه» بِـ«أنَّه ثَبَتَ "قَاتِلٌ" و"ضَارِبٌ" و"الْقَتْلُ" و"الضَّرْبُ" حاصلٌ في "الْمَقْتُولِ" و"الْمَضْرُوبِ"»-:

أنَّه لا نُسَلِّمُ[٢] «أنَّ "مَبْدَأَ الْاِشْتِقَاقِ": هو "الْأَثَرُ"»، بل: {«تَأْثِيرُ ذلك الْأَثَرِ»}[٣]، وهو قائمٌ بفاعلِهما.[٤] **انتهى**.

وفيه تسليمُ «كَوْنِ "الْأَثَرِ" -الذي هو [ح٢٥٩ب] "الحاصلُ"- قَائِمًا بالْمَفْعُولِ».

ويُمْكِنُ حَمْلُه على ما حَقَّقَه **الرَّضِيُّ** في «الأفعالِ الْمُتَعَدِّيَةِ» -مِنْ «أنَّ "الْأَثَرَ" فيها قائمٌ بـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"، كـ"الضَّرْبِ" القائمِ بـ"الضَّارِبِ" و"الْمَضْرُوبِ" من حيثُ "صُدُورِه عن أَحَدِهما" و"وُقُوعِه على الْآخَرِ"»-[٥].

ص: (**قلنا: «الْقَتْلُ»: التَّأْثِيرُ، وهو لِلْفَاعِلِ**.) **ش**: أَجَابَ عنه **الْأَصْحَابُ** بِأَنَّا لا نُسَلِّمُ: «أنَّ "الْقَتْلَ" هو "الْأَثَرُ"»، بل: «الْقَتْلُ»: التَّأْثِيرُ، و«التَّأْثِيرُ»: لِلْفَاعِلِ، ولا يَكُونُ قَائِمًا بِالْمَقْتُولِ، بل: «التَّأَثُّرُ» قَائِمٌ بالْمَقْتُولِ، وهو ليس بِـ«قَتْلٍ». والفرقُ بين «التَّأْثِيرِ» و«التَّأَثُّرِ»: وَاضِحٌ، لا يُنْكِرُهُ مَنْ كَانَ لَهُ إِنْصَافٌ.

[١] **الشارحُ الْمُحَقِّقُ الْقَاضِي عَضُدٍ**: أبو الفضل عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار الإيجي (٦٨٠-٧٥٦هـ/١٢٨١-١٣٥٥م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٣، ص٢٩٥؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٧٦؛ Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddin", **DİA**, XXI, 410-414.

[٢] (ح)، (ص): «لا نم» بدل «لا نسلم».

[٣] (ح): «"تأثيرُ ذلك"» بدل «"تَأْثِيرُ ذلك الْأَثَرِ"».

[٤] انظر: عضد الدين الإيجي، **شرح مختصر المنتهى الأصولي (مع الحواشي)**، (تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م، ج١، ص٦٤٠، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**مسألةٌ: لا يُشْتَقُّ "اسمُ الْفَاعِلِ" لشيءٍ والفعلُ قائمٌ بغيرِه، خِلَافًا لِلْمُعْتَزِلَةِ. لنا: الْاِسْتِقْرَاءُ. قالوا: ثَبَتَ "قَاتِلٌ" و"ضَارِبٌ"، و"الْقَتْلُ": لِلْمَفْعُولِ. قلنا: "الْقَتْلُ": التَّأْثِيرُ، وهو لِلْفَاعِلِ**»-:

أَقُولُ: لا يُشْتَقُّ «اسْمُ الْفَاعِلِ» للشيءِ باعتبارِ فعلٍ حاصلٍ لغيرِه، خِلافًا **لِلْمُعْتَزِلَةِ**، فإنَّهم جَعَلُوا «الْمُتَكَلِّمَ» لِلّٰهِ، لا: باعتبارِ «كَلَامٍ هو له»، بل: «كَلَامٍ لِجِسْمٍ هو يَخْلُقُه فيه»، ويقولون: «لا مَعْنَى لـ"كَوْنِه مُتَكَلِّمًا" إلَّا "أنَّه يَخْلُقُ الكلامَ في الْجِسْمِ"». **لنا**: الْاِسْتِقْرَاءُ يُفِيدُ الْقَطْعَ بذلك. **قالوا**: «ثَبَتَ "قَاتِلٌ" و"ضَارِبٌ" لغيرِ مَنْ قام به الفعلُ، لأنَّ "الْقَتْلَ" و"الضَّرْبَ" هو "الْأَثَرُ" الحاصلُ في "الْمَفْعُولِ"، وهو: "الْمَقْتُولُ" و"الْمَضْرُوبُ"». والجوابُ: لا نُسَلِّمُ «أنَّه "الْأَثَرُ"»، بل: «تَأْثِيرُ ذلك الْأَثَرِ»، وهو قائمٌ بفاعلِهما.

[٥] انظر: رضي الدين الأسترآباذي، **شرح الرضي على الكافية**، ج١، ص١٨٦-١٨٧؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٩، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فمنه: "الْفَاعِلُ"، وهو: ما أُسْنِدَ إليه الْفِعْلُ أو شِبْهُه، وقُدِّمَ عليه، على جِهَةِ قِيَامِه به، مثلُ: "قَامَ زَيْدٌ"، و"زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ"**»-:

ويَعْنِي بتلك «الْجِهَةِ»: أنْ لا يُغَيَّرَ الْفِعْلُ إلى «فُعِلَ» و«يُفْعَلُ» وأَشْبَاهِهما. وذلك: أ- أنَّ طريقةَ إسنادِ «الْفِعْلِ القائمِ مَصْدَرُه بالْفَاعِلِ حقيقةً» -نحو: «ظَرُفَ زَيْدٌ»-: عَدَمُ التَّغْيِيرِ، ب- فكُلُّ ما أُسْنِدَ الْفِعْلُ إليه على هذا

د- ونُقِلَ في «حَاشِيَتِه على شرح المختصر»:

أنَّ «الْاِتِّحَادَ الْخَارِجِيَّ بينَ "التَّأْثِيرِ" و"الْأَثَرِ"» -على ما هو رَأْيُ **الْأَشَاعِرَةِ**-: لا يُنَافِي «الْاِخْتِلَافَ بحَسَبِ "الْمَفْهُومِ" و"الاعتبارِ"»، فإنَّ «الضَّوْءَ» الحاصلَ من «الشَّمْسِ» في «الْبَيْتِ»: أَمْرٌ موجودٌ، لٰكِنْ: أ- إذا نُسِبَ إلى «الشَّمْسِ»: يُسَمَّى «إِضَاءَةً»، ب- وإذا نُسِبَ إلى «الْبَيْتِ»: يُسَمَّى «اسْتِضَاءَةً».[1] **انتهى**.

وكأنَّه أراد بـ«الْاِتِّحَادِ الْخَارِجِيِّ»: {«أنَّه لم يَتَحَقَّقِ "الْإِضَاءَةُ" و"الْاِسْتِضَاءَةُ" في الخارجِ أَمْرًا زَائِدًا على "الضَّوْءِ"»}[2]، وإلَّا: لا يَصِحُّ الْحُكْمُ [ص٢١٢ب] بـ«أنَّ "النِّسْبَةَ" -التي هي مِنَ "الْأُمُورِ الْاِعْتِبَارِيَّةِ"-: هي عَيْنُ "الْمَوْجُودِ الْخَارِجِيِّ"». {واللهُ أَعْلَمُ}[3].

هـ- وفي «**التَّوْضِيحِ**»[4]:

«الْفِعْلُ»: أ- يُرَادُ به «الْمَعْنَى الذي وُضِعَ الْمَصْدَرُ بِإِزَائِه»، ب- ويُمْكِنُ أنْ يُرَادَ به «الْحَاصِلُ بالْمَصْدَرِ».

فإنَّه إذا تَحَرَّكَ زَيْدٌ: {فقد قَامَ به «الْحَرَكَةُ»}[5]، فَ: ب- إنْ أُرِيدَ بـ«الْحَرَكَةِ» «"الْحَالَةُ" التي تكونُ لِلْمُتَحَرِّكِ في أَيِّ جُزْءٍ يُفْرَضُ من أجزاءِ الْمَسَافَةِ»: فهي المعنى الثاني، أ- وإنْ أُرِيدَ بها «إِيقَاعُ تلك الْحَالَةِ»: فهو المعنى الأول.

النَّمَطِ من الْإِسْنَادِ: «فَاعِلٌ» عندَ النُّحَاةِ وإنْ لم يَكُنِ الْفِعْلُ قائمًا به على الحقيقةِ: ١- كـ«الْأُمُورِ النِّسْبِيَّةِ»، نحو: «قُرْبَ» و«بَعُدَ»، ٢- وكذا: «الْأَفْعَالُ الْمُتَعَدِّيَةُ»، نحو: «ضَرَبَ» و«قَتَلَ»، لأنَّ «الضَّرْبَ»: نِسْبَةٌ بين «الضَّارِبِ» و«الْمَضْرُوبِ»، لا يَقُومُ بأَحَدِهما دُونَ الْآخَرِ، بل: بهما، لصُدُورِه عن أَحَدِهما، ووُقُوعِه على الْآخَرِ.

(١) لعلها من الحواشي التي كتبها -أو أملاها- الشارح **عضد الدين الإيجي** نفسُه على «**شرح مختصر المنتهى**»، ولكن لم نعثر عليها فيما بين أيدينا من النسخ.

(٢) (ص): «أنّه لم يَتَحَقَّقْ في "الإضاءةِ" و"الاستضاءةِ" في الخارج أمرٌ زائدٌ على "الضَّوْءِ"» بدل «أنَّه لم يَتَحَقَّقِ "الإضاءةُ" و"الاستضاءةُ" في الخارج أَمْرًا زائدًا على "الضَّوْءِ"».

(٣) (ص): «واللهُ تعالى أعلمُ» بدل «واللهُ أعلمُ».

(٤) **صاحب «التوضيح»**: صدر الشريعة الثاني عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المحبوبي البخاري (ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص١٩٧-١٩٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٣٥٥؛ Şükrü Özen, “Sadrüşşerîa”, **DİA**, XXXV, 427-431.

(٥) (ص): «فقد قام "الحركة"» بدل «فقد قام به "الحركة"».

ب- والمعنى الثاني: موجودٌ في الخارج، أ- أمَّا الأوَّلُ: فأَمْرٌ يَعْتَبِرُه العقلُ، ولا وُجُودَ له في الخارجِ.[١] **انتهى**.

و- وفي «التَّلْوِيحِ»[٢]:

إنَّ كثيرًا من «الْمَصَادِرِ»: مِمَّا يَحْصُلُ به للفاعلِ «مَعْنًى ثابتٌ قائمٌ به»، كما إذا: أ- قَامَ زَيْدٌ، فحَصَلَ له «هَيْئَةٌ» هي «الْقِيَامُ»، ب- أو تَحَرَّكَ، فحَصَلَ له «حَالَةٌ» هي: «الْحَرَكَةُ».

فلَفْظُ «الْفِعْلِ» -وكثيرٌ من «صِيَغِ الْمَصَادِرِ»-:

أ- قد يُطْلَقُ على نَفْسِ «إيقَاعِ الفاعلِ ذلك الْأَمْرَ»، وهو: «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»، ويُسَمَّى: «تَأْثِيرًا»: ١- كَـ«إحْدَاثِ "الْحَرَكَةِ" وإيجَادِها في ذَاتِ الْمُوقِعِ والْمُحْدِثِ»، فإنَّه[٣] «تَحَرُّكٌ»، لا: كَـ«إيقَاعِ "الْحَرَكَةِ" في جِسْمٍ آخَرَ»، حتى يَكُونَ «تَحْرِيكًا»، ٢- وكـ«إيقَاعِه "الْقِيَامَ" و"الْقُعُودَ" في ذَاتِه».

ب- وقد يُطْلَقُ على «"الْوَصْفِ" الحاصلِ للفاعلِ بذلك الْإيقَاعِ»، [ح٢٦٠أ] وهو: «الْمَعْنَى الحاصلُ من الْمَصْدَرِ»، ويكونُ: ١- «وَضْعًا»، كَـ«الْقِيَامِ»، ٢- أو «كَيْفِيَّةً»، كـ«الْحَرَارَةِ».[٤] **انتهى**.

ز- وفي «شرحِ العقائدِ» للمُحقِّق التَّفْتَازانِيّ:

{إذا قُلْنَا}[٥]: «أَفْعَالُ الْعِبَادِ: مَخْلُوقَةٌ لِلّٰهِ تعالى»، أو «... لِلْعَبْدِ»: لم نُرِدْ بـ«الْفِعْلِ» «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ» -الذي هو «الْإيجَادُ» و«الْإيقَاعُ»-، بل: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» -الذي هو [ص٢١٣أ] «مُتَعَلَّقُ "الْإيجَادِ" و"الْإيقَاعِ"»، أَعْنِي: «ما يُشَاهَدُ من "الْحَرَكَاتِ" و"السَّكَنَاتِ"»-.[٦]

---

[١] انظر: صدر الشريعة، **التوضيح لمتن التنقيح** (بهامش: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**)، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٦ (بتصرف يسير).

[٢] **صاحب «التلويح»: التفتازاني**. (سبقت ترجمته).

[٣] (ح)، (ص): «بأنَّه» بدل «فإنَّه».

[٤] انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠ (بتصرف يسير).

[٥] (ص): «إنْ قلنا» بدل «إذا قلنا».

[٦] انظر: التفتازاني، **شرح العقائد** (وبهامشه: **حاشية الكستلي**)، إستانبول: شركت صحافيهٔ عثمانيه، ١٣٠٨هـ، ص١١١، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ عُمَرَ النَّسَفِيّ: «**واللهُ تعالى خَالِقٌ لِأَفْعَالِ العبادِ، من الْكُفْرِ والْإيمَانِ، والطَّاعَةِ والْعِصْيَانِ**»-:

ح- وعن **بعضِ الأفاضلِ**[(١)] في «**حاشيةِ الشرحِ المَذكورِ**»:

إِطْلَاقُ «الْمَصْدَرِ»: أ- على نَفْسِ «الْإِحْدَاثِ»، ب- وعلى «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ [به]»: شَائِعٌ فيما بَيْنَهم، وإِطْلَاقُ «الْمَصْدَرِ» {على كُلٍّ مِنْهُما}[(٢)]: حَقِيقَةٌ.[(٣)] **انتهى**.

وقد أَطْنَبْنَا عليك في نَقْلِ عِبَارَاتِ **الْمُحَقِّقِينَ**، لِتَكُونَ فيما نحن بصَدَدِ بَيَانِه على الْيَقِينِ.

... اِحْتَجَّ **أهلُ الْحَقِّ** بوُجُوهٍ: أ- الأوَّلُ: ... ب- الثاني: النُّصُوصُ الواردةُ في ذلك: ١- كقولِه تعالى: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ [سورة الصافّات: ٩٦/٣٧]، أيْ: (أ) «عَمَلَكُمْ»، على أنَّ «مَا» مَصْدَرِيَّةٌ، لِئَلَّا يُحْتَاجَ إلى حَذْفِ الضَّمِيرِ، (ب) أو «مَعْمُولَكُمْ»، على أنَّ «مَا» مَوْصُولَةٌ، ويَشْمِلُ «الأفعالَ»، لأنَّا إذا قُلْنَا: «أَفْعَالُ الْعِبَادِ: مَخْلُوقَةٌ لِلّهِ تعالى»، أو «... لِلْعَبْدِ»: لم نُرِدْ بـ«الْفِعْلِ» «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ» -الذي هو «الْإِيجَادُ» و«الْإِيقَاعُ»-، بل: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» -الذي هو «مُتَعَلَّقُ "الْإِيجَادِ" و"الْإِيقَاعِ"»، أَعْنِي: «ما يُشَاهَدُ من "الْحَرَكَاتِ" و"السَّكَنَاتِ" مَثَلًا»-. ولِلذُّهُولِ عن هذه النُّكْتَةِ قد يُتَوَهَّمُ: «أَنَّ الاستدلالَ بالْآيَةِ: مَوْقُوفٌ على كَوْنِ "ما" مَصْدَرِيَّةً». ٢- وكقولِه تعالى: ....

(١) **بعض الأفاضل**: مصلح الدين مصطفى بن محمد الكستلي (القسطلاني) (ت ٩٠١هـ/١٤٩٦م). انظر: كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٨٣؛ Salih Sabri Yavuz, "Kestelî", **DİA**, XXV, 314.

(٢) (ح): «على كل منها» بدل «على كل منهما».

(٣) انظر: التفتازاني، **شرح العقائد** (وبهامشه: **حاشية الكستلي**)، ص١١٠-١١١، حيثُ قال **الكستلي**:

قولُه: (**على أنَّ** «ما» **مَصْدَرِيَّةٌ، لِئَلَّا يُحْتَاجَ إلى حَذْفِ الضَّمِيرِ**) تَرْجِيحٌ لهذا الْوَجْهِ بِـ«عَدَمِ احتياجِه إلى ارْتِكَابِ "ما هو خِلَافُ الْأَصْلِ"».

قيل: يَنْبَغِي: أ- أنْ يُجْعَلَ «الْمَصْدَرُ» بمعنَى «الْمَفْعُولِ» -لِيَصِحَّ تَعَلُّقُ «الْخَلْقِ» به-، ب- ثم يُحْمَلَ «الْإِضَافَةُ» بمَعُونَةِ الْمَقَامِ على «الْاِسْتِغْرَاقِ»، وإِلَّا: فَـ«الْمَعْمُولُ» يَتَنَاوَلُ مثلَ «السَّرِيرِ» بالنِّسْبَةِ إلى «النَّجَّارِ»، فلا يَتِمُّ الْمَقْصُودُ.

وفيه نَظَرٌ، أ- لأنَّ إطلاقَ «الْمَصْدَرِ»: ١- على نَفْسِ «الْإِحْدَاثِ»، ٢- وعلى «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ به»: شَائِعٌ ذَائِعٌ فيما بَيْنَهم، ولا يُعَدُّ ذلك من قَبِيلِ «جَعْلِ "الْمَصْدَرِ" بمَعْنَى "الْمَفْعُولِ"»، مَثَلًا إذا قُلْتَ: «هٰذَا الدِّرْهَمُ: ضَرْبُ الْأَمِيرِ»: فهناك ثلاثةُ أشياءَ: ١- «الدِّرْهَمُ المَضروبُ»، ٢- و«النَّقْشُ الحاصلُ عليه»، ٣- و«إِيجَادُ ذلك النَّقْشِ»، فَـ«الضَّرْبُ»: ١- يُطْلَقُ على «الدِّرْهَمِ» مَجَازًا، أو يُقَالُ: «إِنَّه بمعنَى "الْمَفْعُولِ"» -أي: «الْمَفْعُولِ به»، فإِنَّه الْمُتَبَادِرُ عندَ الْإِطْلَاقِ-، ٢، ٣- ويُسْتَعْمَلُ في كُلٍّ من «الْمَعْنَيَيْنِ الْأَخِيرَيْنِ» حَقِيقَةً. ٣- والْمَعْنَى الأخيرُ: لا يَصْلُحُ أنْ يكونَ مُتَعَلَّقًا لِـ«الْخَلْقِ»، ٢- وأمَّا الْمَعْنَى الثاني -وهو الْمُرَادُ ههنا-: فلا امْتِنَاعَ في تَعَلُّقِ «الْخَلْقِ» به، ولا يَتَنَاوَلُ أيضًا مثلَ «السَّرِيرِ». ب- ثُمَّ إِنَّه ليس في الآيَةِ «إضافةٌ» حتى يُتَصَوَّرَ حَمْلُها بمَعُونَةِ المَقامِ على «الْاِسْتِغْرَاقِ»، وقد عَرَفْتَ أنَّه لا حَاجَةَ إليه.

[تَحْقِيقُ الْمُؤَلِّفِ في «مَعَانِي الْمَصْدَرِ» مُلَخَّصًا]

وتلخيصُ الكلامِ، في تحقيقِ المَقامِ:

أ- أنَّ «الْفَاعِلَ» إذا صَدَرَ منه «**الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي**»: لا بُدَّ هناك من حُصُولِ «**أَثَرٍ**»، حِسِّيٍ أو مَعْنَوِيٍّ، نَاشِئٍ[1] من «**الْفَاعِلِ**» بلا واسطةٍ، وَاقِعٍ على «**الْمَفْعُولِ**» بِـ«"تَأْثِيرٍ" من الفاعلِ أو غيرِه»، قَائِمٍ من حيثُ الصُّدُورُ بِـ«الْفَاعِلِ»، ومن حيثُ الْوُقُوعُ بِـ«الْمَفْعُولِ».

فَ:

١- إذا نَظَرْتَ إلى «قِيَامِ ذلك "الْأَثَرِ" بِـ"ذَاتِ الفاعلِ"»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ "الذَّاتِ" بحيثُ قَامَ به»: كان ذلك «الْكَوْنُ» ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ**»،

٢- وإذا نَظَرْتَ إلى «وُقُوعِهِ على "الْمَفْعُولِ"»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ "الذَّاتِ" بحيثُ وَقَعَ عليه الْفِعْلُ»: كان ذلك «الْكَوْنُ» ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ**»،

٣- وإذا نَظَرْتَ إلى «عَيْنِ ذلك "الْأَثَرِ"»: كان ذلك «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**».

ب- و«**صِيغَةُ الْمَصْدَرِ**»:

١- مُشْتَرَكَةٌ بين هذه الثلاثةِ[2].

٢- وقد يُسْتَعْمَلُ مَجَازًا في «**الْفَاعِلِ**» و«**الْمَفْعُولِ**».

ج- ومَعْنَى قولِهم: «إنَّ: ١- "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ": جُزْءٌ من "الْفِعْلِ الْمَعْلُومِ"، ٢- و"الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ": جُزْءٌ {من "الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ"}[3]»: اعْتِبَارُ «الْكَوْنَيْنِ» في «مَفْهُومَيْهِمَا»،

ف:

١- مَعْنَى «ضَرَبَ زَيْدٌ»: «كَوْنُه [ص٢١٣ب] بحيثُ قَامَ به "الضَّرْبُ"»،

٢- ومَعْنَى «ضُرِبَ زَيْدٌ»: «كَوْنُه بحيثُ وَقَعَ عليه "الضَّرْبُ"»،

---

(١) (ح)، (ص): «نَاشٍ» بدل «نَاشِئٍ».

(٢) (ح)، (ص): «بين هذه الثلثة» بدل «بين هذه الثلاثة».

(٣) (ص): «من "المجهول"» بدل «من "الفعل المجهول"».

لا:

١- «كَوْنُه بحيثُ قَامَ به "الْكَوْنُ الْأَوَّلُ"» [ح٢٦٠ب] في «الْمَعْرُوفِ»،

٢- و«كَوْنُه بحيثُ قَامَ به "الْكَوْنُ الثَّانِي"» في «الْمَجْهُولِ».

كما لا يَخْفَى على مَنْ له تَأَمُّلٌ صَادِقٌ، وإِنْصَافٌ **بأهلِ الْعِلْمِ** لَائِقٌ.

فلا يَتَّجِهُ: «أَنَّ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ" إذا كان جُزْءًا من "الْمَجْهُولِ": كان على "طَرِيقَةِ الْقِيَامِ"»،

لأَنَّه مَبْنِيٌّ على زُعْمِ «اعْتِبَارِ "قِيَامِ الْكَوْنَيْنِ" في مَفْهُومَي "الْمَعْرُوفِ" و"الْمَجْهُولِ"»، وقد تَبَيَّنَ «أَنَّ الْمَلْحُوظَ فيهما: "الْأَثَرُ" من حيثُ "الْقِيَامُ" في الْأَوَّلِ، ومن حيثُ "الْوُقُوعُ" في الثَّانِي»، فأَنَّى تَتَحَقَّقُ «طَرِيقَةُ الْقِيَامِ» فيه؟!

{وهذا ما وَعَدْنَاك من «التَّحْقِيقِ»، وباللهِ الْهِدَايَةُ والتَّوْفِيقُ.}[1]

د- وأَمَّا «**الْفِعْلُ اللَّازِمُ**»: {فلا يَتَحَقَّقُ فيه}[2] إلَّا:

١- «**الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ**»،

٢- و«**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**» -الذي هو «الْأَثَرُ»-،

لِأَنَّه لم يَتَعَدَّ إلى الْمَفْعُولِ.

٣- ويُسْتَعْمَلُ مَجَازًا في «**الْفَاعِلِ**».

واللهُ تعالى أَعْلَمُ.

---

[1] (ص): بدون «وهذا ما وعدناك من "التحقيق"، وبالله الهداية والتوفيق».

[2] (ح): «فلا يتحقق» بدل «فلا يتحقق فيه».

آخر نسخة (ص):

تَمَّتِ الرسالةُ الجليلةُ، والعظيمةُ الجميلةُ، لأستاذِنا السَّيِّدِ الْمُحَقِّقِ، والسَّنَدِ الْمُدَقِّقِ، وَحِيدِ زمانِه، وفَرِيدِ أَوَانِه، **مولانا الأستاذِ مُحَمَّد أَمِين الْبُخَارِيِّ**، الشهيرِ بـ«**أَمِير بَادِشَاه**» الْمَكِّيِّ، في بيانِ الحاصلِ بالْمَصْدَرِ، في سنةِ ٩٧٨[هـ/١٥٧٠-٧١م].

وكان الْفَرَاغُ من نسخ هذه النسخةِ صَبِيحَةَ الْأَرْبِعَاءِ خامسَ شَوَّالٍ المباركِ سنةَ ١٠٠٣ [**٥ شوال ١٠٠٣هـ/١٣ حزيران-يونيو ١٥٩٥م**] على يَدِ العبدِ الضعيفِ **أحمدَ بنِ مُحَمَّدٍ الخطيبِ بالْحَرَمِ النَّبَوِيِّ الشريفِ** الشهيرِ بـ«**الْخَفَاجِيِّ**»، لَطَفَ اللهُ به. آمين.

(٥)

رِسَالَةٌ
فِي بَيَانِ الْمَصْدَرِ وَالْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ

أَلَّفَها:

شِهَابُ الدِّينِ أَحْمَدُ بنُ مُحَمَّدِ بنِ عُمَرَ الْخَفَاجِيُّ

(٩٧٧-١٠٦٩هـ/١٥٦٩-١٦٥٩م)

رَحِمَه الله تعالى

حَقَّقَها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

الخفاجي

هو شِهَابُ الدِّينِ أَحْمَدُ بنُ مُحَمَّدِ بنِ عُمَرَ الْخَفَاجِيُّ (٩٧٧-١٠٦٩هـ/١٥٦٩-١٦٥٩م).

من تصانيفه:

١- «**عناية القاضي وكفاية الراضي / حاشية على تفسير البيضاوي**»، في التفسير؛

٢- و«**نسيم الرياض في شرح شفاء القاضي عياض**»، في حقوق النبي صلى الله عليه وسلم؛

٣- و«**خبايا الزوايا فيما في الرجال من البقايا**»، ٤- و«**ريحانة الألبا وزهرة الحياة الدنيا**»، في التاريخ والتراجم؛

٥- و«**طراز المجالس**»، ٦- و«**ديوان الأدب في ذكر شعراء العرب**»، ٧- و«**ديوان**»، في الأدب؛

٨- و«**شفاء الغليل فيما في كلام العرب من الدخيل**»، ٩- و«**شرح درة الغواص للحريري**»، ١٠- و«**رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر**»، في العلوم اللغوية.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢م، ج١، ص٢٣٨-٢٣٩؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٢٨٦؛ Ali Şakir Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddin", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XV, 72-73.

مصدر النص:

(ط) : النسخة المحفوظة في **مكتبة آطنه الشعبية** (Adana İl Halk Kütüphanesi)، رقمها: ٩٥٨ (ق ٣٣ب-٣٤ب).

[مقدمة الْمُؤَلِّف]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. وبه أَسْتَعِينُ[1]

سُبْحَانَك سُبْحَانَك، ما أَعْظَمَ شَأْنَك، وأَوْضَحَ بُرْهَانَك. وصلاةً وسلامًا على أَشْرَفِ رُسُلِك الْكِرَامِ، مَصْدَرِ أفعالِ الْخَيْرَاتِ الدَّاعِي إلى دَارِ السَّلَامِ، وعلى آلِه وصَحْبِه الْأَئِمَّةِ الْأَعْلَامِ، مُحَمَّدٍ الْمَخْصُوصِ بعُمُومِ الرِّسَالَةِ، والْآيَاتِ الْوَاضِحَةِ الدَّلَالَةِ.

أمَّا بعدُ:

فهذه: «**رِسَالَةٌ فِي بَيَانِ الْمَصْدَرِ وَالْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ**»، هَيَّئْتُها تُحْفَةً لمن تَأَمَّلَ وتَدَبَّرَ.

فأَقُولُ:

---

[1] (ط): بجانب البسملة الأيسر بالمداد الأحمر: «"رسالةُ الحاصلِ بالمصدرِ"، لأَحْمَد الأفندي الْخَفَاجِي المَشهور بِـ"الشِّهَابِ"».

[الْفَرْقُ بينَ «الْمَصْدَرِ» و«اسْمِ الْمَصْدَرِ»، وعَمَلُ « اسْمِ الْمَصْدَرِ»]

قال **الإمامُ الشَّاطِبيُّ**[١] -شيخُ **أَبِي حَيَّانَ**[٢]-:

«**اسْمُ الْمَصْدَرِ**» -عندَ **النَّحْوِيِّينَ**- **يُسْتَعْمَلُ** لِمَعْنَيَيْنِ:

أ- أحدُهما: «ما أُخِذَ من "الْمَصْدَرِ" بزِيَادَةِ **مِيمٍ في أَوَّلِه**»،

كَ«مَضْرَبٍ» و«مَقْتَلٍ».

ويَعْمَلُ عَمَلَ «الْمَصْدَرِ»، كقولِه:

أَظَلُومُ إِنَّ مُصَابَكُمْ رَجُلًا أَهْدَى السَّلَامَ تَحِيَّةً ظُلْمُ[٣]

ب- والثاني: «اسْمٌ دَالٌّ على معنَى "الْمَصْدَرِ"، مُخَالِفٌ له بعَدَمِ جَرَيَانِه على "فِعْلٍ"».

وحقيقتُه: أنَّه مَفْعُولُك، و«الْمَصْدَرُ»: **فِعْلُك**.

ومثالُه: «كَلَامٌ»، و«سَلَامٌ»، و«طَاقَةٌ»، و«عَطَاءٌ»، ونحوُها -من «ما لم يَجْرِ على "فِعْلٍ"، ووَقَعَ على معنًى واقعٍ من الفاعلِ»-؛

والْجَارِي فيما ذُكِرَ: «التَّكْلِيمُ»، و«التَّسْلِيمُ»، [و«الْإِطَاقَةُ»]، و«الْإِعْطَاءُ».

و«إِعْمَالُه عَمَلَ "الْمَصْدَرِ"»: جائزٌ عندَ **بَعْضِ النُّحَاةِ**.

ومن «**اسْمِ الْمَصْدَرِ**»: ما جُعِلَ عَلَمًا، كَ«بَرَّةَ» و«فَجَارِ»، وهنا لا يَعْمَلُ كغيرِه من «الْمَصَادِرِ»، ولا يُؤَوَّلُ بِـ«"أَنْ" والْفِعْلِ».[٤] **انتهى**.

---

(١) **الإمام الشاطبي**: أبو عبد الله رضي الدين محمد بن علي بن يوسف الأنصاري الشاطبي اللغوي (٦٠١-٦٨٤هـ/١٢٠٤-١٢٨٥م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٢٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٥٥٥.

(٢) **أبو حيان**: أبو حيان أثير الدين محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان الغرناطي الجياني الأندلسي (٦٥٤-٧٤٥هـ/١٢٥٦-١٣٤٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص١٥٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٧٨٤-٧٨٥؛ Mahmut Kafes, “Ebû Hayyân el-Endelüsî”, **DİA**, X, 152-153.

(٣) قائل البيت: الحارث بن خالد المخزومي، أو العَرْجِيُّ، أو دِهْبِلٌ الْجُمَحِيُّ. انظر: ابن هشام، أبو محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد بن عبد الله بن هشام الأنصاري المصري (٧٠٨-٧٦١هـ/١٣٠٩-١٣٦٠م)، **مغني اللبيب عن كتب الأعاريب**، (قدّم له ووضع حواشيه وفهارسه: حسن حَمَد، أشرف عليه وراجعه: أميل بديع يعقوب)، ط٢، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م، ج٢، ص٢٦٢-٢٦٣، رقم الشاهد: ٧٨٢ (حاشية المحقّق).

(٤) لم نعثر على مصدر هذا النقل.

وفي «**شَرْحِ التَّسْهِيلِ**» -**لأَبِي حَيَّانَ**، وتلميذِه **الْمُرَادِيّ**[1]-:

يَجُوزُ في نحوِ قولِك: «عَجِبْتُ مِنْ تَطْلِيقِ الْمَرْأَةِ» أَنْ تُتْبَعَ «الْمَرْأَةِ»:

أ- بالْجَرِّ على اللَّفْظِ.

ب- وبالنَّصْبِ على تقديرِ «الْمَصْدَرِ» بِـ«"فِعْلِ الْفَاعِلِ" والفاعلُ محذوفٌ».

ج- وبالرَّفْعِ على تقديرِه بِـ«فِعْلِ الْمَفْعُولِ». وفي الحديثِ: «أَمَرَ بِقَتْلِ الْأَبْتَرِ وَذُو الطُّفْيَتَيْنِ»، والتقديرُ: «أَمَرَ بأَنْ يُقْتَلَ الْأَبْتَرُ وذُو الطُّفْيَتَيْنِ». وهذا بناءً على «أَنَّ "الْمَصْدَرَ" يجوزُ أَنْ يَنْحَلَّ بحرفٍ مَصْدَرِيّ وفعلٍ مَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ، ويَرْتَفِعَ به نائبُ فاعلٍ»، وهو مذهبُ **الْبَصْرِيّينَ**، واخْتَارَه **ابْنُ مَالِكٍ**[2].[3] **انتهى**.

أَقُولُ:

هذا ما قَالَه **أَئِمَّةُ النَّحْوِ الْمُعْتَمَدُ** عليهم، وهو مُشْتَمِلٌ على «مَسْأَلَتَيْنِ»:

أ- الأوَّلُ منهما: الْفَرْقُ بينَ «الْمَصْدَرِ» و«اسْمِ الْمَصْدَرِ»، فَ:

١- «اسْمُ الْمَصْدَرِ»: ما لم يَكُنْ جَارِيًا على أَوْزَانِه -التي ذَكَرَها **النُّحَاةُ**-، ولا مَبْدُوءًا بمِيمٍ زائدةٍ، ولا عَلَمَ جِنْسٍ.

وهذا هو الْفَارِقُ بينهما بحَسَبِ «اللَّفْظِ».

٢- وأَمَّا الْفَارِقُ بينهما بحَسَبِ «الْمَعْنَى» فهو: أَنَّ «الْمَصْدَرَ» هو «"التَّأْثِيرُ" الذي هو "فِعْلُ الْفَاعِلِ"»، لا: «"الْأَثَرُ" الحاصلُ في "الْمَفْعُولِ"»،

---

(١) **الْمُرَادِيُّ** (**ابن أم قاسم**): أبو محمد (أبو علي) بدر الدين حسن بن قاسم بن عبد الله بن علي المرادي (ت ٧٤٩هـ/١٣٤٨م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٧٨-٥٧٩؛ Hüseyin Tural, "İbn Ümmü Kāsım", **DİA**, XX, 433-434.

(٢) **ابنُ مَالِكٍ**: أبو عبد الله جمال الدين محمد بن عبد الله بن مالك الطائي الأندلسي الجياني (٦٠٠-٦٧٢هـ/١٢٠٤-١٢٧٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٢٣٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٤٥٠-٤٥١؛ Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", **DİA**, XX, 169-171.

(٣) انظر: ابن مالك، **شرح التسهيل**، (تحقيق: عبد الرحمن السيد - محمد بدوي المختون)، ط١، جيزة: دار هجر، ١٤١٠هـ/١٩٩٠م، ج٣، ص١٢١؛ أبو حيان الأندلسي، **التذييل والتكميل في شرح كتاب التسهيل**، (حققه: حسن هنداوي)، ط١، الرياض: دار كنوز إشبيليا، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م، ج١١، ص٩٥، ٩٦، ٩٧-٩٨؛ المرادي، **شرح التسهيل**، (تحقيق ودراسة: محمد عبد النبي محمد أحمد عبيد)، ط١، المنصورة: مكتبة الإيمان، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م، ص٦٩٢.(العبارة المنقولة: من «**شرح المرادي**» بتصرف يسير).

نحوُ: «سَلَّمَ»، مصدرُه: «التَّسْلِيمُ»، لا: «السَّلَامُ».

ب- **الثانيةُ**: أنَّ «الْمَصْدَرَ» مُؤَوَّلٌ بِـ«"أَنْ" و"الْفِعْلِ"»، و«فِعْلُه»: ١- إمَّا «مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ»، ٢- أو «... لِلْمَفْعُولِ»، فيُعْطَى حُكْمَ كُلٍّ منهما في الْعَمَلِ، كما سَمِعْتَه آنِفًا.

وهذا هو الْمَذْهَبُ الصحيحُ عندَ **عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ والْمُفَسِّرِينَ**.

[ذِكْرُ الْمُؤَلِّف «أُمُورًا مُهِمَّةً» من رسالةِ أمير پادشاه]

ولِبَعْضِ **الْمُتَأَخِّرِينَ**[١] هنا «**رِسَالَةٌ في الْفَرْقِ بينَ الْمَصْدَرِ واسْمِ الْمَصْدَرِ**»[٢]، فيها الْغَثُّ والسَّمِينُ، مِمَّا لا يُسْمِنُ ولا يُغْنِي من جُوعٍ[٣].

وها أنا ذَاكِرٌ لك «أُمُورًا مُهِمَّةً» منها:

أنَّه قال في «**الْمُطَوَّل**»[٤] في «التَّعْقِيدِ»: «أيْ: "كَوْنُ الكلامِ مُعَقَّدًا"، على أنَّ "الْمَصْدَرَ" من "الْمَبْنِيّ للمفعولِ"».[٥]

فقال **الفاضلُ الْمُحَشِّي**[٦]:

---

[١] بهامش (ط): «مِير پَادِشَاه».

بعض المتأخرين: محمد أمين بن محمود الحسيني الخراساني البخاري المكي الشهير بِـ«أمير پادشاه» (ت بعد ٩٨٧هـ/١٥٧٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٤١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص١٤٨؛ Ferhat Koca, “Emîr Pâdişah”, **DİA**, XI, 143-144.

[٢] وهي: «**رسالة في بيان الحاصل بالمصدر**» لأمير پادشاه. انظر: النص (٤) من **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٧-٣٦.

[٣] اقتباس من قوله تعالى: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ (١) وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ (٢) عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ (٣) تَصْلَى نَارًا حَامِيَةً (٤) تُسْقَى مِنْ عَيْنٍ آنِيَةٍ (٥) لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ (٦) لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ (٧) وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ (٨) لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ (٩) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (١٠) لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً (١١) فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ (١٢) فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ (١٣) وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ (١٤) وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (١٥) وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ (١٦)﴾ [سورة الغاشية: ٨٨/١-١٦].

[٤] صاحب «**المطول**»: التفتازاني، سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, XL, 299-308.

[٥] انظر: التفتازاني، **مطول على التلخيص** (وبهامشه: **حاشية السيد على المطول**)، إستانبول: مطبعة الحاج محرم أفندي البوسنوي، ١٣١٠هـ، ص٢١.

[٦] بهامش (ط): «حسن چلبي».

الفاضلُ الْمُحَشِّي: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري المشهور بـ«حَسَنْ چَلَبِي» (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenârî”, **DİA**, XVI, 313-315.

أ- [أنَّ] «صِيَغ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: ١- حَقِيقَةً في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ٢- ومَجَازًا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" أو "حِسِّيَّةً"-»: (أ) للفاعلِ في «اللَّازِمِ»، كَ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ»، (ب) وله وللمفعولِ في «الْمُتَعَدِّي»، كَ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ».

ب- وأنَّ قولَهم في «المصدرِ المُتعدِّي»: «١- قد يكونُ "مَبْنِيًّا للفاعلِ"، ٢- وقد يكونُ "مَبْنِيًّا للمفعولِ"»: تَسَامُحٌ، يَعْنُونَ بهما: «"الْهَيْئَتَيْنِ"[1] اللتين هما مَعْنَيَا "الحاصلِ بالمصدرِ"».

واستعمالُ «المصدرِ» في «الحاصلِ بالمصدرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ معناه»، لأنَّه لو كان استعمالُه فيه على سبيلِ الحقيقةِ: كَانَ كلُّ مصدرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قَائِلَ به.[2] **انتهى.**

ثم قال:

---

[1] (ط): «النسبتين» بدل «الهيئتين».

[2] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٢ (العبارة المنقولة: منها)؛ المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥ حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الْفَاعِلِ» فقطْ في «اللَّازِمِ»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كَـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

وانظر أيضا: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيهٔ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤، حيثُ قال:

قوله: (**على أنَّ «الْمَصْدَرَ» من «الْمَبْنِيِّ للمفعولِ»**) ههنا بَحْثٌ شَرِيفٌ، ذَكَرَه **الْجَدُّ الْمُحَقِّقُ** في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»، يَنْبَغِي أنْ يُتَنَبَّهَ له، وهي: أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ...

إلى آخر ما قاله جَدُّه **المولى الفناري**.

وصَرَّحَ **السَّيِّدُ**[1] بِ:

أنَّ: أ- «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ»: هو «الحاصلُ بالمصدرِ» -أيْ: «الْأَثَرُ»-، لا: «المَصْدَرُ» الذي هو: «التَّأْثِيرُ»، ب-وإطلاقَ «المَصْدَرِ» على «المَفْعُولِ [الْمُطْلَقِ]»: بضَرْبٍ من «الْمُسَامَحَةِ»، وعَدَمِ التمييزِ بين «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ»[2].[3] **انتهى**.

ومُقْتَضَى كلامِ **السَّيِّدِ وغيرِه**: «أنَّ صِيَغَ "المَفْعُولِ المُطْلَقِ" -"الْمَصَادِرَ"-: أ- مَوْضُوعَةٌ لِ"الْأَثَرِ" الحاصلِ بِ"تَأْثِيرِ الْفَاعِلِ" الْمُسَمَّى بِ"الْمَصْدَرِ"، ب- كما أنَّها مَوْضُوعَةٌ لِ"إِيقَاعِ ذلك الْأَثَرِ"، وإلَّا: يَلْزَمُ التَّجَوُّزُ في كلِّ "مَفْعُولٍ مُطْلَقٍ"، ولا سبيلَ إليه، لِوُجُودِ "أَمَارَةِ الْحَقِيقَةِ" -مِنْ "تَبَادُرِ معناه من غيرِ حاجةٍ إلى الْقَرِينَةِ"-».

وبه صَرَّحَ **الرَّضِيُّ**.[4]

---

(1) **السيد**: أبو الحسن علي بن محمد بن علي السيد الشريف الجرجاني (٧٤٠-٨١٦هـ/١٣٤٠-١٤١٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥١٥-٥١٦؛ Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerif", **DİA**, VIII, 134-136.

(2) (ط): «بين "الأثر" و"التأثير"» بدل «بين "التأثير" و"الأثر"».

(3) انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٢ (العبارة المنقولة: منها).

وانظر: السيد الشريف الجرجاني، **تعليقات السيد على شرح الكافية للرضي**، (بهامش: شرح الكافية للرضي)، إستانبول: الشركة الصحافية العثمانية، ١٣١٠هـ، ج١، ص١١٣، حيث قال:

قولُه: (قَدَّمَ «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ»، لأنَّه المَفعولُ الحقيقيُّ ...) آه جَعْلُ «الْمَفْعُولِ الْحَقِيقِيِّ» -الذي هو: «الْأَثَرُ»- عَيْنَ «الْفِعْلِ» -الذي هو: «التَّأْثِيرُ»-: بِنَاءً على «أنَّهم لا يُمَيِّزُونَ بينهما»، ولذلك حَكَمُوا بِ«أنَّ "الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ" هو "الْمَصْدَرُ"».

وانظر: السيد الشريف الجرجاني، **حاشية على شرح مختصر المنتهى الأصولي**، (ضمنَ: عضد الدين الإيجي، **شرح مختصر المنتهى الأصولي** -مع الحواشي-)، (تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م، ج١، ص٦٤٢-٦٤٣، حيث قال:

قوله: (**الجوابُ**: **لا نُسَلِّمُ**: «**أنَّه**» أيْ: «كلَّ واحدٍ من "الْقَتْلِ" و"الضَّرْبِ"» (**الْأَثَرُ**») «القائمُ بالمفعولِ» (**بل: هو** «**تَأْثِيرُ ذلك الْأَثَرِ**» و«**التَّأْثِيرُ**» **قائمٌ بفاعلِهما**) إذْ لا شَكَّ: أ- أنَّ هناك «أَثَرًا»، ب- وأنَّه إنَّما يَحْصُلُ من «تَأْثِيرٍ» قطعًا، ج- وأنَّ «الْأَثَرَ» قائمٌ بالْمَفْعُولِ، و«التَّأْثِيرَ» بالْفَاعِلِ. وما ذَكَرْتُمْ إنَّما يَتِمُّ لو كان «الْقَتْلُ» -الذي اشْتُقَّ منه «الْقَاتِلُ»- عبارةً عن «الْأَثَرِ»، أمَّا إذا كان عبارةً عن «التَّأْثِيرِ»: فلا. نعم، يُطْلَقُ «الْقَتْلُ» عليه أيضًا - وهو «الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ» في قولِك: «قَتَلْتُهُ قَتْلًا»-، لٰكِنَّه ليس بمَصْدَرٍ، وما قِيلَ -من «أنَّه مَصْدَرٌ»-: فمِنَ «التَّسَامُحِ» الذي لا يَضُرُّ في الْمَقَاصِدِ اللُّغَوِيَّةِ، ولا يُجْدِي التدقيقُ فيه بطَائِلٍ.

(4) **الرَّضِيُّ**: نجم الأئمة رضي الدين محمد بن الحسن الأسترآباذي الغَرَوي السَّمْناكي (ت بعد ٦٨٨هـ/١٢٨٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٨٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢١٣-٢١٤؛ Sadrettin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", **DİA**, XXXIV, 387-388.

انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٤؛ رضي الدين الأسترآباذي، **شرح الرضي على الكافية**، (من عمل: يوسف حسن عمر)، ط٢، بنغازي: منشورات جامعة قاريونس، ١٩٩٦م، ج١،

وأنتَ خَبِيرٌ بـ«أنَّه لا يُعْقَلُ في مثلِ "الْحُسْنِ" و"الْمَوْتِ" تَأْثِيرٌ وإِيجَادٌ [منه]».

أَقُولُ:

قد عُلِمَ مِمَّا تَقَدَّمَ الْفَرْقُ بينَ «الْمَصْدَرِ» و«اسْمِ الْمَصْدَرِ» لَفْظًا ومَعْنًى.

[الْفَرْقُ بينَ «الْمَصْدَرِ» و«الْحَاصِلِ بالْمَصْدَرِ»]

وأمَّا «**الحاصلُ بِالْمَصْدَرِ**»: فلم يَذْكُرْه **النُّحَاةُ**، وإِنَّمَا ذَكَرَه **الْأُصُولِيُّونَ**،

وحَاصِلُه أنَّ:

أ- «**الْمَصْدَرَ**»: **يُطْلَقُ** على «**التَّأْثِيرِ**» و«**الْأَثَرِ**»،

ب- و«**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**»: هو «**الْأَثَرُ**»، فهو أَخَصُّ منه.

ج- وذَكَرَ **الْمُحَقِّقُونَ** أنَّه فَرْقٌ بينَ: ١- «الْفَاعِلِ الْحَقِيقِيِّ»، ٢- و«الْفَاعِلِ اللُّغَوِيِّ»، فَـ:

١- الأوَّلُ: «مَنْ أَوْجَدَه»،

٢- والثَّانِي: «مَنْ قَامَ به».

د- ومُقْتَضَاه:

١- أنْ يُطْلَقَ «مَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي» على «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ»،

٢- وأنَّ «مَصْدَرَ اللَّازِمِ» يَدُلُّ على «الْأَثَرِ» فقط.

٣- وإِطْلَاقُ الأوَّلِ عليهما: حَقِيقَةٌ، لأنَّه «نِسْبَةٌ بينَ الطَّرَفَيْنِ».

ص٢٩٥-٢٩٦، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجبِ**: «**فَمِنْهُ: "الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ"، وَهُوَ: اسْمُ مَا فَعَلَهُ فَاعِلُ فِعْلٍ مَذْكُورٍ بِمَعْنَاهُ**»-:

قَدَّمَ «**الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ**»، لأنَّه المَفعولُ الحقيقيُّ الذي أَوْجَدَه «فاعلُ الفعلِ المَذكورِ» وفَعَلَه، ولِأَجْلِ قِيَامِ «هذا المَفْعُولِ» به صَارَ «فَاعِلًا»، لأنَّ «ضَارِبِيَّةَ زَيْدٍ» -في قولِك: «ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا»- لأَجْلِ حُصولِ هذا الْمَصْدَرِ منه.

أمَّا «**الْمَفْعُولُ به**» -نحو: «ضَرَبْتُ زَيْدًا»-، و«**الْمَفْعُولُ فيه**» -نحو: «ضَرَبْتُ قُدَّامَكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ»-: فلَيْسَا مِمَّا فَعَلَه «فاعلُ الفعلِ المذكورِ» وأَوْجَدَه. وكذا: «**الْمَفْعُولُ معه**». وأمَّا «**الْمَفْعُولُ له**» وإنْ كان مَفْعُولًا للفاعلِ وصَادِرًا منه، إلَّا أنَّ «فَاعِلِيَّتَه» ليستْ لقيامِ «هذا المفعولِ» به، ألا تَرَى: أنَّ «كَوْنَ الْمُتَكَلِّمِ زَائِرًا» -في قولِك: «زُرْتُكَ طَمَعًا»-: ليس لأجلِ «قيامِ الطَّمَعِ به»، بل: لأجلِ «الزِّيَارَةِ»، فبَانَ: أنَّ «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ» أَخَصُّ بِـ«الْفَاعِلِ» من «الْمَفْعُولِ له»، فهو أَحَقُّ بتقديمِ ذِكْرِه.

وبه صَرَّحَ **السَّعْدُ**[١] في «**شَرْحِ الْكَشَّافِ**»،[٢] حيثُ قال:

«الْأَفْعَالُ الْمُتَعَدِّيَةُ»: إِضَافَاتٌ بينَ «الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ»، فَ«الذِّكْرُ» [مَثَلًا] في قولِه: ﴿أَشَدَّ ذِكْرًا﴾[٣] [سورة البقرة: ٢/٢٠٠]: أ- من حيثُ «الإضافةُ إلى الفاعلِ»: «ذَاكِرِيَّةٌ»، ب- ومن حيثُ «الإضافةُ إلى المفعولِ»: «مَذْكُورِيَّةٌ».

وتَحْقِيقُه: أنَّ «الْمَصْدَرَ» عبارةٌ عن «"أَنْ" مع "الْفِعْلِ"»، و[«الفعلُ»]: أ- قد يُؤْخَذُ «مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ»، أيْ: «أَنْ ذَكَرَ»، و«أَنْ يَذْكُرَ»، ب- وقد يُؤْخَذُ «مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ»، أيْ: «أَنْ ذُكِرَ»، و«أَنْ يُذْكَرَ». فالمعنى: أ- على الأوَّلِ: «كَذِكْرِ قَوْمٍ أَشَدَّ ذَاكِرِيَّةً لِآبَائِهِم»، ب- و[على] الثَّانِي: «كَذِكْرِكُمْ قَوْمًا أَشَدَّ مَذْكُورِيَّةً لَكُمْ».[٤] **انتهى**.

---

[١] **السَّعْدُ**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, XL, 299-308.

[٢] (ط): «وبه صَرَّحَ السَّعْدُ في "شَرْحِ الْكَشَّافِ" في قولِه: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾» بدل «وبه صَرَّحَ السَّعْدُ في "شَرْحِ الْكَشَّافِ"». ينبغي أن تكون الزيادة فيما بعد قوله في الآتي: «وبه صرح في "الكشاف"»، فلذلك نقلناها إليه.

صاحب «الكشاف»: الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي الزمخشري (٤٦٧-٥٣٨هـ/١٠٧٥-١١٤٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص١٧٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٢٢-٨٢٣؛ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA**, XLIV, 235-238.

[٣] تمام الآيات: ﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ (٢٠٠) وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ (٢٠١) أُولٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ (٢٠٢)﴾ [سورة البقرة: ٢/٢٠٠-٢٠٢].

[٤] انظر: الزمخشري، **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل**، (رتبه وضبطه وصححه: مصطفى حسين أحمد)، ط٣، القاهرة: دار الريان، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م، ج١، ص٢٤٧-٢٤٨، حيث قال:

> ﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ﴾ أيْ: «فإذا فَرَغْتُمْ من عِبَادَاتِكم الْحَجِّيَّةِ ونَفَرْتُمْ»: ﴿فَاذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ﴾ «فأَكْثِرُوا ذِكْرَ اللهِ وبَالِغُوا فيه، كما تَفْعَلُونَ في ذِكْرِ آبائِكم ومَفَاخِرِهم وأَيَّامِهم». وكانوا إذا قَضَوْا مَنَاسِكَهم: وَقَفُوا بينَ المسجدِ بمِنًى وبينَ الْجَبَلِ، فيُعَدِّدُونَ فضائلَ آبائِهم، ويَذْكُرُونَ مَحَاسِنَ أيَّامِهم. ﴿أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾ أ- في مَوْضِعِ جَرٍّ، عَطْفٌ على ما أُضِيفَ إليه «الذِّكْرُ» في قولِه: «كَذِكْرِكُمْ»، كما تقولُ: «كذِكْرِ قُرَيْشٍ آبَاءَهم أو قَوْمٍ أَشَدَّ منهم ذِكْرًا»، ب- أو في مَوْضِعِ نَصْبٍ، عَطْفٌ على «آبَاءَكُمْ»، بمعنَى: «أو أَشَدَّ ذِكْرًا من آبائِكم»، على أنَّ «ذِكْرًا» من فِعْلِ المَذكورِ.

وانظر: التفتازاني، **حاشية على الكشاف**، مكتبة راغب پاشا، رقمها: ١٧٠، ق١١٠أ، حيثُ قال:

> قوله: (**على أنَّ «ذِكْرًا» من فعلِ المَذكورِ**) يعني: أنَّ «الأفعالَ الْمُتَعَدِّيَةَ» إضافاتٌ بين «الفاعلِ» و«المفعولِ»، فَ«الذِّكْرُ» مَثَلًا في قولِه: ﴿أَشَدَّ ذِكْرًا﴾ ...

وبه صَرَّحَ في «**الْكَشَّافِ**» في قولِه: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾[1] [سورة الحجر: ١٥/٩٤].[2]

[نَقْدُ الْمُؤَلِّفِ ما ذَكَرَه أمير پادشاه في رسالتِه]

أَقُولُ:

فيما [٣٤أ] ذَكَرَه خَطَأٌ من وُجُوهٍ:

أ- الأَوَّلُ: أنَّ قولَه:

> [أنَّ قَوْلَهم] في «الْمَصْدَرِ [الْمُتَعَدِّي]»: «أنَّه: ١- قد يكونُ "مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ"، ٢- وقد يكونُ "مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ"»: تَسَامُحٌ ... إلخ[3]

: **مُخَالِفٌ لِمَا قَالَه النُّحَاةُ، كما تَقَدَّمَ، فإنَّهما مَعْنَيَانِ حَقِيقِيَّانِ، وعَطْفُهم «الْمَرْفُوعَ» على «نائِبِ الْفَاعِلِ»، وإِعْرَابُه في آيةِ الْمَائِدَةِ كما ذَكَرَه الْمُفَسِّرُونَ[4]: يَدُلُّ على ذلك دَلَالَةً ظاهرةً.**

---

[1] تمام الآيات: ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ (٩٤) إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ (٩٥) الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللهِ إِلٰهًا آخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (٩٦) وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ (٩٧) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ (٩٨) وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ (٩٩)﴾ [سورة الحجر: ١٥/٩٤-٩٩].

[2] انظر: الزمخشري، **الكشاف**، ج٢، ص٥٩٠-٥٩١، حيث قال:

> ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾ أ- «فَاجْهَرْ به، وأَظْهِرْه». يقال: «صَدَعَ بِالْحُجَّةِ» إذا تَكَلَّمَ بها جِهَارًا، كقولك: «صَرَّحَ بها»، من «الصَّدِيعِ»، وهو: الْفَجْرُ، و«الصَّدْعُ في الزُّجَاجَةِ»: الْإِبَانَةُ. ب- وقيل: ﴿فَاصْدَعْ ...﴾: «فَافْرُقْ بين الْحَقِّ والْبَاطِلِ بما تُؤْمَرُ»، والمعنى: «بما تُؤْمَرُ به من الشَّرَائِعِ»، فحُذِفَ الْجَارُّ، كقولِه:
>
> أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَافْعَلْ مَا أُمِرْتَ بِهِ   [فَقَدْ تَرَكْتُكَ ذَا مَالٍ وَذَا نَشَبِ]
>
> ويجوزُ أنْ تكونَ «مَا» مَصْدَرِيَّةً، أي: «... بِأَمْرِكَ»، «مَصْدَرٌ» من «الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ».

وانظر: الطِّيبِيّ، أبو محمد شرف الدين الحسين بن عبد الله بن محمد الطِّيبِي (ت ٧٤٣هـ/١٣٤٣م)، **فتوح الغيب في الكشف عن قناع الريب (حاشية الطيبي على الكشاف)**، (المشرف العام: محمد عبد الرحيم سلطان العلماء)، ط١، دبي: جائزة دبي الدولية للقرآن الكريم، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م، ج٩، ص٦٦، حيث قال:

> قوله: («مَصْدَرٌ» من «الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ») أيْ: «بمَأْمُورِيَّتِك»، ومثلُه: ﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً﴾ [سورة الحشر: ٥٩/١٣]، أيْ: «مَرْهُوبِيَّةً»، وقولُه: ﴿وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ﴾ [سورة الروم: ٣٠/٣]، أيْ: «مَغْلُوبِيَّتِهم».

[3] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٢؛ المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥ (وهو قول **المولى الفناري** الذي نقله **أمير پادشاه عن حسن چلبي**).

[4] انظر: الخفاجي، شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر الخفاجي (٩٧٧-١٠٦٩هـ/١٥٦٩-١٦٥٩م)، **حاشية الشهاب على تفسير البيضاوي (عناية القاضي وكفاية الراضي)**، بيروت: دار صادر، بدون تاريخ، ج٣، ص٢٩٢-٢٩٣، حيث قال -عند

ب- **الثاني**: في قَوْلِه -الذي نَقَلَه عن **السَّيِّدِ**-:

إنَّ «الْمَصْدَرَ» معناه: «الْأَثَرُ» فقط.[1]

: تَقَوُّلٌ عليه، فإنَّه صَرَّحَ بِـ«أنَّه كَـ"التَّأْثِيرِ" في إطلاقِ "الْمَصْدَرِ"»، فإنَّه جعَلَه أَصْلًا شَبِيهًا به، فكيف يَدَّعِي اختصاصَه به؟! وهو غَرِيبٌ منه مُخَالِفٌ لِمَا نَقَلَه عنه، وقد اعْتَرَفَ هو به في «السُّؤَالِ» و«الْجَوَابِ» -الذي أَوْرَدَه عَقِبَه بقَوْلِه: «لا يُقَالُ: ...» إلخ-[2].

والتَّحْقِيقُ -كما صَرَّحَ به **الفاضلُ التَّفْتَازَانِيُّ** في «**شَرْحِه لِلْكَشَّافِ**»[3]-:

[أَنَّ] «الْفِعْلَ»: أ- إمَّا «مُتَعَدٍّ»، ب- وإمَّا «لَازِمٌ».

أ- والأوَّلُ: يُطْلَقُ على «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ»، فإنَّ معناه: «أَحَدُ طَرَفَي النِّسْبَةِ»، وهو: ١- من جهَةِ «الْفَاعِلِ»: «تَأْثِيرٌ»، ٢- ومن جِهَةِ «الْمَفْعُولِ»: «أَثَرٌ» و«تَأَثُّرٌ»، فهو دَالٌّ على كُلٍّ منهما كدَلَالَةِ «الرَّجُلِ» على «زَيْدٍ» و«عَمْرٍو» من غيرِ «اشْتِرَاكٍ [لَفْظِيٍّ]».

ب- وأَمَّا «اللَّازِمُ»: فهو[4] يَدُلُّ على «الْأَثَرِ الْقَائِمِ بالْفَاعِلِ اللُّغَوِيِّ»، لا غيرُ.

أ- و«الْمُتَعَدِّي»: يَدُلُّ: ١- على «التَّأْثِيرِ» وَضْعًا، ٢- وعلى «الْفَاعِلِ الْحَقِيقِيِّ» الْتِزَامًا،

ب- و«اللَّازِمُ»: يَدُلُّ عليهما الْتِزَامًا.

تفسير قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ ...﴾ [سورة المائدة: ١٠٦/٥]، ولعله المقصود من قول المصنف: «في آية المائدة»-:

وأمَّا ما قِيلَ: «أنَّ "الشَّهَادَةَ": بمعنَى "الْإِشْهَادِ" الذي هو مصدرُ المَجهولِ، و"اثْنَانِ": قائمٌ مقامَ فاعلِه، و"النائبُ عن الفاعلِ": يُطلَق عليه "فَاعِلٌ" كثيرًا عندَهم»: فمَعَ كونِ الكلامِ مُنَادِيًا على خِلَافِه يَقْتَضِي الْإِتْيَانَ لِـ«مَصْدَرِ الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ» بِـ«نَائِبِ فَاعِلٍ» وهو اسمٌ ظاهرٌ مرفوعٌ، وهذا -وإنْ جَوَّزَه **الْبَصْرِيُّونَ**، كما في «**شَرْحِ التَّسْهِيلِ**» **لِلْمُرَادِيِّ** في «بابِ الْمَصْدَرِ»-: فقد مَنَعَه **الْكُوفِيُّونَ**، وقالوا: «إنه هو الصحيحُ، لأنَّ "حذفَ فاعلِ الْمَصْدَرِ" سائغٌ شائعٌ، فلا يَحْتَاجُ إلى "ما يَسُدُّ مَسَدَّ فاعلِه" كفاعلِ الفعلِ الصريحِ».

[1] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٣، حيث قال:
وصَرَّحَ **السَّيِّدُ السَّنَدُ** بِأَنَّ: أ- «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ»: هو «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ» -أيْ: «الْأَثَرُ»-، لا: «الْمَصْدَرُ» الذي هو: «التَّأْثِيرُ»، ب- وإطلاقَ «الْمَصْدَرِ» على «الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ»: بضَرْبٍ من «الْمُسَامَحَةِ»، وعَدَمِ التَّمْيِيزِ بين «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ». **انتهى**.

[2] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٥-٢٦.

[3] انظر: التفتازاني، **حاشية على الكشاف**، مكتبة راغب پاشا، رقمها: ١٧٠، ق١١٠أ (سبق نقله في ص٤٦).

[4] (ط): «وهو» بدل «فهو».

فقَوْلُه:

وأنتَ خَبِيرٌ بـ«أنَّه لا يُعْقَلُ في مثلِ "الْمَوْتِ" و"الْحُسْنِ" تَأْثِيرٌ وإِيجَادٌ منه».[1]

: مَرْدُودٌ، لأنَّه:

١- إنْ أَرَادَ: «أنَّه لا وُجُودَ له في الخارجِ، ولا في الذهن»: فهو باطلٌ[2]، لأنَّه يَدُلُّ على «الْإِمَاتَةِ» و«التَّحْسِينِ» [الْتِزَامًا]،

٢- وإنْ أَرَادَ: «أنَّه لا يَدُلُّ عليه وَضْعًا»: فلا ضَرَرَ فيه.

ج- الثالثُ: قَوْلُه:

إنَّ إِنْكَارَه لِمَا هو المشهورُ ...[3] إلخ.

: كلامٌ مُدْمَجٌ ككلامِ مَنْ لم يَصِلْ إلى الْعُنْقُودِ، فإنَّه مذهبُ **الْبَصْرِيِّينَ** -**والْكُوفِيُّونَ** أَنْكَرُوهُ-، وهو باطلٌ[4] عندَ **عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ**، كما فُصِّلَ في **الْمُطَوَّلَاتِ**. فَاعْرِفْه.

د- الرابعُ: ما ذَكَرَ عن **الْعِصَامِ**[5] من «إنكارِ "الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"»، وما أَوْرَدَ عليه[6]: كُلُّه تَعَسُّفَاتٌ، و«نَحْوٌ عَقْلِيٌّ» لا يُعْبَأُ به[7]، فتَرْكُه من «الْمُهِمَّاتِ».

[«أُمُورٌ مُهِمَّةٌ» لا بُدَّ من ذِكْرِها]

وبَقِيَ هنا «**أُمُورٌ مُهِمَّةٌ**» لا بُدَّ من ذِكْرِها:

---

(١) انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٤.

(٢) (ط): «فهو بط» بدل «فهو باطلٌ».

(٣) انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٦، حيث قال: ثم إِنْكَارُه لِمَا هو المشهورُ بين الْمُحَقِّقِينَ -من «أنَّ "بِنَاءَ الْمَصْدَرِ": ١- تارةً: لِـ"الفاعلِ"، ٢- وتارةً: لِـ"المفعولِ"»-، وحَمْلُه على «التَّسَامُحِ»: ليس بسَدِيدٍ أيضًا، لأنَّ «علامةَ الْحَقِيقَةِ»: «تَبَادُرُ "الْمَعْنَى" من "اللَّفْظِ" من غيرِ حَاجَةٍ إلى "الْقَرِينَةِ"»، وهي موجودةٌ ههنا، كما في «الْأَلْفَاظِ الْمُشْتَرَكَةِ».

(٤) (ط): «وهو بط» بدل «وهو باطلٌ».

(٥) **العصام**: أبو إسحاق عصام الدين إبراهيم بن محمد بن عربشاه الإسفراييني (٨٧٣-٩٤٥هـ/١٤٦٨-١٥٣٨م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٦٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦٧؛ İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddin", **DİA**, XXII, 516-517.

(٦) انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٦-٢٨.

(٧) (ط): «لا يعبؤ به» بدل «لا يُعْبَأُ به».

[أ- الأمرُ الأوَّلُ: اتّحَادُ «التَّعْلِيمِ» و«التَّعَلُّمِ» بالذَّاتِ، واخْتِلَافُهما بالْاِعْتِبَارِ]

أحدُها: ما ذَكَرَه **السَّعْدُ** في «**شَرْحِ الْمِفْتَاحِ**»[1]، حيثُ قال:

قال **أَبُو عَلِيٍّ**[2] في «**الشِّفَاءِ**»: «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ": بالذَّاتِ وَاحِدٌ[3]، وبالْاِعْتِبَارِ اثْنَانِ، فإِنَّ "شَيْئًا واحدًا" -وهو: "انْسِيَاقٌ مَّا إلى اكْتِسَابِ مَجْهُولٍ بمَعْلُومٍ"- يُسَمَّى: أ- بالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ فيه: "تَعَلُّمًا"، ب- وبالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ عنه[4]: "تَعْلِيمًا"، كـ"التَّحْرِيكِ" و"التَّحَرُّكِ"».[5] **انتهى**.

---

[1] **صاحب «المفتاح»**: السكاكي، أبو يعقوب سراج الدين يوسف بن أبي بكر بن محمد بن علي السكاكي الخوارزمي (٥٥٥-٦٢٦هـ/١١٦٠-١٢٢٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٨، ص٢٢٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٤، ص١٤٨-١٤٩؛ İsmail Durmuş, “Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb”, **DİA**, XXXVI, 332-334.

[2] **أبو علي**: ابن سينا، أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا الشهير بـ«الشيخ الرئيس» (٣٧٠-٤٢٨هـ/٩٨٠-١٠٣٧م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢٤١-٢٤٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦١٨-٦٢٠؛ Ömer Mahir Alper vd, “İbn Sînâ”, **DİA**, XX, 319-358.

[3] (ط): «واحدٌ بالذات» بدل «بالذات واحدٌ».

[4] (ط): «إلى الذي يحصل عنده» بدل «إلى الذي يحصل عنه».

[5] انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، (حققه وقدم له وفهرسه: عبد الحميد هنداوي)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ص٢٥٠، حيث قال:

وإنِ اخْتَلَجَ في وَهْمِك: «أنَّ "الْاِحْتِرَازَ عن الْخَطَأِ في الثاني": أ- إنْ لم يَتَوَقَّفْ على "عِلْمِ الْمَعَانِي": اسْتُغْنِيَ عنه، ب- وإنْ تَوَقَّفَ عليه -ولا شُبْهَةَ في "أنَّ الكلامَ فيه كلامٌ من الْقَبِيلِ الثاني"-: فيَتَوَقَّفُ تعريفُه على تعريفٍ له سابقٍ، ويَتَسَلْسَلُ أو يَدُورُ»: فَاسْتَوْضِحْ ما أَجَبْنَا به عن تَعَلُّمِ «عِلْمِ الْاِسْتِدْلَالِ» و«عِلْمِ الْعَرُوضِ»، إذْ قِيلَ: «أ- إنْ كان الْعَقْلُ أو الطَّبْعُ يَكْفِي في الْبَابَيْنِ: فَلْيُسْتَغْنَ عن تعليمِهما، ب- وإلَّا: كان تَعْلِيمُهما مَوْقُوفًا على تعليمٍ سابقٍ، والْمَآلُ: ١- إمَّا الدَّوْرُ، ٢- أو التَّسَلْسُلُ».

وانظر: التفتازاني، **شرح المفتاح**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، رقمها: ٤٦٤٢، ق٨ب، حيث قال:

قوله: (**فيتوقف** ...) ... وإذا تَحَقَّقْتَ: فَـ«التَّعْلِيمُ» و«التَّعَلُّمُ» لا يَخُصُّ «الْأَخْذَ من أُسْتَاذٍ أو مُعَلِّمٍ». قال **أَبُو عَلِيٍّ** في «**الشِّفَاءِ**»: «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ": بالذَّاتِ وَاحِدٌ، وبالْاِعْتِبَارِ اثْنَانِ، فإِنَّ "شَيْئًا واحدًا" -وهو: "انْسِيَاقٌ مَّا إلى اكْتِسَابِ مَجْهُولٍ بمَعْلُومٍ"- يُسَمَّى: أ- بالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ فيه: "تَعَلُّمًا"، ب- وبالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ عنه -وهو "الْعِلَّةُ الْفَاعِلِيَّةُ"-: "تَعْلِيمًا"، كَـ"التَّحْرِيكِ" و"التَّحَرُّكِ"». ولهذه النُّكْتَةِ ذُكِرَ أَوَّلًا: «التَّعَلُّمُ»، وثانيًا: «التَّعْلِيمُ».

وانظر: ابن سينا، **الشفاء (المنطق ٥- البرهان)**، (تحقيق: أبو العلا عفيفي)، القاهرة: المطبعة الأميرية، ١٣٧٥هـ/١٩٥٦م، ص٥٧ (الفصل الثالث: في أن كل تعليم وتعلم ذهني فبعلم قد سبق)، حيث قال:

«**التَّعْلِيمُ**» و«**التَّعَلُّمُ**»:

أ- منه: «**صِنَاعِيٌّ**»، مثلُ: «تَعَلُّمِ "النِّجَارَةِ" و"الصِّبَاغَةِ"»، وإنَّما يَحْصُلُ بِـ«الْمُوَاظَبَةِ على استعمالِ أفعالِ تلك الصِّنَاعَةِ».

وتَحْقِيقُه: أنَّ هنا أربعةَ أشياءَ: أ- «مُعَلِّمٍ»، ب- و«مُتَعَلِّمٍ»، ج- و«تَعْلِيمٍ»، د- و«تَعَلُّمٍ».

و«شيءٌ يُطْلَبُ عِلْمُه»: أ- من حيثُ «هو قائمٌ بمَنْ يُعَلِّمُه»، ب- ومن حيثُ «هو حاصلٌ لمَنْ يَتَعَلَّمُه منه[1]»، ج- ومن حيثُ «هو في نَفْسِه بقَطْعِ النَّظَرِ عَمَّنْ عَلَّمَه وتَعَلَّمَه» -كسُورَةٍ أو شِعْرٍ محفوظٍ عندَ أحدٍ تَلَقَّاها منه غيرُه-: فهذه في نَفْسِها شيءٌ واحدٌ، لو ادَّعَى أحدٌ تَغَايُرَها: لم يُقْبَلْ منه ذلك.

وهي: د- من حيثُ «هي عَرَضٌ غيرُ قَارٍّ نَطَقَ به كلٌّ منهما بصَوْتٍ من مَخَارِجَ مُخْتَلِفَةٍ»: مُتَغَايِرَةٌ، حتى لو ادَّعَى أحدٌ اتِّحَادَهما: جُهِّلَ وكُذِّبَ، فهما مُتَغَايِرَانِ كتَغَايُرِ ذَاتَيِ «الْمُعَلِّمِ» و«الْمُتَعَلِّمِ»، وتَغَايُرِ «التَّعْلِيمِ» -الذي هو من مَقُولَةِ «الْفِعْلِ»- لِـ«التَّعَلُّمِ» -الذي هو من مَقُولَةِ «الْاِنْفِعَالِ»-.

ب- ومنه: «**تَلْقِينِيٌّ**»، مثلُ: «تَلْقِينِ "شِعْرٍ مَّا" أو "لُغَةٍ مَّا"»، وإنَّما يَحْصُلُ بِـ«الْمُوَاظَبَةِ على التَّلَفُّظِ بتلك الْأَصْوَاتِ والْأَلْفَاظِ لِيَحْصُلَ مَلَكَةٌ».

ج- ومنه: «**تَأْدِيبِيٌّ**»، وإنَّما يَحْصُلُ بِـ«الْمَشْوَرَةِ على مُتَعَلِّمِه».

د- ومنه: «**تَقْلِيدِيٌّ**»، وهو: «أنْ يَأْلَفَ الإنسانُ اعتقادَ رَأْيٍ مَّا»، وإنَّما يَحْصُلُ له من جِهَةِ «الثِّقَةِ بالْمُعَلِّمِ».

هـ- ومنه: «**تَنْبِيهِيٌّ**»، ١- كَـ«حالِ مَنْ يَعْلَمُ "أنَّ الْمَغْنَاطِيسَ يَجْذِبُ الحديدَ"، لكنَّه غافلٌ عنه في وَقْتِه، ولا يَفْطَنُ له عند إِحْسَاسِه جاذبًا للحديدِ، فيَعْجَبُ منه، فيُقَالُ له: "هذا هو الْمَغْنَاطِيسُ الذي عَرَفْتَ حَالَه"، فحينئذٍ يَتَنَبَّهُ له ويَزُولُ عنه التَّعَجُّبُ»، ٢- أو كَـ«مَنْ يُخَاطَبُ بالْأَوَائِلِ، فلا يَفْطَنُ لها لِنَقْصٍ في العبارةِ أو في ذِهْنِه، فيُحْتَالُ في تقريرِها له».

و- ومنه: «**أصنافٌ أُخَرُ**».

وليس شيءٌ منها بِـ«ذِهْنِيٍّ» أو «فِكْرِيٍّ».

ز- و«**الذِّهْنِيُّ**» و«**الْفِكْرِيُّ**»: هو الذي يُكْتَسَبُ بِـ«قَوْلٍ "مَسْمُوعٍ" أو "مَعْقُولٍ"، من شَأْنِه: أنْ يُوقِعَ اعْتِقَادًا أو رَأْيًا لم يَكُنْ، أو يُوقِعَ تَصَوُّرًا مَّا لم يَكُنْ». وهذا «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ" الذِّهْنِيُّ»: ١- قد يكونُ بينَ «إِنْسَانَيْنِ»، ٢- وقد يكونُ بينَ «إِنْسَانٍ واحدٍ مع نفسِه من جِهَتَيْنِ»، فيكونُ: (أ) من جِهَةِ «ما يَحْدُسُ "الْحَدَّ الْأَوْسَطَ" في الْقِيَاسِ» -مثلًا-: «مُعَلِّمًا»، (ب) ومن جِهَةِ «ما يَسْتَفِيدُ النَّتِيجَةَ من القياسِ»: «مُتَعَلِّمًا». و«التَّعْلِيمُ» و«التَّعَلُّمُ»: بالذَّاتِ وَاحِدٌ، وبالْاِعْتِبَارِ اثْنَانِ، فإنَّ «شَيْئًا واحدًا» -وهو: «انْسِيَاقٌ مَّا إلى اكْتِسَابِ مَجْهُولٍ بمَعْلُومٍ»- يُسَمَّى: ١- بالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ فيه: «تَعَلُّمًا»، ٢- وبالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ عنه -وهو «الْعِلَّةُ الْفَاعِلَةُ»-: «تَعْلِيمًا»، مثل «التَّحْرِيكِ» و«التَّحَرُّكِ».

[1] (ط): «لمن يعلمه منه» بدل «لمن يَتَعَلَّمُه منه».

وبهذا حَصَلَ الشِّفَاءُ في فَهْمِ ما في «**الشِّفَاءِ**»، وعُلِمَ: أنَّه لا وَجْهَ لِمَا في «**حَوَاشِي الفاضلِ اللَّيْثِيِّ**»[١]، حيثُ قال:

اعْتُرِضَ على «اتِّحَادِهما ذاتًا» بِـ«أنَّه يَلْزَمُ: أ- إمَّا "قِيَامُ الصِّفَةِ الواحدةِ بالذَّاتِ بمَحَلَّيْنِ"، ب- وإمَّا "حَمْلُ شيءٍ على آخَرَ مع انْتِفَاءِ مَبْدَأِ الْمَحْمُولِ عنه"، وكلاهما ظاهرُ الْبُطْلَانِ».

وأُجِيبَ بِـ«أنَّه يجوزُ أنْ يكونَ المرادُ: "أنَّهما أمرٌ واحدٌ بالذَّاتِ والْمَاهِيَّةِ[٢]، لكنَّه [يَتَعَدَّدُ باعتبارِ انْضِمَامِ خُصُوصِيَّةٍ مَّا"، كما أنَّ "الْحَيَوَانِيَّةَ" -بل: "الْإِنْسَانِيَّةَ"- أَمْرٌ واحدٌ بالذَّاتِ والْمَاهِيَّةِ، لكنَّه] يَتَعَدَّدُ بِـ[اعْتِبَارِ] انْضِمَامِ الْخُصُوصِيَّاتِ، فيَحْصُلُ بهذا الاعتبارِ في مَحَالَّ مُتَعَدِّدَةٍ».

وفيه بَحْثٌ، لأنَّ «التَّعْلِيمَ»: من مَقُولَةِ «الْفِعْلِ»، و«التَّعَلُّمَ»: من مَقُولَةِ «الْاِنْفِعَالِ»، فكيف يَتَّحِدَانِ[٣] في الْمَاهِيَّةِ؟!».[٤] **انتهى**.

ثم قال:

وقد يُقَالُ: مَعْنَى كلامِ **هذا القائلِ**: «أنَّ في "التَّعَلُّمِ" مثلًا حالةً مخصوصةً يسُمَّي حُصُولُها: "تَعَلُّمًا"، وتَحْصِيلُها "تَعْلِيمًا"، ولا اسْتِحَالَةَ في قيامِ "صفةٍ واحدةٍ بالذَّاتِ" بمَحَلٍّ يكونُ لِمُغَايَرَةِ هذا الْمَحَلِّ معها تَعَلُّقُ "التَّحْصِيلِ" و"التَّأْثِيرِ"، كما هو الواقعُ في جميعِ أَمْثِلَةِ "الْمُطَاوَعَةِ"، كَـ"الْكَسْرِ"[٥] و"الْاِنْكِسَارِ"، [و"الْقَطْعِ" و"الْاِنْقِطَاعِ"]»، ولم يُرِدْ: «أنَّ النِّسْبَتَيْنِ واحدةٌ»، لأنَّهما بالضرورةِ مُتَغَايِرَتَانِ[٦]، في كلِّ طَرَفٍ غيرُ ما في الْآخَرِ، لكنَّ مُتَعَلَّقَهما صِفَةٌ واحدةٌ قائمةٌ بطَرَفٍ واحدٍ، فعلى هذا لا يَرِدُ شيءٌ من الْمَحْذُورِ، فتَأَمَّلْ لِيَظْهَرَ لك: «أنْ ليس فيه، ما ظُنَّ فيه».

---

[١] **الفاضل الليثي**: أبو القاسم بن أبي بكر الليثي السمرقندي (ت بعد ٨٨٨هـ/١٤٨٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص١٧٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٦٤٣؛ İsmail Durmuş, "Semerkandî, Ebü'l-Kāsım", **DİA**, XXXVI, 472-473.

[٢] (ط): «وبالماهية» بدل «والماهيَّةِ».

[٣] (ط): «فكيف يجوز أن يتحدا» بدل «فكيف يتحدان».

[٤] انظر: أبو القاسم الليثي السمرقندي، **حاشية على شرح المفتاح للسعد**، قسم فيض الله أفندي بمكتبة مِلَّت، رقمها: ١٨٠٠، ق٧٩أ.

[٥] (ط): «كَـ"التَّكْسِيرِ"» بدل «كَـ"الْكَسْرِ"».

[٦] (ط): «متغايران» بدل «متغايرتان».

أَقُولُ: فعلى هذا معنَى «اتِّحَادِهما»: «اتِّحَادُ مُتَعَلَّقِهما ومَوَادِّهما»، لا: «اتِّحَادُ ذَاتِهما»، وهذا -مع أنَّه خِلَافُ الْمُتَبَادِرِ من قولِه: «بالذَّاتِ واحدٌ»-: مُخَالِفٌ لصريحِ عبارةِ «**الشِّفَاءِ**» -أعني قولَه: «فإنَّ "شيئًا واحدًا" [-وهو: "انْسِيَاقٌ مَّا] ... » إلخ-، [لِدَلَالَتِه على «اتِّحَادِ الْمُسَمَّى بِـ"التَّعْلِيمِ" الْمُسَمَّى بِـ"التَّعَلُّمِ" ذَاتًا»، فإنَّ «شَيْئًا واحدًا»: يُسَمَّى باعتبارٍ «تَعْلِيمًا» وباعتبارٍ «تَعَلُّمًا»]، وعلى ما ذَكَرَه **هذا القائلُ** يكونُ «الْمُسَمَّى بِـ"التَّعْلِيمِ"» غيرَ «الْمُسَمَّى بِـ"التَّعَلُّمِ"» ذاتًا، وإنَّما اتَّحَدَا في الْمَوَادِّ.[1] **انتهى**.

أَقُولُ: مَنْشَأُ هذا كُلِّه: عَدَمُ الْفَرْقِ بينَ «الشَّيْءِ في نَفْسِه من غيرِ نَظَرٍ لغيرِه» وبينَه «باعتبارِ قيامِه بغيرِه»، فإنَّه: أ- في ذَاتِه: شيءٌ واحدٌ في «الْعُرْفِ الْعَامِّ»، ب- وباعْتِبَارِ مَحَلِّه: مُتَعَدِّدٌ حقيقةً، كَـ«السُّورَةِ الواحدةِ التي يَقْرَأُها جَمَاعَةٌ». وهذا كقولِهم: «"الْحَرْفُ": ما دَلَّ على معنًى في غيرِه[2]».

فما قَالَه **هذا الْفَاضِلُ**[3]: مَبْنِيٌّ على «عَدَمِ التَّأَمُّلِ في كلامِ **الرَّئِيسِ**[4]»، وهو عَجِيبٌ من مثلِه، فَاعْرِفْه، فإنَّه من «الْمُهِمَّاتِ».

[ب- الأمرُ الثاني: تَحْقِيقُ «الْيَاءِ الْمَصْدَرِيَّةِ»]

الثاني: في تحقيقِ «الياءِ الْمَصْدَرِيَّةِ».

وهي: يَاءٌ كَـ«يَاءِ النِّسْبَةِ»، ولا بُدَّ أنْ تَلِيَها «تَاءُ تَأْنِيثٍ»، فإذا اتَّصَلَتْ بِـ«صِفَةٍ» أو «جَامِدٍ»: صَارَ «مَصْدَرًا»،

كَـ«الضَّارِبِيَّةِ»، و«الْإِنْسَانِيَّةِ».

---

(1) انظر: أبو القاسم الليثي السمرقندي، **حاشية على شرح المفتاح للسعد**، قسم فيض الله أفندي بمكتبة مِلَّت، رقمها: ١٨٠٠، ق٧٩أ (بالهامش).

(2) (ط): «في نفسِه» بدل «في غيرِه».

انظر: ابن يعيش، أبو البقاء موفق الدين يعيش بن علي بن يعيش بن محمد الأسدي الحلبي (٥٥٣-٦٤٣هـ/١١٥٨-١٢٤٥م)، **شرح المفصل للزمخشري**، (قدم له ووضع هوامشه وفهارسه: إميل بديع يعقوب)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م، ج٤، ص٤٤٧؛ رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية**، ج٤، ص٢٥٩-٢٦٠.

(3) **هذا الفاضل**: أبو القاسم بن أبي بكر الليثي السمرقندي (ت بعد ٨٨٨هـ/١٤٨٣م).

(4) **الرئيس**: ابن سينا، أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا الشهير بـ«الشيخ الرئيس» (٣٧٠-٤٢٨هـ/٩٨٠-١٠٣٧م).

ولم أَرَ مَنْ فَصَّلَه تفصيلًا شَافِيًا غيرَ **الإمامِ الْمَرْزُوقِيِّ**[1] في «**شَرْحِ الْفَصِيحِ**»، وهذه عبارتُه بحُرُوفِها:

«الْجَامِدُ»: أ- يكونُ مَصْدَرًا بياءِ النِّسْبَةِ، كَ«**الرّجُولِيَّةِ**»، ولا بُدَّ من يَاءِ النِّسْبَةِ معه، ب- وقد يكونُ مَصْدَرًا بدُونِ الْيَاءِ.

وعبارتُه: «**الْأُبُوَّةُ**»، و«**الْأُخُوَّةُ**» و«**الْبُنُوَّةُ**» وما أَشْبَهَها: مَصَادِرُ: أ- أَكْثَرُها لم يُسْتَعْمَلْ أَفْعَالُها، ب- وبعضُها اسْتُعْمِلَ الفعلُ منه، حُكِيَ: «لَيْسَ لَهُ أَبٌ يَأْبُوهُ».[2]

فأمَّا «**الْعُبُودِيَّةُ**» و«**الْغُلُومِيَّةُ**» [وما أَشْبَهَهما]: فهي مَنْسُوبَةٌ إلى الْمَصَادِرِ، ويجوزُ أنْ يكونَ القصدُ بهذه النِّسْبَةِ التَّأْكِيدَ وتَقْرِيرَ الْحَالِ المنسوبِ إلى ما نُسِبَ إليه، كما فُعِلَ في الصِّفَاتِ حِينَ قالوا: «دَوَّارِيٌّ» و«أَحْمَرِيٌّ» وأَشْبَاهَهما.[3]

وأمَّا «**الْوَلِيدِيَّةُ**»: فمنسوبٌ إلى «الْوَلِيدِ»، وليس بمَصْدَرٍ، ولكنَّه صَارَ بدُخُولِ علامةِ النِّسْبَةِ واتِّصَالِ تَاءِ التَّأْنِيثِ به كالْمَصَادِرِ، وعلى هذا: اسْمُ الْجِنْسِ، كـ«إِنْسَانِيَّةٍ» و«حِمَارِيَّةٍ» و«شَيْخُوخِيَّةٍ» -منسوب إلى الْمَصْدَرِ-. والفائدةُ [في نِسْبَتِه ونِسْبَةِ نظائرِه من الْأَسْمَاءِ والصِّفَاتِ]: [٣٤ب] ما قَدَّمْنَاه. ويجوزُ أنْ يكونَ المرادُ الْإِيذَانَ بِـ«أَنَّ هذه الْمَصَادِرَ جَارِيَةٌ مَجْرَى الأسماءِ في قِلَّةِ تَصَرُّفِها ومَجِيءِ الأفعالِ منها».[4]

و«**اللِّصُّ**»: اشْتِقَاقُه من «"لَصَّصْتُ الْوَتِدَ والضِّرْسَ[5]": إذا حَرَّكْتَها لِتَنْتَزِعَها[6]»، ولا فِعْلَ له إلَّا «تَلَصَّصَ».

و«**اللَّصُوصِيَّةُ**»: منسوبٌ إلى الْمَصْدَرِ.

و«فَعُولٌ» -بالفتحِ-: ليس بكثيرٍ في الْمَصْدَرِ كَ«فُعُولٍ» -بالضَّمِّ-،

و«**الْخصُوصِيَّةُ**»: مصدرُ «خَصَّ»، كَ«لُصُوصِيَّةٍ»، فإذا حذفت الياء: لم تُقَلْ إلَّا «خُصُوصٌ» -بالضَّمِّ- كَ«الْعُمُومِ».

---

(1) **الإمام المرزوقي**: أبو علي أحمد بن محمد بن الحسن المرزوقي (٣٦٠-٤٢١هـ/٩٧٠-١٠٣٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٢١٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٢٥٨؛ Hüseyin Varol, “Ebû Alî el-Merzûkî”, **DİA**, X, 91-92.

(2) انظر: المرزوقي، **شرح الفصيح لثعلب**، (قراءة وتحقيق: سليمان بن إبراهيم العايد)، ط١، الرياض: جامعة الملك سعود، ١٤٣٥هـ/٢٠١٤م، ص١٢٢ (بتصرف).

(3) انظر: المرزوقي، **شرح الفصيح لثعلب**، ص١٢٢ (بتصرف).

(4) انظر: المرزوقي، **شرح الفصيح لثعلب**، ص١٢٤-١٢٥ (بتصرف).

(5) (ط): «والترس» بدل «والضرس».

(6) (ط): «إذا حركته لينزع» بدل «إذا حركتها لتنتزعها».

و«الْحَرُورِيَّةُ»: مصدرُ «الْحُرِّ»، لكنَّ الفتحَ هو الْمُسْتَفْصَحُ وإنْ خَالَفَ القياسَ.[1]

وحاصلُ ما قَالَه **الإمامُ الْمَرْزُوقِيُّ**:

أ- أنَّ «الصِّفَاتِ» و«الْجَوَامِدَ» إذا أُرِيدَ أَخْذُ الْمَصْدَرِ: أُلْحِقَ بها يَاءُ النِّسْبَةِ، ولا بُدَّ من الْهَاءِ لِلنَّقْلِ من «الْوَصْفِ» إلى «الْمَصْدَرِ».

ب- وأمَّا «الْمَصَادِرُ» التي على وَزْنِ «فُعُولٍ [/فَعُولٍ]» -بالضَّمِّ في الأكثرِ، وبالْفَتْحِ قليلًا-: فيُلْحَقُ بها يَاءُ النِّسْبَةِ لِتَأْكِيدِ الْمَصْدَرِيَّةِ، والْفَتْحُ أَفْصَحُ في ثلاثِ كَلِمَاتٍ، وهي: ١- «الْخَصُوصِيَّةُ»، ٢- و«اللَّصُوصِيَّةُ»، ٣- و«الْحَرُورِيَّةُ»، وقد يُضَمُّ.

وهذا مِمَّا خَفِيَ على **بَعْضِهم**، فَاعْرِفْه.

[ج- الأمرُ الثالثُ: إِشْكَالٌ قَوِيٌّ في «كَوْنِ "الْمَصْدَرِ الْمُؤَوَّلِ" مَعْرِفَةً»، والجوابُ عنه]

الثالثُ: فيما قَالَه **النُّحَاةُ** في «الْمَصْدَرِ الْمَسْبُوكِ من "أَنْ" وأَخَوَاتِها»: إشكالٌ قَوِيٌّ، لأنَّه مُرَكَّبٌ من «"أَنْ" و"صِلَتِها"»، و«أَنْ»: حَرْفٌ لا يَقْبَلُ «تَعْرِيفًا» ولا «تَنْكِيرًا»، وكذلك: «الْفِعْلُ» الذي بعدَها، فكيف يكونُ مَعْرِفَةً دَائِمًا؟! إذْ في أَكْثَرِ أحوالِه -كما ذَهَبَ إليه **ابْنُ جِنِّي**[2] في «**الْخَاطِرِيَّاتِ**»، وعَرَضَه على **أَبِي عَلِيٍّ**[3] فقبِلَه،[4] كما فَصَّلْنَاه في «**رِسَالَةِ الْمَصْدَرِ وتَأْوِيلِه**

---

(1) انظر: المرزوقي، **شرح الفصيح لثعلب**، ص١٢٦-١٢٧ (بتصرف).

(2) **ابن جني**: أبو الفتح عثمان بن جني الموصلي البغدادي (ت ٣٩٢هـ/١٠٠٢م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص٢٠٤؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٣٥٨؛ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", **DİA**, XIX, 397-400.

(3) **أبو علي**: أبو علي حسن بن أحمد بن عبد الغفار الفارسي (٢٨٨-٣٧٧هـ/٩٠١-٩٨٧م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص١٧٩-١٨٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٣٥؛ Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", **DİA**, X, 88-90.

(4) انظر: ابن جني، **الخاطريات**، (تحقيق ودراسة: سعيد بن محمد بن عبد الله القرني)، رسالة الماجستير، مكة: جامعة أم القرى كلية اللغة العربية، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م، ج٢، ص١٥٨-١٥٩، حيث قال:

(٢٣٠) **مسألةٌ**: [**في «الْمَصْدَرِ الْمُؤَوَّلِ»**] قال **أبو الْحَسَنِ** -في قولِ الله سبحانه: ﴿مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ﴾ [سورة التوبة: ١١٣/٩]-: «يقولُ: "ما كان لهم استغفارٌ للمشركين"». وقال -في قولِه تعالى: ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ﴾ [سورة يونس: ١٠٠/١٠]-: «أي: ما كان لها الإيمانُ إلَّا بإِذْنِ اللهِ». ففَسَّرَ **أبو الحسن** ﴿أَنْ يَسْتَغْفِرُوا﴾ بـ«النَّكِرَةِ» -التي هي: «اسْتِغْفَارٌ»-، وفَسَّرَ ﴿أَنْ تُؤْمِنَ﴾ بـ«الْمَعْرِفَةِ» -التي هي: «الْإِيمَانُ»-، أَخَذًا بالأمرَيْنِ جميعًا. وذلك: أنَّ **أبا الحسن** كان يُجِيزُ أنْ تكونَ «"أنْ" وصِلَتُها» نَكِرَةً، كما تُجِيزُ **الجماعةُ** أنْ تكونَ مَعْرِفَةً، فقُلْتُ **لأبي علي** يومًا: «قد يُؤْخَذُ هذا الذي أَجَازَه **أبو الحسن** -من تَنْكِيرِ "أنْ" الْمَوْصُولَةِ- من شعرِ **امْرِئِ الْقَيْسِ**:

بمَعْرِفَةٍ»[1]- لا يُفِيدُ «تَعْرِيفَه» في نَفْسِه، كما في نحوِ: ﴿أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ﴾[2] [سورة البقرة: ١٨٤/٢]، وهو في غايةِ الظُّهُورِ!

والجوابُ عنه أنْ يُقَالَ: إنَّ تَعْرِيفَه بما في الصِّلَةِ من «الْعَهْدِ»، ولذلك عَدُّوه من «الْمَوْصُولَاتِ»، فتَعْرِيفُه: كتَعْرِيفِها، فَ﴿أَنْ تَصُومُوا﴾: بمعنَى «صَوْمِكم»، وهو مَعْرِفَةٌ بإِضَافَتِه إلى الضَّمِيرِ، والضَّمِيرُ مَعْرِفَةٌ، فإنْ لم يُقْصَدِ «الْعَهْدُ»: كان «نكِرَةً»، نحوُ: ﴿وَمَا كَانَ هٰذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى﴾[3] [سورة يونس: ٣٧/١٠]، أيْ: «افْتِرَاءً» أو «مُفْتَرًى».

[د- الأمرُ الرابعُ: «الْفَاعِلُ الْحَقِيقِيُّ» و«الْفَاعِلُ اللُّغَوِيُّ»]

الرابعُ: قَوْلُهم:

«**الْفَاعِلُ**»: أ- إمَّا «**حَقِيقِيٌّ**»، وهو: مَنْ أَوْجَدَ الفعلَ، ب- أو «**لُغَوِيٌّ**»، وهو: مَنْ قَامَ به، سواءٌ: ١- أَوْجَدَه، نحوُ: «خَلَقَ اللهُ كَذَا»، ٢- أو لا، كَ«مَاتَ» و«حَسُنَ»، وهذا مِمَّا اتَّفَقَ عليه **الْمُحَقِّقُونَ**.

فَدَمْعُهَا سَحٌّ وَسَكْبٌ وَدِيمَةٌ وَرَشٌّ وَتَوْكَافٌ وَتَنْهَمِلَانِ

أيْ: "وَانْهِمَالٌ". ألا ترى: أنَّ جميعَ ما قبلَه من المَصادر نكرةٌ، وأصلُه: "وأنْ تَنْهَمِلَا"، ثم لَمَّا حُذِفَ "أنْ": رُفِعَ الفعلُ، كقولِه:

أَلَا أَيُّهٰذَا الزَّاجِرِي أَحْضُرُ الْوَغَى [وَأَنْ أَشْهَدَ اللَّذَّاتِ هَلْ أَنْتَ مُخْلِدِي]»،

فرَضِيَ بذلك وتَقَبَّلَه، ودلَّ شاهدُ حَالِه حينئذٍ على «أنَّه ما كان وَقَعَ له هو ذلك فيما قبلُ». ولَمَّا كان «الاستغفارُ للمشركين» محظورًا: نَكَّرَ الْمَصْدَرَ الدَّالَّ عليه تَحْقِيرًا لشَأْنِه، ولَمَّا كان «الإيمانُ» مِمَّا يُرْغَبُ فيه ويَرْجُونَه: عَرَّفَ المصدرَ الدَّالَّ عليه تَفْخِيمًا.

[1] انظر: الخفاجي، **التبر المسبوك في تعريف المصدر المسبوك**، مكتبة آطنه الشعبية (Adana İl Halk Kütüphanesi)، رقمها: ٩٥٨، ق٣٥أ.

[2] تمام الآيتين: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٨٣) أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (١٨٤)﴾ [سورة البقرة: ١٨٣/٢-١٨٤].

[3] تمام الآيات: ﴿وَمَا كَانَ هٰذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللهِ وَلٰكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٣٧) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٣٨) بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ كَذٰلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ (٣٩)﴾ [سورة يونس: ٣٧/١٠-٣٩].

يَرِدُ عليه:

أ- أنَّ **أَهْلَ اللُّغَةِ والتَّصْرِيفِ** قالوا: إنَّ **الْعَرَبَ** تقولُ: «أَجْرَبَ الرَّجُلُ»، و«أَهْزَلَ ...»، ومعناه: «فُلَانٌ إِبِلُه ذَاتُ جَرَبٍ»، و «... مَهْزُولَةٌ»، وله نَظَائِرُ، كما في «**أَدَبِ الْكَاتِبِ**»[1]،

ب- وأنَّه حَقِيقَةٌ، وليس «فَاعِلًا حَقِيقِيًّا» ولا «لُغَوِيًّا»، لأنَّ «الْجَرَبَ» ونحوَه لم يَقُمْ به.

والجوابُ: أنَّه بمعنَى «مَلَكَ إِبِلًا مُتَّصِفَةً بما ذُكِرَ»، و«الْمِلْكُ» قائمٌ بالفاعلِ، لٰكِنَّهم تَسَمَّحُوا في العبارةِ، فإنْ قُلْنَا: «إنَّه "مَجَازٌ" صَارَ "حقيقةً" في عُرْفِ اللُّغَةِ»: لم يَرِدِ الإشكالُ عليه.

فَاعْرِفْه، فإنَّه من «الْمَبَاحِثِ النَّفِيسَةِ».

والحمدُ لِلّٰهِ وحدَه.

---

[1] **صاحب أدب الكاتب**: ابن قتيبة، أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدِّينَوَرِي (٢١٣-٢٧٦هـ/٨٢٨-٨٨٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص١٣٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٢٩٧-٢٩٨؛ Hüseyin Yazıcı vd, “İbn Kuteybe”, **DİA**, XX, 145-152.

انظر: ابن قتيبة، **أدب الكاتب**، (حققه وعلق حواشيه ووضع فهارسه: محمد الدالي)، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ص٤٤٨-٤٥٠ (باب «أفعل الشيءُ»: صار كذلك، وأصابه ذلك)، ٤٦٣.

(٦)

الْكُلِّيَّاتُ

(كُلِّيَّاتُ أَبِي الْبَقَاءِ)

أَلَّفَه:

أَبُو الْبَقَاءِ أَيُّوبُ بنُ مُوسَى الْحُسَيْنِيُّ الْقِرِيمِيُّ الْكَفَوِيُّ

(١٠٢٨-١٠٩٥هـ/١٦١٩-١٦٨٤م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

أبو البقاء الكفوي

هو أَبُو الْبَقَاءِ أَيُّوبُ بنُ مُوسَى الْحُسَيْنِيُّ الْقِرِيمِيُّ الْكَفَوِيُّ (١٠٢٨-١٠٩٥هـ/١٦١٩-١٦٨٤م).

من تصانيفه:

١ - «**الكليات / كليات أبي البقاء**»، في تعريفات العلوم المختلفة؛

٢- و«**تحفة الشاهان**»، في علم الحال، -باللغة التركية-؛

٣- و«**العدة عند كل شدة**»، في شرح قصيدة البردة للإمام البوصيري.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٢، ص٣٨؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٤١٨؛ Hulûsi Kılıç, "Ebü'l-Bekā el-Kefevî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, X, 298.

مصدر النص:

(**ط**) : أبو البقاء الكفوي، أبو البقاء أيوب بن موسى الحسيني القريمي الكفوي (١٠٢٨-١٠٩٥هـ/١٦١٩-١٦٨٤م)، **الكليات معجم في المصطلحات والفروق اللغوية**، (قابله على نسخة خطية وأعده للطبع ووضع فهارسه: عدنان درويش ومحمد المصري)، ط٢، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ص٨١٣-٨١٨.

وراجعنا للتصحيح إلى نسختين مخطوطتين يبدو أنهما من مسودات المؤلف، وهما:

(ج) : النسخة المحفوظة بقسم **جار الله** بالمكتبة السليمانية، رقمها: ٢٠٣٤، ق١٦٩ب-١٧١ب.

(ر) : النسخة المحفوظة بمكتبة **راغب باشا**، رقمها: ١٤٣٢، ق٢٥٠أ-٢٥٢أ.

قال أبو البقاء الكفوي:

١- كلُّ «**مَصْدَرٍ ثُنِّيَ لِقَصْدِ التَّكْثِيرِ، وأُضِيفَ إلى الْفَاعِلِ أو الْمَفْعُولِ**»: يَجِبُ حَذْفُ الْعَامِلِ فيه.

٢- **قيل**: لم يَأْتِ فِي الْقُرْآنِ شَيْءٌ من «**الْمَصَادِرِ الْمُعَرَّفَةِ بِاللَّامِ**» عَامِلًا فِي فَاعِلٍ أَو مَفْعُولٍ صَرِيحٍ، بل: قد جَاءَ عَامِلًا بِحَرْفِ الْجَرِّ،

نَحْو: ﴿لَا يُحِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ﴾[1] [سورة النساء: ١٤٨/٤].

٣- وكلُّ «**بِنَاءٍ من الْمَصَادِرِ على وَزْنِ "فَعَلَانٍ" -بِفَتْحِ الْعَيْنِ-**»: فإنَّه لم يَتَعَدَّ فِعْلُه، إِلَّا أَنْ يَشُذَّ شيءٌ[2]، كَـ«الشَّنَآنِ»، لأنَّ فِعْلَه مُتَعَدٍّ.

٤- وكلُّ «**مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ**» إذا اعْتُبِرَ لِـ«الْمَجْهُولِ»: يكونُ بِمَعْنَى «مُطَاوِعِه»،

كما أنَّ «الْمَكْسُورِيَّةَ» و«"الْاِنْكِسَارَ" الْحَاصِلَ من "الْكَسْرِ"»: شَيْءٌ وَاحِدٌ.

٥- وكلُّ «**مَصْدَرٍ يتَعَدَّى بِحَرْفٍ من الْحُرُوفِ الْجَارَّةِ**»: يجوزُ جَعْلُ ذلك الْجَارِّ خَبَرًا عن ذلك الْمَصْدَرِ، مُثْبَتًا كان أو مَنْفِيًّا،

كما يُقَالُ: «الْاِتِّكَاءُ: عَلَيْكَ»[3]، و«إِلَيْكَ: الْمَصِيرُ»، و«مِنْكَ: الْخَوْفُ»، و«مِنْكَ: الْاِسْتِعَانَةُ»[4]، و«مَا عَلَيْكَ: الْمُعَوَّلُ»، و«لَيْسَ بِكَ: الْاِلْتِجَاءُ».

ومنه: ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ﴾[5] [سورة يوسف: ٩٢/١٢].

---

(١) تمام الآيتين: ﴿لَا يُحِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظُلِمَ وَكَانَ اللهُ سَمِيعًا عَلِيمًا (١٤٨) إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخْفُوهُ أَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا (١٤٩)﴾ [سورة النساء: ١٤٨/٤-١٤٩].

(٢) (ط): «إلا إن شذ شيء» بدل «إِلَّا أَنْ يَشُذَّ شيءٌ».

(٣) (ط): « "الاتكال عليك"» بدل «"الْاِتِّكَاءُ عليك"».

(٤) (ط): «و"بك الاستعانة"» بدل «و"منك الاستعانة"».

(٥) تمام الآيات: ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ (٨٨) قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ (٨٩) قَالُوا أَإِنَّكَ لَأَنْتَ يُوسُفُ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهٰذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (٩٠) قَالُوا تَاللهِ لَقَدْ آثَرَكَ اللهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ (٩١) قَالَ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (٩٢) اِذْهَبُوا بِقَمِيصِي هٰذَا فَأَلْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ (٩٣)﴾ [سورة يوسف: ٨٨/١٢-٩٣].

ولا يجوزُ مثلُ ذلك في «اسْمِ الْفَاعِلِ»،

فلا تَقُولُ [في][1] «بِكَ مَارٌّ عَلِيٌّ»: «إِنَّ "بِكَ": خَبَرٌ عن "مَارٌّ"».

-٦

(أ) وكلُّ «**مَصْدَرٍ من الْفِعْلِ الْمُتَعَدِّي**»: فلا يَخْلُو:

(١) إمَّا أنْ يُضَافَ إلى «الْفَاعِلِ»، ويُذْكَرَ «الْمَفْعُولُ» مَنْصُوبًا،

نحوُ: «عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا».

(٢) أو يُضَافَ إلى «الْفَاعِلِ»، ويُتْرَكَ «الْمَفْعُولُ»،

نحوُ: «أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ».

(٣) أو يُضَافَ إلى «الْمَفْعُولِ»، ويُذْكَرَ «الْفَاعِلُ» مَرْفُوعًا،

نحوُ: «عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ اللِّصِّ الْجَلَّادُ».

(٤) أو يُضَافَ إلى «الْمَفْعُولِ»، ويُتْرَكَ «الْفَاعِلُ»،

كقولِه عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ[2]: «يُسْتَحَبُّ تَبرِيدُ الصَّلَاةِ فِي الصَّيْفِ»، أَيْ: «تَبرِيدُ الْمُصَلِّي إِيَّاهَا».[3]

(ب) و«**الْمَصْدَرُ اللَّازِمُ**»[4]: قِسْمٌ واحدٌ،

وهو: أنْ يُضَافَ إلى «الْفَاعِلِ»،

نحوُ: «جِئْتُ بَعْدَ ذَهَابِ زَيْدٍ».

فهذه «**الْإِضَافَاتُ**» كُلُّها: «مَعْنَوِيَّةٌ»[5] مُفِيدَةٌ لِلتَّعْرِيفِ،

إِلَّا إذا كان «الْمَصْدَرُ» بمعنَى «الْفَاعِلِ» أو «الْمَفْعُولِ»، فحينئذٍ تكونُ إِضَافَتُه «لَفْظِيَّةً» كإِضَافَتِهما.

---

(١) (ج)، (ر)، (ط): بدون «في».

(٢) (ج): «نحو»؛ (ر): «كقوله» بدل «كقوله عليه الصلاة والسلام».

(٣) (ط): زيادة «و"الْمَصْدَرُ": إذا كان مَنْسُوبًا إلى "فَاعِلِه": يُزَادُ فيه "مِنْ"، بِخِلَافِ "الْمَصْدَرِ الْمَنْسُوبِ إلى مَفْعُولِه"».

(٤) (ط): «و"المصدر"» بدل «و"المصدرُ اللازمُ"».

(٥) (ر)، (ط): «منسوبة» بدل «معنويةٌ».

٧- وكلُّ «**مَصْدَرٍ كان على مِثَالِ "فِعِّيلَى"**»: فَهُوَ مَقْصُورٌ، لا يُمَدُّ، ولا يُكْتَبُ بِالْأَلِفِ، كَ«الْحِطِّيطَى»[١] و«الرِّدِّيدَى».

٨- وكلُّ «**مَصْدَرٍ دَخَلَ فيه الفاءُ وَهُوَ مُضَافٌ**»: يكونُ مَعْنَاهُ «أَمْرًا»،

نحو: ﴿فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾[٢] [سورة محمد: ٤/٤٧]، ﴿فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ﴾[٣] [سورة البقرة: ٢٨٠/٢].

٩- ولم يَأْتِ فِي الْقُرْآنِ «**مَصْدَرٌ مُضَافٌ إلى الْمَفْعُولِ والْفَاعِلُ معه مَذْكُورٌ**».

١٠- و«**الْمَصْدَرُ**»: يَدُلُّ على فِعْلِه الْمُشْتَقِّ، فَ:

(أ) فِيمَا إذا قال: «لِي عَلَيْكَ حَقٌّ»، فقال: «حَقًّا»: فَهُوَ إِقْرَارٌ، يكونُ التَّقْدِيرُ: «حَقَقْتَ فِيمَا قُلْتَه حَقًّا».

(ب) وكذا لو قال: «الْحَقَّ [/ الْحَقُّ / الْحَقِّ]» -مُعَرَّفًا-، أَيْ: «قُلْتَ الْقَوْلَ الْحَقَّ»، أو «ادَّعَيْتَ الْحَقَّ»، أو «قَوْلُكَ: الْحَقُّ»، أو «مَا قُلْتَه -أو ادَّعَيْتَه-: الْحَقُّ»، لأنَّ هذا اللَّفْظَ وأَمْثَالَه يُسْتَعْمَلُ لِلتَّصْدِيقِ عُرْفًا من غيرِ فَصْلٍ، ولا فَرْقَ بينَ «الرَّفْعِ» و«النَّصْبِ» و«الْإِبْهَامِ» على الْأَصَحِّ.

(ج) وكذلك: لو كَرَّرَ الْمَصْدَرَ -مُعَرَّفًا أو [ص٨١٤] مُنَكَّرًا- لِلتَّأْكِيدِ.

بِخِلَافِ «الْحَقُّ حَقٌّ»، و«الصِّدْقُ صِدْقٌ»، و«الْيَقِينُ يَقِينٌ»، لِأَنَّه كلامٌ تَامٌّ بِنَفْسِه، بخِلَافِ[٤] «الْمُعَرَّفِ» و«الْمُنَكَّرِ» و«الْمُكَرَّرِ منهما»، إِذْ لا اسْتِقْلَالَ لكلٍّ منهما بِنَفْسِه في تلك الصُّوَرِ، فلا بُدَّ هناك من الرَّبْطِ بِكَلَامِ الْمُدَّعِي.[٥]

---

(١) (ج): «نحو: "الحطيمى"»؛ (ر): «ك"الحطيمى"» بدل «ك"الحطيطى"».

(٢) تمام الآيات: ﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَٰكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ (٤) سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ (٥) وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ (٦)﴾ [سورة محمد: ٤/٤٧-٦].

(٣) تمام الآيات: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (٢٧٨) فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ (٢٧٩) وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٢٨٠) وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (٢٨١)﴾ [سورة البقرة: ٢٧٨/٢-٢٨١].

(٤) (ط): «خلاف» بدل «بخلاف».

(٥) (ج)، (ر): بدون المادة العاشرة (١٠).

١١- و«الْمَصادِرُ التي اسْتُعْمِلَتْ في دُعَاءِ الْإِنْسَانِ أو عليه، أَو هي صَالِحَةٌ لذلك كُلِّها»: مَنْصُوبَةٌ بإِضْمَارِ فِعْلٍ لا يَظْهَرُ، لِأَنَّها صَارَتْ عِوَضًا عن الْفِعْلِ النَّاصِبِ لها،

كَـ«هَنِيئًا»، و«مَرِيئًا»، و«كَرَامَةً»، و«مَسَرَّةً»، و«سُحْقًا»، و«بُعْدًا»، و«نُكْسًا»، و«تَعْسًا»، وما أَشْبَهَ ذلك.

١٢- و«الْمَصادِرُ التي لم يَأْتِ بعدَها ما يُبَيِّنُها ويُعَيِّنُ مَا تَعَلَّقَتْ به من فَاعِلٍ أو مَفْعُولٍ»: لَيْسَتْ مِمَّا يَجِبُ حَذْفُ فِعْلِه، بل: يجوزُ،

نحوُ: «سَقَاكَ اللهُ سَقْيًا»، و«رَعَاكَ اللهُ رَعْيًا».

وَأَمَّا مَا:

(أ) بُيِّنَ[١] فَاعِلُه بِالْإِضَافَة،

نَحْو: ﴿كِتَابَ اللهِ﴾[٢] [سورة النساء: ٤/٢٤]، و﴿صِبْغَةَ اللهِ﴾[٣] [سورة البقرة: ٢/١٣٨]، و﴿سُنَّةَ اللهِ﴾[٤] [سورة الأحزاب: ٣٣/٣٨، ٦٢؛ سورة الفتح: ٤٨/٢٣].

---

(١) (ر)، (ط): «يُبَيَّنُ» بدل «بُيِّنَ».

(٢) تمام الآية: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذٰلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا (٢٤)﴾ [سورة النساء: ٤/٢٤].

(٣) تمام الآيات: ﴿وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (١٣٥) قُولُوا آمَنَّا بِاللهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَى وَعِيسَى وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ (١٣٦) فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (١٣٧) صِبْغَةَ اللهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدونَ (١٣٨)﴾ [سورة البقرة: ٢/١٣٥-١٣٨].

(٤) تمام الآيات: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا (٣٦) وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللهِ مَفْعُولًا (٣٧) مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللهُ لَهُ سُنَّةَ اللهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللهِ قَدَرًا مَقْدُورًا (٣٨) الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللهَ وَكَفَى بِاللهِ حَسِيبًا (٣٩) مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلٰكِنْ رَسُولَ اللهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا (٤٠)﴾ [سورة الأحزاب: ٣٣/٣٦-٤٠]؛ ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهِينًا (٥٧) وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا (٥٨) يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذٰلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللهُ غَفُورًا رَحِيمًا (٥٩) لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي

[(ب) أو بُيِّنَ مَفْعُولُه بِالْإِضَافَةِ،

كَ﴿ضَرْبَ الرِّقَابِ﴾[1] [سورة محمد: ٤/٤٧]، و«سُبْحَانَ اللهِ»، و«لَبَّيْكَ»، و«سَعْدَيْكَ»، و«مَعَاذَ اللهِ».][2]

(ج) أو بُيِّنَ[3] فَاعِلُه بِحَرْفِ الْجَرِّ،

نحوُ: «بُؤْسًا لَك»، وَ«سُحْقًا لَك» [-أيْ: «بُعْدًا لك»-][4].

(د) أَو بُيِّنَ[5] مَفْعُولُه بِحَرْفِ الْجَرِّ،

نحوُ: «عَقْرًا لَكَ»[6] [-أيْ: «جَرْحًا وجَدْعًا»-][7]، و«عَجَبًا مِنْكَ»، و«شُكْرًا لَكَ»[8].

: فيَجِبُ حَذْفُ الْفِعْلِ في هذه الصُّوَرِ قِيَاسًا.

١٣- و«**الْمَصْدَرُ**»:

(أ) بِمَعْنَى «الْمَاضِي»،

مثلُ: ﴿تَعْسًا﴾[9] [سورة محمد: ٨/٤٧].

قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا (٦٠) مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا (٦١) سُنَّةَ اللهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبْدِيلًا (٦٢)﴾ [سورة الأحزاب: ٣٣/٥٧-٦٢]؛ ﴿وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوُا الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا (٢٢) سُنَّةَ اللهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبْدِيلًا (٢٣)﴾ [سورة الفتح: ٤٨/٢٢-٢٣].

(١) تمام الآيات: ﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَٰكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ (٤) سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ (٥) وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ (٦)﴾ [سورة محمد: ٤٧/٤-٦].

(٢) (ر)، (ط): بدون «(ب) أو بُيِّنَ مَفْعُولُه بِالْإِضَافَة، كَ﴿ضَرْبَ الرِّقَابِ﴾ [سورة محمد: ٤/٤٧]، و"سُبْحَانَ اللهِ"، و"لَبَّيْكَ"، و"سَعْدَيْكَ"، و"مَعَاذَ اللهِ"».

(٣) (ط): «أو يُبَيَّنُ» بدل «أو بُيِّنَ».

(٤) (ر)، (ط): بدون «-أيْ: "بُعْدًا لك"-».

(٥) (ط): «أو يُبَيَّنُ» بدل «أو بُيِّنَ».

(٦) (ط): «غفرا لك» بدل «عَقْرًا لك».

(٧) (ر)، (ط): بدون «-أيْ: «جَرْحًا وجَدْعًا»-».

(٨) (ر)، (ط): «و"شُكْرًا لَكَ"، و"عَجَبًا مِنْكَ"» بدل «و"عَجَبًا مِنْكَ"، و"شُكْرًا لَكَ"».

(٩) تمام الآيات: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ (٧) وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعْسًا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ (٨) ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنْزَلَ اللهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ (٩)﴾ [سورة محمد: ٤٧/٧-٩].

(ب) وبمعنَى «الْمُسْتَقْبَلِ»،

مثلُ: ﴿مَعَاذَ اللهِ﴾[1] [سورة يوسف: ١٢/٧٩].

(ج) وبمعنَى «الْفَاعِلِ»[2]،

مثلُ قولِه تعالى: ﴿مَاؤُكُم غَوْرًا﴾[3] [سورة الملك: ٦٧/٣٠].

(د) وبمعنَى «الْمَفْعُولِ»،

مثلُ: ﴿هٰذَا خَلْقُ اللهِ﴾[4] [سورة لقمان: ٣١/١١].

(هـ) وبمعنَى «الْأَمْرِ»،

مثلُ: ﴿فَضَرْبَ الرِّقَابِ﴾[5] [سورة محمد: ٤٧/٤].

١٤- وقد يَأْتِي على زِنَةِ «الْمَفْعُولِ»،

كقولِه تعالى: ﴿وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا﴾[6] [سورة النساء: ٤/٣١]، أيْ: «إِدْخَالًا كَرِيمًا».

١٥- وقد جَاءَ على زِنَةِ «فَاعِلَةٍ» في مَوَاضِعَ من الْقُرْآنِ،

---

(١) تمام الآيات: ﴿قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ فَأَسَرَّهَا يُوسُفُ فِي نَفْسِهِ وَلَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ قَالَ أَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا وَاللهُ أَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ (٧٧) قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَبًا شَيْخًا كَبِيرًا فَخُذْ أَحَدَنَا مَكَانَهُ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (٧٨) قَالَ مَعَاذَ اللهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُ إِنَّا إِذًا لَظَالِمُونَ (٧٩)﴾ [سورة يوسف: ١٢/٧٧-٧٩].

(٢) (ط): «اسمِ الفاعلِ» بدل «الفاعلِ».

(٣) تمام الآيات: ﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سِيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَقِيلَ هٰذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَدَّعُونَ (٢٧) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَهْلَكَنِيَ اللهُ وَمَنْ مَعِيَ أَوْ رَحِمَنَا فَمَنْ يُجِيرُ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ (٢٨) قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ آمَنَّا بِهِ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (٢٩) قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ (٣٠)﴾ [سورة الملك: ٦٧/٢٧-٣٠].

(٤) تمام الآيتين: ﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ (١٠) هٰذَا خَلْقُ اللهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (١١)﴾ [سورة لقمان: ٣١/١٠-١١].

(٥) تمام الآيات: ﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ (٤) سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ (٥) وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ (٦)﴾ [سورة محمد: ٤٧/٤-٦].

(٦) تمام الآيات: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا (٢٩) وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرًا (٣٠) إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا (٣١)﴾ [سورة النساء: ٤/٢٩-٣١].

كَ«الْخَائِنَةِ»[١]، وَ«الْعَاقِبَةِ»[٢]، و«الْكَاذِبَةِ»[٣]، و«الْكَاشِفَةِ»[٤]، و«اللَّاغِيَةِ»[٥].

١٦- و«**الْمَصْدَرُ من "الثُّلَاثِيِّ الْمُجَرَّدِ" لِلْمُبَالَغَةِ**» قِيَاسُه: فَتْحُ التَّاءِ،

كَ«التَّعْدَادِ»، و«التَّهْدَادِ».

وأمَّا «التِّبْيَانُ» -بِالْكَسْرِ-: فقد حُكِيَ عن **سِيبَوَيْهِ**[٦]: «أَنَّه "قَائِمٌ مَقَامَ الْمَصْدَرِ"، كَ"الثَّبَاتِ" و"الْعَطَاءِ"، وليس بِـ"مَصْدَرِ الْمُبَالَغَةِ"، كَ"التَّكْرَارِ" و"التَّذْكَارِ"»[٧].[٨]

١٧- وَقِيَاسُ «**الْمَصْدَرِ الْمِيمِيِّ**» و«**اسْمَيِ "الزَّمَانِ" و"الْمَكَانِ"**» من «**الثُّلَاثِيِّ الْمُجَرَّدِ**» يَنْحَصِرُ في وَزْنَيْنِ:

(أ) «**مَفْعِلٌ**» -بِالْكَسْرِ-،

وهو:

---

[١] مثلُ قولِه تعالى: ﴿وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ (١٨) يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ (١٩) وَاللهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (٢٠)﴾ [**سورة غافر: ٤٠/١٨-٢٠**].

[٢] مثلُ قولِه تعالى: ﴿قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ (١٢٨)﴾ [**سورة الأعراف: ٧/١٢٨**].

[٣] مثلُ قولِه تعالى: ﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ (١) لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ (٢)﴾ [**سورة الواقعة: ٥٦/١-٢**].

[٤] مثلُ قولِه تعالى: ﴿أَزِفَتْ الْآزِفَةُ (٥٧) لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللهِ كَاشِفَةٌ (٥٨)﴾ [**سورة النجم: ٥٣/٥٧-٥٨**].

[٥] مثلُ قولِه تعالى: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ (٨) لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ (٩) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (١٠) لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً (١١) فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ (١٢) فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ (١٣) وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ (١٤) وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ (١٥) وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ (١٦)﴾ [**سورة الغاشية: ٨٨/٨-١٦**].

[٦] **سيبويه**: أبو بشر (/ أبو عثمان / أبو الحسن / أبو الحسين) سيبويه عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي (ت ١٨٠هـ/٧٩٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٨١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥٨٤-٥٨٥؛ M. Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", **DİA**, XXXVII, 130-134.

[٧] انظر: سيبويه، **كتاب سيبويه**، (تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون)، ط٢، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م، ج٤، ص٨٤ (باب ما تُكَثِّرُ فيه المصدرَ من «فَعَلْتُ»، فتُلْحِقُ الزوائدَ، وتَبْنِيهِ بناءً آخَرَ)، حيث قال:

وأمَّا «**التِّبْيَانُ**»: فَـ: أ- ليس على «شيءٍ من الفعلِ لَحِقَتْه الزيادةُ»، ولكنَّه بُنِيَ هذا الْبِنَاءَ فلَحِقَتْه الزيادةُ، كما لَحِقَتِ «الرِّئْمَانَ» -وهو من الثلاثة-، ب- وليس من بابِ «التَّقْتَالِ»، ولو كان أَصْلُها من ذلك: فَتَحُوا التاءَ، ج- فإنَّما هي من «بَيَّنْتُ»، كَ«الْغَارَةِ» من «أَغَرْتُ»، و«النَّبَاتِ» من «أَنْبَتَ».

[٨] (ج)، (ر): بدون المادة السادسة عشرة (١٦).

(١) لِمَصْدَرِ «"الْمِثَالِ الْوَاوِيّ"[١] الْمَحْذُوفِ فَاؤُه في مُسْتَقْبَلِه»،

(٢) ولِلزَّمَانِ والْمَكَانِ من «الْمِثَالِ الْوَاوِيّ»، ومن «يَفْعِلُ» -بِالْكَسْرِ- إِذا لم يَكُنْ مُعْتَلَّ اللَّامِ.

(ب) و«**مَفْعَلٌ**» -بِالْفَتْحِ-،

وهو: لغيرِ ما ذُكِرَ جَمِيعًا.[٢]

١٨- والْأَصْلُ الْغَالِبُ[٣] في «**أَوْزَانِ مَصَادِرِ الْأَفْعَالِ الثُّلَاثِيَّةِ**»:

(أ) أَنَّ «**فَعَلَ**» متى كان مَفْتُوحَ الْعَيْنِ: كان [ص٨١٥] مَصْدَرُه على وَزْنِ:

(١) «**فَعْلٍ**»[٤]، إِنْ كان الفعلُ «مُتَعَدِّيًا»[٥]،

(٢) و«**فُعُولٍ**»[٦]، إِنْ كان «لَازِمًا».

(ب) ومتى كان «**فَعِلَ**» مَكْسُورَ الْعَيْنِ، و«**يَفْعَلُ**» مَفْتُوحَ الْعَيْنِ: كَانَ مَصْدَرُه على وَزْنِ:

(١) «**فِعْلٍ**»[٧] -بِالْكَسْرِ والسُّكُونِ-، إِنْ كان «مُتَعَدِّيًا»،

(٢) و«**فَعَلٍ**»[٨] -بِفَتْحَتَيْنِ-، إِنْ كان «لَازِمًا».

(ج) ومتى كان «**فَعُلَ**» مَضْمُومَ الْعَيْنِ: كان مَصْدَرُه على وَزْنِ:

(١) «**فَعَالَةٍ**» -بِالْفَتْحِ-،

(٢) أو «**فُعُولَةٍ**» -بِالضَّمِّ-،

(٣) أو «**فِعَلٍ**» -بِكَسْرِ الْفَاءِ، وفَتْحِ الْعَيْنِ-.

وهذا هو الْقِيَاسُ في الْكُلِّ.

---

(١) (ط): «الفعل الواوي» بدل «المثال الواوي».

(٢) (ج)، (ر): بدون المادة السابعة عشرة (١٧).

(٣) (ط): «والأصل والغالب» بدل «والأصلُ الغالبُ».

(٤) (ر): «على وزنِ "فَعْلًا"» بدل «على وزن "فَعْلٍ"».

(٥) (ط): «إن كان متعديا» بدل «إن كان الفعلُ مُتَعَدِّيًا».

(٦) (ر): «و"فُعُولًا"» بدل «و"فُعُولٍ"».

(٧) (ر): «على وزنِ "فِعْلًا"» بدل «على وزن "فِعْلٍ"».

(٨) (ر): «و"فعَلًا"» بدل «و"فَعَلٍ"».

وأمَّا «**الْمَصَادِرُ السَّمَاعِيَّةُ**»: فلا طَرِيقَ لِضَبْطِها إِلَّا «السَّمَاعُ والْحِفْظُ»، و«السَّمَاعُ» مُقَدَّمٌ على «الْقِيَاسِ».[1]

١٩- و«**الْمَصْدَرُ**» -كَمَا يكونُ من «**الْفِعْلِ الْمَعْلُومِ**»- يَجِيءُ أيضًا من «**الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ**»، **يُقَالُ**: «ضُرِبَ زَيْدٌ ضَرْبًا».

وقد صَرَّحَ [به] **صَاحِبُ «الْكَشَّافِ»**[2] في قولِه تعالى: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ﴾[3] [سورة البقرة: ١٦٥/٢]،[4] فإِنَّ الْمَعْنَى على تَشْبِيهِ «مَحْبُوبِيَّةِ الْأَصْنَامِ من جِهَتِهِم» بِـ«مَحْبُوبِيَّةِ اللهِ من جِهَةِ الْمُؤْمِنِينَ»، إِذْ لا دَلَالَةَ فِي الْكَلَامِ على «الْفَاعِلِ» -أَعنِي: «الْمُؤْمِنِينَ»-.

وصَرَّحَ به أيضًا[5] **الْعَلَّامَتَانِ السَّعْدُ**[6] **والسَّيِّدُ**[7] رَحِمَهما اللهُ.[8]

---

[1] (ج): بدون المادة الثامنة عشرة (١٨).

[2] **صاحب «الكشاف»**: الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي الزمخشري (٤٦٧-٥٣٨هـ/١٠٧٥-١١٤٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص١٧٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٢٢-٨٢٣؛ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA**, XLIV, 235-238.

[3] تمام الآيات: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ (١٦٥)﴾ [سورة البقرة: ١٦٥/٢].

[4] انظر: الزمخشري، **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل**، (رتبه وضبطه وصححه: مصطفى حسين أحمد)، ط٣، القاهرة: دار الريان، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م، ج١، ص٢١١، حيث قال:

> ومعنى ﴿يُحِبُّونَهُمْ﴾: «يُعَظِّمُونَهم ويَخْضَعُونَ لهم تَعْظِيمَ الْمَحْبُوبِ». ﴿كَحُبِّ اللهِ﴾: «كتعظيمِ اللهِ والْخُضُوعِ له»، أي: «كما يُحَبُّ اللهُ تعالى»، على أنَّه «مَصْدَرٌ" من "الْمَبْنِيِ لِلْمَفْعُولِ"». وإنَّما اسْتُغْنِيَ عن ذِكْرِ «مَنْ يُحِبُّه»، لأنَّه غيرُ مُلْبِسٍ.

[5] (ط): بدون «أيضًا».

[6] **السَّعْدُ**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, XL, 299-308.

انظر: التفتازاني، **شرح الكشاف** (**حاشية على الكشاف**)، مكتبة راغب پاشا، رقمها: ١٧٠، ق٩٦ب، حيثُ قال:

> قوله: (**مصدر من «المبني للمفعول»**) إِذْ لا دَلَالَةَ فِي الْكَلَامِ على «الْفَاعِلِ» -أَعنِي: «الْمُؤْمِنِينَ»-، فالْمَعْنَى على تَشْبِيهِ «مَحْبُوبِيَّةِ الْأَصْنَامِ من جِهَتِهِم» بِـ«مَحْبُوبِيَّةِ اللهِ تعالى من جِهَةِ الْمُؤْمِنِينَ».

[7] **السيد**: أبو الحسن علي بن محمد بن علي السيد الشريف الجرجاني (٧٤٠-٨١٦هـ/١٣٤٠-١٤١٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥١٥-٥١٦؛ Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerif", **DİA**, VIII, 134-136.

[8] (ج): بدون المادة التاسعة عشرة (١٩).

٢٠- ولَفْظُ «**الْمَصْدَرِ**»:

(أ) قد يُسْتَعْمَلُ فِي «أَصْلِ مَعْنَاهُ»، وَهُوَ: «الْأَمْرُ النِّسْبِيُّ»،

(ب) وقد يُسْتَعْمَلُ في «"الْهَيْئَةِ الحاصلةِ لِلْفَاعِلِ" بِسَبَبِ تَعَلُّقِ "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ" بِهِ»، فيُقَالُ حينئذٍ: «إِنَّه "**مَصْدَرٌ من الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ**"»،

(ج) وقد يُسْتَعْمَلُ في «"الْهَيْئَةِ الْحَاصِلَةِ لِلْمَفْعُولِ" بِسَبَبِ تَعَلُّقِه به»، فيُقَالُ حينئذٍ: «إِنَّه "**مَصْدَرٌ من الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ**"».[١]

٢١- وقال **بَعْضُهم**: «كَيْفِيَّةُ الْمَصْدَرِ» تُطْلَقُ[٢] حَقِيقَةً:

(أ) على «كَوْنِ الذَّاتِ بِحَيْثُ صَدَرَ عنها الْحَدَثُ»، وبهذا الْإِعْتِبَارِ يُسَمَّى: «**الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ**»،

(ب) وعلى «كَوْنِها [بحيث] وَقَعَ عليها الْحَدَثُ[٣]»، وبهذا الْإِعْتِبَارِ يُسَمَّى: «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**»، وهو: «الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ».[٤]

٢٢- و«**صِيغَةُ الْمَصْدَرِ**» مُشْتَرَكَة:

(أ) بينَ «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ**»،

(ب) وبينَ «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ**»،

(ج) وبينَ «**الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ**».

فَ«الْفَاعِلُ» إذا صَدَرَ منه «**الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي**»[٥]: لا بُدَّ هناك من حُصُولِ «**أَثَرٍ**»، حِسِّيٍ أو مَعْنَوِيّ، نَاشِئٍ من «**الْفَاعِلِ**» بلا واسطةٍ، وَاقِعٍ على «**الْمَفْعُولِ**» بـ«تَأْثِيرٍ من الفاعلِ[٦] أو غيرِه»، قَائِمٍ من حيثُ الصُّدُورُ بـ«الْفَاعِلِ»، ومن حيثُ الْوُقُوعُ بـ«الْمَفْعُولِ».

---

[١] (ج): بدون المادة العشرين (٢٠).

[٢] (ج): «و"صيغة المصدر" يطلق» بدل «وقال بَعْضُهم: "كَيْفِيَّةُ الْمَصْدَرِ" تُطْلَقُ».

[٣] (ج): «وقع عليها» بدل «وقع عليها الحدث».

[٤] (ج): بدون المادة الحادية والعشرين (٢١).

[٥] (ط): «المتعدي» بدل «الفعل المتعدي».

[٦] (ط): «من الفاعلِ» بدل «بتأثيرٍ من الفاعلِ».

فَ:

(أ) إذا نَظَرْتَ إلى «قِيَامِ ذلك "الْأَثَرِ" بذَاتِ "الفاعلِ"»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ الذَّاتِ بحيثُ قَامَ به»: كان ذلك «الْكَوْنُ» ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»،

(ب) وإذا نَظَرْتَ إلى «وُقُوعِه على "الْمَفْعُولِ"»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ الذَّاتِ بحيثُ وَقَعَ عليه الْفِعْلُ»: كان ذلك «الْكَوْنُ» ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ**»،

(ج) وإذا نَظَرْتَ إلى «عَيْنِ ذلك "الْأَثَرِ"»: كان ذلك «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**».[1]

٢٣- و«**الْمَصْدَرُ**» نَوْعَانِ:

(أ) «**غَيْرُ مُشْتَقٍّ**»،

كَـ«الضَّرْبِ».

(ب) و«**مُشْتَقٌّ من "الْأَسْمَاءِ الْجَامِدَةِ"**»،

كَـ«التَّحَجُّرِ» من «الْحَجَرِ»،

ولا بُدَّ أنْ يكونَ «مَعْنَاهُ» مُشْتَمِلًا على «معنَى ذلك "الْاِسْمِ الجامدِ"».

٢٤- [الفرق بين «الْمَصْدَرِ» و«اسْمِ الْمَصْدَرِ»]

(أ) و«**الْمَصْدَرُ**»: هو الذي له فِعْلٌ يَجْرِي عليه،

كَـ«الْاِنْطِلَاقِ» في «انْطَلَقَ».

(ب) و«**اسْمُ الْمَصْدَرِ**»: هُوَ اسْمُ الْمَعْنَى[2] وَلَيْسَ له فِعْلٌ يَجْرِي عليه،

كَـ«الْقَهْقَرَى»، إذْ لا فِعْلَ له يَجْرِي عليه من لفظِه.

٢٥- وَقد يَقُولُونَ: (أ) «**مَصْدَرٌ**»، (ب) و«**اسْمُ مَصْدَرٍ**» فِي «الشَّيْئَيْنِ الْمُتَقَارِبَيْنِ لَفْظًا»: (أ) أحدُهما: لِـ«الْفِعْلِ»، (ب) والْآخَرُ: لِـ«"الْآلَةِ" التي يُسْتَعْمَلُ بها "الْفِعْلُ"»،

كَـ«الطَّهُورِ»، و«الطُّهُورِ»؛ [ص٨١٦] و«الْأَكْلِ»، و«الْأُكْلِ» -بِالْفَتْحِ، والضَّمِّ-.

---

[1] (ج)، (ر): بدون المادة الثانية والعشرين (٢٢).

انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٤-٣٥.

[2] (ط): «اسم لمعنى» بدل «اسم المعنى».

٢٦- وقِيلَ[١]:

(أ) «**الْمَصْدَرُ**»: مَوْضُوعٌ لِـ«الْحَدَثِ» من حَيْثُ «اعْتِبَارُ تَعَلُّقِه بالْمَنْسُوبِ إليه على وَجْهِ الْإِبْهَامِ»، ولهذا[٢]: يَقْتَضِي «الْفَاعِلَ» و«الْمَفْعُولَ»، ويَحْتَاجُ إلى تَعْيِينِهما في اسْتِعْمَالِه.

(ب) و«**اسْمُ الْمَصْدَرِ**»: مَوْضُوعٌ لِـ«نَفْسِ الْحَدَثِ» من حَيْثُ «هُوَ» -بلا «اعْتِبَارِ تَعَلُّقِه بالْمَنْسُوبِ إليه في الْمَوْضُوعِ له» وإنْ كان له تَعَلُّقٌ في الْوَاقِعِ-، ولذلك: لا يَقْتَضِي «الْفَاعِلَ» و«الْمَفْعُولَ»، ولا يَحْتَاجُ إلى تَعْيِينِهما.

٢٧- وَقيل[٣]:

«**الْفِعْلُ**»:

(أ) مع «مُلَاحَظَةِ تَعَلُّقِه بِـ"الْفَاعِلِ"» يُسَمَّى: «**مَصْدَرًا**»،

(ب) ومع «مُلَاحَظَتِه بِـ"الْأَثَرِ" الْمُتَرَتِّبِ عليه» يُسَمَّى: «**اسْمَ الْمَصْدَرِ**» و«**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**».

٢٨- وقال **بَعْضُهم**[٤]:

«**صِيَغُ الْمَصَادِرِ**» تُسْتَعْمَلُ:

(أ) إمَّا في «أَصْلِ النِّسْبَةِ»، ويُسَمَّى: «**مَصْدَرًا**»،

(ب) وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ بها لِلْمُتَعَلَّقِ[٥] -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"»، كَـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ"[٦] الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، فيُسَمَّى: «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**».[٧]

---

[١] (ج): «وقال بعضهم» بدل «وقيل».

[٢] (ط): «ولذا» بدل «ولهذا».

[٣] (ج): «وقال بعضهم» بدل «وقيل».

[٤] **بعضهم**: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenari", **DİA**, XXX, 245-248.

[٥] (ج)، (ر)، (ط): «للتعلق» بدل «لِلْمُتَعَلِّقِ».

[٦] (ط): «التحركية» بدل «الْمُتَحَرِّكِيَّةِ».

[٧] انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥.

٢٩- و«الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»[١]: قد يُسَمَّى أيضًا «**مَصْدَرًا**».

أَشَارَ إليه **التَّفْتَازَانِيُّ** في «**التَّلْوِيحِ**».[٢]

٣٠- وقال **الشَّيْخُ بَدْرُ الدِّينِ بنُ مَالِكٍ**[٣]:

اعْلَمْ: أنَّ «اسْمَ الْمَعْنَى» -الصَّادِرَ عن الْفَاعِلِ كَ«الضَّرْبِ»، أو الْقَائِمَ بِذَاتِهِ كَ«الْعِلْمِ»-: يَنْقَسِمُ إلى: (أ) «مَصْدَرٍ»، (ب) و«اسْمِ مَصْدَرٍ»، فَ:

(ب) إنْ كان أَوَّلُه مِيمًا مَزِيدَةً وهي لغيرِ «مُفَاعَلَةٍ» -كَ«الْمَضْرَبِ» و«الْمَحْمدَةِ»-، أو كان لغيرِ ثُلَاثِيٍّ[٤] [بوزنِ الثلاثيّ] -كَ«الْغُسْلِ» و«الْوُضُوءِ»-: فَهُوَ «**اسْمُ الْمَصْدَرِ**»،

(أ) وإلَّا: فهو «**الْمَصْدَرُ**».[٥]

فعلى هذا «الْمَعْجَزَةُ [/الْمَعْجِزَةُ]»: اسْمٌ لِلْمَصْدَرِ الذي هو «الْعَجْزُ».

٣١- و«**الْمَصْدَرُ**»: لا يكونُ «مَقُولَ الْقَوْلِ»،

عبارةُ «**الْكَشَّافِ**»[٦]:

«الْعِبَادَة لا تُقَالُ».[٧]

---

(١) (ط): «و"الحاصل المصدر"» بدل «و"الحاصل بالمصدر"».

(٢) انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠.

(٣) **الشيخ بدر الدين بن مالك**: أبو عبد الله بدر الدين محمد بن محمد بن عبد الله بن مالك الدمشقي الشافعي الشهير بـ«ابن الناظم» (ت ٦٨٦هـ/١٢٨٧م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٣١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٦٥٥-٦٥٦؛ M. Reşit Özbalıkçı, "İbnü'n-Nâzım", **DİA**, XXI, 168-169.

(٤) (ط): «لغير الثلاثي» بدل «لغير ثلاثيّ».

(٥) انظر: ابن الناظم، **شرح ابن الناظم على ألفية ابن مالك**، (تحقيق: محمد باسل عيون السود)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ص٢٩٦.

(٦) (ط): «وعبارةُ "الكشاف"» بدل «عبارةُ "الكشاف"».

(٧) انظر: الزمخشري، **الكشاف**، ج١، ص٦٩٤-٦٩٦، حيث قال -عند تفسير قوله تعالى: ﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ ...﴾ [سورة المائدة: ١١٧/٥]-:

«**أَنْ**» في قولِه:﴿أَنِ اعْبُدُوا اللهَ﴾:

أ- إنْ جَعَلْتَها «مُفَسِّرَةً»: لم يَكُنْ لها بُدٌّ من «مُفَسَّرٍ». و«الْمُفَسَّرُ»: ١- إمَّا فِعْلُ «الْقَوْلِ»، ٢- وإمَّا فِعْلُ «الْأَمْرِ»، وكلاهما لا وَجْهَ له. ١- أمَّا فِعْلُ «الْقَوْلِ»: فيُحْكَى بعدَه الكلامُ من غيرِ أنْ يَتَوَسَّطَ بينهما «حرفُ التفسيرِ»، لا تقولُ: «ما قُلْتُ لهم إلَّا: "أن اعْبُدُوا اللهَ"»، ولكنْ: «ما قُلْتُ لهم إلَّا: "اعْبُدُوا اللهَ"». ٢- وأمَّا فِعْلُ «الْأَمْرِ»:

وعبارةُ **ابْنِ الْمُنَيِّرِ**[١]:

«لم تقل الْعِبَادَة».[٢]

٣٢- و«**الْمَصْدَرُ الْمُعَرَّفُ بِاللَّامِ**»:

(أ) وإنْ جَازَ عَمَلُه في الظَّرْفِ بِلَا "تَأْوِيلِه بِالْفِعْلِ"، لكنْ إِنَّمَا يجوزُ فيما إذا لم يَتَخَلَّلْ بينهما فَاصِلٌ،

كما في قولِك: «نَوَيْتُ الْخُرُوجَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ».

(ب) وأَمَّا إذا تَخَلَّلَ

فمُسْنَدٌ إلى ضميرِ «اللهِ عَزَّ وجَلَّ»، فلو فَسَّرْتَه بِـ«اعْبُدُوا اللهَ رَبِّي ورَبَّكم»: لم يَسْتَقِمْ، لأنَّ اللهَ تعالى لا يقولُ: «اعْبُدُوا اللهَ رَبِّي ورَبَّكم».

ب- وإنْ جَعَلْتَها «مَوْصُولَةً بالْفِعْلِ»: لم تَخْلُ من أنْ تكونَ «بَدَلًا»: ١- من ﴿مَا أَمَرْتَنِي بِهِ﴾، ٢- أو من «الْهَاءِ» في ﴿بِهِ﴾، وكلاهما غيرُ مستقيمٍ، لأنَّ «الْبَدَلَ»: هو «الذي يقومُ مقامَ "الْمُبْدَلِ منه"». ١- ولا يُقَالُ: «ما قُلْتُ لهم إلَّا: "أن اعْبُدُوا اللهَ"»، بمعنى: «ما قُلْتُ لهم إلَّا: "عِبادَتَه"»، لأنَّ «الْعِبَادَةَ» لا تُقَالُ. ٢- وكذلك إذا جَعَلْتَه «بَدَلًا» من «الْهَاءِ»، لأنَّك لو أَقَمْتَ ﴿أَنِ اعْبُدُوا اللهَ﴾ مُقَامَ «الْهَاءِ»، فقُلْتَ: «إلَّا ما أَمَرْتَنِي بأنِ اعْبُدُوا اللهَ»: لم يَصِحَّ، لِبَقَاءِ «الْمَوْصُولِ» بغيرِ راجعٍ إليه من «صِلَتِه».

ج- فإنْ قُلْتَ: فكيف يُصْنَعُ؟ **قُلْتُ:** ١- يُحْمَلُ فِعْلُ «الْقَوْلِ» على معناه، لأنَّ معنَى ﴿مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ﴾: «ما أَمَرْتُهم إلَّا بما أَمَرْتَنِي به»، حتى يَسْتَقِيمَ تفسيرُه بِـ﴿أَنِ اعْبُدُوا اللهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ﴾. ٢- ويجوزُ أنْ تكونَ «أَنْ» مَوْصُولَةً، «عَطْفَ بَيَانٍ لِـ"الْهَاءِ"»، لا «بَدَلًا».

[١] **ابن الْمُنَيِّر**: أبو العباس ناصر الدين أحمد بن محمد بن منصور الجُذامي الجَرَوي الإسكندري (٦٢٠-٦٨٣هـ/١٢٢٣-١٢٨٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٢٢٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٢٩٩؛ Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Müneyyir", **DİA**, XXI, 156-157.

[٢] هكذا في النسخ.

انظر:ابن المنيّر، **الانتصاف فيما تضمنه الكشاف من الاعتزال**، (بذيل: **الكشاف**)، ج١، ص٦٩٥، حيث قال:

قال: (**وإنْ جعلتَ «أنْ» موصولةً مع فعلِ «الْأَمْرِ»** ...) الخ. قال **أحمدُ**: أيْ: «فلا يُقَدَّرُ بِـ"الْعِبَادَةِ"، ولكنْ بِـ"الْأَمْرِ بها"»، كأنَّه قِيلَ: «ما قُلْتُ لهم إلَّا: "الْأَمْرَ بالْعِبَادَةِ لِلهِ"»، و«الْأَمْرُ» مَقُولٌ لِـ﴿قُلْتُ﴾. على أنَّ «جَعْلَ "الْعِبَادَةِ" مَقُولَةً»: ليس ببَعِيدٍ، على طريقةِ ﴿ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا﴾ [سورة المجادلة: ٣/٥٨]، أيْ: «لِلْوَطْءِ الذي قالوا قَوْلًا يَتَعَلَّقُ به»، وكقولِه تعالى: ﴿وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا﴾ [سورة مريم: ٨٠/١٩]. وسيَأْتِي له تصحيحُ هذا الاستعمالِ، لِوُرُودِه كثيرًا في القرآنِ الكريمِ.

كَمَا فِي قَوْله تَعالَى: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ ...﴾ [سورة البقرة: ١٨٣/٢] إلى قولِه: ﴿... أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ﴾[١] [سورة البقرة: ١٨٤/٢].

: (١) فلا يجوزُ[٢]، بِنَاءً على «أنَّ "الْمَصْدَرَ" عَامِلٌ ضَعِيفٌ، لا سِيَّمَا إذا نْسَدَّ[٣] "تَأْوِيلُه بِالْفِعْلِ" بِدُخُولِ لَامِ التَّعْرِيفِ عليه، فلا تَسْرِي قُوَّتُه إلى "مَا وَرَاءَ الْفَاصِلِ"».

(٢) لكنَّ الْمَظْنُونَ من كَلِمَاتِ **النُّحَاةِ**: «جَوَازُ عَمَلِه في "الظُّرُوفِ الْمُتَقَدِّمَةِ"»، لِلْاتِّسَاعِ فِيهَا، ولِوُجُودِ رَائِحَةِ الْفِعْلِ في الْمَصَادِرِ.

وكذا جَوَّزُوا عَمَلَه في «الظُّرُوفِ الْمُتَأَخِّرَةِ» ولو تَخَلَّلَ بينهما فَاصِلٌ، لِأَنَّهم وَسَّعُوا في الظُّرُوفِ ما لم يُوَسِّعُوا في غيرِها[٤]، مثلُ: «أَنَّهم لم يُجَوِّزُوا "تَقْدِيمَ مَعْمُولِ الْمَصْدَرِ عليه" إذا لم يَكُنْ ظَرْفًا»، كما ذَكَرْنَاه في بَحْثِ «الظَّرْفِ»[٥].

٣٣- وقال **بَعْضُهم**: «**الْمَصْدَرُ**» إذا كان بِمَعْنَى «اسْمِ الْفَاعِلِ» أو «اسْمِ الْمَفْعُولِ»[٦]: جَازَ تَقْدِيمُ مَعْمُولِه عليه.[٧]

٣٤- و«**الْمَصْدَرُ**» إذا أُخْبِرَ عنه: لا يَعْمَلُ بعدَ الْخَبَرِ.

٣٥- وكذا لا يَعْمَلُ إذا جُمِعَ.

---

(١) تمام الآيتين: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٨٣) أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنكُم مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (١٨٤)﴾ [سورة البقرة: ١٨٣/٢-١٨٤].

(٢) (ج): «فلا» بدل «فلا يجوز».

(٣) (ط): «إذا أسند» بدل «إذا انْسَدَّ».

(٤) (ج): «لِأَنَّهم وَسَّعُوا في الظَّرْفِ من الأحكام ما لم يُوَسِّعُوا في غيرِه» بدل «لِأَنَّهم وَسَّعُوا في الظُّرُوفِ ما لم يُوَسِّعُوا في غيرِها».

(٥) (ج): «وجَوَّزُوه إذا كان "ظَرْفًا"، كقولِه تعالى: ﴿وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ﴾ [سورة النور: ٢/٢٤]، وقولِه تعالى: ﴿فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ﴾ [سورة الصافات: ١٠٢/٣٧]، فإنَّ العاملَ في الآيةِ الأولى: "الرأفة"، وفي الثانية: "السعي"، وجَوَّزُوا عَمَلَ "اسمِ الإشارةِ" في "الظرف" -مع أنَّه أَضْعَفُ الأسماءِ في العملِ-، دونَ غيرِه، كما في قولِه تعالى: ﴿فَذَٰلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ﴾ [سورة المدثر: ٩/٧٤]، فإنَّ انتصابَ "يَوْمَ" في "يَوْمَئِذٍ" بِـ"ذلك"، وغيرِ ذلك من الأحكامِ»؛ (ط): «كما ذكرناه في بحث "الظروف"» بدل «كما ذكرناه في بحث "الظرف"».

انظر: أبو البقاء، **الكليات**، ص٥٩١-٥٩٢.

(٦) (ج): «بمعنى "اسم فاعل" أو "اسم مفعول"» بدل «بمعنى "اسم الفاعل" أو "اسم المفعول"».

(٧) (ج): بدون المادة الثالثة والثلاثين (٣٣).

٣٦- [تثنية المصدر وجمعه]

(أ) وإذا قُصِدَ به «الْأَنْوَاعُ»: جَازَ[١] «تَثْنِيَتُه» و«جَمْعُه».

والْمُنَاسِبُ[٢] مع ذلك: «إِيرَادُه مُفْرَدًا»[٣]، نَظَرًا إلى رِعَايَةِ «الْقَاعِدَةِ الْمَشْهُورَةِ»، وهي: فِيمَا إذا كان الْمَصْدَرُ لِلتَّأْكِيدِ، وكان الْقَصْدُ إلى الْمَاهِيَّةِ.

و«عَدَمُ تَثْنِيَتِه وجَمْعِه»: لا لِكَوْنِه «اسْمَ جِنْسٍ»، بل: لِكَوْنِه دَالًّا على «الْمَاهِيَّةِ» من حَيْثُ هِيَ هِيَ، وإِلَّا: كان الْأَصْلُ في «اسْمِ الْجِنْسِ» «أَنْ لا يُثَنَّى ولا يُجْمَعَ»[٤]، ولم يَقُلْ به أَحَدٌ. [ص٨١٧]

(ب) ويجوزُ «جَمْعُ الْمَصَادِرِ وتَثْنِيَتُها»: إذا كان[٥] في آخِرِها «تَاءُ التَّأْنِيثِ»،

كَـ«التِّلَاوَاتِ»، و«التِّلَاوَتَيْنِ».

(ج) أو يُؤَوَّلُ بِـ«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، فيُجْمَعُ[٦]،

كَـ«الْعُلُومِ»، و«الْبُيُوعِ».

ومنه: قولُه تعالى: ﴿وَتَظُنُّونَ بِاللهِ الظُّنُونَا﴾[٧] [سورة الأحزاب: ١٠/٣٣].

(د) وَكَذَا يُجْمَعُ[٨] إذا أُرِيدَ به «الصِّفَةُ» أو «الْإِسْمُ» -وكِلَاهُمَا شَائِعٌ-،

كَـ«التَّسْبِيحَاتِ».

٣٧- ومن «**الْمَصَادِرِ**»: «ما يَجِيءُ مُثَنًّى» وَالْمرَادُ: «التَّكْثِيرُ»، لا: «حَقِيقَةُ التَّثْنِيَةِ»، وإِنَّمَا جُعِلَتِ التَّثْنِيَةُ عَلَمًا لذلك، لِأَنَّها أَوَّلُ تَضْعِيفِ الْعَدَدِ وتَكْثِيرِه.

---

(١) (ج): «يجوز» بدل «جاز».

(٢) (ج): «والأصلُ -أي: المناسبُ-» بدل «والمناسبُ».

(٣) (ط): «إيراد مفرد» بدل «إيرادُه مفردًا».

(٤) (ج): «عدمَ التثنيةِ والجمعِ» بدل «أنْ لا يُثَنَّى ولا يُجْمَعَ».

(٥) (ج): «إذا كانت» بدل «إذا كان».

(٦) (ج)، (ر): «فتجمع» بدل «فيُجْمَعُ».

(٧) تمام الآيات: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا (٩) إِذْ جَاؤُوكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللهِ الظُّنُونَا (١٠) هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا (١١)﴾ [سورة الأحزاب: ٣٣/٩-١١].

(٨) (ج)، (ر): «تجمع» بدل «يُجْمَعُ».

من ذلك:

(أ) «**لَبَّيْكَ**»،

وهو -عندَ **سِيبَوَيْهِ**-: مَصْدَرٌ مُثَنًّى مُضَافٌ إلى الْمَفْعُولِ، لم يُسْتَعْمَلْ[1] له مُفْرَدٌ.

(ب) و«**سَعْدَيْكَ**»[2]،

وقد اسْتُعْمِلَ له مُفْرَدٌ، وهو مُضَافٌ إلى الْمَفْعُولِ أيضًا، ولا يُسْتَعْمَلُ إلَّا مَعْطُوفًا على «لَبَّيْكَ».

(ج) و«**حَذَارَيْكَ**»[3] -بِفَتْحِ الْمُهْمَلَةِ-،

أَيْ: «احْذَرْ حَذَرًا بعدَ حَذَرٍ»، وهو مُضَافٌ إلى الْفَاعِلِ، وقد اسْتُعْمِلَ له مُفْرَدٌ.

(د) و«**حَنَانَيْكَ**»[4]،

وقد اسْتُعْمِلَ له مُفْرَدٌ أيضًا: ﴿وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا﴾[5] [سورة مريم: ١٩/١٣]، أي: «رحمةً».

(هـ) و«**دَوَالَيْكَ**»[6]،

أَيْ: «إِدَالَةً بعدَ إِدَالَةٍ»، ولم يُسْتَعْمَلْ له مُفْرَدٌ، فَكَأَنَّهُ تَثْنِيَةُ «دَوَالٍ»، كما أَنَّ «حَوَالَيْكَ» تَثْنِيَةُ «حَوَالٍ».[7]

٣٨- وإذا كان «الْمَصْدَرُ» مُسْتَعْمَلًا في معنَى «اسْمِ الْمَفْعُولِ»: فالْمَعْهُودُ اسْتِعْمَالُه بِغَيْرِ التَّاءِ،

كقولِهم لِـ«الْمَخْلُوقِ»: «خَلْقٌ»، ولِـ«الْمَنْسُوجِ»: «نَسْجٌ»،

---

[1] (ط): «ولم يستعمل» بدل «لم يستعمل».

[2] (ج): «ومنه: "سعديك"» بدل «و"سعديك"».

[3] (ج): «ومنه: "حذاريك"» بدل «و"حذاريك"».

[4] (ج): «ومنه: "حنانيك"» بدل «و"حنانيك"».

[5] تمام الآيات: ﴿يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا (١٢) وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكَاةً وَكَانَ تَقِيًّا (١٣) وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا (١٤) وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا (١٥)﴾ [سورة مريم: ١٩/١٢-١٥].

[6] (ج): «ومنه: "دواليك"» بدل «و"دواليك"».

[7] انظر: سيبويه، **كتاب سيبويه**، ج١، ص٣٤٨-٣٥٢ (هذا بابُ ما يَجِيءُ من الْمَصَادِرِ مُثَنًّى مُنْتَصِبًا على إضمارِ الفعلِ المَتروكِ إظهارُه)، ٣٥٢-٣٥٤ (هذا بابُ ذِكْرِ معنَى «لَبَّيْكَ» و«سَعْدَيْكَ» وما اشْتُقَّا منه).

ولذلك قَلَّمَا يُوجَدُ في عِبَارَاتِ **الْقُدَمَاءِ**: «اللَّفْظَةُ»، بل: «اللَّفْظُ».

٣٩- و«مَعْمُولُ الْمَصْدَرِ»: كَـ«الصِّلَةِ»، فلا يجوزُ «الْفَصْلُ بينه وبينَ مَعْمُولِه بأَجْنَبِيٍّ».

٤٠- و«الْمَصْدَرُ» إذا كانتْ فيه «تَاءُ الْوَحْدَةِ»: يُشْبِهُ «الْجَوَامِدَ» مثلَ: «تَمْرَةٍ» و«نَخْلَةٍ»، فيَضْعُفُ «مُشَابَهَتُه للْفِعْلِ»، فلا يَعْمَلُ.

٤١- وقال **بَعْضُهم**: «الْمَصْدَرُ الْمَحْدُودُ بِـ"تَاءِ التَّأْنِيثِ"» لا يَعْمَلُ إِلَّا في قَلِيلٍ من كلامِهم.[1]

٤٢- و«الْمَبْنِيُّ على التَّاءِ»: يَعْمَلُ،

كقولِه:

فَلَوْلَا رَجَاءُ النَّصْرِ مِنْكَ وَرَهْبَةٌ　　　عِقَابَكَ قَدْ كَانُوا لَنَا بِالْمَوَارِدِ

فأُعْمِلَ «رَهْبَةٌ»، لِأَنَّهُ مَبْنِيٌّ على التَّاءِ.[2]

٤٣- و«شَرْطُ عَمَلِه»: أنْ لا يكونَ «مَفْعُولًا مُطْلَقًا».

٤٤- وإذا وُصِفَ به: اسْتَوَى فيه «الْمُذَكَّرُ» و«الْمُؤَنَّثُ»، و«الْوَاحِدُ» وغيرُه.

٤٥- ونَصُّوا على أنَّ «الْمَصْدَرَ الْمُنْسَبِكَ من "أَنْ" و"الْفِعْلِ"» لا يُنْعَتُ كَـ«الضَّمِيرِ»،

فلا يُقَالُ: «أَعْجَبَنِي أَنْ تَخْرُجَ السَّرِيعُ»،

ولا فَرْقَ بين هذا وبين بَاقِي «الْحُرُوفِ الْمَصْدَرِيَّةِ».

٤٦- و«**الرَّفْعُ**» في بَابِ «**الْمَصَادِرِ التي أَصْلُها النِّيَابَةُ عن أفعالِها**»: يَدُلُّ على «الثُّبُوتِ والْاِسْتِقْرَارِ»،

بِخِلَافِ «النَّصْبِ»، فإنَّه يَدُلُّ[3] على «"التَّجَدُّدِ والْحُدُوثِ" الْمُسْتَفَادِ من عَامِلِه الذي هو "الْفِعْلُ"»، فإِنَّهُ مَوْضُوعٌ لِلدَّلَالَةِ عليه،

---

[1] (ج): بدون المادة الحادية والأربعين (٤١).

[2] (ج): بدون المادة الثانية والأربعين (٤٢).

[3] (ج)، (ر)، (ط): «فلا يدل» بدل «فإنَّه يَدُلُّ».

بِخِلَافِ «الْجُمْلَةِ الْاِسْمِيَّةِ»، فإنَّها مَوْضُوعَةٌ لِلدَّلَالَةِ على «الثُّبُوت»[1] مُجَرَّدًا عَن قَيْدِ «التَّجَدُّدِ والْحُدُوثِ»، فنَاسَبَ أنْ يُقْصَدَ بهَا «الدَّوَامُ والثَّبَاتُ» بِقَرِينَةِ «الْمقَامِ» ومَعُونَتِه.

٤٧- و«الْمَصْدَرُ الْمُؤَكِّدُ»: لا يُقْصَدُ به الْجِنْسُ.

٤٨- وكُلُّ «مَصْدَرٍ»: -عندَ الْعَمَلِ- مُؤَوَّلٌ بِـ«"أَنْ" مع "الْفِعْلِ"»، لكنْ لَيْسَ على إِطْلَاقِه، بل: قد يكونُ عَامِلًا بِدُونِه.

٤٩- قِيلَ: «"التَّأْوِيلُ" في "تَقَدُّمِ مَعْمُولِ الْمَصْدَرِ": إِنَّمَا هو في "الْمَصْدَرِ الْمُنَكَّرِ"، دُونَ "الْمُعَرَّفِ"».

وهذا مَمْنُوعٌ نَقْلًا، فإنَّ الْمَنْصُوصَ: «اسْتِوَاؤُهما في "التَّأْوِيلِ"».

وإِنَّمَا اخْتُلِفَ في «الْإِعْمَالِ»، والْمُرَجَّحُ: «اسْتِوَاؤُهما -أيضًا- في أَصْلِه»، وإنْ كان إِعْمَالُ «الْمُنَكَّرِ» أَكْثَرَ. [ص٨١٨]

٥٠- ويجوزُ «**إِعْمَالُ "الْمَصْدَرِ الْمُحَلَّى بِاللَّامِ"**» وإنْ كان قليلًا.

٥١- و«**الْمَصْدَرُ**»[2] قد يكونُ نَفْسَ «الْمَفْعُولِ»،

كما في قولِنا: «خَلْقُ اللهِ الْعَالَمَ»،

إِذِ «التَّغَايُرُ بينَ "الْخَلْقِ" و"الْعَالَمِ"»: (أ) يَسْتَلْزِمُ «قِدَمَ الْمُغَايِرِ» إنْ كان «قَدِيمًا»، فَيَلْزَمُ من «قِدَمِه» «قِدَمُه»، (ب) وإنْ كان «حَادِثًا»: فيَفْتَقِرُ «خَلْقُه» إلى «خَلْقٍ آخَرَ»، فيَتَسَلْسَلُ.[3]

---

[1] (ج)، (ر): «على مجرد "الثبوت"» بدل «على "الثبوت"».

[2] (ط): «والمصدر [لا يقصد به الجنس و]» بدل «والمصدر». الزيادة التي بين المعقوفتين مأخوذة من المادة (٤٧).

[3] (ج): بدون المادة الحادية والخمسين (٥١).

(٧)

رِسَالَةٌ فِي تَحْقِيقِ الْمَصْدَرِ

أَلَّفَها:

أحمدُ بنُ لُطْفِ اللهِ الْمَوْلَوِيُّ السَّلَانِيكِيُّ الْقَرَمَانِيُّ

الشهيرُ بِـ«مُنَجِّمْ بَاشِي»

(١٠٤١-١١١٣هـ/١٦٣١-١٧٠٢م)

رَحِمَه الله تعالى

حَقَّقَها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

منجم باشي

هو أحمدُ بنُ لُطْفِ اللهِ الْمَوْلَوِيُّ السَّلَانِيكِيُّ الْقَرَمَانِيُّ الشهيرُ بِ«مُنَجِّمْ بَاشِي» (١٠٤١-١١١٣هـ/١٦٣١-١٧٠٢م).

من تصانيفه:

١- «**حاشية تفسير البيضاوي**»، ٢- و«**لسان الغيب والإلهام**»،في التفسير؛

٣- و«**شرح كتاب الأخلاق للعضد**»، في الأخلاق؛

٤- و«**جامع الدول**»، في التاريخ؛

٣- و«**غاية البيان في دقائق علم البيان**»، ٤- و«**رسالة في الكناية والتعريض**»، ٥- و«**رسالة في بيان المجاز**»، في البلاغة؛

٦- و«**حاشية على حاشية اللاري على شرح هداية الحكمة**»، ٧- و«**وسيلة الوصول إلى معرفة الحمل والمحمول**»، ٨- و«**ترتيب أقيسةْ عبارةْ إيساغوجي**»، في الفلسفة والمنطق؛

١٠- و«**تعليقات على أقليدس**»، في الهندسة؛

١١- و«**تحفة المؤمنين**»، في الطب؛

١٢- و«**رسالة موسيقى**»، في الموسيقى؛

١٣- و«**غاية العدد في علم العدد**»، في الرياضيات؛

١٤- و«**رسالة في تحقيق المصدر**»، في العلوم اللغوية

١٥- و«**ديوان**»، في الأدب؛

١٦- و«**شرح مقدمة مجموعة العلوم للتفتازاني**»، ١٧- و«**فيض الحرم في آداب المطالعة**».

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢م، ج١، ص١٩١؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٢٣٤؛ Ahmet Ağırakça, “Müneccimbaşı, Ahmed Dede”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXII, 4-6.

مصدر النص:

(ز) : النسخة المحفوظة في قسم **بايزيد** بمكتبة **بايزيد**، رقمها: ٦٠٢٥ (ق ١٣٤ب-١٤٩ب).

(ل) : النسخة المحفوظة في قسم **لاله‌لي** بالمكتبة **السليمانية**، رقمها: ٣٠٣٤ (ق ١٤٢ب-١٥٩ب).

(**ف**) : النسخة المحفوظة في قسم **فيض الله أفندي** بمكتبة **مِلَّت**، رقمها: ١٨٦٠ (ق ١١١أ-١١١ب) وهي الورقة الأخيرة فقط من نسخة المؤلف.

[مقدّمة المؤلّف]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ[١]

أَحْمَدُ اللهَ الْوَاحِدَ الْأَحَدَ الْفَرْدَ الصَّمَدَ، وَأُصَلِّي وَأُسَلِّمُ عَلَى نَبِيِّهِ سَيِّدِنَا وَسَنَدِنَا مُحَمَّدٍ، وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ صَلَاةً[٢] وَسَلَامًا لَيْسَ لَهُمَا انْقِطَاعٌ وَلَا انْقِضَاءٌ[٣] إِلَى الْأَبَدِ.

أَمَّا بعدُ:

فيقولُ الْمُفْتَقِرُ إلى رَبِّه الْقَوِيِّ، **أَحْمَدُ بنُ لُطْفِ اللهِ الْمَوْلَوِيُّ**، لَطَفَ اللهُ بهما، وأَحْسَنَ إليهما:

إنِّي لَمَّا رَأَيْتُ اختلافَ العلماءِ في «**تَحْقِيقِ الْمَصْدَرِ**»، وكَثْرَةَ الأقوالِ في «**بَيَانِ حَقِيقَتِه**»، مع كَوْنِه أَصْلَ الْأُصُولِ، في اللُّغَةِ التي يَتَوَقَّفُ على مَعْرِفَتِها الْمَعْقُولُ والْمَنْقُولُ:

أَرَدْتُ[٤] أنْ أُرَتِّبَ «**رِسَالَةً**»:

أ- أَجْمَعُ فيها الأقوالَ الواردةَ فيه، مع السَّعْيِ في التَّوْفِيقِ[٥] ورَفْعِ الْخِلَافِ، والتَّرْجِيحِ والتَّوْضِيحِ بحَسَبِ الْوُسْعِ مع مُرَاعَاةِ الإنصافِ، وتَرْكِ التَّعَصُّبِ والْاِعْتِسَافِ،

ب- وأَذْكُرُ فيها ما خَطَرَ بالْبَالِ مُوَافِقًا للأصولِ، من الْمَنْقُولِ والْمَعْقُولِ،

فرَتَّبْتُها بعَوْنِ اللهِ سبحانه وتَوْفِيقِه، على «**مُقَدِّمَةٍ**» و«**مَقْصَدَيْنِ**» و«**خَاتِمَةٍ**»، سائلًا من اللهِ سبحانه الْهِدَايَةَ وحُسْنَ الْخَاتِمَةِ.

---

(١) (ل): «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. وبه نَسْتَعِينُ» بدل «بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ».

(٢) (ز)، (ل): «صَلٰوةً» بدل «صلاةً».

(٣) (ل): «وانقضاءٌ» بدل «ولا انقضاءٌ».

(٤) جوابُ «لَمَّا رأيتُ اختلافَ العلماءِ ...».

(٥) (ز): «في التوقف» بدل «في التوفيق».

المُقدِّمة
في أُمُورٍ لا بُدَّ من مَعْرِفَتِها
حتى يَظْهَرَ المَطلوبُ[1]، ويَنْكَشِفَ المَقصودُ

اِعْلَمْ: أنَّ **أكثرَ الْمُحَقِّقِينَ** لَمَّا ذَهَبُوا إلى «أنَّ "الْمَصْدَرَ": عبارةٌ عن "التَّأْثِيرِ"[2] المُعبَّرِ عنه بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"»: وَجَبَ أنْ تُعَرَّفَ حقيقةُ «التَّأْثِيرِ»[3] أوَّلًا بِحَسَبِ الْوُسْعِ، لأنَّه وإنْ كان مذكورًا بكلِّ لسانٍ، وعندَ **الأكثرِ** ظاهرًا غَنِيًّا[4] عن البيانِ، لكنَّه عندَ **أصحابِ التحقيقِ، وأربابِ النَّظَرِ الْعَمِيقِ**، خَفِيٌّ غايةَ الْخَفَاءِ، حتى اعْتَرَفَ **كثيرٌ**[5] **من الْعُقَلَاءِ**، بالْعَجْزِ عن إدراكِ حقيقتِه، ومَعْرِفَةِ كُنْهِه، فسَمَّاه: «**حَيْرَةً كُبْرَى**».

[التَّأْثِيرُ]

واخْتَلَفَ فيه عباراتُ **الْعُلَمَاءِ**، وتَشَعَّبَتْ فيه إشاراتُ **الْفُضَلَاءِ**.

والذي اسْتَقَرَّ رُأْيُ **أكثرِ الْمُحَقِّقِينَ** عليه، وحَطُّوا رِحَالَ الْقِيلِ[6] والْقَالِ لَدَيْهِ: «أنَّه عبارةٌ عن "جَعْلِ حَقِيقَةِ الشيءِ مُتَّصِفَةً بالْوُجُودِ"».

وإنْ شِئْتَ قُلْ: «... "رَبْطِ الْمَاهِيَّةِ [ل١٤٣أ] بِالْوُجُودِ"»، أو عَكْسَه -أعني: «... "رَبْطِ الْوُجُودِ بِالْمَاهِيَّةِ"»-.

ولا تَحَقُّقَ له في الخارجِ، بل: هو «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ» يَعْتَبِرُه العقلُ قَائِمًا بالْمُؤَثِّرِ.

و**الْحُكَمَاءُ** يُعَبِّرُونَ عنه[7] بِـ«**أَنْ يَفْعَلَ**»، وشَرَطُوا أنْ يكونَ «[سَيَّالًا]غيرَ قَارٍّ»، كما هو مُبَيَّنٌ في مَحَلِّه من «**الْكُتُبِ** [ز١٣٥أ] "**الْحِكَمِيَّةِ**" و"**الْكَلَامِيَّةِ**"».

وعند **أَهْلِ الْعَرَبِيَّةِ** يُسَمَّى بِـ«"**الْفَعْلِ**" **اللُّغَوِيّ**» -بفتحِ الفاءِ-.

---

[1] (ز): «المط» بدل «المطلوبُ».

[2] (ل): «عن "التأثر"» بدل «عن "التأثير"».

[3] (ل): «حقيقةُ "التأثر"» بدل «حقيقةُ "التأثير"».

[4] (ل): «ظاهرٌ غَنِيٌّ» بدل «ظاهرًا غَنِيًّا».

[5] (ل): «كثر» بدل «كثيرٌ».

[6] (ل): «رحالَ القليلِ، والقالِ» بدل «رحالَ الْقِيلِ والْقَالِ».

[7] (ل): «يعرون عنه» بدل «يُعَبِّرُونَ عنه».

[الْأَثَرُ]

وإنَّما الْمَوْجُودُ منه في ظاهرِ الْحَالِ: هو «"**الْأَثَرُ**" الْمُتَرَتِّبُ عليه».

وهو عَرَضٌ من «الْأَعْرَاضِ المَوجودةِ في الخارجِ».

وفي وُجُودِ هذا «الْأَثَرِ» أيضًا[١] كَلَامٌ، لا يَتَحَمَّلُ لِإِيرَادِه الْمَقَامُ.

[التَّأَثُّرُ]

و«**التَّأَثُّرُ**»[٢]: عبارةٌ عن «قَبُولِ "الْأَثَرِ" الْحَادِثِ بِـ"التَّأْثِيرِ"[٣]».

ويُعَبِّرُ عنه **الْحُكَمَاءُ** بـ«**أَنْ يَنْفَعِلَ**»، وشَرَطُوا فيه أيضًا[٤] أنْ يكونَ «سَيَّالًا[٥] غيرَ قَارٍّ».

ويُسَمِّي **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** «قيامَ "الْأَثَرِ" بِـ"الْمُتَأَثِّرِ"» «**وُقُوعًا عليه**» لفائدةٍ سيَجِيءُ الإشارةُ إليها إنْ شَاءَ اللهُ تعالى[٦].

[أقسامُ «التَّأْثِيرِ» باعتبارِ «زَمَانِه»]

ويَنْبَغِي أنْ يُعْرَفَ:

أنَّ «**التَّأْثِيرَ**»[٧]:

أ- إنْ كان «**تَدْرِيجِيًّا**» وَاقِعًا في زمانٍ -أعني: بطَرِيقِ «الْحَرَكَةِ»-: يُسَمَّى «**تَحْرِيكًا**».

وهو مخصوصٌ بإيجادِ «**الْأَعْرَاضِ الْمَوْجُودَةِ**»[٨] وإحداثِها.

ب- وإنْ كان «**وَقْعِيًّا**»[٩] وَاقِعًا في آنٍ -أعني: بطريقِ «الْكَوْنِ»-: يُسَمَّى «**تَكْوِينًا**».

---

[١] (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

[٢] (ز): «و"التأثير"» بدل «و"التأثر"».

[٣] (ل): «بـ"التأثر"» بدل «بـ"التأثير"».

[٤] (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

[٥] (ز): «شيئا لا» بدل «سَيَّالًا».

[٦] (ل): «تع» بدل «تعالى».

[٧] (ل): «أن "التأثر"» بدل «أن "التأثير"».

[٨] (ز): «بإيجادِ "الأعراضِ"» بدل «بإيجادِ "الأعراضِ المَوجودةِ"».

[٩] (ز): «وبغتا» بدل «وَقْعِيًّا».

وهذا مخصوصٌ بإيجادِ «**الْجَوَاهِرِ**».

وحقيقتُه: «إِفَاضَةُ "الصُّورَةِ النَّوْعِيَّةِ الْجَوْهَرِيَّةِ" على "مَادَّةٍ مُسْتَعِدَّةٍ لها"».

[زمانُ «الْحَدَثِ» الذي حَدَثَ بِـ«التَّحْرِيكِ»]

و«**الْعَرَضُ الْحَادِثُ**» -الْمُسَمَّى بِـ«الْحَدَثِ» الذي حَدَثَ بـ«التَّحْرِيكِ»-:

فَ:

أ- له «**زَمَانُ حُدُوثٍ**» لا مَحَالَةَ.

وهو: الزمانُ الذي يَتَّصِلُ بِـ«زمانِ الْعَدَمِ» بلا فَاصِلٍ، وعندَه يَنْقَطِعُ ويَنْقَضِي «التَّحْرِيكُ والتَّأْثِيرُ[1]»، فيكونُ آخِرَ زمانِ «الْإِحْدَاثِ والتَّحْرِيكِ» الذي به حَدَثَ ذلك الْحَدَثُ.

ب- وله «**زَمَانُ بَقَاءٍ**» أيضًا:

١- إنْ كان الْحَدَثُ من «الْأَعْرَاضِ المَوجودةِ الْقَارَّةِ» -كَـ«الْقِيَامِ» و«الْقُعُودِ» مَثَلًا-، إذ «الْبَقَاءُ»: هو «الْوُجُودُ في "زمانٍ ثَانٍ" بالنِّسْبَةِ إلى "زمانِ الْحُدُوثِ"».

٢- وليس له «زمانُ بَقَاءٍ»: إنْ كان الْحَدَثُ من «الْأَعْرَاضِ السَّيَّالَةِ».

[أقسامُ «الْحَدَثِ» -الحادثِ بطريقِ «الْحَرَكَةِ»- باعتبارِ «إِرَادَةِ فاعلِه»]

وهذا «الْحَدَثُ» -الحادثُ بطريقِ «الْحَرَكَةِ»- يَنْقَسِمُ -كَـ«الْحَرَكَةِ»-:

أ- إلى «**اخْتِيَارِيٍّ**»،

يكونُ لفاعلِه شُعُورٌ واخْتِيَارٌ في إِحْدَاثِه،

كَـ«الضَّرْبِ»، و«الْقِيَامِ»، و«الْقُعُودِ».

ب- وإلى «**طَبِيعِيٍّ**»،

لا يكونُ لفاعلِه شُعُورٌ وإِرَادَةٌ، ويكونُ الفاعلُ طَبِيعَةَ مَحَلِّ الْحَدَثِ،

كَـ«الطُّولِ»، و«الْقِصَرِ»، وغيرِهما من «الأفعالِ الطَّبِيعِيَّةِ».

---

[1] (ل): «والتأثرُ» بدل «والتأثيرُ».

و«**الطَّبِيعَةُ**» مُفَسَّرَةٌ بعباراتٍ شَتَّى[1]:

١- والمَشهورُ منها: «أنَّها "مَبْدَأٌ" لِحَرَكَةِ ما هي فيه وسُكُونِه بالذَّاتِ بغيرِ شُعُورٍ».

٢- وقيل: «هي "النَّفْسُ" [ل١٤٣ب] بعَيْنِها في "ذَوَاتِ الْأَنْفُسِ"، و"الصُّورَةُ النَّوْعِيَّةُ" فيما عداها».

٣- والمختارُ عندَ **مُحَقِّقِي الْحُكَمَاءِ**: «أنَّها "قُوَّةٌ إِلٰهِيَّةٌ"، سَارِيَةٌ في الأجسامِ الْعُنْصُرِيَّةِ كُلِّها بَسَائِطِها[2] ومُرَكَّبَاتِها، مُدَبِّرَةٌ إيَّاها بأمرِ خَالِقِها سبحانه وتعالى».

وحقيقتُها الْمُتَحَقِّقَةُ في الخارجِ: هي «الْكَيْفِيَّاتُ الْأَرْبَعَةُ»[3] -مُتَفَرِّدَةً أو مُجْتَمِعَةً-.

يُكْتَفَى بهذا الْقَدْرِ لئلَّا يَطُولَ الكلامُ جِدًّا.

ج- وإلى «**قَسْرِيٍّ**»، [ز١٣٥ب]

وهو: الذي يكونُ على خلافِ طَبِيعَةِ مَحَلِّ الْحَدَثِ،

---

[1] (ز)، (ل): «بعبارةٍ شَتَّى» بدل «بعباراتٍ شَتَّى».

[2] (ز)، (ل): «بساطها» بدل «بَسَائِطِها».

[3] انظر: السيد الشريف الجرجاني، **كتاب التعريفات**، (تحقيق وزيادة: محمد عبد الرحمن المرعشلي)، ط٢، بيروت: دار النفائس، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م، ص٢٦٨-٢٦٩، حيث قال:

الْكَيْفُ: «هَيْئَةٌ قَارَّةٌ في الشيءِ لا يَقْتَضِي قِسْمَةً ولا نِسْبَةً لِذَاتِه». فقولُه: «هَيْئَةٌ»: يَشْمَلُ «الْأَعْرَاضَ» كلَّها. وقولُه: «قَارَّةٌ في الشيءِ»: احترازٌ عن «الْهَيْئَةِ الغيرِ الْقَارَّةِ»، كَـ«الْحَرَكَةِ» و«الزَّمَانِ» و«الْفِعْلِ» و«الْإِنْفِعَالِ». وقولُه: «لا يَقْتَضِي قِسْمَةً»: يُخْرِجُ «الْكَمَّ». وقولُه: «ولا نِسْبَةً»: يُخْرِجُ «الْأَعْرَاضَ». وقولُه: «لِذَاتِه»: لِيُدْخِلَ فيه «الْكَيْفِيَّاتِ الْمُقْتَضِيَةَ لِـ"الْقِسْمَةِ" أو "النِّسْبَةِ" بواسطةِ اقتضاءِ مَحَلِّها ذلك».

وهي أربعة أنواع:

أ- الأوَّلُ: «**الْكَيْفِيَّاتُ الْمَحْسُوسَةُ**»: فهي: ١- إمَّا «**رَاسِخَةٌ**»، كَـ«حَلَاوَةِ الْعَسَلِ» و«مُلُوحَةِ ماءِ الْبَحْرِ»، وتُسَمَّى: «**انْفِعَالِيَّاتٍ**»، ٢- وإمَّا «**غَيْرُ رَاسِخَةٍ**»، كَـ«حُمْرَةِ الْخَجِلِ» و«صُفْرَةِ الْوَجِلِ»، وتُسَمَّى: «**انْفِعَالَاتٍ**» لِكَوْنِها أسبابًا لِـ«انْفِعَالَاتِ النَّفْسِ»، وتُسَمَّى الْحَرَكَةُ فيه: «**اسْتِحَالَةً**»، كما يَتَسَوَّدُ الْعِنَبُ ويَتَسَخَّنُ الماءُ.

ب- والثانيةُ: «**الْكَيْفِيَّاتُ النَّفْسَانِيَّةُ**»: وهي أيضًا: ١- إمَّا «**رَاسِخَةٌ**»، كَـ«صِنَاعَةِ الْكِتَابَةِ» لِلْمُتَدَرِّبِ فيها، وتُسَمَّى: «**مَلَكَاتٍ**»، ٢- أو «**غَيْرُ رَاسِخَةٍ**»، كَـ«الْكِتَابَةِ» لِغَيْرِ الْمُتَدَرِّبِ، وتُسَمَّى: «**حَالَاتٍ**».

ج- والثالثةُ: «**الْكَيْفِيَّاتُ الْمُخْتَصَّةُ بِـ"الْكَمِّيَّاتِ"**»: وهي: ١- إمَّا أنْ تكونَ مُخْتَصَّةً بِـ«**الْكَمِّيَّاتِ الْمُتَّصِلَةِ**»، كَـ«التَّثْلِيثِ» و«التَّرْبِيعِ» و«الْإِسْتِقَامَةِ» و«الْإِنْحِنَاءِ»، ٢- أو «... **الْمُنْفَصِلَةِ**»، كَـ«الزَّوْجِيَّةِ» و«الْفَرْدِيَّةِ».

د- والرابعةُ: «**الْكَيْفِيَّاتُ الْإِسْتِعْدَادِيَّةُ**»: وهي: ١- إمَّا أنْ تكونَ «**اسْتِعْدَادًا نحوَ الْقَبُولِ**»، كَـ«اللِّينِ» و«الْمِمْرَاضِيَّةِ»، ويُسَمَّى: «**ضَعْفًا**» و«**لَاقُوَّةً**»، ٢- أو «... **نحوَ اللَّاقبُولِ**»، كَـ«الصَّلَابَةِ» و«الْمِصْحَاحِيَّةِ»، ويُسَمَّى: «**قُوَّةً**».

كَ«الْمَرَضِ»، و«الْمَوْتِ».

[أقسامُ «الْحَدَثِ» -الحادثِ بطريقِ «الْحَرَكَةِ»- باعتبارِ «حُدُوثِه»]

أ- وإلى «**ذَاتِيٍّ**»،

يكونُ حُدُوثُه أَصْلِيًّا ابْتِدَائِيًّا، لا بتَبَعِيَّةِ حُدُوثِ حَدَثٍ آخَرَ.

ب- و[إلى] «**تَبَعِيٍّ**»،

يكونُ حُدُوثُه بتَبَعِيَّةِ حُدُوثِ حَدَثٍ آخَرَ.

وقيل:

أ- «**الذَّاتِيُّ**»: «ما يكونُ "مَحَلُّ الْحَدَثِ": إمَّا ذاتَ الفاعلِ بعَيْنِها[1]، أو أَمْرًا مُتَّصِلًا بها».

ب- و«**التَّبَعِيُّ**»: «ما يكونُ "مَحَلُّ الْحَدَثِ": أَمْرًا مُنْفَصِلًا عن ذاتِ الفاعلِ مُبَايِنًا له».

[أقسامُ «الْحَدَثِ» باعتبارِ «مَحَلِّه» و«واسطةِ إدراكِه»]

وأيضًا يَنْقَسِمُ «الْعَرَضُ الْحَادِثُ» باعتبارِ «"مَحَلِّه" الذي يَقُومُ به»:

أ- إلى «**جِسْمَانِيٍّ**»،

يُدْرَكُ غالبًا بإِحْدَى «الْحَوَاسِّ الْخَمْسِ الظاهرةِ»،

كَ«الْقِيَامِ»، و«الْقُعُودِ».

وهو قائمٌ بِ«الْجِسْمِ» لا مَحَالَةَ، أَعْنِي: «تابعٌ له في التَّحَيُّزِ[2]» -كما هو المَشهورُ في تفسيرِ «قِيَامِ الْعَرَضِ بمَحَلِّه»-.

ب- وإلى «**نَفْسَانِيٍّ**»،

يَقُومُ بـ«النَّفْسِ»، ويُدْرَكُ بـ«الْعَقْلِ»،

كـ«الْعِلْمِ»، و«الْإِرَادَةِ».

ومن هذا الْقَبِيلِ: «الْوِجْدَانِيَّاتُ»،

---

[1] (ل): «نَفْسَها» بدل «بعَيْنِها».

[2] (ل): «في النحر» -بدون النقط والياء- بدل «في التَّحَيُّزِ».

كـ«الشِّبَعِ»، و«الْجُوعِ»؛ و«الْحُزْنِ»، و«السُّرُورِ».

وقد يَتَوَلَّدُ منه -أيْ: من «النَّفْسَانِيِّ»- أَثَرٌ جِسْمَانِيٌّ، لكنَّ الاعتبارَ بِـ«الْأَصْلِيِّ الْاِبْتِدَائِيِّ»، فَلْيُفْهَمْ.

[مُقَارَنَةٌ بينَ تقسيمَي «الْحَدَثِ» باعتبارِ «فاعلِه» و«مَحَلِّه»]

اِعْلَمْ: أنَّ «أقسامَ "الْحَدَثِ" باعتبارِ "الفاعلِ"»: ليستْ بمُتَقَابِلَةٍ[1] مع «أقسامِه باعتبارِ "الْمَحَلِّ"»، بل: مُتَدَاخِلَةٌ، كما يَظْهَرُ عندَ التَّأَمُّلِ، فَلْيُتَأَمَّلْ.

[مُقَارَنَةٌ بينَ قيامَي «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ» بِـ«الفاعلِ»]

وقد سمعتَ فيما سَبَقَ آنِفًا: «أنَّ "التَّأْثِيرَ"[2]: "أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ" يَعْتَبِرُه العقلُ قائمًا بالفاعلِ».

وأمَّا «الْأَثَرُ» -الذي قالوا بوُجُودِه-: فلا يجوزُ أنْ يَقُومَ[3] بذاتِ الفاعلِ بعَيْنِها، إذْ يَلْزَمُ منه «أنْ يكونَ "الأمرُ الواحدُ" بعَيْنِه "فَاعِلًا" و"قَابِلًا"»، وقد ثَبَتَ امتناعُ ذلك في مَحَلِّه.[4]

فَيَكُونُ[5] «مَحَلُّ "الْأَثَرِ"»: أَمْرًا خارجًا عن ذاتِ الفاعلِ النِّسْبِيَّةِ.

وذلك «الْأَمْرُ الخارجُ»:

أ- إمَّا مُتَعَلِّقٌ مُتَّصِلٌ بذاتِ الفاعلِ،

بحيثُ يَحْكُمُ «الْحِسُّ» و«الْوَهْمُ» بِاتِّحَادِهما،

---

[1] (ز): «بمُقَابَلَةٍ» بدل «بمُتَقَابِلَةٍ».

[2] (ل): «أنَّ "التأثرَ"» بدل «أنَّ "التأثيرَ"».

[3] (ل): «أن مقدم» بدل «أنْ يقومَ».

[4] بهامش (ز)، (ل):

وههنا أَبْحَاثٌ، منها: إيرادُ «النَّقْضِ» بِـ«مَنْ يُعَالِجُ نفسَها من الْأَمْرَاضِ النَّفْسَانِيَّةِ»، إذِ الْاِتِّحَادُ ضَرُورِيٌّ فيه. أ- وأُجِيبَ بِـ«إثباتِ "التَّغَايُرِ الاعتباريّ"»، ثم نُوقِشَ في الجوابِ، واللهُ أعلمُ بالصَّوَابِ. ب- وأُجِيبَ أيضًا بِـ«أنَّ "مَعْرُوضَ الْعِلَلِ النَّفْسَانِيَّةِ": هو "الرُّوحُ الْحَيَوَانِيُّ" حقيقةً، وإنَّما نُسِبَتْ إلى "النَّفْسِ" مجازًا، لِشِدَّةِ التَّعَلُّقِ بينهما». فعلى هذا يكونُ «الْمُغَايَرَةُ» حقيقيَّةً، لا اعتباريَّةً، إذ «الْمُعَالِجُ»: هي «النَّفْسُ»، و«الْمَرِيضُ»: هو «الرُّوحُ الْحَيَوَانِيُّ». تَأَمَّلْ. **(منه)**.

[5] (ز)، (ل): «لِيكونَ» بدل «فيكونُ».

كَ«الْقِيَامِ» و«الْقُعُودِ» القائمَيْنِ بِـ«بَدَنِ الْإِنْسَانِ» الْمُتَّصِلِ بنفسِه [ل١٤٤أ] الْمُؤَثِّرَةِ أيضًا[١]، لأنَّه يَحْكُمُ «الْحِسُّ» و«الْوَهْمُ» بِـ«اتِّحَادِ "الْبَدَنِ" و"النَّفْسِ"».

ب- أو مُنْفَصِلٌ عنها مُبَايِنٌ لها،

بحيثُ يَحْكُمُ «الْعَقْلُ» و«الْوَهْمُ» بِـ«تَغَايُرِهما»،

كما في «الضَّرْبِ»، وفي سائرِ «الأفعالِ الْمُتَعَدِّيَةِ».

[أقسامُ «الْحَدَثِ» باعتبارِ «الْحَرَكَةِ»]

وقد قَسَمُوا «الْحَدَثَ» أيضًا[٢] باعتبارِ «"الْحَرَكَةِ" التي يَحْدُثُ بها» إلى: أ- «**مُتَعَدٍّ**»، ب- و«**لَازِمٍ**».

فإنَّ[٣] «تلك الْحَرَكَةَ»:

أ- إمَّا أنْ تكونَ[٤] مُسْتَتْبِعَةً لِـ«حَرَكَةٍ أُخْرَى» في «مَحَلٍّ مُبَايِنٍ لذاتِ الفاعلِ الْمُحَرِّكِ»،

كَـ«الضَّرْبِ» مَثَلًا، فإنَّ «"الْحَرَكَةَ" التي حَدَثَ بها "الضَّرْبُ"» اسْتَتْبَعَتْ «حَرَكَةً أُخْرَى» في «ذاتِ "الْمَضْرُوبِ" الْمُبَايِنِ لذاتِ "الضَّارِبِ"»، وتَرَتَّبَ على هذه الْحَرَكَةِ الثانيةِ التابعةِ «أَثَرٌ انْفِعَالِيٌّ»، وهو نتيجةُ الْحَرَكَتَيْنِ وغايتُهما، وهو الذي يُوصَفُ بِـ«الْوجُودِ الْخَارِجِيِّ»، ويقومُ بِـ«مَحَلِّ الْحَرَكَةِ التابعةِ» -أي: «الْمَحَلِّ [ز١٣٦أ] الْمُبَايِنِ لذاتِ الفاعلِ[٥]»-، كما وُجِدَتِ الْحَرَكَتَانِ -أي: «الْمَتْبُوعَةُ» و«التَّابِعَةُ»- بتَحْرِيكٍ واحدٍ، يقومُ «الْحَرَكَةُ الْمَتْبُوعَةُ» بِـ«ذاتِ الْمُحَرِّكِ الفاعلِ» أو بـ«أَمْرٍ مُتَّصِلٍ بها»[٦]، ويقومُ «الْحَرَكَةُ التَّابِعَةُ» بِـ«الْمَحَلِّ الْمُبَايِنِ» -الْمُسَمَّى بِـ«الْمَفْعُولِ»-.

فيُسَمَّى «إِحْدَاثٌ لهذا الْحَدَثِ» أو «الْحَدَثُ نَفْسُه»: «**مُتَعَدِّيًا**»، ووَجْهُ التَّسْمِيَةِ ظاهرٌ.

ب- وإمَّا أنْ:

---

[١] (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

[٢] (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

[٣] (ز)، (ل): «بأنَّ» بدل «فإنَّ».

[٤] (ز): «إمَّا أنْ يكونَ» بدل «إمَّا أنْ تكونَ».

[٥] (ز)، (ل): «لِلذَّاتِ الفاعلِ» بدل «لِذَاتِ الفاعلِ».

[٦] (ز): «أو "أمرٍ متصلٍ بها"» بدل «أو بِـ"أمرٍ متصلٍ بها"».

١- لا يكونَ «"الْحَرَكَةُ" التي حَدَثَ بها "الْحَدَثُ"» مُسْتَتْبِعَةً لِـ«حَرَكَةٍ أُخْرَى» أَصْلًا، لا: في «مَحَلٍّ مُنْفَصِلٍ»، ولا: في «[مَحَلٍّ] مُتَّصِلٍ»،

٢- أو تكونَ[1] مُسْتَتْبِعَةً لها في «مَحَلٍّ مُتَّصِلٍ بذاتِ الفاعلِ».

وفي كِلْتَا الصُّورَتَيْنِ يُسَمَّى «الْإِحْدَاثُ»[2] أو «الْحَدَثُ»: «**لَازِمًا**»، إِذْ لم يَتَجَاوَزْ أَثَرٌ منه إلى مَحَلٍّ آخَرَ، بل: وَقَفَ في ذاتِ الْفَاعِلِ ولَزِمَها[3].

[حقيقةُ «الْحَرَكَةِ» وأقسامُها، ومَقُولُها، ووُجُودُها في الخارج]

وأَمَّا الكلامُ في «بيانِ حقيقةِ "الْحَرَكَةِ"، وأقسامِها؛ وتَعْيِينِ مَقُولِها؛ وبيانِ وُجُودِها في الخارجِ»: فهو من أَدَقِّ مَبَاحِثِ «**الْحِكْمَةِ**»، لا يُمْكِنُ إيرادُه هنا ولو إِجْمَالًا، ولكِنْ لا بَأْسَ في إشارةٍ مَّا إليه.

[حقيقةُ «الْحَرَكَةِ» وأقسامُها]

وهي:

أ- عند **الْمُتَكَلِّمِ**:

من أقسامِ «الْكَوْنِ».

وأَشْهَرُ تَفَاسِيرِها -**عندَهم**-: هي: «كَوْنُ الشيءِ في مكانٍ غيرِ مسبوقٍ[4] بكَوْنٍ آخَرَ في ذلك المكانِ»، أو «"الْكَوْنُ" في مكانٍ ثانٍ[5]».

و«السُّكُونُ»: هو[6] «الْكَوْنُ في مكانٍ مسبوقٍ[7] بكَوْنٍ آخَرَ في ذلك المكانِ»، أو «الْكَوْنُ الثاني في المكانِ الأوَّلِ».

---

(١) (ز): «أو يكونَ» بدل «أو تكونَ».

(٢) (ز): «إحداثٌ» بدل «الإحداثُ».

(٣) (ز)، (ل): «ولزومها» بدل «ولَزِمَها».

(٤) (ل): «غيرِ مسوقٍ» بدل «غيرِ مسبوقٍ».

(٥) (ز): «في مكانٍ بانٍ» بدل «في مكانٍ ثانٍ».

(٦) (ل): «هد» بدل «هو».

(٧) (ل): «في مكانٍ مسوقٍ» بدل «في مكانٍ مسبوقٍ».

ب- وعند **الْحَكِيمِ**:

لها تَفَاسِيرُ كثيرةٌ، يَؤُولُ[1] الجميعُ إلى «التَّغَيُّرِ التَّدْرِيجِيّ الواقعِ في زمانٍ».

ولا بُدَّ فيها من سِتَّةِ أُمُورٍ:

١- «**الْمَبْدَأُ**» الذي منه الْحَرَكَةُ،

٢- و«**الْمُنْتَهَى**» الذي إليه الحركةُ،

٣- و«**الْمَسَافَةُ**» التي فيها الحركةُ،

-وهي إِحْدَى «الْمَقُولَاتِ الأربعةِ النِّسْبِيَّةِ»: (أ) «الْكَمُّ»، (ب) و«الْكَيْفُ»، (ج) و«الْوَضْعُ»، (د) و«الْأَيْنُ»-،

٤- والرابعُ: «**الْمُحَرِّكُ**» الذي يَصْدُرُ منه الحركةُ،

٥- والخامسُ: «**الْمُتَحَرِّكُ**» الذي يَقُومُ به الحركةُ،

٦- والسادسُ: «**الزَّمَانُ**» [ل١٤٤ب] الذي يُقَدَّرُ به الحركةُ.

ويُقْسَمُ «الْحَرَكَةُ» باعتبارِ كلِّ واحدٍ من هذه «الأمورِ السِّتَّةِ» إلى أقسامٍ، كما أُشِيرَ إلى بعضِها.

ومعنَى «**وُقُوعِ الحركةِ في مَقُولَةٍ**»: «أَنْ يَحْصُلَ لِلْمُتَحَرِّكِ في كلِّ آنٍ من الزمانِ وفي كلِّ حَدٍّ من الْمَسَافَةِ[2] نَوْعٌ أو صِنْفٌ أو فَرْدٌ من تلك الْمَقُولَةِ».

وهو القولُ المُختارُ في معنَى «الْوُقُوعِ».

وفيه قَوْلَانِ آخَران أيضًا[3]، لٰكِنَّهما مَرْدُودَانِ.

[تعيينُ مَقُولَةِ «الْحَرَكَةِ»]

وقد اخْتَلَفُوا في تعيينِ «مَقُولَةِ "الْحَرَكَةِ"»:

أ- منهم من قال: «إِنَّها من مَقُولَةِ "**الْإِضَافَةِ**"».

---

(١) (ز): «يؤل»؛ (ل): «يول» بدل «يَؤُولُ».

(٢) (ز)، (ل): «من السافة» بدل «من المسافة».

(٣) (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

ب- ومنهم من قال: «... من "**الْاِنْفِعَالِ**"».

ج- ومنهم من قال: «... من "**الْفِعْلِ**"».

د- والقولُ المُختارُ: «إِنَّها من "**الْأَعْرَاضِ النِّسْبِيَّةِ**": ١- إذا نُسِبَتْ إلى "الْفَاعِلِ": كانتْ [ز١٣٦ب] من مَقُولَةِ "**الْفِعْلِ**"، ٢- وإذا نُسِبَتْ إلى "الْمُتَحَرِّكِ": صارتْ من مَقُولَةِ "**الْاِنْفِعَالِ**"».

وإليه يَمِيلُ كلامُ **الشَّيْخِ**[١] في «**الشِّفَاءِ**»، كما يَظْهَرُ عندَ نقلِ كلامِهِ في «التَّعْلِيمِ والتَّعَلُّمِ ووَحْدَتِهما حقيقةً» في «**الخاتمةِ**»[٢] إنْ شاء الله تعالى[٣].

[نِسَبُ «الْحَدَثِ» وتَعَلُّقَاتُها]

ومِمَّا يَنْبَغِي أنْ يُعْرَفَ هنا:

أنَّ «**الْحَدَثَ**» -من حيثُ هو حادثٌ-: له نِسْبَةٌ وتَعَلُّقٌ إلى أُمُورٍ كثيرةٍ:

أ- إلى «**الْإِحْدَاثِ**»: من حيثُ هو مُتَرَتِّبٌ[٤] عليه،

ب- وإلى «**الْمُحْدِثِ**»: من حيثُ إنه صَدَرَ وحَصَلَ منه،

ج- وإلى «**الْمَحَلِّ**»: الذي يَقُومُ به وحَصَلَ فيه،

د- وإلى «**الْمَكَانِ**»: الذي كان الفاعلُ مُتَمَكِّنًا فيه وَقْتَ الإحداثِ،

هـ- وإلى «**زَمَانِ** "الْإِحْدَاثِ" أو "الْحُدُوثِ"[٥]»،

و- وإلى «**الْأَمْرِ**» الذي به يَصِلُ إلى مَحَلِّه غالبًا.

---

[١] **الشيخ**: ابن سينا، أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا الشهير بـ«الشيخ الرئيس» (٣٧٠-٤٢٨هـ/٩٨٠-١٠٣٧م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢٤١-٢٤٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦١٨-٦٢٠؛ Ömer Mahir Alper vd, “İbn Sînâ”, **DİA**, XX, 319-358.

[٢] انظر: ابن سينا، **الشفاء (المنطق ٥- البرهان)**، (تحقيق: أبو العلا عفيفي)، القاهرة: المطبعة الأميرية، ١٣٧٥هـ/١٩٥٦م، ص٥٧ (الفصل الثالث: في أن كل تعليم وتعلم ذهني فبعلم قد سبق)؛ التفتازاني، **شرح المفتاح**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، رقمها: ٤٦٤٢، ق٨ب؛ الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥٠؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥٧-١٦٥.

[٣] (ل): «تع» بدل «تعالى».

[٤] (ل): «مُرَتَّبٌ» بدل «مُتَرَتِّبٌ».

[٥] (ل): «والالحدوث» بدل «أو الحدوثِ».

وله نِسْبَةٌ إلى غيرِ هذه الأمورِ أيضًا[1]، إلَّا أَّن نِسْبَتَه إلى كلّ واحدٍ من الأمورِ المَذكورةِ قد اعْتُبِرَتْ ووُضِعَتْ صُورَةٌ مخصوصةٌ للدلالةِ عليها، كما سيَجِيءُ بيانُه.

[المرادُ بِـ«الْفَاعِلِ»]

ومِمَّا يَنْبَغِي أنْ يُعْرَفَ:

أنَّ المرادَ من «**الْفَاعِلِ**» في إِطْلَاقَاتِهم: هو «**الفاعلُ اللُّغَوِيُّ**» الذي يُسْنَدُ إليه الْفِعْلُ إسنادًا حقيقيًّا إذا كان مَبْنِيًّا له، لا: «**الفاعلُ الْحَقِيقِيُّ**» الذي هو اللهُ سبحانه في جميعِ المَوجوداتِ أَعْرَاضِها وجَوَاهِرِها -عندَ **أهلِ الْحَقِّ**-.

[صُوَرُ الألفاظِ]

ويَنْبَغِي أنْ يُعْرَفَ أيضًا[2]:

أنَّ «الحروفَ» متى اجْتَمَعَتْ:

أ- حَصَلَتْ لها باعتبارِ الترتيبِ -الذي هو نِسْبَةُ بعضِها إلى بعضٍ بالتَّقْدِيمِ والتَّأْخِيرِ- «صُورَةٌ وهَيْئَةٌ اجتماعيَّةٌ» بدون عُرُوضِ الْحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ واعتبارِ عُرُوضِها.

وهذه الصورةُ لها: بمَنْزِلَةِ «الصُّورَةِ الْجِسْمِيَّةِ» للأجسامِ.

ب- ثم يَعْرِضُ لها «صُورَةٌ أُخْرَى» عندَ عُرُوضِ الْحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ واعتبارِ عُرُوضِها لها، ولا يُمْكِنُ التَّلَفُّظُ بها إلا عندَ عُرُوضِ هذه الصُّورَةِ الثانيةِ لها.

فهذه الصُّورَةُ [ل١٤٥أ] الثانيةُ لها: بمَنْزِلَةِ «الصُّورَةِ النَّوْعِيَّةِ» للأجسامِ.

فما مِنْ لفظٍ يُتَلَفَّظُ[3] به إلَّا له صُورَتَانِ:

أ- صورةٌ حاصلةٌ من مُجَرَّدِ «تركيبِ حروفِه».

ب- والْأُخْرَى: حاصلةٌ من «عُرُوضِ الْحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ لها»، وهي التي يَدُورُ عليها «التَّلَفُّظُ» وُجُودًا وعَدَمًا.

---

(1) (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

(2) (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

(3) (ل): «سقط» -بدون النقط- بدل «يُتَلَفَّظُ».

١- قد اعْتُبِرَتْ هذه الصورةُ في «بعضِ الألفاظِ الْمَوْضُوعَةِ»، ووُضِعَتْ بِـ«وَضْعٍ نَوْعِيٍّ» للدلالةِ على «مَعْنًى مخصوصٍ اعْتُبِرَ جُزْءًا من مَعْنَى اللفظِ»، كصُوَرِ «الْأَفْعَالِ» و«سائرِ الْمُشْتَقَّاتِ».

٢- وفيما عداها: فكَأَنَّها لِمُجَرَّدِ التَّوَسُّلِ بها إلى النُّطْقِ والتَّلَفُّظِ بِـ«الْمَادَّةِ»، لا غيرُ.

[وَضْعُ «صُورَةِ الْمَصْدَرِ»]

والتَّحْقِيقُ: أنَّ «**صُورَةَ الْمَصْدَرِ**» أيضًا: مَوْضُوعَةٌ للدلالةِ على «إِحْدَاثِ "الْحَدَثِ" الْمُسْتَفَادِ من مَادَّتِه»، كما سيَجِيءُ بيانُه في «**الْمَقْصَدِ الثَّانِي**» [ز١٣٧أ] إنْ شاء الله تعالى[1].

ويَدُلُّ على ذلك: أنَّ **الْقَوْمَ** قد اهْتَمُّوا في ضَبْطِ صُورَتِه: أ- إمَّا بِـ«السَّمَاعِ»، ب- أو بِـ«الْقِيَاسِ»، لا يكونُ مثلُ هذا الاهتمامِ التَّامِّ فيما يكونُ اعتبارُه لِمُجَرَّدِ التَّوَسُّلِ إلى التَّلَفُّظِ، بل: إنَّما يكونُ فيما له مَعْنًى مقصودٌ[2].

[وضعُ صُوَرِ الألفاظِ «الْمُفْرَدَةِ» و«الْمُرَكَّبَةِ»]

ولْيُعْلَمْ:

أ- أنَّ الذي ذَكَرْنَاه إنَّما هو في «**الألفاظِ الْمُفْرَدَاتِ**» التي رُكِّبَتْ من «حُرُوفِ الْمَبَانِي» تَرْكِيبًا أَوَّلِيًّا.

ب- وأمَّا «**الْمُرَكَّبَاتُ**» التي رُكِّبَتْ من «الْكَلِمَاتِ» تَرْكِيبًا ثَانِيًا -سواءٌ كانتْ «تَامَّةً» أو «نَاقِصَةً»-: فـ«**الصُّورَةُ التَّرْكِيبِيَّةُ**» في جميعِها: مَوْضُوعَةٌ بِـ«وَضْعٍ نَوْعِيٍّ» للدلالةِ على «مَعْنًى مَّا» الْبَتَّةَ[3]، كما هو ظاهرٌ على مَنْ يُلَاحِظُ أحوالَ الْمُرَكَّبَاتِ.

[مَوَاضِعُ الاِتِّفَاقِ والاختلافِ في «الْمَصْدَرِ»]

اِعْلَمْ:

---

[1] (ل): «تع» بدل «تعالى».

انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٢٧-١٢٨.

[2] (ل): «مق» بدل «مقصودٌ».

[3] (ل): «على معنى بالبيت» -بدون النقط- بدل «على "معنى ما" البتة».

أ- أنَّ لفظَ «الْمَصْدَرِ» -الْمُؤَلَّف من «م ص د ر»[1]-: لا خِلَافَ فيه أصلًا: ١- لا «لُغَةً»، ٢- ولا «اصْطِلَاحًا».

١- أمَّا «لُغَةً»: فَلِأَنَّه في اللُّغَةِ -بالْاِتِّفَاقِ-:

(أ) إمَّا «مَصْدَرٌ مِيمِيٌّ»، بمعنَى «الصُّدُورِ»، فيكونُ اسمُه عَيْنَ مُسَمَّاه[2] -على ما حَقَّقَه الْإِمَامُ[3]، وجَعَلَ «عَيْنِيَّةَ "الْاِسْمِ" لِـ"الْمُسَمَّى"» مقصورًا على مثلِ هذه الصورةِ[4]-.

---

[1] بهامش (ز)، (ل):
وكَأَنَّ مَنْ قال: «إنَّ "الْمَصْدَرَ": اسمٌ لِـ"الْمَادَّةِ"، يَدُلُّ عليها بلا واسطةٍ، وعلى "الْحَدَثِ" -الذي هو "مَعْنَى الْمَادَّةِ"- بواسطةِ "الْمَادَّةِ"، كما أنَّ "أَسْمَاءَ الأفعالِ" -عند **البعضِ**-: أسماءٌ لِـ"الْأَفْعَالِ" أَنْفُسِها، تَدُلُّ عليها بلا واسطةٍ، وعلى مَعَانِيها بواسطتِها»: إنَّما أَرَادَ هذا «اللَّفْظَ المُؤلَّفَ من الحروفِ المَذكورةِ». فَلْيُتَأَمَّلْ. **(منه)**

[2] (ل): «غير مسماه» -بدون النقط- بدل «عينَ مُسَمَّاهُ».

[3] **الإمام**: فخر الدين الرازي، أبو عبد الله (أبو الفضل) فخر الدين محمد بن عمر بن الحسين التيمي البكري الطبرستاني الرازي (٥٤٣-٦٠٦هـ/١١٤٩-١٢١٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٣١٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٥٥٨-٥٦٠؛ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", **DİA**, XII, 89-96.

[4] انظر: فخر الدي الرازي، **كتاب لوامع البينات شرح أسماء الله تعالى والصفات**، (عني بتصحيحه: السيد محمد بدر الدين أبو فراس النعساني الحلبي)، مصر: المطبعة الشرقية، ١٣٢٣هـ، ص٣، حيث قال:
القسم الأول: في «المبادئ» و«المقدّمات»، وفيه عشرةُ فصولٍ.
الفصل الأول: في حقيقةِ «**الْاِسْمِ**» و«**الْمُسَمَّى**» و«**التَّسْمِيَةِ**».
أ- المشهورُ من قولِ **أصحابِنا** رحمهم الله تعالى: «أنَّ "الْاِسْمَ": نفسُ "الْمُسَمَّى"، وغيرُ "التَّسْمِيَةِ"».
ب- وقالت **الْمُعْتَزِلَةُ**: «إنَّه: غيرُ "التَّسْمِيَةِ"، وغيرُ "الْمُسَمَّى"».
ج- واختيارُ **الشيخِ الْغَزَّالِيِّ** رضي الله عنه: «أنَّ "الْاِسْمَ" و"الْمُسَمَّى" و"التَّسْمِيَةَ": أمورٌ ثلاثةٌ مُتَبَايِنَةٌ»، وهو الحقُّ **عندي**.
واعْلَمْ: أنَّ القولَ بِـ«أنَّ "الْاِسْمَ": نفسُ "الْمُسَمَّى"» أو «... غيرُه»: لا بُدَّ وأنْ يكونَ مسبوقًا ببيانِ «أنَّ "الْاِسْمَ": ما هو؟»، و«أنَّ "الْمُسَمَّى": ما هو؟»، و«أنَّ "التَّسْمِيَةَ" ما هي؟»، فإنَّ كلَّ «تَصْدِيقٍ»: لا بُدَّ وأنْ يكونَ مسبوقًا بِـ«تَصَوُّرِ ماهيَّةِ "المحكومِ عليه" و"المحكومِ به"»، فنقولُ:
أ- إنْ كان «الْاِسْمُ» عبارةً عن «اللَّفْظِ الدَّالِّ على الشيءِ بالْوَضْعِ»، وكان «الْمُسَمَّى» عبارةً عن نفسِ «ذلك الشيءِ»: فالعلمُ الضَّرُورِيُّ حاصلٌ بِـ«أنَّ "الْاِسْمَ": غيرُ "الْمُسَمَّى"»، ب- وإنْ كان «الْاِسْمُ» عبارةً عن «ذاتِ الشيءِ»، و«الْمُسَمَّى» أيضًا «ذَاتَ الشيءِ»: كان معنَى قولِنا: «"الاسمُ": نفسُ "الْمُسَمَّى"» هو: «أنَّ "ذَاتَ الشيءِ": نفسُ "ذاتِ الشيءِ"»، وهذا مِمَّا لا يُمْكِنُ وقوعُ النِّزَاعِ فيه بين **الْعُقَلَاءِ**. فثَبَتَ: أنَّ «الْخَلَافَ» الواقعَ في هذه المسألةِ إنَّما كان بسببِ «أنَّ "التَّصْدِيقَ": ما كان مَسْبُوقًا بِـ"التَّصَوُّرِ"».
وهذا القدرُ كَافٍ في هذه المسألةِ، وكان اللائقُ **بالْعُقَلَاءِ**: أنْ لا يَجْعَلُوا هذا الْمَوْضِعَ «مسألةً خِلَافِيَّةً».
بل: ههنا «**دَقِيقَةٌ**» يُمْكِنُ أنْ يُحمَلَ عليها قولُ مَنْ قال: «"الْاِسْمُ": نفسُ "الْمُسَمَّى"»، وهي: أنَّ **الْعُقَلَاءَ اتَّفَقُوا** على «أنَّ لفظَ "الْاِسْمِ": اسْمٌ لِـ"كلِّ ما يَدُلُّ على معنًى من غيرِ أنْ يكونَ دَالًّا على زمانٍ مُعَيَّنٍ"»، ولا شَكَّ أنَّ لفظَ «الْاِسْمِ» كذلك، فيَلْزَمُ من هاتين الْمُقَدِّمَتَيْنِ: «أنْ يكونَ "الاسمُ" مُسَمًّى بِـ"الْاِسْمِ"»، فههنا «الاسمُ»

(ب) وإمَّا «**اسْمُ مَكَانٍ**»، بمعنَى «مَحَلِّ الصُّدُورِ»، فحينئذٍ[1] يكونُ من «الْمُشْتَقَّاتِ».

٢- وأمَّا في «**الاصطلاح**»:

فهو موضوعٌ -بالْاِتِّفَاقِ- للدلالةِ على «لَفْظٍ حُوِّلَ إلى صُوَرٍ[2] مُخْتَلِفَةٍ لِمَعَانٍ مقصودةٍ لا تَحْصُلُ[3] إلَّا بها».

ب- وإنَّما الْخِلَافُ في «"مُسَمَّاهُ" الْاِصْطِلَاحِيِّ» -أي: «اللَّفْظِ الْمُحَوَّلِ إلى صُوَرٍ[4] مختلفةٍ»-:

١- هل[5] هو «مُفْرَدٌ مَوْضُوعٌ لِمَعْنًى واحدٍ»، أو «مُشْتَرَكٌ مَوْضُوعٌ لِمَا فَوْقَ الواحدِ بأَوْضَاعٍ مُتَعَدِّدَةٍ»؟

٢- وكذا اخْتُلِفَ ثَانِيًا في تعيينِ معناه على كلِّ واحدٍ من تَقْدِيرَيِ «الْإِفْرَادِ» و«الْاِشْتِرَاكِ».

فكان فيه سِتَّةُ أَقْوَالٍ، اثنان منها: يَرْجِعَانِ[6] إلى «الْقَوْلِ بِـ"الْإِفْرَادِ"»، [ل١٤٥ب] وأربعةٌ: إلى «الْقَوْلِ بـ"الْاِشْتِرَاكِ"».

[مَنْشَأُ الْخِلَافِ]

ومَنْشَأُ الخلافِ: أنَّ «**الْمَصْدَرَ**» قد وُجِدَ مُسْتَعْمَلًا في كلِّ واحدٍ من «الْمَعَانِي الأربعةِ»، وهي:

أ- «**الْإِحْدَاثُ**»،

ب- و«**الْحَدَثُ**» نفسُه،

و«الْمُسَمَّى»: واحدٌ قطعًا، إلَّا أنَّ فيه «إِشْكَالًا»، وهو: أنَّ «اسْمَ الشيءِ» مضافٌ إلى «الشيءِ»، و«إضافةُ "الشيءِ" إلى "نفسِه"»: مُحَالٌ، فَامْتَنَعَ: «كونُ الشيءِ الواحدِ اسْمًا لنفسِه».

فهذا حاصلُ «التحقيقِ في هذه المسألةِ»، وَلْنَرْجِعْ إلى الْمَأْلُوفِ، فنقولُ: ...

[1] (ز)، (ل): «فح» بدل «فحينئذٍ».

[2] (ز)، (ل): «في صُورَةٍ» بدل «إلى صُوَرٍ».

[3] (ز): «لا يحصلُ» بدل «لا تحصلُ».

[4] (ز)، (ل): «في صُورَةٍ» بدل «إلى صُوَرٍ».

[5] (ز)، (ل): «بل» بدل «هل».

[6] (ز)، (ل): «يرجع» بدل «يرجعان».

ج- والْمَعْنَى الْمُسَمَّى بِـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»[1]، الْمُعَبَّرُ عنه بصِيغَةٍ[2] مُخْتَصَّةٍ بِـ«الْفَاعِلِ» مُنْضَمَّةً إليها «ياءُ النِّسْبَةِ» -الْمُسَمَّاةُ بِـ«يَاءِ الْمَصْدَرِيَّةِ»[3]- و«تَاءِ النَّقْلِ»،

كَـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ»[4] مَثَلًا،

د- والْمَعْنَى الْمُسَمَّى بِـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ للمفعول**»، الْمُعَبَّرُ عنه بصِيغَةٍ مُخْتَصَّةٍ بِـ«الْمَفْعُولِ» مُنْضَمًّا إليها الحرفان المَذكوران،

كَـ«الْمَضْرُوبِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» مَثَلًا.

ولَمَّا وُجِدَ مُسْتَعْمَلًا في كلِّ واحدٍ من هذه «الْمَعَانِي الأربعةِ»: اخْتَلَفَ فيه الأقوالُ، وكَثُرَ الْقِيلُ والْقَالُ، واللهُ تعالى[5] أَعْلَمُ بحقيقةِ الحالِ، وعليه الْاِتِّكَالُ في الْمَبْدَأِ والْمَآلِ.

---

[1] (ل): «بـ"المصدري المبني للفاعل"» بدل «بـ"المصدرِ المبني للفاعل"».

[2] (ز): «صيغة» بدل «بصِيغَةٍ».

[3] بهامش (ز) و(ل):

أ- إمَّا لِدَلَالَتِها عليها، ب- أو لِوُقُوعِها تَأْكِيدًا له في بعضِ الْمَوَاضِعِ. كذا قِيلَ. (منه)

[4] (ز): «و"القايمية"» بدل «و"القائمية"».

[5] (ز): بدون «تعالى»؛ (ل): «تع» بدل «تعالى».

الْمَقْصَدُ الْأَوَّلُ:

في نَقْلِ ما ظَفِرْنَا به[١] من الأقوالِ الواردةِ فيه

أ- إمَّا بعِبَارَتِه: إنْ كانتْ «مُخْتَصَرَةً مُفِيدَةً»،

ب- أو بخُلَاصَتِه: إنْ كان في عبارتِه «إِطْنَابٌ مُمِلٌّ»[٢]،

ج- أو بأنْ يُضَمَّ إليه ما يُوَضِّحُ الْمُرَادَ، ويَكْشِفُ الْمَقْصُودَ[٣]: إنْ كان في عبارتِه «إِيجَازٌ -أو تَعْقِيدٌ- مُخِلٌّ»،

مُسْتَعِينًا [ز١٣٧ب] باللهِ سبحانه.

[رأي الْمَوْلَى الْفَنَارِيّ في «مَعَانِي الْمَصْدَرِ»]

فنَنْقُلُ أوَّلًا ما ذَكَرَه **الفاضلُ** الشَّهِيرُ بِـ«**أَمِير پَادِشَاه الْبُخَارِيّ**»[٤] في «**رسالتِه**» التي أَلَّفَها في «**تَحْقِيقِ الْمَصْدَرِ وبَيَانِ الْحَاصِلِ بالْمَصْدَرِ**»، وقد نَقَلَ في أوَّلِ تلك «**الرسالةِ**» كلامَ **الْفَاضِلِ الرُّومِيِّ** المَعروفِ بِـ«**حَسَن چَلَبِي**»[٥] صاحبِ الْآثَارِ الْمُفِيدَةِ[٦]، حيثُ قال **الفاضلُ** المَذكورُ:

> إنَّ «الْمَصْدَرَ» موضوعٌ لِـ«أَصْلِ "النِّسْبَةِ"».
>
> واسْتِعْمَالُه في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"عَقْلِيَّةً" أو "حِسِّيَّةً"-»: أ- لِلْفَاعِلِ فقط في «اللَّازِمِ»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ»، ب- وله وللمفعولِ في «الْمُتَعَدِّي»، كَـ«الْعَالِمِيَّةِ»

---

[١] (ز)، (ل): «ما ظفربان» بدل «ما ظَفِرْنَا به».

[٢] (ز)، (ل): «إطنابٌ مُخِلٌّ» بدل «إطنابٌ مُمِلٌّ».

[٣] (ز)، (ل): «ويَنْكَشِفُ المقصودُ» بدل «ويَكْشِفُ المقصودَ».

[٤] **أمير پادشاه البخاري**: محمد أمين بن محمود الحسيني الخراساني البخاري المكي الشهير بِـ«أمير پادشاه» (ت بعد ٩٨٧هـ/١٥٧٩م). انظر: الزركلي، الأعلام، ج٦، ص٤١؛ كحالة، معجم المؤلفين، ج٣، ص١٤٨؛ Ferhat Koca, "Emîr Pâdişah", DİA, XI, 143-144.

[٥] **حسن چلبي**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", **DİA**, XVI, 313-315.

[٦] بهامشِ (ز)، (ل):

> منها: **الحاشيةُ** على «**الْمُطَوَّلِ**»، وعلى «**التَّلْوِيحِ**»، وعلى «**شَرْحِ الْمَوَاقِفِ**»، وعلى «**شَرْحِ الْمِفْتَاحِ لِلسَّيِّدِ الشَّرِيفِ**»، وغيرِها. (**منه**)

و«الْمَعْلُومِيَّةِ»: مَجَازٌ من قَبِيلِ «اسْتِعْمَالِ "اللَّفْظِ" في "لازمِ مَعْنَاه"[1]»، لأنَّه لو كان حقيقةً: لَزِمَ «أنْ يكونَ كُلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ "مُشْتَرَكًا"»، ولم يَقُلْ به أَحَدٌ.

والْقَوْمُ قد قَسَّمُوا «الْمَصْدَرَ» إلى: أ- «الْمَعْلُومِ»، ب- و«الْمَجْهُولِ»، كَـ«الْفِعْلِ».

وتَقْسِيمُهم هذا: لا يَخْلُو عن «التَّسَامُحِ»، لأنَّ الْقِسْمَيْنِ المَذكورَيْنِ: لِـ«الْهَيْئَةِ» المَذكورةِ، لا: لِـ«الْمَصْدَرِ». فَلْيُتَدَبَّرْ.[2]

---

[1] (ل): «في اللازم معناه» بدل «في لازمِ معناه».

[2] انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازم»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

وانظر: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيۀ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤، حيثُ قال:

قولُه: (**على أنَّ «الْمَصْدَرَ» من «الْمَبْنِيِّ للمفعولِ»**) ههنا بَحْثٌ شَرِيفٌ، ذَكَرَه **الْجَدُّ الْمُحَقِّقُ** في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»، يَنْبَغِي أنْ يُتَنَبَّهَ له، وهي: أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ...

إلى آخر ما قاله **جَدُّه المولى الفناري**.

وانظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٢، حيث قال:

نَقَلَ الفاضلُ المشهورُ **حَسَنْ چَلَبِي** في «**حَاشِيَةِ الْمُطَوَّلِ**» عن **بعضِ الْأَفَاضِلِ** -عندَ قَوْلِ **الْمُحَقِّقِ التَّفْتَازَانِيِّ** في تفسيرِ «التَّعْقِيدِ»: «أيْ: "كَوْنُ الكلامِ مُعَقَّدًا"، على أنَّ "المصدرَ" من "الْمَبْنِيِّ للمفعولِ"»- ما حَاصِلُه:

أ- أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: ١- حَقِيقَةً في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، وتُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ٢- ومَجَازًا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" أو "حِسِّيَّةً"-»: (أ) للفاعلِ في «اللَّازِمِ»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ»، (ب) وله وللمفعولِ في «الْمُتَعَدِّي»، كَـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ».

ب- وأنَّ قولَهم في «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي»: «١- قد يكونُ "مَبْنِيًّا للفاعلِ"، ٢- وقد يكونُ "مَبْنِيًّا للمفعولِ"»: تَسَامُحٌ، يَعْنُونَ بهما: «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الحاصلِ بالمصدرِ"».

ج- {واستعمالُه فيه: لا على سبيلِ الحقيقةِ، وإلَّا: كَانَ} كلُّ مصدرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قَائِلَ به. **انتهى**.

انتهى.[1]

[اعتراضاتُ أَمِير پَادِشَاه على الْمَوْلَى الْفَنَارِيّ في «مَعَانِي الْمَصْدَرِ»]

واعْتَرَضَ عليه صَاحِبُ «**الرسالةِ**»:

أ- أمَّا أَوَّلًا:

فبِأَنَّه:

١- إنْ أَرَادَ بِـ«أَصْلِ "النِّسْبَةِ"» -في قولِه: «إنَّ "الْمَصْدَرَ": مَوْضُوعٌ لِـ"أصلِ النِّسْبَةِ"»- «الْإِيقَاعَ» و«التَّأْثِيرَ»، على أنْ يَكُونَ إِضَافَةُ «الْأَصْلِ» إلى «النِّسْبَةِ» «بَيَانِيَّةً»:

كان كلامُه مُخَالِفًا لِكَلَامِ **الْقَوْمِ** من جِهَةٍ واحدةٍ فقط، وهي: «حَصْرُ الْمَصْدَرِ في هذا الْمَعْنَى»، لأنَّ **الْقَوْمَ** قالوا بِـ«اشْتِرَاكِه بينَه وبينَ مَعْنَى "الْأَثَرِ"».[2]

٢- وإنْ أَرَادَ بِـ«أَصْلِ "النِّسْبَةِ"» «الْحَدَثَ»، لِكَوْنِه [ل١٤٦أ] طَرَفًا مُعْتَدًّا به لِـ«النِّسْبَةِ» في هذا البابِ، على أنْ يكونَ إِضَافَةُ «الْأَصْلِ» إلى «النِّسْبَةِ» «لَامِيَّةً»:

كان كلامُه مُخَالِفًا لكلامِهم من جِهَتَيْنِ: (أ) إحداهما: في «تَعْيِينِ معنَى الْمَصْدَرِ»، (ب) والْأُخْرَى: في «الْحَصْرِ» المَذكورِ.[3]

---

[1] بهامش (ز)، (ل):

قال **مولانا حَسَن چلبي في «حاشيةِ التلويح»** -نَاقِلًا عن جَدِّه **المولى الْفَنَارِيِّ**-:

إنَّ «الْمَصْدَرَ»: أ- حقيقةٌ في «المعنَى الْمَصْدَرِيّ»، وهو: «الْإِيقَاعُ» و«التَّأْثِيرُ»، ب- ومَجَازٌ في «"الْهَيْئَةِ" التي يُقَالُ لها: "الْحَاصِلُ بالْمَصْدَرِ"» بعلاقةِ «اللُّزُومِ»، لأنَّ الثانِيَ لازمٌ للأوَّلِ. فَـ: ١- إذا كان الْمَصْدَرُ «مُتَعَدِّيًا»: يَحْصُلُ به هَيْئَتَان: (أ) إحداهما: لِـ«الْفَاعِلِ»، (ب) والْأُخْرَى: لِـ«الْمَفْعُولِ»، فَـ: (أ) باعتبارِ «الهيئةِ الأُولَى» يُقَالُ لِلْمَصْدَرِ: «الْمَبْنِيُّ للفاعلِ»، (ب) وباعتبارِ «الثَّانِيَةِ» يُقَالُ له: «الْمَبْنِيُّ للمَفعولِ»، -ومن هذا زَعَمَ مَنْ زَعَمَ: «أنَّ الْمَصْدَرَ مُشْتَرَكٌ فيما بينَ هذين الْمَعْنَيَيْنِ»-، ٢- وإذا كان الْمَصْدَرُ «لَازِمًا»: إنَّما يَحْصُلُ به «هيئةُ الْفَاعِلِ» فقط. انتهى. **(منه)**

انظر: حسن چلبي، **حاشية التلويح**، ؟؟؟.

[2] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٥ (بتصرف).

[3] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٥ (بتصرف).

ب- وأَمَّا ثَانِيًا:

فبِأَنَّه:

١- جَعَلَ «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» عبارةً عن «"الْهَيْئَةِ" الْحَاصِلَةِ: (أ) لِلْفَاعِلِ فقط، كما في "اللَّازِمِ"، (ب) أو له ولِلْمَفْعُولِ جَمِيعًا، كما في "الْمُتَعَدِّي"»،

٢- وعَبَّرَ: (أ) عن «الْهَيْئَةِ الْفَاعِلِيَّةِ» بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»، (ب) وعن «الْمَفْعُولِيَّةِ» بِـ«الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ».

وهذا مُخَالِفٌ لِـ«مَا عليه **الْمُحَقِّقُونَ**»، لأنَّ: (أ) «"الْهَيْئَةَ" الحاصلةَ لِلْفَاعِلِ» الْمُعَبَّرَ عنها بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَعْلُومِ»، (ب) وكذا: «"الْهَيْئَةُ" الحاصلةُ لِلْمَفْعُولِ» الْمُعَبَّرُ عنها بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَجْهُولِ»[١]: وَصْفَانِ حاصلان لهما باعتبارِ «الْعَقْلِ»، إنَّما يَعْتَبِرُهما «الْعَقْلُ»[٢] بعدَ «تَحَقُّقِ "الْأَثَرِ"»[٣]، وبعدَ «مُلَاحَظَةِ نِسْبَتِه إلى "الْفَاعِلِ" فقط، أو إليه وإلى "الْمَفْعُولِ" جميعًا»، فيَعْتَبِرُ لِكُلِّ واحدٍ من «الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ» «وَصْفًا مُنَاسِبًا لِنِسْبَةِ "الْأَثَرِ" إليه».[٤]

ج- ورَدَّ عليه أيضًا في:

١- قَوْلِه: «وتَقْسِيمُهم هذا: مَبْنِيٌّ على "التَّسَامُحِ"»، فقال في رَدِّه عليه:

> هذا ليس بسَدِيدٍ أيضًا[٥]، لأنَّ «علامةَ الْحَقِيقَةِ»: «تَبَادُرُ "الْمَعْنَى"[٦] من "اللَّفْظِ" بغيرِ حَاجَةٍ إلى "الْقَرِينَةِ"»، وهو موجودٌ هنا، كما في «الْأَلْفَاظِ الْمُشْتَرَكَةِ».[٧]

٢- وقَوْلِه: «ولم يَقُلْ به **أحدٌ**»:

(أ) إنْ أَرَادَ به «عَدَمَ "النَّقْلِ عن **الْمُتَقَدِّمِينَ**"»: فَـ«النَّقْلُ» غيرُ لَازِمٍ.

---

[١] (ل): «بالمصدري المجهول» بدل «بالمصدر المجهول».

[٢] (ز): «إنما اعتبارهما العقل» بدل «إنما يعتبرهما العقل».

[٣] (ل): «بعد تحقيق الأثر» بدل «بعدَ تَحَقُّقِ الأثرِ».

[٤] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٥ (بتصرف).

[٥] (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

[٦] (ز): «يبادر المعنى» بدل «تَبَادُرُ المعنى».

[٧] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٦ (بتصرف يسير).

(ب) وإنْ أَرَادَ به «نَقْلَ [ز١٣٨أ] "عَدَمِ الْاِشْتِرَاكِ"»: فَلْيَأْتِ بما يَحْصُلُ به الْفكَاكُ[١].

[إجاباتُ الْمُؤَلِّف عن اعْتِرَاضَاتِ أَمِير پَادِشَاه على الْمَوْلَى الْفَنَارِيّ]

أَقُولُ -وباللهِ التَّوْفِيقُ-:

يُمْكِنُ الجوابُ عن كلِّ واحدٍ من الْاِعْتِرَاضَاتِ.

أ- أمَّا عن الْأَوَّلِ:

فبِاخْتِيَارِ كلِّ واحدٍ من «شِقَّيِ التَّرْدِيدِ»:

١- على اخْتِيَارِ «الأوَّلِ»:

نَقُولُ: إنَّه أَرَادَ بِـ«أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»: «الْإِيقَاعَ» و«التَّأْثِيرَ».

ولا نُسَلِّمُ[٢] «لُزُومَ مُخَالَفَةِ **الْقَوْمِ**»، إذ **الْقَوْمُ** ما اتَّفَقُوا على «الْاِشْتِرَاكِ»، بل: ذَهَبَ **كَثِيرٌ من الْمُحَقِّقِينَ** إلى «أنَّ "الْمَصْدَرَ": مَوْضُوعٌ لِـ"التَّأْثِيرِ"[٣] فقط، ومَجَازٌ فيما عَدَاه».

٢- وعلى اخْتِيَارِ «الثَّانِي»:

نَقُولُ: إنَّه أَرَادَ بِـ«أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»: «الْحَدَثَ» -كما قُلْتَ-.

ولا نُسَلِّمُ[٤] «لُزُومَ الْمُخَالَفَةِ» أصلًا، فَضْلًا عن «أنْ تكونَ[٥] من جِهَتَيْنِ»، لأنَّ **جَمَاعَةً من الْقَوْمِ** ذَهَبُوا إلى «أنَّ "الْمَصْدَرَ": مَوْضُوعٌ لِـ"الْحَدَثِ" فقط، ومَجَازٌ فيما عَدَاه»، واسْتَدَلُّوا على ذلك بِـ«أنَّ "مَأْخَذِيَّتَه لِلْمُشْتَقَّاتِ": تَقْتَضِي ذلك، و"الْاِشْتِرَاكُ": خِلَافُ الْأَصْلِ، ولذلك إذا تَرَدَّدَ لفظٌ بين "الْاِشْتِرَاكِ" و"الْمَجَازِيَّةِ": فَالْأَوْلَى اخْتِيَارُ "الْمَجَازِ"، لِكَوْنِ "الْاِشْتِرَاكِ" خِلَافَ أَصْلِ الْوَضْعِ».[٦]

---

(١) (ز)، (ل): «انفكاك» بدل «الفكاك».

انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٦ (بتصرف يسير).

(٢) (ز)، (ل): «ولا نم» بدل «ولا نسلم».

(٣) (ل): «للتأثر» بدل «للتأثير».

(٤) (ز)، (ل): «ولا نم» بدل «ولا نسلم».

(٥) (ز): «أن يكونَ» بدل «أن تكونَ».

(٦) بهامش (ز)، (ل):

ب- وأمَّا عن الثَّانِي:

فبِـ«أنَّ مُرَادَ **الفاضلِ** [ل١٤٦ب] **الرُّومِيِّ** من "الْحَاصِلِ": ليس "الْحَاصِلَ" الْمُصْطَلَحَ الْمَشْهُورَ -وهو "الْحَدَثُ"-، بل: "الْحَاصِلُ" بالْمَعْنَى اللُّغَوِيِّ الْعَامِّ، ولا شَكَّ: أنَّ كُلَّ واحدةٍ من "الْهَيْئَتَيْنِ المَذكورتين" حَاصِلَةٌ بسببِ "الْمَصْدَرِ" -أي: "التَّأْثِيرِ"[1]-».

ج- وأمَّا عن الثَّالِثِ:

فنَقُولُ:

١- إنَّ ما ادَّعَيْتَ من «التَّبَادُرِ»:

«دليلٌ وِجْدَانِيٌّ» لا يُسْتَدَلُّ به على **الْغَيْرِ**.

٢- وأمَّا ما أَوْرَدْتَه على قولِه: «ولم يَقُلْ به أَحَدٌ»:

فمَدْفُوعٌ بِـ«أنَّه مَبْنِيٌّ على عَدَمِ الْوُقُوفِ على مُرَادِه»، لأنَّه:

(أ) أَرَادَ بقولِه: «إنَّ "الْمَصْدَرَ" لو كان حقيقةً: لَزِمَ أنْ يكونَ كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ "مُشْتَرَكًا" ...» إلخ[2]:

أنَّه لو كان حقيقةً في «"الْهَيْئَةِ" المَذكورةِ»: لَزِمَ أنْ يكونَ كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا» بين «الْهَيْئَتَيْنِ» -الْمُعَبَّرِ عنهما بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَعْلُومِ» و«الْمَصْدَرِ الْمَجْهُولِ»-، والحالُ: أنَّه لم يَقُلْ بِـ«اشْتِرَاكِه بينهما» **أَحَدٌ يُعْتَدُّ بِقَوْلِه**، وإنْ قال به **بعضٌ لا يُعْتَدُّ بقَوْلِه**.

(ب) وما أَرَادَ بذلك: نَفْيَ «الْقَوْلِ بِـ"الِاشْتِرَاكِ"» مُطْلَقًا.

(ج) وأيضًا: ما أَرَادَ به: «عَدَمَ النَّقْلِ»، ولا: «نَقْلَ "الْعَدَمِ"».

نعم، في كلامِ الفاضلِ المَذكورِ نَظَرٌ من جِهَةٍ أُخْرَى، يَظْهَرُ[3] فيما سَيَأْتِي إنْ شَاءَ **اللهُ** تعالى.

ويُمْكِنُ تقريرُ «الجوابِ» بطريقِ «الْمَنْعِ لِبُطْلَانِ الثاني»، فيُقَالُ: «لا نُسَلِّمُ "أنَّ هذه الْمُخَالَفَةَ بَاطِلَةٌ"، إنَّما تكونُ بَاطِلَةً: لو كانتْ خَرْقًا للإجماعِ، وليس الأمرُ كذلك، لأنَّ الْقَوْمَ ما اتَّفَقُوا على "الْاِشْتِرَاكِ"، بل: كثيرٌ ...» إلخ. تَأَمَّلْ. **(منه)**

[1] (ل): «أي: "التأثر"» بدل «أي: "التأثير"».

[2] (ل): «اه» بدل «إلخ».

[3] (ز): «يظ» بدل «يظهر».

[تحقيقُ أَمِير پَادِشَاه المقامَ]

ثم أَرَادَ **الفاضلُ صاحبُ** «**الرسالةِ**» تَحْقِيقَ الْمَقَامِ، فشَرَعَ فيه ببَيَانِ «الْحَاصِلِ بالْمَصْدَرِ» وأقسامِه، ثم أَوْرَدَ النُّقُولَ، وما بَيَّنَ منها الْحَاصِلَ والْمَحْصُولَ، وما أَتَى بشَيْءٍ يَرْغَبُ فيه **الْفُحُولُ**[1]، فقال -بعدَ الْفَرَاغِ عن تقريرِ الْاِعْتِرَاضَاتِ-:

أ- ثم إنَّ «الْحَاصِلَ بالْمَصْدَرِ» -الذي هو «الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ» المُفسَّرُ بـ«الْحَدَثِ» و«الْأَثَرِ»-: ١- قد يكونُ قائمًا بِـ«الْفَاعِلِ» [ز١٣٨ب] حقيقةً، كما في «ظَرُفَ زَيْدٌ»[2]، ٢- وقد يكونُ قائمًا: (أ) بِـ«الْفَاعِلِ» و«غيرِه»، كما في «الْأُمُورِ النِّسْبِيَّةِ»، كَـ«الْقُرْبِ» و«الْبُعْدِ»، (ب) أو بِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ»، كما في «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي»[3].

على ما حَقَّقَه **الرَّضِيُّ**[4] في «الأفعالِ الْمُتَعَدِّيَةِ» مِنْ «أنَّ "الْأَثَرَ" فيها قائمٌ بـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"، كَـ"الضَّرْبِ" القائمِ بِـ"الضَّارِبِ" و"الْمَضْرُوبِ" من حيثُ صُدُورُه من أَحَدِهما ووُقُوعُه على الآخَرِ».[5] **انتهى**.

---

[1] (ل): «ترغيب فيه الفحول» بدل «يرغب فيه الفحول».

[2] (ز)، (ل): «طرف زيد» بدل «ظرف زيد».

[3] (ل): «في "المصدري المتعدي"» بدل «في "المصدرِ المُتعدِّي"».
انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٩.

[4] **الرضي**: هو نجم الأئمة رضي الدين محمد بن الحسن الأستراباذي الغَرَوي السَّمْناكي (ت بعد ٦٨٨هـ/١٢٨٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٨٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢١٣-٢١٤؛ Sadrettin Gümüş, “Radî el-Esterâbâdî”, **DİA**, XXXIV, 387-388.

[5] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٩، ٣١؛ رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية**، (من عمل: يوسف حسن عمر)، ط٢، بنغازي: منشورات جامعة قاريونس، ١٩٩٦م، ج١، ص١٨٦-١٨٧، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فمنه: "الْفَاعِلُ"، وهو: ما أُسْنِدَ إليه الْفِعْلُ أو شِبْهُه، وقُدِّمَ عليه، على جِهَةِ قِيَامِه به، مثلُ: "قَامَ زَيْدٌ"، و"زَيْدٌ قَائِمٌ أَبُوهُ"**»-:
ويَعْنِي بتلك «الْجِهَةِ»: أنْ لا يُغَيَّرَ الْفِعْلُ إلى «فُعِلَ» و«يُفْعَلُ» وأَشْبَاهِهما. وذلك: أ- أنَّ طريقةَ إسنادِ «الْفِعْلِ القائمِ مَصْدَرُه بالْفَاعِلِ حقيقةً» -نحو: «ظَرُفَ زَيْدٌ»-: عَدَمُ التَّغْيِيرِ، ب- فكُلُّ ما أُسْنِدَ الْفِعْلُ إليه على هذا النَّمَطِ من الْإِسْنَادِ: «فَاعِلٌ» عندَ النُّحَاةِ وإنْ لم يَكُنِ الْفِعْلُ قائمًا به على الحقيقةِ: ١- كـ«الْأُمُورِ النِّسْبِيَّةِ»، نحو: «قَرُبَ» و«بَعُدَ»، ٢- وكذا: «الْأَفْعَالُ الْمُتَعَدِّيَةُ»، نحو: «ضَرَبَ» و«قَتَلَ»، لأنَّ «الضَّرْبَ»: نِسْبَةٌ بين «الضَّارِبِ» و«الْمَضْرُوبِ»، لا يَقُومُ بأَحَدِهما دُونَ الْآخَرِ، بل: بهما، لصُدُورِه عن أَحَدِهما، ووُقُوعِه على الْآخَرِ.

ج- وقال **الْعَلَّامَةُ عَضُدُ الدِّينِ**[1] حيثُ أَجَابَ عن اسْتِدْلَالِ **الْمُعْتَزِلَةِ** على «أنَّ "اسْمَ الْفَاعِلِ" قد يُشْتَقُّ[2] للشيءِ باعْتِبَارِ فِعْلٍ حاصلٍ لغيرِه» بِـ«مثلِ "قَاتِلٍ" و"ضَارِبٍ" مع أنَّ "الْقَتْلَ" و"الضَّرْبَ" حاصلٌ في "الْمَقْتُولِ" و"الْمَضْرُوبِ"» بِـ«أنَّا لا نُسَلِّمُ[3] "أنَّ مَبْدَأَ الْاِشْتِقَاقِ: هو الْأَثَرُ"، بل: "تَأْثِيرُ ذلك الْأَثَرِ"، وهو قائمٌ بفاعلِهما -أي: بفاعلِ "الْقَتْلِ" و"الضَّرْبِ"-».[4] **انتهى**.

قال صاحبُ «**الرسالةِ**»:

وفيه تسليمٌ لِـ«كَوْنِ "الْأَثَرِ" [ل١٤٧أ] -الذي هو "الْحَاصِلُ بالْمَصْدَرِ"- قَائِمًا بالْمَفْعُولِ». ويُمْكِنُ حَمْلُه على ما حَقَّقَه **الرَّضِيُّ** -وسَبَقَ نَقْلُه-.[5] **انتهى**.

أَقُولُ: لا يَخْفَى على أحدٍ: «أنَّ "الحاصلَ بالْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي": قائمٌ بالْمَفْعُولِ»، فلا حَاجَةَ إلى أنْ يُثْبَتَ بالنَّقْلِ.

ثم قال:

د- وقال **الْعَضُدُ** أيضًا[6] في «**حَاشِيَةِ شرحِ الْمُخْتَصَرِ**»:

---

[1] **العلامة عَضُد الدين**: أبو الفضل عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار الإيجي (٦٨٠-٧٥٦هـ/١٢٨١-١٣٥٥م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٣، ص٢٩٥؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٧٦؛ Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddin", **DİA**, XXI, 410-414.

[2] (ز): «قد سبق» بدل «قد يُشْتَقُّ».

[3] (ز)، (ل): «لا نم» بدل «لا نُسلِّم».

[4] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٠؛ عضد الدين الإيجي، **شرح مختصر المنتهى الأصولي (مع الحواشي)**، (تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م، ج١، ص٦٤٠، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**مسألةٌ: لا يُشْتَقُّ "اسمُ الْفَاعِلِ" لشيءٍ والفعلُ قائمٌ بغيرِه، خِلَافًا لِلْمُعْتَزِلَةِ. لنا: الْاِسْتِقْرَاءُ. قالوا: ثَبَتَ "قَاتِلٌ" و"ضَارِبٌ"، و"الْقَتْلُ": لِلْمَفْعُولِ. قلنا: "الْقَتْلُ": التَّأْثِيرُ، وهو لِلْفَاعِلِ**»-:

أَقُولُ: لا يُشْتَقُّ «اسْمُ الْفَاعِلِ» للشيءِ باعتبارِ فعلٍ حاصلٍ لغيرِه، خِلافًا **لِلْمُعْتَزِلَةِ**، فإنَّهم جَعَلُوا «الْمُتَكَلِّمَ» لِلّٰهِ، لا: باعتبارِ «كَلَامٍ هو له»، بل: «كَلَامٍ لِجِسْمٍ هو يَخْلُقُه فيه»، ويقولون: «لا مَعْنَى لـ"كَوْنِه مُتَكَلِّمًا" إلَّا "أنَّه يَخْلُقُ الكلامَ في الْجِسْمِ"». **لنا**: الْاِسْتِقْرَاءُ يُفِيدُ الْقَطْعَ بذلك. قالوا: «ثَبَتَ "قَاتِلٌ" و"ضَارِبٌ" لغيرِ مَنْ قام به الفعلُ، لأنَّ "الْقَتْلَ" و"الضَّرْبَ" هو "الْأَثَرُ الحاصلُ في "الْمَفْعُولِ"، وهو: "الْمَقْتُولُ" و"الْمَضْرُوبُ"». والجوابُ: لا نُسَلِّمُ «أنَّه "الْأَثَرُ"»، بل: «تَأْثِيرُ ذلك الْأَثَرِ»، وهو قائمٌ بفاعلِهما.

[5] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٠.

[6] (ز): «عضدٌ أيضا»؛ (ل): «العضدُ أيض» بدل «الْعَضُدُ أيضًا».

إنَّ «الْاِتّحَادَ الْخَارِجِيَّ بينَ "التَّأْثِيرِ"[١] و"الْأَثَرِ"» -على ما هو رَأْيُ **الْأَشَاعِرَةِ**-: لا يُنَافِي «الْاِخْتِلَاف بحَسَبِ "الْمَفْهُومِ" و"الْاِعْتِبَارِ"»، فإنَّ «الضَّوْءَ» الحاصلَ من «الشَّمْسِ»: ١- إذا نُسِبَ إليها: يُسَمَّى «إِضَاءَةً»، ٢- وإذا نُسِبَ إلى «الْبَيْتِ»: يُسَمَّى «اسْتِضَاءَةً».[٢] **انتهى**.

وكأنَّه أراد بـ«الْاِتّحَادِ»: «أنَّه لم يَتَحَقَّقْ في "الْإِضَاءَةِ" و"الْاِسْتِضَاءَةِ" في الخارجِ أَمْرٌ زَائِدٌ على "الضَّوْءِ"»، وإلَّا: [لا][٣] يَصِحُّ الْحُكْمُ بِـ«أنَّ "النِّسْبَةَ" -التي هي مِنَ "الْأُمُورِ الذِّهْنِيَّةِ الْاِعْتِبَارِيَّةِ"-: هي عَيْنُ "الْمَوْجُودِ الْخَارِجِيّ"».[٤]

أَقُولُ: لا يَذْهَبْ عليك «أنَّ هذا النَّقْلَ: لم يَظْهَرْ[٥] له فائدةٌ فيما هو بصَدَدِه»، وسيَجِيءُ الكلامُ في تَلْخِيصِ النُّقُولِ وبيَانِ فوائدِها، إنْ شَاءَ اللّٰهُ تعالى[٦].

ثم قال:

هـ- قال صاحبُ «التَّوْضِيحِ»[٧]:

«الْفِعْلُ»: ١- يُرَادُ به «الْمَعْنَى الذي وُضِعَ الْمَصْدَرُ بِإِزَائِه»، ٢- ويُمْكِنُ أنْ يُرَادَ به «الْحَاصِلُ بالْمَصْدَرِ».

فإنَّه إذا تَحَرَّكَ زَيْدٌ: فقد قَامَ به «الْحَرَكَةُ»، فَـ: ٢- إنْ أُرِيدَ بـ«الْحَرَكَةِ» «الْحَالَةُ التي تكونُ[٨] لِلْمُتَحَرِّكِ في أيِّ جُزْءٍ يُفْرَضُ[٩] من أجزاءِ الْمَسَافَةِ»: فهو المعنى الثاني، ١- وإنْ أُرِيدَ بها[١٠] «إِيقَاعُ تلك الْحَرَكةِ»: فهو المعنى الأول.

---

[١] (ل): «بين "التأثر"» بدل «بين "التأثير"».

[٢] لعلها من الحواشي التي كتبها -أو أملاها- الشارح **عضد الدين الإيجي** نفسُه على «**شرح مختصر المنتهى**»، ولكن لم نعثر عليها فيما بين أيدينا من النسخ.

[٣] (ز)، (ل): «وإلا: يصح» بدل «وإلَّا: لا يَصِحُّ».

[٤] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣١-٣٢.

[٥] (ز): «لم يظ» بدل «لم يَظْهَرْ».

[٦] (ز): «إن شاء اللّٰه»؛ (ل): «إن شاء اللّٰه تع» بدل «إن شاء اللّٰه تعالى».

[٧] **صاحب «التوضيح»**: صدر الشريعة الثاني عبيد اللّٰه بن مسعود بن تاج الشريعة عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد اللّٰه بن محمود المحبوبي البخاري (ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص١٩٧-١٩٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٣٥٥؛ Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

[٨] (ز): «التي يكون» بدل «التي تكون».

[٩] (ز): «يعرض» بدل «يُفْرَضُ».

[١٠] (ز)، (ل): «به» بدل «بها».

٢- والمعنى الثاني: موجودٌ في الخارج، ١- وأمَّا الأوَّلُ: فأَمْرٌ يَعْتَبِرُه العقلُ، لا وُجُودَ له[١] في الخارجِ».[٢] **انتهى**.

و- وقال **صاحبُ «التَّلْوِيحِ»**[٣]:

إنَّ كثيرًا من «الْمَصَادِرِ»: مِمَّا يَحْصُلُ به للفاعلِ «مَعْنًى ثابتٌ قائمٌ به»، كما إذا: ١- قَامَ زَيْدٌ، فحَصَلَتْ له «هَيْئَةٌ» هي «الْقِيَامُ»، ٢- أو تَحَرَّكَ، فحَصَلَ له «حَالَةٌ» هي: «الْحَرَكَةُ»، ٣- أو تَسَخَّنَ، فحَصَلَتْ له «صِفَةٌ»[٤] هي «الْحَرَارَةُ».

فلَفْظُ «الْفِعْلِ» -وكثيرٌ من «صِيَغِ الْمَصَادِرِ»-:

١- قد يُطْلَقُ على [ز١٣٩أ] نَفْسِ «إِيقَاعِ الفاعلِ ذلك الْأَمْرَ»[٥]، وهو: «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»، ويُسَمَّى: «تَأْثِيرًا»[٦]: (أ) كـ«إِحْدَاثِ "الْحَرَكَةِ" وإيجَادِها في ذَاتِ الْمُوقِعِ والْمُحْدِثِ»، فإِنَّه «تَحَرُّكٌ»[٧] -لا: كـ«إِيقَاعِ "الْحَرَكَةِ" في جِسْمٍ آخَرَ»، حتى يَكُونَ «تَحْرِيكًا»-، (ب) وكَـ«إِيقَاعِه "الْقِيَامَ" و"الْقُعُودَ" في ذَاتِه».

٢- وقد يُطْلَقُ على «"الْوَصْفِ" الحاصلِ للفاعلِ بذلك الْإِيقَاعِ»، وهو: «الْمَعْنَى الحاصلُ من الْمَصْدَرِ»-، ويكونُ: (أ) «وَضْعًا»، كَـ«الْقِيَامِ»، (ب) أو «كَيْفِيَّةً»، كَـ«الْحَرَارَةِ»[٨].[٩] **انتهى**.

---

(١) (ل): «لا وجوده له» بدل «لا وجودَ له».

(٢) انظر: صدر الشريعة، **التوضيح لمتن التنقيح** (بهامش: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**)، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٦؛ أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٢ (بتصرف يسير).

(٣) **صاحب «التلويح»**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, XL, 299-308..

(٤) (ل): «فحَصَلَتْ له "صِفَةٌ"» بدل «فحَصَلَتْ له "هَيْئَةٌ" هي "الْقِيَامُ"، ٢- أو تَحَرَّكَ، فحَصَلَ له "حَالَةٌ" هي: "الْحَرَكَةُ"، ٣- أو تَسَخَّنَ، فحَصَلَتْ له "صِفَةٌ"».

(٥) (ز): «على نفس الايقاع الفاعل ذلك الأثر»؛ (ل): «على نفسِ إيقاعِ الفاعلِ ذلك الأثر» بدل «على نفسِ إيقاعِ الفاعلِ ذلك الأمرَ».

(٦) (ل): «"تأثّرا"» بدل «"تأثير"».

(٧) (ز)، (ل): «الذي تحرك» بدل «فإِنَّه "تَحَرُّكٌ"».

(٨) (ل): «كـ"الحركة"» بدل «كـ"الحرارةِ"».

(٩) انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠؛ أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٢-٣٣ (بتصرف يسير).

ز- وقال **التَّفْتَازَانِيُّ** في «**شَرْحِ الْعَقَائِدِ**»:

إنَّا إذا قُلْنَا: «أَفْعَالُ [ل١٤٧ب] الْعِبَادِ: مَخْلُوقَةٌ لِلّهِ تعالى[١]»، أو «... لِلْعَبْدِ»: لم نُرِدْ بِـ«الْفِعْلِ» «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ» -الذي هو «الْإِيجَادُ» و«الْإِيقَاعُ»-، بل: نُرِيدُ به «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» -«الذي يَتَعَلَّقُ به "الْإِيجَادُ" و"الْإِيقَاعُ"»، أَعْنِي: «ما يُشَاهَدُ[٢] من "الْحَرَكَاتِ" و"السَّكَنَاتِ"»-.[٣]

ح- وقال **بعضُ الْأَفَاضِلِ**[٤] في «**حاشيةِ الشَّرْحِ المَذكورِ**»:

إِطْلَاقُ «الْمَصْدَرِ»: ١- على نَفْسِ «الْإِحْدَاثِ» و«الْإِيجَادِ»[٥]، ٢- وعلى «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ»: شَائِعٌ فيما بَيْنَهم، وإِطْلَاقُ «الْمَصْدَرِ» على كُلٍّ مِنْهُما: حَقِيقَةٌ.[٦] **انتهى**.

---

[١] (ل): «لله تع» بدل «لِلّهِ تعالى».

[٢] (ز): «ما نُشاهِد»؛ (ل): «ما شاهد» بدل «ما يُشاهَد».

[٣] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٣؛ التفتازاني، **شرح العقائد** (وبهامشه: **حاشية الكستلي**)، إستانبول: شركت صحافيهٔ عثمانيه، ١٣٠٨هـ، ص١١١، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **عُمَرَ النَّسَفِيِّ**: «**واللهُ تعالى خَالِقٌ لِأَفْعَالِ العبادِ، من الْكُفْرِ والْإِيمَانِ، والطَّاعَةِ والْعِصْيَانِ**»-:

... اِحْتَجَّ **أهلُ الْحَقِّ** بوُجُوهٍ: أ- الأوَّلُ: ... ب- الثاني: النُّصُوصُ الواردةُ في ذلك: ١- كقولِه تعالى: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ [سورة الصافات: ٩٦/٣٧]، أيْ: (أ) «عَمَلَكُمْ»، على أنَّ «مَا» مَصْدَرِيَّةٌ، لِئَلَّا يُحْتَاجَ إلى حَذْفِ الضَّمِيرِ، (ب) أو «مَعْمُولَكُمْ»، على أنَّ «مَا» مَوْصُولَةٌ، ويَشْمِلُ «الأفعالَ»، لأنَّا إذا قُلْنَا: «أَفْعَالُ الْعِبَادِ: مَخْلُوقَةٌ لِلّهِ تعالى»، أو «... لِلْعَبْدِ»: لم نُرِدْ بِـ«الْفِعْلِ» «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ» -الذي هو «الْإِيجَادُ» و«الْإِيقَاعُ»-، بل: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» -الذي هو «مُتَعَلَّقُ "الْإِيجَادِ" و"الْإِيقَاعِ"»، أَعْنِي: «ما يُشَاهَدُ من "الْحَرَكَاتِ" و"السَّكَنَاتِ" مَثَلًا»-. ولِلذُّهُولِ عن هذه النُّكْتَةِ قد يُتَوَهَّمُ: «أنَّ الاستدلالَ بالْآيَةِ: مَوْقُوفٌ على كَوْنِ "ما" مَصْدَرِيَّةً». ٢- وكقولِه تعالى: ....

[٤] **بعض الأفاضل**: مصلح الدين مصطفى بن محمد الكستلي (القسطلاني) (ت ٩٠١هـ/١٤٩٦م). انظر: كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٨٣؛ Salih Sabri Yavuz, "Kestelî", **DİA**, XXV, 314.

[٥] (ز): «على نفسِ "الإيجادِ" و"الإحداثِ"» بدل «على نفسِ "الإحداثِ" و"الإيجادِ"».

[٦] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٤؛ التفتازاني، **شرح العقائد** (وبهامشه: **حاشية الكستلي**)، ص١١٠-١١١، حيثُ قال **الكستلي**:

قولُه: (**على أنَّ «ما» مَصْدَرِيَّةٌ، لِئَلَّا يُحْتَاجَ إلى حَذْفِ الضَّمِيرِ**) تَرْجِيحٌ لهذا الْوَجْهِ بِـ«عَدَمِ احتياجِه إلى ارْتِكَابِ "ما هو خِلَافُ الْأَصْلِ"».

قيل: يَنْبَغِي: أ- أنْ يُجْعَلَ «الْمَصْدَرُ» بمعنَى «الْمَفْعُولِ» -لِيَصِحَّ تَعَلُّقُ «الْخَلْقِ» به-، ب- ثم يُحْمَلَ «الْإِضَافَةُ» بمَعُونَةِ الْمَقَامِ على «الْاِسْتِغْرَاقِ»، وإِلَّا: فَـ«الْمَعْمُولُ» يَتَنَاوَلُ مثلَ «السَّرِيرِ» بالنِّسْبَةِ إلى «النَّجَّارِ»، فلا يَتِمُّ الْمَقْصُودُ.

وفيه نَظَرٌ، أ- لأنَّ إطلاقَ «الْمَصْدَرِ»: ١- على نَفْسِ «الْإِحْدَاثِ»، ٢- وعلى «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ به»: شَائِعٌ ذَائِعٌ فيما بَيْنَهم، ولا يُعَدُّ ذلك من قَبِيلِ «جَعْلِ "الْمَصْدَرِ" بمَعْنَى "الْمَفْعُولِ"»، مَثَلًا إذا قُلْتَ: «هٰذَا الدِّرْهَمُ:

ثم اعْتَذَرَ **الفاضلُ صاحبُ «الرسالةِ»** عن «الْإِطْنَابِ بتَكْثِيرِ النُّقُولِ»، فقال:

وقد أَطْنَبْنَا عليك في نَقْلِ عِبَارَاتِ **الْمُحَقِّقِينَ**، لِتَكُونَ فيما نحن بصَدَدِه على الْيَقِينِ.

وتلخيصُ الكلامِ، في تحقيقِ المَرامِ:

أ- أنَّ «الْفَاعِلَ» إذا صَدَرَ منه «الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي»: لا بُدَّ هناك[١] من حُصُولِ «**أَثَرٍ**»، حِسِّيٍّ أو مَعْنَوِيٍّ، نَاشِئٍ من «**الْفاعلِ**»[٢] بلا واسطةٍ، وَاقِعٍ على «**الْمَفْعُولِ**» بِـ"تَأْثِيرِ" من الفاعلِ أو غيرِه»، قَائِمٍ من حيثُ الصُّدُورُ بِـ«الْفَاعِلِ»، ومن حيثُ الْوُقُوعُ بِـ«الْمَفْعُولِ».

فَ:

١- إذا نَظَرْتَ إلى «قِيَامِ ذلك "الْأَثَرِ" بذَاتِ "الفاعلِ"»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ الذَّاتِ بحيثُ قَامَ به الفعلُ»: كان ذلك «الْكَوْنُ» ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ [لِلْفَاعِلِ]**»،

٢- وإذا نَظَرْتَ إلى «وُقُوعِه على "الْمَفْعُولِ"»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ الذَّاتِ بحيثُ وَقَعَ عليه الْفِعْلُ»: كان ذلك «الْكَوْنُ» ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ]**[٣] **لِلْمَفْعُولِ**»،

٣- وإذا نَظَرْتَ إلى «عَيْنِ ذلك "الْأَثَرِ"»: كان ذلك «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**»[٤].

ب- و«**صِيغَةُ الْمَصْدَرِ**»:

١- مُشْتَرَكَةٌ بين هذه الثلاثةِ.

٢- وقد يُسْتَعْمَلُ مَجَازًا في «الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ».

ضَرْبُ الْأَمِيرِ»: فهناك ثلاثةُ أشياءَ: ١- «الدِّرْهَمُ المَضروبُ»، ٢- و«النَّقْشُ الحاصلُ عليه»، ٣- و«إِيجَادُ ذلك النَّقْشِ»، فَـ«الضَّرْبُ»: ١- يُطْلَقُ على «الدِّرْهَمِ» مَجَازًا، أو يُقَالُ: «إنَّه بمعنَى "الْمَفْعُولِ"» -أي: «الْمَفْعُولِ به»، فإنَّه الْمُتَبَادِرُ عندَ الْإِطْلَاقِ-، ٢، ٣- ويُسْتَعْمَلُ في كُلٍّ من «الْمَعْنَيَيْنِ الْأَخِيرَيْنِ» حَقِيقَةً. ٣- والْمَعْنَى الأخيرُ: لا يَصْلُحُ أنْ يكونَ مُتَعَلَّقًا لِـ«الْخَلْقِ»، ٢- وأمَّا الْمَعْنَى الثاني -وهو الْمُرَادُ ههنا-: فلا امْتِنَاعَ في تَعَلُّقِ «الْخَلْقِ» به، ولا يَتَنَاوَلُ أيضًا مثلَ «السَّرِيرِ». ب- ثُمَّ إنَّه ليس في الآيَةِ «إضافةٌ» حتى يُتَصَوَّرَ حَمْلُها بمَعُونَةِ المَقامِ على «الْاِسْتِغْرَاقِ»، وقد عَرَفْتَ أنَّه لا حَاجَةَ إليه.

(١) (ز): «لا يذهباك» بدل «لا بُدَّ هناك».

(٢) (ز)، (ل): «نَاشٍ من "الفعل"» بدل «نَاشِئٍ من "الفاعلِ"».

(٣) (ز)، (ل): بدون «[لِلْفَاعِلِ"، ٢- وإذا نَظَرْتَ إلى "وُقُوعِه على الْمَفْعُولِ"، ولَاحَظْتَ "كَوْنَ الذَّاتِ بحيثُ وَقَعَ عليه الْفِعْلُ": كان ذلك الْكَوْنُ ما يُعَبَّرُ عنه بـ"الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ]».

(٤) (ز)، (ل): «وإذا نَظَرْتَ إلى "غَيْرِ ذلك الْأَثَرِ": كان "الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ"» بدل «وإذا نَظَرْتَ إلى "عَيْنِ ذلك الْأَثَرِ": كان ذلك "الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ"».

ج- ومَعْنَى قولِهم: «إنَّ: ١- "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ": جُزْءٌ من "[الْفِعْلِ] الْمَعْلُومِ"، ٢- و"الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ": جُزْءٌ من "[الْفِعْلِ] الْمَجْهُولِ"»: اعْتِبَارُ «الْكَوْنَيْنِ» في مَفْهُومَيْهِمَا[١]،

فمَعْنَى:

١- «ضَرَبَ زَيْدٌ»: «كَوْنُه بحيثُ قَامَ به "الضَّرْبُ"»،

٢- ومَعْنَى «ضُرِبَ زَيْدٌ»: «كَوْنُه بحيثُ وَقَعَ عليه "الضَّرْبُ"»،

لا:

١- «كَوْنُه بحيثُ قَامَ به "الْكَوْنُ الْأَوَّلُ"» في «الْمَعْرُوفِ»[٢]،

٢- و«كَوْنُه بحيثُ قَامَ به "الْكَوْنُ الثَّانِي"» في «الْمَجْهُولِ»[٣]،

كما لا يَخْفَى على مَنْ له أَدْنَى تَأَمُّلٍ صَادِقٍ، وإِنْصَافٍ[٤] بأهلِ الْعِلْمِ لَائِقٍ.

فلا يَتَّجِهُ: «أنَّ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ" إذا كان جُزْءًا من "الْمَجْهُولِ": كان[٥] على "طَرِيقَةِ الْقِيَامِ به"»،

فإنَّه [ز١٣٩ب] مَبْنِيٌّ على زُعْمِ «اعْتِبَارِ "قِيَامِ الْكَوْنَيْنِ" في مَفْهُومَيِ "الْمَعْرُوفِ" و"الْمَجْهُولِ"»[٦]، وقد تَبَيَّنَ[٧] «أنَّ الْمَلْحُوظَ فيهما: "الْأَثَرُ" من حيثُ "الْقِيَامُ" في الْأَوَّلِ، ومن حيثُ "الْوُقُوعُ" في الثَّانِي»، فأَنَّى تَتَحَقَّقُ[٨] «طَرِيقَةُ الْقِيَامِ» فيه؟!

د- وأمَّا «**الْفِعْلُ اللَّازِمُ**»: فلا يَتَحَقَّقُ له إلَّا:

١- «الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ»،

٢- و«الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ» -الذي هو «الْأَثَرُ»-، [ل١٤٨أ]

لِأَنَّه لم يَتَعَدَّ إلى الْمَفْعُولِ.

---

[١] (ز)، (ل): «في مفهومِهما» بدل «في مفهومَيْهما».

[٢] (ز)، (ل): «لا: "كَوْنُه بحيثُ قَامَ به والْكَوْنُ الْأَوَّلُ" في "الْمَعْرُوفِ"، وهو: "كَوْنُه بحيثُ قام به"» بدل «لا: "كَوْنُه بحيثُ قَامَ به الْكَوْنُ الْأَوَّلُ" في "الْمَعْرُوفِ"».

[٣] (ز)، (ل): «و"الْكَوْنُ الثَّانِي" في "الْمَجْهُولِ"، وهو "كَوْنُه بحيثُ وقع عليه"» بدل «و"كَوْنُه بحيثُ قَامَ به الْكَوْنُ الثَّانِي" في "الْمَجْهُولِ"».

[٤] (ز): «واتصاف»؛ (ل): «والصاف» بدل «وإنصافٍ».

[٥] (ز)، (ل): «كان الإسنادُ» بدل «كان».

[٦] (ز)، (ل): «في مفهوم "المعروف" و"المجهول"» بدل «في مفهومَيِ "المعروفِ" و"المجهولِ"».

[٧] (ز)، (ل): «وقد بُيِّنَ» بدل «وقد تَبَيَّنَ».

[٨] (ز): «فأَنَّى يتحقَّق» بدل «فأَنَّى تَتَحَقَّقُ».

٣- ويُسْتَعْمَلُ مَجَازًا في «الْفَاعِلِ».

والله تعالى أَعْلَمُ[١]. [٢] **انتهى**.

وقد خَتَمَ **رسالتَه** بهذا الكلامِ، يَسَّرَ اللهُ لنا ولجميعِ الْمُؤْمِنِينَ خيرَ الْخِتَامِ، بحُرْمَةِ **سَيِّدِنا مُحَمَّدٍ** عليه وعلى آلِه الصلاةُ[٣] والسلامُ.

[نَقْدُ الْمُؤَلِّف تحقيقَ أمير پادشاه]

أَقُولُ -وباللهِ التَّوْفِيقُ والْهِدَايَةُ-:

لا يَخْفَى عليك:

أ - أنَّ «**الْكَوْنَ**» المَذكورَ هنا هو «الْحَالُ» -عندَ مَنْ أَثْبَتَ «الْحَالَ»-، وهو:

١- لا «مَوْجُودٌ» ولا «مَعْدُومٌ» **عندَهم**،

٢- و«مَعْدُومٌ» عندَ **غيرِهم**[٤]: لا تَحَقُّقَ له إلَّا باعتبارِ الْعَقْلِ.

ب- وأيضًا[٥]: أنَّ «**الْقِيَامَ**» المَذكورَ في قولِه:

> إنَّ «"الْأَثَرَ" الحاصلَ بالْمَصْدَرِ»: قائمٌ: ١- بِـ«الْفَاعِلِ» من جِهَةِ «الصُّدُورِ»، ٢- وبِـ«الْمَفْعُولِ» من جِهَةِ «الْوُقُوعِ»

: لا يجوزُ أنْ يكونَ بمعنَى «التَّبَعِيَّةِ في التَّحَيُّزِ[٦]» -كما هو المَشهورُ في «قيامِ الْعَرَضِ بمَحَلِّه»-، إذْ يَلْزَمُ منه «قيامُ الْعَرَضِ الواحدِ بمَحَلَّيْنِ»، وهو باطلٌ لِمَا بُيِّنَ في مَحَلِّه،

فيكونُ -لا مَحَالَةَ- بمعنَى «النِّسْبَةِ»،

فالْمَعْنَى حينئذٍ[٧]:

---

(١) (ز): «والله أعلم»؛ (ل): «والله تع أعلم» بدل «والله تعالى أعلم».

(٢) انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٤-٣٦.

(٣) (ز)، (ل): «الصلوة» بدل «الصلاة».

(٤) (ز): «عندَهم» بدل «عندَ غيرِهم».

(٥) (ل): «وأيض» بدل «وأيضًا».

(٦) (ل): «في النحر» -بدون النقط- بدل «في التَّحَيُّزِ».

(٧) (ز)، (ل): «ح» بدل «حينئذٍ».

أنَّ «الْأَثَرَ» المَذكورَ: مَنْسُوبٌ: ١- إلى «الْفَاعِلِ» من جِهَةِ «الصُّدُورِ»، ٢- وإلى «الْمَفْعُولِ» من جِهَةِ «الْوُقُوعِ».

ج- ولا معنَى لِـ«**الْوُقُوعِ**» هنا إلَّا «الْقِيَامُ» الْمُصْطَلَحُ المَشهورُ، لأنَّ «الْأَثَرَ» المَذكورَ -أي: «"الْحَدَثَ" الْمُتَرَتِّبَ[1] على "الفعلِ الْمُتَعَدِّي"»-: لا يَقُومُ إلَّا بِـ«الْمَفْعُولِ».

وأمَّا «الْقَائِمُ بِـ"الْفَاعِلِ"»: فهو «إِحْدَاثُ "الْحَدَثِ"»، لا نَفْسُه، كما صَرَّحَ به **الْعَلَّامَةُ عَضُدُ الدِّينِ** في «الجوابِ عن اسْتِدْلَالِ **الْمُعْتَزِلَةِ**»، وسَمِعْتَه في «النَّقْلِ الأوَّلِ عنه»[2].

د- ولَمَّا:

١- جَعَلَ **الفاضلُ صاحبُ** «**الرسالةِ**» «الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ» عِبَارَتَيْنِ عن «الْكَوْنَيْنِ» المَذكوريْنِ -لا[3]: «"الْأَثَرَيْنِ" الْمَنْسُوبَيْنِ إلى "الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ" من جِهَتَيْنِ»-،

٢- وجَعَلَ «الْمَصْدَرَ» موضوعًا لِـ«كلِّ واحدٍ منهما» -كَوَضْعِه لِـ«"الْأَثَرِ" الحاصلِ بالْمَصْدَرِ»- مع «كَوْنِ "كلِّ واحدٍ من الْكَوْنَيْنِ المَذكوريْنِ" قَائِمًا بِـ"مَوْصُوفِه" -أعني: "الْفَاعِلَ" و"الْمَفْعُولَ"-»:

عَارَضَه **مُعَارِضٌ**[4] بِـ:

> أنَّ «الْمَصْدَرَ» لا يجوزُ «أنْ يكونَ مَوْضُوعًا لِـ"كلِّ واحدٍ من الْمَبْنِيَّيْنِ" بمعنَى "الْكَوْنَيْنِ" المَذكوريْنِ»، لأنَّ «وَضْعَه لهما» يَقْتَضِي ويَسْتَلْزِمُ «أنْ يكونَ "نِسْبَةُ الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ" على سبيلِ "الْقِيَامِ" -كما في "الْمَعْلُومِ"-، لا: على سبيلِ "الْوُقُوعِ"»، لكنَّ الثَّانِيَ[5] باطلٌ بالْاِتِّفَاقِ، لأنَّها على سبيلِ «الْوُقُوعِ» بِاتِّفَاقِهِم.

---

[1] (ل): «الْمُرَتَّبَ» بدل «الْمُتَرَتِّبَ».

[2] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٠؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٦.

[3] (ز): «إلا» بدل «لا».

[4] **المعارض**: أبو إسحاق عصام الدين إبراهيم بن محمد بن عربشاه الإسفراييني (٨٧٣-٩٤٥هـ/١٤٦٨-١٥٣٨م). من أساتذة **أمير پادشاه**. انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٦٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦٧؛ İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddin", **DİA**, XXII, 516-517.

[5] (ز): «لكنَّ التَّالِيَ» بدل «لكنَّ الثَّانِيَ».

وأمَّا بَيَانُ «اللُّزُومِ»: فإنَّ «الْمَصْدَرَ الْمَعْلُومَ» جُزْءٌ من «الْفِعْلِ الْمَعْلُومِ»، و«الْمَجْهُولَ» جُزْءٌ من «الْمَجْهُولِ».[1]

فأَجَابَ الْفَاضِلُ بِـ«مَنْعِ ما ذَكَرَه **الْمُعَارِضُ** في "بَيَانِ اللُّزُومِ"»، [ل١٤٨ب] فقال:

إنَّا لا نُسَلِّمُ[2] «جُزْئِيَّةَ "الْمَعْلُومِ" من "الْمَعْلُومِ"، و"الْمَجْهُولِ" من "الْمَجْهُولِ" [ز١٤٠أ] حقيقةً».

والمرادُ من «الْجُزْئِيَّةِ» في كلامِ **الْقَوْمِ**: «اعْتِبَارُ "الْكَوْنَيْنِ" المَذكورَيْنِ في مفهومَيِ "الْمَعْلُومِ" و"الْمَجْهُولِ"[3]».

وإنَّما «الْجُزْءُ» حقيقةً هو «"الْأَثَرُ" الحاصلُ المنسوبُ: ١- إلى "الْفَاعِلِ" بِـ"الصُّدُورِ"، ٢- وإلى "الْمَفْعُولِ" بِـ"الْوُقُوعِ"»، فحينئذٍ[4] لا يَلْزَمُ ما ذَكَرَه من «الْمَحْذُورِ الباطلِ».[5] **انتهى كلامُ الْفَاضِلِ.**

---

[1] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٧؛ عصام الدين الإسفراييني، **شرح الكافية**، إستانبول: مطبعة عامره، ١٣١٢هـ، ص٣٠، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «فَـ"**الْعَدْلُ**": **خُرُوجُه عن صِيغَتِه الأصليّةِ**»-:

وما يُقَالُ: «أنَّه فَسَّرَ بِـ"الْخُرُوجِ"، لِيَدُلَّ على صِفَةِ "الْاِسْمِ" صريحًا، وأمَّا "الْإِخْرَاجُ": فهو صفةُ "الْمُتَكَلِّمِ" صريحًا، ولا يَدُلُّ على ما هو صفةُ "الْاِسْمِ" إلَّا ضِمْنًا»: فيَدْفَعُه جَعْلُ «الْإِخْرَاجِ» مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ.

نعم، يَتَّجِهُ: «أنَّ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ"، وإنِ اشْتَهَرَ فيما بين **الْفُحُولِ**، لكِنَّ ثُبُوتَه أَمْرٌ مجهولٌ، إذْ لو كان: لم يَكُنِ "الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ" على "طَرِيقَةِ الْوُقُوعِ"، بل: يكونُ كَـ"الْمَعْرُوفِ" على "طَرِيقَةِ الْقِيَامِ" -إلَّا أنَّ "الْمَعْرُوفَ": طريقُ قِيَامِ "الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ"، و"الْمَجْهُولَ": طريقُ قِيَامِ "الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"-، فَـ"الْمَصْدَرُ": لم يُوضَعْ إلَّا لِـ"مَا هو صِفَةُ الفاعلِ"، و"الْفِعْلُ الْمَعْرُوفُ": وُضِعَ لِـ"نِسْبَةِ الْقِيَامِ بالْفَاعِلِ"، و"الْمَجْهُولُ": لِـ"نِسْبَةِ الْوُقُوعِ على الْمَفْعُولِ"».

وإنَّما نَشَأَ الْقَوْلُ بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»: مِنْ عَدَمِ الْفَرْقِ بين «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ» -الحاصلِ بإلْحَاقِ «الْيَاءِ الْمَصْدَرِيَّةِ»- و«وَضْعِ "اللَّفْظِ" لِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"»، والأوَّلُ: عَامٌّ كـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» بلا شُبْهَةٍ، بخلافِ الثاني.

[2] (ز)، (ل): «لا نم» بدل «لا نُسَلِّمُ».

[3] (ل): «في مفهومِ "الْمَعْلُومِ" و"الْمَجْهُولِ"» بدل «في مَفْهُومَيِ "الْمَعْلُومِ" و"الْمَجْهُولِ"».

[4] (ز)، (ل): «فح» بدل «فحينئذٍ».

[5] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٧، حيثُ قال:

ففيه بَحْثٌ، إذِ الْمُلَازَمَةُ في قولِه: «لو كان ...» إلى آخِرِه: مَمْنُوعَةٌ، لِجَوَازِ «بِنَاءِ الْمَصْدَرِ لِلْمَفْعُولِ» من غيرِ «جُزْئِيَّتِه من الْفِعْلِ»، وعَدَمُها: لا يَسْتَلْزِمُ عَدَمَه، لِعَدَمِ انْحِصَارِ {«فَائِدَةِ بِنَائِه»} فيها.

وأنتَ خَبيرٌ بِـ«أنَّه لو كان قد جَعَلَ "الْمَصْدَرَيْنِ الْمَبْنِيَّيْنِ للفاعلِ والمفعولِ" عِبَارَتَيْنِ عن "الْأَثَرَيْنِ الْمَنْسُوبَيْنِ" الْمَذْكُورَيْنِ[1]: لَكَانَ أَنْسَبَ وأَسْلَمَ[2]، بل: أَقْرَبَ وأَصْوَبَ».

وسيَأْتِي «التَّحْقِيقُ الكاشفُ عن الْحَقِّ» في «**الْمَقْصَدِ الثاني**» إنْ شَاءَ اللهُ تعالى[3].

هـ- والْمُسْتَفَادُ من «تَحْقِيقِ **الفاضلِ**»:

أنَّ «الْمَصْدَرِ»:

١- «الْمُتَعَدِّيَ»: مُشْتَرَكٌ بين «الْمَعَانِي الثلاثةِ»: (أ) «"الْأَثَرُ" الحاصلُ بالْمَصْدَرِ»، (ب)، (ج) و«الْكَوْنَانِ»[4] المَذكوران الْمُعَبَّرُ عنهما بِـ«الْمَبْنِيَّيْنِ لِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"»،

٢- و«اللَّازِمَ»: بينَ «الْمَعْنَيَيْنِ»: (أ) «الْأَثَرُ الحاصلُ»، (ب) و«الْكَوْنُ» الْمُعَبَّرُ عنه بِـ«الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ».

فظَهَرَ من هذا:

١- أنَّ اسْتِعْمَالَ «الْمَصْدَرِ» في «الْإِيقَاعِ» و«التَّأْثِيرِ» -الْمُسَمَّى بِـ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»-: إنَّما هو على سبيلِ «التَّجَوُّزِ» **عندَه**، مع أنَّ **أَكْثَرَ الْمُحَقِّقِينَ** **ذَهَبُوا** إلى «أنَّ "الْمَصْدَرَ": (أ) حَقِيقَةٌ في "التَّأْثِيرِ"، (ب) ومَجَازٌ فيـ"ما عداه"».[5]

٢- وأيضًا: أنَّ تَسْمِيَةَ «التَّأْثِيرِ» بِـ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»، وتَسْمِيَةَ «الْحَدَثِ» بِـ«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ» أو «الْحَاصِلِ بِالْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»: تُؤَيِّدُ[6] ما ذَهَبَ إليه **أَكْثَرُ الْمُحَقِّقِينَ**، كما هو ظاهرٌ على الْمُتَأَمِّلِ.

---

[1] (ز): «عن الأثرين المذكورين المنسوبين» (ل): «عن الأثرين المنسوب المذكورين» بدل «عن الأثرين المنسوبين المذكورين».

[2] (ل): «لكان أسلم ونسب» بدل «لَكان أَنْسَبَ وأَسْلَمَ».

[3] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٤٧-١٤٩.

[4] (ز): «أو "الكونان"» بدل «و"الكونان"».

[5] بهامش (ز) و(ل):

وأيضًا: إنَّ كلامَه هنا يُنَافِي ما ذَكَرَه في أَوَّلِ «**الرِّسَالَةِ**»، حيثُ اعْتَرَضَ على **الْفَاضِلِ الرُّومِيِّ**، فإنَّه ذَكَرَ ثَمَّةَ: «أنَّ **الْقَوْمَ** ذَهَبُوا إلى اشْتِرَاكِ "الْمَصْدَرِ" بينَ "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" -أي: "التَّأْثِيرِ"- وبينَ "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"، فالْقَوْلُ بِوَضْعِهِ لِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" وَحْدَه، أو لِـ"الْحَاصِلِ" فقط: يُخَالِفُ اتِّفَاقَهم». **(منه)**

انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٣-٢٥.

[6] (ز): «يؤيد»؛ (ل): «تود» -بدون النقط- بدل «تُؤَيِّدُ».

اللّٰهُمَّ إلَّا أنَّ **الْفَاضِلَ** إنَّما ذَهَبَ إلى ما ذَهَبَ، لأنَّ «الْمَصْدَرَ» لو كان بمعنَى «التَّأْثِيرِ»[1] حقيقةً: لم يَصْلُحْ[2] لِـ«أنْ يُوجَدَ ويُشْتَقَّ منه "الْمُشْتَقَّاتُ"»، لأنَّه يَسْتَلْزِمُ:

١- أنْ يكونَ كلُّ مُشْتَقٍّ دَالًّا[3] بِـ«مَادَّتِه» على «التَّأْثِيرِ»[4] دُونَ «الْأَثَرِ» -أي: «الْحَدَثِ»-

٢- وأيضًا: أنْ لا يُوجَدَ في شيءٍ من الْمُشْتَقَّاتِ «ما يَدُلُّ على "الْحَدَثِ"»،

٣- وأيضًا: أنْ يُوجَدَ في مَفْهُومِ كُلِّ مُشْتَقٍّ «نِسْبَتَانِ»،

٤- وأيضًا: أنْ يكونَ جميعُ الْمُشْتَقَّاتِ مُشْتَرَكَةً في «الْمَعْنَى الْمَادِّيِّ»، إذ «التَّأْثِيرُ» أمرٌ واحدٌ،

لُزُومُ هذه «اللَّوَازِمِ»، وبُطْلَانُها: ظاهران، غَنِيَّانِ عن الْبَيَانِ.

والجوابُ عن هذا «الْإِشْكَالِ»[5] -الذي صَارَ سَبَبًا لِعُدُولِ **الْفَاضِلِ**[6] عن الْمَشْهُورِ-: سيُعْرَضُ عليك في «**الْمَقْصَدِ الثَّانِي**» إنْ شَاءَ اللهُ تعالى[7].

[بَيَانُ المُؤَلِّفِ «النُّقُولَ» التي أَوْرَدَها أمير پادشاه]

أَقُولُ -وباللهِ التَّوْفِيقُ-:

إنَّ **الْفَاضِلَ** لَمَّا أَطْنَبَ[8] الكلامَ بإِيرَادِ «**النُّقُولِ**»، [ل١٤٩أ] ولم يُبَيِّنْ منها الحاصلَ والمَحصولَ، بل: تَرَكَها غيرَ مُنْتَظِمَةٍ مثلَ اللآلِي الْمُنْتَثِرَةِ[9]: أَرَدْتُ أنْ أُشِيرَ إلى خُلَاصَةِ كُلٍّ منها[10]، وما لها وما عليها، على التَّرْتِيبِ الذي أَوْرَدَها **صاحبُ «الرسالةِ»** على ذلك الترتيبِ.

---

[1] (ل): «بمعنى "التأثر"» بدل «بمعنى "التأثير"».

[2] (ز): «لا يَصْلُحُ» بدل «لم يَصْلُحْ».

[3] (ل): «والا» بدل «دَالًّا».

[4] (ل): «على "التأثر"» بدل «على "التأثير"».

[5] (ل): «عن هد "الإشكال"» بدل «عن هذا "الإشكال"».

[6] (ل): «بعدولِ الفاضل» بدل «لِعُدُولِ الفاضلِ».

[7] (ل): «إنْ شَاءَ اللهُ تع» بدل «إنْ شَاءَ اللهُ تعالى».
انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٢٧-١٣٠

[8] (ز): «لما أطيب» بدل «لمّا أَطْنَبَ».

[9] (ل): «المـــيرة» -بدون النقط- بدل «المنتثرة».

[10] (ل): «منهما» بدل «منها».

ف:

أ- خُلَاصَةُ ما نَقَلَه عن **الْمُحَقِّقِ الرَّضِيّ**:

أنَّ «الْأَثَرَ» الحاصلَ من «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي»[١]: قائمٌ: ١- بِـ«الْفَاعِلِ» من جِهَةِ «الصُّدُورِ»، [ز١٤٠ب] ٢- وبِـ«الْمَفْعُولِ» من جِهَةِ «الْوُقُوعِ».[٢]

وأنتَ خَبِيرٌ بِـ«أنَّ ظاهرَ هذا الكلامِ: لا يَخْلُو[٣] عن "التَّسَامُحِ"، بل: غيرُ صَحِيحٍ»، لظَاهِرِه الدَّالِّ[٤] على «قيامِ الْعَرَضِ الواحدِ بمَحَلَّيْنِ»، صَحَّ[٥] «أنْ يُصْرَفَ عن "ظَاهِرِه" إلى معنَى "النِّسْبَةِ"»، كما سَبَقَتِ الإشارةُ إلى ذلك، فَلْيُتَذَكَّرْ[٦].

ج-[٧] وحاصلُ الْمَنْقُولِ عن **الْعَلَّامَةِ عَضُدِ الدِّينِ** أوَّلًا:

أنَّ «مَأْخَذَ الْاِشْتِقَاقِ» -أي: «الْمُشْتَقَّ منه»- حقيقةً هو «إِحْدَاثُ الْحَدَثِ» -يعني: «الْمَصْدَر» بهذا الْمَعْنَى الْمُسَمَّى بِـ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ»-، لا: «الْحَدَثُ» نَفْسُه -يعني: لا «الْمَصْدَر» بمعنَى «الْحَاصِلِ بالْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ»-.[٨]

وهذه[٩]: فائدةٌ جليلةٌ،

---

[١] (ل): «من "المصدري المتعدي"» بدل «من "المصدرِ المُتعدِّي"».

[٢] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٩؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٥؛ رضي الدين الأسترآباذي، **شرح الرضي على الكافية**، ج١، ص١٨٧.

[٣] (ل): «لا يخلوا» بدل «لا يَخْلُو».

[٤] (ل): «لظاهر الدال» بدل «لظاهرِه الدَّالِّ».

[٥] (ز)، (ل): «صحت» بدل «صَحَّ».

[٦] (ل): «فليذكر» بدل «فَلْيُتَذَكَّرْ».

انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، قسم النصوص من هذا الكتاب، ص١١٢-١١٣.

[٧] أَوْرَدَ **أمير پادشاه** هنا بين النقلين نقلا آخر، حيث قال: «ومِمَّنْ صَرَّحَ بأنَّ "الْحَاصِلَ بالْمَصْدَرِ": هو "الْأَثَرُ"، دُونَ "التَّأْثِيرِ" و"التَّأَثُّرِ": **الْعَلَّامَةُ شارحُ "الْمُخْتَصَرِ" لِابْنِ الْحَاجِبِ في "الْأُصُولِ"**»، ولكنَّ المصنف جاوزه بدون بيان.

[٨] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٠؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٦؛ عضد الدين الإيجي، **شرح مختصر المنتهى الأصولي (مع الحواشي)**، ج١، ص٦٤٠.

[٩] (ل): «وهذا» بدل «وهذه».

لا: ما أَخَذَه منه[1] **الْفَاضِلُ** من «أنَّ "الْحَاصِلَ": قائمٌ بـ"الْمَفْعُولِ»[2]، **إذْ لا يَشُكُّ فيه** أحدٌ[3]، فلا حاجةَ إلى إِثْبَاتِه بالنَّقْلِ عن **الْمُحَقِّقِينَ**،

ولا: ما حَمَلَه عليه ثَانِيًا -مُوَافِقًا لِمَا نَقَلَه عن **الرَّضِيِّ**- من «أنَّ "أَثَرَ الْمُتَعَدِّي": قائمٌ بـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ" جميعًا»[4]، فإنَّه بَعِيدٌ عن كلامِ **الْعَلَّامَةِ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ**، كيف لا؟! مع أنَّ كلامَه يُنَادِي على «أنَّ "الْقَائِمَ بالْفَاعِلِ" هو: "التَّأْثِيرُ"[5] و"إِحْدَاثُ الْحَدَثِ"، لا: "الْحَدَثُ" نَفْسُه». على أنَّ الْمَنْقُولَ عن **الرَّضِيِّ**: ليس بصَحِيحٍ على ظاهِرِه، مُحْتَاجٌ إلى التَّوْجِيهِ والْعِنَايَةِ -كما سَبَقَ آنِفًا[6]-، فكيف يَصِحُّ «أنْ يُحْمَلَ كلامُ **الْعَلَّامَةِ** عليه، ويُصْرَفَ إليه»؟!

د- وخلاصةُ ما نَقَلَه عنه ثَانِيًا:

> أنَّ «الْأَثَرَ» و«التَّأْثِيرَ»: وإنْ كَانَا مُتَّحِدَيْنِ في «الذَّاتِ» و«الْوُجُودِ الْخَارِجِيِّ» -بمعنَى «أنَّ "الْوُجُودَ": لِـ"الْأَثَرِ" فقط، ونِسْبَةُ "الْوُجُودِ" إلى "التَّأْثِيرِ": باعتبارِ إضافةِ "التَّأْثِيرِ" إلى "الْأَثَرِ الْمَوْجُودِ حقيقةً"»-، لَكِنَّهما مُتَغَايِرَانِ في «الْمَفْهُومِ» و«الْاِعْتِبَارِ».[7]

ووَضَّحَ ذلك مثلَ نُورِ الشَّمْسِ بـ«إِيرَادِ الْمَثَلِ من ضَوْئِها[8]»، وسَكَتَ عن «بَيَانِ "مَحَلِّ الضَّوْءِ" الذي يَقُومُ به» وعن «تَعْيِينِه» لظُهُورِه، فإنَّ: ١- «أَثَرَ الْمُتَعَدِّي»: -لا مَحَالَةَ- قائمٌ بـ«مَحَلٍّ: مُنْفَصِلٍ عن ذَاتِ [ل١٤٩ب] الْفَاعِلِ، مُبَايِنٍ لها»، ٢- و«أَثَرَ اللَّازِمِ»: يَقُومُ بـ«أَمْرٍ مُتَّصِلٍ بها»، بحيثُ يُظَنُّ في بَادِئِ النَّظَرِ: «أنَّه هو الْفَاعِلُ»، مثلُ «الْقِيَامِ» القائمِ بـ«بَدَنِ الْإِنْسَانِ»، والفاعلُ: نَفْسُه حقيقةً.

---

[1] (ز): «لا ما اجده منه» بدل «لا ما أخذه منه».

[2] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣١؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٦.

[3] (ز)، (ل): «إذ لا شك فيه أحد» بدل «إذ لا يَشُكُّ فيه أحدٌ».

[4] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣١؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٦.

[5] (ل): «هو "التأثر"» بدل «هو "التأثير"».

[6] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١٢-١١٣، ١١٧.

[7] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣١؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٦-١٠٧.

[8] (ل): «من صورهما» بدل «من ضوئها».

وأَفَادَ **الْعَلَّامَةُ** في ضِمْنِ هذا الكلامِ: «أنَّ "الْفِعْلَ" و"الْاِنْفِعَالَ": عَرَضَانِ نِسْبِيَّانِ، لا وُجُودَ لهما في الخارجِ، وإنَّما يَعْتَبِرُهما[١] الْعَقْلُ بإِضَافَتِهما إلى "الْأَثَرِ" الْمَوْجُودِ في الخارجِ»، كما سيَجِيءُ تَحْقِيقُ ذلك في «**الْخَاتِمَةِ**» إنْ شَاءَ اللهُ تعالى[٢].

وفائدةُ هذا النَّقْلِ -بالنَّظَرِ إلى ما قَصَدَه **الْفَاضِلُ**-: غيرُ ظاهرةٍ.

ولا يَخْفَى عليك: أنَّ كِلَا النَّقْلَيْنِ عن **الْعَلَّامَةِ** يَدُلَّانِ على «أنَّ "الْمَصْدَرَ": حقيقةٌ في معنَى "التَّأْثِيرِ" و"الْإِحْدَاثِ"»، وهذا -كما تَرَى- يُنَافِي مُخْتَارَ **الْفَاضِلِ**، وهو: «كَوْنُ "الْمَصْدَرِ" مَجَازًا في "التَّأْثِيرِ"» -كما سَبَقَ تَحْقِيقُه[٣]-.

هـ- والذي يَتَلَخَّصُ ممَّا نَقَلَه عن «**التَّوْضِيحِ**»:

> أنَّ «"الْفِعْلَ" اللُّغَوِيَّ» -أي: «الْمَصْدَرَ»-: أ- يُرَادُ به كثيرًا[٤] «الْإِيقَاعُ» و«التَّأْثِيرُ»، ب- ويُمْكِنُ أنْ يُرَادَ به «"الْأَثَرُ" الحاصلُ بِـ"التَّأْثِيرِ"» أيضًا.[٥]

ثم وَضَّحَ **صاحبُ «التَّوْضِيحِ»** ذلك [ز١٤١أ] بإِيرَادِ المثالِ من «الْحَرَكَةِ» و«الْمُتَحَرِّكِ»[٦]، ونَبَّهَ[٧] على «أنَّ "الْإِيقَاعَ" و"التَّأْثِيرَ": ليس له وُجُودٌ في الخارجِ، وإنَّما الْوُجُودُ لِـ"الْأَثَرِ"».

ولا يَخْفَى عليك: أنَّ هذا النَّقْلَ أيضًا[٨] لا يَنْفَعُ **الْفَاضِلَ**، بل: يَضُرُّه، فإنَّه يَدُلُّ صريحًا على «أنَّ "الْمَصْدَرَ": كثيرُ الْاِسْتِعْمَالِ في معنَى "التَّأْثِيرِ"، قليلُ الاستعمالِ في "الْأَثَرِ"»، كما يَشْهَدُ بذلك قولُه: «ويُمْكِنُ أنْ يُرَادَ ... » إلخ[٩].

---

[١] (ل): «وإنما يعبرهما» بدل «وإنما يعتبرهما».

[٢] (ل): «إنْ شَاءَ اللهُ تع» بدل «إنْ شَاءَ اللهُ تعالى».

انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥٧-١٦٥.

[٣] (ل): «كما سبق في تحقيقِه» بدل «كما سبق تحقيقُه».

انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١٥-١١٦.

[٤] (ل): «كثير» بدل «كثيرًا».

[٥] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٢؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٧-١٠٨؛ صدر الشريعة، **التوضيح لمتن التنقيح**، ج١، ص١٧٥؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٦.

[٦] (ز)، (ل): «و"المحركة"» بدل «و"المتحرك"».

[٧] (ل): «وبه» -بدون النقط- بدل «ونَبَّهَ».

[٨] (ل): «أن هذالنقل أيض» بدل «أن هذا النقلَ أيضًا».

[٩] (ل): «اه» بدل «إلخ».

وأنتَ خَبيرٌ بِـ«أنَّ "كَثْرَةَ الْاِسْتِعْمَالِ": تَقْتَضِي[1] كَوْنَ "الْمَصْدَرِ" حَقِيقَةً في "التَّأْثِيرِ"، و"قِلَّةَ الْاِسْتِعْمَالِ": تُشْعِرُ[2] بكَوْنِه مَجَازًا في "الْأَثَرِ"».

فَلْيُتَأَمَّلْ وَلْيُتَدَبَّرْ.

و- وأمَّا الْمُسْتَفَادُ من كلامِ صاحبِ «التَّلْوِيحِ»[3]:

فهو أنَّه ذَهَبَ إلى:

أنَّ «الْمَصْدَرَ»: مُشْتَرَكٌ بينَ مَعْنَيَي «التَّأْثِيرِ» و«الْأَثَرِ» مع شُهْرَةِ الْأَوَّلِ[4].

فَلْيُتَأَمَّلْ.

وخَصَّ **صاحبُ «التَّلْوِيحِ»** كلامَه هنا[5]: ١- بِـ«الْعَرَضِ الموجودِ في الخارجِ»، ٢- وبِـ«الْمَصْدَرِ اللَّازِمِ»:

١- أمَّا الأوَّلُ:

فلأنَّ «الْأَعْرَاضَ النِّسْبِيَّةَ الغيرَ المَوجودةِ في الخارجِ»: لا يُتَصَوَّرُ فيها «التَّأْثِيرُ» ولا «الْإِيقَاعُ»، وليس لها «ثُبُوتٌ» في أَنْفُسِها ولِمَحَالِّها إلَّا بمُجَرَّدِ «اعْتِبَارِ الْعَقْلِ وفَرْضِه».

٢- وأمَّا الثاني -أي: «تخصيصُ الكلامِ بِـ"اللَّازِمِ"»-:

فلأنَّ «التَّأْثِيرَ»:

(أ) في «الْمُتَعَدِّي» [ل١٥٠أ] ظاهرٌ، بحيثُ لا يَشُكُّ فيه أحدٌ[6]،

---

[1] (ز): «يَقتضِي» بدل «تَقْتَضِي».

[2] (ز): «يُشْعِرُ» بدل «تُشْعِرُ».

[3] (ز): «من الكلام صاحب "التلويح"» بدل «من كلامِ صاحبِ "التَّلْوِيحِ"».

[4] (ز): «مع شهرته الأول»؛ (ل): «مع اشهرته الأول» بدل «مع شهرةِ الأول».
انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٢-٣٣؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٨؛ التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠.

[5] (ل): «كلاميه بينا» -بدون النقط- بدل «كلامَه هنا».

[6] (ل): «بحيث لا شك فيه أحد» بدل «بحيثُ لا يَشُكُّ فيه أحدٌ».

(ب) بخلافِ «اللَّازِمِ»، فإنَّ «التَّأْثِيرَ» فيه: خَفِيٌّ، لا سِيَّمَا «الْآثَار الطَّبِيعِيَّة» مثل «الْحُسْنِ» و«الْقُبْحِ» و«الطُّولِ» و«الْقِصَرِ»، حتى أَنْكَرَ **بعضُ الْعُلَمَاءِ** «التَّأْثِيرَ» فيها بالْكُلِّيَّةِ[1]، وأَوْرَدَ بها «النَّقْضَ» على مَنْ قال: «إنَّ "الْمَصْدَرَ" بمعنَى "التَّأْثِير" بِـ«أنَّ مثلَ "الْحُسْنِ" و"الْقُبْحِ": مَصْدَرَانِ، وليس[2] في شيءٍ منهما "تَأْثِيرٌ"[3]»،[4] فقَصَدَ إظهارَ «الْخَفِيِّ»، فخَصَّ الكلامَ به، وسَكَتَ عَـ«مَّا هو ظاهرٌ».

ولا يَخْفَى عليك: أنَّ الْمَنْقُولَ عن «**التَّلْوِيحِ**»[5] أيضًا لا يُجْدِي نَفْعًا في حَقِّ **الْفَاضِلِ**، بل: يُنَافِي «مُخْتَارَه».

ز- والْمُسْتَفَادُ ممَّا نَقَلَه عن «**شَرْحِ الْعَقَائِدِ**»:

أنَّ «الْمَصْدَرَ» -وكذا: «"الْفَعْلُ" اللُّغَوِيُّ» الْمُرَادِفُ له-: كُلَّمَا اسْتُعْمِلَ في «مَقَامٍ يَقْتَضِي أنْ يكونَ معناه مَوْجُودًا في الخارجِ»: يَعْنِي اسْتِعْمَالَه[6] في «"الْأَثَرِ" الحاصلِ بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"»، إذ «التَّأْثِيرُ» -الْمُسَمَّى بِـ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»- لا وُجُودَ له في الخارجِ، بل: هو أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ مَحْضٌ.[7]

---

[1] بهامش (ز)، (ل):

وسَيَجِيءُ في آخِرِ «**الْمَقْصَدِ الثَّانِي**»: «أنَّ صاحبَ "التَّلْوِيحِ" نَفْسَه أَنْكَرَ كَوْنَ "الْمَصْدَرِ اللَّازِمِ" مَوْضُوعًا لِـ"التَّأْثِيرِ"، وجَزَمَ بأنَّه موضوعٌ لِـ"الْأَثَرِ" فقط، وإنَّما يَدُلُّ على "التَّأْثِيرِ" و"الْمُؤَثِّرِ" بالْاِلْتِزَامِ، فوَقَعَ بين كَلَامَيْهِ في الْمَوْضِعَيْنِ "تَدَافُعٌ"». **(منه)**

انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥٠-١٥٤.

[2] (ز): «ليس» بدل «وليس».

[3] (ل): «تأثر» بدل «تأثيرٌ».

[4] بهامش (ز) و(ل):

غَفَلَ هذا الْمُنْكِرُ عن «أَمْرٍ ظاهرٍ مُسَلَّمٍ عندَ جميعِ الناسِ»، وهو: «عَدَمُ تَصَوُّرِ "حَادِثٍ" بدونِ "مُحْدِثٍ" و"إِحْدَاثٍ"». اللهم إلَّا أنْ: أ- يكونَ قد خَصَّصَ «التَّأْثِيرَ» هنا -أعني: في بابِ «الْمَصْدَرِ»- بِـ«الْاِخْتِيَارِيِّ»، ب- أو يَدَّعِيَ «أنَّ مَنْ قال: "إنَّ الْمَصْدَرَ بمعنَى التَّأْثِيرِ": أَرَادَ به "الْاِخْتِيَارِيَّ"»، فيكونُ «النَّقْضُ» حينئذٍ «جَدَلِيًّا»، وكلُّ واحدٍ منهما بعيدٌ جِدًّا. فَلْيُتَأَمَّلْ. **(منه)**

[5] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٢-٣٣؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٨، ١٢٠؛ التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠.

[6] (ل): «يعني استعمال» بدل «يعني استعمالَه».

[7] (ز): «مع شهرته الأول»؛ (ل): «مع اشهرته الأول» بدل «مع شهرةِ الأول».

فمَآلُ هذا الكلامِ[1]: «أنَّ مِثْلَ هذ الْمَقَامِ: مِنْ قَبِيلِ "الْقَرِينَةِ الْمُعَيِّنَةِ" -التي تَخُصُّ[2] "الْمُشْتَرَكَ" بمعنًى مُعَيَّنٍ من مَعْنَيَيْهِ أو مَعَانِيهِ-»، فيَدُلُّ بالْفَحْوَى على «الْاِشْتِرَاكِ»[3] -مُوَافِقًا لِمَا نُقِلَ عن «**التَّلْوِيح**»[4]-.

ح- وكذا الْمُسْتَفَادُ مِمَّا نُقِلَ عن «**حَاشِيَةِ الشَّرْحِ المَذكورِ**»[5]: صَرِيحٌ في إفادةِ «الْاِشْتِرَاكِ».

فلم يَظْهَرْ في شيءٍ من «الْمَنْقُولَاتِ»: أ- ما يَنْفَعُ **الْفَاضِلَ النَّاقِلَ**، ب- ولا ما يُنَاسِبُ مُخْتَارَه في الجملةِ.

والذي ذَكَرْنَاه[6] إلى هنا: مخصوصٌ بما وَجَدْنَاه في «**رسالةِ الْفَاضِلِ** [ز١٤١ب] **المَذكورِ**» من «التَّحْقِيقَاتِ» و«النُّقُولِ»، وبذلك خَتَمْنَا «**الْمَقْصَدَ الْأَوَّلَ**».

ومن اللهِ التَّوْفِيقُ لِلشُّرُوعِ[7] في «**الْمَقْصَدِ الثَّانِي**» وإِتْمَامِه.

انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٣؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٩؛ التفتازاني، **شرح العقائد** (وبهامشه: **حاشية الكستلي**)، ص١١١.

[1] (ل): «قال هذا الكلام» بدل «فمآلُ هذا الكلامِ».

[2] (ز): «التي يخص» بدل «التي تَخُصُّ».

[3] (ز)، (ل): «على أن الاشتراك» بدل «على "الاشتراك"».

[4] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٢-٣٣؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٨، ١٢٠، ١٢١؛ التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠.

[5] (ز): «مع شهرته الأول»؛ (ل): «مع اشهرته الأول» بدل «مع شهرةِ الأول».
انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٤؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٩؛ التفتازاني، **شرح العقائد** (وبهامشه: **حاشية الكستلي**)، ص١١٠-١١١.

[6] (ل): «والذي ذكره» بدل «والذي ذَكَرْنَاه».

[7] (ل): «المشروع» بدل «لِلشُّرُوعِ».

الْمَقْصَدُ الثَّانِي:

في بيانِ ما أَخَذْنَاه من كلامِ الْمُحَقِّقِينَ، واسْتَفَدْنَاه من تَحْقِيقَاتِهم، واسْتَخْرَجْنَاه من تَدْقِيقَاتِهم، بفَضْلِه سُبْحَانَه وتَوْفِيقِه

أَقُولُ -مُسْتَعِينًا به سُبْحَانَه-:

قد سَبَقَتْ في «**الْمُقَدِّمَةِ**» الإشارةُ:

أ- إلى «مَحَلِّ الْخِلَافِ في بيانِ حقيقةِ الْمَصْدَرِ»[1]،

ب- وإلى «مَنْشَئِه»[2]،

ج- وإلى «أنَّ الْخِلَافَ فيه قد ارْتَقَى إلى "سِتَّةِ أَقْوَالٍ" راجعةٍ إلى "أَصْلَيْنِ": ١- أَصْلِ "الْإِفْرَادِ"، ٢- وأَصْلِ "الْاِشْتِرَاكِ"»[3].

[آرَاءُ الذين ذَهَبُوا إلى «الْإِفْرَادِ» في معنَى الْمَصْدَرِ]

والذين ذَهَبُوا إلى «**الْإِفْرَادِ**»:

اسْتَدَلُّوا على ذلك بِـ«أنَّ "الْإِفْرَادَ": أصلٌ في "الْأَلْفَاظِ الْمَوْضُوعَةِ"، و"الْاِشْتِرَاكَ": خِلَافُ الْأَصْلِ، ألا تَرَى[4]: أنَّ اللَّفْظَ إذا تَرَدَّدَ بينَ "الْمَجَازِيَّةِ" و"الْاِشْتِرَاكِ": يُرَجَّحُ الْأَوَّلُ».

ثم اخْتَلَفُوا في تَعْيِينِ «**الْمَعْنَى الْإِفْرَادِيِّ**»:

فـ:

أ- قال بَعْضُهم: «إنَّه مَوْضُوعٌ لِـ"**التَّأْثِيرِ**"[5] فقط»،

كما سَمِعْتَ فيما نُقِلَ [ل١٥٠ب] عن **الْفَاضِلِ الرُّومِيِّ**.[6]

---

[1] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩٦-٩٨.

[2] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩٨.

[3] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩٨.

[4] (ز): «ألا تَرَى/ألا يُرَى» -فوق حرف المضارعة وتحته نقطتان- بدل «ألا تَرَى».

[5] (ل): «للتأثر» بدل «للتأثير».

[6] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩٩-١٠٠.

وكَأَنَّه إنَّما اخْتَارَ ذلك، لأنَّه لَمَّا رَأَى «أنَّ **الْقَوْمَ** مُتَّفِقُونَ على تَسْمِيَةِ "التَّأْثِيرِ" بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"، وتَسْمِيَةِ "الْحَدَثِ" بِـ"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»: جَزَمَ بِـ«أنَّ معنَى الْمَصْدَرِ حقيقةً هو "التَّأْثِيرُ"، لا غَيْرُ»، وغَفَلَ عن «لُزُومِ "الْمَفَاسِدِ"» -التي أَشَرْنَا إليها في «**الْمَقْصَدِ الْأَوَّلِ**»[1]- على تقديرِ[2] «أنْ يكونَ معناه الْحَقِيقِيُّ هو "التَّأْثِيرَ"، لا غَيْرُ».

فَمَنْ يَقُولُ بِـ«وَضْعِه لِـ"التَّأْثِيرِ"»: لا بُدَّ له من أنْ يَقُولَ بِـ«الْاِشْتِرَاكِ بينَ "التَّأْثِيرِ" وبينَ "الْأَثَرِ" الْحَاصِلِ به»، لِئَلَّا يَلْزَمَ تلك الْمَفَاسِدُ، ويَذْهَبَ إلى «**مَذْهَبِ التَّحْقِيقِ**» الذي سَيَجِيءُ بَيَانُه[3].

ب- وقال بَعْضُهم: «إنَّه مَوْضُوعٌ لِـ"**الْأَثَرِ**" -أي: "**الْحَدَثِ**"- فقط».

وكَأَنَّه إنَّما اخْتَارَ ذلك لأنَّه وَجَدَ في أَكْثَرِ «**كُتُبِ النَّحْوِ**»: «أنَّ "الْمَصْدَرَ" يُفَسَّرُ ويُعَرَّفُ بِـ"أنَّه اسْمُ الْحَدَثِ الْجَارِي على الْفِعْلِ"»[4]، فجَزَمَ بِـ«أنْ لا مَعْنَى له سِوَى "الْحَدَثِ"»، ولم يُلَاحِظْ «أنَّ الْأَمْرَ لو كان كما زَعَمَه: لَزِمَ أنْ لا يَصِحَّ تَسْمِيَةُ "الْحَدَثِ" بِـ"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"، لأنَّ صِحَّتَه تَسْتَلْزِمُ[5] "حُصُولَ الشَّيْءِ بنَفْسِه"، بل: كان الواجبُ حينئذٍ[6] أنْ يُسَمَّى بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"»،

فيَجِبُ عليه الْقَوْلُ بِـ«الْاِشْتِرَاكِ بينَ "الْحَدَثِ" و"الْإِحْدَاثِ"».

[آرَاءُ الذين ذَهَبُوا إلى «الْاِشْتِرَاكِ» في معنَى الْمَصْدَرِ]

وأمَّا الذين ذَهَبُوا إلى «**الْاِشْتِرَاكِ**»: فتَشَعَّبُوا إلى أَرْبَعِ شُعَبٍ[7]:

أ- منهم: مَنْ ذَهَبَ إلى «أنَّ "الْمَصْدَرَ": مُشْتَرَكٌ بين "**مَعْنَيَيْنِ**"[8]: ١- "**التَّأْثِيرِ**" الْمُسَمَّى بِـ"**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ**"، ٢- و"**الْأَثَرِ**" الْمُسَمَّى بِـ"**الْحَاصِلِ بِالْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ**"».

---

(١) انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١٦.

(٢) (ل): «على اتقدير» بدل «على تقديرِ».

(٣) انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٢٤-١٢٦.

(٤) انظر: رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية**، ج٣، ص٣٩٩-٤٠٠.

(٥) (ز): «يستلزم» بدل «تَسْتَلْزِمُ».

(٦) (ز)، (ل): «ح» بدل «حينئذٍ».

(٧) (ز)، (ل): «إلى أربع شعبا» بدل «إلى أربعِ شُعَبٍ».

(٨) (ل): «بين مَعْنَيَيْ» بدل «بين مَعْنَيَيْنِ».

وهو: مُخْتَارُ **أَكْثَرِ الْمُحَقِّقِين**، وأَشْهَرُ الْأَقْوَالِ الواردةِ في الْمَصْدَرِ، كما سَبَقَ في «**الْمَقْصَدِ الأوَّلِ**»[1].

وكَأَنَّهم تَمَسَّكُوا بِ:

١ - أنَّ «الْمُتَبَادِرَ من "الْمَصْدَرِ" عندَ إِطْلَاقِه»: أَحَدُ هذيْنِ الْمَعْنَيَيْنِ لا على التَّعْيِينِ، ثم يَتَعَيَّنُ[2] الْمُرَادُ منهما بِـ«قَرِينَةٍ مُعَيِّنَةٍ»، كما هو حَالُ «الْمُشْتَرَكِ». [ز١٤٢أ]

٢- وأيضًا: أنَّ أَكْثَرَ «الْأَلْفَاظِ الْمُتَدَاوَلَةِ بين **الْعُلَمَاءِ**»: مُشْتَرَكٌ: (أ) بينَ «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»، (ب) وبينَ «الْمَعْنَى الْمُسَمَّى [بِـ"الْحَاصِلِ بِالْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"]»، ويُعَرَّفُ بكُلِّ واحدٍ منهما -وأنتَ خَبِيرٌ بِـ«أَنَّ "التَّعْرِيفَ": لا يكونُ إلَّا بِـ"الْمَعْنَى الْحَقِيقِيّ"»-، فيَنْبَغِي «أنْ يكونَ "الْمَصْدَرُ" أيضًا كذلك».

٣- وأيضًا: أنَّ «"الْمَصْدَرَ" الْمَوْضُوعَ لِـ"الْحَدَثِ"»: إنَّما وُضِعَ لِـ«مُطْلَقِ "الْحَدَثِ"»، لا بشَرْطِ شَيْءٍ، فَـ:

(أ) إذا اعْتُبِرَ «الْحَدَثُ» من حيثُ «إنَّه مُتَرَتِّبٌ[3] على "الْإِحْدَاثِ" و"التَّأْثِيرِ"»: يُسَمَّى «**حَاصِلًا بِالْمَصْدَرِ**»[4]، ويكونُ نَوْعًا من «مُطْلَقِ "الْحَدَثِ"»،

(ب) وإذا اعْتُبِرَ من حيثُ «إنَّه مَنْسُوبٌ إلى "الْفَاعِلِ الْمُحْدِثِ"»: يُسَمَّى «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ**»، ويكونُ نَوْعًا -أيضًا- من «مُطْلَقِ "الْحَدَثِ"»،

(ج) وإذا اعْتُبِرَ من حيثُ «إنَّه مَنْسُوبٌ إلى "مَحَلٍّ مُنْفَصِلٍ عن ذَاتِ الْفَاعِلِ" [ل١٥١أ] بِـ"الْحُصُولِ فيه" و"الْوُقُوعِ عليه"»: يُسَمَّى «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ**»، ويكونُ نَوْعًا آخَرَ من «مُطْلَقِ "الْحَدَثِ"» أيضًا،

فيكونُ «اسْتِعْمَالُ "الْمَصْدَرِ" في هذه "الْمَعَانِي الثلاثةِ"[5] على سبيلِ «الْاشْتِرَاكِ الْمَعْنَوِيّ» من قَبِيلِ «اسْتِعْمَالِ "اسْمِ الْجِنْسِ" في "أَنْوَاعِه"[6]»، فلا حاجةَ إلى اعْتِبَارِ «وَضْعٍ مُسْتَقِلٍّ» لكُلِّ

---

[1] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١٥.

[2] (ز)، (ل): «ثم تعين» بدل «ثم يَتَعَيَّنُ».

[3] (ل): «مُرَتَّبٌ» بدل «مُتَرَتِّبٌ».

[4] (ل): «"اصلا بالمصدر» بدل «"حاصلا بالمصدر"».

[5] (ز)، (ل): «الثلثة» بدل «الثلاثة».

[6] (ل): «في انوانواعه» بدل «في أنواعِه».

واحدٍ منها، إذ «الْاِشْتِرَاكُ اللَّفْظِيُّ» لَمَّا كان «خِلَافَ الْأَصْلِ»: لا يَجُوزُ أنْ يُعْدَلَ إليه ويُرْتَكَبَ بلا ضَرُورَةٍ.

ومِمَّا يُؤَيِّدُ ذلك -أي: «الْاِشْتِرَاكَ الْمَعْنَوِيَّ»-: أنَّ **الْقَوْمَ** قد قَسَّمُوا «الْمَصْدَرَ» في بعضِ الْمَوَاضِعِ: (أ) إلى «الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»، (ب) وإلى «الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»، وأنتَ خَبِيرٌ بـ«أنَّ "التَّقْسِيمَ": يَقْتَضِي أنْ يكونَ "الْمَقْسِمُ" مُشْتَرَكًا مَعْنَوِيًّا بينَ "الْأَقْسَامِ"، لِوُجُوبِ دُخُولِه في "مَفْهُومِ كُلِّ واحدٍ من الْأَقْسَامِ"».

وأمَّا «تَقْسِيمُ "الْمُشْتَرَكِ اللَّفْظِيِّ" إلى "مَعَانِيهِ"»، وكذا «التَّقْسِيمُ باعْتِبَارِ مَفْهُومِ "ما يُطْلَقُ عليه هذا اللَّفْظُ"»: فكُلُّ واحدٍ منهما نَادِرٌ قليلٌ، ومع قِلَّتِه أَنْكَرَه **أَكْثَرُ الْمُحَقِّقِينَ**، وجَعَلُوه مِنْ قَبِيلِ «بيانِ مَوَارِدِ الْاِسْتِعْمَالِ»[1] دُونَ «التَّقْسِيمِ»، بناءً على ما مَرَّ مِنْ «أنَّ "التَّقْسِيمَ": لا بُدَّ فيه مِنْ دُخُولِ "الْمَقْسِمِ"[2] في "مَفْهُومِ كلِّ واحدٍ من الْأَقْسَامِ"».

ب- ومنهم: مَنْ ذَهَبَ إلى «أنَّه مُشْتَرَكٌ بين "**الْمَعَانِي الْأَرْبَعَةِ**"، مَوْضُوعٌ لكلِّ واحدٍ منها بـ"وَضْعٍ مُسْتَقِلٍّ"، وهي: ١- "**التَّأْثِيرُ**" الْمُسَمَّى بـ"**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ**"، ٢- و"**الْأَثَرُ**" الْمُسَمَّى بـ"**الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ**"، ٣- و"**الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ**"، ٤- و"**الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ**"».

وكَأَنَّهم تَمَسَّكُوا في ذلك بـ«دَعْوَى الْمُسَاوَاةِ» -أعني: «مُسَاوَاةَ "الْمَعَانِي الأربعة": ١- في "التَّبَادُرِ" الذي هو أَقْوَى "أَمَارَاتِ الْحَقِيقَةِ"، ٢- وفي "عَدَمِ الْاِحْتِيَاجِ إلى قَرِينَةٍ صَارِفَةٍ"»-، فعَلَى هذا «جَعْلُ بَعْضِها "مَعْنًى حَقِيقِيًّا" وبَعْضِها "مَجَازِيًّا"»: من قَبِيلِ «التَّحَكُّمِ» و«التَّرْجِيحِ بلا مُرَجِّحٍ».

ولا يَخْفَى عليك: [ز١٤٢ب] «أنَّ هذه الدَّعْوَى في حَيِّزِ "الْمَنْعِ"».

ولَئِنْ سُلِّمَ: فلا نُسَلِّمُ[3] «أنَّ "التَّبَادُرَ": صَالِحٌ لِأَنْ يكونَ حُجَّةً على الْغَيْرِ -أعني: في مُقَابَلَةِ "الْخَصْمِ الْمُعَارِضِ"-»، فإنَّه من قَبِيلِ «الْوِجْدَانِيَّاتِ».

ج- ومنهم: مَنْ ذَهَبَ إلى «أنَّه مُشْتَرَكٌ بين "**الثَّلَاثَةِ الأخيرةِ**"[4]»، وهي: «ما عَدَا معنَى "التَّأْثِيرِ"».

---

[1] (ل): «بيانِ متواتر والاستعمال» بدل «بيانِ مَوَارِدِ الاستعمالِ».

[2] (ل): «من دخولِ "المنقسم"» بدل «من دخولِ "الْمَقْسِمِ"».

[3] (ز)، (ل): «فلا نم» بدل «فلا نُسَلِّمُ».

[4] (ز)، (ل): «بين الثلثة الأخيرة» بدل «بين الثلاثةِ الأخيرة».

وهذا هو مُخْتَارُ **الْفَاضِلِ صاحبِ** «**الرِّسَالَةِ**»[١]، كما سَمِعْتَه في «**الْمَقْصَدِ الْأَوَّلِ**»[٢].

وليس لهم «"تَمَسُّكٌ" صالحٌ لأنْ يُذْكَرَ ويُسْمَعَ».

د- ومنهم: مَنِ اخْتَارَ «كَوْنَ "الْمَصْدَرِ" مُشْتَرَكًا بينَ [ل١٥١ب] "**الْأَخِيرَيْنِ**"[٣] فقط»، يعني: «**الْمَبْنِيَّيْنِ لِـ"الْفَاعِلِ**" و"**الْمَفْعُولِ**"».

وكَأَنَّ وَجْهَ الْاِخْتِيَارِ: أَنَّ «الْمَصْدَرَ»: مَوْضُوعٌ -لا مَحَالَةَ- لِـ«الْحَدَثِ»: أ- ١- إمَّا باعْتِبَارِ «نِسْبَتِه إلى "الفاعلِ" الذي صَدَرَ منه»، ٢- أو «... إلى "الْمَفْعُولِ" الذي وَقَعَ عليه»، على تقديرِ كَوْنِه «مُتَعَدِّيًا»، ب- وأمَّا إذا كان «لَازِمًا»: فلم يَكُنْ له وَضْعٌ إلَّا لِلْأَوَّلِ، فعلى تقديرِ كَوْنِه «مُشْتَرَكًا» لا يكونُ [إلَّا] بينَ «الْمَبْنِيَّيْنِ الْمَذكورَيْنِ»، لا غَيْرُ.

وهذا -كما تَرَى-: في غَايَةِ الضَّعْفِ والْوَهَنِ.

[هل «صُورَةُ الْمَصْدَرِ» تَمْنَعُ «كونَه "مَأْخَذًا" و"مَادَّةً" لِلْمُشْتَقَّاتِ»؟]

لا يُقَالُ: إنَّ «الْمَصْدَرَ» -بِأَيِّ مَعْنًى[٤] كان من «الْمَعَانِي الْمَذكورةِ»- لا يَصْلُحُ لِـ«أنْ يكونَ "مَأْخَذًا" و"مَادَّةً" لِلْمُشْتَقَّاتِ»، لأنَّ «الْمَادَّةَ» يَجِبُ «أنْ تكونَ[٥] مُجَرَّدَةً عن "جَمِيعِ الصُّوَرِ" في نَفْسِها» حتى «تكونَ[٦] قابلةً لِـ"الصُّوَرِ الْمُخْتَلِفَةِ" الواردةِ عليها»، وأنتَ خَبِيرٌ بِـ«أنَّ "الْمَصْدَرَ": له في نَفْسِه "صُوَرٌ مُعْتَبَرَةٌ" مَضْبُوطَةٌ: إمَّا بِـ"السَّمَاعِ"، أو بِـ"الْقِيَاسِ"»، فكيف يَصِحُّ وُرُودُ «الصُّوَرِ الْمُخْتَلِفَةِ» عليه؟!

لأَنَّا نَقُولُ: إنَّ «الْمَصْدَرَ» يُجَرَّدُ عن «صُورَتِه» عندَ إرَادَةِ إيرَادِ «الصُّوَرِ الْمُخْتَلِفَةِ» عليه، ولا يَقْدَحُ هذا التَّجْرِيدُ في «دَلَالَتِه على "الْحَدَثِ"»، لأنَّ «**صُورَتَه**»:

أ- على «ما يُشْعِرُ به ظاهرُ كلامِ **الْقَوْمِ**[٧]»: لِمُجَرَّدِ «**التَّوَسُّلِ بها إلى "التَّلَفُّظِ بِالْمَادَّةِ"**»، ولا دَخْلَ لها في «الدَّلَالَةِ على الْمَعْنَى».

---

[١] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٥.

[٢] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١٠، ١١٥.

[٣] (ز): «بين الأين» بدل «بين الأخيرين».

[٤] (ل): «بان معنى» بدل «بأيِّ معنًى».

[٥] (ز): «أن يكونَ» بدل «أن تكونَ».

[٦] (ز): «حتى يكونَ» بدل «حتى تكونَ».

[٧] (ز): «كلامُ القومِ» بدل «ظاهرُ كلامِ القومِ».

ب- وأمَّا على «ما يَقْتَضِيه "التَّحْقِيقُ" و"إِمْعَانُ النَّظَرِ في كلامِ **الْمُحَقِّقِينَ**"»: فهي أنَّ «**صُورَةَ الْمَصْدَرِ**» -إمَّا بنَفْسِها، أو مع الْمَادَّةِ-: مَوْضُوعَةٌ لِلدَّلَالَةِ على «**إِحْدَاثِ "الْحَدَثِ" الْمُسْتَفَادِ**[1] **من "الْمَادَّةِ"**»، لأنَّك لا تَشُكُّ[2] في «أنَّ الْمُسْتَفَادَ من "الضَّرْبِ" مَثَلًا: ليس "الْحَدَثَ" الْمُسْتَفَادَ من مَادَّةِ "ض ر ب" وَحْدَه، بل: "إِحْدَاثُ ذلك الْحَدَثِ"».[3] فعَلَى كِلَا التَّقْدِيرَيْنِ إذا جُرِّدَ «الْمَصْدَرُ» عن «صُورَتِه»: يَتَمَحَّضُ بِـ«مَادَّتِه» لِلدَّلَالَةِ على «الْحَدَثِ»، فيُورَدُ عليه صُورَةٌ من «الصُّوَرِ الْمُخْتَلِفَةِ» الْمَوْضُوعَةِ كلُّ واحدةٍ منها لِلدَّلَالَةِ: ١- على «نِسْبَةٍ مَّا من "نِسَبِ الْحَدَثِ إلى مُتَعَلِّقَاتِه"»، ٢- أو على «مُتَعَلِّقٍ مَّا من "مُتَعَلِّقَاتِه" مُقَيَّدًا بتلك "النِّسْبَةِ"». كما سَيَجِيءُ التفصيلُ عندَ بيانِ «كَيْفِيَّةِ "الْأَخْذِ" و"الْاِشْتِقَاقِ"»[4].

فعَلَى تقديرِ «كَوْنِ "الْمَصْدَرِ" مَوْضُوعًا بِـ"مَجْمُوعِ مَادَّتِه وصُورَتِه"[5] لِلدَّلَالَةِ على "إِحْدَاثِ الْحَدَثِ الْمُسْتَفَادِ من مَادَّتِه"» يكونُ «اسْتِعْمَالُه في "الْحَدَثِ" وَحْدَه» -بأَيِّ وَجْهٍ أُخِذَ واعْتُبِرَ «الْحَدَثُ»- «مَجَازًا» من قَبِيلِ «اسْتِعْمَالِ اسْمِ "الْكُلِّ" [ل١٥٢أ] في "جُزْئِه"»، اللّٰهُمَّ إلَّا أنْ يُدَّعَى [ز١٤٣أ] «الْاِشْتِرَاكُ».

[التَّسَامُحُ في التَّعْبِيرِ عن «إِحْدَاثِ "الْحَدَثِ"» بِـ«الْإِحْدَاثِ» وحدَه]

فإنْ قِيلَ: لم سُمِّيَ «التَّأْثِيرُ» و«الْإِحْدَاثُ» «مَعْنًى مَصْدَرِيًّا»، و«الْحَدَثُ» «حَاصِلًا بِالْمَصْدَرِ»، مع «أنَّ "الْمَصْدَرَ" إنَّما يكونُ "مَأْخَذًا" و"مُشْتَقًّا منه": باعتبارِ معنَى "الْحَدَثِ"، لا: باعتبارِ "الْإِحْدَاثِ"»؟ فكان الواجبُ أنْ يُسَمَّى «الْحَدَثُ» نَفْسُه «مَعْنًى مَصْدَرِيًّا».

---

[1] (ز): «المستفادة» بدل «المستفادِ».

[2] (ز): «لا يشك»؛ (ل): «لا شك» بدل «لا تَشُكُّ».

[3] بهامش (ل):

ههنا «**شُبْهَةٌ**»، وهي: أنَّ «صُورَةَ الْمَصْدَرِ» -سَوَاءٌ كانتْ: أ- لِمُجَرَّدِ «التَّوَسُّلِ بها إلى "التَّلَفُّظِ بِالْمَادَّةِ"»، كما يُسْتَفَادُ من ظاهرِ كلامِ **الْجُمْهُورِ**، ب- أو لِلدَّلَالَةِ على «إِحْدَاثِ "الْحَدَثِ" الْمُسْتَفَادِ من "مَادَّتِه" وَضْعًا»، كما ذَهَبَ إليه **الْمُحَقِّقُونَ**- لا وَجْهَ لِاخْتِلَافِها وتَعَدُّدِها: أ- أمَّا على الأوَّلِ: فلِأَنَّ «التَّلَفُّظَ بِالْمَادَّةِ» لَمَّا كان مُيَسَّرًا بأَيِّ صُورَةٍ كانتْ: فَاخْتِيَارُ صُورَةٍ واحدةٍ يُسَبِّبُ لِلضَّبْطِ، ب- وأمَّا على الثَّانِي: فلِأَنَّ «معنَى الصُّورَةِ» هو «الْإِحْدَاثُ»، وهو «مَعْنًى واحدٌ»، فيَجِبُ أنْ تكونَ «"الصُّورَةُ" الدَّالَّةُ عليه» أيضًا واحدةً، لِوُجُوبِ «التَّطَابُقِ بينَ "الدَّالِّ" و"الْمَدْلُولِ"». فَلْيُتَأَمَّلْ. **(منه)**

[4] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٠-١٣٢.

[5] (ز): «بـ"مجمو مادته وصورته"» بدل «بـ"مجموعِ مادّتِه وصورتِه"».

قُلْنَا: إنَّ **الْقَوْمَ** قد تَسَامَحُوا في «التَّعْبِيرِ» بناءً على «ظُهُورِ ما هو الْمُرَادُ»، حيثُ عَبَّرُوا عن «إِحْدَاثِ "الْحَدَثِ"» بِ«الْإِحْدَاثِ» وحدَه، إذْ لا يَشْتَبِهُ على أحدٍ «أنَّ "الضَّرْبَ" مَثَلًا إذا أُرِيدَ به "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ": إنَّما يَدُلُّ على "إِحْدَاثِ الْحَدَثِ الْمُسْتَفَادِ من مَادَّةِ ض ر ب"، لا: على مُجَرَّدِ "الْإِحْدَاثِ"».

[الْخِلَافُ في «هل الْمَلْحُوظُ في "الْاِشْتِقَاقِ" و"الْمُشْتَقَّاتِ": "الْحَدَثُ" أو "الْإِحْدَاثُ"»]

وأمَّا «أنَّ "الْحَدَثَ": هل هو مَلْحُوظٌ في "الْاِشْتِقَاقِ" و"الْمُشْتَقَّاتِ"؟»: ففيه خِلَافٌ:

أ- لأنَّك قد سَمِعْتَ فيما نُقِلَ عن **الْعَلَّامَةِ عَضُدِ الدِّينِ**، حيثُ قال في «الجوابِ عن "اسْتِدْلَالِ **الْمُعْتَزِلَةِ**"»:

> إنَّ «الْمَأْخَذَ» و«الْمُشْتَقَّ منه» حقيقةً: هو «الْمَصْدَرُ» بمعنَى «إِحْدَاثِ "الْحَدَثِ"»، وهو قائمٌ بِ«الْفَاعِلِ» لا مَحَالَةَ وإنْ كان «الْحَدَثُ» قائمًا بِ«غَيْرِه» في «الْأَفْعَالِ الْمُتَعَدِّيَةِ» كَ«الضَّرْبِ» و«الْقَتْلِ» مَثَلًا.[1]

وهذا صَرِيحٌ في «أنَّ "الْإِحْدَاثَ": مَلْحُوظٌ مُعْتَبَرٌ في "الْاِشْتِقَاقِ" و"الْمُشْتَقِّ"».

ب- والظَّاهِرُ من كلامِ **غَيْرِه**: «أنْ لا يكونَ دَخْلٌ[2] لِ"الْإِحْدَاثِ"، لا في "الْاِشْتِقَاقِ" ولا في "الْمُشْتَقِّ"»، كما يَظْهَرُ عندَ «تفصيلِ "الْاِشْتِقَاقِ" وكَيْفِيَّتِه»[3].

لا يَخْفَى على **النَّاظِرِ الْمُنْصِفِ**: «أنَّ ما ذَهَبَ إليه **الْعَلَّامَةُ عَضُدُ الدِّينِ**: أَدَقُّ وأَحَقُّ لِلْقَبُولِ»، لأنَّ الْمُعْتَبَرَ في أكثرِ الْمُشْتَقَّاتِ -بل: في كُلِّها-: هو حَالُ «الْحُدُوثِ» -وأمَّا اعتبارُ «الْبَقَاءِ» في بَعْضِها، كَ«الصِّفَةِ الْمُشَبَّهَةِ» مَثَلًا: فهو مَبْنِيٌّ[4] على «أنَّ "هذا الْمُشْتَقَّ": له جِهَتَانِ: ١- جِهَةُ "وَصْفِيَّةٍ"، ٢- وجِهَةُ "اسْمِيَّةٍ" مُقَابِلَةٍ لِ"الْوَصْفِيَّةِ"، ولذا سُمِّيَ: "صِفَةً مُشَبَّهَةً"، أي:

---

[1] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٠؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٦، ١١٧؛ عضد الدين الإيجي، **شرح مختصر المنتهى الأصولي (مع الحواشي)**، ج١، ص٦٤٠.

[2] (ل): «أن لا يكونَ دخلًا» بدل «أن لا يكونَ دخلٌ».

[3] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٠-١٣٢.

[4] (ل): «فهو مبين» بدل «فهو مَبْنِيٌّ».

"بِالْاِسْمِ"»-، وإذا كان الْمُعْتَبَرُ حَالَ «الْحُدُوثِ»: كان الْمُنَاسِبُ «أنْ يكونَ "الْأَخْذُ" و"الْاِشْتِقَاقُ" باعتبارِ "الْإِحْدَاثِ"».

فإنْ قِيلَ: إنَّ اعتبارَ «"الْحَدَثِ" الْمَوْجُودِ»: أَوْلَى من اعتبارِ «"الْإِحْدَاثِ" الْمَعْدُومِ الْاِعْتِبَارِيِّ».

قُلْنَا: اعتبارُ «الْاِعْتِبَارِيِّ» في «الْاِعْتِبَارِيَّاتِ»: أَنْسَبُ وأَوْفَقُ، فَلْيُفْهَمْ.

[كَيْفِيَّةُ «الْأَخْذِ» و«الْاِشْتِقَاقِ»]

اعْلَمْ: أنَّ «**الْوَاضِعَ**» لَمَّا أَرَادَ «أنْ يَدُلَّ بِـ"لَفْظٍ قَلِيلٍ" على "مَعْنًى كَثِيرٍ"»:

أ- اعْتَبَرَ «"**صُوَرًا اجْتِمَاعِيَّةً**" حاصلةً لِـ"الْحُرُوفِ الْمُجْتَمِعَةِ" من عُرُوضِ الْحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ لها»،

ب- ووَضَعَ أَوَّلًا لِـ«كلِّ صُورَةٍ منها» «**عَلَمًا جِنْسِيًّا**»[1]، حتى يَحْضُرَ به تلك الصُّورَةُ في الذِّهْنِ أو في الْخَيَالِ وَقْتَ إرادةِ إحضارِها، [ل١٥٢ب] وجَعَلَ ذلك «الْعَلَمَ» مُؤَلَّفًا من مَادَّةِ «**ف ع ل**»: ١- إمَّا مُجَرَّدَةً، ٢- أو مع زيادةِ شيءٍ من «حُرُوفِ الزِّيَادَةِ» عليها.

ج- مَثَلًا:

١- وَضَعَ «**فَعَلَ [/فَعِلَ/فَعُلَ]**» -مَفْتُوحَ الْأَوَّلِ والْآخِرِ، مُتَحَرِّكَ الْوَسَطِ بإحدى الْحَرَكَاتِ الثَّلَاثِ- «عَلَمًا جِنْسِيًّا» دَالًّا على صُورَةٍ [ز١٤٣ب] مُخْتَصَّةٍ بِـ«"**الْفِعْلِ الْمَاضِي المعلومِ**" **من** "**الثُّلَاثِيِّ الْمُجَرَّدِ**"»، فقال -عندَ وَضْعِ تلك «الصُّورَةِ» لِلدَّلَالَةِ على «الْمَعْنَى الْمَقْصُودِ»[2]-:

> كُلُّ «"صُورَةٍ" كانتْ على زِنَةِ "فَعَلَ [/فَعِلَ/فَعُلَ]" -مَفْتُوحَ الْفَاءِ واللَّامِ، مُتَحَرِّكَ الْعَيْنِ بإحدَى الْحَرَكَاتِ الثَّلَاثِ-» -يعني: كُلَّ «"صُورَةٍ" تكونُ[3] مُطَابِقَةً لِلصُّورَةِ التي يَدُلُّ عليها "فَعَلَ [/فَعِلَ/فَعُلَ]"»-: وَضَعْتُها وعَيَّنْتُها لِلدَّلَالَةِ: (أ) على «نِسْبَةِ "الْحَدَثِ" -الْمُسْتَفَادِ من "الْمَادَّةِ" التي وَرَدَتْ عليها هذه الصُّورَةُ- إلى "ذَاتٍ مَّا" بِـ"الصُّدُورِ منه في الزمانِ

---

[1] بهامش (ز)، (ل):
ويُقَالُ لهذه «الْأَعْلَامِ» في اصْطِلَاحِ **أهلِ التَّصْرِيفِ**: «أَوْزَانٌ». **(منه)**

[2] (ز): «على "المعنى المق"» بدل «على "المعنى المقصود"».

[3] (ز): «يكونُ» بدل «تكونُ».

الْمَاضِي"»، (ب) أو على «نِسْبَةِ "إِحْدَاثِ ذلك الْحَدَثِ" إلى "ذَاتٍ مَّا" على سبيل "الْقِيَامِ به في الزمانِ الْمَاضِي"».

وقِسْ على ذلك «أَعْلَامَ سائرِ الصُّوَرِ».[1]

ووُضِعَتْ:

٢- صُورَةُ «**الْمُضَارِعِ**» -بعدَ إِحْضَارِها بِـ«"الْعَلَمِ" الْمُخْتَصِّ بها»-: لِلدَّلَالَةِ على «نِسْبَةِ: (أ) "الْحَدَثِ"، (ب) أو "الْإِحْدَاثِ" -على ما مَرَّ في "الْمَاضِي"- إلى "ذَاتٍ مَّا" في الزمانِ الْحَاضِرِ والْمُسْتَقْبَلِ».

٣- وصُورَةُ «**اسْمِ الْفَاعِلِ**»: لِلدَّلَالَةِ على «"ذَاتٍ مَّا" نُسِبَ إليها: (أ) "الْحَدَثُ" بِـ"الصُّدُورِ منه"، (ب) أو "الْإِحْدَاثُ" بِـ"الْقِيَامِ به"».

٤- وصُورَةُ «**اسْمِ الْمَفْعُولِ**»: لِلدَّلَالَةِ على «"ذَاتٍ مَّا" نُسِبَ إليه: (أ) "الْحَدَثُ" بِـ"الْوُقُوعِ عليه"، (ب) أو "الْإِحْدَاثُ" بِـ"وُقُوعِ أَثَرِه عليه"».

٥- وصُورَةُ «**اسْمِ الْمَكَانِ [واسم الزمان]**»:

(أ) تارةً: لِلدَّلَالَةِ على «"مَكَانٍ" كان الْفَاعِلُ مُتَمَكِّنًا فيه: (١) وَقْتَ "حُدُوثِ الْحَدَثِ"، (٢) أو وَقْتَ "إِحْدَاثِه"»،

---

[1] بهامش (ز)، (ل):

قد اشْتَهَرَ فيما بينهم: «أنَّ كلَّ "مَصْدَرٍ": يَدُلُّ على "فِعْلِه"، ولذلك يَنُوبُ عنه كثيرًا».

وقال **السَّيِّدُ قُدِّسَ سِرُّه** في تَوْجِيهِ هذا الكلامِ: «إنَّ "الْمَصْدَرَ" إنَّما يَدُلُّ على "الْحَدَثِ الْمُتَعَلِّقِ بمَحَلِّه -أي: الْمَنْسُوبِ إليه-"، ولَمَّا كان "الْفِعْلُ" أَصْلًا في "الدَّلَالَةِ على النِّسْبَةِ": لم يُفَارِقْه "الْمَصْدَرُ" أَصْلًا، وإنْ لم يَكُنْ مَذْكُورًا: فهو مُقَدَّرٌ لا مَحَالَةَ، فمعنَى "دَلَالَةِ الْمَصْدَرِ عليه": "اسْتِلْزَامُه إيَّاه لِلدَّلَالَةِ على النِّسْبَةِ"». **انتهى**.

ولا يَخْفَى عليك «[ما] في هذا التَّوْجِيهِ» من «النَّظَرِ»: أ- أمَّا أَوَّلًا: فلأنَّه خِلَافُ «ما اخْتَارَه **أَكْثَرُ الْمُحَقِّقِينَ**» من «أنَّ معنَى "الْمَصْدَرِ": هو "التَّأْثِيرُ" و"الْإِيقَاعُ"، لا: "الْحَدَثُ" و"الْأَثَرُ"»، ب- وأمَّا ثَانِيًا: فلأنَّ «الْمَصْدَرَ» لو كان دَالًّا على «النِّسْبَةِ»: لَزِمَ أنْ تَجْتَمِعَ في «معنَى "الْفِعْلِ" وسائرِ "الْمُشْتَقَّاتِ"» «نِسْبَتَانِ»: ١- إحداهما: من جِهَةِ «الصُّورَةِ»، ٢- والْأُخْرَى: من جِهَةِ «الْمَادَّةِ» -أي: «الْمَصْدَرِ»-.

فَالْأَوْلَى -بل: الْأَصْوَبُ-: أنْ يُوَجَّهَ الكلامُ المَشهورُ بِـ«أنَّ "الْمَصْدَرَ" لَمَّا كان معناه هو "التَّأْثِيرَ" الغيرَ الفاسدِ، وهو بعَيْنِه هي "النِّسْبَةُ" الْمُعْتَبَرَةُ في مفهومِ "الْفِعْلِ"، بل: هي "الْجُزْءُ" الْمُعْتَدُّ به، لِكَوْنِها مقصودةً بالإفادةِ -على ما حَقَّقَه **قُدِّسَ سِرُّه نَفْسُه** في "**حَاشِيَةِ الْمُطَوَّلِ**"-، فيكونُ دَلَالَةُ "الْمَصْدَرِ" عليها دَلَالَةً على "فِعْلِه" بلا شُبْهَةٍ». فَلْيُتَأَمَّلْ. **(منه)**

انظر: السيد الشريف الجرجاني، **حاشية المطول** (بهامش: التفتازاني، **المطول**)، ص؟؟؟.

(ب) وتارةً: على: (١) «زَمَانِ "حُدُوثِ الْحَدَثِ"»، (٢) أو «زَمَانِ "إِحْدَاثِه"»، أي: «"الزَّمَانِ" الذي قُدِرَتْ به "الْحَرَكَةُ"[١] التي بها حَدَثَ "الْحَدَثُ"».[٢]

٦- وصُورَةُ «**اسْمِ الْآلَةِ**»: لِلدَّلَالَةِ على «"أَمْرٍ" يُعَالَجُ به غالبًا: (أ) في وُصُولِ "الْحَدَثِ" إلى "مَحَلِّه الذي يَقُومُ به"، (ب) أو في وُصُولِ "أَثَرِ الْإِحْدَاثِ" إلى "مَحَلِّه"».

٧- وصُورَةُ «**الصِّفَةِ الْمُشَبَّهَةِ**»: لِلدَّلَالَةِ على «"ذَاتٍ مَّا" نُسِبَ إليها "الْحَدَثُ" بِـ"الْقِيَامِ بها ثَابِتًا مُسْتَمِرًّا"».

٨- وصُورَةُ «**صِيغَةِ الْمُبَالَغَةِ**»: لِلدَّلَالَةِ على «"ذَاتٍ مَّا" نُسِبَ إليها: (أ) "الْحَدَثُ" بِـ"الصُّدُورِ منه كثيرًا وشديدًا"[٣]، (ب) أو "الْإِحْدَاثُ" بِـ"الْقِيَامِ به كذلك"».

هذه هي الصُّوَرُ[٤] المَشهورةُ الْمُعْتَبَرَةُ في «الْمُشْتَقَّاتِ» التي يُعَبَّرُ عنها بِـ«الصِّيَغِ» - و«الْأَمْثِلَةِ الْمُخْتَلِفَةِ» أيضًا-، وقِسْ ما لم يُذْكَرْ منها على ما ذُكِرَ.

[«فوائدُ» اسْتَنْبَطَها الْمُؤَلِّفُ من تحقيقاتِ الْمُحَقِّقِينَ]

والْآنَ أُرِيدُ أنْ أَذْكُرَ «"فَوَائِدَ" اسْتَنْبَطْتُها[٥] من تَحْقِيقَاتِ **الْمُحَقِّقِينَ**»، وإنْ كان بعضُها [ل١٥٣أ] قَرِيبًا من «**تَدْقِيقٍ فَلْسَفِيٍّ**» مَهْجُورٍ في «**الْعَرَبِيَّةِ**»، لٰكِنَّها مقبولةٌ عندَ صاحبِ النَّظَرِ الثَّاقِبِ، والْفَهْمِ الصَّائِبِ، ومن اللهِ الْهِدَايَةُ والتَّوْفِيقُ.

أ- قال **الْمُحَقِّقُ الرَّازِيُّ**[٦] في «**حَاشِيَةِ الْكَشَّافِ**»:

---

(١) (ز): «أي: الزمانِ الذي قدرت بها "الحركةُ"» بدل «أي: الزمانِ الذي قدرت به "الحركةُ"».

(٢) بهامش (ز)، (ل):

الفرق بين «الزَّمَانِ» الْمُعْتَبَرِ في مفهومِ [«الفعل» وبين «الزَّمَانِ» الْمُعْتَبَرِ في مفهومِ] «اسْمِ الزَّمَانِ»: أ- أنَّ «الْأَوَّلَ»: ليس مقصودًا بذَاتِه، بل: بتَبَعِيَّةِ «النِّسْبَةِ»، لأنَّه قَيْدٌ لها، بخلافِ «الثَّانِي»، لأنَّه مقصودٌ بالذَّاتِ، و«النِّسْبَةُ» قَيْدٌ له. ب- وأيضًا: أنَّ «الْأَوَّلَ»: قِسْمٌ من الزَّمَانِ، و«الثَّانِيَ»: مُطْلَقُ الزَّمَانِ. (منه)

(٣) (ل): «كثرًا أو شديدًا» بدل «كثيرًا وشديدًا».

(٤) (ز)، (ل): «هذه هي الصورة» بدل «هذه هي الصُّوَرُ».

(٥) (ل): «استنبطها» بدل «اسْتَنْبَطْتُها».

(٦) **المحقق الرازي**: أبو عبد الله قطب الدين محمد بن محمد الرازي التحتاني (٦٩٢-٧٦٦هـ/١٢٩٣-١٣٦٥م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٣٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٦٤٢؛ Hüseyin Sarıoğlu, “Râzî, Kutbüddin”, **DİA**, XXXIV, 485-487.

أ- «الْاِشْتِقَاقُ» لا بُدَّ فيه من «التَّشَارُكِ في المعنى»، فالْمُعْتَبَرُ معه:

١- إمَّا تَنَاسُبُ الْحُرُوفِ[١]، وهو: «**الْاِشْتِقَاقُ الْأَكْبَرُ**»،

٢- أو تَشَارُكُ الْحُرُوفِ[٢] -مع قَطْعِ النَّظَرِ عن تَرْتِيبِها-، وهو: «**الْاِشْتِقَاقُ الْكَبِيرُ**»،

٣- أو تَشَارُكُ الْحُرُوفِ[٣] مع تَرْتِيبِها، وهو: «**الْاِشْتِقَاقُ** [ز١٤٤أ] **الصَّغِيرُ**».[٤]

ثم قال:

«الْمُشْتَقُّ» بأَيِّ معنًى كان -يعني: بأَيِّ نَوْعٍ كان من «أَنْوَاعِ الْاِشْتِقَاقِ»- لا بُدَّ أنْ يكونَ مُشْتَمِلًا على معنَى «الْمُشْتَقّ منه» وزيادةٍ، لأنَّ «الْمُشْتَقَّ منه» ليس إلَّا «الْحُرُوفَ الْأُصُولَ»[٥]، و«الْمُشْتَقُّ» مُشْتَمِلٌ عليها، فيَشْتَمِلُ [معناه] على «مَعْنَاها الْمُشْتَرَكِ» لا مَحَالَةَ.[٦]

ثم قال:

ب- وقد يُطْلَقُ «الْاِشْتِقَاقُ» على «اقْتِطَاعِ "فَرْعٍ" من "أَصْلٍ" يَدُورُ في تَصَارِيفِه»، فَ: ١- «الْفَرْعُ»: هو «الْمُشْتَقُّ»، ٢- و«الْأَصْلُ»: هو «الْمُشْتَقُّ منه».

ج- وقد يُطْلَقُ على «"التَّنَاسُبِ" أو "التَّشَارُكِ"[٧]، مع "التَّرْتِيبِ" أو بدُونِه»، فهو: «نِسْبَةٌ بين "الْمُشْتَقَّاتِ" مُتَسَاوِيَةُ الْقِيَاسِ إلى الطَّرَفَيْنِ».[٨]

---

[١] (ز): «إمَّا يُنَاسِبُ الحروفَ» بدل «إمَّا تَنَاسُبُ الحروفِ».

[٢] (ز): «أو يُشَارِكُ الحروفَ» بدل «أو تَشَارُكُ الحروفِ».

[٣] (ز): «أو يُشَارِكُ الحروفَ» بدل «أو تَشَارُكُ الحروفِ».

[٤] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، (نشره وعلق عليه: السيد محمد بدر الدين أبو فراس النعساني الحلبي)، مصر: مطبعة التقدم، ١٣٢٢هـ، ص٢٤٥؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف (حاشية الكشاف)**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٨أ.

[٥] (ل): «إلا لحروفِ الأصولِ» بدل «إلَّا "الحروف الأصولَ"».

[٦] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٥؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٨ب.

[٧] (ل): «اد التشارك» -بدون النقط- بدل «أو "التشاركِ"».

[٨] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٥؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٩أ.

ومِمَّا يُؤَيِّدُ ذلك: أنَّه قال صَاحِبُ «الْكَشَّافِ»[١]:

«الْأَحْقَافُ»: جمعُ «حِقْفٍ»، وهو: رَمْلٌ مُسْتَطِيلٌ مُرْتَفِعٌ، من «اِحْقَوْقَفَ الشَّيْءُ».[٢]

فقال **السَّعْدُ**:

لا يُرِيدُ «أنَّ "الْحِقْفَ": مُشْتَقٌّ من "اِحْقَوْقَفَ"»، بل: الأمرُ بالْعَكْسِ، وإنَّما المرادُ: «أنَّ بينهما "اشْتِقَاقًا"» -يعني: «تَشَارُكًا في الْحُرُوفِ الْأُصُولِ»-.[٣]

وقال **الْمُحَقِّقُ صَاحِبُ «الْكَشْفِ»**[٤] -حيثُ قال **صَاحِبُ «الْكَشَّافِ»**: «"الرَّعْدُ": من "الْاِرْتِعَادِ"»[٥]-:

---

[١] **صاحب «الكشاف»**: الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي الزمخشري (٤٦٧-٥٣٨هـ/١٠٧٥-١١٤٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص١٧٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٢٢-٨٢٣؛ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA**, XLIV, 235-238.

[٢] انظر: الزمخشري، **الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل**، (رتبه وضبطه وصححه: مصطفى حسين أحمد)، ط٣، القاهرة: دار الريان، ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م، ج٤، ص٣٠٦، حيث قال -عند تفسير قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (٢١)﴾ [سورة الأحقاف: ٢١/٤٦]-:

«الْأَحْقَافُ»: جمعُ «حِقْفٍ»، وهو: رَمْلٌ مُسْتَطِيلٌ مُرْتَفِعٌ فيه انْحِنَاءٌ، من «اِحْقَوْقَفَ الشَّيْءُ» إذا اعْوَجَّ، وكانتْ عَادٌ أصحابَ عَمَدٍ، يَسْكُنُونَ بين رِمَالٍ، مُشْرِفِينَ على الْبَحْرِ، بأَرْضٍ يُقَالُ لها: «الشِّحْرُ»، من بلادِ الْيَمَنِ، وقيل: «بين عُمَّانَ ومَهَرَةَ».

[٣] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٥؛ التفتازاني، **حاشية على الكشاف**، مكتبة راغب پاشا، الرقم: ١٧٠، ق٣٣٩أ.

[٤] في «**الدر النضيد من مجموعة الحفيد**» لحفيد التفتازاني: «وقال المحققان في شرحي "الكشاف"» بدل «وقال الْمُحَقِّقُ صَاحِبُ "الْكَشْفِ"». يبدو أن ما في **رسالتنا** محرف، الصواب ما في «الدر النضيد» الذي هو من مصادر **المؤلف**، لأن العبارة المنقولة لا توجد في «**كشف الكشاف**»، بل: في شرحي (/ حاشيتي) **التفتازاني والسيد الشريف الجرجاني** على «**الكشاف**»، كما سيجيء نقل عبارتهما في الحاشية.

[٥] انظر: الزمخشري، **الكشاف**، ج١، ص٣٠٦، حيث قال -عند تفسير قوله تعالى: ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ واللهُ مُحِيطٌ بِالْكافِرِينَ (١٩)﴾ [سورة البقرة: ١٩/٢]-:

و«الرَّعْدُ: الصَّوْتُ الذي يُسْمَعُ من السَّحَابِ، كَأَنَّ أَجْرَامَ السَّحَابِ تَضْطَرِبُ وتَنْتَفِضُ إذا حَدَتْها الرِّيحُ فتُصَوِّتُ عندَ ذلك. من «الْاِرْتِعَادِ».

بمعنَى «إِلْحَاقِ "الْأَخْفَى" بِـ"الْأَعْرَفِ"».[1]

ب- ذَكَرَ سَيِّدُ الْمُحَقِّقِينَ[2] قُدِّسَ سِرُّه في «حَاشِيَةِ الْكَشَّافِ»:

إذا كان أَحدُ اللَّفْظَيْنِ الْمُتَوَافِقَيْنِ في التركيبِ أَشْهَرَ: كان أَوْلَى بِـ«أَنْ يُجْعَلَ "مُشْتَقًّا منه"».[3]

لٰكِنَّه قال في «**حَاشِيَةِ شَرْحِ الْمُخْتَصَرِ**»:

إنَّه يَجِبُ «أَنْ يكونَ "الْمُشْتَقُّ منه" أَسْبَقَ[4]».[5] **انتهى.**

لا يَخْفَى عليك: أنَّ مرادَه من «الْأَسْبَقِيَّةِ» خَفِيٌّ غيرُ ظاهرٍ[6]:

١- يَجُوزُ أَنْ يُرِيدَ بها: «أَنْ يكونَ "الْمُشْتَقُّ منه": أَبْسَطَ -أي: أَقَلَّ حُرُوفًا- من "الْمُشْتَقِّ"»، فإنَّه يَدُلُّ على «الْجُزْئِيَّةِ»، و«الْجُزْءُ» أَسْبَقُ.

---

[1] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٤؛ التفتازاني، **حاشية على الكشاف**، مكتبة راغب پاشا، الرقم: ١٧٠، ق٤٨أ، حيث قال:

قولُه: (**من «الْارْتِعَادِ»**) يعني: «أَنَّ "الرَّعْدَ" من "الْارْتِعَادِ"، كما أَنَّ "الْبَرْقَ" من "الْبَرِيقِ"». ولو قال: «من "الرِّعْدَةِ"»: لَكَانَ أَنْسَبَ، إلَّا أنَّه لا يُبَالِي بِـ«جَعْلِ "الْمُجَرَّدِ" من "الْمَزِيدِ"» -كَـ«"الْوَجْهِ" من "الْمُوَاجَهَةِ"»-، قَصْدًا إلى «إِلْحَاقِ "الْأَخْفَى" بِـ"الْأَعْرَفِ" في المعنَى الذي يَتَنَاسَبُ اللَّفْظَانِ فيه».

وانظر: السيد الشريف الجرجاني، **حاشية الكشاف** (بهامش: الزمخشري، **الكشاف**)، مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، ١٣٨٥هـ/١٩٦٦م، ج١، ص٢١٥، حيث قال:

وقولُه: (**من «الْارْتِعَادِ»**) أي: «"الرَّعْدُ": مُشْتَقٌّ من "الْارْتِعَادِ"»، فإنَّ الْمُصَنِّفَ قد يَرُدُّ «الْمُجَرَّدَ» إلى «الْمَزِيدِ» إذا كان «الْمَزِيدُ» أَعْرَفَ بالمعنَى الذي اعْتُبِرَ في الاشتقاقِ، كَـ«"الْقَدِيرِ": من "التَّقْدِيرِ"» [الزمخشري، الكشاف، ج١، ص٨٨] و«"الْوَجْهِ": من "الْمُوَاجَهَةِ"». وقيل: «كلمةُ "مِنْ" هذه: اتِّصَالِيَّةٌ»، أي: «هما من جِنْسٍ واحدٍ يَجْمَعُهما الاشتقاقُ من "الرِّعْدَةِ"»، وكذا الحالُ في قولِه: «مِنْ "بَرَقَ الشيءُ بَرِيقًا"».

[2] **سيد المحقّقين**: أبو الحسن علي بن محمد بن علي السيد الشريف الجرجاني (٧٤٠-٨١٦هـ/١٣٤٠-١٤١٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥١٥-٥١٦؛ Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerif", **DİA**, VIII, 134-136.

[3] انظر: السيد الشريف الجرجاني، **حاشية الكشاف**، ج١، ص٣٧، حيث قال:

... واعْتُرِضَ عليه أَوَّلًا بِـ«أنَّه "تَحَكُّمٌ"، لجوازِ العكسِ». وأُجِيبَ بِـ«أَنَّ اللَّفْظَيْنِ إذا تَوَافَقَا في التركيبِ، وكان أحدُهما أَشْهَرَ في المعنَى المُشترَك بينهما: كان أَوْلَى بأَنْ يكونَ "مُشْتَقًّا منه"، ...».

[4] (ز): «اشتق» بدل «أَسْبَقَ».

[5] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٥؛ السيد الشريف الجرجاني، **حاشية على شرح مختصر المنتهى** (بهامش: عضد الدين الإيجي، **شرح مختصر المنتهى [مع الحواشي]**)، ج؟؟؟، ص؟؟؟.

[6] (ز): «غير ظ» بدل «غيرُ ظاهرٍ».

هذا بالنَّظَرِ إلى «اللَّفْظِ».

٢- ويَجُوزُ أنْ يُرِيدَ بها: «أنْ يكونَ معنَى "الْمُشْتَقِّ منه": جُزْءًا من معنَى "الْمُشْتَقِّ"، فيكونَ أَسْبَقَ».

ويُؤَيِّدُ «الثَّانِيَ» ما نَقَلْنَاه عن **الرَّازِيِّ** من قولِه:

لا بُدَّ وأنْ يكونَ «الْمُشْتَقُّ» مُشْتَمِلًا على معنَى «الْمُشْتَقِّ منه» وزيادةٍ.[١] [ل١٥٣ب]

وهذا -كما تَرَى- هو «جُزْئِيَّةُ مَعْنَى "الْمُشْتَقِّ منه" من معنَى "الْمُشْتَقِّ"».

ويُؤَيِّدُ «الْأَوَّلَ» أَنْسَبِيَّتُه لكلامِه **قُدِّسَ سِرُّه** في «**حَاشِيَةِ الْكَشَّافِ**»، حيثُ قال:

إذا كان أحدُ اللَّفْظَيْنِ الْمُتَوَافِقَيْنِ في التَّرْكِيبِ ... **إلخ**.[٢]

فَلْيُتَأَمَّلْ.

ج- والْمُسْتَفَادُ من كلامِ **الْمُحَقِّقِ الرَّازِيِّ**:

أنَّ «**الْاِشْتِقَاقَ**» له ثلاثةُ مَعَانٍ:

١- **الْأَوَّلُ**: هو «الْمَعْنَى الْمُصْطَلَحُ» الْمُعْتَبَرُ عندَ **عُلَمَاءِ** «**الْاِشْتِقَاقِ**» و«**التَّصْرِيفِ**».

وله ثلاثةُ أَنْوَاعٍ[٣].

ويُشْتَرَطُ فيه «أنْ يكونَ معنَى "الْمُشْتَقِّ منه": جُزْءًا من معنَى "الْمُشْتَقِّ"».

ولا يَخْفَى عليك: أنَّ الدَّلِيلَ الذي أَقَامَه على هذا الْاِشْتِرَاطِ بقولِه[٤]: «لِأَنَّ "الْمُشْتَقَّ منه" ...» إلخ[٥] لا يَخْلُو عن نَظَرٍ، فَلْيُتَدَبَّرْ.

---

(١) انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٣؛ حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٥؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٨ب.

(٢) انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٥؛ حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٥؛ السيد الشريف الجرجاني، **حاشية الكشاف**، ج١، ص٣٧.

(٣) (ز): «وله ثلاثةُ مَعَانٍ» بدل «وله ثلاثةُ أنواعٍ».

(٤) (ز): «لقوله» بدل «بقوله».

(٥) (ل): «اه» بدل «إلخ».

٢- **والْمَعْنَى الثَّانِي** -وهو قولُه: «اقْتِطَاعُ "فَرْعٍ" عن "أَصْلٍ" يَدُورُ في تَصارِيفِه»[١]-: أَعَمُّ من الْأَوَّلِ، [ز١٤٤ب] إذْ لم يُذْكَرْ فيه[٢]: «التَّشَارُكُ في المعنَى»، ولا «كَوْنُ ذلك "التَّشَارُكِ" على وَجْهٍ مخصوصٍ»، كما اعْتُبِرَ في الْأَوَّلِ.

والمرادُ: (أ) بـ«تَصارِيفِ "الْفَرْعِ"»: هي الصِّيَغُ الْمُشَارِكَةُ له في الْحُرُوفِ الْأُصُولِ، (ب) ومن «دَوَرَانِ "الْأَصْلِ" فيها[٣]»: وُجُودُه في كُلِّ واحدٍ منها مُطَّرِدًا.

٣- **والْمَعْنَى الثَّالِثُ**: هو «مُطْلَقُ "التَّنَاسُبِ" -أو "التَّشَارُكِ"- في الْحُرُوفِ الْأَصْلِيَّةِ، بِدُونِ رعايةِ "التَّرْتِيبِ" أو مَعَه»[٤].

وهذا الْمَعْنَى: أَعَمُّ من كُلِّ واحدٍ من الْأَوَّلَيْنِ، كما أَشَارَ إليه بقولِه: «فهو نِسْبَةٌ بينَ "الْمُشْتَقَّاتِ" مُتَسَاوِيَةُ الْقِيَاسِ إلى الطَّرَفَيْنِ»[٥]، وأكثرُ ما يُسْتَعْمَلُ في كلامِ **الْمُصَنِّفِينَ** بهذا الْمَعْنَى.

ويُؤَيِّدُ ذلك ما نُقِلَ عن **السَّعْدِ** في تَوْجِيهِ كلامِ **صاحبِ «الْكَشَّافِ»**.[٦]

٤- وأَمَّا ما نُقِلَ عن **صَاحِبِ «الْكَشْفِ»**[٧]: فهو مَعْنًى آخَرُ لِـ«الْاِشْتِقَاقِ»، لأنَّ «إِلْحَاقَ "الْأَخْفَى" بِـ"الْأَعْرَفِ"»: يَقْتَضِي «التَّشَارُكَ في الْمَعْنَى»، بل: «الْاِتِّحَادَ فيه»، أي: «التَّرَادُفَ»، لا: «التَّشَارُكَ في الْحُرُوفِ الْأَصْلِيَّةِ»، كما يَظْهَرُ عندَ التَّأَمُّلِ.

انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٣؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٨ب.

[١] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٤؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٩أ.

[٢] (ز)، (ل): «أو لم يذكر فيه» بدل «إذْ لم يذكر فيه».

[٣] (ل): «فها فيها» بدل «فيها».

[٤] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٤؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٩أ.

[٥] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٤؛ قطب الدين الرازي، **شرح مشكلات الكشاف**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٦٢١، ق٩أ.

[٦] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٤؛ التفتازاني، **حاشية على الكشاف**، مكتبة راغب پاشا، الرقم: ١٧٠، ق٣٣٩أ.

[٧] والصواب: «ما نقل عن المحققين -أي: التفتازاني والسيد الشريف الجرجاني- في شرحي "الكشاف"»، كما سبق نقلا عن «**الدر النضيد من مجموعة الحفيد**» لحفيد التفتازاني. انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٥؛ التفتازاني، **حاشية على الكشاف**، مكتبة راغب پاشا، الرقم: ١٧٠، ق٤٨أ؛ السيد الشريف الجرجاني، **حاشية الكشاف**، ج١، ص٢١٥.

وما ذَكَرَه **السَّيِّدُ قُدِّسَ سِرُّه** في «**حَاشِيَةِ الْكَشَّافِ**»[1]: قريبٌ مِمَّا ذَكَرَه **صَاحِبُ** «**الْكَشْفِ**».

[«**الْاشْتِقَاقُ**» **عندَ عُلَمَاءِ** «**الْعَرَبِيَّةِ**»]

لا يَخْفَى عليك: أنَّ المشهورَ فيما بينَ **عُلَمَاءِ** «**الْعَرَبِيَّةِ**»:

أنَّهم:

أ- يُفَسِّرُونَ «**الْاِشْتِقَاق**» بِـ«أنْ تَجِدَ "الْمُنَاسَبَةَ بين اللَّفْظَيْنِ"[2] في "اللَّفْظِ" و"الْمَعْنَى"».

ب- ثم يُقَسِّمُونَه إلى: ١- «**الصَّغِيرِ**»، ٢- و«**الْكَبِيرِ**»، ٣- و«**الْأَكْبَرِ**»[3].

ج- ويَذْكُرُونَ في وَجْهِ «التَّقْسِيمِ» و«الْحَصْرِ الْاِسْتِقْرَائِيِّ»:

١- أنَّ «**التَّنَاسُبَ اللَّفْظِيَّ**»:

(أ) إمَّا أنْ يكونَ بِـ«اشْتِرَاكِهِما في "الْحُرُوفِ الْأُصُولِ" و"تَرْتِيبِها"»،

كما في «ضَرَبَ» من «الضَّرْبِ»،

فَـ«الْاِشْتِقَاقُ»: «**صَغِيرٌ**».

(ب) وإمَّا بِـ«اشْتِرَاكِهِما [ل١٥٤أ] فيها بدُونِ "التَّرْتِيبِ"»،

كما في «جَبَذَ» من «الْجَذْبِ»[4]،

فَـ«**كَبِيرٌ**».

(ج) وإمَّا بِـ«التَّشَابُهِ» دُونَ «الْاِشْتِرَاكِ»،

كما في «نَعَقَ» من «النَّهْقِ»،

فَـ«**أَكْبَرُ**».

---

[1] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٥؛ السيد الشريف الجرجاني، **حاشية الكشاف**، ج١، ص٣٧.

[2] (ل): «بين اللفظ» بدل «بين اللفظين».

[3] (ل): «و"الأكثر"» بدل «و"الأكبر"».

[4] (ل): «من "الحدث"» بدل «من "الجذب"».

٢- وأما «**التَّنَاسُبُ الْمَعْنَوِيُّ**»:

فَ:

(أ) **ذَهَبَتْ جَمَاعَةٌ** إلى «أنَّه يَجِبُ أنْ يكونَ معنَى "الْمُشْتَقِّ منه": جُزْءًا من معنَى "الْمُشْتَقِّ"»، يعني «أنْ يكونَ معنَى "الْمُشْتَقِّ": مُشْتَمِلًا على معنَى "الْمُشْتَقِّ منه" مع زِيَادَةٍ عليه»،

كما أنَّ معنَى «ضَرَبَ» -فِعْلًا مَاضِيًا-: يَشْتَمِلُ على: (١) «الْحَدَثِ» -الذي هو معنَى «الضَّرْبِ»-، وعلى: (٢) «النِّسْبَةِ»، (٣) و«الزَّمَانِ».

وكذا: مَعَانِي «سَائِرِ الْمُشْتَقَّاتِ».

(ب) وذَهَبَتْ **جَمَاعَةٌ** إلى «أنَّ "التَّنَاسُبَ الْمَعْنَوِيَّ": يَكْفِي فيه "مُلَابَسَةٌ مَّا بينَ الْمَعْنَيَيْنِ" سواءٌ كانتْ: (١) بِـ"الْجُزْئِيَّةِ"، (٢) أو بِـ"الْعَيْنِيَّةِ"، (٣) أو بِـ"كَوْنِ أَحَدِهما[١] لَازِمًا لِلْآخَرِ[٢]"، (٤) أو "عَارِضًا[٣] له غَالِبًا"».

(ج) ثم حَاكَمَ **بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ** بينَ **الْفَرِيقَيْنِ**، فقال:

ليس شيءٌ من هذيْنِ الْقَوْلَيْنِ على الْإِطْلَاقِ صَحِيحًا، لأنَّ «الْاِشْتِقَاقَ»:

أ- قد يُرَادُ به: «تَحَوُّلُ "الْأَصْلِ الْوَاحِدِ" في "صُوَرٍ شَتَّى" لِحُصُولِ "مَعَانٍ مَقْصُودَةٍ"[٤]».

ولِـ«**الْأَصْلِ**»[٥] عندَ **عُلَمَاءِ** «**الْاِشْتِقَاقِ**» مَعْنَيَانِ:

١- أحدُهما: هو «"الْحَرْفُ"[٦] الذي بمَنْزِلَةِ "جُزْءِ الْمَادَّةِ"»،

٢- وثَانِيهما: هو «"الْمَعْنَى" [ز١٤٥أ] الدَّائِرُ الْمُتَحَوِّلُ في جَمِيعِ تَصَارِيفِ "الْأَصْلِ" و"فُرُوعِه"».

فلا شَكَّ «أنَّ ذلك "الْمَعْنَى" -الْمُسَمَّى بِـ"الْأَصْلِ"- يكونُ جُزْءًا من كُلِّ واحدٍ من "مَعَانِي التَّصَارِيفِ"»،

---

(١) (ز): «أو يكون أحدهما» بدل «أو بكونِ أحدِهما».

(٢) (ل): «لِآخَرَ» بدل «لِلْآخَرِ».

(٣) (ز): «عاضا» بدل «عَارِضًا».

(٤) (ز): «لحصولِ معانٍ مق» بدل «لحصولِ معانٍ مقصودةٍ».

(٥) (ز): «للأصل» بدل «وللأصلِ».

(٦) (ل): «هو الحروفُ» بدل «هو الحرفُ».

فيكونُ «الْقَوْلُ الْأَوَّلُ» حينئذٍ[١] حَقًّا لا مِرْيَةَ فيه.

ب- وأيضًا: قد يُرَادُ به -يعني: بِـ«الْإِشْتِقَاقِ»-: «إِلْحَاقُ "أَخْفَى الْمُتَنَاسِبَيْنِ" بِـ"أَشْهَرِهما" بأنْ يُعْتَبَرَ[٢] الْأَوَّلُ "فَرْعًا"، والثَّانِي "أَصْلًا"» -على ما قَالَه[٣] **السَّيِّدُ قُدِّسَ سِرُّه في بيانِ** هذا[٤] «الْإِشْتِقَاقِ الثاني»-.

ولك: «أنْ تَعْتَبِرَ[٥] "أَخْفَى الْمُتَنَاسِبَيْنِ" فَرْعًا لِـ"أَشْهَرِهما"»، فيكونُ «التَّنَاسُبُ الْمَعْنَوِيُّ» فيما بينهما أَعَمَّ منْ أنْ يكونَ: (١) بِـ«الْجُزْئِيَّةِ»، (٢) أو بِـ«الْعَيْنِيَّةِ»، (٣) أو بِـ«لُزُومِ أَحَدِهما لِلْآخَرِ»، (٤) أو بِـ«الْعُرُوضِ غَالِبًا»،

فحينئذٍ[٦] يكونُ «الْقَوْلُ الثَّانِي» حَقًّا لا يُعْدَلُ عنه.

وأَمَّا «مَنْ خَصَّ "التَّنَاسُبَ بِالْجُزْئِيَّةِ"[٧] بِـ"الْإِشْتِقَاقِ الصَّغِيرِ"»: فغَفَلَ عن «كَوْنِ "الْإِشْتِقَاقِ الصَّغِيرِ والْكَبِيرِ والْأَكْبَرِ" مَبْنِيًّا على "التَّنَاسُبِ اللَّفْظِيِّ" دُونَ "الْمَعْنَوِيِّ"»، ولا مَدْخَلَ لِـ«الْمَعْنَى» في «انْقِسَامِ "الْإِشْتِقَاقِ" إلى هذه "الْأَقْسَامِ الثَّلَاثَةِ" المَذكورةِ» أصلًا، لأنَّ «التَّمَيُّزَ بينَ هذه الْأَقْسَامِ» إنَّما هو من جِهَةِ «التَّنَاسُبِ اللَّفْظِيِّ» ليس غيرُ، على ما سَبَقَ في بيانِ «وَجْهِ الْإنْقِسَامِ»[٨]، فَلْيُتَأَمَّلْ.[٩]

---

[١] (ز)، (ل): «ح» بدل «حينئذٍ».

[٢] (ل): «بأن يعبر» بدل «بأنْ يُعْتَبَرَ».

[٣] (ل): «على ما قال له» بدل «على ما قَالَه».

[٤] (ل): «هذ» بدل «هذا».

[٥] (ز): «أن يعتبر» بدل «أنْ تَعْتَبِرَ».

[٦] (ز)، (ل): «فح» بدل «فحينئذٍ».

[٧] (ز): «بالتناسب بالجزئية» بدل «التَّنَاسُبَ بالْجُزْئِيَّةِ».

[٨] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٩-١٤٠.

[٩] بهامش (ز)، (ل):

اعلم: أن في «الاشتقاق» ثلاثةَ اعتباراتٍ:

أحدُها: اعتبارُ جِهَةِ «الْعِلْمِ»، فيُعَرَّفُ بهذا الاعتبارِ بقولِهم: «أنْ تَجِدَ بين اللَّفْظَيْنِ "تَنَاسُبًا في اللَّفْظِ والْمَعْنَى"، وتَرُدَّ أحدَهما إلى الْآخَرِ».

وثانيها: اعتبارُ جِهَةِ «الْعَمَلِ»، فيُفَسَّرُ بهذا الاعتبارِ بقولِهم: «أنْ تَأْخُذَ من اللَّفْظِ ما يُنَاسِبُه».

وثالثُها: اعتبارُ جِهَةِ «اللَّفْظِ»، فيُعَرَّفُ بهذا الاعتبارِ بقولِهم: «كَوْنُ أحدِ اللَّفْظَيْنِ مُشَارِكًا لِلْآخَرِ في الْمَعْنَى والتَّرْكِيبِ».

وعلى «الْقَوْلِ الْأَصَحِّ» يَجِبُ «تَنَاسُبُ الْمَعْنَيَيْنِ في الجملةِ، وزِيَادَةُ معنَى أحدِهما على معنَى الْآخَرِ»، ويُعْتَبَرُ في «اللَّفْظِ» «أنْ يَتَغَايَرَ "الْمُشْتَقُّ" و"الْمُشْتَقُّ منه"».

والْحَقُّ الْحَقِيقُ لِلْقَبُولِ[١]، عندَ أصحابِ الذِّهْنِ السَّلِيمِ، والْوِجْدَانِ [ل١٥٤ب] الْمُسْتَقِيمِ: أَنَّ اعْتِبَارَ «الْاِشْتِقَاقِ» و«تَغَيُّرِ "الْأَصْلِ الْمُشْتَقِّ منه"» لو بُنِيَ على «أَنْ يكونَ اللَّفْظُ "أَقَلَّ حُرُوفًا" و"أَبْسَطَ مَعْنًى" من جميعِ التَّصَارِيفِ التي وُجِدَتْ من مَادَّتِه، مثل "مَصْدَرِ الثُّلَاثِيِّ" بالنِّسْبَةِ إلى "غَيْرِه من مَادَّتِه"»: لَكَانَ أَظْهَرَ وأَقْرَبَ.

وأمَّا «النُّقُولُ التي سَبَقَ ذِكْرُها»[٢]: فأَكْثَرُها بَيَانٌ لِـ«ما وَقَعَ في كلامِ **الْمُصَنِّفِينَ**» مِمَّا يُشْعِرُ بِـ«الْاِشْتِقَاقِ»، مثلُ كلمةِ «مِنْ» الواقعةِ بينَ اللَّفْظَيْنِ، فإنَّها يُشْعِرُ بِـ«أَنَّ "مَدْخُولَها": "أَصْلٌ مُشْتَقٌّ منه" لِـ"مَا قَبْلَها"». وهذه «الْأَصَالَةُ»: (١) مُطَابِقَةٌ لِـ"الْوَاقِعِ" ولِـ"أَصْلِ الْاِشْتِقَاقِ الْمُصْطَلَحِ" في بعضِ الْمَوَاضِعِ، (٢) وغيرُ مُطَابِقَةٍ له في أَكْثَرِها، فوَجَّهُوا ذلك بِـ«أَنْ يَجْعَلُوا "الْاِشْتِقَاقَ" مُشْتَرَكًا بينَ "الْمَعْنَى الْمُصْطَلَحِ الْخَاصِّ" الْمُعْتَبَرِ[٣] عندَ **عُلَمَاءِ "التَّصْرِيفِ" و"الْاِشْتِقَاقِ"** وبَيْنَ "الْعَامِّ" الْمُتَدَاوَلِ فيما بينَ **الْمُصَنِّفِينَ**، وهو: مُطلقُ "التَّشَارُكِ[٤] في الْحُرُوفِ الْأُصُولِ" -باعتبارِ التَّرْتِيبِ، أو بِدُونِه-».

وأمَّا «إِلْحَاقُ "الْأَخْفَى" بِـ"الْأَشْهَرِ الْأَعْرَفِ"» -كما سبق-: فكُلُّ شيءٍ إذا اخْتَلَفَتْ فيه «النُّقُولُ»: فالرُّجُوعُ: إلى «الْأُصُولِ»، مع الْاِسْتِمْدَادِ من «الْعُقُولِ»، فإذا أَصَّلْتَ الْحَقَّ: إلى «الرَّدِّ» و«الْقَبُولِ».

[كَيْفِيَّةُ حُدُوثِ «الْأَعْرَاضِ» حقيقةً]

اعلم: أنَّ «حُدُوثَ "**الْأَعْرَاضِ**" الْمَوْجُودَةِ في الخارجِ -"**جِسْمَانِيَّةً**" كانتْ أو "**نَفْسَانِيَّةً**"-» وإنْ كان ظاهرًا[٥] [ز٥١٤٠ب] غَنِيًّا عن الْبَيَانِ، إلَّا أنَّ «**كَيْفِيَّةَ الْحُدُوثِ حقيقةً**»: مُحْتَاجَةٌ إلى الْبَيَانِ، فأَرَدْتُ أنْ أُبَيِّنَها وأُوَضِّحَها بإِيرَادِ «الأمثلةِ الْجُزْئِيَّةِ»، حتى يَتِمَّ ويَكْمُلَ ببَيَانِها بَيَانُ حَقِيقَةِ «الْمَصْدَرِ» الذي هو عبارةٌ عن «إِحْدَاثِ "الْأَعْرَاضِ"، وإِيقَاعِ "الْأَحْدَاثِ"».

هذا خلاصةُ ما ذَكَرَه **الْفَاضِلُ الْخَفَاجِيُّ** في أوائلِ «**حَاشِيَةِ الْبَيْضَاوِيِّ**»، وفيه مَجَالٌ لِلنَّظَرِ. (منه)

انظر: الخفاجي، **حاشية الشهاب على تفسير البيضاوي (عناية القاضي وكفاية الراضي)**، بيروت: دار صادر، بدون تاريخ، ج١، ص٦٢ (بتصرف).

[١] (ل): «الحقق لقبول» بدل «الحقيق للقبول».

[٢] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٣٣-١٣٦.

[٣] (ز): «المعبر» بدل «الْمُعْتَبَرِ».

[٤] (ل): «معلق التشارك» بدل «مطلق التشارك».

[٥] (ز): «ظ» بدل «ظَاهِرًا».

وقد عَلِمْتَ في «الْمُقَدِّمَةِ»[١] أنَّ المرادَ من «**التَّأْثِيرِ**»[٢] -الذي هو «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»-: «**التَّحْرِيكُ**»، و«الْأَثَرُ الْأَوَّلِيُّ» له -أي: «الذي تَرَتَّبَ[٣] عليه بلا وَاسِطَةٍ»- هو[٤] «**الْحَرَكَةُ**»، لٰكِنَّها لم تُسَمَّ[٥] «حَاصِلَةً بِـ"التَّحْرِيكِ" -أي: "الْمَصْدَرِ"-»، بل: سُمِّيَ بِـ«الْحَاصِلِ» «**مُنْتَهَاها**» -أي: «الْعَرَضُ الحاصلُ عندَ انْتِهَاءِ "الْحَرَكَةِ" وانْقِطَاعِها»-، لأنَّ «الْحَرَكَةَ» ليستْ مقصودةً[٦] بذَاتِها، بل: الْمَقْصُودُ منها هو «الْمُنْتَهَى»، ولذلك قد عَرَّفَها **الْقُدَمَاءُ** بِـ«أَنَّها كَمَالٌ أَوَّلُ لِـ"مَا هو بالْقُوَّةِ"»، و«الْكَمَالُ الْأَوَّلُ»: هو الذي يَحْصُلُ أَوَّلًا، ولا يكونُ مَقْصُودًا بذَاتِه، بل: لِأَجْلِ أَمْرٍ يَحْصُلُ به ثَانِيًا ويكونُ هو الْمَقْصُودَ[٧] بالذَّاتِ.

وإذا عَرَفْتَ هذا فنَقُولُ:

[حُدُوثُ «الْأَحْدَاثِ اللَّازِمَةِ» من «الْأَعْرَاضِ الْجِسْمَانِيَّةِ»]

أ- إِنَّا إذا أَرَدْنَا إِحْدَاثَ «**الْقِيَامِ**» مَثَلًا -وهو: «عَرَضٌ من مَقُولَةِ [ل١٥٥أ] "**الْوَضْعِ**"، هَيْئَةٌ عَارِضَةٌ لِلْبَدَنِ من نِسْبَةِ بَعْضِ أَجْزَائِه إلى بَعْضٍ آخَرَ، ومن نِسْبَتِه إلى الْخَارِجِ»-:

١- تَتَصَوَّرُه[٨] «**النَّفْسُ**» أَوَّلًا على «الْوَجْهِ الْكُلِّيِّ»،

٢- وتُرَجِّحُ[٩] «جانبَ وُجُودِه» بإِرَادَتِها بِنَاءً[١٠] على «مُلَاحَظَةِ "فائدةٍ" فيه»،

٣- فتَقَعُ لِلنَّفْسِ[١١] «**حَرَكَةٌ في الْكَيْفِ**» من جِهَةِ «التَّصَوُّرِ» و«الْإِرَادَةِ»،

-و«الْمُؤَثِّرُ الْمُحَرِّكُ» في هذه الْحَرَكَةِ: هو اللهُ سُبْحَانَه[١٢] بلا خِلَافٍ-،

---

[١] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٨٤ وما بعدها.

[٢] (ل): «من "التأثر"» بدل «من "التأثير"».

[٣] (ل): «أي: ترتب» بدل «أي: الذي تَرَتَّبَ».

[٤] (ل): «هي» بدل «هو».

[٥] (ز): «لم يُسَمَّ» بدل «لم تُسَمَّ».

[٦] (ز): «مق» بدل «مقصودةً».

[٧] (ز): «المق» بدل «المقصودَ».

[٨] (ز)، (ل): «لتصوره» بدل «تَتَصَوَّرُه».

[٩] (ز): «ويرجح» بدل «وتُرَجِّحُ».

[١٠] (ز): «بنا» بدل «بناءً».

[١١] (ز): «فيقع في النفس» بدل «فتَقَعُ للنفسِ».

[١٢] (ز): «هو الله تعالى» بدل «هو الله سبحانه».

٤- فتَتْبَعُ هذه الحركةَ[١] «حَرَكَةٌ» في «**الرُّوحِ الْحَيَوَانِيّ**» -الذي هو أَوَّلُ مُتَعَلَّقٍ لِـ«النَّفْسِ»- بطريقِ «**انْعِكَاسِ "الصُّوَرِ" إلى "الْمِرْآةِ"**»،

٥- فيَتَحَرَّكُ «الرُّوحُ» من مَنْبَعِه -وهو: «**الْقَلْبُ**»- «**حَرَكَةً أَيْنِيَّةً**» إلى «**الدِّمَاغِ**»،

٦- فيُحَرِّكُ[٢] «**الْخَيَالَ**» و«**الْحِسَّ الْمُشْتَرَكَ**» و«**الْوَاهِمَةَ**» لِيَقَعَ «الْإِدْرَاكُ الْجُزْئِيُّ بِـ"الْقِيَامِ"»، لأنَّ «التَّصَوُّرَ الْكُلِّيَّ» -وكذا «الْإِرَادَةُ الْكُلِّيَّةُ»-: لا يكونُ شَيْءٌ منهما مَبْدَأً لِـ«الْأَثَرِ الْجُزْئِيِّ»،

٧- ثم يُحَرِّكُ «الرُّوحُ الْحَيَوَانِيُّ» «**الْقُوَّةَ الْعَضَلِيَّةَ**»[٣] -التي قد يُقَالُ لها: «**الْقُدْرَةُ الْجُزْئِيَّةُ**» أيضًا، وهي مُودَعَةٌ في «مَبَادِئِ "الْأَعْصَابِ"[٤] و"الْعَضَلَاتِ"»-،

٨- فيَتَحَرَّكُ بها «**جميعُ الْبَدَنِ**»،

٩- فيَحْصُلُ له -عندَ انْتِهَاءِ الْحَرَكَاتِ وانْقِطَاعِها- هَيْئَةُ «**الْقِيَامِ**» الْمَطْلُوبَةُ.

ويُقَالُ لِـ«"الْحَرَكَةِ" التي حَصَلَتْ لها هَيْئَةُ "الْقِيَامِ"»: «**حَرَكَةٌ في الْوَضْعِ**» -وقد أُشِيرَ إلى معنَى ذلك في «**الْمُقَدِّمَةِ**»[٥]-.

١٠- فَ:

(أ) إنْ كانتْ هَيْئَةُ «الْقِيَامِ» مقصودةً بذَاتِها[٦]: يَعْقِبُها «السُّكُونُ»[٧]،

(ب) وإلَّا: تَتَّصِلُ[٨] بها «حَرَكَةٌ أخرى»، مثلُ «**الْحَرَكَةِ في الْأَيْنِ**».

وإذا أُرِيدَ بِـ«الْقِيَامِ» «"الْمَشْيُ" لِلْوُصُولِ إلى مكانٍ مَقْصُودٍ[٩]»، فشَرَعَ فيها، وهكذا حتى يَصِلَ إلى «ما هو الْمَقْصُودُ بالذَّاتِ»[١٠]: فحينئذٍ تَنْقَضِي «الْحَرَكَاتُ» وتَنْقَطِعُ[١١].

---

[١] (ز): «مستتبع هذه الحركة» بدل «فتَتْبَعُ هذه الحركةَ».

[٢] (ز): «فتحرك» بدل «فيُحَرِّكُ».

[٣] (ز): «القوة العقلية» بدل «القوَّةَ الْعَضَلِيَّةَ».

[٤] (ز): «في مباد الأعصاب» بدل «في مبادئِ الأعصابِ».

[٥] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩١-٩٣.

[٦] (ز): «مق بذاتها» بدل «مقصودةً بذاتِها».

[٧] (ز): «السكون»؛ (ل): «بعضها السكونُ» بدل «يَعْقِبُها السكونُ».

[٨] (ز): «يتصل» بدل «تَتَّصِلُ».

[٩] (ز): «إلى مكان مق» بدل «إلى مكانٍ مقصودٍ».

[١٠] (ز): «ما هو المق بالذات» بدل «ما هو المقصودُ بالذاتِ».

[١١] (ز)، (ل): «فح يَنقضِي "الحركاتُ" ويَنقطِع» بدل «فحينئذٍ تنقضي "الحركاتُ" وتنقطع».

ب- [أركان «الحركة» في هذا المثال]

١- و«**الْمُحَرِّكُ**»:

(أ) «**الْحَقِيقِيُّ**» [ز١٤٦أ] في جميعِ هذه «الْحَرَكَاتِ»، و«الْمُحْدِثُ الْمُوجِدُ» بجميعِ «الْأَعْرَاضِ» و«الْجَوَاهِرِ» -عندَ **أَهْلِ الْبَصِيرَةِ**[١]-: هو **اللهُ** سُبْحَانَه، لا غيرُ، وما عَدَاه -مِمَّا يُظَنُّ فَاعِلِيَّتُه-: ليس بفَاعِلٍ حقيقةً، بل: مُعِدٌّ، كما هو ظَاهِرٌ على **الْمُسْتَعِدِّ**.

(ب) وأمَّا في ظاهرِ الْحَالِ وبَادِئِ النَّظَرِ:

فَـ«**الْمُحَرِّكُ الصُّورِيُّ**»:

(١) «**الْقَرِيبُ**» -في «الْقِيَامِ» مثلًا-: هي «الْأَعْصَابُ» و«الْعَضَلَاتُ»،

(٢) و«**الْبَعِيدُ**»: هو «الرُّوحُ الْحَيَوَانِيُّ»،

(٣) و«**الْأَبْعَدُ**»: هي «النَّفْسُ النَّاطِقَةُ».

٢- و«**الْمُتَحَرِّكُ**»: هو «بَدَنُ الشَّخْصِ القائمِ».

٣- و«**مَبْدَأُ الْحَرَكَةِ**»[٢]: هي «الْهَيْئَةُ الْوَضْعِيَّةُ الْمَتْرُوكَةُ» من «الْقُعُودِ» و«الْاِضْطِجَاعِ» مثلًا.

٤- و«**الْمَسَافَةُ**»: هي «الْهَيْئَاتُ الْوَضْعِيَّةُ السَّيَّالَةُ الْعَارِضَةُ لِلْبَدَنِ من حِينِ الشُّرُوعِ[٣] في الْحَرَكَةِ إلى وقتِ الْاِنْقِضَاءِ».

٥- و«**الزَّمَانُ**»: هو «الْأَمْرُ الْغَيْرُ الْقَارِّ الذي به تُقَدَّرُ الْحَرَكَةُ[٤]».

٦- و«**الْمُنْتَهَى**»: هي «هَيْئَةُ "الْقِيَامِ" الْمَطْلُوبَةُ: إمَّا لِذَاتِها، أو لِغَيْرِها» -كما سَبَقَ-.

ج- وإذا كانتْ مَطْلُوبَةً لا لِذَاتِها، بل: لِغَيْرِها، وكانتْ حَرَكَتُها [ل١٥٥ب] مُسْتَتْبِعَةً لِحَرَكَةٍ أُخْرَى بمَرْتَبَةٍ واحدةٍ أو بمَرَاتِبَ، وكانتْ هذه الحركاتُ والْآثَارُ الْمُتَرَتِّبَةُ عليها[٥] في مَحَلٍّ واحدٍ:

---

[١] (ز): «عندَ أهل» بدل «عندَ أهلِ البصيرةِ».

[٢] (ز)، (ل): «ومبدأ والحركة» بدل «ومَبْدَأُ الْحَرَكَةِ».

[٣] (ز)، (ل): «وحين الشروع» بدل «من حِينِ الشروعِ».

[٤] (ز): «يقدر الحركة» بدل «تقدر الحركةُ».

[٥] (ل): «الْمُرَتَّبَةُ عليها» بدل «الْمُتَرَتِّبَةُ عليها».

لا يَلْزَمُ أنْ يكونَ «الْقِيَامُ» مثلًا «مُتَعَدِّيًا»، بل: هو «لَازِمٌ» لِمَحَلِّه، ولا يَتَعَدَّى منه إلى غَيْرِه وإنِ اسْتَتْبَعَ كثيرًا من الْآثَارِ، كما سَبَقَ بيانُ ذلك في «الْمُقَدِّمَةِ»[1]، فَلْيُتَذَكَّرْ[2].

[حُدُوثُ «الْأَحْدَاثِ الْمُتَعَدِّيَةِ» من «الْأَعْرَاضِ الْجِسْمَانِيَّةِ»]

أ- وإذا أَرَدْنَا إِحْدَاثَ «عَرَضٍ» في «مَحَلٍّ مُنْفَصِلٍ عَنَّا» -أعني: «مُتَعَدِّيًا»، نحو: «**الضَّرْبِ**» مثلًا-:

١- تَتَصَوَّرُه[3]،

٢- وتُرَجِّحُ[4] وُجُودَه على «وَجْهٍ كُلِّيٍّ»،

-على ما سَبَقَ في «الْقِيَامِ» بعَينه[5]-،

٣- ثم يَسْرِي ذلك إلى «الرُّوحِ الْحَيَوَانِيِّ»،

٤- فيَتَحَرَّكُ،

٥- ويُحَرِّكُ «الْقُوَى الدِّمَاغِيَّةَ»[6]، لِيَحْصُلَ «الْإِدْرَاكُ الْجُزْئِيُّ»،

٦- ثم يُحَرِّكُ «الْقُوَّةَ الْعَضَلِيَّةَ»[7]،

٧- ثم «الْأَعْصَابَ» و«الْعَضَلَاتِ»،

٨- ثم «الْأَعْضَاءَ» و«الْبَدَنَ» -كُلَّه[8] أو بَعْضَه-،

٩- فيَحْصُلُ لِلْبَدَنِ عَقِيبَ هذه الْحَرَكَاتِ[9] -لا مَحَالَةَ- «هَيْئَةٌ» من مَقُولَةِ «**الْوَضْعِ**»،

---

(١) انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩٠-٩١.

(٢) (ل): «فَلْيُذْكَرْ» بدل «فَلْيُتَذَكَّرْ».

(٣) (ز): «يتصوره» بدل «تَتَصَوَّرُه». أي: «تتصور النفسُ "الضربَ"».

(٤) (ز)، (ل): «ويرجح» بدل «وتُرَجِّحُ».

(٥) انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٤٢.

(٦) (ز): «الدماغيّة» بدل «الْقُوَى الدِّمَاغِيَّةَ».

(٧) (ز): «القوة الفصلية» بدل «القوةَ الْعَضَلِيَّةَ».

(٨) (ل): «كلمه» بدل «كُلَّه».

(٩) (ز)، (ل): «عصب هذه الحركاتِ» بدل «عَقِيبَ هذه الحركاتِ».

١٠- ثم تَتْبَعُ[١] هذه الْحَرَكَةَ والْهَيْئَةَ «حَرَكَةٌ أُخْرَى في مَحَلٍّ غيرِ مَحَلِّها»،

١١- ويَتَرَتَّبُ[٢] على هذه الْحَرَكَةِ الثَّانِيَةِ التَّابِعَةِ «أَثَرٌ من "الْكَيْفِيَّاتِ الْوِجْدَانِيَّةِ"» -مثلُ: «الْمَرَضِ»، و«الْوَجَعِ»، و«الْأَلَمِ»، و«الْمَوْتِ»-،

١٢- وقد يكونُ هذه الْحَرَكَةُ التَّابِعَةُ في «الْأَيْنِ»، فيُوجِبُ «التَّفَرُّقَ» و«الْاِتِّصَالَ»،

١٣- ثم يَتَرَتَّبُ على «التَّفَرُّقِ» تلك «الْكَيْفِيَّاتُ» المذكورةُ.

ب- ولَمَّا كانت «الْحَرَكَاتُ»[٣] -الْمَتْبُوعَةُ والتَّابِعَةُ- بتَحْرِيكٍ واحدٍ: سُمِّيَ ذلك «**التَّحْرِيكُ**»:

١- في نفسِه: «**فَعْلًا**» -أي: «**مَصْدَرًا مُتَعَدِّيًا**»-،

٢- وبالْقِيَاسِ[٤] إلى «الْمُحَرِّكِ»: «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ**»،

٣- وبالنِّسْبَةِ[٥] إلى «الْمُتَحَرِّكِ الْمُنْفَصِلِ»: «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ**»،

-عندَ **أَكْثَرِ الْمُحَقِّقِينَ**-.

وهذا الذي ذَكَرْنَاه إنَّما هو في حُدُوثِ «**الْأَعْرَاضِ الْجِسْمَانِيَّةِ**».

[حُدُوثُ «الْأَعْرَاضِ النَّفْسَانِيَّةِ»]

وأَمَّا «**الْأَعْرَاضُ** [ز١٤٦ب] **النَّفْسَانِيَّةُ**»:

فهي إنَّما تَحْدُثُ:

أ- إمَّا بِـ«حَرَكَةِ "**النَّفْسِ**" في الْكَيْفِ»[٦]،

-عندَ مَنْ جَوَّزَ حَرَكَتَها-،

---

(١) (ز): «ثم يتبع» بدل «ثم تَتْبَعُ».

(٢) (ز)، (ل): «وترتب» بدل «ويَتَرَتَّبُ».

(٣) (ز): «الحركتات»؛ (ل): «الحركة ان» بدل «الْحَرَكَاتُ».

(٤) (ز): «بالقياس» بدل «وبالقياس».

(٥) (ل): «والنسبةِ» بدل «وبالنِّسْبَةِ».

(٦) (ز): «إنَّما تَحْدُثُ بـ"حركةِ النفسِ في الكيف"»؛ (ل): «إنَّما الْحَدَثُ: أ- إمَّا بـ"حركةِ النفسِ في الكنف"» بدل «إنَّما تَحْدُثُ: أ- إمَّا بـ"حركةِ النفسِ في الكيف"».

ب- وإمَّا بِ«حَرَكَةِ "**الْقُوَى الْجِسْمَانِيَّةِ**" -التي هي بمَنْزِلَةِ "الْآلَاتِ" لها في تحصيلِ كَمَالَاتِها-»،

-عندَ مَنْ لم يُجَوِّزْ حَرَكَتَها، وقال: «ليس لها إلَّا تَحْرِيكُ "الْقُوَى الْجِسْمَانِيَّةِ"»[١] في تحصيلِ مَطَالِبِها وكَيْفِيَّاتِها[٢] التي هي: ١- إمَّا من قَبِيلِ "الْفَضَائِلِ" و"الْكَمَالَاتِ"، ٢- أو من "الرَّذَائِلِ" و"النَّقَائِصِ"»-.

وتفصيلُ ذلك في «**الْحِكْمَةِ الْعَمَلِيَّةِ**»، ولا يُنَاسِبُ إِيرَادُه لهذا الْمَقَامِ.

[حُدُوثُ «الْأَعْرَاضِ الْإِضَافِيَّةِ» و«الْأَوْصَافِ الاِعْتِبَارِيَّةِ»]

وأمَّا «**الْأَعْرَاضُ الْإِضَافِيَّةُ**» و«**الْأَوْصَافُ الاِعْتِبَارِيَّةُ**» -مثلُ: «الْمَالِكِيَّةِ»، و«الْمَمْلُوكِيَّةِ»[٣]، و«التَّابِعِيَّةِ»، و«الْمَتْبُوعِيَّةِ»، وغيرِ ذلك من «الاِعْتِبَارِيَّاتِ»-:

فلا حَاجَةَ فيها لا إلى «الْحَرَكَةِ» ولا إلى «التَّحْرِيكِ»، لأنَّها «اعْتِبَارِيَّةٌ مَحْضَةٌ»، ليس لها [ل١٥٦أ] «تَحَقُّقٌ» و«ثُبُوتٌ» إلَّا[٤] باعتبارِ «الْعَقْلِ»، على ما بُيِّنَ في مَحَلِّه.

ومن هذا الْقَبِيلِ: وَصْفُ «الْفَاعِلِيَّةِ» و«الْمَفْعُولِيَّةِ» الحاصلُ لِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ» بمُلَاحَظَةِ «نِسْبَةِ "الْعَرَضِ الْحَادِثِ" إلى الأوَّلِ بِـ"الصُّدُورِ منه"، وإلى الثاني بِـ"الْوُقُوعِ عليه" و"الْحُصُولِ فيه"»، ويُعَبَّرُ عن مثلِ هذا الْوَصْفِ[٥] بِـ«**الْحَالِ**» -عندَ مَنْ أَثْبَتَها-، كما سَبَقَتِ الإشارةُ إلى ذلك[٦].

[«الْبِنَاءُ لِلْفَاعِلِ» و«الْبِنَاءُ لِلْمَفْعُولِ» في «الْفِعْلِ» و«الْمَصْدَرِ»]

اعلم أنَّ:

أ- «الْفِعْلَ»:

---

[١] (ل): «إلَّا لتحريكِ "القوى الجسمانيةِ"» بدل «إلَّا تحريكُ "القوى الجسمانيةِ"».

[٢] (ز): «وكيفصاتها» -بدون النقط- بدل «وكَيْفِيَّاتِها».

[٣] (ل): «والمهوكية» بدل «والْمَمْلُوكِيَّةِ».

[٤] (ز)، (ل): «لا» بدل «إلَّا».

[٥] (ل): «عن مثلِ هدالوصف» بدل «عن مثلِ هذا الوصفِ».

[٦] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١٢.

١- «**الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»: هو الْفِعْلُ الذي ذُكِرَ معه فَاعِلُه.

٢- و«**الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ**»: هو الذي لم يُذْكَرْ معه فَاعِلُه -بل: أُنِيبَ مُنَابَه غَيْرُه[١] من «مُلَابَسَاتِ الْفِعْلِ»-، وما يكونُ «الْفَاعِلُ» مَجْهُولًا حقيقةً أو مُنَزَّلًا مَنْزِلَةَ الْمَجْهُولِ لِمَصْلَحَةٍ ونُكْتَةٍ مَّا -على ما بُيِّنَ في الْمَقَامِ-.

وإنَّما اشْتُرِطَ تَغَيُّرُ «صِيغَةِ الْفِعْلِ»[٢] تَغَيُّرًا مَخْصُوصًا بحيثُ يَدُلُّ على «الْإِنَابَةِ» المذكورةِ، لأنَّ «صِيغَةَ الْفِعْلِ»: موضوعةٌ لِلدَّلَالَةِ على «نِسْبَةِ "الْحَدَثِ" -الْمُسْتَفَادِ من مَادَّتِه- إلى ذَاتٍ مَّا أو مُعَيَّنَةٍ في أحدِ الْأَزْمِنَةِ الثَّلَاثَةِ[٣]»، وهذه «النِّسْبَةُ»[٤] هي الْجُزْءُ الْمُعْتَدُّ بها من مفهومِ «الْفِعْلِ» لِكَوْنِها مقصودةً بالْإِفَادَةِ[٥]، وعندَ «إِنَابَةِ الْغَيْرِ مُنَابَ الْفَاعِلِ» تَتَغَيَّر هذه النِّسْبَةُ[٦] في الْجُمْلَةِ، فوَجَبَ أنْ يُوجَدَ فيما يَدُلُّ عليها أيضًا «تَغَيُّرٌ مَّا» لِوُجُوبِ التَّطَابُقِ.

ب- وأمَّا في «**الْمَصْدَرِ**»:

فالظاهرُ أنَّ «**الْمَصْدَرَ**»:

١- «**الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»: هو الْمَصْدَرُ الذي يَدُلُّ على «"الْحَدَثِ" المنسوبِ إلى "الْفَاعِلِ"».

٢- و«**الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ**»: هو الذي يَدُلُّ على «"الْحَدَثِ" المنسوبِ إلى "الْمَفْعُولِ"[٧]».

ولم يُشْتَرَطْ فيه «تَغَيُّرُ الصُّورَةِ» -كما شَرَطُوا في «الْفِعْلِ»-، لأنَّ «صُورَةَ الْمَصْدَرِ» ليس لها دَخْلٌ في المعنى -عندَ **الْجُمْهُورِ**-، فلا حاجةَ إلى تَغَيُّرِها[٨] عندَ تَغَيُّرِ الْمَعْنَى، وإنَّما يُفَرَّقُ ما بينهما بِـ«الْقَرِينَةِ»، ويُعْرَفُ بها «ما هو الْمُرَادُ» منهما[٩]، سواءٌ كان «الْإِشْتِرَاكُ»: (أ) «لَفْظِيًّا» -كما ذَهَبَ إليه **الْبَعْضُ**-، (ب) أو «مَعْنَوِيًّا» -كما هو كذلك عندَ **أَكْثَرِ الْمُحَقِّقِينَ**-.

---

(١) (ل): «غير» بدل «غيرُه».

(٢) (ز): «تغير صيغة» بدل «تَغَيُّرُ "صِيغَةِ الْفِعْلِ"».

(٣) (ز)، (ل): «الثلثة» بدل «الثلاثة».

(٤) (ل): «وهدالنسبة» بدل «وهذه النسبةُ».

(٥) (ز): «مق بالإفادةِ» بدل «مقصودةً بالإفادةِ».

(٦) (ز): «يتغير هذه النسبةُ» بدل «تتغير هذه النسبةُ».

(٧) (ل): «المنسوبِ إلى الفاعل إلى المفعول» بدل «المنسوبِ إلى "المفعولِ"».

(٨) (ز): «إلى تَغْيِيرِها» بدل «إلى تَغَيُّرِها».

(٩) (ل): «بينهما» بدل «منهما».

و«الْكَلِمَتَانِ اللَّتَانِ رُكِّبَتَا للدَّلَالَةِ على "الْوَصْفَيْنِ الِاعْتِبَارِيَّيْنِ"[1] الحاصليْنِ لِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ" [ز١٤٧أ] عندَ نِسْبَةِ "الْحَدَثِ" إلى الأوَّلِ بِـ"الصُّدُورِ منه"، وإلى الثاني بِـ"الْوُقُوعِ عليه"» مثلُ «الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» -وقد يُعَبَّرُ عن ذَيْنِك الْوَصْفَيْنِ بِـ«الْكَوْنَيْنِ» أيضًا، أعني: «كَوْنَ الشيءِ "فَاعِلًا" أو "مَفْعُولًا"»-: لا تُسْتَعْمَلَانِ[2] في «الْمَبْنِيَّيْنِ لِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"» إلَّا بطريقِ «التَّجَوُّزِ» من قَبِيلِ استعمالِ اسمِ «الْمُسَبَّبِ» في «السَّبَبِ»، [ل١٥٦ب] لأنَّ «"الْحَدَثَ" المنسوبَ إلى "الْفَاعِلِ"» سَبَبٌ لِـ«حُصُولِ وَصْفِ "الْفَاعِلِيَّةِ" لِـ"الْفَاعِلِ" اعتبارًا»، وكذا «"الْحَدَثُ" المنسوبُ إلى "الْمَفْعُولِ"» سَبَبٌ لِـ«حُصُولِ وَصْفِ "الْمَفْعُولِيَّةِ" لِـ"الْمَفْعُولِ" اعتبارًا».[3]

[دَلَالَةُ «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي» و«الْمَصْدَرِ اللَّازِمِ» عندَ عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ]

أ- وقد اشْتَهَرَ فيما بينَ عُلَمَاءِ الْعَرَبِيَّةِ[4]:

---

[1] (ز)، (ل): «الوضعين الاعتبارَيْنِ» بدل «الْوَصْفَيْنِ الاعتبارِيَّيْنِ».

[2] (ز): «لا يُستعمَلان» بدل «لا تُستعمَلان».

[3] بهامش (ز)، (ل):

اعلم: أنَّ «الْمَصْدَرَ» الذي يُحَصِّلُونَه بإلْحَاقِ «يَاءِ النِّسْبَةِ» و«تَاءِ النَّقْلِ» بآخِرِ كلِّ «اسْمٍ» -حتى بِـ«الْمَصْدَرِ» نفسِه، مثلُ: «الْخُصُوصِيَّةِ» على قولِ مَنْ ضَمَّ الخاءَ-: إنَّما حَصَّلُوه لِيَدُلَّ على «الْوَصْفِ الْاِعْتِبَارِيِّ» الذي يَعْتَبِرُه الْعَقْلُ عندَ مُلَاحَظَةِ «انْطِبَاقِ مفهومِ ذلك "الِاسْمِ" على "مُسَمَّاهُ"»، مثلُ: «الْإِنْسَانِيَّةِ»، وهي: عبارةٌ عن «كَوْنِ الشيءِ إِنْسَانًا»، اعْتَبَرَه الْعَقْلُ عندَ ملاحظةِ «انْطِبَاقِ مفهومِ "الْإِنْسَانِ" على "مُسَمَّاهُ" -أيْ: "الْإِنْسَانِ الطَّبِيعِيِّ الْمُتَحَقِّقِ في ضِمْنِ أَفْرَادِه"»-.

ولا شَكَّ: أنَّ هذا «الْكَوْنَ» خارجٌ عن مفهومِ «الْإِنْسَانِ»، وليس له وُجُودٌ في الخارجِ، بل: هو أَمْرٌ اعتباريٌّ حاصلٌ بمُجَرَّدِ «اعتبارِ الْعَقْلِ إيَّاه». وكذا الحالُ في مثلِ: «الضَّارِبِيَّةِ»، و«الْمَضْرُوبِيَّةِ»؛ و«الْعَالِمِيَّةِ»، و«الْمَعْلُومِيَّةِ»، كما سَبَقَ تحقيقُه.

والظاهرُ: أنَّهم يَقْصِدُونَ به «الْمُبَالَغَةَ والتَّأْكِيدَ في "كَوْنِ الشيءِ ذلك" -أي: في "انْطِبَاقِ الْمَفْهُومِ على الْمُسَمَّى"-»، لأنَّ قَوْلَنا: «زَيْدٌ: لَهُ الْإِنْسَانِيَّةُ»: أَبْلَغُ وآكَدُ من قولِنا: «زَيْدٌ إِنْسَانٌ»، وكذا قولُنا: «زَيْدٌ: له عَالِمِيَّةٌ»: أَبْلَغُ وآكَدُ من قولِنا: «زَيْدٌ عَالِمٌ»، كما يَشْهَدُ به «الْوِجْدَانُ الصَّحِيحُ».

وقد ذَهَبَ **بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ** إلى «أنَّ "كَوْنَ الإنسانِ إنسانًا" مثلًا: عبارةٌ عن "وُجُودِه في الخارجِ"»، فلا فَرْقَ **عندَه** بينَ «إِنْسَانِيَّةِ الْإِنْسَانِ» وبينَ «مَوْجُودِيَّتِه»، خِلَافًا **لِلْجُمْهُورِ**، فإنَّ «إِنْسَانِيَّةَ الْإِنْسَانِ»: غيرُ «مَوْجُودِيَّتِه» **عندَهم**، فإنَّ الْأُولَى ليستْ بجَعْلِ جاعلٍ، بخلافِ الثانيةِ، وإنْ كانتْ كلُّ واحدٍ منهما اعْتِبَارِيَّةً.

وهذه مَسْأَلَةٌ حِكَمِيَّةٌ دَقِيقَةٌ لا يُنَاسِبُ إيرَادُها الْمَحَلَّ.

هذا هو الْمُسْتَفَادُ من كلامِ **الْمُحَقِّقِينَ** بعدَ إِمْعَانِ النَّظَرِ فيه بتَوْفِيقِه سبحانه. **(منه)**

[4] (ز): «بين العلماءِ العربيّةِ» بدل «بين علماءِ العربيّةِ».

أنَّ:

أ- «**الْمَصْدَرَ الْمُتَعَدِّيَ**»:

١- يَدُلُّ على «**التَّأْثِيرِ**»[1] و«**الْأَثَرِ**»: «**وَضْعًا**»[2] بدُونِ «**الْاِشْتِرَاكِ اللَّفْظِيِّ**» -كدَلَالَةِ «**الرَّجُلِ**» على «**زَيْدٍ**» و«**عَمْرٍو**» من غيرِ «**اشْتِرَاكٍ لَفْظِيٍّ**»-،

٢- ويَدُلُّ على «**الْفَاعِلِ الْحَقِيقِيِّ**»: «**الْتِزَامًا**»[3].

ب- و«**الْمَصْدَرَ اللَّازِمَ**»: يَدُلُّ:

١- «**وَضْعًا**»[4]: على «**الْقَائِمِ بِـ"الْفَاعِلِ اللُّغَوِيِّ"**» فقط،

٢- وعلى «**التَّأْثِيرِ**»[5] و«**الْمُؤَثِّرِ**»: «**الْتِزَامًا**»[6].

وقال الْعَلَّامَةُ التَّفْتَازَانِيُّ في «حَاشِيَةِ الْكَشَّافِ»:

«**الْفِعْلُ**» -أي: «**الْمَصْدَرُ**»-:

أ- إمَّا «**مُتَعَدٍّ**»،

ب- وإمَّا «**لَازِمٌ**»[7].

أ- والأوَّلُ: يُطْلَقُ على «**التَّأْثِيرِ**» و«**الْأَثَرِ**»،

فإنَّ معناه: «**أَحَدُ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ**»[8]،

---

[1] (ل): «على "التأثر"» بدل «على "التَّأْثِيرِ"».

[2] (ل): «وصفا» بدل «وضعًا».

[3] (ل): «الراما» بدل «الْتِزَامًا».

[4] (ل): «وصفا» بدل «وضعًا».

[5] (ز): «وعلى التأ» بدل «وعلى "التَّأْثِيرِ"».

[6] (ل): «الراما» بدل «الْتِزَامًا».

[7] (ز): «أو إما لازم» بدل «وإمَّا "لازِمٌ"».

[8] بهامش (ز)، (ل):

وفيه بَحْثٌ، لأنَّه:

أ- إنْ أَرَادَ بِـ«النِّسْبَةِ» «**النِّسْبَةَ بينَ "الْأَثَرِ" و"الْمُؤَثِّرِ"**» -كما هو الْمُتَبَادِرُ-: لَزِمَ «أنْ يَدُلَّ "الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي" على "الْفَاعِلِ" وَضْعًا»، ولم يَقُلْ به أَحَدٌ.

ب- وإنْ أَرَادَ بها «**النِّسْبَةَ بينَ "الْأَثَرِ" و"التَّأْثِيرِ"**»: فهذا -مع كَوْنِه خِلَافَ الْمُتَبَادِرِ- يَسْتَلْزِمُ «أنْ يكونَ قولُه: "وهو من جِهَةِ الْفَاعِلِ: تَأْثِيرٌ، ومن جِهَةِ الْمَفْعُولِ: أَثَرٌ" لَغْوًا». وأيضًا: إنَّ الْمُقَابِلَ لِـ«تَأْثِيرِ الْفَاعِلِ» هو «تَأَثُّرُ الْمَفْعُولِ»، لا: «الْأَثَرُ الواقعُ عليه».

وهو: ١- من جِهَةِ «الْفَاعِلِ»: «تَأْثِيرٌ»[١]، ٢- ومن جِهَةِ «الْمَفْعُولِ»: «أَثَرٌ» و«تَأَثُّرٌ»[٢]، فهو دَالٌّ على كُلٍّ منهما كدَلَالَةِ «الرَّجُلِ» على «زَيْدٍ» و«عَمْرٍو» من غيرِ «اشْتِرَاكٍ لَفْظِيٍّ».[٣]

ب- وأمَّا «اللَّازِمُ»: **فهو يَدُلُّ على «"الْأَثَرِ" الْقَائِمِ بِـ"الْفَاعِلِ اللُّغَوِيِّ"»[٤] لا غيرُ.**

ج- وإنْ أَرَادَ بها «**النِّسْبَةَ بينَ "الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"**»: فهذه «الْإِرَادَةُ» -مع بُعْدِها جِدًّا- تَقْتَضِي «دَلَالَةَ "الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي" على "الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ" وَضْعًا»، وهذا بَدِيهِيُّ الْبُطْلَانِ. فَلْيُتَأَمَّلْ. **(منه)**

وبهامش (ز)، (ل):

«كَأَنَّه أَرَادَ «الْأَخِيرَةَ» -أعني: «النِّسْبَةَ بينَ "الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"»-، إذْ لو كان قد أَرَادَ إحدَى «الْأُولَيَيْنِ»: لم يكنْ لِلتَّخْصِيصِ وَجْهٌ أصلًا، لأنَّ كلَّ واحدةٍ منهما كما تُوجَدُ في «الْمُتَعَدِّي» تُوجَدُ في «اللَّازِمِ» أيضًا، بخِلَافِ «الْأَخِيرَةِ»، فإنَّها مُخْتَصَّةٌ بِـ«الْمُتَعَدِّي».

ولا يَخْفَى عليك ما فيه من «التَّكَلُّفَاتِ» بأنْ يُرَادَ من «الْفَاعِلِ»: «التَّأْثِيرُ»، ومن «الْمَفْعُولِ»: «التَّأَثُّرُ»، ثم من «التَّأْثِيرِ»: «الْأَثَرُ»، فيَلْزَمُ «ارْتِكَابُ تَكَلُّفٍ بعدَ تَكَلُّفٍ». **(منه)**

(١) (ل): «تأثر» بدل «تَأْثِيرٌ».

(٢) (ز)، (ل): «و"تأثير"» بدل «و"تَأَثُّرٌ"».

(٣) بهامش (ز)، (ل):

لا يَذْهَبْ عليك: أنَّ **الْقَوْمَ** -وكذا **الْعَلَّامَةُ**- إنْ أَرَادُوا بذلك «أنْ يَجْعَلُوا إطْلَاقَ "الْمَصْدَرِ" على "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" وعلى "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ" -أي: "التَّأْثِيرِ" و"الْأَثَرِ"- بطريقِ "الْاِشْتِرَاكِ الْمَعْنَوِيِّ"، بأنْ يَجْعَلُوه مَوْضُوعًا لِمَفْهُومٍ يَعُمُّ كلَّ واحدٍ منهما مثلِ مَفْهُومِ "أَحَدِ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ" -كما ذَكَرَه **الْعَلَّامَةُ**-»: فَـ«جَعْلُه أَعَمَّ وأَشْمَلَ إلى "الْمُتَعَدِّي" و"اللَّازِمِ"» أَوْلَى وأَسْلَمُ بأنْ يُجْعَلَ مَوْضُوعًا لمفهومِ «أَحَدِ طَرَفَيِ النِّسْبَةِ بينَ "التَّأْثِيرِ" و"الْأَثَرِ"»، ولا شَكَّ «أنَّ هذه النِّسْبَةَ: موجودةٌ في "اللَّازِمِ" و"الْمُتَعَدِّي"، بحيثُ لا سبيلَ إلى إنكارِها».

لا يُقَالُ: إنَّ «الْمَصْدَرَ اللَّازِمَ» لا يُطْلَقُ إلَّا على «الْأَثَرِ»، لأنَّه لا يَدُلُّ وَضْعًا إلَّا على «الْأَثَرِ».

لأنَّا نَقُولُ: هذه الدَّعْوَى من قَبِيلِ «التَّحَكُّمِ»، لأنَّا إذا قُلْنَا مثلًا: «أَعْجَبَنَا قِيَامُ زَيْدٍ سَرِيعًا» أو «... قُعُودُهُ بَطِيئًا»: فلا شَكَّ أنَّ الْمُرَادَ بِـ«الْقِيَامِ» و«الْقُعُودِ» هنا: «إِحْدَاثُ الْهَيْئَتَيْنِ الْمَعْهُودَتَيْنِ»، لا: نَفْسُ «الْهَيْئَتَيْنِ».

وأيضًا: ما الْمَانِعُ عَقْلًا ونَقْلًا من «كَوْنِ "اللَّازِمِ" مُسْتَعْمَلًا في "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" -أي: "التَّأْثِيرِ"-»؟!

وليس لك أنْ تَقُولَ: لِمَ لا يجوزُ «أنْ يكونَ اسْتِعْمَالُ "اللَّازِمِ" في "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" بطريقِ "الْمَجَازِ" بقرينةٍ صَارِفَةٍ منه»، [كما اسْتُعْمِلَ فيه] «سَرِيعًا» و«بَطِيئًا» في المثالِ المَذكورِ؟

لأنَّ هذا الْاِحْتِمَالَ يَجْرِي في «الْمُتَعَدِّي» أيضًا. وأيضًا: لا وَجْهَ لِـ«التَّجَوُّزِ» عندَ إمكانِ «الْحَقِيقَةِ». نعم، لو ادَّعَى كَثْرَةَ اسْتِعْمَالِ «اللَّازِمِ» في «الْأَثَرِ»: لَكَانَ له وَجْهٌ. فَلْيُتَأَمَّلْ. **(منه)**

(٤) بهامش (ز)، (ل):

لا يَخْفَى عليك: أنَّ «الْقَائِمَ بِالْفَاعِلِ» هو «الْإِحْدَاثُ» في «الْمُتَعَدِّي» و«اللَّازِمِ»، ولا سبيلَ إلى قِيَامِ «الْأَثَرِ» -أي: «الْحَدَثِ»- به، لِئَلَّا يَلْزَمَ «أنْ يكونَ الشيءُ الواحدُ بعَيْنِه "فَاعِلًا" و"قَابِلًا"»، بل: هو قائمٌ: أ- إمَّا بأَمْرٍ «مُنْفَصِلٍ عن "ذاتِ الفاعلِ"»، كما في «الْمُتَعَدِّي»، ب- أو «مُتَّصِلٍ بها»، كما في «اللَّازِمِ»، على ما سَبَقَ تحقيقُه. فَلْيُتَذَكَّرْ وَلْيُتَدَبَّرْ. **(منه)**

انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٨٩-٩٠.

وبهامش (ل):

أ- و«الْمُتَعَدِّي»: يَدُلُّ: ١- على «التَّأْثِيرِ»: «وَضْعًا»، ٢- وعلى «الْفَاعِلِ الْحَقِيقِيِّ»: «الْتِزَامًا».

ب- و«اللَّازِمُ»: يَدُلُّ عليهما «الْتِزَامًا».[١] **انتهى**.

ب- ولا يَخْفَى عليك -إنْ خَلَّصْتَ نَفْسَك عن رَقَبَةِ التَّقْلِيدِ وعن النَّظَرِ إلى «مَنْ قَالَ»، ونَظَرْتَ بالْبَصِيرَةِ إلى «مَا قَالَ»-: أنَّ هذا الكلامَ منهم: «ظَاهِرِيٌّ»[٢] على حَسَبِ الْفَنِّ، لا: «تَحْقِيقِيٌّ»، لأنَّ «**الْمَصْدَرَ**» -«لَازِمًا» كان أو «مُتَعَدِّيًا»- إذا أُرِيدَ به «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»: يَدُلُّ على «التَّأْثِيرِ» و«إِحْدَاثِ "الْحَدَثِ" الْمُسْتَفَادِ من مَادَّتِه» -كما سَبَقَ تَحْقِيقُه[٣]-:

١- لأنَّ «الْقِيَامَ» و«الْقُعُودَ» مَثَلًا:

(أ) إذا أُرِيدَ بهما «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»: يَدُلَّانِ وَضْعًا على «إِحْدَاثِ "الْهَيْئَتَيْنِ" من مَقُولَةِ "الْوَضْعِ" في "مَحَلٍّ" ليس بخارجٍ عن "ذَاتِ الْفَاعِلِ" في ظَاهِرِ النَّظَرِ وخَارِجٍ عنها عندَ إِمْعَانِه، وهو: "جَسَدُ الْفَاعِلِ"، إذ "الْفَاعِلُ": هو "النَّفْسُ" بواسطةِ الْقُوَى والْأَعْضَاءِ، و"الْقَابِلُ" -أعني: "مَحَلَّ الْهَيْئَةِ الْمُحْدَثَةِ"-: هو "الْجَسَدُ"، وهو غيرُ "النَّفْسِ" قَطْعًا»،

فيكونُ دَلَالَتُهما على «الْإِحْدَاثِ» و«الْحَدَثِ»: «وَضْعًا»، وعلى «الْمُحْدِثِ الْفَاعِلِ»[٤]: «الْتِزَامًا»، بلا شُبْهَةٍ.

(ب) وإذا أُرِيدَ بهما «الْمَعْنَى الْاِسْمِيُّ» -وهو: «الْحَاصِلُ بالْمَصْدَرِ»-: يكونان من قَبِيلِ «أَسْمَاءِ الْأَجْنَاسِ»[٥]، لا من «الْمَصَادِرِ الْحَقِيقِيَّةِ»،

في قولِه: «الْأَثَرِ القائمِ بالْفَاعِلِ» نَظَرٌ قد سَبَقَ ذِكْرُه آنِفًا. **(منه)**

(١) هذا الكلام المنقول ليس للتفتازاني، بل هو تحقيق الخفاجي، ولكنه عرضه بعبارة توهم أنه للتفتازاني، فتوهم منجم باشي أنه للتفتازاني وأن بين كلاميه تناقضا، واجتهد في تأليفهما. انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٤٨.

(٢) بهامشِ (ز)، (ل):
كَأَنَّ «مَنْ أَنْكَرَ "التَّأْثِيرَ" في "الْأَفْعَالِ الطَّبِيعِيَّةِ"، وأَوْرَدَ النَّقْضَ بمَصَادِرِها على مَنْ قال: "إنَّ الْمَصْدَرَ مَوْضُوعٌ لِلتَّأْثِيرِ" -كما مَرَّ-» اعْتَبَرَ بظاهرِ هذا «الكلامِ الظَّاهِرِيِّ». **(منه)**

(٣) انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٢٨-١٢٩.

(٤) (ز): «وعلى "الحدث الفاعل"» بدل «وعلى "الْمُحْدِثِ الفاعلِ"».

(٥) (ل): «من قبيلِ "الأسماءِ الأجناسِ"» بدل «من قبيلِ "أسماءِ الأجناسِ"».

فيَدُلَّانِ حينئذٍ[1] «وَضْعًا» على «نَفْسِ [ز١٤٧ب] تَيْنِك الْهَيْئَتَيْنِ» [ل١٥٧أ] -أعني: على «نَوْعِهما» مع قَطْعِ النَّظَرِ عن «الْحُدُوثِ» و«الْإِحْدَاثِ» و«الْمُحْدِثِ»-.

(٢) وكذلك الحالُ في «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي» بلا فَرْقٍ -مثلُ: «الضَّرْبِ»-:

(أ) إذا أُرِيدَ به «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»: كان معناه «إِحْدَاثَ "الْحَدَثِ" الْمُسْتَفادِ من مَادَّتِه، الواقعِ على الْمَفْعُولِ الذي يَقُومُ به ذلك الْحَدَثُ» -أعني: «إِحْدَاثَ "الْحَدَثِ" المَذكورِ في "مَحَلٍّ" خَارِجٍ عن ذاتِ الفاعلِ بظاهرِ النَّظَرِ[2] وبَاطِنِه»-،

فيَدُلُّ على «الْإِيجَادِ» وعلى «الْأَثَرِ الْمُوجَدِ»: «وَضْعًا»، وعلى «الْفَاعِلِ الْمُوجِدِ»: «الْتِزَامًا».

(ب) وإذا أُرِيدَ به «الْمَعْنَى الْاِسْمِيُّ» -وهو: «"الْأَثَرُ" المَخصوصُ الواقعُ على "الْمَفْعُولِ" الذي هو غيرُ "الْفَاعِلِ" ضرورةً»-: كان «اسْمَ جِنْسٍ» كسائرِ «أَسْمَاءِ الْأَجْنَاسِ»،

فلا يَدُلُّ «وَضْعًا» حينئذٍ[3] إلَّا على «نَوْعِ ذلك "الْأَثَرِ" مع قَطْعِ النَّظَرِ عن "الْإِحْدَاثِ" و"الْحُدُوثِ" و"الْمُحْدِثِ"».

فلا فَرْقَ بين «الْمُتَعَدِّي» و«اللَّازِمِ» بالْوَجْهِ الذي ذَكَرُوه.

نعم، بينهما فَرْقٌ من جهةٍ أُخْرَى قد فَصَّلْنَاها فيما سَبَقَ.[4]

ج- وهذا «التَّحْقِيقُ» الذي ذَكَرْنَاه: مُطَابِقٌ لِمَا ذَكَرَه **الْعَلَّامَةُ التَّفْتَازَانِيُّ** نَفْسُه في «**التَّلْوِيحِ**» ونَقَلْنَاه عنه فيما مَرَّ[5]، فيكونُ بين كَلَامَيْهِ في الْمَوْضِعَيْنِ «تَدَافُعٌ» يَحْتَاجُ إلى التَّوْجِيهِ والتَّوْفِيقِ، ومن اللهِ سُبْحَانَه نَسْأَلُ التَّوْفِيقَ لِلتَّوْفِيقِ.

اللّٰهُمَّ إلَّا أنْ يُقَالَ:

---

[1] (ز)، (ل): «ح» بدل «حينئذٍ».

[2] (ز): «بظ النظر» بدل «بظاهرِ النَّظَرِ».

[3] (ز)، (ل): «ح» بدل «حينئذٍ».

[4] انظر: منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩٠-٩١، ١٤٢-١٤٣، ١٤٥-١٤٦.

[5] انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٢-٣٣؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٨، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢؛ التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠.

١- إنَّ الذي ذَكَرَه في «**حَاشِيَةِ الْكَشَّافِ**»[١]: قَصَدَ به: اتِّبَاعَ **الْقَوْمِ**، وتَوْجِيهَ كَلَامِهم ببَيَانِ «كَيْفِيَّةِ "الْاِشْتِرَاكِ الْمَعْنَوِيِّ" في "الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي"» بِـ«أَنْ يَدَّعِيَ وَضْعَه لِمَفْهُومِ "أَحَدِ طَرَفَي النِّسْبَةِ"»، فيَشْمَلُ «التَّأْثِيرَ» و«الْأَثَرَ»، فإنَّهم سَكَتُوا عن ذلك، وما بَيَّنُوهُ.

٢- وأمَّا الذي ذَكَرَه في «**التَّلْوِيحِ**»: فهو الْمُخْتَارُ **عندَه**، الْمُطَابِقُ لِلْوَاقِعِ.

فَلْيُتَأَمَّلْ.

[الْفَرْقُ بينَ «الْمَصْدَرِ» و«اسْمِ الْمَصْدَرِ»]

اعلم: أنَّ **جَمَاعَةً** ذَهَبُوا إلى الْفَرْقِ بينَ «الْمَصْدَرِ» و«اسْمِ الْمَصْدَرِ»، ثم اخْتَلَفُوا في بَيَانِ الْفَرْقِ، فَـ:

أ- قال **بَعْضُهم**:

إنَّ:

أ- «**الْمَصْدَرَ**»: ما يكونُ له فِعْلٌ يَجْرِي عليه الْمَصْدَرُ: ١- بأَنْ يَنُوبَ مَنَابَه في بعضِ الْمَوَاضِعِ، ٢- وبأَنْ يَقَعَ له تَأْكِيدًا في البعضِ الآخَرِ، وغيرِ ذلك مِمَّا بَيَّنُوا به «الْجَرَيَانَ».

ب- بخِلَافِ «**اسْمِ الْمَصْدَرِ**»، إذْ لا يكونُ له فِعْلٌ يَجْرِي عليه، كَـ«الْقَهْقَرَى» لِـ«نَوْعٍ من "الرُّجُوعِ"».

ب- وقال **بَعْضُهم**:

إنَّ «اسْمَ الْمَصْدَرِ»: هو «الْمَصْدَرُ» الذي يُسْتَعْمَلُ في «الْأَثَرِ»[٢] دُونَ «الْحَدَثِ»، مثلُ: «الطَّهُورِ» -بفتحِ الطَّاءِ-، يُسْتَعْمَلُ فيـ«ما يُتَطَهَّرُ به»، دُونَ «الطَّهَارَةِ»، إذ الْمُسْتَعْمَلُ في «الطَّهَارَةِ»: «الطُّهُورِ» -بضَمِّ الطَّاءِ-.

---

[١] هذا الرأي ليس للتفتازاني، بل: هو للخفاجي كما سبق، انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٤٨؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥٠-١٥٢.

[٢] (ز)، (ل): «في الأكثر» بدل «في "الْأَثَرِ"».

كذا قال **ابْنُ الْحَاجِبِ**[1] في «**أَمَالِيه**».[2]

ج- وقال [ل١٥٧ب] **بَعْضُهم**:

إنَّ «الْمَصْدَرَ»: أ- إذا اعْتُبِرَ تَلَبُّس الْفَاعِلِ به وتَجَدُّدُه: فهو «الْمَصْدَرُ»، ب- وإلَّا -أيْ: وإنْ لم يُعْتَبَرْ-: فهو «اسْمُ الْمَصْدَرِ».

ورُدَّ ذلك بِـ«أنَّه دَعْوَى بلا شَاهِدٍ، إذْ كُلٌّ يُسْتَعْمَلُ لِكُلٍّ».

د- وقال **بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ**[3] منهم:

التَّحْقِيقُ: أنَّ الذي لا يكونُ على قِيَاسِ «الْمَصَادِرِ»: يُقَالُ له: «اسْمُ الْمَصْدَرِ»، كما في «اسْمِ الْجَمْعِ»[4].

كذا في آخِرِ «**كَشْفِ الْكَشَّافِ**».[5] [ز١٤٨أ]

---

[1] **ابن الحاجب**: أبو عمرو جمال الدين عثمان بن عمر بن أبي بكر بن يونس (٥٧٠-٦٤٦هـ/١١٧٥-١٢٤٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص٢١١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٣٦٦-٣٦٧؛ Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", **DİA**, XXI, 55-58.

[2] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٤؛ ابن الحاجب، **أمالي ابن الحاجب**، (دراسة وتحقيق: فخر صالح سليمان قداره)، عمان: دار عمار، بيروت: دار الجيل، ١٤٠٩هـ/١٩٨٩م، ج٢، ٨٥٠-٨٥١، حيث قال:

وقال: الفرقُ بينَ قولِ **النَّحْوِيِّينَ**: «... مَصْدَرٌ» و«... اسْمُ مَصْدَرٍ»:

أ- أنَّ: ١- «**الْمَصْدَرَ**»: هو «الذي له فِعْلٌ يَجْرِي عليه»، كَـ«**الانْطِلَاقِ**» في «انْطَلَقَ»، ٢- و«**اسْمُ الْمَصْدَرِ**»: هو «اسْمٌ لِمَعْنًى، وليس له فِعْلٌ يَجْرِي عليه»، كَـ«الْقَهْقَرَى»، فإنَّه لِـ«نَوْعٍ من "الرُّجُوعِ"»، ولا فِعْلَ له يَجْرِي عليه من لَفْظِه.

ب- وقد يقولون: «... مَصْدَرٌ» و«... اسْمُ مَصْدَرٍ» في «الشَّيْئَيْنِ الْمُتَقَارِبَيْنِ لفظًا، وأَحَدُهما: لِـ"الفعلِ"، والْآخَرُ: لِـ"الْآلَةِ التي يُسْتَعْمَلُ بها الْفِعْلُ"»، كَـ«الطُّهُورِ» و«الطَّهُورِ»، و«الْأَكْلِ» و«الْأُكْلِ»، فَـ«الطُّهُورُ»: الْمَصْدَرُ، و«الطَّهُورِ»: اسْمُ ما يُتَطَهَّرُ به؛ و«الْأَكْلُ»: الْمَصْدَرُ، و«الْأُكْلُ»: ما يُؤْكَلُ.

[3] (ل): «بعضهم المحققين» بدل «بعضُ الْمُحَقِّقِينَ».

[4] (ز)، (ل): «كما في "اسم الجميع"» بدل «كما في "اسم الجمع"».

[5] **صاحب «كشف الكشاف»**: أبو حفص سراج الدين عمر بن عبد الرحمن بن عمر الفارسي القزويني (٦٨٣-٧٤٥هـ/١٢٨٤-١٣٤٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٤٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥٦١.

انظر: الزمخشري، **الكشاف**، ج٤، ص٨٢٣، حيث قال:

«الْوَسْواسُ»: اسمٌ بمعنَى «الْوَسْوَسَةِ»، كَـ«الزَّلْزَالِ» بمعنَى «الزَّلْزَلَةِ». وأمَّا «الْمَصْدَرُ»: فَـ«وِسْوَاسٌ» -بالكسرِ-، كَـ«زِلْزَالٍ». أ- والمرادُ به: «الشَّيْطَانُ»، سُمِّيَ بالْمَصْدَرِ، كَأَنَّه وَسْوَسَةٌ في نفسِه، لأنَّها صَنْعَتُه وشُغْلُه الذي هو عاكفٌ عليه. ب- أو أُرِيدَ: «ذُو الْوَسْوَاسِ». و«الْوَسْوَسَةُ»: الصَّوْتُ الْخَفِيُّ. ومنه: «وَسْوَاسُ الْحُلِيِّ».

هـ- وقال الْمَوْلَى الْحَفِيدُ[1] **في «مَجْمُوعَةِ الْفَوَائِدِ»:**

أقول: أَمَّا «الْاِسْمُ من الْمَصْدَرِ»: ففي الْمَشْهُورِ أنَّه بمعنَى «الْأَثَرِ»[2] أو «الْمَفْعُولِ»، لكنَّه قال في «**الصِّحَاحِ**»[3]: «"الْعُرْفُ" -أيضًا[4]-: الْاِسْمُ من "الْاِعْتِرَافِ"[5]، ومنه قولُهم: "لَهُ عَلَيَّ أَلْفٌ عُرْفًا" -أي: "اعْتِرَافًا"-، وهو تَأْكِيدٌ».[6] **انتهى.**

وانظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٤؛القزويني، **كشف الكشاف**، قسم آياصوفيا بالمكتبة السليمانية، رقمها: ٣٦١، ق٤٨٥أ، حيث قال:

قولُه: («**الْوَسْوَاسُ**»: **اسمٌ بمعنَى** «**الْوَسْوَسَةِ**») نَقَلَ [أي: **الطِّيبِيُّ**] سَلَّمَه اللهُ عن **بعضِ الْمَغَارِبَةِ**: «أنَّ المعنى الْمُعَبَّرَ عنه بِـ"الْفِعْلِ الْحَقِيقِيِّ" -وهو مَبْدَأُ "الْفِعْلِ الصِّنَاعِيِّ"-: أ- إنِ اعْتُبِرَ "تَلَبُّسُ الفاعلِ به وصُدُورُه منه وتَجَدُّدُه": فاللَّفْظُ الدَّالُّ عليه: "الْمَصْدَرُ"، ب- وإنْ لم يُعْتَبَرِ "التَّجَدُّدُ": فاللَّفْظُ الدَّالُّ عليه: "اسْمُ الْمَصْدَرِ"».

أقولُ: كُلٌّ يُسْتَعْمَلُ لِكُلٍّ، والدَّعْوَى لا تُصَدَّقُ دُونَ شَاهِدٍ. والتَّحْقِيقُ:أنَّ ذلك لَمَّا لم يَكُنْ على قياسِ الْمَصَادِرِ: قِيلَ له: «اسْمُ الْمَصْدَرِ»، كما يُقَالُ لنحوِ «لَيَالٍ» و«أَحَادِيثَ»: «اسْمُ الْجَمْعِ».

وانظر: الطِّيبِيّ، أبو محمد شرف الدين الحسين بن عبد الله بن محمد الطِّيبِي (ت ٧٤٣هـ/١٣٤٣م)، **فتوح الغيب في الكشف عن قناع الريب (حاشية الطيبي على الكشاف)**، (المشرف العام: محمد عبد الرحيم سلطان العلماء)، ط١، دبي: جائزة دبي الدولية للقرآن الكريم، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م، ج١٦، ص٦٥٣-٦٥٤.

[1] **المولى الحفيد**: شيخ الإسلام سيف الدين أحمد بن يحيى بن محمد بن سعد الدين مسعود الهروي المعروف بـ«حفيد التفتازاني» (ت ٩١٦هـ/١٥١٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٢٧٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٣٢٥.

[2] (ل): «لمعنى "الأثر"» بدل «بمعنى "الأثر"».

[3] **صاحب «الصحاح»**: أبو نصر إسماعيل بن حماد الفارابي الجوهري (ت قبل ٤٠٠هـ/١٠٠٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٣١٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٣٦٢-٣٦٣؛ Hulûsi Kılıç, “Cevherî, İsmâil b. Hammâd”, **DİA**, VII, 459.

[4] (ل): «أيض» بدل «أيضًا».

[5] (ز): «من "الاعراف"» بدل «من "الْاِعْتِرَافِ"».

[6] انظر: حفيد التفتازاني، **الدر النضيد من مجموعة الحفيد**، ص٢٤٤؛ الجوهري، **الصحاح**، (اعتنى به: خليل مأمون شيحا)، بيروت: دار المعرفة، ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م، ص٦٩٤، مادة (عرف).

الخاتمة

فيما نَقَلَه الفاضلُ شِهَابُ الدِّينِ الْخَفَاجِيُّ في «تَعْلِيقَاتِه[1] على "الرِّسَالَةِ"[2] التي سَبَقَ نَقْلُها» عن الْعَلَّامَةِ التَّفْتَازَانِيِّ

وهو نَقْلُه في «**شَرْحِ الْمِفْتَاحِ**»[3] عن **الشَّيْخِ أَبِي عَلِيٍّ**[4]:

حيثُ قال في «**الشِّفَاءِ**»: «التَّعْلِيمُ» و«التَّعَلُّمُ»: بالذَّاتِ وَاحِدٌ[5]، وبالْاِعْتِبَارِ اثْنَانِ، فإنَّ شَيْئًا واحدًا -وهو: «انْسِيَاقٌ مَّا إلى اكْتِسَابِ مَجْهُولٍ بمَعْلُومٍ»- يُسَمَّى: أ- بالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ فيه: «تَعَلُّمًا»، ب- وبالقياسِ إلى ما يَحْصُلُ عنه[6]: «تَعْلِيمًا»، كـ«التَّحْرِيكِ» و«التَّحَرُّكِ».[7] **انتهى**.

---

[1] «**تعليقاته**»: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣٧-٥٧.

[2] «**الرسالة**»: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٧-٣٦.

[3] **صاحب «المفتاح»**: السكاكي، أبو يعقوب سراج الدين يوسف بن أبي بكر بن محمد بن علي السكاكي الخوارزمي (٥٥٥-٦٢٦هـ/١١٦٠-١٢٢٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٨، ص٢٢٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٤، ص١٤٨-١٤٩؛ İsmail Durmuş, “Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb”, **DİA**, XXXVI, 332-334.

[4] **الشيخ أبو علي**: ابن سينا، أبو علي الحسين بن عبد الله بن علي بن سينا الشهير بـ«الشيخ الرئيس» (٣٧٠-٤٢٨هـ/٩٨٠-١٠٣٧م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢٤١-٢٤٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦١٨-٦٢٠؛ Ömer Mahir Alper vd, “İbn Sînâ”, **DİA**, XX, 319-358.

[5] (ز)، (ل): «واحدٌ بالذات» بدل «بالذات واحدٌ».

[6] (ز)، (ل): «إلى ما يحصل منه» بدل «إلى ما يحصل عنه».

[7] انظر: السكاكي، **مفتاح العلوم**، (حققه وقدم له وفهرسه: عبد الحميد هنداوي)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ص٢٥٠، حيث قال:

> وإنِ اخْتَلَجَ في وَهْمِك: «أنَّ "الْاِحْتِرَازَ عن الْخَطَإِ في الثاني": أ- إنْ لم يَتَوَقَّفْ على "عِلْمِ الْمَعَانِي": اسْتُغْنِيَ عنه، ب- وإنْ تَوَقَّفَ عليه -ولا شُبْهَةَ في "أنَّ الكلامَ فيه كلامٌ من الْقَبِيلِ الثاني"-: فيَتَوَقَّفُ تعريفُه على تعريفٍ له سابقٍ، ويَتَسَلْسَلُ أو يَدُورُ»: فَاسْتَوْضِحْ ما أَجَبْنَا به عن تَعَلُّمِ «عِلْمِ الْاِسْتِدْلَالِ» و«عِلْمِ الْعَرُوضِ»، إذْ قِيلَ: «أ- إنْ كان الْعَقْلُ أو الطَّبْعُ يَكْفِي في الْبَابَيْنِ: فَلْيُسْتَغْنَ عن تعليمِهما، ب- وإلَّا: كان تَعْلِيمُهما مَوْقُوفًا على تعليمٍ سابقٍ، والْمَآلُ: ١- إمَّا الدَّوْرُ، ٢- أو التَّسَلْسُلُ».

وانظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥٠؛ التفتازاني، **شرح المفتاح**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٦٤٢، ق٨ب، حيث قال:

وتَحْقِيقُه: أنَّ هنا أربعةَ أشياءَ: أ- «مُعَلِّمٍ»، ب- و«مُتَعَلِّمٍ»[1]، ج- و«تَعْلِيمٍ»، د- و«تَعَلُّمٍ».

و«شيءٌ يُطْلَبُ عِلْمُه»: أ- من حيثُ[2] «هو قائمٌ بمَنْ يُعَلِّمُه[3]»، ب- ومن حيثُ «هو حاصلٌ لمَنْ يَتَعَلَّمُه منه»، ج- ومن حيثُ «هو في نَفْسِه مع قَطْعِ النَّظَرِ عَمَّنْ عَلَّمَه وتَعَلَّمَه»

قوله: (**فيتوقف** ...) ... وإذا تَحَقَّقْتَ: فَـ«التَّعْلِيمُ» و«التَّعَلُّمُ» لا يَخُصُّ «الْأَخْذَ من أُسْتَاذٍ أو مُعَلِّمٍ». قال **أَبُو عَلِيٍّ** في «**الشِّفَاءِ**»: «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ": بالذَّاتِ وَاحِدٌ، وبالْاِعْتِبَارِ اثْنَانِ، فإنَّ "شَيْئًا واحدًا" -وهو: "انْسِيَاقٌ مَّا إلى اكْتِسَابِ مَجْهُولٍ بمَعْلُومٍ"- يُسَمَّى: أ- بالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ فيه: "تَعَلُّمًا"، ب- وبالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ عنه -وهو "الْعِلَّةُ الْفَاعِلِيَّةُ"-: "تَعْلِيمًا"، كَـ"التَّحْرِيكِ" و"التَّحَرُّكِ"». ولهذه النُّكْتَةِ ذُكِرَ أَوَّلًا: «التَّعَلُّمُ»، وثانيًا: «التَّعْلِيمُ».

وانظر: ابن سينا، **الشفاء (المنطق ٥- البرهان)**، (تحقيق: أبو العلا عفيفي)، القاهرة: المطبعة الأميرية، ١٣٧٥هـ/١٩٥٦م، ص٥٧ (الفصل الثالث: في أن كل تعليم وتعلم ذهني فبعلم قد سبق)، حيث قال:

«**التَّعْلِيمُ**» و«**التَّعَلُّمُ**»:

أ- منه: «**صِنَاعِيٌّ**»، مثلُ: «تَعَلُّمِ "النِّجَارَةِ" و"الصِّبَاغَةِ"»، وإنَّما يَحْصُلُ بِـ«الْمُوَاظَبَةِ على استعمالِ أفعالِ تلك الصِّنَاعَةِ».

ب- ومنه: «**تَلْقِينِيٌّ**»، مثلُ: «تَلْقِينِ "شِعْرٍ مَّا" أو "لُغَةٍ مَّا"»، وإنَّما يَحْصُلُ بِـ«الْمُوَاظَبَةِ على التَّلَفُّظِ بتلك الْأَصْوَاتِ والْأَلْفَاظِ لِيَحْصُلَ مَلَكَةٌ».

ج- ومنه: «**تَأْدِيبِيٌّ**»، وإنَّما يَحْصُلُ بِـ«الْمَشْوَرَةِ على مُتَعَلِّمِه».

د- ومنه: «**تَقْلِيدِيٌّ**»، وهو: «أنْ يَأْلَفَ الإنسانُ اعتقادَ رَأْيٍ مَّا»، وإنَّما يَحْصُلُ له من جِهَةِ «الثِّقَةِ بالْمُعَلِّمِ».

هـ- ومنه: «**تَنْبِيهِيٌّ**»، ١- كَـ«حالِ مَنْ يَعْلَمُ "أنَّ الْمَغْنَاطِيسَ يَجْذِبُ الحديدَ"، لكنَّه غافلٌ عنه في وَقْتِه، ولا يَفْطَنُ له عند إِحْسَاسِه جاذبًا للحديدِ، فيَعْجَبُ منه، فيُقَالُ له: "هذا هو الْمَغْنَاطِيسُ الذي عَرَفْتَ حَالَه"، فحينئذٍ يَتَنَبَّهُ له ويَزُولُ عنه التَّعَجُّبُ»، ٢- أو كَـ«مَنْ يُخَاطَبُ بالْأَوَائِلِ، فلا يَفْطَنُ لها لِنَقْصٍ في العبارةِ أو في ذِهْنِه، فيُحْتَالُ في تقريرِها له».

و- ومنه: «**أصنافٌ أُخَرُ**».

وليس شيءٌ منها بِـ«ذِهْنِيٍّ» أو «فِكْرِيٍّ».

ز- و«**الذِّهْنِيُّ**» و«**الْفِكْرِيُّ**»: هو الذي يُكْتَسَبُ بِـ«قَوْلٍ "مَسْمُوعٍ" أو "مَعْقُولٍ"، من شَأْنِه: أنْ يُوقِعَ اعْتِقَادًا أو رَأْيًا لم يَكُنْ، أو يُوقِعَ تَصَوُّرًا مَّا لم يَكُنْ». وهذا «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ" الذِّهْنِيُّ»: ١- قد يكونُ بينَ «إِنْسَانَيْنِ»، ٢- وقد يكونُ بينَ «إِنْسَانٍ واحدٍ مع نفسِه من جِهَتَيْنِ»، فيكونُ: (أ) من جِهَةِ «ما يَحْدسُ "الْحَدَّ الْأَوْسَطَ" في الْقِيَاسِ» -مثلًا-: «مُعَلِّمًا»، (ب) ومن جِهَةِ «ما يَسْتَفِيدُ النَّتِيجَةَ من القياسِ»: «مُتَعَلِّمًا». و«التَّعْلِيمُ» و«التَّعَلُّمُ»: بالذَّاتِ وَاحِدٌ، وبالْاِعْتِبَارِ اثْنَانِ، فإنَّ «شَيْئًا واحدًا» -وهو: «انْسِيَاقٌ مَّا إلى اكْتِسَابِ مَجْهُولٍ بمَعْلُومٍ»- يُسَمَّى: ١- بالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ فيه: «تَعَلُّمًا»، ٢- وبالقياسِ إلى الذي يَحْصُلُ عنه -وهو «الْعِلَّةُ الْفَاعِلَةُ»-: «تَعْلِيمًا»، مثل «التَّحْرِيكِ» و«التَّحَرُّكِ».

[1] (ل): «ويتعلم» بدل «ومُتَعَلِّمٍ».

[2] (ل): «ومن حيثُ» بدل «من حيثُ».

[3] (ز): «بمن تعلمه» بدل «بمن يُعَلِّمُه».

-كسُورَةٍ من الْقُرْآنِ أو شِعْرٍ محفوظٍ عندَ أحدٍ تَلَقَّاها منه غيرُه-: فهذه في نَفْسِها[1] شيءٌ واحدٌ، لو ادَّعَى أحدٌ تَغَايُرَها: لم يُقْبَلْ منه ذلك.

وهي[2]: د- من حيثُ «هي[3] عَرَضٌ غيرُ قَارٍّ نَطَقَ به[4] كلُّ واحدٍ منهما[5] بصَوْتٍ من مَخَارِجَ مُخْتَلِفَةٍ»: مُتَغَايِرَةٌ[6]، حتى لو ادَّعَى أحدٌ اتِّحَادَهما: جُهِّلَ وكُذِّبَ، فهما مُتَغَايِرَانِ كتَغَايُرِ ذَاتَي «الْمُعَلِّمِ» و«الْمُتَعَلِّمِ»، وتَغَايُرِ «التَّعْلِيمِ»[7] -الذي هو من مَقُولَةِ «الْفِعْلِ»- لِـ«التَّعَلُّمِ» -الذي هو من مَقُولَةِ «الْاِنْفِعَالِ»-.

وبهذا حَصَلَ الشِّفَاءُ في فَهْمِ ما في «**الشِّفَاءِ**»، وعُلِمَ: أنْ[8] لا وَجْهَ لِمَا في «**حَوَاشِي الفاضلِ اللَّيْثِيِّ**»[9]، حيثُ قال:

اعْتُرِضَ على «اتِّحَادِهما ذاتًا» بِـ«أنَّه يَلْزَمُ منه: أ- إمَّا "قيامُ الصِّفَةِ الواحدةِ بالذَّاتِ بمَحَلَّيْنِ"، ب- وإمَّا "حَمْلُ شيءٍ على آخَرَ مع انْتِفَاءِ مَبْدَأِ الْمَحْمُولِ عنه"، وكلاهما ظاهرُ الْبُطْلَانِ».

وأُجِيبَ بِـ«أنَّه يجوزُ أنْ يكونَ [ل١٥٨أ] المرادُ: "أنَّهما أمرٌ واحدٌ بالذَّاتِ والْمَاهِيَّةِ، ومُتَعَدِّدٌ بانْضِمَامِ الْخُصُوصِيَّاتِ[10]"، فيَحْصُلُ بهذا الاعتبارِ في مَحَالَّ مُتَعَدِّدَةٍ».

وفيه بَحْثٌ، لأنَّ «التَّعْلِيمَ»: من مَقُولَةِ «الْفِعْلِ»، و«التَّعَلُّمَ»: من مَقُولَةِ «الْاِنْفِعَالِ»، فكيف يجوزُ أنْ يَتَّحِدَا في الْمَاهِيَّةِ؟!».[11] **انتهى**.

---

[1] (ز)، (ل): «فهذا في نفسه» بدل «فهذه في نفسها».

[2] (ز)، (ل): «وهو» بدل «وهي».

[3] (ز)، (ل): «هو» بدل «هي».

[4] (ز): «يطلق به» بدل «نَطَقَ به».

[5] رسالة الخفاجي: «كلٌّ منهما» بدل «كلُّ واحدٍ منهما».

[6] (ز)، (ل): «متغايرٌ» بدل «متغايرةٌ».

[7] (ز): «ويُغَايِرُ "التعليمُ"» بدل «وتَغَايُرِ "التعليمِ"».

[8] رسالة الخفاجي: «أنَّه» بدل «أنْ».

[9] (ز)، (ل): «حواشي الفاضل أثير الدين» بدل «حواشي الفاضل الليثي».

الفاضل الليثي: أبو القاسم بن أبي بكر الليثي السمرقندي (ت بعد ٨٨٨هـ/١٤٨٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص١٧٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٦٤٣؛ İsmail Durmuş, "Semerkandî, Ebü'l-Kāsım", **DİA**, XXXVI, 472-473.

[10] (ل): «بالضمام الخصوصيات» بدل «بِانْضِمَامِ الخصوصيّاتِ».

[11] انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥٢؛ أبو القاسم الليثي السمرقندي، **حاشية على شرح المفتاح للسعد**، قسم فيض الله أفندي بمكتبة مِلَّت، الرقم: ١٨٠٠، ق٧٩أ.

ثم قال:

وقد يُقَالُ: معنَى كلامِ **هذا القائلِ**: «أنَّ في "التَّعَلُّمِ" مثلًا حالةً مخصوصةً[1] يُسَمَّى حُصُولُها: "تَعَلُّمًا"، وتَحْصِيلُها "تَعْلِيمًا"، ولا اسْتِحَالَةَ في قيامِ "صفةٍ واحدةٍ بالذَّاتِ" بمَحَلٍّ يكونُ لِمُغَايَرَةِ هذا الْمَحَلِّ معها تَعَلُّقُ "التَّحْصِيلِ" و"التَّأْثِيرِ"، كما هو الواقعُ في جميعِ أَمْثِلَةِ "الْمُطَاوَعَةِ"، كَ"الْكَسْرِ" و"الْاِنْكِسَارِ"»[2]، ولم يُرِدْ: «أنَّ النِّسْبَتَيْنِ[3] [ز١٤٨ب] واحدةٌ»، لأنَّهما بالضرورةِ مُتَغَايِرَتَانِ[4]، لأنَّ ما في كلِّ طَرَفٍ: غيرُ ما في الْآخَرِ، لكنَّ مُتَعَلَّقَهما صِفَةٌ واحدةٌ قائمةٌ بطَرَفٍ واحدٍ، فعلى هذا لا يَرِدُ شيءٌ من الْمَحْذُورِ، فتَأَمَّلْ لِيَظْهَرَ لك: «أنَّه ليس فيه، ما ظُنَّ فيه».

أَقُولُ: فعلى هذا معنَى «اتِّحَادِهما -أيْ[5]: اتِّحَادِ الْمَاهِيَّتَيْنِ-»: «اتِّحَادُ مُتَعَلَّقِهما ومَوَادِّهما[6]»، لا: «اتِّحَادُ ذَاتِهما»، وهذا -مع أنَّه خِلَافُ الْمُتَبَادِرِ من قولِه: «بالذَّاتِ واحدٌ»-: مُخَالِفٌ تصريحَ عبارةِ «**الشِّفَاءِ**» -أعني قولَه: «إنَّ شيئًا واحدًا ... » إلخ[7]-. وعلى ما ذَكَرَه **هذا القائلُ** يكونُ «الْمُسَمَّى بِ"التَّعْلِيمِ"» غيرَ «الْمُسَمَّى بِ"التَّعَلُّمِ"» ذاتًا[8]، وإنَّما اتَّحَدَا في الْمَوَادِّ.[9] **انتهى**.

الظَّاهِرُ: أنَّ هذا الكلامَ -من قولِه: «وتَحْقِيقُه: أنَّ هنا أربعةَ أشياءَ ...» إلى هنا-: كلامُ **الْعَلَّامَةِ التَّفْتَازَانِيِّ**، والذي يَجِيءُ: كلامُ **الْفَاضِلِ الْخَفَاجِيِّ**،[10] قال:

---

[1] (ل): «حالةً مخصوصين» بدل «حالةً مخصوصةً».

[2] بهامش (ز)، (ل):
لا يَخْفَى عليك ما في العبارةِ من «التَّعْقِيدِ»، لَعَلَّ مرادَه: «ولا اسْتِحَالَةَ في قيامِ صِفَةٍ واحدةٍ بالذَّاتِ بمَحَلَّيْنِ يكونُ تَعَلُّقُها بأَحَدِ الْمَحَلَّيْنِ بِ"الْحُصُولِ"، وبالآخَرِ بِ"التَّحْصِيلِ"»، فيكونُ المرادُ بِ«اتِّحَادِ الْمَاهِيَّتَيْنِ»: «اتِّحَادَ الصِّفَةِ القائمةِ بهما باعْتِبَارَيْنِ»، فَلْيُتَأَمَّلْ، لأنَّ أَخْذَ هذا المعنَى من عبارتِه -التي نُقِلَتْ هنا-: في غايةِ الصُّعُوبَةِ، لَعَلَّ العبارةَ مُحَرَّفَةٌ سَقِيمَةٌ، ومن اللهِ إِلْهَامُ الصَّوَابِ. **(منه)**

[3] (ز)، (ل): «أنَّ الماهيّتين» بدل «أنَّ النِّسْبَتَيْنِ».

[4] (ز)، (ل): «متغايران» بدل «متغايرتان».

[5] (ل): «إلى» بدل «أي».

[6] (ز): «ومواردِهما» بدل «ومَوَادِّهما».

[7] (ل): «اه» بدل «إلخ».

[8] (ل): بدون «ذاتًا».

[9] انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥٢-٥٣؛ أبو القاسم الليثي السمرقندي، **حاشية على شرح المفتاح للسعد**، قسم فيض الله أفندي بمكتبة مِلَّت، رقمها: ١٨٠٠، ق٧٩أ (بالهامش).

[10] يبدو أنَّ **المؤلفَ** لم يتمكن من النظر إلى «**شرح المفتاح**» **للتفتازاني** فظَنَّ أنَّ العبارةَ إلى هنا له، والحالُ: أنَّ كلامَه المنقولَ عبارةٌ عن نقل كلام **ابن سينا** في «**الشفاء**»، وما بعده كلام **الخفاجي**، كما أثبتنا في الحواشي.

أَقُولُ: مَنْشَأُ هذا الْخِلَافِ كُلِّه[1]: عَدَمُ الْفَرْقِ بينَ «الشَّيْءِ في نَفْسِه من غيرِ نَظَرٍ لغيرِه» وبينه باعتبارِ قيامِه بغيرِه»، فإنَّه: أ- في ذَاتِه: شيءٌ واحدٌ في «الْعُرْفِ الْعَامِّ»، ب- وباعْتِبَارِ مَحَلِّه: مُتَعَدِّدٌ حقيقةً، كَـ«السُّورَةِ الواحدةِ التي يَقْرَأُها جَمَاعَةٌ[2]». وهذا كقولِهم: «"الْحَرْفُ": ما دَلَّ على معنًى في غيرِه».

فما قَالَه[3] **هذا الْفَاضِلُ**: مَبْنِيٌّ على «عَدَمِ التَّأَمُّلِ في كلامِ **الرَّئِيسِ**»، وهو[4] عَجِيبٌ من مثلِه، فَاعْرِفْه، فإنَّه من الْمُهِمَّاتِ.[5] **انتهى كلام الْخَفَاجِيِّ أيضا.**

أَقُولُ -وباللهِ التَّوْفِيقُ-:

يَنْبَغِي أنْ يُعْرَفَ أَوَّلًا: أنَّ «الْفِعْلَ» و«الْاِنْفِعَالَ» -وكذا: كلُّ ما يَتَضَمَّنُهما[6]، مثلُ: «التَّعْلِيمِ»، و«التَّعَلُّمِ»؛ و«التَّحْرِيكِ»، و«التَّحَرُّكِ»-: أَمْرَانِ [ف١١١أ] اعْتِبَارِيَّانِ، [ل١٥٨ب] لا وُجُودَ لهما في الْخَارِجِ أَصْلًا -على ما بُيِّنَ في مَحَلِّه-، وإنْ كان لِكُلٍّ منهما «مفهومٌ اعتباريٌّ» يُغَايِرُ «مفهومَ الْآخَرِ»، وليس «الْوُجُودُ» إلَّا لِـ«الْأَثَرِ» المَنسوبِ إلى «الْفَاعِلِ» و«الْقَابِلِ»، لأنَّ كُلَّ «عَرَضٍ وُجُودِيٍّ حَادِثٍ»: لا بُدَّ له من «فَاعِلٍ» و«قَابِلٍ»، إذ «الْفَاعِلُ» يَمْتَنِعُ أنْ يكونَ «قَابِلًا»، كما بُيِّنَ في مَوْضِعِه.

وإذا عَرَفْتَ هذا فنَقُولُ:

لَعَلَّ **الشَّيْخَ** أَرَادَ بقولِه: «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ": بالذَّاتِ واحدٌ[7]، وبالْاِعْتِبَارِ اثنان[8]» -بقَرِينَةِ قولِه: «فإنَّ شيئًا واحدًا ...» إلخ[9]-: أَنَّهما مُتَّحِدَانِ في «الْأَثَرِ» الذي هو بمَنْزِلَةِ «الذَّاتِ» بالنِّسْبَةِ إليهما، إذْ ليس في الْوُجُودِ شيءٌ يُنْتَقَلُ منه إليهما إلَّا ذلك «الْأَثَرُ».

---

[1] رسالة الخفاجي: «منشأ هذا كلِّه» بدل «منشأ هذا الخلافِ كلِّه».

[2] (ز)، (ل): «التي يقرأ الجماعة» بدل «التي يَقْرَأُها جماعةٌ».

[3] (ز)، (ل): «مما قاله» بدل «فما قَالَه».

[4] (ل): «أو هو» بدل «وهو».

[5] انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥٣.

[6] (ل): «كل ما تضمنهما» بدل «كلُّ ما يَتَضَمَّنُهما».

[7] (ز)، (ف)، (ل): «واحدٌ بالذات» بدل «بالذات واحدٌ».

[8] (ز): «ابيان» بدل «اثنان».

[9] (ل): «اه» بدل «إلخ».

وأيضًا: إنَّه هو مَنْشَأُ اعْتِبَارِهما، لأنَّ الْعَقْلَ: أ- إذا لَاحَظَ[1] نِسْبَةَ ذلك «الْأَثَرِ» إلى «الْفَاعِلِ» -الذي أَحْدَثَه[2]-: اعْتَبَرَ «الْإِحْدَاثَ» -أي: «الْفِعْلَ»-، ويُعَبِّرُ عنه بِـ«اسْمٍ يُشَارِكُ "الْأَثَرَ" في الْمَادَّةِ، ويَدُلُّ على "الْفِعْلِ" و"التَّأْثِيرِ"»، مثلِ: «التَّعْلِيمِ» بالنِّسْبَةِ إلى «الْعِلْمِ»، و«التَّحْرِيكِ» بالنِّسْبَةِ إلى «الْحَرَكَةِ»، ب- وإذا لَاحَظَ[3] نِسْبَتَه إلى «الْقَابِلِ» -الذي حَصَلَ فيه «الْأَثَرُ»، وقام به-: اعْتَبَرَ «الْقَبُولَ» [ز١٤٩أ] و«التَّأَثُّرَ» -أي: «الْاِنْفِعَالَ»-، ويُعَبِّرُ عنه بِـ«اسْمٍ مُشَارِكٍ لِـ"الْأَثَرِ" في الْمَادَّةِ، دَالٍّ على "التَّأَثُّرِ" و"الْاِنْفِعَالِ"»، مثلِ: «التَّعَلُّمِ»[4] و«التَّحَرُّكِ».

ويَقْرُبُ من كلامِ **الشَّيْخِ** -بل: هو هو-: ما سَبَقَ فِيمَا نُقِلَ عن **الْعَلَّامَةِ عَضُدِ الدِّينِ**، حيثُ ذَكَرَ في «**حَاشِيَةِ شَرْحِ الْمُخْتَصَرِ**» هذه الْمَسْأَلَةَ، ووَضَّحَها مثلَ نُورِ الشَّمْسِ بإِيرَادِ المثالِ من «ضَوْئِها»، وجَعْلِ «إِضَاءَةِ الشَّمْسِ»[5] و«اسْتِضَاءَةِ الْبَيْتِ» مُتَّحِدَيْنِ بِـ«"الضَّوْءِ" القائمِ بالْبَيْتِ في الذَّاتِ والْوُجُودِ»، إذْ لا وُجُودَ لهما، بل: الْوُجُودُ لِـ«الضَّوْءِ» فقط.[6]

وفي مسألةِ «"التَّعْلِيمِ" و"التَّعَلُّمِ"» ليس «الْوُجُودُ» إلَّا لِـ«"الصُّورَةِ" الحادثةِ في "الْمُتَعَلِّمِ"، القائمةِ بذِهْنِه أو بإِحْدَى قُوَاهُ الدِّمَاغِيَّةِ» الْمُعَبَّرِ عنها بِـ«الْعِلْمِ»، فَـ: أ- إذا نُسِبَ إلى «الْفَاعِلِ» الذي أَحْدَثَه وحَصَلَ منه -أي: «الْمُعَلِّمِ»-: يُعْتَبَرُ حينئذٍ[7] «إِحْدَاثُ الصُّورَةِ الْمَذكورةِ»، ويُدَلُّ عليه بِـ«اسْمٍ مُشَارِكٍ لِـ"الْعِلْمِ" في أصلِ الْمَادَّةِ، دَالٍّ على "الْفِعْلِ" و"التَّأْثِيرِ"»، مثلِ: «التَّعْلِيمِ»، ب- وإذا نُسِبَ إلى «الْقَابِلِ» الذي قَبِلَه وحَصَلَ فيه -أي: «الْمُتَعَلِّمِ»-: يُعْتَبَرُ حينئذٍ[8] «قَبُولُ الصُّورَةِ الْمَذكورةِ، والتَّأَثُّرُ منها»، فيُدَلُّ عليه بِـ«اسْمٍ [ل١٥٩أ] يُشَارِكُ "الْعِلْمَ" في الْمَادَّةِ، ويَدُلُّ على "التَّأَثُّرِ" و"الْاِنْفِعَالِ"»، كَـ«التَّعَلُّمِ».

---

(1) (ل): «إذ لاحظ» بدل «إذا لَاحَظَ».

(2) (ل): «الذي احداثه» بدل «الذي أَحْدَثَه».

(3) (ل): «وإذ لاحظ» بدل «وإذا لَاحَظَ».

(4) (ز): «مثل: "العلم"» بدل «مثل: "التَّعَلُّم"».

(5) (ل): «وجعلِ "الاضاءةِ الشمسِ"» بدل «وجعلِ "إِضَاءَةِ الشمسِ"».

(6) انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٣١؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠٦-١٠٧، ١١٨.

(7) (ز)، (ف): «ح» بدل «حينئذٍ».

(8) (ز)، (ف)، (ل): «ح» بدل «حينئذٍ».

وأَمَّا «ما ذَكَرَه **الشَّيْخُ** هنا في بيانِ اتِّحَادِ "التَّعْلِيمِ" و"التَّعَلُّمِ"[1]»: فاسْتِفَادَةُ ما أَرَادَه من عبارتِه ودُونَه خَرْطُ الْقَتَادِ. هذا دَأْبُه في «تَعْقِيدِ العبارةِ» وفي «الْاِكْتِفَاءِ عن "الْعِبَارَةِ" بِـ"الْإِشَارَةِ"»، ولذا اخْتَلَفَتْ كلمةُ **الْفُضَلَاءِ** في تَعْيِينِ مُرَادِه ههنا:

فقال **بَعْضُهم**:

> إنَّ مُرَادَه من «الشَّيْءِ الواحدِ» -في قولِه: «فإنَّ شيئًا واحدًا ...» إلخ[2]-: هو الكلامُ الذي: أ- في نفسِه: واحدٌ، كَـ«سُورَةٍ» أو «شِعْرٍ»، ب- ومن حيثُ إنَّه نَطَقَ به ما فوقَ الواحدِ: مُتَعَدِّدٌ.[3] **انْتَهَى حاصلُ كلامِه.**

واعْتَنَى به غايةَ الْاِعْتِنَاءِ حيثُ قال في آخِرِه:

> وبهذا حَصَلَ الشِّفَاءُ، في فَهْمِ ما في «**الشِّفَاءِ**»، وعُلِمَ سُقُوطُ **الاعتراضِ** -الذي أَوْرَدَه **بَعْضُ الْفُضَلَاءِ** على **الشَّيْخِ**- بناءً على «أنَّ المرادَ من "الشيءِ الواحدِ": عَرَضٌ واحدٌ، فيَلْزَمُ من ذلك: أ- إمَّا "قِيَامُ عَرَضٍ واحدٍ بمَحَلَّيْنِ"، ب- أو "حَمْلُ شيءٍ على شيءٍ مع انْتِفَاءِ مَبْدَأِ الْمَحْمُولِ على الْمَوْضُوعِ"، وكُلٌّ منهما ظاهرُ الْبُطْلَانِ».
>
> **وأُجِيبَ**[4] بِأَنَّا لا نُسَلِّمُ[5] «بُطْلَانَ "التَّالِي الْأَوَّلِ" على الْإِطْلَاقِ»، إذ يجوزُ[6] «أَنْ يكونَ "الْوَحْدَةُ": "نَوْعِيَّةً"، لا: "شَخْصِيَّةً"»، فحينئذٍ[7] يجوزُ «أَنْ يَقُومَ "الْعَرَضُ الواحدُ بالنَّوْعِ" بمَحَالَّ عديدةٍ بِانْضِمَامِ الْخُصُوصِيَّاتِ إليه[8]».
>
> **ورُدَّ الْجَوَابُ** بِأَنَّ «الْاِتِّحَادَ النَّوْعِيَّ» هنا -أي: في «التَّعْلِيمِ» و«التَّعَلُّمِ»-: مُمْتَنِعٌ، لأنَّ الأَوَّلَ من مَقُولَةِ «الْفِعْلِ»، والثاني من [ز١٤٩ب] مَقُولَةِ «الْاِنْفِعَالِ»، فكيف يَسْتَقِيمُ «الْاِتِّحَادُ في "الْمَاهِيَّةِ النَّوْعِيَّةِ"»؟! [ف١١١ب]

---

[1] (ز)، (ف)، (ل): «في بيانِ اتِّحَادِ "التَّعَلُّمِ" و"التَّعْلِيمِ"» بدل «في بيانِ اتِّحَادِ "التَّعْلِيمِ" و"التَّعَلُّمِ"».

[2] (ل): «اه» بدل «إلخ».

[3] انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥١؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥٩-١٦٠.

[4] (ل): «اوجب» بدل «وأُجِيبَ».

[5] (ز)، (ف)، (ل): «لا نم» بدل «لا نُسَلِّمُ».

[6] (ز)، (ل): «ويجوزُ» بدل «إذ يجوزُ».

[7] (ز)، (ف)، (ل): «فح» بدل «فحينئذٍ».

[8] (ل): «بالضمام الخصوصيّاتِ إليه» بدل «بِانْضِمَامِ الخصوصيّاتِ إليه».

ثم **أُجِيبَ عن الرَّدِّ** بِأنَّ مرادَ **الْمُجِيبِ** من «الْاِتِّحَادِ النَّوْعِيِّ»: اتِّحَادُ النَّوْعَيْنِ في صفةٍ لها بكلِّ واحدٍ من النَّوْعَيْنِ نَوْعٌ من التَّعَلُّقِ، مثل: «التَّعْلِيمِ» و«التَّعَلُّمِ» الْمُتَّحِدَيْنِ في «الْعِلْمِ» الْمُتَعَلِّقِ بالأوَّلِ من جِهَةِ «التَّحْصِيلِ»، وبالثاني من جِهَةِ «الْحُصُولِ»، كما أنَّ الحالَ كذلك في جميعِ «أَمْثِلَةِ الْمُطَاوَعَةِ»، كَـ«الْكَسْرِ» و«الْاِنْكِسَارِ» مثلًا.

ورُدَّ هذا الْجَوَابُ أيضًا بِأنَّ مَآلَ هذا الْجَوَابِ: هو «اتِّحَادُ "التَّعْلِيمِ" و"التَّعَلُّمِ" في الْمَادَّةِ -يعني: في مَادَّةِ "الْعِلْمِ"-، لا في "الذَّاتِ"»، وهذا: أ- مُخَالِفٌ لقولِ **الْمُجِيبِ الْأَوَّلِ**، حيثُ قال: «يجوزُ أنْ يكونَ المرادُ: "أنَّهما[1] واحدٌ بالذَّاتِ والْمَاهِيَّةِ"»، ب- ومُخَالِفٌ أيضًا لِصَرِيحِ قَوْلِ **الشَّيْخِ**[2]، حيثُ قال: «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ": بالذَّاتِ واحدٌ»[3]، وقال أيضًا: «فإنَّ شيئًا واحدًا[4] ...».[5] **انتهى حاصلُ كلامِ صاحبِ** [ل١٥٩ب] **التَّحْقِيقِ**.

ثم جَاءَ **وَاحِدٌ من فُضَلَاءِ الْمُتَأَخِّرِينَ**[6]، فقال:

إنَّ هذا الْخِلَافَ كُلَّه إنَّما نَشَأَ من عَدَمِ الْفَرْقِ بينَ «اعْتِبَارِ الشَّيْءِ في نَفْسِه -يعني: من حيثُ هو هو-» وبينَ[7] «اعْتِبَارِه من حيثُ إنَّه قائمٌ بالْغَيْرِ»، فإنَّه بالْاِعْتِبَارِ الْأَوَّلِ[8]: واحدٌ في «الْعُرْفِ الْعَامِّ»، وبالْاِعْتِبَارِ الثاني -أيْ: باعْتِبَارِ الْمَحَالِّ التي يَقُومُ بها-: مُتَعَدِّدٌ[9]، كَـ«سُورَةٍ قَرَأَها جَمَاعَةٌ»، وهذا كقَوْلِهم: «"الْحَرْفُ": ما دَلَّ على مَعْنًى في غَيْرِه».[10] **انتهى**.

ولا يَخْفَى عليك: أنَّ «ما ذَكَرَه **هذا الْفَاضِلُ**» خلاصةُ «ما ذَكَرَه **صَاحِبُ التَّحْقِيقِ أَوَّلًا**»،[11]

---

[1] (ل): «تهما» بدل «أنهما».

[2] (ز): «بصريحِ قولِ الشيخِ» بدل «لصريحِ قولِ الشيخِ».

[3] (ز)، (ف)، (ل): «"التَّعَلُّمُ" و"التَّعْلِيمُ": واحدٌ بالذَّاتِ» بدل «"التَّعْلِيمُ" و"التَّعَلُّمُ": بالذَّاتِ واحدٌ».

[4] (ل): «واحد» بدل «واحدًا».

[5] انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥٢-٥٣؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٦٠-١٦١.

[6] (ل): «من الْفُضَلَاءِ المُتأخِّرين» بدل «من فُضَلَاءِ المُتأخِّرين».

[7] (ز): «وهي» بدل «وبينَ».

[8] (ل): «باعتبارِ الأوَّلِ» بدل «بالْاِعْتِبَارِ الأوَّلِ».

[9] (ز)، (ل): «متعددا» بدل «مُتَعَدِّدٌ».

[10] انظر: الخفاجي، «رسالة في بيان المصدر والحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٥٣؛ منجم باشي، «رسالة في تحقيق المصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٦٢.

[11] «**هذا الفاضل**» و«**صاحب التحقيق**»: كلاهما **الخفاجي**، كما بَيَّنَّا في الحاشية (ص١٦٠)، فظهر: أن نقد **المؤلف الخفاجيَّ** مبنيٌّ على فهمٍ خاطئٍ نشأ من عدم تمكنه من الوصول إلى المصدر الأول.

وما زَادَ على ذلك شيئًا إلَّا قَوْلَه: «وهذا كقَوْلِهم: "الْحَرْفُ": ...» إلخ[1]، لَعَلَّه لم يُرِدْه، إذْ ليس له معنًى لا في نَفْسِه ولا في غَيْرِه. فَلْيُتَأَمَّلْ.

ولا يَخْفَى على الْمُتَأَمِّلِ: أنَّ جميعَ «ما ذَكَرُوه في حَلِّ كلامِ **الشَّيْخِ**، ونَقَلْنَاه بعبارتِه أَوَّلًا، ثم بخُلَاصَتِه ثَانِيًا»: لا يَخْلُو عن «بَحْثٍ» و«نَظَرٍ»، عندَ إِمْعَانِ النَّظَرِ يَظْهَرُ.

قد تَمَّتِ «**الرِّسَالَةُ**» بتمامِ «**الْخَاتِمَةِ**»، نَسْأَلُ اللهُ سُبْحَانَه «حُسْنَ الْخَاتِمَةِ»، بحُرْمَةِ حَبِيبِه سَيِّدِنا خَاتَمِ الْأَنْبِيَاءِ والْمُرْسَلِينَ، صَلَوَاتُ اللهِ وتَسْلِيمَاتُه عليه وعلى آلِهِ وصَحْبِه أجمعين.

وَقَعَ الْفَرَاغُ من تَسْوِيدِ «**الرِّسَالَةِ**»[2] في **طَائِفِ الْحِجَازِ** يومَ الثُّلَاثَاءِ الثَّامِنَ من رَبِيعٍ الْأَوَّلِ[3] من سنةِ ١١١٢ [٨ ربيع الأول ١١١٢هـ/٢٤ أغسطس-آب ١٧٠٠م] بتَوْفِيقِه وفَضْلِه سبحانه[4].

---

(١) (ل): «اه» بدل «إلخ».

(٢) (ل): «من تسديدِ "الرسالة"» بدل «من تسويدِ "الرسالةِ"».

(٣) (ل): «من الربيع الأوَّل» بدل «من ربيعٍ الأوَّلِ».

(٤) (ز): بدون «بتوفيقِه وفضلِه سبحانه».

آخرُ نسخةِ (ز):

كَتَبَه الحقيرُ **إبراهيمُ بنُ شيخ سليمانَ الْقِرِيمِيُّ**، عُفِيَ عنهما، وعمَّنْ كان سَبَبًا لكِتَابَتِه، وعن جميعِ الْمُؤْمِنِينَ.

آخرُ نسخةِ (ل):

تَمَّتِ «**الرِّسَالَةُ**» النَّفِيسَةُ التي هي كَاللَّآلِي الْفَرِيدَةِ، اسْتُخْرِجَتْ من أَصْدَافٍ طَبِيعِيَّةٍ جديدةٍ، مُسْتَنْسَخَةً من نُسْخَةٍ حُرِّرَ من خَطِّ **الْمُؤَلِّف**. الحمدُ لِلّٰهِ أَوَّلًا وآخِرًا في شهرِ رَبِيعٍ الْأَوَّلِ. م

(٨)

كَشَّافُ
اصْطِلَاحَاتِ الْفُنُونِ والْعُلُومِ

أَلَّفَه:

مُحَمَّد أَعْلَى بنُ عَلِيّ بنِ مُحَمَّد حَامِدِ بنِ مُحَمَّد صَابِرٍ الْعُمَرِيُّ الْفَارُوقِيُّ التَّهَانَوِيُّ

(ت بعد ١١٥٨هـ/١٧٤٥م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

التهانوي

هو مُحَمَّد أَعْلَى بنُ عَلِيّ بنِ مُحَمَّد حَامِدِ بنِ مُحَمَّد صَابِرِ الْعُمَرِيُّ الْفَارُوقِيُّ التَّهَانَوِيُّ (ت بعد ١١٥٨هـ/١٧٤٥م).

من تصانيفه:

١ - «**كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم**»، في تعريفات العلوم المختلفة؛

٢- و«**أحكام الأراضي**»، في الفقه؛

٣- و«**سبق الغايات في نسق الآيات**»، في التفسير.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٦، ص٢٩٥؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص٥٣٧؛ Nasuhi Ünal Karaaslan, "Keşşâfü Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXV, 331-333.

مصدر النص:

(ط) : التهانوي، محمد أعلى بن عليٍ بن محمد حامد بن محمد صابر العمري الفاروقي التهانوي (ت بعد ١١٥٨هـ/١٧٤٥م)، **موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم**، (تقديم وإشراف ومراجعة: رفيق العجم، تحقيق: علي دحروج، نقل النص الفارسي إلى العربية: عبد الله الخالدي، الترجمة الأجنبية: جورج زيناتي)، ط١، بيروت: مكتبة لبنان ناشرون، ١٩٩٦م، ج٢، ص١٥٥٥-١٥٥٧ (مادة «**المصدر**»).

قال التهانوي:

المصدر [Root, radical, infinitive; Racine, radical, infinitif]:

[صيغةُ لفظِ «الْمَصْدَرِ»]

هو ظَرْفٌ[1] من «الصُّدُورِ».

[إطلاقُ لفظِ «الْمَصْدَرِ» عندَ النُّحَاةِ]

وعندَ **النُّحَاةِ يُطْلَقُ**:

أ- على «**الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ**»، ويُسَمَّى: «حَدَثًا»، و«حَدَثَانًا»، و«فِعْلًا».

ب- وعلى «**اسْمِ "الْحَدَثِ" الْجَارِي على "الْفِعْلِ"**»،

أيْ: «اسْمٍ يَدُلُّ على "الْحَدَثِ": ١- "مُطَابَقَةً"، كَ"الضَّرْبِ"، ٢- أو "تَضَمُّنًا"، كَ"الْجَلْسَةِ" و"الْجِلْسَةِ"».

والمرادُ بِـ«**الْحَدَثِ**»: [ص١٥٥٦] «الْمَعْنَى القائمُ بغيرِه»، سواءٌ: ١- صَدَرَ عنه، كَ«الضَّرْبِ»، ٢- أو لم يَصْدُرْ، كَ«الطُّولِ».

كما في «**الرَّضِيّ**»[2].[3]

---

[1] أي: اسمُ مكانٍ.

[2] **الرضي**: نجم الأئمة رضي الدين محمد بن الحسن الأسترآباذي الغَرَوي السَّمْناكي (ت بعد ٦٨٨هـ/١٢٨٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٨٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢١٣-٢١٤؛ Sadrettin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", **DİA**, XXXIV, 387-388.

[3] انظر: رضي الدين الأسترآباذي، **شرح الرضي على الكافية**، (من عمل: يوسف حسن عمر)، ط٢، بنغازي: منشورات جامعة قاريونس، ١٩٩٦م، ج٣، ص٣٩٩-٤٠٠، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجبِ**: «"**الْمَصْدَرُ**": **اسمُ الْحَدَثِ الْجَارِي على الْفِعْلِ**»-:

يعني بِـ«الْحَدَثِ»: «"مَعْنًى قائمًا بغيرِه"، سواءٌ صَدَرَ عنه، كَ"الضَّرْبِ" و"الْمَشْيِ"، أو لم يَصْدُرْ، كَ"الطُّولِ" و"الْقِصَرِ"».

و«الْجَرْيُ» في كلامِهم يُسْتَعْمَلُ في أشياءَ:

أ- يُقَالُ: «هذا "الْمَصْدَرُ": جَارٍ على هذا "الْفِعْلِ"»، أي: «أَصْلٌ له، ومَأْخَذٌ اشْتُقَّ منه»، فيُقَالُ في: «حَمِدْتُ حَمْدًا»: «إنَّ "الْمَصْدَرَ": جَارٍ على "فِعْلِه"»، وفي نحو: ﴿وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا﴾ [سورة المزمل: ٨/٧٣]، «إنَّ "تَبْتِيلًا": ليس بجَارٍ على "نَاصِبِه"»،

ج- وقِيلَ:

«**المصدرُ**»: ما يكونُ في آخِرِ مَعْنَاهُ الْفَارِسِيِّ «الدَّالُ والنُّونُ» أو «التَّاءُ والنُّونُ».

كما قِيلَ في الشِّعْرِ المعروفِ (وترجمتُه):

الْمَصْدَرُ اسْمٌ إِذَا كَانَ وَاضِحًا وَآخِرُهُ بِالْفَارِسِيَّةِ حَرْفَانِ: «تَنْ» أَوْ «دَنْ»[1]

وبَعْضُهم زَادُوا فيه «قَيْدًا»، وهو: «أَنْ يَحْصُلَ "الْمَاضِي" بعدَ حَذْفِ نُونِه»، لِيَخْرُجَ كلمةُ «گَرْدَنْ» -بمعنَى «رَقَبَةٍ»-، وكلمةُ «خُتَنْ» -اسمَ بَلَدٍ معروفٍ-.

هكذا في رَسَائِلِ «**الْقَوَاعِدِ الْفَارِسِيَّةِ**».

ب- ويُقَالُ: «"اسْمُ الْفَاعِلِ": جَارٍ على "الْمُضَارِعِ"»، أي: «يُوَازِنُه في الْحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ»،

ج- ويُقَالُ: «"الصِّفَةُ": جاريةٌ على "شَيْءٍ"»، أي: «ذلك "الشَّيْءُ": صاحبُها: ١- إمَّا مُبْتَدَأٌ لها، ٢- أو ذُو حَالٍ، ٣- أو مَوْصُوفٌ، ٤- أو مَوْصُولٌ».

والْأَوْلَى: صِيَانَةُ «الْحَدِّ» عن «الألفاظِ الْمُبْهَمَةِ»، ولو قال: «اسْمُ الْحَدَثِ الذي يُشْتَقُّ منه الْفِعْلُ»: لَكَانَ «حَدًّا تَامًّا» على مذهبِ **الْبَصْرِيَّةِ**، فإنَّ «الْفِعْلَ»: مُشْتَقٌّ منه **عندَهم**، وعَكَسَ **الْكُوفِيُّونَ**.

قال **الْبَصْرِيُّونَ**: «سُمِّيَ "مَصْدَرًا" لِكَوْنِه مَوْضِعَ صُدُورِ الفعلِ».

وقال **الْكُوفِيُّونَ**: «هو "مَفْعَلٌ" بمعنَى "الْمَصْدَرِ"، نحو: "قَعَدْتُ مَقْعَدًا حَسَنًا"، أي: "قُعُودًا". و"الْمَصْدَرُ": بمعنَى "الْفَاعِلِ"، أي: "صَادِرٌ عن الفعلِ"، كَـ"الْعَدْلِ" بمعنَى "الْعَادِلِ"».

واسْتَدَلَّ **الْكُوفِيُّونَ** على «أَصَالَةِ "الْفِعْلِ"» بِـ«عَمَلِه فيه، كَـ"قَعَدْتُ قُعُودًا"، و"الْعَامِلُ": قبلَ "الْمَعْمُولِ"». وهو مُغَالَطَةٌ، لأنَّه قبلَه بمعنَى «أنَّ الأصلَ في وَقْتِ الْعَمَلِ: أنْ يَتَقَدَّمَ "لفظُ العاملِ" على "لفظِ المعمولِ"»، والنِّزَاعُ في «أنَّ "وَضْعَه": غيرُ مُقَدَّمٍ على "وَضْعِ الْفِعْلِ"»، فأين أحدُ التَّقَدُّمَيْنِ من الْآخَرِ ؟! ويَنْتَقِضُ ما قالوا بنحو: «ضَرَبْتُ زَيْدًا»، و«بِزَيْدٍ»، و«لَمْ يَضْرِبْ»، فإنَّه لا دليلَ فيها على «أنَّ "وَضْعَ الْعَامِلِ": قبلَ "وَضْعِ الْمَعْمُولِ"».

وقال **الْبَصْرِيُّونَ**: «كُلُّ "فَرْعٍ": يُؤْخَذُ من "أَصْلٍ"، ويُصَاغُ منه، يَنْبَغِي أنْ يكونَ فيه "ما في الأصلِ" مع "زِيَادَةٍ هي الْغَرَضُ من الصَّوْغِ والْاِشْتِقَاقِ"، كَـ"الْبَابِ" من "السَّاجِ"، و"الْخَاتَمِ" من "الْفِضَّةِ"، وهكذا حالُ "الْفِعْلِ": فيه معنَى "الْمَصْدَرِ" مع زيادةِ "أحدِ الْأَزْمِنَةِ التي هي الْغَرَضُ من وَضْعِ الْفِعْلِ"، لأنَّه كان يَحْصُلُ في قولِك: "لِزَيْدٍ ضَرْبٌ" مقصودُ نِسْبَةِ "الضَّرْبِ" إلى "زَيْدٍ"، لكنَّهم طَلَبُوا "بيانَ زمانِ الفعلِ على وَجْهٍ أَخْصَرَ"، فوَضَعُوا "الْفِعْلَ" الدَّالَّ: بجَوْهَرِ حُرُوفِه على "الْمَصْدَرِ"، وبوَزْنِه على "الزَّمَانِ"».

و**سِيبَوَيْهِ** يُسَمِّي «الْمَصْدَرَ»: «فِعْلًا» و«حَدَثًا» و«حَدَثَانًا»، فإذا انْتَصَبَ بفعلِه سُمِّيَ: «مَفْعُولًا مُطْلَقًا»، كما مَرَّ في بابِه.

وقولُه: «**الجاري على الفعلِ**»: احترازٌ من «الْعَالِمِيَّةِ» و«الْقَادِرِيَّةِ».

[1] أصل الشعر بالفارسية:

مَصْدَرْ اِسْمِي اَسْتْ گَرْ بود رُوشَنْ آخِرِ فَارِسِيشْ «دَنْ» يَا «تَنْ»

[شرحُ الْقُيُودِ المذكورةِ في تعريفِ «الْمَصْدَرِ»]

أ-

وما قِيلَ: «أنَّ "الْأَسْوَدَ" معناه: "الْمُتَّصِفُ بالسَّوَادِ"، بمعنَى "سِيَاهِي"، لا بمعنَى "سِيَاهْ بُودَنْ"، فيَنْتَقِضُ حَدُّه بِ"الصِّفَةِ الْمُشَبَّهَةِ"، إذِ الْمُرَادُ بِ"**الْفِعْلِ**" -الواقعِ في تعريفِه- هو "**الْحَدَثُ**"»:

فالْجَوَابُ: أنَّه لَمَّا كانت «الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ» موضوعةً لمعنَى «الثُّبُوتِ»: انْسَلَخَ عنها معنَى «التَّجَدُّدِ»، فلا يَرِدُ «النَّقْضُ» بِ: ١- «الْأَلْوَانِ»، ٢- و«لُزُومِ عَدَمِ الْفَرْقِ بينَ "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ" و"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"».

وما قيل: «أنَّ المرادَ: "المعنَى القائمُ بغيرِه من حيثُ إنَّه قائمٌ بغيرِه"، فلا تَرِدُ "الْأَلْوَانُ"»:

فتَوَهُّمٌ، لأنَّ «النِّسْبَةَ» ليستْ مأخوذةً في مفهومِ «الْمَصْدَرِ»، -نَصَّ عليه **الرَّضِيُّ**[١]-، كيف؟! ولو كان كذلك: لَوَجَبَ ذِكْرُ الفاعلِ.

كذا ذَكَرَ **الْمَوْلَوِيُّ عَبْدُ الْحَكِيمِ**[٢] في «**حَاشِيَةِ الْفَوَائِدِ الضِّيَائِيَّةِ**» في «تعريفِ الفعلِ».[٣]

---

(١) انظر: رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية** ، ج٣، ص٤٠٤، حيث قال:

فثَبَتَ بهذا التَّطْوِيلِ: أ- أنَّ وَضْعَ «الْفِعْلِ» على «أنْ يكونَ مَصْدَرُه مُسْنَدًا إلى شيءٍ مذكورٍ بعدَه لفظًا»، ب- بخلافِ نفسِ «الْمَصْدَرِ»، فإنَّه ليس مَوْضُوعًا على «أنَّه منسوبٌ إلى شيءٍ في اللَّفْظِ».

(٢) **المولوي عبد الحكيم**: عبد الحكيم بن شمس الدين محمد السِّيَالْكُوتِي (٩٨٨-١٠٦٧هـ/١٥٨٠-١٦٥٧م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٣، ص٢٨٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٦٠؛ Mustafa Akçay, “Siyâlkûtî”, **DİA**, XXXVII, 292-293.

(٣) انظر: عبد الحكيم السيالكوتي، **حاشية على عبد الغفور**، القاهرة: دار الطباعة الباهرة الكائنة ببولاق، ١٢٥٦هـ، ج٢، ص٦٩، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **المولى الْجَامِي**: «**اعْلَمْ: أنَّ "الْفِعْلَ" مُشْتَمِلٌ على ثلاثةِ مَعَانٍ، أحدُها: "الْحَدَثُ" الذي هو معنَى الْمَصْدَرِ، وثانيها: "الزَّمَانُ"، وثالثُها: "النِّسْبَةُ إلى فاعلٍ مَّا"**»-:

قولُه: (**الْحَدَثُ**) وهو: «"الْمَعْنَى القائمُ بغيرِه"، سواءٌ: أ- صَدَرَ عنه، كَ"الضَّرْبِ"، ب- أو لم يَصْدُرْ، كَ"الطُّولِ"». كذا في «**الرَّضِيّ**».

والمرادُ بـ«الْمَعْنَى»: الأمرُ الْمُتَجَدِّدُ، ولذا قالوا: «"الْمَصْدَرُ": ما يكونُ في آخِرِ مَعْنَاهُ بالْفَارِسِيَّةِ "الدَّالُ والنُّون" أو "التَّاءُ والنُّونُ"».

وما قِيلَ: «أنَّ "الْأَسْوَدَ" معناه: "الْمُتَّصِفُ بالسَّوَادِ"، بمعنَى "سِيَاهِي"، لا بمعنَى "سِيَاهِي بُودَنْ"»:

فالْجَوَابُ: أنَّه لَمَّا كانت «الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ» موضوعةً لمعنَى «الثُّبوتِ»: انْسَلَخَ عنها معنَى «التَّجَدُّدِ»، فلا يَرِدُ «النَّقْضُ» بِ: أ- «الْأَلْوَانِ»، ب- و«لُزُومِ عَدَمِ الْفَرْقِ بينَ "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ" و"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"».

وما قيل: «أنَّ المرادَ: "المعنَى القائمُ بغيرِه من حيثُ إنَّه قائمٌ بغيرِه"، فلا يَرِدُ "الْأَلْوَانُ"»:

ب- والمرادُ بِـ«**جَرَيَانِه على "الْفِعْلِ"**» في اصْطِلَاحِهِم:

١- «تَعَلُّقُه به بالْاِشْتِقَاقِ»، سواءٌ كان: (أ) «"الْفِعْلُ" "مُشْتَقًّا"، و"الْمَصْدَرُ" "مُشْتَقًّا منه"»، كما هو مذهبُ **الْبَصْرِيِّينَ**، (ب) أو بِالْعَكْسِ، كما هو مذهبُ **الْكُوفِيِّينَ**.

كما أنَّ «جَرَيَانَ "اسْمِ الْفَاعِلِ" على "الْفِعْلِ"» **عندَهم**: هو «مُوَازَنَتُه إيَّاه في حَرَكَاتِه وسَكَنَاتِه بِـ"الْوَزْنِ الْعَرُوضِيّ"»،

وكما أنَّ «جَرَيَانَ "الصِّفَةِ" على "مَوْصُوفِهَا"»: «جَعْلُ مَوْصُوفِها "صَاحِبَها" -أي: "مُبْتَدَأً"، أو "ذَا حَالٍ"، أو "مَوْصُولًا"، أو "مَتْبُوعًا لها"، أو "مَوْصُوفًا"-».

وكُلٌّ من الثلاثةِ: اصْطِلَاحٌ مشهورٌ في مَحَلِّه، فلا غَرَابَةَ في التَّعْرِيفِ.

فالمرادُ:

(أ) بِـ«"الْحَدَثِ" الْجَارِي على "الْفِعْلِ"»: «ما له فِعْلٌ مُشْتَقٌّ منه، ويُذْكَرُ هو بعد ذلك الْفِعْلِ: تَأْكِيدًا له، أو بَيَانًا لِنَوْعِه، أو عَدَدِه»،

مثلُ: «جَلَسْتُ جُلُوسًا»، و«... جِلْسَةً»، و«... جَلْسَةً».

(ب) وبِـ«غيرِ الْجَارِي على "الْفِعْلِ"»: «ما ليس له فِعْلٌ مُشْتَقٌّ منه، مذكورٌ أو غيرُ مذكورٍ، يَجْرِي هو عليه تَأْكِيدًا له أو بَيَانًا له»،

نحوُ: «أَنْوَاعًا» في قولِك: «ضَرَبْتُ أَنْوَاعًا مِنَ الضَّرْبِ»، لأنَّ «الأنواعَ» ليس لها فِعْلٌ تَجْرِي عليه.

فقُيِّدَ بِـ«الْجَارِي» لِيَخْرُجَ عنه «غيرُ الْجَارِي»، إذْ لا مَدْخَلَ له فيما نحن فيه.

فمثلُ «وَيْلًا لَهُ»، و«وَيْحًا لَهُ»: لا يكونُ «مَصْدَرًا» لِعَدَمِ اشْتِقَاقِ الفعلِ منه، وإنْ كان «مَفْعُولًا مُطْلَقًا».

ومثلُ «الْعَالِمِيَّةِ»، و«الْقَادِرِيَّةِ»: لا يكونُ «مَصْدَرًا»، ولا «مَفْعُولًا مُطْلَقًا»، -وكذا: «أَسْمَاءُ الْمَصَادِرِ»، كَـ«الْوُضُوءِ» و«الْغُسْلِ» بالضَّمِّ-، لِعَدَمِ جَرَيَانِها على الْفِعْلِ أيضًا.

فتَوَهُّمٌ، لأنَّ «النِّسْبَةَ» ليستْ مأخوذةً في مفهومِ «الْمَصْدَرِ»، -نَصَّ عليه **الرَّضِيُّ**-، كيف؟! ولو كان كذلك: لَوَجَبَ ذِكْرُ الفاعلِ معه.

٢- **وقِيلَ**:

المرادُ بِـ«الْجَارِي على الْفِعْلِ»: «ما يكونُ جَارِيًا عليه حقيقةً أو فَرْضًا»، فلا تَخْرُجُ «الْمَصَادِرُ التي لا فِعْلَ لها».

وفيه: «أنَّه حينئذٍ يُشْكِلُ الْفَرْقُ بينَها وبينَ "أَسْمَاءِ الْمَصَادِرِ"».

كذا في «**شُرُوحِ الْكَافِيَةِ**».

[معاني «الْمَصْدَرِ»]

اعلم: أنَّ «**صِيَغَ الْمَصَادِرِ**» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ النِّسْبَةِ»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «الْهَيْئَةِ الحاصلةِ [منها] لِلْمُتَعَلِّقِ مَعْنَوِيَّةً كانتْ أو حِسِّيَّةً»، كـ«هَيْئَةِ [ص١٥٥٧] الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» الحاصلةِ من «الْحَرَكَةِ»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك الْهَيْئَةُ: ١- إمَّا للفاعلِ فقطْ في اللازمِ، كـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو للفاعلِ والمَفعولِ، وذلك في الْمُتَعَدِّي، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي: أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «الْهَيْئَتَيْنِ» اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ مُشْتَرَكًا، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ الشيءِ في لازمِ مَعْنَاه.

كذا قال **الْجَلَبِي**[١] في «**حَاشِيَةِ الْمُطَوَّلِ**» -في بحثِ «الْفَصَاحَةِ» في بيانِ «التَّعْقِيدِ»-.[٢]

---

[١] **الجلبي**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري المشهور بـ«حسن چلبي» (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", **DİA**, XVI, 313-315.

[٢] انظر: المولى الفناري، **عَيْنُ الْأَعْيَانِ (تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ النِّسْبَةِ»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «الْهَيْئَةِ الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ مَعْنَوِيَّةً كانتْ أو حِسِّيَّةً»، كـ«هَيْئَةِ الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» الحاصلةِ من «الْحَرَكَةِ»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك الْهَيْئَةُ: ١- للفاعلِ فقطْ في اللازمِ، كـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو للفاعلِ والمَفعولِ، وذلك في الْمُتَعَدِّي، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وقال **الْمَوْلَوِيُّ عَبْدُ الْحَكِيمِ في «حَاشِيَةِ عَبْدِ الْغَفُورِ**[1]»:

«الْمَصْدَرُ»: موضوعٌ لِـ«الْحَدَثِ السَّاذَجِ» من غيرِ اعتبارِ «نِسْبَتِه إلى "الْفَاعِلِ"، أو "مُتَعَلِّقٍ آخَرَ"» -و«الْفِعْلُ»: مأخوذٌ في مفهومِه «النِّسْبَةُ» وَضْعًا-، فَ: أ- إن اعْتُبِرَ من حيثُ إنَّه منسوبٌ إلى «الْفَاعِلِ»: فهو «مَبْنِيٌّ للفاعلِ»، ب- وإن اعْتُبِرَ من حيثُ إنَّه منسوبٌ إلى «مُتَعَلِّقٍ آخَرَ»: فهو «مَبْنِيٌّ للمفعولِ»، ج- وإذا لم يُعْتَبَرْ شيءٌ منهما: كان مُحْتَمِلًا لِلْمَعْنَيَيْنِ، ويكونُ لِـ«الْقَدْرِ الْمُشْتَرَكِ بينهما».

فَ: أ- «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»: من مَقُولَةِ «الْفِعْلِ» أو «الْاِنْفِعَالِ»، فهو: «أَمْرٌ غيرُ قَارِّ الذَّاتِ»، ب- و«الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»: «الْهَيْئَةُ الْقَارَّةُ الْمُتَرَتِّبَةُ عليه». فَـ«الْحَمْدُ» -مثلا- بِـ: أ- «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ»: «سُتُودَنْ»، ب- و«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: «سِتَايِشْ»، وليس المرادُ منه «"الْأَثَرَ" الْمُتَرَتِّبَ على "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"»، كَـ«الْأَلَمِ» على «الضَّرْبِ».

فقد ظَهَرَ أنَّ ما قِيلَ «أنَّ "صِيَغَ الْمَصَادِرِ": لم تُوضَعْ إلَّا لِـ"ما قَامَ به"، وكَوْنُها لِمَعْنَيَيْنِ: أ- "ما هو صِفَةٌ للفاعلِ"، ب- و"ما هو صِفَةٌ للمفعولِ"، -كَ: أ- كَوْنِ "الضَّرْبِ" بمعنَى "الضَّارِبِيَّةِ"، أيْ: "كَوْنِ الشيءِ ضَارِبًا"، أيْ: "زَنَنْدَه شُدَنْ"، ب- وكَوْنِه بمعنَى "الْمَضْرُوبِيَّةِ"، أيْ: "كَوْنِه مَضْرُوبًا"، أيْ: "زَدَه شُدَنْ"-: لا بُدَّ له من دَلِيلٍ»: كلامٌ لا طَائِلَ تحتَه.[2] **انتهى**.

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي: أ- قد يكونُ مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ، ب- وقد يكونُ مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ»، يَعْنُونَ بهما «الْهَيْئَتَيْنِ» اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ مُشْتَرَكًا، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ الشيءِ في لازمِ مَعْنَاه.

وانظر أيضا: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيۀ عثمانيه، ١٣٠٩، ص١١٣-١١٤، حيثُ قال:

قوله: (**على أنَّ الْمَصْدَرَ من الْمَبْنِيّ للمفعولِ**) ههنا بَحْثٌ شَرِيفٌ، ذَكَرَه **الْجَدُّ الْمُحَقِّقُ** في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»، يَنْبَغِي أنْ يُتَنَبَّهَ له، وهي: أنَّ صِيَغَ «الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ النِّسْبَةِ»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ... إلى آخر ما قاله جَدُّه **المولى الفناري**.

[1] **عبد الغفور**: عبد الغفور بن صلاح اللاري الأنصاري (ت ٩١٢هـ/١٥٠٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص٣٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص١٧٥؛ DİA, "Abdülgafûr-i Lârî", **DİA**, I, 204-205.

انظر: عبد الغفور اللاري، **حاشية عبد الغفور على الجامي**، إستانبول: مطبعۀ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص٢، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **المولى الْجَامِي**: «**الحمدُ لِوَلِيِّه، والصلاةُ على نَبِيِّه، وعلى آلِه وأصحابِه الْمُتَأَدِّبِينَ بآدَابِه**»-:

قولُه: (**الْحَمْدُ**) أ- «مَصْدَرُ الْمَعْلُومِ» -واللَّامُ: للجنسِ، أو الاستغراقِ-، أي: «كلُّ حَمْدٍ من الْأَزَلِ إلى الْأَبَدِ من أيِّ حَامِدٍ كان ...». ويحتملُ أنْ يكونَ: ب- «مَصْدَرَ الْمَجْهُولِ»، ج- أو «الْقَدْرَ الْمُشْتَرَكَ بين الْمَصْدَرَيْنِ»، فإنَّ «مقامَ حَمْدِه سبحانَه»: يُلَائِمُه «الْاِسْتِيعَابُ»، كما يُلَائِمُه «الْاِسْتِغْرَاقُ». ويحتملُ أنْ يكونَ: د- «الحاصلَ بالمصدرِ»، بمعنَى «سِپَاسْ» و«سِتَايِشْ».

[2] انظر: عبد الحكيم السيالكوتي، **حاشية على عبد الغفور**، ج١، ص٣-٤، حيث قال:

فقد ظَهَرَ بهذا فسادُ ما ذَكَرَه **الْجَلَبِي** أيضًا، فتَأَمَّلْ.

قولُه: (**أو «الْقَدْرَ الْمُشْتَرَكَ»**) في «**الرَّضِيّ**» [شرح الرضي على الكافية، ج٣، ص٤٠٢]: أنَّ «الْمَصْدَرَ»: موضوعٌ لِـ«الْحَدَثِ السَّاذَجِ» من غيرِ اعتبارِ «نِسْبَتِه إلى "الْفَاعِلِ"، أو إلى "مُتَعَلِّقٍ آخَرَ"» -و«الْفِعْلُ»: مأخوذٌ في مفهومِه «النِّسْبَةُ» وَضْعًا-، فَ: أ- إن اعْتُبِرَ من حيثُ إنَّه منسوبٌ إلى «الْفَاعِلِ»: فهو «مَبْنِيٌّ للفاعلِ»، ب- وإن اعْتُبِرَ نِسْبَتُه إلى «مُتَعَلِّقٍ آخَرَ»: فهو «مَبْنِيٌّ للمفعولِ»، ج- وإذا لم يُعْتَبَرْ شيءٌ منهما: فهو «الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ». د- وقيل: «"الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ": ما يُطْلَقُ عليه لفظُ "الْحَمْدِ"».

قوله: (**أو «الحاصلَ بالمصدرِ»**) أ- «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»: من مَقُولَةِ «الْفِعْلِ» أو «الْاِنْفِعَالِ»، فهو: «أَمْرٌ غيرُ قَارِّ الذَّاتِ»، ب- و«الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»: «الْهَيْئَةُ الْقَارَّةُ الْمُتَرَتِّبَةُ عليه». فَـ«الْحَمْدُ» بِـ: أ- «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ»: «سُتُودَنْ»، ب- و«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: «سِپَاسْ»، وليس المرادُ منه «"الْأَثَرَ" الْمُتَرَتِّبَ على "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"، كَـ"الْأَلَمِ" على "الضَّرْبِ"».

وانظر: عبد الحكيم السيالكوتي، **حاشية على عبد الغفور**، ج١ ص١١٦-١١٧، حيث قال:

ثم إنَّه ذَكَرَ **الشارحُ الرَّضِيُّ** [شرح الرضي على الكافية، ج٣، ص٤٠٢] في بحثِ «الْمَصْدَرِ»: أنَّ: أ- «الْمَصْدَرَ»: موضوعٌ لِـ«"الْحَدَثِ" السَّاذَجِ»، ب- و«الْفِعْلَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ»: موضوعٌ لِـ«"الْحَدَثِ" المنسوبِ إلى "ما قَامَ به"»، ج- و«الْفِعْلَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»: موضوعٌ لِـ«"الْحَدَثِ" المنسوبِ إلى "غيرِ ما قَامَ به" من: ١- "الزَّمَانِ"، ٢- و"الْمَكَانِ"، ٣- و"ما وَقَعَ عليه"، ٤- و"الْآلَةِ"، ٥- و"السَّبَبِ"».

فَـ«النِّسْبَةُ إلى "ما قَامَ به"، أو إلى "ما عَدَاه مِمَّا يَتَعَلَّقُ به"»: مأخوذٌ في مفهومِ «الْفِعْلِ»، خارجٌ عن «الْمَصْدَرِ»، لازمٌ في الوجودِ، فـ: أ- إنْ أُضِيفَ إلى «الفاعلِ»: كان «مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ»، ب- وإنْ أُضِيفَ إلى «الْمَفْعُولِ»: كان «مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ»، ج- وإنْ لم يُذْكَرْ معه شيءٌ منهما: كان مُحْتَمِلًا لِلْمَعْنَيَيْنِ، كما فيما نحن فيه.

فقد ظَهَرَ أنَّ ما قِيلَ «أنَّ "صِيَغَ الْمَصَادِرِ": لم تُوضَعْ إلَّا لِـ"ما قَامَ به"، وكَوْنُها لِمَعْنَيَيْنِ: أ- "ما هو صِفَةٌ للفاعلِ"، ب- و"ما هو صِفَةٌ للمفعولِ"، -كَ: أ- كَوْنِ "الضَّرْبِ" بمعنَى "الضَّارِبِيَّةِ"، أيْ: "كَوْنِ الشيءِ ضَارِبًا"، أيْ: "زَنَنْدَه شُدَنْ"، ب- وكَوْنِه بمعنَى "الْمَضْرُوبِيَّةِ"، أيْ: "كَوْنِه مَضْرُوبًا"، أيْ: "زَدَه شُدَنْ"-: لا بُدَّ له من دَلِيلٍ»: كلامٌ لا طَائِلَ تحتَه.

(٩)

شَرْحُ الْأَمْثِلَةِ

(دَاوُدُ الْقَارْصِي على الْأَمْثِلَةِ)

أَلَّفَه:

دَاوُدُ بنُ مُحَمَّدٍ الْقَارْصِيُّ الْحَنَفِيُّ

(ت ١١٦٩هـ/١٧٥٦م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

داود القارصي

هو دَاوُدُ بنُ مُحَمَّدٍ الْقَارْصِيُّ الْحَنَفِيُّ (ت ١١٦٩هـ/١٧٥٦م).

من تصانيفه:

١- «**الرسالة النورية والمشكاة القدسية**»، ٢- و«**الفتحية في بيان الضاد القطعية**»، ٣- و«**شرح الدر اليتيم**»، في التفسير وعلوم القرآن؛

٤- و«**شرح أصول الحديث**»، في علوم الحديث؛

٥- و«**شرح القصيدة النونية لخضر بك**» -شرحان بالعربية والتركية-، ٦- و«**شرح أمنت بالله**» -بالتركية-، ٧- و«**شرح قصيدة بدء الأمالي**»، ٨- و«**رسالة في بيان مسألة الاختيارات الجزئية والإدراكات القلبية**»، في العقائد والكلام؛

٩- و«**الموجز في شرح تهذيب المنطق**»، ١٠- و«**تكملة لتهذيب المنطق**»، ١١- و«**شرح إيساغوجي في المنطق**»، ١٢- و«**إيساغوجي الجديد والدر الفريد**»، ١٣- و«**شرح الرسالة في القضية وأجزائها**»، في المنطق؛

١٤- و«**تذكرة لوظائف البحّاثين**»، في المناظرة؛

١٥- و«**شرح الأمثلة**» -شرحان بالعربية والتركية-، ١٦- و«**شرح البناء**»، في الصرف؛

١٧- و«**شرح العوامل**»، ١٨- و«**شرح إظهار الأسرار**»، ١٩- و«**شرح الكافية**»، في النحو؛

٢٠- و«**شرح الرسالة الأندلسية**»، في العروض؛

٢١- و«**مختار مختار الصحاح**» في اللغة.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٢، ص٣٣٤؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٧٠٢؛ Gökhan Sebati Işkın, **Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzhâri'l-Esrâr'ı**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2000, s. 43-89; Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, IX, 29-32.

مصدر النص:

(ط) : داود القارصي، داود بن محمد القارصي الحنفي (ت ١١٦٩هـ/١٧٥٦م)، **داود القارصي على الأمثلة**، إستانبول: مطبعة محمد جمال، ١٢٩٧، ص٧-٩ (نَصْرًا).

قال داود القارصي:

(نَصْرًا)

أ- مَصْدَرٌ غيرُ مِيمِيٍّ، مُفْرَدٌ، مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ، معناه بالْعَرَبِيَّةِ: «فَعْلُ النُّصْرَةِ»، وبالتُّرْكِيَّةِ: «يَرْدِمْ إيتْمَكْلِكْ»،

ب- أو مَصْدَرٌ غيرُ مِيمِيٍّ، مُفْرَدٌ، مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ، معناه بالْعَرَبِيَّةِ: «فَعْلُ النُّصْرَةِ»، وبالتُّرْكِيَّةِ: «يَرْدِمْ أُولُنْمَقْلِقْ».

وفيه خمسةُ أَسْئِلَةٍ شريفةٍ غَالِبًا، وخمسةُ أَجْوِبَةٍ لطيفةٍ:

السُّؤَالُ الأوَّلُ[1]:

لِمَ قُدِّمَ «الْمَصْدَرُ» على «اسْمِ الْفَاعِلِ»؟

فنَقُولُ:

لأنَّه مُقَدَّمٌ عليه:

أ- «**رُتْبَةً**»، لِكَوْنِه أَصْلًا في الْاِشْتِقَاقِ،

ب- و«**طَبْعًا**»، لكونِه جُزْءًا منه.

ج، د- وأمَّا «**شَرَفًا**» و«**ذَاتًا**»: فلا، كما لا يَخْفَى.

هـ- وأمَّا «**زَمَانًا**»: فلا أيضًا، لأنَّ كُلَّ اسْمٍ -«مَصْدَرٍ»، أو «اسْمِ فَاعِلٍ»، أو «اسْمِ مَفْعُولٍ»، أو «اسْمٍ جَامِدٍ»- غيرِ «ما وُضِعَ لِلزَّمَانِ»: وإنْ لم يَدُلَّ على «الزَّمَانِ» بحَسَبِ «الْوَضْعِ»، لكنَّه يَدُلُّ على «الزَّمَانِ الْحَالِ» بحَسَبِ «الْعَقْلِ» و«الْاِسْتِعْمَالِ»، لأنَّه بحَسَبِهما:

١- «**حَقِيقَةٌ**» في «الْمَعْنَى الكائنِ في الْحَالِ»،

٢- و«**مَجَازٌ كَوْنِيٌّ**» في «الْمَعْنَى الكائنِ في الْمَاضِي»،

٣- و«**مَجَازٌ أَوْلِيٌّ**» في «الْمَعْنَى الكائنِ [ص٨] في الْاِسْتِقْبَالِ»،

مَثَلًا:

---

[1] (ط): «والسؤال الأول» بدل «السؤالُ الأوَّلُ».

١- إطلاقُ «الرَّجُلِ» على «الرَّجُلِ في الْحَالِ»: «**حَقِيقَةٌ**»،

٢- وإطلاقُ «الْمَيِّتِ» على «الْمَيِّتِ في الْاِسْتِقْبَالِ»[١]: «**مَجَازٌ أَوْلِيٌّ**»،

٣- وإطلاقُ «الصَّبِيِّ» على «الصَّبِيِّ في الْمَاضِي»[٢]: «**مَجَازٌ كَوْنِيٌّ**».

وقِسْ عليه أَمْثَالَه.

والسُّؤَالُ الثَّانِي:

ما معنَى «**الْمَصْدَرِ**»[٣] لُغَةً، وما معناه اصْطِلَاحًا؟

فنَقُولُ:

«**الْمَصْدَرُ**»:

أ- لُغَةً: ١- «مَكَانُ الصُّدُورِ»، ٢- أو «زَمَانُ الصُّدُورِ»، ٣- أو «الصُّدُورُ» نَفْسُه، -على أنَّه لَفْظٌ مُشْتَرَكٌ بينَ هذه الثلاثةِ-.

ب- واصْطِلَاحًا: «اسْمٌ دَالٌّ[٤] على حَدَثٍ ومُشْتَقٌّ منه الْفِعْلُ الْمَاضِي بالذَّاتِ».

فقَوْلُنا: «ومُشْتَقٌّ منه الفعلُ الماضي»:

١- لِإِخْرَاجِ «اسْمِ الْمَصْدَرِ»، كـ«السَّلَامِ»، و«الْكَلَامِ»، فإنَّه لا فَرْقَ بينهما إلَّا به.

٢- وإشارةٌ أيضًا إلى اخْتِيَارِ مذهبِ **الْبَصْرِيِّينَ**،

وهو: «أنَّ "الْأَصْلَ" في الْاِشْتِقَاقِ: هو "الْمَصْدَرُ"»، لا: «الْفِعْلُ الْمَاضِي» -كما زَعَمَه **الْكُوفِيُّونَ**[٥]-، لأنَّ معنَى «الْاِشْتِقَاقِ»: (أ) لُغَةً: «أَخْذُ شِقِّ الشيءِ»، (ب) واصْطِلَاحًا: «كَوْنُ اللَّفْظَيْنِ مُتَشَارِكَيْنِ لَفْظًا ومَعْنًى»، والْحَقُّ -عندَ **الْمُحَقِّقِينَ**-: أنْ يكونَ «معنَى "الْمُشْتَقِّ"» أَزْيَدَ من «معنَى "الْمُشْتَقِّ منه"» حتى يُوجَدَ «فائدةُ جَعْلِه "مُشْتَقًّا" منه»، ولا يَصِحُّ هذا إلَّا على مذهبِ **الْبَصْرِيِّينَ**، دُونَ **الْكُوفِيِّينَ**.

---

[١] (ط): «وعلى "الميت في الحال"» بدل «وإطلاقُ "الْمَيّتِ" على "الْمَيّتِ في الاستقبالِ"».

[٢] (ط): «وعلى "الصبي في الحال"» بدل «وإطلاقُ "الصَّبِيّ" على "الصَّبِيّ في الماضي"».

[٣] (ط): «معنى "المصدر"» بدل «ما معنى "المصدر"».

[٤] (ط): «اسم دلّ» بدل «اسمٌ دالٌّ».

[٥] (ط): «كما زعمه الكوفيين» بدل «كما زعمه الكوفيون».

والسُّؤَالُ الثَّالِثُ:

ما معنَى «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»، وما معنَى «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ**»، لُغَةً وعُرْفًا؟

فنقول:

أ- معنَى «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**» فيهما: «مَصْدَرٌ مَوْضُوعٌ لِلدَّلَالَةِ على "الْحَدَثِ" القائمِ بِـ"الْفَاعِلِ"»، فصِفَةُ «الْفَاعِلِ»،

ب- ومعنَى «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ**» فيهما: «مَصْدَرٌ مَوْضُوعٌ لِلدَّلَالَةِ على "الْحَدَثِ" القائمِ بِـ"نَائِبِ الْفَاعِلِ"»، فصِفَةُ «نَائِبِ الْفَاعِلِ».

وقد يُقَالُ: «الأَوَّلُ: مَصْدَرٌ من "الْمَعْلُومِ"، والثاني: مَصْدَرٌ من "الْمَجْهُولِ"، ولا يُقَالُ لهما: "مَعْلُومٌ"، ولا "مَجْهُولٌ"[١]، لأَنَّهما مُخْتَصَّانِ بِـ"الْفِعْلِ" اصْطِلَاحًا».

ثم اعْلَمْ:

١- أنَّ كِلَيْهما[٢] «**حقيقةٌ**» -في الْمُخْتَارِ-، كـ«الْمَعْلُومِ» و«الْمَجْهُولِ».

وقِيلَ: «الأَوَّلُ: "**حقيقةٌ**"، والثاني: "**مَجَازٌ**"».

٢- وأنَّهما كثيرًا مَّا يُسْتَعْمَلَانِ مجازًا:

(أ)، (ب) في «الْأَثَرَيْنِ الْحَاصِلَيْنِ بهما»،

(ج) وفي «الْقَدْرِ الْمُشْتَرَكِ» -أيْ: «ما يُطْلَقُ عليه "النَّصْرُ" مَثَلًا»-،

(د)، (هـ) وفي معنَى «الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ» قليلًا.

والسُّؤَالُ الرَّابعُ:

هل يَجِيءُ من الْمَصْدَرِ «**تَثْنِيَةٌ**» و«**جَمْعٌ**»، أم لا؟

فنَقُولُ:

---

[١] (ط): «ولا يقال لهما: "معلوما"، ولا "مجهولا"» بدل «ولا يقال لهما: "معلومٌ"، ولا "مجهولٌ"».

[٢] (ط): «ثم إن كلاهما» بدل «ثم اعلم: أنَّ كليهما».

أ- إنْ أُرِيدَ به نَفْسُ «الْحَدَثِ»: لا يُثَنَّى ولا يُجْمَعُ، لأنَّه يَشْمَلُ الكثيرَ والقليلَ -لِكَوْنِه «"جِنْسًا" مُشْتَرَكًا بينَ "الْكُلِّ" و"الْجُزْءِ"»، كـ«الْمَاءِ» و«التُّرَابِ»-، فلا حَاجَةَ إليهما.

ب- وإنْ أُرِيدَ به: «النَّوْعُ»، أو «الْعَدَدُ»، أو معنَى [ص٩] «اسْمِ الْفَاعِلِ» أو «الْمَفْعُولِ»: فيُثَنَّى ويُجْمَعُ،

نحو: «نَصْرَانِ / نَصْرَيْنِ»، «نَصَرَاتٌ» -بفَتْحِ الصَّادِ في الْجَمْعِ[1]-،

لأنَّه حينئذٍ[2] يَخْتَصُّ كُلَّ واحدٍ واحدٍ -لِكَوْنِه «"جِنْسًا" مُشْتَرَكًا بينَ "الْكُلِّيِّ" و"الْجُزْئِيِّ"»، كـ«الرَّجُلِ» و«الْفَرَسِ»-، ففيه حَاجَةٌ إليهما.

والسُّؤَالُ الْخَامِسُ:

إنَّ «**مَصْدَرَ الثُّلَاثِيِّ**»: أهو «قِيَاسِيٌّ» داخلٌ تحتَ قاعدةٍ، أم «سَمَاعِيٌّ» يَتَوَقَّفُ على سَمَاعِه من الْعَرَبِ؟

فنَقُولُ:

إنَّه «**سَمَاعِيٌّ**»، وكثيرٌ غيرُ مَضْبُوطٍ، ولكنْ ضَبَطَه **سِيبَوَيْهِ**[3] بحَسَبِ اسْتِقْرَائِه في اثْنَيْنِ وثلاثين بِنَاءً، وهي:

١- «قَتْلٌ»، ٢- و«فِسْقٌ»، ٣- و«شُغْلٌ»، ٤- و«رَحْمَةٌ»، ٥- و«نِشْدَةٌ»، ٦- و«كُدْرَةٌ»، ٧- و«دَعْوَى»، ٨- و«ذِكْرَى»، ٩- و«بُشْرَى»، ١٠- و«لَيَّانٌ»، ١١- و«حِرْمَانٌ»، ١٢- و«غُفْرَانٌ»، ١٣- و«نَزَوَانٌ»، ١٤- و«طَلَبٌ»، ١٥- و«خَنِقٌ»، ١٦- و«صِغَرٌ»[4]، ١٧- و«هُدًى»، ١٨- وَ«غَلَبَةٌ»، ١٩- و«سَرِقَةٌ»، ٢٠- و«ذَهَابٌ»، ٢١- و«صِرَافٌ»، ٢٢- و«سُؤَالٌ»، ٢٣- و«زَهَادَةٌ»،

---

[1] (ط): «ح» بدل «حينئذ».

[2] (ط): «ثم إن كلاهما» بدل «ثم اعلم: أنَّ كليهما».

[3] **سيبويه**: أبو بشر (/ أبو عثمان / أبو الحسن / أبو الحسين) سيبويه عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي (ت ١٨٠هـ/٧٩٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٨١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥٨٤-٥٨٥؛ M. Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", **DİA**, XXXVII, 130-134.

[4] (ط): «و"صغرى"» بدل «و"صِغَرٌ"».

٢٤- و«دِرَايَةٌ»، ٢٥- و«دُخُولٌ»، ٢٦- و«قَبُولٌ»، ٢٧- و«وَجِيفٌ»، ٢٨- و«صُهُوبَة»، ٢٩- و«مَدْخَلٌ»، ٣٠- و«مَرْجِعٌ»، ٣١- و«مَسْعَاةٌ»[١]، ٣٢- و«مَحْمِدَةٌ».[٢]

هذا.

وقد وَجَدَ **بَعْضُهم** أَبْنِيَةً خمسةً أيضًا: ١- «بُغَايَةٌ» -بالضَّمِّ-، ٢- و«كَرَاهِيَةٌ» -بالْفَتْحِ-، ٣- و«مَكْرُمٌ»[٣] -بضَمِّ الرَّاءِ-، ٤- و«مَفْتُونٌ»، ٥- و«بَاقِيَةٌ».

وقال **سِيبَوَيْهِ**: «وقد يَجِيءُ "وَزْنَانِ لِلْمُبَالَغَةِ"[٤] من "الثُّلَاثِيِّ" قِيَاسًا مُطَّرِدًا، وهما: ١- "التَّلْعَابُ"، ٢- و"الْحِثِّيثَى"».[٥]

وقال **الزَّمَخْشَرِيُّ**[٦]: «إِنَّهما قِيَاسَانِ من "الثُّلَاثِيِّ وغيرِه"، كـ"الرِّمِّيَّا" بمعنَى "كَثْرَةِ الرَّمْيِ"».[٧]

والْمُخْتَارُ: [أَنَّهما] سَمَاعِيَّانِ، لكنَّهما كَثِيرَانِ.

[أقسامُ «الاسمِ الجامدِ» وأوزانُه]

واعْلَمْ: أنَّه لا بُدَّ هنا من معرفةِ أقسامِ **«الْاِسْمِ الْجَامِدِ»** وأَوْزَانِه -أيْ: «الْاِسْمِ الذي لا يكونُ "مَصْدَرًا" ولا "مُشْتَقًّا" منه، وإنْ كان "مُشْتَقًّا" من غيرِه»-، حتى يَتَمَيَّزَ من «الْمَصْدَرِ» بحَسَبِ المعنى، فلا يُحْكَمَ قبلَ معرفةِ المعنى بواحدٍ منهما[٨].

---

(١) (ط): «و"مسعادة"» بدل «و"مَسْعَاةٌ"».

(٢) انظر: سيبويه، **كتاب سيبويه**، (تحقيق وشرح: عبد السلام محمد هارون)، ط٢، القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م، ج٤، ص٥-٥٥؛ الزمخشري، **المفصل في علم العربية**، (دراسة وتحقيق: فخر صالح قدارة)، ط١، عَمان: دار عمار، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م، ص٢١٥-٢١٦؛ ابن يعيش، أبو البقاء موفق الدين يعيش بن علي بن يعيش بن محمد الأسدي الحلبي (ت ٦٤٣هـ/١٢٤٥م)، **شرح المفصل للزمخشري**، (قدم له ووضع هوامشه وفهارسه: إميل بديع يعقوب)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٢هـ/٢٠٠١م، ج٤، ص٤٦.

(٣) (ط): «و"مكره"» بدل «و"مَكْرُمٌ"».

(٤) (ط): «أوزان للمبالغة» بدل «وزنان للمبالغة».

(٥) انظر: سيبويه، **الكتاب**، ج٤، ص٤١، ٨٤.

(٦) **الزمخشري**: أبو القاسم محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي الزمخشري (٤٦٧-٥٣٨هـ/١٠٧٥-١١٤٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص١٧٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٢٢-٨٢٣؛ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, **DİA**, XLIV, 235-238.

(٧) انظر: الزمخشري، **المفصل**، ص٢١٩؛ ابن يعيش، **شرح المفصل**، ج٤، ص٦٧-٦٨.

(٨) (ط): «بواحد منها» بدل «بواحدٍ منهما».

فهو قسمان: أ- «أَصْلِيٌّ»، ب- و«مَزِيدٌ فيه».

فَ:

أ- «**الْأَصْلِيُّ**» ثلاثةٌ: ١- «ثُلَاثِيٌّ»، ٢- و«رُبَاعِيٌّ»، ٣- و«خُمَاسِيٌّ».

فَ:

١- **الْأَوَّلُ** عَشَرَةُ أَوْزَانٍ: ١- «فَلْسٌ»، ٢- «فَرَسٌ»، ٣- «كَتِفٌ»، ٤- «عَضُدٌ»؛ ٥- «حِبْرٌ»، ٦- «عِنَبٌ»، ٧- «إِبِلٌ»؛ ٨- «قُفْلٌ»، ٩- «صُرَدٌ»، ١٠- «عُنُقٌ».[١]

٢- و«**الرُّبَاعِيُّ**» خمسةٌ: ١- «جَعْفَرٌ»، ٢- «زِبْرِجٌ»، ٣- «بُرْثُنٌ»[٢]، ٤- «دِرْهَمٌ»، ٥- «قِمَطْرٌ».[٣]

٣- و«**الْخُمَاسِيُّ**» أربعةٌ: ١- «سَفَرْجَلٌ»، ٢- «قِرْطَعْبٌ»، ٣- «جَحْمَرِشٌ»، ٤- «قُذَعْمِلٌ».[٤]

ب- و«**الْمَزِيدُ فيه**» كثيرةٌ غيرُ مضبوطةٍ،

لكنَّ «**الْمَزِيدَ فيه على الْخُمَاسِيِّ**» خمسةُ أَوْزَانٍ: ١- «عَضْرَفُوطٌ»، ٢- «خُزَعْبِيلٌ»[٥]، ٣- «قِرْطَبُوسٌ»، ٤- «قَبَعْثَرَى»، ٥- «خَنْدَرِيسٌ».[٦]

وَلْيَكُنْ هذا على ذُكْرٍ منك أيضًا.

---

[١] انظر: ابن الحاجب، أبو عمرو جمال الدين عثمان بن عمر بن أبي بكر بن يونس (٥٧٠-٦٤٦هـ/١١٧٥-١٢٤٩م)، **الشافية في علم التصريف**، (دراسة وتحقيق: حسن أحمد العثمان)، ط١، مكة: المكتبة المكية، ١٤١٥هـ/١٩٩٥م، ص١٠-١٢.

[٢] (ط): «برشن» بدل «بُرْثُنٌ».

[٣] انظر: ابن الحاجب، **الشافية**، ص١٤.

[٤] انظر: ابن الحاجب، **الشافية**، ص١٤.

[٥] (ط): «خزعنيل» بدل «خُزَعْبِيلٌ».

[٦] انظر: ابن الحاجب، **الشافية**، ص١٥.

(١٠)

رِسَالَةٌ فِي حَقِّ الْمَصْدَرِ

أَلَّفَها:

السيد أحمد حازم أفندي (الكبير) بن عبد الحمن الرَّوْحِي بن عبد الله النَّوْشَهْرِي

الشهير بِـ«رَوْحِي زاده» وبِـ«چلبي زاده»

(ت قبل ١١٨٧هـ/١٧٧٤م)

رَحِمَه الله تعالى

حَقَّقَها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

أحمد حازم النوشهري

هو السيد أحمد حازم أفندي (الكبير) بن عبد الحمن الرَّوْحِي بن عبد الله النَّوْشَهْرِي الشهير بِ«رَوْحِي زاده» وبِ«چلبي زاده» (ت قبل ١١٨٧هـ/١٧٧٤م).

من تصانيفه:

١- «**تفسير وما تشاؤون إلا أن يشاء الله**»، في التفسير.

٢- و «**شرح حديث لا عدوى**»، في الحديث؛

٣- و«**رسالة في كلام الله تعالى**»، في العقائد والكلام؛

٤- و«**رسالة في معنى المصدر**»، في علوم اللغة.

انظر:

بروسه‌لي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعهٔ عامره، ١٣٣٣هـ، ج١، ص٢٨٥؛ محمد زاهد الكوثري، التحرير الوجيز فيما يبتغيه المستجيز، (اعتنى به: عبد الفتاح أبو غدة)، ط١، حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م، ص١٩، ٦٠؛ Sadık Erdem, **Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1994, s. 64; Fatih Yıldırım, **Mehmet Nâil Tuman ve Tuhfe-i Nâilî'si**, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi SBE, 2009, s. 190.

مصدر النص:

(خ) : السيد أحمد حازم أفندي النوشهري الشهير بِ«روحي زاده» وبِ«چلبي زاده» (ت ١١٦٠هـ/١٧٤٨م)، **رسالة في حق المصدر**، النسخة المحفوظة في مكتبة رئاسة الشؤون الدينية، الرقم: ٢٢٩٨، ق١٦٠ب-١٦١ب.

(د) : السيد أحمد حازم أفندي النوشهري الشهير بِ«روحي زاده» وبِ«چلبي زاده» (ت ١١٦٠هـ/١٧٤٨م)، **رسالة في حق المصدر**، النسخة المحفوظة في مكتبة رئاسة الشؤون الدينية، الرقم: ٥٩٧٦، ق١١٦ب.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ[١]

[معاني «المصدر»]

أ- أَصْلُ مَعْنَى «الْمَصْدَرِ»: هو «الْحَدَثُ»،

وهو: «"الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ" من حيثُ "هو هو"»، مع قَطْعِ النَّظَرِ عن «تَعَلُّقِه بِـ"الْفَاعِلِ"، وقِيَامِه به»، وعن «تَعَلُّقِه بِـ"الْمَفْعُولِ"، ووُقُوعِه عليه».

ب- وقد يُسْتَعْمَلُ في «الْمَعْنَى الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»،

وهو: «"الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ" من حيثُ "تَعَلُّقُه بالْفَاعِلِ، وقِيَامُه به"»،

وهو: «الْكَوْنُ ضَارِبًا».

ج- وقد يُسْتَعْمَلُ في «الْمَعْنَى الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»[٢]،

وهو: «"الْمَعْنَى النِّسْبِيُّ" من حيثُ[٣] "تَعَلُّقُه بِالْمَفْعُولِ، ووُقُوعُه عليه"»،

وهو: «الْكَوْنُ مَضْرُوبًا»[٤].

د- وقد يُسْتَعْمَلُ في «الْمَعْنَى الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»،

أي: «"الْأَمْرِ" و"الْأَثَرِ" الذي يَحْصُلُ[٥] ويَتَحَقَّقُ بسَبَبِ الْمَصْدَرِ»:

١-سَوَاءٌ كان ذلك «الْأَمْرُ»:

(أ) «حِسِّيًّا»، (ب) أو «مَعْنَوِيًّا»؛

(أ) «مَوْجُودًا»[٦]، (ب) أو «مَعْدُومًا»؛

قَائِمًا: (أ) بِـ«الْفَاعِلِ»، (ب) أو «الْمَفْعُولِ»[٧]، (ج) أو بِـ«غَيْرِهما»؛

---

(١) (د): بدون «بسم الله الرحمن الرحيم».

(٢) (خ): «في "المعنى المبني المفعول"» بدل «في "المعنى المبني للمفعول"».

(٣) (د): «وهو من حيثُ» بدل «وهو "المعنى النِّسْبِيُّ" من حيثُ».

(٤) (د): بدون «وهو: "الكون مضروبا"».

(٥) (خ): «يجعل» بدل «يَحصُل».

(٦) (خ): بدون «موجودًا».

(٧) (خ): «و"المفعول"» بدل «أو "المفعول"».

وسَوَاءٌ كان "تَحَقُّقُه": (أ) بِـ«وَاسِطَةٍ»، (ب) أو بِـ«دُونِها»؛

وسَوَاءٌ كان: (أ) «مُجَامِعًا [خ١٦١أ] لِلْمَصْدَرِ "وُجُودًا"، مُتَأَخِّرًا عنه "ذَاتًا"»، (ب) أو «مُتَأَخِّرًا عنه[1] "زَمَانًا" أيضًا»،

كَـ«الْأَلَمِ»، و«الْأَدَبِ»؛ و«التَّأْدِيبِ»، و«الْإِيلَامِ»[2]؛ و«الثَّوَابِ»، و«الْعِقَابِ»؛ و«الْهَيْئَةِ» في «الضَّرْبِ» مثلًا[3].

٢- ومن أفرادِ ذلك المعنى -أي: «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»-: «"الْهَيْئَةُ" الْمَعْنَوِيَّةُ الغيرُ الْمُنْفَكَّةِ عن "الضَّرْبِ" زمانَ الْقِيَامِ بِـ"الْفَاعِلِ"[4] وبِـ"الْمَفْعُولِ"»، وهذه: أَقْرَبُ آثَارِ «الضَّرْبِ» إليه.

وبينها و«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِـ"الْفَاعِلِ"[5] و"الْمَفْعُولِ"»: صُعُوبَةُ تَمْيِيزٍ، لِقُوَّةِ تَلَازُمِها وزِيَادَةِ قُرْبِهما منهما.

وهذه «الْهَيْئَةُ»: هي الْمُرَادَةُ بِـ«الْحَامِدِيَّةِ» و«الْمَحْمُودِيَّةِ».

والْوِجْدَانُ الصَّائِبُ: يُفَرِّقُ بينهما وبينَ «الْكَوْنِ حَامِدًا» و«... مَحْمُودًا».

ومن ثَمَرَاتِ الْفَرْقِ أنَّ:

١- «الضَّارِبِيَّةَ»: عَرَضٌ مَوْجُودٌ من مَقُولَةِ «الْكَيْفِ»[6]،

٢- و«الْكَوْنَ ضَارِبًا»: «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ»، مَعْدُومٌ[7] في الخارجِ.

هذا[8].

---

(١) (خ): «ومتأخرًا عنه» بدل «أو مُتَأَخِّرًا عنه».

(٢) (خ): «و"الإيملام"» بدل «و"الْإِيلَام"».

(٣) (خ): بدون «مثلا».

(٤) (خ)، (د): «زمانَ الْقَائِمِ بالفاعلِ» بدل «زمانَ الْقِيَامِ بالفاعلِ».

(٥) (خ): «وبينهما فالمعنى للفاعل» بدل «وبينها و"المصدر المبني للفاعل».

(٦) (خ): «في مقولةِ "الكيف"» بدل «من مقولةِ "الكيف"».

(٧) (خ): «مقدوم» بدل «معدومٌ».

(٨) (خ): «خُذْ هذا» بدل «هذا».

لكنْ لِقُوَّةِ التَّلازُمِ بينَ «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ» و«هذه»[١]: لم يُبَالِ **النُّحَاةُ** بافْتِرَاقِهما، وعَدُّوا الْفَرْقَ من «تَدْقِيقَاتِ الْفَلْسَفَةِ»[٢]، وعَدُّوا[٣] أمثالَ «الْحَامِدِيَّةِ» من «صِيَغِ الْمَصَادِرِ».

مع أنَّ التَّحْقِيقَ: أنَّ «الْحَامِدِيَّةَ» معناها[٤]: «"الْهَيْئَةُ" المنسوبةُ إلى "الْحَامِدِ"، القائمَةُ به[٥] بسَبَبِ "كَوْنِه حَامِدًا"»، وإنْ أُهْمِلَ[٦] ونُسِيَ هذا الْمَعْنَى التَّرْكِيبِيُّ[٧].

فعَلَيْك بهذه الفائدةِ مُشَيِّدًا إيَّاها بِـ:

«**حَوَاشِي حَسَن چَلَبِي**[٨] **على الْمُطَوَّلِ**»[٩]،

---

(١) (د): «وهذا» بدل «وهذه».

(٢) (خ): «من "تدقيقات الفلسفية"» بدل «من "تدقيقات الفلسفة"».

(٣) (د): «فسامحوا» بدل «وعَدُّوا».

(٤) (خ)، (د): «معناه» بدل «معناها».

(٥) (خ)، (د): «القائم به» بدل «القائمةُ به».

(٦) (د): «وإن أهمل» بدل «وإن أُهْمِلَ».

(٧) (خ): «هذا المعنى التركيب» بدل «هذا المعنى التركيبيُّ».

(٨) **حسن چلبي**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenârî”, **DİA**, XVI, 313-315.

(٩) (د): «بِـ"حواشي حسن جلبي"» بدل «بِـ"حواشي حسن چلبي على المطول"».

انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازم»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

وانظر: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيهٔ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤، حيثُ قال:

قولُه: (**على أنَّ** «**الْمَصْدَرَ**» **من** «**الْمَبْنِيّ للمفعولِ**») ههنا بَحْثٌ شَرِيفٌ، ذَكَرَه **الْجَدُّ الْمُحَقِّقُ** في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»، يَنْبَغِي أنْ يُتَنَبَّهَ له، وهي: أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ... [إلى آخر ما قاله جَدُّه **المولى الفناري**].

و«حَاشِيَةِ شَيْخِ الْإِسْلَامِ[1] على الْحَاشِيَةِ الْفَتْحِيَّةِ»[2].

[صِيَغُ المصدرِ باعتبارِ «الْحَقِيقَةِ» و«الْمَجَازِ»]

ثم إنَّ «صِيَغَ المَصادرِ»[3]:

أ- لا شَكَّ في كَوْنِها «حَقِيقَةً» في «الْمَعْنَى النِّسْبِيِّ».

---

[1] **شيخ الإسلام**: يحيى بن عمر العلائي الرومي المشتهر بـ«منقاري زاده» (١٠١٨-١٠٨٨هـ/١٦٠٩-١٦٧٨م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٨، ص١٦١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٤، ص١٠٨؛ Mehmet İpşirli, "Minkārîzâde Yahyâ Efendi", **DİA**, XXX, 114-115.

[2] (خ): بدون «و"حَاشِيَةِ شَيْخِ الْإِسْلَامِ على الْحَاشِيَةِ الْفَتْحِيَّةِ"».

قال **عَضُدُ الدِّينِ الْإِيجِيُّ**:

لَكَ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ، وعلى نَبِيِّكَ الصَّلَاةُ والتَّحِيَّةُ.

وقال **مِير أبو الفتح**:

قولُه: (**لَكَ الْحَمْدُ**) لِـ«الْحَمْدِ» مَعْنَيَانِ مَشْهُورَانِ: أ- أحدُهما: «لُغَوِيٌّ»، ب- والْآخَرُ: «عُرْفِيٌّ»، وكلُّ واحدٍ منهما مُحْتَمِلٌ ههنا. وعلى كِلَا التَّقْدِيرَيْنِ: ١، ٢- إمَّا أنْ يُرَادَ «الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ»، ٣، ٤- أو «الْمَعْنَى الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»، ٥، ٦- أو «الْحَاصِلُ بالْمَصْدَرِ». ٧- ويَجُوزُ أنْ يُرَادَ «ما يُطْلَقُ عليه لَفْظُ "الْحَمْدِ"»، لِيَعُمَّ الْكُلَّ.

انظر: شيخ الإسلام منقاري زاده يحيى أفندي، **حاشية على حاشية مير أبي الفتح على شرح الآداب العضدية لمنلا حنفي**، قسم لالەلي بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٣٠٤٤، ق٣٢أ-٣٢ب، حيثُ قال:

قولُه: (**أو «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»**) أَعَمُّ من أنْ يكونَ «الحاصلُ بالمصدرِ» من «الْمَبْنِيِّ للفاعلِ» و«الْمَبْنِيِّ للمفعولِ» -أعني: «الْحَامِدِيَّةَ» و«الْمَحْمُودِيَّةَ»-، وإنْ وَقَعَتِ المُسامحةُ في عباراتِ **الْمُؤَلِّفِينَ**، حيثُ يَجْعَلُونَ مثلَ «الْحَامِدِيَّةِ» معنَى «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ للفاعلِ»، ومثلَ «الْمَحْمُودِيَّةِ» معنَى «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ للمفعولِ»، تعبيرًا عن «المعنَى الْمَصْدَرِيِّ» بِـ«الْحَاصِلِ بالمصدرِ» أَخْذًا بالْحَاصِلِ، وإلَّا: فَـ«الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ للفاعلِ» لِـ«الْحَمْدِ»: «الْكَوْنُ حَامِدًا»، و«الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ للمفعولِ»: «الْكَوْنُ مَحْمُودًا». وقد وَقَعَ مثلُ هذه المسامحةِ في كلامِ **العلَّامةِ التَّفْتَازَانِيِّ** أيضًا -مع تَضَمُّنِ كلامِه الإشارةَ إلى «أنَّه مُسامحةٌ»-، حيثُ قال في «**شَرْحِ الرِّسَالَةِ الشَّمْسِيَّةِ**»: «إنْ جَعَلْنَا "الْفِكْرَ" عبارةً عن "التَّرْتِيبِ" الْمُتَعَلِّقِ بِـ"الْأُمُورِ الْمَعْلُومَةِ" -على أنَّ "التَّرْتِيبَ": "مصدرٌ مبنيٌّ للمفعولِ"، أعني: "الْمُرَتَّبِيَّةَ"-: فَـ"الْأُمُورُ المعلومةُ" مَادَّةٌ باعتبارِ "أنَّها واحدٌ بالتركيبِ، قابلٌ لِلْهَيْئَةِ المَخصوصةِ". و"التَّرْتِيبُ": دَالٌّ بالْالِتِزَامِ على "التَّرْتِيبِ الذي هو صورةٌ باعتبارِ أنَّها هيئةٌ حاصلةٌ في الأمورِ المَعلومة"». انتهى. فتَأَمَّلْ.

قولُه: (**ويَجُوزُ أنْ يُرَادَ به ههنا «ما يُطْلَقُ عليه لَفْظُ "الْحَمْدِ"»**) أيْ: على طريقةِ «عُمُومِ الْمَجَازِ»، لأنَّ «المعنَى الْمَبْنِيَّ للفاعلِ» حقيقةٌ؛ و«المعنَى الْمَبْنِيَّ للمفعولِ» و«الْحَاصِلَ بالمصدرِ»: مَجَازَانِ.

انظر: سعد الدين التفتازاني، **شرح الإمام السعد التفتازاني على الشمسية في المنطق للإمام الكاتبي**، (تحقيق: جاد الله بسام صالح)، ط١، عَمَّان: دار النور المبين، ١٤٣٢هـ/٢٠١١م، ص١٠٨.

[3] (خ): «ثم اعلم أنه» بدل «ثم إنَّ "صيغ المصادر"».

ب- ومن المشهورِ والمَقبولِ[1]: كَوْنُها «حَقِيقَةً» في «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ» أيضًا[2] -ولَعَلَّه «حقيقةٌ عُرْفِيَّةٌ»-.

ج- والظاهرُ:

١- من كلامِ **أَبِي الْفَتْحِ**[3]: أنَّها: (أ) «حَقِيقَةٌ» في «الْمَعْنَى الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ» أيضًا، (ب) «مَجَازٌ» في «الْحَاصِلِ بالمصدر»[4]؛

٢- ومن كلامِ **مِيرْزَاجَان**[5] في «**حَاشِيَةِ شَرْحِ حِكْمَةِ الْعَيْنِ**»[6]: أنَّها «حَقِيقَةٌ» في «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ» أيضًا[7]؛

---

(١) (د): «ومن المشهور المقبول» بدل «ومن المشهور والمقبول».

(٢) (د): «أيضـ» بدل «أيضا».

(٣) (د): «والظ من كلام أبو الفتح» بدل «والظاهرُ من كلام أبي الفتح».

مير أبو الفتح: أبو الفتح بن محمد (المعروف بـ«الميرزا مخدوم») بن عبد الباقي الشيرازي ثم الأردبيلي، من أسباط السيد الشريف الجرجاني (ت ٩٧٦هـــ/١٥٦٨م). انظر: ولي الدين جار الله (ت ١١٥١هـــ/١٧٣٨م)، **تعليقة على شرح الحنفية وحاشية مير أبي الفتح**، قسم جار الله بالمكتبة السليمانية، الرقم: ١٨٥٦، ق٩٩أ؛ آقا بزرگ الطهراني (ت ١٩٧٠)، **الذريعة إلى تصانيف الشيعة**، ط٢، بيروت: دار الأضواء، بدون تاريخ، ج١٣، ص٥٤؛ لجنة بإشراف جعفر السبحاني، **موسوعة طبقات الفقهاء**، ط١، بيروت: دار الأضواء، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ج١٠، ص٣٠-٣١.

(٤) (خ): «في "الحاصل"» بدل «في "الحاصل بالمصدر"».

انظر: مير أبو الفتح، **حاشية على شرح الآداب العضدية**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٧٢٥، ق٢أ، حيث قال:

قولُه: (**لَكَ الْحَمْدُ**) لِـ«الْحَمْدِ» مَعْنَيَانِ مَشْهُورَانِ: أ- أحدُهما: «لُغَوِيٌّ»، ب- والْآخَرُ: «عُرْفِيٌّ»، وكلُّ واحدٍ منهما مُحْتَمِلٌ ههنا. وعلى كِلَا التَّقْدِيرَيْنِ: ١- إمَّا أنْ يُرَادَ «الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ»، ٢- أو «الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ»، ٣- أو «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ». ٤- ويَجُوزُ أنْ يُرَادَ «ما يُطْلَقُ عليه لَفْظُ "الْحَمْدِ"»، لِيَعُمَّ الْكُلَّ.

(٥) (د): «الميرزجان» بدل «ميرزاجان».

ميرزاجان: حبيب الله ميرزاجان الشيرازي الباغنوي (ت ٩٤٤هـ/١٥٣٧م؟). انظر: محمد زاهد بن الحسن الكوثري، **التحرير الوجيز فيما يبتغيه المستجيز**، (اعتنى به: عبد الفتاح أبو غدة)، ط١، حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م، ص٣٢؛ الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص١٦٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٢٧.

(٦) (خ): «في "حاشية حكمة العين"» بدل «في "حاشية شرح حكمة العين"».

(٧) انظر: مِيرَكْ شمس الدين محمد بن مباركشاه البخاري (ت بعد ٧٨٤هـــ/١٣٨٢م)، **شرح حكمة العين**، قازان: المطبعة الكريمية، ١٣١٩هـ/١٩٠١م، ص٤، حيث قال:

«الْحِكْمَةُ»: اسْتِكْمَالُ «النَّفْسِ الْإِنْسَانِيَّةِ» بتحصيلِ «ما عليه الوجودُ في نفسه» و«ما عليه الواجبُ» -ممَّا يَنْبَغِي أنْ يُعْمَلَ من الأعمالِ، وممَّا لا يَنْبَغِي-، لِتَصِيرَ كاملةً مُضَاهِيَةً لِـ«الْعَالِمِ الْعَقْلِيِّ»، وتَسْتَعِدَّ بذلك لِـ«السَّعَادَةِ الْقُصْوَى الْأُخْرَوِيَّةِ» بحَسَبِ الطَّاقَةِ الْبَشَرِيَّةِ.

وانظر: ميرزاجان، **حاشية على شرح حكمة العين**، قسم فيض الله أفندي بمكتبة مِلَّتْ، الرقم: ١١٨٩، ق١ب-٢أ، حيث قال:

٣- والْحَقُّ: ما قَالَه **شَيْخُ الْإِسْلَامِ** [خ١٦١ب] من «أَنَّها "مَجَازٌ في "الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ"، و"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»[١].

[آخر نسخة (خ)]

هذا خلاصةُ تَقْرِيرِ **الْأُسْتَاذِ الْفَاضِلِ**[٢] **السَّيِّدِ الْحَازِمِ رَوْحِي زَادَه أَكْرَمَه اللهُ** بالسعادة.

[آخر نسخة (د)]

هذا خلاصةُ ؟؟؟ في المَقامِ، وكَأَنَّه غايةُ تحقيقِ المَرامِ، فَلْيَكُنْ هَدِيَّةً مِنِّي إلى الْمُبْتَدِئِينَ الْكِرَامِ، أَرْشَدَهم الْمَلِكُ الْعَلَّامِ، إلى فَهْمِ الكلامِ. **السيد حازم أفندي شهير بچلبي أفندي زاده نوشهري.**

قال **الشارحُ**: («**الْحِكْمَةُ**»: **اسْتِكْمَالُ** ...) آه. «الاستكمال»: مصدرٌ، و«الْمَصَادِرُ»: أ- قد تُطْلَقُ ويُرَادُ بها: «مَعَانِيها النِّسْبِيَّةُ»، ب- وقد تُطْلَقُ ويُرَادُ بها: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»، مَثَلًا: «الضَّرْبُ»: أ- قد يُطْلَقُ ويُرَادُ به: «الْمَعْنَى الْحَدَثِيُّ»، ب- وقد يُطْلَقُ ويُرَادُ به: «الْاِسْمُ الْحَاصِلُ منه».

و«الْحِكْمَةُ»: أيضًا مصدرٌ في الأصلِ: أ- قد يُطْلَقُ ويُرَادُ به «المعنَى الْحَدَثِيُّ»، ب- وقد يُطْلَقُ ويُرَادُ به المعنَى الْآخَرُ، كَـ«الصُّوَرِ الْعِلْمِيَّةِ».

فَ: أ- إنْ أُرِيدَ تعريفُ «الْحِكْمَةِ» بِـ«المعنَى الأوَّلِ»: فيَنْبَغِي حملُ «الْاِسْتِكْمَالِ» أيضًا على «مَعْنَاهُ الْحَدَثِيِّ»، ب- وإنْ أُرِيدَ به «المعنَى الثَّانِي»: فيَنْبَغِي حملُ «الْاِسْتِكْمَالِ» أيضًا على ما يُوَافِقُه، فيُرَادُ بِـ«الْاِسْتِكْمَالِ»: «ما يُسْتَكْمَلُ به»، وهو: «الْعِلْمُ بِأحوالِ الْمَوْجُودَاتِ على ما هي عليه».

وعندَ ما قَرَّرْنَا يظهر: أنَّ ما ذَكَرَه **السَّيِّدُ الشريفُ قُدِّسَ سِرُّه** -من «أنَّ هذا التعريفَ يَدُلُّ على أنَّ "عِلْمَ الْحِكْمَةِ": "عِلْمٌ"، لا: نفسُ "الْحِكْمَةِ"»-: يَقْتَضِي أنَّه: أ- حَمَلَ: ١- «الْاِسْتِكْمَالَ» لا على معنَى «ما يُسْتَكْمَلُ به»، بل: على «مَعْنَاهُ الْمَصْدَرِيِّ»، ٢- و«الْحِكْمَةَ» على معنَى «الْعِلْمِ» -وهو الشائعُ-، ب- فَاعْتَرَضَ عليه.

والْحَقُّ: أنْ: أ- يُحْمَلَ: ١- «الْحِكْمَةُ» على «الْعِلْمِ»، ٢- و«الْاِسْتِكْمَالُ» على معنَى «ما يُسْتَكْمَلُ به من الصُّوَرِ الْعِلْمِيَّةِ»، ب- أو يُحْمَلَ: ١- «الْحِكْمَةُ» على معنَى «الْمَلَكَةِ»، ٢- و«الْاِسْتِكْمَالُ» بمعنَى «ما يُسْتَكْمَلُ به»، حتى يُمْكِنَ حَمْلُه، على ما لا يَخْفَى. ج- ويُمْكِنُ حملُ كُلٍّ منهما على «أُصُولٍ وقَوَاعِدَ»: ١- أمَّا حملُ «الْحِكْمَةِ» عليه: فظاهرٌ، ٢- وأمَّا حملُ «الْاِسْتِكْمَالِ» عليه: فبِأَنْ يُقَالَ: «صَحَّ: أنَّ بتلك "الأصولِ والقواعدِ" -أيْ: بحُصُولِها في النَّفْسِ- يُسْتَكْمَلُ».

فيَصِحُّ حَمْلُ «الْحِكْمَةِ» على مَعَانِيها الثلاثةِ، فصار مُوَافِقًا لِمَا تَقَرَّرَ: «أنَّ "أسماءَ العلومِ الْمُدَوَّنَةِ": يَصِحُّ إطلاقُها: أ- على "الأصولِ والقواعدِ"، ب- وعلى "الْمَلَكَةِ"، ج- وعلى "التصديقِ بتلك القواعدِ"».

[١] انظر: شيخ الإسلام منقاري زاده يحيى أفندي، **حاشية على حاشية مير أبي الفتح على شرح الآداب العضدية لمنلا حنفي**، قسم لالهلي بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٣٠٤٤، ق٣٢ب، حيثُ قال:

قوله: (**ويَجُوزُ أنْ يُرَادَ به ههنا «ما يُطْلَقُ عليه لَفْظُ "الْحَمْدِ"»**) أيْ: على طريقةِ «عُمُومِ الْمَجَازِ»، لأنَّ «المعنَى الْمَبْنِيَّ للفاعلِ» حقيقةٌ؛ و«المعنَى الْمَبْنِيَّ للمفعولِ» و«الْحَاصِلَ بالمصدرِ»: مَجَازَانِ.

[٢] (خ): «خلاصة تقرير أستاذ الفاضل» بدل «خلاصةُ تقريرِ الأستاذِ الفاضلِ».

(١١)

حَاشِيَةُ الْگَلَنْبَوِي

عَلَى حَاشِيَةِ مِير أَبِي الْفَتْحِ عَلَى شَرْحِ الْآدَابِ الْعَضُدِيَّةِ لِمُنْلَا حَنَفِي

أَلَّفَها:

إِسْمَاعِيلُ بنُ مُصْطَفَى بنِ مَحْمُودٍ الْگَلَنْبَوِيُّ

(١١٤٣-١٢٠٥هـ/١٧٣٠-١٧٩١م)

رَحِمَه الله تعالى

حَقَّقَها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

الگلنبوي

هو إِسْمَاعِيلُ بنُ مُصْطَفَى بنِ مَحْمُودٍ الْگَلَنْبَوِيُّ (١١٤٣-١٢٠٥هـ/١٧٣٠-١٧٩١م).

من تصانيفه: ١- «**حاشية على شرح الجلال**»، ٢- و«**تعليقات على حاشية السيالكوتي**»، ورسائل مختلفة في العقائد والكلام؛ ٣- و«**البرهان**»، ٤- و«**شرح إيساغوجي**»، ٥- و«**حاشية على حاشية اللاري على شرح هداية الحكمة**»، ٦- و«**حاشية على تهذيب المنطق والكلام**»، ٧- و«**حاشية على حاشية مير أبي الفتح على شرح الآداب العضدية لمنلا حنفي**»، ٨- و«**رسالة الآداب**»، ورسائل مختلفة في المنطق والفلسفة والمناظرة؛ ٩- و«**رسالة في علم المعاني**»، ١٠- و«**رسالة في علم البيان**»، ١١- و«**رسالة الفصل والوصل**»، ورسائل مختلفة في العلوم اللغوية؛ ١٢- و«**حساب الكسور**»، ١٣- و«**رسالة أضلاع مثلثات**»، ١٤- و«**أصول جداول أنساب ستيني**»، ١٥- و«**رسالة على ربع المقنطرات**»، ١٦- و«**دقائق البيان في قبلة البلدان**»، في الحساب والهيئة والميقات.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج١، ص٣٢٧؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٣٨١؛ Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XIII, 552-555.

مصدر النص:

(خ) : الگلنبوي، إسماعيل بن مصطفى بن محمود الگلنبوي (١١٤٣-١٢٠٥هـ/١٧٣٠-١٧٩١م)، **حاشية مير الآداب**، النسخة المحفوظة في قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٧٠٦، ق٢ب-٤ب (وهي بخط **المصنف**).

(ط) : الگلنبوي، **گلنبوي على المير**، إستانبول ١٢٣٤، ص٤-١١.

صاحب المتن:

عَضُدُ الدِّينِ الْإِيجِيُّ: أبو الفضل عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار الإيجي (٦٨٠-٧٥٦هـ/١٢٨١-١٣٥٥م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٣، ص٢٩٥؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٧٦؛ Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddin", **DİA**, XXI, 410-414.

صاحب الشرح:

منلا حنفي: شمس الدين محمد الحنفي التبريزي (ت بعد ٩٣٥هـ/١٥٢٩م). انظر: منلا حنفي، **شرح الديباج المذهب في مصطلح الحديث**، مصر: مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، ١٣٥٠هـ، ص٦٣؛ إسماعيل باشا البغدادي، **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين**، إستانبول: مطبعة وكالة المعارف، ١٩٥٥م، ج٢، ص٢١٨.

صاحب الحاشية:

مير أبو الفتح: أبو الفتح بن محمد (المعروف بـ«الميرزا مخدوم») بن عبد الباقي الشيرازي ثم الأردبيلي، من أسباط السيد الشريف الجرجاني (ت ٩٧٦هـ/١٥٦٨م). انظر: ولي الدين جار الله (ت ١١٥١هـ/١٧٣٨م)، **تعليقة على شرح الحنفية وحاشية مير أبي الفتح**، قسم جار الله بالمكتبة السليمانية، الرقم: ١٨٥٦، ق٩٩أ؛ آقا بزرگ الطهراني (ت ١٩٧٠)، **الذريعة إلى تصانيف الشيعة**، ط٢، بيروت: دار الأضواء، بدون تاريخ، ج١٣، ص٥٤؛ لجنة بإشراف جعفر السبحاني، **موسوعة طبقات الفقهاء**، ط١، بيروت: دار الأضواء، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ج١٠، ص٣٠-٣١.

قال الْمَاتِنُ عَضُدُ الدِّينِ الْإِيجِيُّ[١]:

لَكَ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ، وعلى نَبِيِّكَ الصَّلَاةُ والتَّحِيَّةُ.[٢]

وقال الْمُحَشِّي مير أبو الفتح[٣]:

قولُه: (لَكَ الْحَمْدُ)

أ- لِـ«**الْحَمْدِ**» مَعْنَيَانِ مَشْهُورَانِ[١]:

١- أحدُهما: «**لُغَوِيٌّ**»،

٢- والْآخَرُ: «**عُرْفِيٌّ**»،

وكلُّ واحدٍ منهما مُحْتَمِلٌ ههنا[٢].

ب- وعلى كِلَا التَّقْدِيرَيْنِ:

١، ٢- إمَّا أَنْ يُرَادَ «**الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ**»،

٣، ٤- أو «**الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ**»،[٣]

٥، ٦- أو «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**»[٤].

٧- ويَجُوزُ أَنْ يُرَادَ «**ما يُطْلَقُ عليه لَفْظُ "الْحَمْدِ"**»[٥]، لِيَعُمَّ الْكُلَّ[٦].

ج- و«**لَامُ التَّعْرِيفِ**» يَحْتَمِلُ:

١- أَنْ يكونَ لِـ«**الْاِسْتِغْرَاقِ**»،

٢- وأَنْ يكونَ لِـ«**الْجِنْسِ**»،

٣- وأَنْ يكونَ لِـ«**الْعَهْدِ الْخَارِجِيِّ**»، إشارةً إلى «الفردِ الكاملِ».

د- و«**لَامُ الْمُلْكِ**» أيضًا يَحْتَمِلُ:

١- أَنْ يكونَ لِـ«**اخْتِصَاصِ "الصِّفَةِ" بِـ"الْمَوْصُوفِ**»،

---

(١) **عَضُدُ الدِّينِ الْإِيجِيُّ**: أبو الفضل عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد بن عبد الغفار الإيجي (٦٨٠-٧٥٦هـ/١٢٨١-١٣٥٥م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٣، ص٢٩٥؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٧٦؛ Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddin", **DİA**, XXI, 410-414.

(٢) انظر: عضد الدين الإيجي، **آداب البحث**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٧٢٥، ق٧٥ب.

(٣) **مير أبو الفتح**: أبو الفتح بن محمد (المعروف بـ«الميرزا مخدوم») بن عبد الباقي الشيرازي ثم الأردبيلي، من أسباط السيد الشريف الجرجاني (ت ٩٧٦هـ/١٥٦٨م). انظر: ولي الدين جار الله (ت ١١٥١هـ/١٧٣٨م)، **تعليقة على شرح الحنفية وحاشية مير أبي الفتح**، قسم جار الله بالمكتبة السليمانية، الرقم: ١٨٥٦، ق٩٩أ؛ آقا بزرگ الطهراني (ت ١٩٧٠)، **الذريعة إلى تصانيف الشيعة**، ط٢، بيروت: دار الأضواء، بدون تاريخ، ج١٣، ص٥٤؛ لجنة بإشراف جعفر السبحاني، **موسوعة طبقات الفقهاء**، ط١، بيروت: دار الأضواء، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ج١٠، ص٣٠-٣١.

٢- وأنْ يكونَ لِـ«اخْتِصَاصِ "الْمُتَعَلِّقِ" بِـ"الْمُتَعَلَّقِ"».
فهناك «اثنان وأربعون» احتمالًا حاصلةً من: أ- ضَرْبِ «الثلاثةِ» أوَّلًا في «الاثنين»، ب- وضربِ «الثلاثةِ» ثانيًا في «السبعةِ»، ج- وضربِ «الاثنيْنِ» في «أحدٍ وعشرين» ثالثًا، فَلْيُتَأَمَّلْ.[١]

وقال الگلنبوي:

[١] **قولُه:** (لِـ«**الْحَمْدِ**» **مَعْنَيَانِ مَشْهُورَانِ**) [طه]

ظاهرُه: «أَنَّهما مَشْهُورَانِ في عهدِ **الْمُحَشِّي** بحَسَبِ "ذَاتِهما" وبحَسَبِ "كَوْنِهما مَعْنَيَي الْحَمْدِ"[٢]، و**الْمُحَشِّي** حَاكِمٌ بما شَاهَدَه وتَوَاتَرَ عندَه»،

ولا مَعْنَى لِـ«تَعَمُّدِ الْكَذِبِ» في مِثْلِه،

فمَا قِيلَ: «لا نُسَلِّمُ "كَوْنَها كذلك"، بل: هو تَحَكُّمٌ مَحْضٌ، فقد رَكِبَ شَطَطًا رُكُوبًا مَبْنِيًّا على ما رَأَى من "أنَّ أَكْثَرَهم جعَلَ الْعُرْفِيَّ مَعْنَى الشُّكْرِ اللُّغَوِيِّ"»:

لا حَاجَةَ[٣] في دَفْعِه إلى ما قِيلَ: «أنَّ مُرَادَه: "مَشْهُورَانِ ذَاتًا"، لا: "صِفَةً"».

[٢] **قولُه:** (**وكُلُّ واحدٍ منهما مُحْتَمِلٌ** ...) **إلخ.**

قيل: صَرَّحَ في «**التَّلْوِيحِ**» بِـ:

أَنَّ «**الْعُرْفِيَّ**»: ما يُفْهَمُ من اللَّفْظِ بلا قَرِينَةٍ لِغَلَبَةِ الْاِسْتِعْمَالِ فيه، فإنْ وُجِدَ «قَرِينَةٌ»: فيُحْمَلُ على «ما دَلَّتْ عليه الْقَرِينَةُ»، وإلَّا: فيُحْمَلُ على «الْعُرْفِيِّ»،[٤]

---

(١) انظر: مير أبو الفتح، **حاشية على شرح الآداب العضدية**، قسم فاتح بالمكتبة السليمانية، الرقم: ٤٧٢٥، ق٢أ-٢ب.

(٢) (خ)، (ط): «وبحسبِ "كونِهما معنيا الحمد"» بدل «وبحسبِ "كَوْنِهما مَعْنَيَيِ الْحَمْدِ"».

(٣) (خ)، (ط): «ولا حاجة» بدل «لا حاجة».

(٤) انظر: التفتازاني، سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الْهَرَوِي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م)، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص٦٩، ٧٠، حيثُ:
قال **صدرُ الشريعةِ** في «**التوضيح**»:
(التقسيمُ الثاني: **في** «استعمالِ "**اللَّفْظِ**" **في** "الْمَعْنَى"» **فإنِ اسْتُعْمِلَ فيما وُضِعَ له** يَشْمَلُ «الْوَضْعَ اللُّغَوِيَّ»، و«الشَّرْعِيَّ»، و«الْعُرْفِيَّ»، و«الْاِصْطِلَاحِيَّ». (**فاللَّفْظُ**: «**حَقِيقَةٌ**»).
وقال **التفتازانيُّ** في «**التَّلْوِيحِ**»:

فعَلَى كِلَا التَّقْدِيرَيْنِ لا احْتِمَالَ لِكُلٍّ منهما[١]. **انتهى**.

وأُجِيبَ بأنَّ «احْتِمَالَه لِكُلٍّ منهما»: باعتبارِ «تَحَقُّقِ الْقَرِينَةِ على كُلٍّ منهما»، فإنَّ «مَقَامَ الْخُطْبَةِ»: قَرِينَةٌ على «اللُّغَوِيّ»، و«مَقَامَ إِثْبَاتِ "الْحَمْدِ" له تعالى بحيثُ لا يَشُذُّ فَرْدٌ»: قَرِينَةٌ على «الْعُرْفِيّ».

وفيه: أنَّ «التَّخَاطُبَ» ههنا: أ- إمَّا «لُغَوِيٌّ»، ب- أو «عُرْفِيٌّ»، ف: أ- على الأوَّلِ: هو حَقِيقَةٌ في «الْمَعْنَى اللُّغَوِيّ»، ومَجَازٌ في «الْعُرْفِيِّ»، لأنَّ الأوَّلَ هو الْمَوْضُوعُ له في الاصطلاحِ -الذي به كان التَّخَاطُبُ- دُونَ الثَّانِي، ب- وعلى الثاني: الْأَمْرُ بِالْعَكْسِ، على ما حَقَّقُوا في مثلِ «الصَّلَاةِ». وعلى كُلِّ تَقْدِيرٍ لا قرينةَ إلَّا في «الْمَجَازِ»، ولم يَقُلْ أحدٌ بِـ«احْتِيَاجِ "الْحَقِيقَةِ" إلى "الْقَرِينَةِ"». نَعَمْ، لو كان «الْحَمْدُ» «مُشْتَرَكًا لَفْظِيًّا بينهما» بحَسَبِ «اللُّغَةِ» أو بحَسَبِ «الْعُرْفِ»: لَاحْتَاجَ إلى «"قَرِينَةٍ" تُعَيِّنُ أحدَهما».

بل الْحَقُّ في الجوابِ: أنَّ:

أ- مُرَادَه: «أنَّ كُلًّا منهما مُحْتَمِلٌ»، إذ «"التَّخَاطُبُ" في الْخُطَبِ» لو وَجَبَ أنْ يكونَ «لُغَوِيًّا»: لَمَا غَلَبَ «الْحَمْدُ» في «الْمَعْنَى الْعُرْفِيّ»، لأنَّ غَلَبَتَه: في خُطَبِ الْكُتُبِ، فَـ«التَّخَاطُبُ» مُحْتَمِلٌ بينَ «اللُّغَوِيّ» و«الْعُرْفِيّ»، فكذا ما كان عليه.

ب- أو مُرَادَه: «أنَّ "التَّخَاطُبَ في الْخُطَبِ": بحَسَبِ "اللُّغَةِ" قَطْعًا»، لكنَّ ههنا احْتِمَالَ قرينةِ «الاستعمالِ في معنَى "الشُّكْرِ" مَجَازًا» -وهي: ١- عَطْفُ «الْمِنَّةُ»، ٢- وتَعْمِيمُ «مَوْرِدِ "الْحَمْدِ"» من جميعِ الْجَوَارِحِ، ٣- واسْتِزَادَةُ «نِعْمَةِ التَّأْلِيفِ» عَمَلًا بقولِه تعالى: ﴿لَئِنْ شَكَرْتُمْ

والمرادُ بِـ«وَضْعِ اللَّفْظِ»: «تعيينُه للمعنى بحيثُ يَدُلُّ عليه من غيرِ قرينةٍ»، أي: «يكونُ "الْعِلْمُ بِالتَّعْيِينِ" كَافِيًا في ذلك»، فإنْ كان ذلك التَّعْيِينُ: أ- من جهةِ «وَاضِعِ اللُّغَةِ»: فَـ«**وَضْعٌ لُغَوِيٌّ**»، ب- وإلَّا: ١- فإنْ كان من «الشَّارِعِ»: فَـ«**وَضْعٌ شَرْعِيٌّ**»، ٢- وإلَّا: (أ) فإنْ كان من «قَوْمٍ مخصوصٍ» -كـ«أهلِ الصِّنَاعَاتِ» من العلماءِ وغيرِهم-: فَـ«**وَضْعٌ عُرْفِيٌّ خَاصٌّ**»، ويُسَمَّى: «**اصْطِلَاحِيًّا**»، (ب) وإلَّا: فَـ«**وَضْعٌ عُرْفِيٌّ عَامٌّ**». وقد غَلَبَ «الْعُرْفُ» عندَ الإطلاقِ على «الْعُرْفِ الْعَامِّ».

فالمعتبرُ: أ- في «الْحَقِيقَةِ»: هو الْوَضْعُ بشيءٍ من الْأَوْضَاعِ المَذكورةِ، ب- وفي «الْمَجَازِ»: عَدَمُ الْوَضْعِ في الجملةِ.

[١] (ط): «لكل منها» بدل «لكلّ منهما».

لَأَزِيدَنَّكُمْ﴾[1] [سورة إبراهيم: ٧/١٤]، مع «أَنَّه يَخْرُجُ عن عُهْدَةِ "حديثِ الْاِبْتِدَاءِ"»-، و«احْتِمَالُ الْقَرِينَةِ»: كَافٍ في «احْتِمَالِ الْمَجَازِ»[2].

[٣] قولُه: (إِمَّا أَنْ يُرَادَ «الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ» ...) إلخ.

لا بُدَّ من نَوْعِ «بَسْطٍ» لِيَنْكَشِفَ الْمَرَامُ.

قال **الْعَلَّامَةُ التَّفْتَازَانِيُّ**[3] في «**التَّلْوِيحِ**» في «الْمُقَدِّمَاتِ [ط٦] الْأَرْبَعِ» المَوضوعةِ لِتَحْقِيقِ «الْأَفْعَالِ الْاِخْتِيَارِيَّةِ لِلْعِبَادِ»:

إِنَّ كَثِيرًا مِنْ «الْمَصَادِرِ»: مِمَّا يَحْصُلُ به لِلْفَاعِلِ «مَعْنًى ثَابِتٌ قَائِمٌ بِهِ»،

كَمَا إذا:

أ- قَامَ زيدٌ: فحَصَلَ له «هَيْئَةٌ» هي: «الْقِيَامُ»[4]،

[ب- أو تَسَخَّنَ: فحَصَلَ له «صِفَةٌ» هي: «الْحَرَارَةُ»،][5]

ج- أو تَحَرَّكَ: فحَصَلَ له «حَالَةٌ» هِيَ: «الْحَرَكَةُ».

فَلَفْظُ «الْفِعْلِ» -أَيْ: الذي جُمِعَ على «أَفْعَالٍ»[6]-، وَكَثِيرٌ مِنْ «صِيَغِ الْمَصَادِرِ»:

أ- قد يُطْلَقُ على نَفْسِ «إِيقَاعِ الْفَاعِلِ ذلك الْأَمْرَ»، وهو: «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»، ويُسَمَّى: «تَأْثِيرًا»،

---

[1] تمام الآيات: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ أَنْجَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ وَيُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَٰلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ (٦) وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ (٧) وَقَالَ مُوسَى إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ (٨)﴾ [سورة إبراهيم: ١٤/٦-٨].

[2] بهامش (خ)، (ط):

قوله: (**واحتمالُ القرينةِ: كَافٍ** ...) ولذا تَرَى **أَئِمَّةَ التَّفْسِيرِ** يَجْمَعُونَ بينَ الْمَعَانِي «الْحَقِيقِيَّةِ» و«الْمَجَازِيَّةِ»، مع «امْتِنَاعِ التَّجَوُّزِ فيما أَمْكَنَ الْحَقِيقَةُ»، كما لا يَخْفَى. **(منه)**

[3] **العلامة التفتازاني**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, XL, 299-308.

[4] (خ)، (ط): «"هيئةُ القيامِ"» بدل «"هيئةٌ" هي: "القيامُ"».

[5] (خ)، (ط): بدون «ب- أو تَسَخَّنَ: فحَصَلَ له "صِفَةٌ" هي: "الْحَرَارَةُ"».

[6] (خ)، (ط): قولُه: «أَيْ: الذي جُمِعَ على "أَفْعَالٍ"» زيادة من الگلنبوي.

١- كَ«إِحْدَاثِ "الْحَرَكَةِ" وإِيجَادِها في ذَاتِ الْمُوقِعِ والْمُحْدِثِ»، [فإِنَّه «تَحَرُّكٌ»][1]،

-لا: كَ«إِيقَاعِ "الْحَرَكَةِ" في جِسْمٍ آخَرَ»، حَتَّى يَكُونَ «تَحْرِيكًا»-،

٢- وكَ«إِيقَاعِ "الْقِيَامِ" -أو "الْقُعُودِ"[2]- في ذَاتِه».

ب- وقد يُطْلَقُ على «الْوَصْفِ الْحَاصِلِ لِلْفَاعِلِ بذلك الْإِيقَاعِ»، وهو: «الْمَعْنَى الْحَاصِلُ من الْمَصْدَرِ»[3]، -وَيَكُونُ: ١- «وَضْعًا»، كَ«الْقِيَامِ»، ٢- أو «كَيْفِيَّةً»، كَ«الْحَرَارَةِ»، [أو غَيْرَ ذلك][4]-،

كَ«"الْحَالَةِ"[5] الَّتِي تَكُونُ[6] لِ"الْمُتَحَرِّكِ" ما دام مُتَوَسِّطًا بينَ "الْمَبْدَأِ" و"الْمُنْتَهَى"».

أ- وَالْأَوَّلُ:

١- حَقِيقَةُ مَعْنَى «الْمَصْدَرِ»، [خ٣أ] وهو الْجُزْءُ من مَفْهُومِ[7] «"الْفِعْلِ" الِاصْطِلَاحِيّ».

٢- وهو: أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ، لا وُجُودَ له في الْخَارِجِ.[8] **انتهى**.

وإِنَّما قال: «وكَثِيرٌ من "صِيَغِ الْمَصَادِرِ"»، لأنَّ منها: أ- ما هو مَوْضُوعٌ لِ«التَّأَثُّرِ» و«الْانْفِعَالِ»، ب- وما هو مَوْضُوعٌ لِ«الْأَمْرِ الْعَدَمِيّ» غيرِهما، كَ«الْإِمْكَانِ» و«الْامْتِنَاعِ» و«الْعَدَمِ».

[مَعَانِي «الْمَصْدَرِ»]

فلِمُطْلَقِ «صِيَغِ الْمَصَادِرِ» -سواءٌ كانتْ موضوعةً: لِ«التَّأْثِيرِ»، أو لِ«التَّأَثُّرِ»، أو لِغَيْرِهما-:

أ- «مَعْنًى مَصْدَرِيٌّ»،

يُقَالُ له: «الْحَدَثُ»، لِحُدُوثِ أكثرِ أفرادِه، وهو قائمٌ بِ«الْفَاعِلِ».

ب- وبِسَبَبِه:

---

(١) (خ)، (ط): بدون «فإِنَّه "تَحَرُّكٌ"».

(٢) (خ)، (ط): «و"الْقُعُودِ"» بدل «أو "الْقُعُودِ"».

(٣) (خ)، (ط): «معنى الحاصل بالمصدر» بدل «المعنى الحاصلُ من المصدر».

(٤) (خ)، (ط): بدون «أو غيرَ ذلك».

(٥) (خ)، (ط): «وكالحالة» بدل «كالحالة».

(٦) (ط): «التي يكون» بدل «التي تكون».

(٧) (خ)، (ط): «وهو جزءُ مفهومِ» بدل «وهو الجزءُ من مفهومِ».

(٨) انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠.

١- يَحْصُلُ لِـ«**الْفَاعِلِ**» «**هَيْئَةٌ**»:

(أ) «**مَوْجُودَةٌ حَقِيقِيَّةٌ**» إنْ كان «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»،

كما في «الضَّرْبِ»، و«الْقِيَامِ»، و«الْاِنْكِسَارِ».

(ب) أو «**اعْتِبَارِيَّةٌ**» إنْ لم يَكُنْ «تَأَثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»،

كَـ«الْوُجُوبِ»، و«الْإِمْكَانِ».

٢- ويَحْصُلُ لِـ«**الْمَفْعُولِ**» أيضًا «**إِحْدَى الْهَيْئَتَيْنِ**» إنْ كان «مُتَعَدِّيًا».

[«مَعَانِي الْمَصْدَرِ» باعتبارِ «الْإِفْرَادِ» و«الْاِشْتِرَاكِ»؛ و«الْحَقِيقَةِ» و«الْمَجَازِ»]

و«**صِيَغُ الْمَصَادِرِ**»:

أ- إمَّا مُشْتَرَكَةٌ بينَ «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ» وبينَ «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ لِـ"الْفَاعِلِ" أو "الْمَفْعُولِ به[1]"»،

كما ذَهَبَ إليه **بَعْضُهم**،

ب- وإمَّا مَوْضُوعَةٌ لِـ«الْأَوَّلِ» فقط، ولا يُسْتَعْمَلُ في «الثاني» إلَّا مَجازًا،

كما ذَهَبَ إليه **أَكْثَرُ الْمُحَقِّقِينَ**.

ويُؤَيِّدُه: «تَسْمِيَةُ "الْهَيْئَةِ" بِـ"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"».

ولا يَدُلُّ عليه لِجَوَازِ «أنْ يكونَ "التَّسْمِيَةُ" بحَسَبِ "أَصْلِ الْوَضْعِ"، وأنْ يكونَ "صِيَغُ الْمَصَادِرِ" "حَقِيقَةً عُرْفِيَّةً" في "الْهَيْئَةِ" بغَلَبَةِ الْاِسْتِعْمَالِ».

وفيه: «أنَّ "الْمَعْنَى الْأَصْلِيَّ": غيرُ مَهْجُورٍ».

بل الْوَجْهُ: «أنَّ لَفْظَ "الْمَصْدَرِ": يجوزُ أنْ يكونَ مَوْضُوعًا لِـ"صِيَغِ الْمَصَادِرِ" من حيثُ وَضْعُها لِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" -الذي هو [الجزءُ من] مَدْلُولِ "الْفِعْلِ الْاِصْطِلَاحِيِّ"- [ط٧] فقط»، كما دَلَّ عليه كلامُ «**التَّلْوِيحِ**».

---

[1] (ط): «و"المفعول" به» بدل «أو "المفعول" به».

وعلى هذا كلامُ «التَّلْوِيحِ» أيضًا يَحْتَمِلُ الْمَذْهَبَيْنِ، لأنَّ قولَه: «والْأَوَّلُ: حقيقةُ مَعْنَى "الْمَصْدَرِ"»: أ- يَحْتَمِلُ «مَعْنَى "لَفْظِ الْمَصْدَرِ"»، ب- كما يَحْتَمِلُ «مَعْنَى "صِيَغِ الْمَصْدَرِ"»، كما لا يَخْفَى.

[انْقِسَامُ «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي» إلى «الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»]

ثم إنَّهم -كما يَقْسِمُونَ «"الْفِعْلَ" الاِصْطِلَاحِيَّ» إلى «الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ» وإلى «الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»- يَقْسِمُونَ «الْمَصْدَرَ الْمُتَعَدِّيَ» إليهما، يَعْنُونَ بهما «الْهَيْئَتَيْنِ الْحَاصِلَتَيْنِ».

قال **الْمَوْلَى الْفَنَارِيُّ**[1] في «**تَفْسِيرِ سُورَةِ الْفَاتِحَةِ**»:

> تَسَامَحَ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا مبنيا لِلْفاعل"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفعولِ"».
>
> يَعْنُونَ بهما «الْهَيْئَتَيْنِ» الحاصلتَيْنِ هما مَعْنَيَا «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»،
>
> وإلَّا: لَكَانَ كلُّ «مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ» «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في «الْمَعْنَى الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ الشيءِ في لازمِ مَعْنَاه.[2] **انتهى**.

ولِلْمُنَاقَشَةِ في «بُطْلَانِ "اشْتِرَاكِ كلِّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ"»: مَجَالٌ واسعٌ، كيف، وإنَّ **أَهْلَ اللُّغَةِ** يُطْلِقُونَها على «الْهَيْئَاتِ» إطلاقًا شائعًا؟!

---

[1] **المولى الفناري**: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenari", **DİA**, XXX, 245-248.

[2] انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

> ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».
>
> وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازمِ»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كَـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».
>
> وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُوم"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

وأَنْكَرَ **الفاضلُ الْعِصَامُ**[1] «الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ» بالْكُلِّيَّةِ، واسْتَدَلَّ بِ:

أنَّه لو وُجِدَ: لَكَانَ «مَعْنًى قَائِمًا بِالْمَفْعُولِ به»، وكان إِسْنَادُه إليه على «طَرِيقَةِ "الْقِيَامِ"»، لا: على «طَرِيقَةِ "الْوُقُوعِ عليه"»، فلم يَخْرُجْ «نَائِبُ الْفَاعِلِ» عن تعريفِ «الْفَاعِلِ» بقَيْدِ «على جِهَةِ قِيَامِه به»، مع أَنَّهم سَاقُوه لِإِخْرَاجِه، بل: «الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي» لم يُوضَعْ إِلَّا لِ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»، و«الْفِعْلُ الْمَعْرُوفُ» و«شِبْهُه»: وُضِعَ لِ«نِسْبَتِه إلى "الْفَاعِلِ" من جِهَةِ "الْقِيَامِ"»، و«الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ» و«شِبْهُه»: لِ«نِسْبَتِه إلى "الْمَفْعُولِ به" من جِهَةِ "الْوُقُوعِ"».[2]

أَقُولُ:

أ- على هذا يكونُ معنَى قولنا: «كُسِرَ الزُّجَاجُ»: «أَنَّه وَقَعَ عليه "التَّأْثِيرُ" القائمُ بِـ"الْكَاسِرِ"»، لا: «أَنَّه قَامَ به "كَوْنُه بحيثُ وَقَعَ عليه كَسْرُ الْكَاسِرِ"»، كما يَقْتَضِيه كلامُ مَنْ أَثْبَتَه.

كما قال **الْعَلَّامَةُ التَّفْتَازَانِيُّ** في تفسيرِ «التَّعْقِيدِ»:

أَيْ: «كَوْنُ الكلامِ [خ٣ب] مُعَقَّدًا»، على أَنْ يكونَ من «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ».[3]

---

[1] **الفاضل العصام**: أبو إسحاق عصام الدين إبراهيم بن محمد بن عربشاه الإسفراييني (٨٧٣-٩٤٥هـ/١٤٦٨-١٥٣٨م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٦٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦٧؛ İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddin", **DİA**, XXII, 516-517.

[2] انظر: عصام الدين الإسفراييني، **شرح الكافية**، إستانبول: مطبعة عامره، ١٣١٢هـ، ص٣٠؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٧، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فـ"الْعَدْلُ"**: **خُرُوجُه عن صِيغَتِه الأصلِيَّةِ**»-:

وما يُقَالُ: «أَنَّه فَسَّرَ بِـ"الْخُرُوجِ"، لِيَدُلَّ على صِفَةِ "الاِسْمِ" صريحًا، وأَمَّا "الْإِخْرَاجُ": فهو صفةُ "الْمُتَكَلِّمِ" صريحًا، ولا يَدُلُّ على ما هو صفةُ "الاِسْمِ" إِلَّا ضِمْنًا»: فيَدْفَعُه جَعْلُ «الْإِخْرَاجِ» مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ. نعم، يَتَّجِهُ: «أَنَّ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ"، وإنِ اشْتَهَرَ فيما بين **الْفُحُولِ**، لكِنَّ ثُبُوتَه أَمْرٌ مجهولٌ، إِذْ لو كان: لم يَكُنِ "الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ" على "طَرِيقَةِ الْوُقُوعِ"، إِذْ لو كان: لم يَكُنِ «الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ» على «طَرِيقَةِ الْوُقُوعِ»، بل: يكونُ كَـ«الْمَعْرُوفِ» على «طَرِيقَةِ الْقِيَامِ» -إِلَّا أَنَّ «الْمَعْرُوفَ»: طريقُ «قِيَامِ "الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ"»، {و«الْمَجْهُولَ»}: طريقُ «قِيَامِ "الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"»-، فَـ«الْمَصْدَرُ»: لم يُوضَعْ إِلَّا لِـ«مَا هو صِفَةُ "الفاعلِ"»، و«الْفِعْلُ الْمَعْرُوفُ»: وُضِعَ لِـ«نِسْبَةِ "الْقِيَامِ بالْفَاعِلِ"»، و«الْمَجْهُولُ»: لِـ«نِسْبَةِ "الْوُقُوعِ على الْمَفْعُولِ"».

وإِنَّما نَشَأَ الْقَوْلُ بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»: مِنْ عَدَمِ الْفَرْقِ بين «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ» -الحاصلِ بإِلْحَاقِ «الْيَاءِ الْمَصْدَرِيَّةِ»- و«وَضْعِ "اللَّفْظِ" لِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"»، والأَوَّلُ: عَامٌّ كـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» بلا شُبْهَةٍ، بخلافِ الثاني.

[3] انظر: التفتازاني، **مطول على التلخيص** (وبهامشه: **حاشية السيد على المطول**)، إستانبول: مطبعة الحاج محرم أفندي البوسنوي، ١٣١٠هـ، ص٢١.

ب- **ويُؤَيِّدُ** ما قَالَه **الفاضلُ الْعِصَامُ** ما ذَكَرَه[1] في «**التَّلْوِيح**»، حيثُ جَعَلَ «التَّأْثِيرَ» جُزْءَ «مَفْهُومِ "الْفِعْلِ" الْاِصْطِلَاحِيِّ» مُطْلَقًا -«مَعْرُوفًا» كان أو «مَجْهُولًا»-.

ج- **ويُسْتَفَادُ** من كلامِ **ذلك الفاضلِ**: أنَّه:

١- أَنْكَرَ «"الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ" القائمَ بِـ"الْمَفْعُولِ به"»،

٢- وأَثْبَتَه بوَجْهٍ آخَرَ غيرِ ما أَرَادُوه،[2] فإنَّ «الْمَصْدَرَ»: (أ) قد يُضَافُ إلى «فَاعِلِه»، (ب) وقد يُضَافُ إلى «نَائِبِه»، فَـ: (أ) «الْمُضَافُ إلى الْفَاعِلِ» -نحوُ: [ط٨] «كَسْرُ زَيْدٍ الزُّجَاجَ»-: «مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ»، (ب) و«الْمُضَافُ إلى نَائِبِه» -نحو: «كَسْرُ الزُّجَاجِ»، بمعنَى «وُقُوعِ الْكَسْرِ عليه»، لا بمعنَى «قِيَامِ الْمَكْسُورِيَّةِ به» كما يَقْتَضِيه تفسيرُ «التَّعْقِيدِ»-: «مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ».

نَعَمْ، يجوزُ «أنْ تكونَ "الْمَصَادِرُ"[3] مُشْتَرَكَةً»، لكنْ لا تُنْسَبُ ولا تُضَافُ إلَّا باعتبارِ استعمالِها في «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ» الْمُقْتَضِي لِـ«النِّسْبَةِ إلى "الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ به"».

فحينئذٍ يَتَّجِهُ على «**دَلِيلِ الْإِنْكَارِ**»: أنَّ غايةَ ما أَفَادَه: أ- «نَفْيُ اشْتِرَاكِ صِيَغِ "الْأَفْعَالِ" و"شِبْهِها" الْمَوْضُوعَةِ لِـ"نِسْبَةٍ مُعَيَّنَةٍ": ١- إمَّا من حيثُ "الْقِيَامُ"، ٢- وإمَّا من حيثُ "الْوُقُوعُ"»، ب- لا: «نَفْيُ اشْتِرَاكِ "صِيَغِ الْمَصَادِرِ" الغيرِ الموضوعةِ لِـ"شيءٍ من النِّسْبَتَيْنِ"»، وإنْ عَرَضَتَا تارةً وخَصَّصَتَا «الْمَصَادِرَ» بِـ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»، وهو لا يَقْدَحُ استعمالَ «الْمَصْدَرِ الغيرِ الْمُضَافِ» في «الْمَعْنَى القائمِ بالْمَفْعُولِ به»، كما في «التَّعْقِيدِ».

فَاضْبِطْ هذه الجملةَ، فإنَّها[4] من «نَفَائِسِ الْمَبَاحِثِ».

إذا تَقَرَّرَ هذا فنَقُولُ:

---

[1] أي: «ما ذَكَرَه التفتازانيُّ».

[2] انظر: عصام الدين الإسفراييني، **شرح الكافية**، ص٢٣٩، حيث قال:

«**ويَعْمَلُ [أي: المصدرُ] عَمَلَ فعلِه**) المُتعدّي أو اللازمِ من غيرِ تَفَاوُتٍ. ولا يَبْعُدُ أنْ يُدْرَجَ فيه «عَمَلُه عملَ الفعلِ المجهولِ» إذا كان «مصدرًا مَبْنِيًّا للمفعولِ» بأنْ يُقالَ: «أَعْجَبَنِي إِخْرَاجُ زَيْدٍ» على أنْ يكونَ «زَيْدٍ» مفعولَ ما لم يُسَمَّ فاعلُه لِـ«الْإِخْرَاجِ»، لأنَّه بمعنَى «الْكَوْنِ مُخْرَجًا -على صيغة المفعول-»، لا بمعنَى «الْكَوْنِ مُخْرِجًا -على صيغة الفاعل-»).

[3] (ط): «أن يكون المصادر» بدل «أن تكون المصادر».

[4] (خ)، (ط): «فإنه» بدل «فإنها».

أ- يَحْتَمِلُ أنْ يكونَ مرادُه من «الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»: «الْهَيْئَتَيْنِ الْحَاصِلَتَيْنِ لِـ"الْحَامِدِ" و"الْمَحْمُودِ"» على «الْاِسْتِعْمَالِ الشَّائِعِ» الْمُسْتَفَادِ من كلامِ **الْمَوْلَى الْفَنَارِيِّ**.

ويَرِدُ على هذا الاحتمالِ: «أنَّ تَأْخِيرَ "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ" -الذي هو الْأَصْلُ الرَّاجِحُ- إلى "الْاِحْتِمَالِ الرَّابعِ" -المذكورِ بقولِه: "ويَجُوزُ أنْ يُرَادَ ..." إلخ-: غيرُ مُنَاسِبٍ».

وأيضًا يُشْكِلُ «"التَّقَابُلُ" بينهما وبينَ "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، إلَّا أنْ يُقَالَ: «"التَّقَابُلُ": بحَسَبِ "الْإِرَادَةِ"، إذْ لا يجوزُ اجْتِمَاعُ "إِرَادَةِ الْعَامّ" مع "إِرَادَةِ الْخَاصِّ"، فبينَ الْإِرَادَتَيْنِ "تَقَابُلٌ" وإنْ لم يَكُنْ بين "الْمُرَادَيْنِ"».

ب- ويَحْتَمِلُ أنْ يكونَ مُرَادُه منهما: «ما يُسْتَفَادُ من كلامِ **الفاضلِ الْعِصَامِ**»، أعني: «"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ" من حيثُ "الْقِيَامُ"»، و«"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ" من حيثُ "الْوُقُوعُ"»، فحينئذٍ[1] لا تَأْخِيرَ له إلى «الاحتمالِ الرابعِ»، ويَحْسُنُ «التَّقَابُلُ بينَ الْمُرَادَيْنِ» أيضًا.

ويَتَّجِه عليه: «أنَّ اسْتِعْمَالَ "الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ" في "الْمَعْنَى الْقَائِمِ بالْفَاعِلِ": خِلَافُ "الْاِسْتِعْمَالِ الشَّائِعِ"».

ج- والْحَقُّ:

أنَّ مُرَادَه:

١- من «**الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»: «ما قَامَ بِالْفَاعِلِ»، سواءٌ كان:

(أ) «مَعْنًى مَصْدَرِيًّا»،

(ب) أو «هَيْئَةً حاصلةً به»؛

٢- ومن «**الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ**»: «ما قَامَ بِالْمَفْعُولِ»:

(أ) إمَّا من «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ بسَبَبِ "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ"»، من «ظُهُورِ الْعَظَمَةِ والْمَهَابَةِ عندَ الْقُلُوبِ»،

(ب) وإمَّا أَعَمُّ منها ومن «"الْكَمَالَاتِ" التي تَصِيرُ سَبَبًا لِـ"الْمُحْمُودِيَّةِ"».

د- وعلى جميعِ التَّقَادِيرِ:

---

[1] (خ)، (ط): «فح» بدل «فحينئذٍ».

مُرَادُه من «**الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ**»: [ط٩]

١- إمَّا «**الْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيُّ**»، أعني: «"الْهَيْئَتَيْنِ" الْقَائِمَتَيْنِ بِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ به"»،

٢- وإمَّا «**الْمَعْنَى اللُّغَوِيُّ**» الشاملُ لهما ولِـ«الْمَادِحِيَّةِ» و«الْمُعَظِّمِيَّةِ»، و«الْمَمْدُوحِيَّةِ» و«الْمُعَظَّمِيَّةِ»، -اللَّازِمَتَيْنِ لِـ«الْحَامِدِيَّةِ» و«الْمَحْمُودِيَّةِ» لُزُومَ «الْأَعَمِّ» لِـ«الْأَخَصِّ»، إذِ «الْمَدْحُ» و«التَّعْظِيمُ»: أَعَمُّ من «"الْحَمْدِ" اللُّغَوِيِّ والْعُرْفِيِّ»-.

وذلك: لأنَّ «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**»:

١- بحَسَبِ «**الْاِصْطِلَاحِ**»: موضوعٌ لِـ«"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ لِـ"الْفَاعِلِ" أو "الْمَفْعُولِ به" بسَبَبِ "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" [خ٤أ] أَوَّلًا وبلا واسطةٍ»،

كَـ«الْحَامِدِيَّةِ» و«الْمَحْمُودِيَّةِ» الحاصلتيْنِ بسَبَبِ «الْحَمْدِ».

ومثلُ «الْمَادِحِيَّةِ» و«الْمَمْدُوحِيَّةِ»: حاصلٌ ثانِيًا وبِوَاسِطَتِهما.

٢- و«**الْمَعْنَى اللُّغَوِيُّ**» لِـ«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: هو «الْحَاصِلُ بسَبَبِ الْمَصْدَرِ»، أَعَمّ مِنْ:

(أ) «أنْ يكونَ حَاصِلًا أَوَّلًا[1] وبلا وَاسِطَةٍ»،

(ب) و«أنْ يكونَ حَاصِلًا بِوَاسِطَةٍ»،

كَـ«الْأَلَمِ» بالنِّسْبَةِ إلى «الضَّرْبِ»؛ و«الْمَادِحِيَّةِ» و«الْمَمْدُوحِيَّةِ» و«الْكَلَامِ» الحاصلةِ[2] من «الْحَمْدِ»،

على ما صَرَّحَ بمثلِه **بعضُ الْأَفَاضِلِ**[3]،

---

[1] (ط): «ألا» بدل «أَوَّلًا».

[2] (خ)، (ط): «الحاصل» بدل «الحاصلة».

[3] بهامش (خ):

قازآبادي فيما علقه على المقدمات الأربع.

بعض الأفاضل: أبو النافع أحمد بن محمد بن إسحاق القازآبادي (ت ١١٦٣هـ/١٧٥٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٢٤٢-٢٤٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٢٥١؛ Mustafa Öz, “Kazâbâdî”, **DİA**, XXV, 120-121.

انظر: القازآبادي، **حاشية الأصول وغاشية الفصول على المقدمات الأربع**، قسم لالەلي بالمكتبة السليمانية، الرقم:٣١١، ق٥٢أ، حيث قال:

قوله: (**المعنَى الحاصلُ بالمصدرِ**) أيْ: «بسببِ معنَى المصدرِ». أ- يجوزُ أنْ يُرَادَ «المعنَى الْاِصْطِلَاحِيُّ»، وهو: ١- «الهيئةُ الحاصلةُ للفاعلِ أو المفعولِ» في «المصدرِ الْمُتَعَدِّي»، ٢- و«الهيئةُ الحاصلةُ للفاعلِ فقط»

فيكونُ «الْمَعْنَى اللُّغَوِيُّ» أَعَمَّ مُطْلَقًا، إذِ «الْكَلَامُ» -الذي هو لَفْظٌ وصَوْتٌ- ليس «"هَيْئَةً" حاصلةً لِشَيْءٍ من "الْحَامِدِ" و"الْمَحْمُودِ"»، بل: هو «حاصلٌ لِـ"الْهَوَاءِ الْمُتَكَيِّفِ"، لكنَّه حاصلٌ بسَبَبِ "التَّكَلُّمِ" الذي هو "الْحَمْدُ"».

وعلى أيِّ مَعْنًى يَحْمِلِ «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ»: **يَرِدْ عليه**:

أنَّ لَفْظَ «الْحَمْدِ»: لم يُوضَعْ لِـ«الْقَدْرِ الْمُشْتَرَكِ بين الْهَيْئَتَيْنِ الحاصلتيْنِ للفاعلِ والمفعولِ به» -وإنْ وُضِعَ لِـ«كُلٍّ من الْهَيْئَتَيْنِ» على الْقَوْلِ بِـ«اشْتِرَاكِ صِيَغِ الْمَصَادِرِ الْمُتَعَدِّيَةِ»، كما أنَّ «الْمَصَادِرَ اللَّازِمَةَ» مُشْتَرَكَةٌ **عندَه** بينَ «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ» وبينَ «الْهَيْئَةِ الحاصلةِ للفاعلِ»، فَ:

١- إنْ أَرَادَ بِـ«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ» كُلًّا من «الْحَامِدِيَّةِ» و«الْمَحْمُودِيَّةِ»: كان «الْمَضْرُوبُ» -أَوَّلًا- أربعةً، لا ثلاثةً.

٢- وإنْ أَرَادَ «الْقَدْرَ الْمُشْتَرَكَ»: فهو ليس إلَّا بتَأْوِيلِ «ما يُطْلَقُ عليه "الْحَمْدُ"» -وهو «الْمَعْنَى الرابعُ»-، فلا تَقَابُلَ بينهما إلَّا أنْ يُقَالَ: «"الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ" -"اصْطِلَاحِيًّا" كان أو "لُغَوِيًّا"-: أَخَصُّ مُطْلَقًا مِن "ما[1] يُطْلَقُ عليه الْحَمْدُ"، لِصِدْقِهِ على نَفْسِ "الْمَصْدَرِ" أيضًا»، فيَصِحُّ «التَّقَابُلُ بينَ الإرادتين» أيضًا -وإنْ كان إطلاقُ لفظِ «الْحَمْدِ» على «الْاِحْتِمَالِ الثالثِ» بتَأْوِيلِ «ما يُطْلَقُ عليه "الْحَمْدُ"»-.

[٤] **قولُه**: (**أو «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»**)

قد عَرَفْتَ:

أ- أنَّه: ١- إمَّا بِـ«الْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيِّ»، ٢- وإمَّا بِـ«الْمَعْنَى اللُّغَوِيِّ»،

ب- وأنَّه على الأوَّلِ عبارةٌ ههنا عن «الْحَامِدِيَّةِ» و«الْمَحْمُودِيَّةِ» [ط١٠] الْمُفَسَّرَتَيْنِ بِـ«الْكَوْنِ حَامِدًا» و«الْكَوْنِ مَحْمُودًا»، -كما عَرَفْتَ من تفسيرِ «التَّعْقِيدِ»-.

ولا فَرْقَ بينَ الْعِبَارَتَيْنِ إلَّا بِـ«الْإِجْمَالِ» و«التَّفْصِيلِ»، -كما يَشْهَدُ به **الْعُلُومُ الْعَرَبِيَّةُ**، وقد أَشَارَ إليه **الْفَاضِلُ الْعِصَامُ**-.

في «المصدرِ اللَّازِمِ». ب- ويجوزُ أنْ يُرَادَ «المعنَى اللُّغَوِيُّ»، وهو أَعَمُّ من الأوَّلِ، كَـ«الْأَلَمِ» في «الضَّرْبِ»، و«التَّعْظِيمِ» في «الْحَمْدِ».

[1] (خ)، (ط): «مما» بدل «من "ما"».

فمَنْ جَعَلَ «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» عبارةً عن «الْحَامِدِيَّةِ» و«الْمَحْمُودِيَّةِ»، وجَعَلَ «الْكَوْنَ حَامِدًا» عبارةً عن «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ»: فقد اخْتَلَّ كلامُه بوَجْهٍ بَيِّنٍ، إِذِ «الْكَوْنُ المذكورُ» عبارةٌ عن «نِسْبَةِ قَضِيَّةٍ قائلةٍ بِـ"أَنَّ هذا حَامِدٌ"»، كما أَنَّ «الْكَوْنَ مَحْمُودًا» عبارةٌ عن «نِسْبَةِ قَضِيَّةٍ قائلةٍ بِـ"أَنَّ ذلك مَحْمُودٌ"»، وكيف يكونُ «النِّسْبَةُ» عينَ «الْمَحْمُولِ» -الذي هو «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»- ؟!، بل: «الْكَوْنَانِ» -كَـ«الْحَامِدِيَّةِ» و«الْمَحْمُودِيَّةِ»- مُتَأَخِّرَانِ عن «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ».

أَلا يُرَى: أَنَّ «الْعِلْمَ» -وإِنْ كان من «مَقُولَةِ "الْكَيْفِ"»-: كان «الْعَالِمِيَّةُ» و«الْمَعْلُومِيَّةُ» -الْمُفَسَّرَتَانِ بِـ«الْكَوْنَيْنِ»- مُتَضَايِفَتَيْنِ قَطْعًا[1]، فكيف يكونُ ما هو من «مَقُولَةِ "الْإِضَافَةِ"» من «مَقُولَةِ "الْكَيْفِ"»، مع «أَنَّ "الْمَقُولَاتِ": أَجَانِسُ عَالِيَةٌ مُتَبَايِنَةٌ» -على ما صَرَّحُوا في **كُتُبِهم**-؟!

[٥] **قولُه**: (**ويَجُوزُ أَنْ يُرَادَ «ما يُطْلَقُ عليه "الْحَمْدُ"»** ...) **إلخ**.

أ- يَحْتَمِلُ أَنْ يكونَ مُرَادُه:

ما يُطْلَقُ عليه:

١- «**الْحَمْدُ اللُّغَوِيُّ**» فقط -«حَقِيقَةً» أو «مَجَازًا»-، [خ٤ب]

٢- أو «**الْحَمْدُ الْعُرْفِيُّ**» فقط -«حَقِيقَةً» أو «مَجَازًا»-،

لِيَشْمَلَ «اللُّغَوِيُّ» جميعَ «احْتِمَالَاتِ اللُّغَوِيّ»، و«الْعُرْفِيُّ» جميعَ «احْتِمَالَاتِ الْعُرْفِيّ».

ب- ويَحْتَمِلُ أَنْ يكونَ مُرَادُه:

ما يُطْلَقُ عليه «**مُطْلَقُ "الْحَمْدِ"**» -«لُغَوِيًّا» كان أو «عُرْفِيًّا»، «حَقِيقَةً» أو «مَجَازًا»-،

لِيَشْمَلَ جميعَ «احْتِمَالَاتِ "اللُّغَوِيّ" و"الْعُرْفِيّ"».

ويَرِدُ:

أ- على الْأَوَّلِ: «أَنَّه يَسْتَلْزِمُ أَنْ يكونَ "الْمَضْرُوبُ فيه ثَانِيًا"-: "ثَمَانِيَةً"، لا "سَبْعَةً"»،

---

[1] (خ)، (ط): «كان "الْعَالِمِيَّةُ" و"الْمَعْلُومِيَّةُ" الْمُفَسَّرَتَيْنِ بِـ"الْكَوْنَيْنِ" مُتَضَايِفَانِ قَطْعًا» بدل «كان "الْعَالِمِيَّةُ" و"الْمَعْلُومِيَّةُ" الْمُفَسَّرَتَانِ بِـ"الْكَوْنَيْنِ" مُتَضَايِفَتَيْنِ قَطْعًا».

ب- وعلى الثاني: «أنَّه لا وَجهَ لِتَرْكِ ما يُطْلَقُ "الْحَمْدُ اللُّغَوِيُّ" فقط، أو "العُرْفِيُّ" فقط، إلَّا: أَن يُحْمَلَ على الْمُقَايَسَةِ، أو يكونَ هذا الاحتمالُ شَامِلًا لِلْكُلِّ بأَنْ يُرَادَ به "ما يُطْلَقُ عليه هذا التَّرْكِيبُ" -أعني: "ما يُطْلَقُ عليه الْحَمْدُ"-، فتَأَمَّلْ».

والْأَوْجَهُ: أَنْ يُحْمَلَ على صَنْعَةِ «الْاِحْتِبَاكِ»،

فإنَّه تَرَكَ «"الْقَدْرَ الْمُشْتَرَكَ" بينَ "الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ" و"الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"» أيضًا، بِنَاءً على «أَنَّ الْمُرَادَ من "الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ": ١- إمَّا "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ" فقط، ٢- أو "مَا قَامَ بِالْفَاعِلِ" مُطْلَقًا -"معنًى مَصْدَرِيًّا" كان أو "هَيْئَةً حاصلةً له"-»، كما تَقَدَّمَ.

كما أَنَّه تَرَكَ كُلًّا من «الْهَيْئَتَيْنِ» على حِدَةٍ،

فأَشَارَ:

أ- بذِكْرِ كُلٍّ من «الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»: إلى احتمالِ «كُلٍّ من الْهَيْئَتَيْنِ»،

ب- وبِـ«الْقَدْرِ الْمُشْتَرَكِ» ههنا: ١- إلى «"الْقَدْرِ [ط١١] الْمُشْتَرَكِ" بينَ "الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ" و"الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"»، ٢- وإلى «"الْقَدْرِ الْمُشْتَرَكِ" بينَ "الثَّلَاثَةِ"»، لِكُلٍّ من «اللُّغَوِيِّ» و«الْعُرْفِيِّ».

و«ما ذَكَرَه في الضَّرْبَيْنِ»: هو «الْاِحْتِمَالَاتُ "الْمُصَرَّحُ بها"»، لا «أَعَمُّ من "الْمَرْمُوزِ إليها"»، فإنَّها تَرْتَقِي إلى كثيرٍ، إذا تَأَمَّلْتَه: تَعْرِفُه.

قولُه: (**ما يُطْلَقُ عليه** ...)

-حقيقةً أو مجازًا-.

والمرادُ: «يُطْلَقُ عليه فيما بَيْنَهم، ويُرَادُ ذلك بالْفِعْلِ»،

لا: «ما من شَأْنِه أَنْ يُطْلَقَ ويُرَادَ»، حتى يَشْمَلَ «الْحَامِدَ» و«الْمَحْمُودَ»، وجميعَ «أَسْبَابِ "الْحَمْدِ"» و«زَمَانِه» و«مَكَانِه»، وجميعَ «ما يُشَابِهُه»، فيَبْطُل في صُورَتَيِ «الْجِنْسِ» و«الْاِسْتِغْرَاقِ» -وإنْ كان الْكُلُّ مُخْتَصًّا به تعالى من جِهَةِ التَّعَلُّقِ-، فَلْيُتَأَمَّلْ.

[٦] **قولُه**: (**لِيَعُمَّ الْكُلَّ**)

أيْ: «كُلَّ جِنْسٍ من جِنْسَيِ "اللُّغَوِيِّ" و"الْعُرْفِيِّ"، وكُلَّ نَوْعٍ من أَنْوَاعِهِما» -وإنْ عَمَّ معها لِـ«ما هو خارجٌ عن "الْجِنْسَيْنِ" وأقسامِهما»، مثلِ «"الْمَدْحِ" الذي أُطْلِقَ عليه "الْحَمْدُ"» في قولِه

تعالى: ﴿عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا﴾[1] [سورة الإسراء: ٧٩/١٧].

فإنْ قِيلَ: هذا «التَّعْمِيمُ» مُنَافٍ لِـ«الْعَهْدِ».

قُلْنَا: «الْمَعْهُودُ» لا يَجِبُ أنْ يكونَ «شَخْصًا مُعَيَّنًا»، بل: قد يكونُ «نَوْعًا مُعَيَّنًا»، كما في قولِه تعالى: ﴿فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ﴾[2] [سورة الأعراف: ١٣١/٧].

وكما حَمَلَ **الفاضلُ الْجَامِيُّ**[3] لَامَ «الْكَلِمَةُ» على «الْعَهْدِ» على أنْ يُرَادَ «"الْكَلِمَةُ الْعَرَبِيَّةُ" التي قَصَدَ **النُّحَاةُ** بَيَانَ أحكامِها»،[4] بناءً على «أنَّ "الْكَلِمَةَ" وتعريفَها: صَادِقَانِ على "كَلِمَاتِ سائرِ الْأَلْسِنَةِ"»[5].

---

[1] تمام الآيات: ﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذًا لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا (٧٦) سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا (٧٧) أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا (٧٨) وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا (٧٩) وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا (٨٠) وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا (٨١)﴾ [سورة الإسراء: ٧٦/١٧-٨١].

[2] تمام الآيات: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَونَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ (١٣٠) فَإِذَا جَاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللهِ وَلٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (١٣١) وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِتَسْحَرَنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ (١٣٢) فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ (١٣٣) وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ (١٣٤) فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ إِلَى أَجَلٍ هُمْ بَالِغُوهُ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ (١٣٥) فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ (١٣٦)﴾ [سورة الأعراف: ١٣٠/٧-١٣٦].

[3] **الفاضل الجامي**: نور الدين عبد الرحمن بن نظام الدين أحمد بن محمد الجامي (٨١٧-٨٩٨هـ/١٤١٤-١٤٩٢م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٣، ص٢٩٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٧٧؛ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", **DİA**, VII, 94-99.

[4] انظر: الجامي، **ملا جامي (الفوائد الضيائية)**، (تحشية: دولوزاده السيد علي رضا بن عثمان الدوللي القيصري)، إستانبول: مطبعة عبد الله أفندي القريمي، ١٣١٤هـ، ص٣، حيث قال -عند شرح قول **ابن الحاجب**: «"الْكَلِمَةُ": لَفْظٌ وُضِعَ لِمَعْنًى مُفْرَدٍ»-:

> **(الْكَلِمَةُ)**: ... و«اللَّامُ» فيها: أ- لِـ«الْجِنْسِ»، و«التَّاءُ»: لِـ«الْوَحْدَةِ»، ولا مُنَافَاةَ بينهما، لِـ«جواز اتِّصَافِ "الْجِنْسِ" بِـ"الْوَحْدَةِ"، و"الْوَاحِدِ" بِـ"الْجِنْسِيَّةِ"»، يقالُ: «هذا الْجِنْسُ واحدٌ»، و«ذلك الواحدُ جِنْسٌ». ب- ويُمْكِنُ حَمْلُها على «الْعَهْدِ الْخَارِجِيِّ» بإرادةِ «"الْكَلِمَةُ" المَذكورةُ على أَلْسِنَةِ **النُّحَاةِ**».

[5] بهامش (خ)، (ط):

> قولُه: **(بناءً على «أنَّ "الْكَلِمَةَ"** ...») إلخ. إشارةٌ إلى دَفْعِ ما أَوْرَدُوا عليه من «أنَّ حَمْلَ لَامِ "الْكَلِمَةُ" على "الْعَهْدِ الْخَارِجِيِّ": غيرُ صَحِيحٍ بِوَجْهٍ». ومن الْمُورِدِينَ: **الفاضلُ الْعِصَامُ**، و**الفاضلُ الْبِرْكِوِيُّ** في «**الِامْتِحَانِ**».

فعلى هذا يَجُوزُ أنْ يكونَ «الْمَعْهُودُ» «نَوْعًا مُعَيَّنًا -من ذلك "الْمَفْهُومِ الْأَعَمِّ"-، شَامِلًا لِلْأَفْرَادِ الكاملةِ من كُلِّ نَوْعٍ»، فلا إِشْكَالَ.

نعم، يَرِدُ عليه: «على هذا يَلْزَمُ كَوْنُ "التَّعْرِيفِ" أَعَمَّ»، لكنَّه جائزٌ عندَ **الْقُدَمَاءِ**، أو هو مَبْنِيٌّ على حَمْلِ «اللَّفْظِ» على «اللَّفْظِ الْعَرَبِيّ»، لِيَخْرُجَ «كَلِمَاتُ سائرِ الْأَلْسِنَةِ» عن «التَّعْرِيفِ»، كما خَرَجَتْ عن «الْمُعَرَّفِ»، ولا قَدْحَ، إذِ **النُّحَاةُ** إنَّما يَبْحَثُونَ عن «أَحْوَالِ "الْكَلِمِ الْعَرَبِيَّةِ"»، لا: عن «أَحْوَالِ مُطْلَقِ "الْكَلِمِ"». **(منه)**

انظر: عصام الدين الإسفراييني، **عصام على الجامي** (**حاشية على شرح الجامي على الكافية**)، إستانبول: مطبعۀ عثمانيه، ١٣٠٩، ص٨، حيث قال:

قولُه: (**ويُمْكِنُ حَمْلُها على «الْعَهْدِ الْخَارِجِيّ» بإرادةِ** «**"الْكَلِمَةُ" المَذكورةُ على أَلْسِنَةِ النُّحَاةِ**») أَشَارَ بِإِيرَادِ «الْإِمْكَانِ» إلى ضَعْفِه: أ- أمَّا أوَّلًا: فلِأَنَّ «كَوْنَ "اللَّامِ الداخلِ في الْمُعَرِّفَاتِ" لغيرِ "الْجِنْسِ"»: خُرُوجٌ عن جَادَّةِ «التَّعْرِيفِ»، ب- وأمَّا ثَانِيًا: فلأنَّ «لَامَ الْعَهْدِ» تكونُ إشارةً إلى «قِسْمٍ من مفهومِ مَدْخُولِها»، و«الْكَلِمَةُ الجاريةُ على أَلْسِنَةِ النُّحَاةِ»: ليس «قِسْمًا من مفهومِ "الْكَلِمَةِ"»، بل: «عَيْنُ مفهومِها»، و«جَعْلُ "الْكَلِمَةِ" بتأويلِ "ما يَطْلَقُ عليه الْكَلِمَةُ" حتى يَصِيرَ "الْكَلِمَةُ النَّحْوِيَّةُ" بعضًا منه»: تَكَلُّفٌ لا يُرْتَكَبُ إلَّا بعدَ تَكْلِيفٍ. تَأَمَّلْ.

وانظر: البرگوي، محمد بن پير علي البرگوي (ت ٩٢٩-٩٨١هـ/١٥٢٣-١٥٧٣م)، **امتحان الأذكياء**، إستانبول: شركت صحافيۀ عثمانيه، ١٣٠٩، ص٤، حيث قال:

(**الْكَلِمَةُ**) «لَامُها»: لِـ«الْجِنْسِ والْحَقِيقَةِ من حيثُ هي هي»، ولا مَسَاغَ لِـ«الْعَهْدِ»، لِلُزُومِ «كَوْنِه حِصَّةً من الْجِنْسِ»، وههنا ليس كذلك.

(١٢)

حَاشِيَةُ الصَّبَّانِ

على شَرْحِ الْأُشْمُونِيِّ على أَلْفِيَّةِ ابْنِ مَالِكٍ

أَلَّفَها:

أَبُو الْعِرْفَانِ مُحَمَّدُ بنُ عَلِيٍّ الصَّبَّانُ الْمِصْرِيُّ

(ت ١٢٠٦هـ/١٧٩٢م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى بها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

الصَّبَّان

هو أَبُو الْعِرْفَانِ مُحَمَّدُ بنُ عَلِيٍّ الصَّبَّانُ الْمِصْرِيُّ (ت ١٢٠٦هـ/١٧٩٢م).

من تصانيفه:

١- «**الرسالة الكبرى في البسملة والحمدلة**»، في التفسير؛

٢- و«**منظومة في علم مصطلح الحديث**»، ٣- و«**إسعاف الراغبين في سيرة المصطفى وفضائل آل بيته الطاهرين**»، ٤- و«**نظم أسماء أهل البدر**»، في الحديث والسيرة؛

٥- و«**حاشية على مقدمة جمع الجوامع لتاج الدين السبكي**»، في أصول الفقه؛

٦- و«**حاشية على شرح الملاوي على السلم للأخضري**»، في المنطق؛

٧- و«**حاشية على شرح منلا حنفي على الرسالة العضدية في آداب البحث والمناظرة**»، في المناظرة؛

٨- و«**حاشية على شرح الأشموني على ألفية بن مالك**»، ٩- و«**الكافية الشافية في علمي العروض والقافية**»، ١٠- و«**الرسالة البيانية**»، ١١- و«**أرجوزة في العروض وشرحها**»، ١٢- و«**شرح على تجريد البناني**»، ١٣- و«**حاشية على شرح السمرقندية**»، في العلوم اللغوية.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٦، ص٢٩٧؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص٥١٦-٥١٧؛ Zülfikar Tüccar, “Sabbân”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XXXV, 335-336.

مصدر النص:

الصبان، أبو العرفان محمد بن علي الصبان المصري (ت ١٢٠٦هـ/١٧٩٢م)، **حاشية الصبان على شرح الأشموني على ألفية بن مالك**، مصر: مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه، ١٣٢٩هـ، ج٢، ص١١٠-١١١ (باب «**المفعول المطلق**»).

صاحب المتن (الخلاصة الألفية):

ابن مالك: أبو عبد الله جمال الدين محمد بن عبد الله بن مالك الطائي الأندلسي الجيَّاني (٦٠٠-٦٧٢هـ/١٢٠٤-١٢٧٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٢٣٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٤٥٠-٤٥١؛ Abdülbaki Turan, “İbn Mâlik et-Tâî”, **DİA**, XX, 169-171.

صاحب الشرح (منهج السالك إلى ألفية ابن مالك):

الأشموني: أبو الحسن نور الدين علي بن محمد بن عيسى بن يوسف الأشموني (٨٣٨-٩١٨هـ/١٤٣٥-١٥١٣م؟). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٤٩٦؛ Halit Zevalsiz, “Üşmûnî”, **DİA**, XLII, 399-400.

قال ابنُ مالكٍ:

المفعول المطلق
الْمَصْدَرُ اسْمُ مَا سِوَى الزَّمَانِ مِنْ   مَدْلُولَيِ الْفِعْلِ كَ«أَمْنٍ» مِنْ «أَمِنْ»

وقال الصَّبَّانُ:

قولُه: (اسْمُ مَا سِوَى الزَّمَانِ مِنْ / مَدْلُولَيِ الْفِعْلِ)

أ- صَرَّحَ **السَّيِّدُ**[١] و**الرَّضِيُّ**[٢] بِـ«أَنَّ "الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ": هو "الْأَثَرُ" النَّاشِئُ عن "تَأْثِيرِ فاعلِ الْفِعْلِ الْمَذْكُورِ"»،[٣] أيْ: «إِيقَاعِه» الذي مَعْنَاه: «أمرٌ اعْتِبَارِيٌّ»، وهو: [ص١١١] «تَعَلُّقُ الْقُدْرَةِ بِالْمَقْدُورِ».

---

(١) **السيد**: أبو الحسن علي بن محمد بن علي السيد الشريف الجرجاني (٧٤٠-٨١٦هـ/١٣٤٠-١٤١٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٥، ص٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٥١٥-٥١٦؛ Sadreddin Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerif”, **DİA**, VIII, 134-136.

(٢) **الرضي**: نجم الأئمة رضي الدين محمد بن الحسن الأسترآباذي الغَرَوي السَّمْناكي (ت بعد ٦٨٨هـ/١٢٨٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٨٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢١٣-٢١٤؛ Sadrettin Gümüş, “Radî el-Esterâbâdî”, **DİA**, XXXIV, 387-388.

(٣) انظر: رضي الدين الأسترآباذي، **شرح كافية ابن الحاجب**، (قدّم له ووضع حواشيه وفهارسه: إميل بديع يعقوب)، ط٢، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م، ج١، ص٢٦٥، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجبِ**: «**فَمِنْهُ: "الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ"، وَهُوَ: اسْمُ مَا فَعَلَهُ فَاعِلُ فِعْلٍ مَذْكُورٍ بِمَعْنَاهُ**»-:

> قَدَّمَ «**الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ**»، لأنَّه المَفعولُ الحقيقيُّ الذي أَوْجَدَه «فاعلُ الفعلِ المَذكورِ» وفَعَلَه، ولِأَجْلِ قِيَامِ «هذا المَفْعُولِ» به صَارَ «فَاعِلًا»، لأنَّ «ضَارِبِيَّةَ زَيْدٍ» -في قولِك: «ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا»- لأَجْلِ حُصولِ هذا الْمَصْدَرِ منه.

وانظر: السيد الشريف الجرجاني، **تعليقات على شرح الرضي على كافية ابن الحاجب**، (بهامش: **شرح الكافية للرضي**)، إستانبول: الشركة الصحافية العثمانية، ١٣١٠هـ، ج١، ص١١٣، حيث قال:

> قولُه: (**قَدَّمَ «الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ» لأنَّه المفعولُ الحقيقيُّ** ...) آه جَعْلُ «المَفْعُولِ الْحَقِيقِيِّ» -الذي هو: «الْأَثَرُ»- عَيْنَ «الْفِعْلِ» -الذي هو: «التَّأْثِيرُ»-: بِنَاءً على «أَنَّهم لا يُمَيِّزُونَ بينهما»، ولذلك حَكَمُوا بِـ«أَنَّ "الْمَفْعُولَ الْمُطْلَقَ" هو "الْمَصْدَرُ"». وإنْ قُرِئَ قولُه: «وَفِعْلُه» على صِيغَةِ الماضي [أي: «وفَعَلَهُ»] مَعْطُوفًا على «أَوْجَدَه» -كما يَتَبَادَرُ إليه الْوَهْمُ-: فما ذَكَرْنَاه يُفْهَمُ من قولِه: «ولأجلِ قيامِ "هذا الْمَفْعُولِ" به ...» آه.

وذلك «الْأَثَرُ»: نَفْسُ «الْحَرَكَاتِ» و«السَّكَنَاتِ» -كما صَرَّحَ به **التَّفْتَازَانِيُّ**[1] في «**شَرْحِ الْعَقَائِدِ**»[2]-، ويُطْلَقُ «الْمَصْدَرُ» على كُلٍّ منهما.

ب- وأنتَ خبيرٌ بِـ:

١- أنَّ «ما قَالَاه» لا يَظْهَرُ في نحوِ «الْحُسْنِ» و«الْقُبْحِ» و«الْمَوْتِ» من «ما ليس فيه "تَأْثِيرُ فَاعِلِ الْفِعْلِ المَذكورِ"»،

٢- وأنَّه يَقْتَضِي «أنَّ "الْمَصْدَرَ" الْمُسْتَعْمَلَ في "التَّأْثِيرِ" -كَـ"أَثَّرْتُ تَأْثِيرًا"، و"أَوْقَعْتُ إِيقَاعًا"-: لا يُسَمَّى "مَفْعُولًا مُطْلَقًا"»، والْوَجْهُ خِلَافُه.

ج- والْحَاصِلُ:

أنَّ «**الْمَصْدَرَ**»: يُطْلَقُ بِـ«الْاِشْتِرَاكِ» -وقِيلَ: «بِـ"الْحَقِيقَةِ" و"الْمَجَازِ"»- على ثلاثةٍ:

١- على «التَّأْثِيرِ»،

وهو مُتَعَلِّقٌ بِـ«الْفَاعِلِ».

٢- وعلى «"الْأَثَرِ" الحاصلِ عنه»،

وهو مُتَعَلِّقٌ:

(أ) بِـ«الْفَاعِلِ» باعتبارِ «الصُّدُورِ منه»،

(ب) وبِـ«الْمَفْعُولِ» باعتبارِ «الْوُقُوعِ عليه».

---

[1] **التفتازاني**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, XL, 299-308.

[2] انظر: التفتازاني، **شرح العقائد** (وبهامشه: **حاشية الكستلي**)، إستانبول: شركت صحافيۀ عثمانيه، ١٣٠٨هـ، ص١١١، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **عُمَرَ النَّسَفِيِّ**: «**واللهُ تعالى خَالِقٌ لِأَفْعَالِ العبادِ، من الْكُفْرِ والْإِيمَانِ، والطَّاعَةِ والْعِصْيَانِ**»-:

> ... اِحْتَجَّ **أهلُ الْحَقِّ** بوُجُوهٍ: **أ**- الأَوَّلُ: ... **ب**- الثاني: النُّصُوصُ الواردةُ في ذلك: ١- كقولِه تعالى: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ [سورة الصّافّات: ٩٦/٣٧]، أَيْ: (أ) «عَمَلَكُمْ»، على أنَّ «مَا» مَصْدَرِيَّةٌ، لِئَلَّا يُحْتَاجَ إلى حَذْفِ الضَّمِيرِ، (ب) أو «مَعْمُولَكُمْ»، على أنَّ «مَا» مَوْصُولَةٌ، ويَشْمَلُ «الأفعالَ»، لأنَّا إذا قُلْنَا: «أَفْعَالُ الْعِبَادِ: مَخْلُوقَةٌ لِلّٰهِ تعالى»، أو «... لِلْعَبْدِ»: لم نُرِدْ بـ«الْفِعْلِ» «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ» -الذي هو «الْإِيجَادُ» و«الْإِيقَاعُ»-، بل: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» -الذي هو «مُتَعَلَّقُ "الْإِيجَادِ" و"الْإِيقَاعِ"»، أَعْنِي: «ما يُشَاهَدُ من "الْحَرَكَاتِ" و"السَّكَنَاتِ" مَثَلًا»-. ولِلذُّهُولِ عن هذه النُّكْتَةِ قد يُتَوَهَّمُ: «أَنَّ الاستدلالَ بالْآيَةِ: مَوْقُوفٌ على كَوْنِ "ما" مَصْدَرِيَّةً». ٢- وكقولِه تعالى: ....

٣- وعلى نحوِ «الضَّارِبيَّةِ» و«الْمَضْرُوبيَّةِ» -أيْ: «الْكَوْنِ ضَارِبًا»، و«الْكَوْنِ مَضْرُوبًا»-، ويُسَمَّى:

(أ) نحوُ «الضَّارِبِيَّةِ» بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ»،

(ب) ونحوُ «الْمَضْرُوبيَّةِ» بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ».

د- و«**الثَّانِي**» -أعني: «**الْأَثَرَ**»-:

١- هو الْمُخْتَلَفُ في «كَوْنِه مَخْلُوقًا لِلْعِبَادِ، أو لا» بَيْنَنا وبينَ **الْمُعْتَزِلَةِ** -كما في «**شَرْحِ الْعَقَائِدِ**» **لِلتَّفْتَازَانِيّ**-،

٢- وهو «الْمُكَلَّفُ به» -على ما صَرَّحَ به:

(أ) **ابْنُ أَبِي شَرِيفٍ**[١] في «**حَوَاشِي الْمَحَلِّيّ**»[٢]،

---

[١] **ابن أبي شريف**: أبو المعالي كمال الدين محمد بن محمد بن أبي بكر المقدسي (٨٢٢-٩٠٦هـ/١٤١٩-١٥٠٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٥٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٦٣٢-٦٣٣؛ İlyas Çelebi, "İbn Ebû Şerîf, Kemâleddin", **DİA**, XIX, 441-442.

[٢] قال **تاجُ الدينِ السُّبْكِيُّ** (٧٢٧-٧٧١هـ/١٣٢٧-١٣٧٠م):

و«الْحُكْمُ»: خِطَابُ اللهِ الْمُتَعَلِّقُ بفِعْلِ الْمُكَلَّفِ من حيث إنَّه مُكَلَّفٌ.

وقال **جلالُ الدينِ الْمَحَلِّيُّ** (٧٩١-٨٦٤هـ/١٣٨٩-١٤٥٩م):

(و«**الْحُكْمُ**»:) الْمُتَعَارَفُ بَيْنَ **الْأُصُولِيِّينَ** بِالْإِثْبَاتِ تَارَةً والنَّفْيِ أُخْرَى.

(**خِطَابُ اللهِ**) أَيْ: «كَلَامُه النَّفْسِيُّ الْأَزَلِيُّ» الْمُسَمَّى في الْأَزَلِ: «خِطَابًا» حَقِيقَةً على الْأَصَحِّ -كما سَيَأْتِي-.

(**الْمُتَعَلِّقُ بِفِعْلِ الْمُكَلَّفِ**) أَيْ: «الْبَالِغِ الْعَاقِلِ» تَعَلُّقًا: **أ-** «مَعْنَوِيًّا» قَبْلَ وُجُودِهِ -كما سَيَأْتِي-، **ب-** و«تَنْجِيزِيًّا» بَعْدَ وُجُودِهِ، **ج-** بَعْدَ الْبِعْثَةِ، إِذْ لا حُكْمَ قَبْلَها -كما سَيَأْتِي-.

(**مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مُكَلَّفٌ**.) أَيْ: «مُلْزَمٌ مَا فِيهِ كُلْفَةٌ» -كَمَا يُعْلَمُ مِمَّا سَيَأْتِي-.

فتَنَاوَلَ:

أ- «الْفِعْلَ»: ١- «الْقَلْبِيَّ الْاعْتِقَادِيَّ» وغَيْرَه، ٢- و«الْقَوْلِيَّ» وغَيْرَه، ٣- و«الْكَفَّ»؛

ب- و«الْمُكَلَّفَ»: ١- «الْوَاحِدَ»، كالنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عليه وسَلَّمَ في خَصَائِصِهِ، ٢- و«الْأَكْثَرَ من الْوَاحِدِ»؛

ج- و«الْمُتَعَلِّقَ بِأَوْجُهِ التَّعَلُّقِ الثَّلَاثَةِ» من: ١- «الْاقْتِضَاءِ الْجَازِمِ»، ٢- و«غَيْرِ الْجَازِمِ»، ٣- و«التَّخْيِيرِ»، الْآتِيَةِ، لِتَنَاوُلِ «حَيْثِيَّةِ التَّكْلِيفِ» لِـ«الْأَخِيرَيْنِ مِنْهَا» كَـ«الْأَوَّلِ الظَّاهِرِ»، فَإِنَّه لولا وُجُودُ التَّكْلِيفِ: لم يُوجَدَا، أَلا تَرَى إِلَى «انْتِفَائِهما قَبْلَ الْبِعْثَةِ» كَـ«انْتِفَاءِ التَّكْلِيفِ».

ثُمَّ «الْخِطَابُ» الْمَذْكُورُ: يَدُلُّ عليه: **أ-** الْكِتَابُ، **ب-** والسُّنَّةُ، **ج-** وَغَيْرُهُمَا.

وَخَرَجَ:

(ب) وابْنُ قَاسِمٍ[1] في «آيَاتِه»[2]-.

ولي فيه «بَحْثٌ»:

أ- بِـ«فِعْلِ الْمُكَلَّفِ»: خِطَابُ اللهِ الْمُتَعَلِّقُ بِـ: ١- «ذَاتِه»، ٢- و«صِفَاتِه»، ٣- و«ذَوَاتِ الْمُكَلَّفِينَ»، ٤- و«الْجَمَادَاتِ»، كمَدْلُولِ: ١- ﴿اللهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾ [سورة البقرة: ٢٥٥/٢]، ٢- ﴿خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ [سورة الأنعام: ١٠٢/٦]، ٣- ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ﴾ [سورة الأعراف: ١١/٧]، ٤- ﴿وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ﴾ [سورة الكهف: ٤٧/١٨].

ب- وبِـ«ما بَعْدَه»: مَدْلُولُ ﴿وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ من قولِه تعالى: ﴿وَاللهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ [سورة الصافات: ٩٦/٣٧]، فَإِنَّهُ مُتَعَلِّقٌ بِفِعْلِ الْمُكَلَّفِ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مَخْلُوقٌ للهِ تَعَالَى.

انظر: ابن أبي شريف، **الدرر اللوامع في تحرير شرح جمع الجوامع**، (تحقيق: أحمد فريد المزيدي)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٤١هـ/٢٠٢٠م، ج١، ص٢٦٢، حيثُ قال:

قوله: (**الآتيةِ** ...) ... **فائدةٌ**: لفظُ «الْفِعْلِ»:

أ- يُطْلَقُ على «**المعنَى الذي هو وَصْفٌ للفاعلِ مَوْجُودٌ**»، كَـ«"الْهَيْئَةِ" الْمُسَمَّاةِ بِـ"الصَّلَاةِ"» من «"الْقِيَامِ"، و"الْقِرَاءَةِ"، و"الرُّكُوعِ"، و"السُّجُودِ"، ونحوِها»، وكَـ«"الْهَيْئَةِ" الْمُسَمَّاةِ بِـ"الصَّوْمِ"»، وهي: «الْإِمْسَاكُ عن الْمُفْطِرَاتِ بَيَاضَ النَّهَارِ»، وهذا يُقال فيه: «"**الْفِعْلُ**" **بِـ"المعنَى الحاصلِ بالْمَصْدَرِ"**»؛

ب- وقد يُطْلَقُ لفظُ «الْفِعْلِ» على نفسِ «**إيقاعِ الفاعلِ هذا المعنَى**»، ويُقال فيه: «"**الْفِعْلُ**" **بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"**» الذي هو أحدُ مَدْلُولَيِ «"الْفِعْلِ" النَّحْوِيِّ».

و«مُتَعَلَّقُ "التَّكْلِيفِ"»: إنما هو «"الْفِعْلُ" بالْمَعْنَى الْأَوَّلِ»، لا «الثاني»، لأنَّ «"الْفِعْلَ" بالمعنَى الثاني»: «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ» لا وُجُودَ له في الخارجِ، إذْ لو كان موجودًا: لَكَانَ له «مُوقِعٌ»، فيكونُ له «إِيقَاعٌ»، وهكذا ...، فيَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ الْمُحَالُ».

[1] **ابن قاسم**: شهاب الدين أحمد بن قاسم الصّبّاغ العبّادي المصري (ت ٩٩٤هـ/١٥٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص١٩٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٢٣٠؛ Ali Bardakoğlu, "Abbâdî, İbn Kāsım", **DİA**, I, 15.

[2] انظر: ابن قاسم العبّادي، **الآيات البينات على اندفاعِ أو فسادِ ما وقفتُ عليه مما أُورِدَ على جمع الجوامع وشرحه للمحقق المحلي من الاعتراضات**، مصر: المكتبة الكبرى، ١٢٨٩م، ج١، ص٧٧، حيثُ قال:

قولُه: (**فَإِنَّهُ مُتَعَلِّقٌ بِفِعْلِ الْمُكَلَّفِ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مَخْلُوقٌ للهِ تَعَالَى**)

قال **شيخُنا العلّامةُ** [**ناصرُ الدين اللَّقَانِيُّ** المتوفى سنة ٩٥٨هـ/١٥٥١م]: «هذا مَبْنِيٌّ على أنَّ "ما": مَصْدَرِيَّةٌ، لا مَوْصُولَةٌ. وأمَّا على تقديرِ "أنَّه مَوْصُولَةٌ": فهو مُتَعَلِّقٌ بمَفْعُولِهم». **اهـ**.

وأقول: دَعْوَى «الْبِنَاءِ على "الْمَصْدَرِيَّةِ"»: ممنوعٌ، فقد قال **المولى التَّفْتَازَانِيُّ** في «**شرح العقائد**»: «الثاني - أي: "من الوجوهِ التي احْتَجَّ بها **أهلُ الْحَقِّ** على "أنَّ اللهَ هو الخالقُ لأفعالِ العِبادِ"-: النُّصُوصُ الواردةُ في ذلك: ١- كقولِه تعالى: ﴿وَاللهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ [سورة الصافات: ٩٦/٣٧]، أيْ: (أ) "عَمَلَكُمْ"، على أنَّ "مَا" مَصْدَرِيَّةٌ، لِئَلَّا يُحْتَاجَ إلى حَذْفِ الضَّمِيرِ، (ب) أو "مَعْمُولَكُمْ"، على أنَّ "مَا" مَوْصُولَةٌ، ويَشْمَلُ "الأفعالَ"، لأنَّا إذا قُلْنَا: "أَفْعَالُ الْعِبَادِ: مَخْلُوقَةٌ للهِ تعالى"، أو "... لِلْعَبْدِ": لم نُرِدْ بِـ"الْفِعْلِ" "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ" -الذي هو "الْإِيجَادُ" و"الْإِيقَاعُ"-، بل: "الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ" -الذي هو "مُتَعَلَّقُ الْإِيجَادِ والْإِيقَاعِ"»، أَعْنِي: "ما يُشَاهَدُ من الْحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ مَثَلًا"-. ولِلذُّهُولِ عن هذه النُّكْتَةِ -يعني: شُمُولَ "الْمَعْمُولِ" لِـ"الْأَفْعَالِ"- قد يُتَوَهَّمُ: "أنَّ الاستدلالَ بالْآيَةِ: مَوْقُوفٌ على كَوْنِ ما مَصْدَرِيَّةً"». **اهـ**. فصَرَّحَ بِـ«شُمُولِ "الْمَوْصُولَةِ" لِـ"الْأَفْعَالِ"»، فلا يَتَقَيَّدُ مقصودُ **الشارحِ** بِـ«الْمَصْدَرِيَّةِ»، خِلَافًا لِمَا ادَّعَاهُ **الشَّيْخُ**.

وهو: «أنَّ "الثَّانِيَ" يَتَوَقَّفُ حُصُولُه على "الْأَوَّلِ"، فيكونُ أيضًا "مُكَلَّفًا به"، لأنَّ ما لا يَتِمُّ "الْمُكَلَّفُ به" إلَّا به: فهو مُكَلَّفٌ به».

ويُمْكِنُ دَفْعُه بِأنَّ مُرَادَه: «أنَّ "الْمُكَلَّفَ به" أَوَّلًا وِبالذَّاتِ: "الْفِعْلُ" بِـ"الْمَعْنَى الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، فلا يُنَافِي «التَّكْلِيفَ بِـ"الْفِعْلِ" بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ" ثَانِيًا وبِالتَّبَعِ»، و«كَوْنُه "أَمْرًا اعْتِبَارِيًّا لا وُجُودَ له خَارِجًا"» لا يَمْنَعُ «"التَّكْلِيفَ به" تَبَعًا»، فتَأَمَّلْ.

(١٣)

حَاشِيَةُ مُفْتِي زَادَه
على الْحُسَيْنِيَّةِ من الْآدَابِ

أَلَّفَها:

السَّيِّدُ مُحَمَّد صَادِق بنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ بنِ سُلَيْمَانَ بن عَبْدِ اللَّطِيفِ الْأَرْزِنْجَانِيُّ

الشهيرُ بـ«مُفْتِي زَادَه الصَّغِيرِ»

(ت ١٢٢٣هـ/١٨٠٨م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى بها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

مفتي زاده

هو السَّيِّدُ مُحَمَّد صَادِق بنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ بنِ سُلَيْمَانَ بنِ عَبْدِ اللَّطِيفِ الْأَرْزِنْجَانِيُّ الشهيرُ بـ«مُفْتِي زَادَه الصَّغِيرِ» (ت ١٢٢٣هـ/١٨٠٨م).

من تصانيفه:

١- «**حاشية على سورة الفاتحة**»، في التفسير؛

٢- و«**كنوز الرموز**»، ٣- و«**التحفة المرضية في شرح حديث الأوَّلية**»، في الحديث؛

٤- و«**حاشية على شرح الاستعارة لعصام الدين الإسفراييني**»، في البلاغة؛

٥- و«**حاشية على شرح القطب للشمسية**»، ٦- و«**حاشية على التصورات**»، ٧- و«**حاشية على التصديقات**»، في المنطق؛

٨- و«**حاشية على الحسينية من الآداب**»، في المناظرة.

انظر:

بروسـه‌لي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعهٔ عامره، ١٣٣٣، ج٢، ص٣٢-٣٣؛ إسماعيل باشا البغدادي، **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين**، إستانبول: مطبعة وكالة المعارف، ١٩٥٥م، ج٢، ٣٢-٣٣؛ محمد زاهد الكوثري، **التحرير الوجيز فيما يبتغيه المستجيز**، (اعتنى به: عبد الفتاح أبو غدة)، ط١، حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م، ص٣٩، ٤٤، ٤٨، ٥٠، ٦١؛ خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٦، ص١٦٠؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص٣٤٩؛ Hüseyin Yazıcı, “Müftîzâde Mehmed Sâdık”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, EK-2, 333.

مصدر النص:

(ط) : مفتي زاده، **حاشية على الحسينية من الآداب**، إستانبول: مطبعة الحاج محرم أفندي البوسنوي، ١٢٩٠، ص٦.

قال الماتن:

يا مَنْ وَفَّقَنَا لِوَظَائِفِ الْبَحْثِ في التَّحْرِيرَاتِ والتَّحْقِيقَاتِ.

وقال الشارح:

(**يا مَنْ وَفَّقَنَا لِوَظَائِفِ الْبَحْثِ**)
كَلِمَةُ «**يا**»: مُشْتَرَكَةٌ بينَ الْأَحْوَالِ الثَّلَاثَةِ، فلا يُحْتَاجُ إلى تَوْجِيهِ **الْعَلَّامَةِ**.
والمرادُ بها: غَايَةُ معناها، وهي: «الْإِجَابَةُ».
و«**التَّوْفِيقُ**»:
أ- لُغَةً: «جَعْلُ الْأَسْبَابِ مُتَوَافِقَةً نَحْوَ الْمُسَبَّبِ».
ب- واصْطِلَاحًا: «خَلْقُ الْقُدْرَةِ على الطَّاعَةِ».[1]

وقال المحشي مفتي زاده:

قوله: (و«**التَّوْفِيقُ**» **لغةً**: ...) **إلخ**.

أ- «**الْجَعْلُ**»: «**مَصْدَرٌ مُتَعَدٍّ**»

يُطْلَقُ:

١- على «**أَصْلِ الْمَصْدَرِ**»،

وهو الْمُسَمَّى بِـ«الْإِيقَاعِ» و«الْإِيجَادِ».

٢- وعلى «**الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ**»،

وهو الْمُعَبَّرُ بِـ«الْكَوْنِ جَاعِلًا».

٣- وعلى «**الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ**»،

وهو الْمُعَبَّرُ بِـ«الْكَوْنِ مَجْعُولًا».

---

[1] انظر: **حسينية**، إستانبول: مطبعة قرەحصاري الحاج علي رضا أفندي، ١٢٧٦، ص٢.

٤- وعلى «**الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ**»،

وهو: «"الْأَثَرُ" الْمُتَرَتِّبُ».

و«"**الْأَثَرُ" الْمُتَرَتِّبُ**»:

(أ) إنْ حَصَلَ في «الْفَاعِلِ»: يُسَمَّى «**حَاصِلًا بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»،

(ب) وإنْ حَصَلَ في «الْمَفْعُولِ»: يُسَمَّى بِـ«**الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ**».

والْفَرْقُ بينَهما وبينَ «الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِل» و«الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»: ظاهرٌ:

(١) باعتبارِ «الذَّاتِ»،

لِأَنَّ:

- «الْحَاصِلَ»: أَثَرٌ؛

- و«الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ»: مُؤَثِّرٌ،

- و«الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»: وُقُوعُ الْأَثَرِ فيه.

(٢) وباعتبارِ «التَّعْبِيرِ»،

لأنَّ[1]:

- «الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ»: يُعَبَّرُ بِـ«الْكَوْنِ جَاعِلًا»،

- و«الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»: بِـ«الْكَوْنِ مَجْعُولًا»؛

- و«حَاصِلَ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ»: بِـ«الْجَاعِلِيَّةِ»،

- و«[حَاصِلَ الْمَبْنِيّ] لِلْمَفْعُولِ»[2]: بِـ«الْمَجْعُولِيَّةِ».

كذا بَيَّنَه **بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ**.

وأَنْكَرَه **الْبَعْضُ**، ولم يُفَرِّقْ بين التَّعْبِيرَيْنِ.

---

(١) (ط): «أن» بدل «لأنَّ».

(٢) (ط): «والمفعول» بدل «و"حاصلَ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ"».

ب- وإِطْلَاقُ «الْمَصْدَرِ»:

١- على «الْأَصْلِ»[1]، و«الثَّانِي»، و«الثَّالِثِ»: حَقِيقَةٌ،

٢- وعلى «الْأَثَرِ»: مَجَازٌ بعلَاقَةِ «السَّبَبِيَّةِ»،

-على التَّحْقِيقِ-.

وقِيلَ: «حَقِيقَةٌ في "أَصْلِ الْمَصْدَرِ"، ومَجَازٌ في "الباقي"».

ج- ومعنَى «التَّعْرِيفِ»:

١- على «الأَوَّلِ»:

(أ) «إِيقَاعُ الْأَسْبَابِ مُتَوَافِقَةً نَحْوَ الْمُسَبَّبِ»،

(ب) و«إِيجَادُ الْقُدْرَةِ على الطَّاعَةِ»،

-بِإِضَافَةِ «الْمَصْدَرِ» إلى «الْمَفْعُولِ»-.

٢- وعلى «الثَّانِي»:

(أ) «الْكَوْنُ جَاعِلًا لِلْأَسْبَابِ مُتَوَافِقَةً ...»،

(ب) «الْكَوْنُ خَالِقًا لِلْقُدْرَةِ ...».

٣- وعلى «الثَّالِثِ»:

(أ) «كَوْنُ الْأَسْبَابِ مَجْعُولَةً مُتَوَافِقَةً ...»،

(ب) و«كَوْنُ الْقُدْرَةِ ... مَخْلُوقَةً».

٤- فلا فائدةَ في حَمْلِه على «حَاصِلِ الْمَصْدَرِ».

د- فحينئذٍ يكونُ «معنَى الْمَتْنِ»:

١- «يَا مَنْ جَعَلَ أَسْبَابَنَا مُتَوَافِقَةً لِوَظَائِفِ الْبَحْثِ ...»،

٢- أو «يَا مَنْ خَلَقَ الْقُدْرَةَ لَنَا مُتَوَافِقَةً لِوَظَائِفِ الْبَحْثِ ...».

---

[1] أيْ: «على "الأَوَّلِ"».

(١٤)

شَرْحُ الْأَمْثِلَةِ

(أمثله شرحى)

أَلَّفَه:

السيد علي مدحي بن حسين الأدرنوي الشهير بـ«أسكيجي زاده»

(ت ١٢٤٣هـ/١٨٢٧م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

أسكيجي زاده

هو السيد علي مدحي بن حسين الأدرنوي الشهير بـ«أسكيجي زاده» (ت ١٢٤٣هـ/١٨٢٧م).

من تصانيفه:

١- «**ترجمهٔ در يتيم**»، في التجويد؛

٢- و«**شرح الأمثلة**»، في الصرف؛

٣- و«**شرح إيساغوجي**»، في المنطق؛

٤- و«**ترجمهٔ جهت وحدت**»، في مبادئ العلوم.

انظر:

بروسه‌لي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعهٔ عامرة، ١٣٣٣، ج١، ص٢٤٢؛ إسماعيل باشا البغدادي، **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين**، إستانبول: مطبعة وكالة المعارف، ١٩٥٥م، ج١، ٧٧٤؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٢، ص٤٩٥ (وفيهما: «علي بن محمد»، وهو خطأ).

مصدر النص:

(ط) : أسكيجي زاده، السيد علي مدحي بن حسين الأدرنوي الشهير بـ«أسكيجي زاده» (ت ١٢٤٣هـ/١٨٢٧م)، **شرح الأمثلة (أمثله شرحي)**، إستانبول: دار الطباعة العامرة، ١٢٥١هـ، ص٦٧-٧٠ (**نَصْرًا**).

قال أسكيجي زاده:

(نَصْرًا)

في الحاشية: «مَصْدَرِ غَيْرِ مِيمِي، مَعْنَاسِي: "يَرْدِمْ إِيتْمَكْ"».

أ- وبِـ«غَيْرِ الْمِيمِيّ» احْتُرِزَ عن «الْمِيمِيّ» -وسيَأْتِي مثالُه-.

ب- ولفظُ «يَرْدِمْ إِيتْمَكْ»: تَعْبِيرٌ عن «الْحَدَثِ» الذي هو مَدْلُولُ «الْمَصْدَرِ» الْمُطَابَقِيُّ، دَلَّ عليه بِـ«مَادَّتِه» و«صُورَتِه» الْجُزْئِيَّتَيْنِ وَضْعًا سَمَاعِيًّا، إِذْ ما وُضِعَ هو بإِزَائِه: هو «الْحَدَثُ» فقط، بلا «نِسْبَةٍ» أَصْلًا -لا من طَرَفِ «الذَّاتِ» كما في «الصِّفَاتِ»، ولا من طَرَفِ «الْوَصْفِ» كما في «الْأَفْعَالِ»-، فمَعْنَاه الموضوعُ له الْمُطَابَقِيُّ: بَسِيطٌ، لا جُزْءَ له.

١- إِلَّا أنَّ هذا تعبيرٌ عن مَعْنَى «الْمَصْدَرِ الْمَعْلُومِ».

٢- وأمَّا «الْمَجْهُولُ»: فمعناه: «يَرْدِمْ أُولُنْمَقْ».

كما أنَّ معنى «ضَرْبًا»: ١- مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ: «أُورْمَقْ»، ٢- ومَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ: «أُورُلْمَقْ».

ولَمَّا كانتْ «صِيغَتُهما من "الْمَصْدَرِ"» مُتَّحِدَةً: اُكْتُفِيَ[1] بِـ«صِيَغِ الْأَفْعَالِ»، حتى:

(أ) إذا قِيلَ: «ضَرَبَ ضَرْبًا»: [ص٦٨] عُلِمَ «أَنَّ "الْمَصْدَرَ": مَعْلُومٌ»،

(ب) وإذا قِيلَ: «ضُرِبَ ضَرْبًا»: عُلِمَ «أنَّه: مَجْهُولٌ»،

(ج) وإذا لم يُذْكَرِ الْفِعْلُ: عُلِمَ بالْقَرَائِنِ.

و[لَمَّا] كان[2] «الْمَاضِي» و«الْمُضَارِعُ» ههنا «مَعْلُومَيْنِ» -كما عَلِمْتَ-: أُورِدَ في التَّرْجَمَةِ «مَعْنَى "الْمَعْلُومِ"».

[معاني «المصدر»]

واعْلَمْ أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ»:

أ- تُسْتَعْمَلُ تارةً في «أَصْلِ النِّسْبَةِ»،

---

[1] (ط): «اكتفا» بدل «اُكْتُفِيَ».

[2] (ط): «وكان» بدل «ولما كان».

أعني: نَفْسَ «إِيقَاعِ الفاعلِ ذلك الأمرَ»، وهو «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»، والْمُسَمَّى بِـ«الْمَصْدَرِ»، ويُسَمَّى: «تَأْثِيرًا» أيضًا،

كَـ«إِحْدَاثِ "الْحَرَكَةِ" وإِيجَادِها في ذَاتِ "الْمُوقِعِ" و"الْمُحْدِثِ" -بالْكَسْرِ-»، فإِنَّه «تَحَرُّكٌ»[1]،

وكَـ«إِيقَاعِ "الْقِيَامِ" -أو "الْقُعُودِ"- في ذَاتِه»،

لا: كَـ«إِيقَاعِ "الْحَرَكَةِ" و"الْقِيَامِ" و"الْقُعُودِ" في جِسْمٍ آخَرَ» حتى يكونَ «تَحْرِيكًا» و«إِقَامَةً» و«إِقْعَادًا».

ب- وتارةً تُسْتَعْمَلُ في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ من تلك "النِّسْبَةِ" لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"»،

وهي: «"الْوَصْفُ" الحاصلُ لِلْمُتَعَلِّقِ بذلك "الْإِيقَاعِ"»، وهو: «الْمَعْنَى الحاصلُ من الْمَصْدَرِ»، ويُسَمَّى «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»:

١- إمَّا صِفَةٌ لِـ«الْفَاعِلِ» فقط،

وذلك في «اللَّازِمِ»،

كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» الحاصلتيْنِ من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، أعني: «"الْحَالَةَ" التي تكونُ لِـ"الْمُتَحَرِّكِ" و"الْقَائِمِ"، ما دام مُتَوَسِّطًا بين الْمُبْتَدَأِ والْمُنْتَهَى، وما دام قَائِمًا».

٢- أو صِفَةٌ لِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ» مَعًا،

وذلك في «الْمُتَعَدِّي»،

كَـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» الحاصلتيْنِ من «الْعِلْمِ».

والْفَرْقُ بينهما واضحٌ، فإنَّه إذا تَحَرَّكَ زَيْدٌ: فقد قَامَ «الْحَرَكَةُ» به، ف:

ب- إنْ أُرِيدَ بِـ«الْحَرَكَةِ» «"الْحَالَةُ" التي تكونُ له في أيِّ جُزْءٍ يُفْتَرَضُ من أَجْزَاءِ الْمَسَافَةِ»: فهي «الْمَعْنَى الحاصلُ بِالْمَصْدَرِ».

---

[1] (ط): «فإنه يحرك» بدل «فإنَّه "تَحَرُّكٌ"».

أ- وإنْ أُرِيدَ بها «إِيقَاعُ تلك الْحَالَةِ»: فهو «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ».

وتلك «الْحَالَةُ»: مَوْجُودَةٌ في الخارجِ، دُونَ «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ».

والْمَعْنَى الأوَّلُ -أعني: «أَصْلَ النِّسْبَةِ»-: حقيقةُ مَعْنَى «الْمَصْدَرِ»، وهو: الْجُزْءُ من مفهومِ «الْفِعْلِ»، وهو: أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ، لا وُجُودَ له في الخارجِ.

وهذا هو «**التَّحْقِيقُ**» الذي ذَكَرَه:

الْمَوْلَى الْفَنَارِيُّ[١] في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»[٢]،

وصَدْرُ [ص٦٩] **الشَّرِيعَةِ**[٣] في «**التَّوْضِيحِ**»[٤]،

---

(١) **المولى الفناري**: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenari", **DİA**, XXX, 245-248.

(٢) انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، ٢٢ (أمير پادشاه)، ٤٢-٤٣ (الخفاجي)، ٩٩-١٠٠ (منجم باشي)، حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازمِ»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

(٣) **صدر الشريعة**: صدر الشريعة الثاني عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة عمر بن صدر الشريعة الأول عبيد الله بن محمود المحبوبي البخاري (ت ٧٤٧هـ/١٣٤٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص١٩٧-١٩٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٣٥٥؛ Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", **DİA**, XXXV, 427-431.

(٤) انظر: صدر الشريعة، **التوضيح لمتن التنقيح** (بهامش: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**)، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٦، ٣١-٣٢ (أمير پادشاه)، ١٠٧-١٠٨ (منجم باشي)، حيث قال:

المقدمة الأولى:

إنَّ «الْفِعْلَ»: أ- يُرَادُ به: «الْمَعْنَى الذي وُضِعَ الْمَصْدَرُ بِإِزَائِه»، ب- ويُمْكِنُ أنْ يُرَادَ به: «الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ».

والْمُحَقِّقُ الثاني سَعْدُ الْمِلَّةِ والدِّينِ التَّفْتَازَانِيُّ[١] في «التَّلْوِيحِ»[٢]، وبَعْضُ الْأَفَاضِلِ[٣] في «حَوَاشِي الْمُطَوَّلِ»[٤].

فإنَّه إذا تَحَرَّكَ زَيْدٌ: فقد قَامَت «الْحَرَكَةُ» بزَيْدٍ، فَ: ب- إنْ أُرِيدَ بـ«الْحَرَكَةِ» «"الْحَالَةُ" التي تكونُ لِـ"الْمُتَحَرِّكِ" في أيِّ جُزْءٍ يُفْرَضُ من أجزاءِ الْمَسَافَةِ»: فهي المعنَى الثاني، أ- وإنْ أُرِيدَ بها «إِيقَاعُ تلك "الْحَالَةِ"»: فهي المعنَى الأوَّلُ.

ب- والمعنَى الثاني: مَوْجُودٌ في الخارجِ، أ- أمَّا الْأَوَّلُ: فأَمْرٌ يَعْتَبِرُه العقلُ، ولا وُجُودَ له في الْخَارِجِ: ١- إذْ لَوْ كَانَ: لَكَانَ لَهُ مُوقِعٌ، ثُمَّ «إِيقَاعُ ذلك الْإِيقَاعِ» يَكُونُ وَاقِعًا، ... إلَى ما لا يَتَنَاهَى، فيَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ» في طَرَفِ «الْمَبْدَأِ» في «الْأُمُورِ الْوَاقِعَةِ في الْخَارِجِ»، وهو مُحَالٌ، ٢- ولِأَنَّه يَلْزَمُ: «أَنَّه إذا أَوْقَعَ الْفَاعِلُ شَيْئًا وَاحِدًا: فقد أَوْجَدَ أُمُورًا غَيْرَ مُتَنَاهِيَةٍ»، وهذا بَدِيهِيُّ الاِسْتِحَالَةِ، ٣- عَلَى أَنَّ «كَوْنَ "الْإِيقَاعِ" أَمْرًا غَيْرَ مَوْجُودٍ في الْخَارِجِ»: أَظْهَرُ على مَذْهَبِ **الْأَشْعَرِيِّ**، فإنَّ «التَّكْوِينَ» عِنْدَهُ: أَمْرٌ غَيْرُ مَوْجُودٍ في الْخَارِجِ.

[١] **المحقق الثاني سعد الملة والدين التفتازاني**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, **DİA**, XL, 299-308.

[٢] انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠، حيث قال:

قولُه: (**الْمُقَدِّمَةُ الْأُولَى**)

إنَّ كَثِيرًا من «الْمَصَادِرِ»: مِمَّا يَحْصُلُ به لِلْفَاعِلِ «مَعْنًى ثَابِتٌ قَائِمٌ بِهِ»، كَمَا إذا: أ- قَامَ، فحَصَلَ له «هَيْئَةٌ» هي: «الْقِيَامُ»، ب- أو تَسَخَّنَ، فحَصَلَ له «صِفَةٌ» هي: «الْحَرَارَةُ»، ج- أو تَحَرَّكَ، فحَصَلَ له «حَالَةٌ» هي: «الْحَرَكَةُ».

فَلَفْظُ «الْفِعْلِ» -وكَثِيرٌ من «صِيَغِ الْمَصَادِرِ»-: أ- قد يُطْلَقُ على نَفْسِ «إِيقَاعِ الْفَاعِلِ ذلك الْأَمْرَ»، وهو: «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»، ويُسَمَّى: «تَأْثِيرًا»، ١- كَـ«إِحْدَاثِ "الْحَرَكَةِ" وإِيجَادِها في ذَاتِ الْمُوقِعِ والْمُحْدِثِ»، فإنَّه «تَحَرُّكٌ»، -لا: كَـ«إِيقَاعِ "الْحَرَكَةِ" في جِسْمٍ آخَرَ»، حَتَّى يَكُونَ «تَحْرِيكًا»-، ٢- وكَـ«إِيقَاعِ "الْقِيَامِ" -أو "الْقُعُودِ"- في ذَاتِه». ب- وقد يُطْلَقُ على «"الْوَصْفِ" الْحَاصِلِ لِلْفَاعِلِ بذلك الْإِيقَاعِ»، وهو: «الْمَعْنَى الْحَاصِلُ من الْمَصْدَرِ»، ويَكُونُ: ١- «وَضْعًا»، كَـ«الْقِيَامِ»، ٢- أو «كَيْفِيَّةً»، كَـ«الْحَرَارَةِ»، أو غَيْرَ ذلك، كَـ«"الْحَالَةِ" الَّتِي تَكُونُ لِـ"الْمُتَحَرِّكِ" ما دام مُتَوَسِّطًا بينَ "الْمَبْدَأِ" و"الْمُنْتَهَى"».

وَالْأَوَّلُ: أ- حَقِيقَةُ مَعْنَى «الْمَصْدَرِ»، وهو الْجُزْءُ من مَفْهُومِ «الْفِعْلِ». ب- وهو: «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ»، لا وُجُودَ له في الْخَارِجِ ...

[٣] **بعض الأفاضل**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenârî”, **DİA**, XVI, 313-315.

[٤] انظر: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيهٔ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤، حيثُ قال:

قولُه: (**على أَنَّ** «**الْمَصْدَرَ**» **من** «**الْمَبْنِيِّ للمفعول**») ههنا بَحْثٌ شَرِيفٌ، ذَكَرَه **الْجَدُّ الْمُحَقِّقُ** في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»، يَنْبَغِي أنْ يُتَنَبَّهَ له، وهي: أَنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ... (إلى آخر ما قاله جَدُّه **المولى الفناري**).

ثم قال **الْمَوْلَى المزبورُ في «التَّفْسِيرِ»** المذكورِ، وتَبِعَه ذلك **الْمُحَشِّي**:

وباعتبارِ المعنى الثاني[1] يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"».

يَعْنُونَ بهما «الْهَيْئَتَيْنِ» اللَّتَيْنِ هما «المَعْنَيَانِ الْحَاصِلانِ بِالْمَصْدَرِ»،

وإلَّا: لَكَانَ كلُّ مَصْدَرٍ من مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ الشيءِ في لازمِ مَعْنَاه.[2] **انتهى**.

ورُدَّ:

١- بِأنَّه لا مَانِعَ من أنْ يكونَ المرادُ من «الْمَعْنَيَيْنِ» -أعني: مَعْنَيَي «الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»-: «"إِحْدَاثَ الْهَيْئَةِ"، و"قَبُولَها"».

٢- و«لُزُومُ "الْاِشْتِرَاكِ"»: مَمْنُوعٌ، وإنَّما يَلْزَمُ ذلك: لو كان معنَى قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»: «أنَّه قد يكونُ "مَصْدَرًا مَوْضُوعًا له"»، وهو مَمْنُوعٌ لجوازِ أنْ يكونَ معناه: «أنَّه قد يكونُ "مَصْدَرًا مُسْتَعْمَلًا لِإِفَادَتِه"».

٣- ولو سُلِّمَ: فلا نُسَلِّمُ حينئذٍ «عَدَمَ قَوْلِ أحدٍ بِـ"الْاِشْتِرَاكِ"»، كيف؟! وقَوْلُهم هذا -على هذا التقديرِ-: عَيْنُ «الْقَوْلِ بِـ"الْاِشْتِرَاكِ"» -سواءٌ كان المرادُ بذلك: «الْهَيْئَتَيْنِ» أو «"الْإِحْدَاثَ" و"الْقَبُولَ"».

[معنَى لفظِ «الْمَصْدَرِ» لغةً واصطلاحًا]

ثم اعْلَمْ بأنَّ «**الْمَصْدَرَ**»:

أ- في «اللُّغَةِ»:

١- «**اسْمُ مَكَانٍ**» من «صَدَرَ - يَصْدُرُ» -كَـ«كَتَبَ - يَكْتُبُ»-، أيْ: «مَوْضِعُ الصُّدُورِ».

---

[1] (ط): «ان باعتبار المعنى الثاني» بدل «وباعتبار المعنى الثاني».

[2] انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، ٢٢ (أمير پادشاه)، ٤٢-٤٣ (الخفاجي)، ٩٩-١٠٠ (منجم باشي).

٢- ويَحْتَمِلُ -واللهُ أَعْلَمُ- أَنْ يكونَ «**مَصْدَرًا مِيمِيًّا**» منه، بمعنَى: (أ) «الصُّدُورِ»، (ب) أو «الصَّادِرِ»، (ج) أو بمعنَى «الْمَصْدُورِ منه»، لأنَّ «الْمَصْدَرَ» إذا كان بمعنَى «الصِّفَةِ»: يجوزُ أَنْ يَتَحَمَّلَ الضميرَ، فيكونُ من بابِ «"الْحَذْفِ" و"الْإِيصَالِ"».

ب- وفي «**الْاِصْطِلَاحِ**»:

هو: «الْاِسْمُ الذي اشْتُقَّ منه الْفِعْلُ».

ولَعَلَّه هو المرادُ بقولِهم: «اسْمُ الْحَدَثِ الْجَارِي على الْفِعْلِ».

[سَبَبُ تَسْمِيَةِ الْمَصْدَرِ «مَصْدَرًا»]

وإنَّما سُمِّيَ «مَصْدَرًا»:

أ- لِكَوْنِ «الْأَشْيَاءِ التِّسْعَةِ» -وهي: ١- «الْمَاضِي»، ٢- و«الْمُضَارِعُ»، [ص٧٠] ٣- و«الْأَمْرُ»، ٤- و«النَّهْيُ»، واسْمُ: ٥- «الْفَاعِلِ»، ٦- و«الْمَفْعُولِ»، ٧- و«الزَّمَانِ»، ٨- و«الْمَكَانِ»، ٩- و«الْآلَةِ»- مَصْدُورَةً عنه، فيكونُ «مَحَلَّ الصُّدُورِ».

ب- ويَحْتَمِلُ أَنْ يكونَ ذلك: ١- لأنَّه يَدُلُّ على «الصُّدُورِ»، -أعني: «إِيقَاعَ الشَّيْءِ»-، أو لِكَوْنِه: ٢- صَادِرًا عنه، ٣- أو مَصْدُورًا منه.

فَاعْرِفْ.

(١٥)

حَاشِيَةُ حَسَن مِصْرِي

على نَتَائِجِ الْأَفْكَارِ شَرْحِ إِظْهَارِ الْأَسْرَارِ لِآطَهلِي

أَلَّفَها:

حَسَنُ بنُ مُحَمَّدِ بنِ مَحْمُودٍ الْعَطَّارُ الشَّافِعِيُّ

الشهيرُ في بلادِ الرُّومِ بـ«حَسَن مِصْرِي»

(١١٨٠-١٢٥٠هـ/١٧٦٦-١٨٣٤م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى بها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

حسن العطّار

هو حَسَنُ بنُ مُحَمَّدِ بنِ مَحْمُودٍ الْعَطَّارُ الشَّافِعِيُّ الشهيرُ في بلادِ الرُّومِ بـ«حَسَن مِصْرِي» (١١٨٠-١٢٥٠هـ/١٧٦٦-١٨٣٤م).

من تصانيفه:

١- «**تحفة الغريب الوطن في تحقيق نصرة الشيخ أبي الحسن**»، في الكلام؛

٢- و«**حاشية على شرح الجلال المحلي على جمع الجوامع**»، في أصول الفقه؛

٣- و«**منظومة في النحو**»، ٤- و«**حاشية على شرح الأزهرية**»، ٥- «**حاشية حسن مصري على نتائج الأفكار شرح إظهار الأسرار لآطه‌لي**» في النحو؛

٦- و«**حاشية على متن السمرقندية**»، في البلاغة؛

٧- و«**إنشاء العطار**»، في الأدب؛

٨- و«**الحاشية الكبرى على شرح مقولات السجاعي**»، ٩- و«**حاشية على مقولات البليدي**»، ١٠- و«**حاشية على شرح شيخ الإسلام زكريا الأنصاري على متن إيساغوجي في المنطق**»، ١١- و«**حاشية على شرح التهذيب**»، في المنطق؛

١٢- و«**حاشية على الرسالة والولدية في آداب البحث والمناظرة**»، في المناظرة؛

١٣- و«**رسالة في كيفية العمل بالأسطرلاب**»، في الهيئة.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٢، ص٢٢٠؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٥٨٧-٥٨٨؛ Hulûsi Kılıç, “Attâr, Hasan b. Muhammed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, IV, 98-99.

مصدر النص:

(خ) : حسن العطار، **حاشية حسن مصري على نتائج الأفكار شرح إظهار الأسرار لآطه‌لي**، النسخة المحفوظة في قسم محمد عاصم بك بمكتبة كوپريلي، الرقم: ٥٦١، ق٣١ب-٣٢أ (وهي نسخة المؤلف).

(ط) : حسن العطار، **حاشية حسن مصري على نتائج الأفكار شرح إظهار الأسرار لآطه‌لي**، (وبهامشه: حاشية سپاهي زاده المسماة بـ«**سراج بصيرة ذات الأبصار حاشية نتائج الأفكار شرح الإظهار**»)، إستانبول ١٢٦٦هـ، ص٤٣-٤٤.

صاحب المتن (إظهار الأسرار):

البرگوي: مُحَمَّدُ بْنُ پِيرْ عَلِيِّ بْنِ إِسْكَنْدَرَ الْبِرْگِوِيُّ (٩٢٩-٩٨١هـ/١٥٢٣-١٥٧٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٦١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص١٧٦؛ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, **DİA**, VI, 191-194.

صاحب الشرح (نتائج الأفكار):

آطه‌لي: الشَّيْخُ مُصْطَفَى بنُ حَمْزَةَ (ت بعد ١٠٨٥هـ/١٦٧٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢٣٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٦٣؛ İsmail Durmuş, “Adalı, Şeyh Mustafa”, **DİA**, I, 347.

قال الْمَاتِنُ الْبِرْكِوِيُّ:

فهذه رسالةٌ في «ما يَحْتَاجُ إليه كلُّ مُعْرِبٍ أشدَّ الاحتياجِ».
وهو ثلاثةُ أشياءَ:
أ- «الْعَامِل»
ب- و«الْمَعْمُول»
ج- و«الْعَمَل» أي: «الْإِعْرَاب».

وقال الشارحُ آطَهلِي:

(أي: «الْإِعْرَاب»)
إنَّما فَسَّرَه به لِلتَّنْبِيهِ على «أنَّ المرادَ به: "الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ"، لا: "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ" الذي هو "الْحَدَثُ"».

وقال الْمُحَشِّي حَسَن الْعَطَّارُ:

قولُه[1]: (إنَّما فَسَّرَه به ...) إلخ[2].

الضميرُ الْمُسْتَتِرُ: يَعُودُ لِـ«الْمُصَنِّف»[3]، والضميرُ الأوَّلُ المنصوبُ: يَعُودُ لِـ«الْعَمَلِ»، والثَّانِي الْمَجْرُورُ: يَعُودُ لِـ«الْإِعْرَابِ».

أيْ: «إنَّما فَسَّرَ **الْمُصَنِّفُ**[4] [خ٣٢أ] "الْعَمَلَ" بِـ"الْإِعْرَابِ"، لِلتَّنْبِيهِ على: أنَّ المرادَ به -أيْ: بِـ"الْعَمَلِ"-: "الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ"، لا: "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ"».

---

(١) (خ): مكان كلمة «قوله» تُرك خاليا لتكتب فيما بعد بالمداد الأحمر.

(٢) (ط): «اه» بدل «إلخ».

(٣) (ط): «للمص» بدل «للمصنف».

(٤) (خ)، (ط): «المص» بدل «المصنفُ».

[اعتباراتُ «الْمَصْدَرِ» ومَعَانِيه]

ويَنْبَغِي أنْ يُعْلَمَ أَوَّلًا:

أنَّ لِـ«**الْمَصْدَرِ**» -كَـ«الضَّرْبِ» مثلًا- ثَلَاثَ اعْتِبَارَاتٍ:

أ- **الأوَّلُ**: بالقياسِ إلى «**نَفْسِه**»، مع قَطْعِ النَّظَرِ عن «الْمُتَعَلِّقِ» و«الْخَارِجِ»،

ب- **والثاني**: بالقياسِ إلى «**الْمُتَعَلِّقِ**»، أعني: «الْهَيْئَةَ الحاصلةَ باعتبارِ إِضَافَتِه إليه»،

فإنَّ «الضَّرْبَ» مثلًا: ١- باعتبارِ نِسْبَتِه إلى «"الْمُتَعَلِّقِ" الذي هو "الْفَاعِلُ"»: يَصِيرُ مَبْدَأً[1] لِصِفَةٍ له، أعني: «**الضَّارِبِيَّةَ**»، ٢- وباعتبارِ نِسْبَتِه إلى «"الْمُتَعَلِّقِ" الذي هو "الْمَفْعُولُ"»: يَصِيرُ مَبْدَأً[2] لِصِفَةٍ أُخْرَى، أعني: «**الْمَضْرُوبِيَّةَ**».

ج- **والثَّالِثُ**: بالقياسِ إلى «**الْخَارِجِ**»، أعني: «الْأَثَرَ الْخَارِجِيَّ».

فَـ:

أ- بالاعتبارِ الأوَّلِ يُسَمَّى: «**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ**» و«... **الْحَدَثِيَّ**»،

ب، ج- وبالاعتبارَيْنِ الأخيرَيْنِ يُسَمَّى «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**».

أ- و«**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ**»: لا وُجُودَ له في الخارجِ، لأنَّه «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ».

ب، ج- والموجودُ خارجًا: إنَّما هو «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**».

كذا حَرَّرَ **بعضُ الْفُضَلَاءِ**.

وقال **مِيرْزَاجَان**[3] في «**حَوَاشِي شَرْحِ حِكْمَةِ الْعَيْنِ**»:

«الْمَصَادِرُ»: أ- قد تُطْلَقُ ويُرَادُ بها: «مَعَانِيها النِّسْبِيَّةُ»، ب- وقد تُطْلَقُ ويُرَادُ بها: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»، مَثَلًا: «الضَّرْبُ»: أ- قد يُطْلَقُ ويُرَادُ به: «الْمَعْنَى الْحَدَثِيُّ»، ب- وقد يُطْلَقُ

---

[1] (ط): «مبتدأ» بدل «مبدأ».

[2] (ط): «مبتدأ» بدل «مبدأ».

[3] **ميرزاجان**: حبيب الله ميرزاجان الشيرازي الباغنوي (ت ٩٤٤هـ/١٥٣٧م؟). انظر: محمد زاهد بن الحسن الكوثري، **التحرير الوجيز فيما يبتغيه المستجيز**، (اعتنى به: عبد الفتاح أبو غدة)، ط١، حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م، ص٣٢؛ الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص١٦٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٢٧.

ويُرَادُ به: «الْإسْمُ الْحَاصِلُ منه».[1]

[تفسيرُ الْمُحَشِّي قولَ الشَّارِحِ]

إذا عَلِمْتَ هذا: فَاعْلَمْ أنَّ «الْعَمَلَ»: مصدرٌ، وكلُّ مصدرٍ: يَصْلُحُ لِأَنْ تَسْتَعْمِلَه في «أَصْلِ النِّسْبَةِ» أو في «الْهَيْئَةِ الحاصلةِ منها[2]»، فبَيَّنَ **الشارحُ**: «أنَّه مُسْتَعْمَلٌ في "الْمَعْنَى الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ" بدليلِ تفسيرِه بِـ"الْإِعْرَابِ"».

---

[1] انظر: مِيرَكْ شمس الدين محمد بن مباركشاه البخاري (ت بعد ٧٨٤هـ/١٣٨٢م)، **شرح حكمة العين**، قازان: المطبعة الكريمية، ١٣١٩هـ/١٩٠١م، ص٤، حيث قال:

«الْحِكْمَةُ»: اسْتِكْمَالُ «النَّفْسِ الْإِنْسَانِيَّةِ» بتحصيلِ «ما عليه الوجودُ في نفسه» و«ما عليه الواجبُ» -مِمَّا يَنْبَغِي أنْ يُعْمَلَ من الأعمالِ، ومِمَّا لا يَنْبَغِي-، لِتَصِيرَ كاملةً مُضَاهِيَةً لِـ«الْعَالَمِ الْعَقْلِيِّ»، وتَسْتَعِدَّ بذلك لِـ«السَّعَادَةِ الْقُصْوَى الْأُخْرَوِيَّةِ» بحَسَبِ الطَّاقَةِ الْبَشَرِيَّةِ.

وانظر: ميرزاجان، **حاشية على شرح حكمة العين**، قسم فيض الله أفندي بمكتبة مِلَّتْ، الرقم: ١١٨٩، ق١ب-٢أ، حيث قال:

قال الشارحُ: («**الْحِكْمَةُ**»: **اسْتِكْمَالُ** ...) آه. «الاستكمال»: مصدرٌ، و«الْمَصَادِرُ»: أ- قد تُطْلَقُ ويُرَادُ بها: «مَعَانِيها النِّسْبِيَّةُ»، ب- وقد تُطْلَقُ ويُرَادُ بها: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»، مَثَلًا: «الضَّرْبُ»: أ- قد يُطْلَقُ ويُرَادُ به: «الْمَعْنَى الْحَدَثِيُّ»، ب- وقد يُطْلَقُ ويُرَادُ به: «الْإسْمُ الْحَاصِلُ منه».

و«الْحِكْمَةُ»: أيضًا مصدرٌ في الأصلِ: أ- قد يُطْلَقُ ويُرَادُ به «المعنى الْحَدَثِيُّ»، ب- وقد يُطْلَقُ ويُرَادُ به المعنَى الْآخَرُ، كَـ«الصُّوَرِ الْعِلْمِيَّةِ».

فَـ: أ- إنْ أُرِيدَ تعريفُ «الْحِكْمَةِ» بِـ«المعنَى الأوَّلِ»: فيَنْبَغِي حملُ «الْإسْتِكْمَالِ» أيضًا على «مَعْنَاهُ الْحَدَثِيِّ»، ب- وإنْ أُرِيدَ به «المعنَى الثَّانِي»: فيَنْبَغِي حملُ «الْإسْتِكْمَالِ» أيضًا على ما يُوَافِقُه، فيُرَادُ بِـ«الْإسْتِكْمَالِ»: «ما يُسْتَكْمَلُ به»، وهو: «الْعِلْمُ بِأحوالِ الْمَوْجُودَاتِ على ما هي عليه».

وعندَ ما قَرَّرْنَا يظهر: أنَّ ما ذَكَرَه **السَّيِّدُ الشريفُ قُدِّسَ سِرُّه** -من «أنَّ هذا التعريفَ يَدُلُّ على أنَّ "عِلْمَ الْحِكْمَةِ": "عِلْمٌ"، لا: نفسُ "الْحِكْمَةِ"»-: يَقْتَضِي أنَّه: أ- حَمَلَ: ١- «الْإسْتِكْمَالَ» لا على معنَى «ما يُسْتَكْمَلُ به»، بل: على «مَعْنَاهُ الْمَصْدَرِيِّ»، ٢- و«الْحِكْمَةَ» على معنَى «الْعِلْمِ» -وهو الشائعُ-، ب- فَاعْتَرَضَ عليه.

والْحَقُّ: أنْ: أ- يُحْمَلَ: ١- «الْحِكْمَةُ» على «الْعِلْمِ»، ٢- و«الْإسْتِكْمَالُ» على معنَى «ما يُسْتَكْمَلُ به من الصُّوَرِ الْعِلْمِيَّةِ»، ب- أو يُحْمَلَ: ١- «الْحِكْمَةُ» على معنَى «الْمَلَكَةِ»، ٢- و«الْإسْتِكْمَالُ» بمعنَى «ما يُسْتَكْمَلُ به»، حتى يُمْكِنَ حَمْلُه، على ما لا يَخْفَى. ج- ويُمْكِنُ حملُ كُلٍّ منهما على «أُصُولٍ وقَوَاعِدَ»: ١- أمَّا حملُ «الْحِكْمَةِ» عليه: فظاهرٌ، ٢- وأمَّا حملُ «الْإسْتِكْمَالِ» عليه: فبِأَنْ يُقَالَ: «صَحَّ: أنَّ بتلك "الأصولِ والقواعدِ" -أيْ: بحُصُولِها في النَّفْسِ- يُسْتَكْمَلُ».

فيَصِحُّ حَمْلُ «الْحِكْمَةِ» على مَعَانِيها الثلاثةِ، فصار مُوَافِقًا لِمَا تَقَرَّرَ: «أنَّ "أسماءَ العلومِ الْمُدَوَّنَةِ": يَصِحُّ إطلاقُها: أ- على "الأصولِ والقواعدِ"، ب- وعلى "الْمَلَكَةِ"، ج- وعلى "التصديقِ بتلك القواعدِ"».

[2] (ط): «فيها» بدل «منها».

ووَجْهُ ذلك: أنَّ «الْإِعْرَابَ» هو «اخْتِلَافُ آخِرِ الكلمةِ بالعاملِ»، و«الْاِخْتِلَافُ» هذا: أَثَرٌ حاصلٌ في الخارجِ لِلْكَلِمَةِ، فهو: «الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ»، وقد فُسِّرَ به «الْعَمَلُ»، و«الْمُفَسِّرُ»: عَيْنُ «الْمُفَسَّرِ»، فيكونُ المرادُ من «الْعَمَلِ»: هو «الْمَعْنَى الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ»، وهو: ما يُوجَدُ خَارِجًا من «اخْتِلَافِ الكلمةِ بتَوَارُدِ الْعَوَامِلِ عليها».

[نَقْدُ الْمُحَشِّي قولَ الشَّارِحِ]

وهذا كلامٌ جَيِّدٌ، إِلَّا أنَّ قولَه: «الذي هو الْحَدَثُ»: مِمَّا يَجِبُ غَسْلُه بالْمَاءِ، لأَنَّه [ط٤٤] يُرِيدُ به تفسيرَ «الْمَعْنَى الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، فهو: «أَثَرُه» و«الْهَيْئَةُ الحاصلةُ منه»، فكيف يَحْمِلُ «الْعَمَلَ» على «الْمَعْنَى الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، ثم يُفَسِّرُه[1] بِـ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»؟! ما هذا إِلَّا تَنَاقُضٌ. تَأَمَّلْ.[2]

---

[1] (ط): «ثم يفسر» بدل «ثم يُفَسِّرُه».

[2] لا يخفى على القارئ المتأمِّل: أن قولَ الشارح «الذي هو "الْحَدَثُ"»: ليس تفسيرًا لقولِه: «"الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ"»، بل: هو صفةٌ لقولِه: «"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ"».

(١٦)

أَسَاسُ الْبِنَاءِ

(شرحُ بِنَاءِ الْأَفْعَالِ)

أَلَّفَه:

أحمد رشدي بن محمد المفتي الْقَرَهآغَاجِي

(ت ١٢٥١هـ/١٨٣٥م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

القرهآغاجي

هو أحمد رشدي بن محمد المفتي القرهآغاجي (ت ١٢٥١هـ/١٨٣٥م).

من تصانيفه:

١- «**حل الرموز**»، في التصوف؛

٢- و«**أساس البناء**»، في الصرف؛

٣- و«**تحفة الرشدي في شرح إيساغوجي**»، في المنطق.

انظر:

بروسەلي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعة عامره، ١٣٣٣، ج١، ص٣١٦؛ إسماعيل باشا البغدادي، **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين**، إستانبول: مطبعة وكالة المعارف، ١٩٥٥م، ج١، ١٨٦؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص١٣٩.

مصدر النص:

(خ) : نسخة من «**أساس البناء**» بتاريخ ١٢٤٤هـ موجودة في المكتبة الوطنية بآنقرة، قسم مخطوطات المكتبة الوطنية (Millî Kütüphane, Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu)، برقم:٤٥١٤.

(ط) : أحمد رشدي بن محمد المفتي القره آغاجي (ت ١٢٥١هـ/١٨٣٥م)، **أساس البناء**، إستانبول: مطبعة تقويم الوقائع، ١٢٥٠هـ، ص٩٣-٩٩.

قال الماتنُ صاحبُ «الْبِنَاءِ»:

الباب الأول	: **اِنْفَعَلَ - يَنْفَعِلُ - اِنْفِعَالًا**
موزونُه	: اِنْكَسَرَ - يَنْكَسِرُ - اِنْكِسَارًا.
وعلامتُه	: أنْ يكونَ مَاضِيهِ على خَمسةِ أحرفٍ؛ بزيادةِ الْهَمْزَةِ والنُّونِ في أوَّلِه.
وبناؤُه	: لِلْمُطَاوَعَةِ.
ومعنى «الْمُطَاوَعَةِ»	: حُصُولُ أَثَرِ الشَّيْءِ عَنْ تَعَلُّقِ الْفِعْلِ الْمُتَعَدِّي بمَفْعُولِه. نحو: «كَسَرْتُ الزُّجَاجَ، فَانْكَسَرَ ذلِكَ الزُّجَاجُ»، فإنّ «انْكِسَارَ الزُّجَاجِ» أثرٌ حَصَلَ عنْ تَعَلُّقِ «الْكَسْرِ» -الذي هو «الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي»- بمَفْعُولِه.

وقال الشارحُ القرهآغاجي:

(عَنْ تَعَلُّقِ «الْفِعْلِ الْمُتَعَدِّي»)

أَيْ: «الْكَسْرِ».

والْجَارُّ: مُتَعَلِّقٌ بـ«الْحُصُولِ».

وإنَّما أُظْهِرَ في «مقامِ الضَّمِيرِ»: لِئَلَّا يُتَوَهَّمَ رُجُوعُه إلى «الْأَثَرِ».

فَانْدَفَعَ ما قِيلَ: «الْأَوْلَى: "عن تَعَلُّقِه" -بالضَّمِيرِ الراجعِ إلى "الشَّيْءِ"-، فإنَّه عبارةٌ عن "الْفِعْلِ الْمُتَعَدِّي"».

(بِمَفْعُولِه)

أَيْ: «بِمَفْعُولِ "الفعلِ الْمُتَعَدِّي"»[1] -الذي هو «الْكَسْرُ»، وذلك الْمَفْعُولُ هو «الزُّجَاجُ»، في المثالِ الْآتِي-.

وإنَّما قال: «عَنْ تَعَلُّقِ الْفِعْلِ [ط٩٤] الْمُتَعَدِّي بِمَفْعُولِه»: تَحْقِيقًا لِـ«مَعْنَى الْمُطَاوَعَةِ»، لأنَّ «"الْأَثَرَ" الحاصلَ»[2]: أَعَمُّ من أنْ يكونَ حَاصِلًا: أ- في «الْفَاعِلِ»، ب- أو في «الْمَفْعُولِ».

---

(١) (ط): «أي: "لِمفعول الفعل المتعدي"» بدل «أي: "بمفعولِ الفعلِ المُتعدِّي"».

(٢) (خ): «لأنَّ "أثر الحاصل"» بدل «لأنَّ "الْأَثَرَ الحاصلَ"».

أ- والأَوَّلُ: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»،

ب- والثاني: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ».

والْمُعْتَبَرُ هنا هو «الثَّانِي»، لأنَّ «الْفِعْلَ الْمُتَعَدِّيَ» -الذي هو «الْكَسْرُ»- إذا تَعَلَّقَ بِـ«الزُّجَاجِ» -الذي هو «الْمَفْعُولُ»-: حَصَلَ منه «أَثَرٌ» -وهو «هَيْئَةُ "الْمَكْسُورِيَّةِ"»-.

و«حُصُولُ تلك "الْهَيْئَةِ" لِـ"الزُّجَاجِ" عندَ "التَّعَلُّقِ"»: هو[١] مَعْنَى «الْمُطَاوَعَةِ».

ولا بُدَّ من «بَيَانِ مَعَانِي الْمَصْدَرِ»، حتى يَتَّضِحَ لك تحقيقُ هذا المَقامِ.

[مَعَانِي الْمَصْدَرِ]

قد حَقَّقَ بعضُ الْمُحَقِّقِينَ[٢]:

أنَّ من «صِيَغِ "الْمَصَادِرِ"»:

أ- ما هو مَوْضُوعٌ لِـ«التَّأَثُّرِ» و«الْاِنْفِعَالِ»،

ب- وما هو مَوْضُوعٌ لِـ«الْأَمْرِ الْعَدَمِيِّ» غيرِهما، كَـ«الْإِمْكَانِ» و«الْاِمْتِنَاعِ» و«الْعَدَمِ».

فلِمُطْلَقِ «صِيَغِ الْمَصَادِرِ» -سواءٌ كانتْ موضوعةً: لِـ«التَّأْثِيرِ»، أو لِـ«التَّأَثُّرِ»، أو لِغَيْرِهما-:

أ- «مَعْنًى مَصْدَرِيٌّ»،

يُقَالُ له[٣]: «الْحَدَثُ»، سُمِّيَ به لِحُدُوثِ أكثرِ أفرادِه[٤]، وهو قائمٌ بِـ«الْفَاعِلِ»[٥].

---

(١) (ط): «وهو» بدل «هو».

(٢) **بعض المحققين**: إِسْمَاعِيلُ بنُ مُصْطَفَى بنِ مَحْمُودٍ الْكَلَنْبَوِيُّ (١١٤٣-١٢٠٥هـ/١٧٣٠-١٧٩١م). خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج١، ص٣٢٧؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٣٨١؛ Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, XIII, 552-555.

(٣) (ط): «لا يقال له» بدل «يُقَالُ له».

(٤) (ط): «لحدوث أكثر أفراد» بدل «لحدوث أكثر أفراده».

(٥) (ط): «بالفعل» بدل «بـ"الفاعل"».

ب- وبِسَبَبِه:

١- يَحْصُلُ لِـ«الْفَاعِلِ» «هَيْئَةٌ»[١]:

(أ) «مَوْجُودَةٌ حَقِيقِيَّةٌ»[٢] إنْ كان «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»،

كما في «الضَّرْبِ»، و«الْقِيَامِ»، و«الْاِنْكِسَارِ».

(ب) أو «اعْتِبَارِيَّةٌ» إنْ لم يَكُنْ «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»،

كَـ«الْوُجُوبِ»، و«الْإِمْكَانِ».

٢- ويَحْصُلُ لِـ«الْمَفْعُولِ» أيضًا «إِحْدَى الْهَيْئَتَيْنِ» إنْ كان «مُتَعَدِّيًا».[٣]

هذا.

وقد حَقَّقَ بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ:

أنَّ «الْمَعَانِيَ الْمَصْدَرِيَّةَ» أُمُورٌ خمسةٌ[٤]: أ- «الْكَسْرُ»، ب- و«الْكَوْنُ كَاسِرًا»، ج- و«الْكَوْنُ مَكْسُورًا»، د- و«الْكَاسِرِيَّةُ»، هـ- و«الْمَكْسُورِيَّةُ».

أ- والأوَّلُ: معنَى «الْمَصْدَرِ الْأَصْلِيِّ»، ب- والثاني: معنَى «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»، ج- والثالثُ: معنَى «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»، د- والرابعُ: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»، هـ- والخامسُ: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ».

فاستعمالُ «الْمَصْدَرِ» في «الثَّلَاثَةِ الْأُوَلِ»: حَقِيقَةٌ، وفي «الْأَخِيرَيْنِ»: **[ط٩٥]** مَجَازٌ. [خ٣١ب]

---

[١] (ط): «وتسببه يحصل بالفاعل هيئته» بدل «وبِسَبَبِه يَحْصُلُ للفاعلِ هيئةٌ».

[٢] (ط): «موجودة حقيقة» بدل «موجودةٌ حقيقيَّةٌ».

[٣] (خ): بدون «أنَّ من "صِيَغِ الْمَصَادِرِ": أ- ما هو مَوْضُوعٌ لِـ"التَّأَثُّرِ" و"الْاِنْفِعَالِ"، ... ٢- ويَحْصُلُ لِـ"الْمَفْعُولِ" أيضًا "إِحْدَى الْهَيْئَتَيْنِ" إنْ كان "مُتَعَدِّيًا"».

انظر: الگلنبوي، **حاشية على حاشية مير أبي الفتح على شرح الآداب العضدية لمنلا حنفي**، إستانبول ١٢٣٤هـ، ص٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٩٩-٢٠٠، حيث قال -بعد نقله قول **التفتازاني في «التلويح»**-:

وإنَّما قال: «وكَثِيرٌ من "صِيَغِ الْمَصَادِرِ"»، لأنَّ منها: أ- ما هو مَوْضُوعٌ لِـ«التَّأَثُّرِ» و«الْاِنْفِعَالِ»، ...

[٤] (خ): «وهي: أمورٌ خمسةٌ» بدل «هذا. وقد حَقَّقَ بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ: أنَّ "الْمَعَانِيَ الْمَصْدَرِيَّةَ" أُمُورٌ خمسةٌ».

وأَنْكَرَ **الفاضلُ الْجَلَبِي**[1] «الثَّانِيَ» و«الثَّالِثَ» في «**حَاشِيَتِه على الْمُطَوَّلِ**» نَقْلًا عن جَدِّه **الْمَوْلَى الْفَنَارِيِّ**[2]، حيث قال:

وههنا «بَحْثٌ شَرِيفٌ»، **ذَكَرَه جَدِّي في «تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ»**، يَنْبَغِي أَنْ يُتَنَبَّهَ له، وهو: أَنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ النِّسْبَةِ»[3]، وتُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كـ«هَيْئَةِ الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» الحاصلةِ من «الْحَرَكَةِ»، وتُسَمَّى[4]: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- إمَّا أنْ تكونَ لِـ«الفاعلِ» فقطْ[5] في «اللَّازِمِ»، كـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» الحاصلتيْنِ من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» الحاصلتيْنِ من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ[6] بهما «الْهَيْئَتَيْنِ» اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، وإلَّا: لَكَانَ كلُّ «مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ» «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»[7]: استعمالُ الشيءِ في لازمِ مَعْنَاه.[8] **انتهى كلامُه**[9].

---

[1] **الفاضل الجلبي**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", **DİA**, XVI, 313-315.

[2] **المولى الفناري**: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenari", **DİA**, XXX, 245-248.

[3] (خ)، (ط): «في "أصل النسبة"» بدل «إمَّا في "أَصلِ النِّسْبَةِ"».

[4] (خ)، (ط): «ويسمى» بدل «وتُسَمَّى».

[5] (خ): «إما أن تكون فقط»؛ (ط): «إما أن يكون فقط» بدل «إمَّا أنْ تكونَ لِـ"الفاعلِ" فقط».

[6] (ط): «ويعنون» بدل «يَعْنُونَ».

[7] (خ)، (ط): «في المعنى الحاصل بالمصدر» بدل «في معنَى "الحاصلِ بالمصدرِ"».

[8] انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥؛ حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيهٔ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤ (بتصرف يسير).

[9] (خ): «انتهى» بدل «انتهى كلامُه».

فَظَهَرَ من هذا: أ- إِنْكَارُ الْمَعْنَى «الثَّانِي» و«الثَّالِثِ»، ب- وادِّعَاءُ عَيْنِيَّتِهما لِـ«الرَّابعِ» و«الْخَامِسِ». وظَهَرَ أيضًا[1]: ج- ادِّعَاءُ «أَنَّه: حَقِيقَةٌ في "النِّسْبَةِ"، مَجَازٌ في "الْبَاقِي"».

ورَدَّه **الْأَسَاتِذَةُ الْكِرَامُ** -نَوَّرَ اللّٰهُ مَرَاقِدَهم- بأنْ قَالُوا:

أ- إنَّ إِنْكَارَه[2] لِمَا هو المشهورُ بين **الْمُحَقِّقِينَ** -من «أنَّ "بِنَاءَ الْمَصْدَرِ": ١- تارةً: لِـ"الفاعلِ"، ٢- وتارةً: لِـ"المفعولِ"»-، وحَمْلَه على «التَّسَامُحِ»: ليس بسَدِيدٍ.[3]

ب- مع أنَّ الْفَرْقَ بينَ «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ» وبينَ «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ» و«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»: ظاهرٌ[4]: ١- بِاعْتِبَارِ «الذَّاتِ»، ٢- وبِاعْتِبَارِ «التَّعْبِيرِ».

١- أمَّا الْفَرْقُ باعتبارِ «الذَّاتِ»: فلِأَنَّ: (أ) «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ»: أَثَرٌ؛ [ط٩٦] (ب) و«الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ»: مُؤَثِّرٌ، (ج) و«الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»: وُقُوعُ الْأَثَرِ فيه.

٢- وأمَّا الْفَرْقُ باعتبارِ «التَّعْبِيرِ»: أنَّ: (أ) «الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ» يُعَبَّرُ عنه بِـ«الْكَوْنِ ضَارِبًا»، (ب) وعن «الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ» بِـ«الْكَوْنِ مَضْرُوبًا»؛ ويُعَبَّرُ: (ج) عن «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ» بِـ«الضَّارِبِيَّةِ»، (د) وعن «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ» بِـ«الْمَضْرُوبِيَّةِ».[5]

ج- ولأنَّ «علامةَ الْحَقِيقَةِ»: «تَبَادُرُ الْمَعْنَى[6] من اللَّفْظِ من غيرِ حَاجَةٍ إلى الْقَرِينَةِ»، وهي[7] ههنا موجودةٌ، كما في «الْأَلْفَاظِ الْمُشْتَرَكَةِ».[8]

---

[1] (خ): «أيضـ» بدل «أيضًا».

[2] بهامش (خ)، (ط):

«إنكارَه»: اسمُ «إنَّ»، و«حملَه»: معطوفٌ عليه، و«ليس بسديدٍ»: خبرُ «إنَّ». **(منه)**

[3] انظر: أمير پادشاه، «**رسالة في بيان الحاصل بالمصدر**»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٦.

[4] (ط): «ظ» بدل «ظاهرٌ».

[5] انظر: مفتي زاده، **حاشية مفتي زاده على الحسينية من الآداب**، إستانبول: مطبعة الحاج محرم أفندي البوسنوي، ١٢٩٠، ص٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٢٢.

[6] (ط): «يتبادر المعنى» بدل «تَبَادُرُ المعنى».

[7] بهامش (خ):

أيْ: «علامةُ الحقيقةِ». (م)

[8] انظر: أمير پادشاه، «**رسالة في بيان الحاصل بالمصدر**»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٦.

وقَالُوا أيضا[١]:

إنَّ اتِّبَاعَ «ما هو المشهورُ بين **الْمُحَقِّقِينَ**» في[٢] مُصْطَلَحَاتِ **الْقَوْمِ** واعْتِبَارَاتِهم: أَوْلَى من اتِّبَاعِ غيرِه، إذا لم تَكُنِ الْحُجَّةُ قاطعةً[٣] صارفةً عِنَانَ الْعِنَايَةِ[٤] نحوَه».

فالْعُمْدَةُ في تحقيقِ مَعْنَى: ١- «صِيَغِ الْمَصَادِرِ»، ٢- و«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، ٣- و«لَفْظِ "الْمَصْدَرِ"»، ٤- و«كَوْنِ الْمَصْدَرِ "مَبْنِيًّا للفاعلِ" و"مَبْنِيًّا للمفعولِ"»: على ما هو المشهورُ بين **الْفُحُولِ**.[٥] [خ٣٢أ]

وأَنْكَرَ **الفاضلُ الْعِصَامُ**[٦] «الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ» بالْكُلِّيَّةِ، واسْتَدَلَّ عليه بـ:

أنَّه لو وُجِدَ: لَكَانَ «مَعْنًى قَائِمًا بِالْمَفْعُولِ به»، وكان إِسْنَادُه إليه على «طَرِيقَةِ "الْقِيَامِ به"»[٧]، لا: على «طَرِيقَةِ "الْوُقُوعِ عليه"»[٨]، فلم يَخْرُجْ «نَائِبُ الْفَاعِلِ» عن تعريفِ «الْفَاعِلِ» بقَيْدِ «على جِهَةِ قِيَامِه به»، مع أَنَّهم سَاقُوه لِإِخْرَاجِه، بل: «الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي» لم يُوضَعْ إِلَّا لِـ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»، و«الْفِعْلُ الْمَعْرُوفُ» و«شِبْهُه»: وُضِعَ لِـ«نِسْبَتِه إلى "الْفَاعِلِ" من جِهَةِ "الْقِيَامِ"»، و«الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ» و«شِبْهُه»: وضع لِـ«نِسْبَتِه إلى "الْمَفْعُولِ به" من جِهَةِ "الْوُقُوعِ عليه"».[٩]

---

[١] (خ): «أيضـ» بدل «أيضًا».

[٢] (ط): «وهي» بدل «في».

[٣] (خ)، (ط): «إذا لم يكن الحجة القاطعة» بدل «إذا لم تكن الحجةُ قاطعةً».

[٤] (ط): «عنانَ العياية» بدل «عِنَانَ الْعِنَايَةِ».

[٥] انظر: أمير پادشاه، «**رسالة في بيان الحاصل بالمصدر**»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٨-٢٩.

[٦] **الفاضل العصام**: أبو إسحاق عصام الدين إبراهيم بن محمد بن عربشاه الإسفراييني (٨٧٣-٩٤٥هـ/١٤٦٨-١٥٣٨م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٦٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦٧؛ İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddin", **DİA**, XXII, 516-517.

[٧] (ط): «وكان إسناد إليه على طريق "القيام به"» بدل «وكان إسنادُه إليه على طريقةِ "القيام به"».

[٨] (ط): «لا على طريق "الوقوع عليه"» بدل «لا على طريقةِ "الوقوعِ عليه"».

[٩] انظر: الگلنبوي، **حاشية على حاشية مير أبي الفتح على شرح الآداب العضدية لمنلا حنفي**، إستانبول ١٢٣٤، ص٧؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٠٢؛ عصام الدين الإسفراييني، **شرح الكافية**، إستانبول: مطبعۀ عامره، ١٣١٢هـ، ص٣٠، حيثُ قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجب**: «**فَ"الْعَدْلُ": خُرُوجُه عن صِيغَتِه الأصليّةِ**»-:

وما يُقَالُ: «أَنَّه فَسَّرَ بـ"الْخُرُوجِ"، لِيَدُلَّ على صِفَةِ الْاِسْمِ صريحًا، وأَمَّا "الْإِخْرَاجُ": فهو صفةُ الْمُتَكَلِّمِ صريحًا، ولا يَدُلُّ على ما هو صفةُ الْاِسْمِ إِلَّا ضِمْنًا»: فيَدْفَعُه جَعْلُ «الْإِخْرَاجِ» مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ.

نعم، يَتَّجِهُ: «أَنَّ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ"، وإِنِ اشْتَهَرَ فيما بين **الْفُحُولِ**، لٰكِنَّ ثُبُوتَه أَمْرٌ مجهولٌ، إِذْ لو كان: لم يَكُنِ "الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ" على "طَرِيقَةِ الْوُقُوعِ"، بل: يكونُ كـ"الْمَعْرُوفِ" على "طَرِيقَةِ الْقِيَامِ" -إِلَّا أَنَّ

وأَوَّلَه **بعضُ الْمُحَقِّقِينَ**[1] بِـ:

أنه يُسْتَفَادُ من كلامِ **ذلك الفاضلِ**[2]: أنَّه:

أ- أَنْكَرَ «"الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ" القائمَ بِـ"الْمَفْعُولِ به"»،

ب- وأَثْبَتَه بوَجْهٍ آخَرَ غيرِ ما أَرَادُوه[3]، فإنَّ «الْمَصْدَرَ»: ١- قد [ط٩٧] يُضَافُ إلى «فَاعِلِه»، ٢- وقد يُضَافُ إلى «نَائِبِه»، فَ: ١- «الْمُضَافُ إلى الْفَاعِلِ» -نحوُ: «كَسْرُ زَيْدٍ الزُّجَاجَ»-: «مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ»، ٢- و«الْمُضَافُ إلى نَائِبِه» -نحو: «كَسْرُ الزُّجَاجِ»، بمعنَى «وُقُوعِ الْكَسْرِ عليه»، لا بمعنَى «قِيَامِ الْمَكْسُورِيَّةِ به»-: [«مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ»].

نَعَمْ، يجوزُ «أَنْ يكونَ "الْمَصَادِرُ" مُشْتَرَكَةً»، لكنْ لا تُنْسَبُ ولا تُضَافُ إلَّا باعتبارِ استعمالِها في «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ» الْمُقْتَضِي لِـ«النِّسْبَةِ إلى "الْفَاعِلِ" أو"الْمَفْعُولِ به"».

فحينئذٍ[4] يَتَّجِهُ على «دَلِيلِ الْإِنْكَارِ»: أنَّ غايةَ ما أَفَادَه[5]: أ- «نَفْيُ اشْتِرَاكِ صِيَغِ "الْأَفْعَالِ" و"شِبْهِها" الْمَوْضُوعَةِ لِـ"نِسْبَةٍ مُعَيَّنَةٍ": ١- إمَّا من حيثُ "الْقِيَامُ"، ٢- أو من حيثُ "الْوُقُوعُ"»، ب- لا: «نَفْيُ اشْتِرَاكِ "صِيَغِ الْمَصَادِرِ"[6] الغيرِ الموضوعةِ لِـ"شيءٍ من النِّسْبَتَيْنِ"».

فَاحْفَظْه، فإنَّه من «نَفَائِسِ الْمَبَاحِثِ».[7]

فإنْ قلتَ: إذا كان «الْكَوْنُ ضَارِبًا» «مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ»[8]، و«الْكَوْنُ مَضْرُوبًا» «مَصْدَرًا

"الْمَعْرُوفَ": طريقُ "قِيَامِ الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ"، و"الْمَجْهُولَ": طريقُ "قِيَامِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"-، فَـ"الْمَصْدَرُ": لم يُوضَعْ إلَّا لِـ"مَا هو صِفَةُ الفاعلِ"، و"الْفِعْلُ الْمَعْرُوفُ": وُضِعَ لـ"نِسْبَةِ الْقِيَامِ بالْفَاعِلِ"، و"الْمَجْهُولُ": لـ"نِسْبَةِ الْوُقُوعِ على الْمَفْعُولِ"».

وإنَّما نَشَأَ الْقَوْلُ بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»: مِنْ عَدَمِ الْفَرْقِ بين «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ» -الحاصلِ بإِلْحَاقِ الْيَاءِ الْمَصْدَرِيَّةِ- و«وَضْعِ اللَّفْظِ لِلْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ»، والأَوَّلُ: عَامٌّ كـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» بلا شُبْهَةٍ، بخلافِ الثاني.

[1] **بعض المحققين**: إِسْمَاعِيلُ بنُ مُصْطَفَى بن مَحْمُودٍ الْكَلَنْبَوِيُّ (١١٤٣-١٢٠٥هـ/١٧٣٠-١٧٩١م).

[2] **ذلك الفاضل**: عصام الدين الإسفراييني.

[3] (خ)، (ط): «غير ما أورده» بدل «غيرِ ما أَرَادُوه».

[4] (خ)، (ط): «فح» بدل «فحينئذٍ».

[5] (خ): «أن غايةَ ما أورده»؛ (ط): «أن غايت ما أورده» بدل «أنَّ غايةَ ما أَفَادَه».

[6] (خ)، (ط): «نفي اشتراك المصادرِ» بدل «نفيُ اشتراكِ "صِيَغِ المصادرِ"».

[7] انظر: الگلنبوي، **حاشية على حاشية مير أبي الفتح على شرح الآداب العضدية لمنلا حنفي**، إستانبول ١٢٣٤، ص٧؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٠٣.

[8] (خ): «مصدرا مبني للفاعل» بدل «مصدرًا مَبْنِيًّا للفاعلِ».

مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ»: يَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ»[1] أو «الدَّوْرُ» من وَجْهَيْنِ: أ- أَمَّا الأَوَّلُ: فلأنَّ «الْكَوْنَ» مَصْدَرٌ أيضًا[2]، فيَلْزَمُ تصويرُه بـ«الْكَوْنِ كَائِنًا»، وهَلُمَّ جَرًّا، فإمَّا أنْ يَتَسَلْسَلَ أو يَدُورَ. ب- وأَمَّا الثاني: فلأنَّ «ضَارِبًا» أو «مَضْرُوبًا» يَتَوَقَّفُ تَعَقُّلُهما على تَعَقُّلِ «الضَّرْبِ»، فلو فُسِّرَ «الضَّرْبُ» بِـ«ما يَتَضَمَّنُه "الضَّارِبُ"» أو «... "الْمَضْرُوبُ"»: يَلْزَمُ «الدَّوْرُ».

قلتُ: «الْكَوْنُ ضَارِبًا» -أو «... مَضْرُوبًا»-: غيرُ مُعْتَبَرٍ في مفهومِ «الْمَصْدَرِ»، وإنَّما هو تَصْوِيرٌ لِـ«الْمَعْنَى» وبَيَانٌ لِـ«حَاصِلِه»[3].

ثم إنَّ «الْإِيقَاعَ» -الذي هو حَقِيقَةُ مَعْنَى «الْمَصْدَرِ»-: جُزْءٌ من مَفْهُومِ «الْفِعْلِ»، وهو: «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ»، لا وُجُودَ له في الْخَارِجِ. واسْتَدَلُّوا عليه بِـ:

أ- أنَّه لو كَانَ «الْإِيقَاعُ» مَوْجُودًا: لَكَانَ له مُوقِعٌ، فيَكُونُ لِلْمُوقِعِ إِيقَاعٌ آخَرُ، ... وهكذا إلى غَيْرِ النِّهَايَةِ، وكُلُّ «إيقَاعٍ»: مَعْلُولٌ لِـ«إِيقَاعِهِ» والمفروضُ «أنَّ "الْإِيقَاعَاتِ" أُمُورٌ مَوْجُودَةٌ»، فيَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ»[4] في جَانِبِ «الْعِلَّةِ» [ط٩٨] في «أُمُورٍ مُتَغَايِرَةٍ مَوْجُودَةٍ في الْخَارِجِ» -على ما هو الْمَفْرُوضُ[5]-،

-لا: في «أُمُورٍ اعْتِبَارِيَّةٍ»، حَتَّى يَنْقَطِعَ بِـ«انْقِطَاعِ الِاعْتِبَارِ» أو بِـ«كَوْنِ[6] "إيقَاعِ الْإِيقَاعِ" عَيْنَ "الْإِيقَاعِ"»، كما في «لُزُومِ اللُّزُومِ» و«إِمْكَانِ الْإِمْكَانِ»-.

ب- وأيضًا[7]: لو كان «الْإِيقَاعُ» موجودًا: يَلْزَمُ عندَ «إيجَادِ الْفَاعِلِ شَيْئًا» أنْ يُوجَدَ «أُمُورٌ مُتَحَقِّقَةٌ غَيْرُ مُتَنَاهِيَةٍ» -هي: «الْإِيقَاعَاتُ الْمُتَرَتِّبَةُ»-، وهو باطلٌ[8] قَطْعًا، لِاسْتِلْزَامِه «التَّسَلْسُلَ»[9].

---

[1] (خ)، (ط): «التس» بدل «التسلسلُ».

[2] (خ): «أيضـ» بدل «أيضًا».

[3] (ط): «وبيان الحاصلة» بدل «وبيانٌ لِـ"حاصلِه"».

[4] (خ)، (ط): «التس» بدل «التسلسلُ».

[5] (خ): «على هو المفروض» بدل «على ما هو المفروضُ».

[6] (خ)، (ط): «أو يكون» بدل «أو بكونِ».

[7] (خ): «وأيضـ» بدل «وأيضًا».

[8] (خ)، (ط): «وهو بط» بدل «وهو باطلٌ».

[9] (خ)، (ط): «التس» بدل «التسلسلَ».

انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٠-١١ (بتصرف يسير).

ورَدَّه **الْعَلَّامَةُ** [خ٣٢ب] **الْمُحَقِّقُ التَّفْتَازَانِيُّ**[١] في «**التَّلْوِيحِ**» بِـ«مَنْعِ "لُزُومِ التَّسَلْسُلِ"»[٢]، مُسْتَنِدًا بِـ:

أَنَّهُ إنَّما يَلْزَمُ لو كَانَ «إيقَاعُ الْإِيقَاعِ» أَيْضًا[٣] فِعْلَه، فَلِمَ لا يجوزُ «أنْ يُوجدَ شَيْئًا بِإِيقَاعِهِ، وكَانَ إيقَاعُهُ بِإِيقَاعِ فَاعِلٍ آخَرَ -كَالْبَارِي تعالى عَزَّ اسْمُه[٤]-، فلا يَلْزَمَ "التَّسَلْسُلُ"[٥]».

وإِذَا انْتَهَى إِلَى «إيقَاعٍ قَدِيمٍ» -كَالْوَصْفِ الَّذِي يُسَمَّى: «تَكْوِينًا»-: لم يَلْزَمِ «التَّسَلْسُلُ» أَيْضًا[٦].[٧]

وأَجَابَ عنه بِـ:

أَنَّه يَمْتَنِعُ انْتِهَاؤُهُ إلى «إِيقَاعٍ قَدِيمٍ»، لِأَنَّه يَسْتَلْزِمُ «قِدَمَ الْحَادِثِ»، ضَرُورَةَ «أَنَّه لا يُتَصَوَّرُ "إِيقَاعٌ" -بِالْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ- مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ يَقَعُ بِهِ».[٨]

هذا غَايَةُ تَوْضِيحِ الكلامِ في تَفْهِيمِ الْمَرَامِ، والْعِلْمُ عندَ الْعَزِيزِ الْعَلَّامِ، وإِنَّما أَطْنَبْنَا الكلامَ، إِذْ لم أَرَ أحدًا حَامَ حَوْلَ كلامِ **الْمُصَنِّفِ**[٩] في هذا المقامِ، فخُذْ ما آتَيْنَاكَ وكُنْ من الشَّاكِرِينَ[١٠].

---

[١] **العلامة المحقق التفتازاني**: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني (٧٢٢-٧٩٢هـ/١٣٢٢-١٣٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢١٩؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٤٩؛ Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, XL, 299-308.

[٢] (خ)، (ط): «بمنع لزوم التس» بدل «بِمَنْعِ "لُزُومِ التَّسَلْسُلِ"».

[٣] (خ): «أيضـ» بدل «أيضًا».

[٤] (خ): «كالباري تع» بدل «كالباري تعالى عَزَّ اسْمُه».

[٥] (خ)، (ط): «التس» بدل «التسلسلُ».

[٦] (خ): «التس أيضـ»؛ (ط): «التس أيضًا» بدل «"التَّسَلْسُلُ" أيضًا».

[٧] انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، ج١، ص١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١ (بتصرف يسير).

[٨] انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، ج١، ص١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١١ (بتصرف يسير).

[٩] (خ)، (ط): «حول كلام المص» بدل «حولَ كلامِ الْمُصَنِّفِ».

[١٠] اقتباس من قوله تعالى: ﴿وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً وَقَالَ مُوسَى لِأَخِيهِ هَارُونَ اخْلُفْنِي فِي قَوْمِي وَأَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ (١٤٢) وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَٰكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ (١٤٣) قَالَ يَا مُوسَى إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ (١٤٤)﴾ [سورة الأعراف: ٧/١٤٢-١٤٤].

(**نحو: «كَسَرْتُ الزُّجَاجَ، فَانْكَسَرَ ذلِكَ الزُّجَاجُ»**)

و«ما نحن بصَدَدِه» في المثالِ: لفظُ «انْكَسَرَ»، فإنَّه يَدُلُّ على «الْاِنْكِسَارِ»، وهو: «التَّأَثُّرُ» و«قَبُولُ الْأَثَرِ».

(**فإنّ «انْكِسَارَ الزُّجَاجِ»: أَثَرٌ**)

«مُرَتَّبٌ على "الْكَسْرِ"».

وذلك «الْأَثَرُ»:

أ- إنْ حَصَلَ في «الفاعلِ» يُسَمَّى: «حَاصِلًا بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»،

ب- وإنْ حَصَلَ في «المفعولِ» يُسَمَّى: «حَاصِلًا بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ».

والمرادُ ههنا[1]: هو «الثاني»، ولذا وَصَفَه بقولِه:

(**حَصَلَ**)

ذلك «الْأَثَرُ» الْمُعَبَّرُ عنه بِـ«الْمَكْسُورِيَّةِ».

(**عنْ تَعَلُّقِ «الْكَسْرِ» -الذي هو الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي- بِمَفْعُولِه.**)

«الذي [ط٩٩] هو "الزُّجَاجُ"».

وذلك «الْحُصُولُ» هو «الْمُطَاوَعَةُ»، وقد يُعَبَّرُ عنها بِـ«التَّأَثُّرِ» و«قَبُولِ "الْأَثَرِ"» الذي هو من «مَقُولَةِ "الْاِنْفِعَالِ"»، وهي: عبارةٌ عن «كَوْنِ الشيءِ مُتَأَثِّرًا ما دَامَ مُتَأَثِّرًا»، كَـ«"الْمُنْقَطِعِ" ما دَامَ مُنْقَطِعًا».

---

[1] (ط): «هنا» بدل «ههنا».

(١٧)

رِسَالَةٌ فِي الْمَصْدَرِ

أَلَّفَها:

سُليمان القرق آغاجي

(ت ١٢٦٨هـ/١٨٥٢م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى بها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

سليمان القرق آغاجي

هو سُلَيْمَان الْقِرْقْ آغَاجِي (ت ١٢٦٨هـ/١٨٥٢م).

من تصانيفه:

١- «**شرح مجامع الحقائق للخادمي**»، ٢- و «**شرح خاتمة الأصول**»، في أصول الفقه؛

٣- و«**حاشية على شرح قرەدپەلي على رسالة العلاقة**»، في البلاغة؛

٤- و«**رسالة في المصدر**»، في علوم اللغة.

انظر:

بروسەلي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعۀ عامره، ١٣٣٣، ج١، ص٣٢٨.

مصدر النص:

(خ) : سُلَيْمَان الْقِرْقْ آغَاجِي (ت ١٢٦٨هـ/١٨٥٢م)، **رسالة في المصدر**، النسخة المحفوظة في مكتبة گدك أحمد پاشا بآفيون، الرقم: ١٨١٨٤، ق٣٥ب-٣٧أ.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ لِلّٰهِ وَحْدَه، والصلاةُ[1] على مَنْ لا نَبِيَّ بعدَه.

أمَّا بَعْدُ:

[«الْمَصْدَرُ» لغةً واصطلاحًا]

فَاعْلَمْ أنَّ «**الْمَصْدَرَ**»:

أ- لُغَةً: ١- «مَحَلُّ الصُّدُورِ»، ٢- أو «زَمَانُه»، ٣- أو «نَفْسُه».

ب- واصْطِلَاحًا -عندَ [أهلِ] **الْعَرَبِيَّةِ**-: «اسْمٌ دَالٌّ على حَدَثٍ، ومُشْتَقٌّ منه الْفِعْلُ[2]».

والقيدُ الأخيرُ لِإِخْرَاجِ «اسْمِ الْمَصْدَرِ»،

كَـ«الْفِعْلِ»، و«الْكَلَامِ»، و«السَّلَامِ» [خ٣٦أ] اسْمَ: [«الْفَعْلِ»]، و«التَّكَلُّمِ»، و«التَّسْلِيمِ»،

إذْ لا فَرْقَ بينهما إلَّا به، إذْ معنى «اسْمِ الْمَصْدَرِ»: «اسْمُ مَعْنَى الْمَصْدَرِ»، فإنَّ الْمَفْهُومَ أَوَّلًا من لفظِ «الْفِعْلِ» -بالْكَسْرِ-: هو «الْمَعْنَى الْحَدَثِيُّ»، لا: لفظُ «الْفَعْلِ» -بِالْفَتْحِ-، وكذا الْمَفْهُومُ أَوَّلًا من لفظِ «هَيْهَاتَ»: معنَى «بَعُدَ»، لا: لَفْظُه، كما لا يَخْفَى.

[أقسامُ «الْمَصْدَرِ الْحَقِيقِيِّ»]

ثم اعْلَمْ أنَّ «**الْمَصْدَرَ الْحَقِيقِيَّ**»: قسمان: أ- «مَصْدَرُ اللَّازِمِ»، ب- و«مَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي».

أ- و«**الْمَصْدَرُ اللَّازِمُ**»: واحدٌ،

«**مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ**» فقط،

أي: «مُؤَكِّدٌ لِـ"الْحَدَثِ القائمِ بالْفَاعِلِ"»،

فَـ«مَصْدَرُ "الْفِعْلِ الْمَعْلُومِ"»: مُؤَكِّدٌ لِـ«"الْحَدَثِ" الموجودِ في ضِمْنِ "[الْفِعْلِ] الْمَعْلُومِ"».

---

[1] (خ): «والصلوة» بدل «والصلاة».

[2] (خ): «ومشتق من الفعل» بدل «ومُشْتَقٌّ منه الفعلُ».

ب- و«**الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي**»: اثنان:

١- «**مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ**»، كما مَرَّ.

٢- و«**مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ**»،

أَيْ: «مُؤَكِّدٌ لِـ"الْحَدَثِ" القائمِ بِـ"نَائِبِ الْفَاعِلِ"» -لا "مفعول"، تَدَبَّرْ-.

فَـ«مَصْدَرُ الْمَجْهُولِ»: مُؤَكِّدٌ لِـ«"الْحَدَثِ" الموجودِ في ضِمْنِ "[الْفِعْلِ] الْمَجْهُولِ"»،

فمَعْنَى «الضَّرْبِ» -مَثَلًا-:

١- «**مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ**»: معنَى «"الضَّرْبِ" الضِّمْنِيِّ في "ضَرَبَ - يَضْرِبُ" -مَعْلُومَيْنِ[١]-»، ويُعَبَّرُ عنه بالتُّرْكِيِّ: «أُورْمَقْ» أو «أُورْمَقْلِقْ»[٢].

٢- ومَعْنَاه «**مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ**»: معنَى «"الضَّرْبِ" الضِّمْنِيِّ في "ضُرِبَ" و"يُضْرَبُ" -مَجْهُولَيْنِ-»، ويُعَبَّرُ عنه بالتُّرْكِيِّ: «أُورُلْمَقْ» أو «أُورُلْمَقْلِقْ»[٣].

وقِسْ عليه أَمْثَالَه.

[«الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ»: باعتبارِ «الْحَقِيقَةِ» و«الْمَجَازِ»]

أ- ثم الظَّاهِرُ[٤]: أنَّ كلَّ واحدٍ من «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»، و«... الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»: حقيقةٌ في معناهما، كَـ«الْفِعْلِ الْمَعْلُومِ» و«... الْمَجْهُولِ»، لأَنَّهما: «مُشْتَقٌّ منهما»[٥] و«مُؤَكِّدَانِ» لهما، ومُسْتَعْمَلَانِ كثيرًا فيهما بلا قرينةٍ صارفةٍ[٦].

ب- فلا اعْتِبَارَ:

١- بما اشْتَهَرَ بين الناس من «أَنَّ: (أ) "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ": حقيقةٌ، (ب) و"... الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ": مَجَازٌ»، لأَنَّه «تَحَكُّمٌ»، لا مُسْتَنَدَ له، لا: عَقْلًا يُعْقَلُ، ولا: نَقْلًا يُقْبَلُ،

---

[١] (خ): «معين» بدل «معلومين».

[٢] (خ): «"يورمق" أو "يورمقلق"» بدل «"اورمق" أو "اورمقلق"».

[٣] (خ): «"يورلمق" أو "يولمقلق"» بدل «"اورلمق" أو "اورلمقلق"».

[٤] (خ): «ثم الظ» بدل «ثم الظاهرُ».

[٥] (خ): «مشتقَّان» بدل «مُشْتَقٌّ منهما».

[٦] (خ): «بلا قرينةٍ صافة» بدل «بلا قرينةٍ صارفةٍ».

٢- وبما اشْتَهَرَ أيضًا بينهم من «أنَّ "الضَّرْبَ" -مثلًا-: (أ) "مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ" معناه: "كَوْنُ الشَّيْءِ ضَارِبًا"، (ب) و"مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ": "كَوْنُه مَضْرُوبًا"»، لأنَّه فَاسِدٌ من وُجُوهٍ.

[معانِي «صِيغَةِ الْمَصْدَرِ» مطلقًا]

فعُلِمَ: أنَّ لِمُطْلَقِ[١] «**صِيغَةِ الْمَصْدَرِ**»:

أ- «مَعْنًى مَصْدَرِيًّا حَقِيقِيًّا»،

وهو: «القائمُ بِـ"الْفَاعِلِ" أو "نَائِبِه"، وجُزْءُ "الْفِعْلِ" الْاِصْطِلَاحِيّ»،

ويقالُ له: «**الْحَدَثُ**»، لِحُدُوثِ أفرادِه،

ولا وُجُودَ له في الخارجِ، بل: كلُّه «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ» عندَ **الْمُتَكَلِّمِينَ** -على ما يُبَرْهَنُ[٢] في مَحَلِّه-.

وهو:

١- إمَّا «**تَأْثِيرٌ**»[٣]، وهو: «نَفْسُ إِيقَاعِ الفاعلِ شَيْئًا»،

كَـ«إِحْدَاثِه "الْحَرَكَةَ" وإِيجَادِها في ذَاتِ الْمُوقِعِ والْمُحْدِثِ»،

وكَـ«إِيقَاعِه "الْقِيَامَ" و"الْقُعُودَ" في ذَاتِه».

٢- وإمَّا «**تَأَثُّرٌ**»، وهو: «الْاِنْفِعَالُ»،

كمعنَى «الْاِنْكِسَارِ».

٣- وإمَّا «**أَمْرٌ عَدَمِيٌّ**»،

كمعنَى «الْإِمْكَانِ»، و«الْاِمْتِنَاعِ»، [خ٣٦ب] و«الْعَدَمِ».

ب- و«مَعْنًى مَجَازِيًّا لَازِمًا لِلْأَوَّلِ»،

ويُقَالُ له: «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**».

---

(١) (خ): «أن المطلقَ» بدل «أن لِمُطْلَقِ».

(٢) (خ): «على ما يرهن» بدل «على ما يُبَرْهَنُ».

(٣) (خ): «إما "تأثر"» بدل «إما "تأثيرٌ"».

وهو:

١- **لُغَةً**: «"الْأَثَرُ" الحاصلُ مُطْلَقًا لِلْفَاعِلِ والْمَفْعُولِ به من "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"».

٢- **واصْطِلَاحًا**: «"الْهَيْئَةُ" الحاصلةُ أَوَّلًا لِلْفَاعِلِ والْمَفْعُولِ به من "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"».

فَ«الأوَّلُ»: أَعَمُّ مُطْلَقًا من «الثَّانِي».

[«الْحَاصِلُ» بِ«الْمَصْدَرِ اللَّازِمِ» و«الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي»]

ثم إنَّ «**الْحَاصِلَ بسَبَبِ "نِسْبَةِ الْمَصَادِرِ إلى الْفَاعِلِ"**»:

أ- «**وَصْفٌ**»:

١- «**موجودٌ حقيقيٌّ**»: إنْ كان الْمَصْدَرُ «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»،

٢- و«**اعْتِبَارِيٌّ**»: إنْ لم يَكُنْ «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا» -كَ«الْوُجُوبِ»، و«الْإِمْكَانِ»-.

هذا إذا كان «**لَازِمًا**».

ب- وأَمَّا إذا كان «**مُتَعَدِّيًا**»:

فيَحْصُلُ لِ«**الْمَفْعُولِ به**» أيضًا «**وَصْفٌ**» كذلك،

أ- كما إذا: ١- «قَامَ زَيْدٌ»: فيَحْصُلُ له هَيْئَةُ «الْقِيَامِ»، ٢- أو «تَحَرَّكَ»: فيَحْصُلُ له[1] حَالَةُ «الْحَرَكَةِ».

ب- وكما إذا: ١- «ضَرَبَ عَمْرًا»، ٢- و«عَلِمَ إِنْسَانًا»:

١- فَ: (أ) حَصَلَ له هَيْئَةُ «الضَّرْبِ»، وهو: «ما نُشَاهِدُه من "حَرَكَةِ يَدِه نحوَ عَمْرٍو"»، (ب) وحَصَلَ لِ«عَمْرٍو» أيضًا حالةٌ قائمةٌ به هي: «الْمَضْرُوبِيَّةُ»، و«الْجَرْحُ»، و«الْأَلَمُ».

٢- وكذا: (أ) حَصَلَ له بسَبَبِ «تَعَلُّقِ "الْعِلْمِ" بِـ"الْإِنْسَانِ"» كَيْفِيَّةٌ هي: «صُورَةُ الْإِنْسَانِ» قائمةٌ بنَفْسِه، (ب) وحَصَلَ لِ«الْإِنْسَانِ» معنًى هو: «مَعْلُومِيَّتُه لِزَيْدٍ».

---

[1] (خ): «فحل له» بدل «فيحصل له».

[مَقُولَاتُ «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ» إذا كان «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ» «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»]

فَ«الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ» إنْ كان «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»: فـ«الْحَاصِلُ به» قد يكونُ:

أ- من مَقُولَةِ «**الْكَيْفِ**»،

كَـ«حُمْرَةِ الْخَجِلِ»، و«صُفْرَةِ الْوَجِلِ»، ما دَامَ يَخْجَلُ ويَوْجَلُ.

ب- ومن مَقُولَةِ «**الْاِنْفِعَالِ**»،

كَـ«"التَّأَثُّرِ"[1] الحاصلِ لِـ"الْمَقْطُوعِ"» بسَبَبِ «الْقَطْعِ».

ج- ومن مَقُولَةِ «**الْوَضْعِ**»،

كَـ«"الْهَيْئَةِ" العارضةِ لِـ"الْمُتَحَرِّكِ" بسَبَبِ نِسْبَةِ "بعضِ أَجْزَائِه" إلى "الْأُمُورِ الْخَارِجِيَّةِ"».

د- ومن مَقُولَةِ «**الْمِلْكِ**»،

كَـ«"الْوَصْفِ" العارضِ لِـ"الْمُتَعَلِّمِ" و"الْمُتَفَحِّصِ"».

هـ- ومن غيرِها من «**مَقُولَاتِ الْعَرَضِ**».

[شرحُ قولِ مير أبي الفتح في «حاشيتِه على شرحِ الآدابِ الْعَضُدِيَّةِ لمنلا حنفي»]

فإذا عَرَفْتَ هذا فقولُ **أَبِي الْفَتْحِ**[2]:

---

[1] (خ): «كالتأثير» بدل «كـ"التَّأَثُّرِ"».

[2] (خ): «فقول أبو الفتح» بدل «فقولُ أبي الفتح».

مير أبو الفتح: أبو الفتح بن محمد (المعروف بـ«الميرزا مخدوم») بن عبد الباقي الشيرازي ثم الأردبيلي، من أسباط السيد الشريف الجرجاني (ت ٩٧٦هـ/١٥٦٨م). انظر: ولي الدين جار الله (ت ١١٥١هـ/١٧٣٨م)، **تعليقة على شرح الحنفية وحاشية مير أبي الفتح**، قسم جار الله بالمكتبة السليمانية، الرقم: ١٨٥٦، ق٩٩أ؛ آقا بزرگ الطهراني (ت ١٩٧٠)، **الذريعة إلى تصانيف الشيعة**، ط٢، بيروت: دار الأضواء، بدون تاريخ، ج١٣، ص٥٤؛ لجنة بإشراف جعفر السبحاني، **موسوعة طبقات الفقهاء**، ط١، بيروت: دار الأضواء، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م، ج١٠، ص٣٠-٣١.

قال **عَضُدُ الدِّينِ الْإِيجِيُّ**:

لَكَ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ، وعلى نَبِيِّكَ الصَّلَاةُ والتَّحِيَّةُ.

وقال **مِير أبو الفتح**:

قولُه: (**لَكَ الْحَمْدُ**) لِـ«الْحَمْدِ» مَعْنَيَانِ مَشْهُورَانِ: أ- أحدُهما: «لُغَوِيٌّ»، ب- والْآخَرُ: «عُرْفِيٌّ»، وكلُّ واحدٍ منهما مُحْتَمِلٌ ههنا. وعلى كِلَا التَّقْدِيرَيْنِ: ١، ٢- إمَّا أنْ يُرَادَ «الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ»؛ ٣، ٤- أو «الْمَعْنَى

(وعلى كِلَا التَّقْدِيرَيْنِ:

١، ٢- إمَّا أنْ يُرَادَ «الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِلِ»)

١- معناه بالتُّرْكِي: «حَمْدْ وَوَصْفْ بِالْجَمِيلْ اِتْمَلِكْ: ...» إنْ كان «الْحَمْدُ» «لُغَوِيًّا».

٢- وأمَّا إذا كان «عُرْفِيًّا»:

فإنْ كان «الْمَوْرِدُ»:

(أ) «لِسَانًا»: فكما مَرَّ،

(ب) وإنْ «جَنَانًا»: فمعناه: «مَحَبَّةُ "الْحَامِدِ" "الْمَحْمُودَ"، واعْتِقَادُه "أَنَّه مُتَّصِفٌ بصِفَاتِ الْكَمَالِ": ...»،

(ج) وإنْ «أَرْكَانًا»: فمعناه: «خِدْمَةُ "الْحَامِدِ"، وعِبَادَتُه: ...».

(٣، ٤- أو «الْمَعْنَى الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ»)

٣- أيْ: «حَمْدْ وَوَصْفْ بِالْجَمِيلْ أُولُنْمَقْلِقْ: ...»: إنْ كان «الْحَمْدُ» «لُغَوِيًّا».

٤- وإنْ كان «عُرْفِيًّا»: فيُعْلَمُ بِالْمُقَايَسَةِ.

(٥، ٦- أو «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ».)

فَ:

أ- «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ»:

١- بِـ«الْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيّ»: «الْحَامِدِيَّةُ»، أيْ: «حَمْدْ اِيدِيجِلِكْ»،

٢- وبِـ«الْمَعْنَى اللُّغَوِيّ»: هي، و«الْمَادِحِيَّةُ»، [خ٣٧أ] و«الْمُعَظِّمِيَّةُ»[1].

ومعنَى «الْحَامِدِيَّةِ»[2] مُطْلَقًا الحاصلةِ:

الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُولِ»؛ ٥، ٦- أو «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ». ٧- ويَجُوزُ أنْ يُرَادَ «ما يُطْلَقُ عليه لَفْظُ "الْحَمْدِ"»، لِيَعُمَّ الْكُلَّ.

(١) (خ): «و"المعضمية"» بدل «و"الْمُعَظِّمِيَّةُ"».

(٢) (خ): «والمعنى الحامدية» بدل «ومعنَى "الْحَامِدِيَّةِ"».

(أ) بِـ«الْمَعْنَى اللُّغَوِيّ لِـ"الْحَمْدِ"»: «الْوَاصِفِيَّةُ»،

(ب) وبِـ«الْمَعْنَى الْعُرْفِيّ»: «الْوَاصِفِيَّةُ»[1]، و«الْمُحِبِّيَّةُ»، و«الْعَابِدِيَّةُ».

ب- و«الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»: «الْمَحْمُودِيَّةُ»، و«الْمُعَظَّمِيَّةُ»[2]، أي: «حَمْدْ أُولُنْمُشْلُقْ».

ومعناها:

١- بِـ«"الْحَمْدِ" اللُّغَوِيّ»: «الْمَوْصُوفِيَّةُ بِالْجَمِيلِ»،

٢- وبِـ«"الْحَمْدِ" الْعُرْفِيّ»: «الْمَوْصُوفِيَّةُ»[3]، و«الْمَحْبُوبِيَّةُ»، و«الْمَعْبُودِيَّةُ».

تَمَّتِ النَّمِيقَةُ المَقبولةُ المَنسوبةُ لِلْفَاضِلِ الْحَاجّ سُلَيْمَان فِرْقْ آغَاجِي.

---

(١) (خ): «الوصفية» بدل «"الْوَاصِفِيَّةُ"».

(٢) (خ): «والمعضمية» بدل «و"الْمُعَظَّمِيَّةُ"».

(٣) (خ): «الموصفية» بدل «"الْمَوْصُوفِيَّةُ"».

(١٨)

شَرْحُ الْعَلَاقَةِ

أَلَّفَه:

حَافِظ سَيِّد السِّيرُوزِيُّ

(ت ١٢٦٩هـ/١٨٥٢م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

حافظ سيد

هو حَافِظ سَيّد السِّيرُوزِيُّ (ت ١٢٦٩هـ/١٨٥٢م).

من تصانيفه:

١- «**أوراد سُنّية لأهل الآخرة مغنية عن الأحزاب البدعية لأهل الغفلة**»، في الأذكار.

٢- و «**شرح العلاقة**»، في البلاغة؛

٣- و«**الحاشية الجديدة على شرح الوضعية لعلي قوشي**»، في الوضع؛

٤- و«**رسالة لام العهد**»، في النحو.

انظر:

بروسه‌لي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعهٔ عامره، ١٣٣٣، ج١، ص٢٨٤-٢٨٥؛ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (Yayınlayan: Cavid Baysun), 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1991, 40-Tetimme, s. 8, 9, 15, 16, 278.

مصدر النص:

(ط) : حافظ سيد السِّيرُوزِيُّ (ت ١٢٦٩هـ/١٨٥٢م)، **شرح العلاقة**، إستانبول: المطبعة العامرة، ١٣٠٢هـ، ص٥٤-٥٦.

صاحب المتن (العلاقة):

محمود الأنطاقي: محمود بن عبد الله الأنطاقي (ت ١١٦١هـ/١٧٤٨م). انظر: محمد راغب الطباخ الحلبي، **إعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء**، (صححه وعلق عليه: محمد كمال)، ط٢، حلب: دار القلم العربي، ١٤٠٨هـ/١٩٨٨م، ج٦، ص٤٩٣-٤٩٥؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨١٥.

قال صاحب «الْعَلَاقَةِ» مَحْمُودٌ الْأَنْطَاقِيُّ

-عندَ تَعْدَادِه «عَلَاقَاتِ "الْمَجَازِ الْمُرْسَلِ"»-:

٢٢، ٢٣- أو «تَعَلُّقٌ»، أَيْ: ٢٢- «كَوْنُه "مُتَعَلِّقًا" به»، ٢٣- أو «بالعكسِ»، كـ«الضَّرْبِ» في «الضَّارِبِ» أو «الْمَضْرُوبِ»، أو بالعكسِ.

وقال الشارحُ حَافِظ سَيِّد:

(أو «تَعَلُّقٌ»،

أَيْ:

٢٢- «كَوْنُه "مُتَعَلِّقًا" به»)

بكَسْرِ اللَّامِ.

(٢٣- أو «بالْعَكْسِ»)

أ- أَيْ: «مُلَابِسًا بالْعَكْسِ»، يعني: «كَوْنَ "الْمَوْضُوعِ له" مُتَعَلَّقًا -بفتحِ اللَّامِ-»، فيكونُ «ظَرْفًا مُسْتَقَرًّا» منصوبًا معطوفًا على خبرِ «كَوْنُ». [ط٥٥]

ب- وعلى «التفسيرِ الأوَّل»: يكونُ «التَّعَلُّقُ» «مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ»، وعلى «الثاني»: «مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ»، -فيكونُ لفظُ «التَّعَلُّقِ» «عُمُومَ الْمَجَازِ» بقرينةِ التَّفْسِيرِ-،

لأنَّ «**الْمَصْدَرَ**»:

١- باعتبارِ «قَطْعِ النَّظَرِ عن "تَعَلُّقِه بالفاعلِ والمفعولِ"» يُسَمَّى: «**أَصْلَ الْمَصْدَرِ**»،

٢- وباعتبارِ «تَعَلُّقِه إلى "الفاعلِ"» يُسَمَّى: «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ**»،

٣- وباعتبارِ «تَعَلُّقِه إلى "المفعولِ"» يُسَمَّى: «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ**»،

وهذه الثلاثةُ[١] مُتَّحِدَةٌ بِـ«الذَّاتِ»، ومُخْتَلِفَةٌ بِـ«الِاعْتِبَارِ».

---

[١] (ط): «وهذه ثلثة» بدل «وهذه الثلاثةُ».

و«الْأَثَرُ» الحاصلُ:

٤- من «الثَّانِي» -سواءٌ كان: (أ) بالذَّاتِ، (ب) أو بالْوَاسِطَةِ- يُسَمَّى: «**حَاصِلًا بِمَصْدَرٍ مَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»،

٥- ومن «الثَّالِثِ» يُسَمَّى: «**حَاصِلًا بِمَصْدَرٍ مَبْنِيٍّ لِلْمَفْعُولِ**».

وكثيرًا مَّا يُسَمَّى «الحاصلُ بِالذَّاتِ»: «مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ»، و«... مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ».

ج- و«الْمَصْدَرُ»: مَجَازٌ في «الرَّابِعِ» و«الْخَامِسِ»، وهما المرادُ ههنا.

د- ولا يجوزُ إرادةُ «الْمَعْنَيَيْنِ الْمَجَازِيَّيْنِ» إلَّا بطريقِ «عُمُومِ الْمَجَازِ»،

ف:

١- يكونُ لفظُ «التَّعَلُّقِ» «عُمُومَ الْمَجَازِ»: إذا أُرِيدَا مَعًا.

٢- وأمَّا إذا أُرِيدَ أحدُهما على سبيلِ «الْاِحْتِمَالِ»: فيكونُ:

(أ) «مَجَازًا» بطريقِ «ذِكْرِ "السَّبَبِ"، وإِرَادَةِ "الْمُسَبَّبِ"»،

-على ما هو الظاهرُ من عَطْفِ **الْمُصَنِّفِ** رَحِمَه اللهُ تعالى بِـ«أَوْ» في «أَوْ بِالْعَكْسِ» لِلْمُطَابَقَةِ لِتَعْدَادِ سائرِ الْعَلَاقَاتِ-،

(ب) لا: «عُمُومَ الْمَجَازِ»،

لأنَّه «ذِكْرُ "اللَّفْظِ"، وإِرَادَةُ: "الْمَعْنَى الْأَعَمِّ من الْحَقِيقِيَّيْنِ"، أو "... من الْمَجَازِيَّيْنِ"، أو "... من الْحَقِيقِيِّ والْمَجَازِيِّ"، أو "... من الْأَكْثَرِ"»، وهو لا يَتَحَقَّقُ على تقديرِ «إرادةِ "أَحَدِ الْمَعْنَيَيْنِ" على سبيلِ "الْبَدَلِ"».

(كـ«الضَّرْبِ» في «الضَّارِبِ» أو «الْمَضْرُوبِ»)

أ- واتَّفَقَ **الْعُلَمَاءُ** على «أنَّه إذا ذُكِرَ "الْمَصْدَرُ"، وأُرِيدَ به "اسْمُ الْفَاعِلِ" أو "... الْمَفْعُولِ": فـ"مَجَازٌ مُرْسَلٌ"»،

ب- لكنْ اخْتَلَفُوا في «عَلَاقَتِه»،

فَ:

١- قال **بعضُهم** -ومنهم: **الْقُنَوِيُّ مُحَشِّي** «**الْبَيْضَاوِيِّ**»[1]-: «إنَّها "**الْجُزْئِيَّةُ**"، لأنَّ "الْمَصْدَرَ": جُزْءٌ، وكلٌّ منهما: كُلٌّ له».

٢- وقال **بعضُهم** -ومنهم: **الْمَوْلَى خُسْرَوْ**[2]-: «إنَّها "**الْمَشْرُوطِيَّةُ**"، لأنَّ كُلًّا منهما: شَرْطٌ لِوُجُودِ "الْمَصْدَرِ"، لأنَّه مَوْقُوفٌ عليهما في وُجُودِه».

٣- وقال **بعضُهم** -ومنهم: **الْمُفْتِي زَادَه** الْمَدْعُوُّ بِـ«**آيَاقْلِي كُتُبْخَانَه**»[3]-: «إنَّها "**الْحَالِّيَّةُ**"، لأنَّه: حَالٌّ لهما، وهما: مَحَلَّانِ له».

٤- وقال **بعضُهم**: «إنَّها "**الْمَلْزُومِيَّةُ**"، لأنَّه: "حَدَثٌ" يَلْزَمُه: (أ) "اسْمُ الْفَاعِلِ" و"... الْمَفْعُولِ": إنْ كان "مُتَعَدِّيًا"، (ب) أو "اسْمُ الْفَاعِلِ" فقط: إنْ كان "لَازِمًا"».

٥- وقال **بعضُهم**: «إنَّها "**الْمُسَبَّبِيَّةُ**"، لأنَّ كُلًّا منهما: سَبَبٌ لِوُجُودِ "مَدْلُولِ الْمَصْدَرِ"».

٦- وقال **بعضُهم**: [ط٥٦] «"**الْمُتَعَلِّقِيَّةُ**" -بكسرِ اللَّامِ-»، ومنهم: **الْمُصَنِّفُ** رَحِمَه اللهُ تعالى، فلِذَا قال: «أو "تَعَلُّقٌ ..." إلى آخِرِه.

ج- ويُسْتَخْرَجُ مِمَّا ذُكِرَ «"الْعَلَاقَةُ" إذا اسْتُعْمِلَ أحدُهما في مَعْنَى "الْمَصْدَرِ"»، لأنَّ الأشياءَ تَنْكَشِفُ بأَضْدَادِها.

---

[1] **القنوي محشي «البيضاوي»**: أبو الفداء عصام الدين إسماعيل بن محمد بن مصطفى القنوي (ت ١١٩٥هـ/١٧٨١م). انظر: بروسهلي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، ج١، ص٤٠٥؛ الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٣٢٥-٣٢٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٣٨٠.

[2] **المولى خسرو**: محمد بن فرامرز بن علي (ت ٨٨٥هـ/١٤٨٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٣٢٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦٧٠؛ Ferhat Koca, “Molla Hüsrev”, **DİA**, XXX, 252-254.

[3] **المفتي زاده**: مفتي زاده الكبير محمد أمين بن يوسف بن إسماعيل بن عبد اللطيف الأنطالي المعروف بِـ«آيَاقْلِي كُتُبْخَانَه» (١١١٢-١٢١٢هـ/١٧٠٠-١٧٩٧م). انظر: بروسهلي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، ج١، ص٢١٥؛ Muhammed Zâhid el-Kevserî, “Gelenbevî İsmâil Efendi”, (çev. Musa Alak), **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl: 2005, sayı: 11, s. 141-146.

(١٩)

مَنَافِعُ الْأَخْيَارِ

حاشية على نتائج الأفكار شرح إظهار الأسرار لآطه‌لي

أَلَّفَه:

مُصْطَفَى بنُ مُحَمَّدِ بنِ إِبْرَاهِيمَ الْآمَاسِيُّ مَوْطِنًا والطِّرَبْزُونِيُّ مَوْلِدًا

(ت بعد ١٢٨٧هـ/١٨٧٠م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

مصطفى الأماسي الطربزوني

هو مصطفى بن محمد بن إبراهيم الآماسي موطنًا الطربزوني مولدًا (ت بعد ١٢٨٧هـ/١٨٧٠م).

انظر:

فرغ المؤلف من تأليف هذه الحاشية «في سواد الاثنين الأول من ثالث الخامس من تاسعة العشرة الثامنة من ثالثة الثلاث الفاضلة على الواحد الكامل من هجرة خير الخلق كلهم»، أي: في يوم الاثنين ٢١ جمادى الأولى ١٢٧٩هـ/١٨٦٢م.

وللمؤلف تقريظٌ لكتاب مصطفى صدقي الْكِرَهسُونِيّ (ت ١٣١٣هـ/١٨٩٥م) المسمى بـ«المنضود في شرح المقصود» الذي تم تأليفه سنة ١٢٨٧هـ/١٨٧٠م، ص٢٢٣، فلذلك قلنا: «إنه توفي بعد ١٢٨٧هـ/١٨٧٠م».

مصدر النص:

(ط) : مصطفى الأماسي الطربزوني، **منافع الأخيار**، إستانبول: مطبعة الحاج محرم أفندي البوسنوي، ١٢٧٩هـ، ص٢١-٢٣.

صاحب المتن (إظهار الأسرار):

البركوي: مُحَمَّدُ بْنُ پِيرْ عَلِيِّ بْنِ إِسْكَنْدَرَ الْبِرْكِوِيُّ (٩٢٩-٩٨١هـ/١٥٢٣-١٥٧٣م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢م، ج٦، ص٦١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص١٧٦؛ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VI, 191-194.

صاحب الشرح (نتائج الأفكار):

آطه‌لي: مصطفى بن حمزة (ت بعد ١٠٨٥هـ/١٦٧٤م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢٣٢؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٦٣؛ İsmail Durmuş, “Adalı, Şeyh Mustafa”, **DİA**, I, 347.

قال الْمَاتِنُ البرگوي:

فهذه رسالةٌ في «ما يَحْتَاجُ إليه كلُّ مُعْرِبٍ أشدَّ الاحتياجِ».
وهو ثلاثةُ أشياءَ:
أ- «الْعَامِل»
ب- و«الْمَعْمُول»
ج- و«الْعَمَل» أي: «الْإِعْرَاب».

وقال الشارحُ آطَهلِي:

(أي: «الْإِعْرَاب»)
إنَّما فَسَّرَه به لِلتَّنْبِيهِ على «أنَّ المرادَ به: "الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ"، لا: "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ" الذي هو "الْحَدَثُ"».

وقال الْمُحَشِّي مُصْطَفَى الْآمَاسِيُّ الطِّرَبْزُونِيُّ:

قولُه: (إنَّما فَسَّرَه به لِلتَّنْبِيهِ ...) إلى آخِره.

اعْلَمْ: أنَّ لِـ«الْمَصْدَرِ»: أ- بَحْثًا بحَسَبِ «الصِّيغَةِ»، ب- وبَحْثًا بحَسَبِ «التَّرْكِيبِ».

[«الْمَصْدَرُ» بحَسَبِ «الصِّيغَةِ»]

أ- أمَّا «الْمَصْدَرُ» -بحَسَبِ «الصِّيغَةِ»-: فمَوْضُوعٌ لِـ«"الْحَدَثِ" السَّاذَجِ»[1] من غيرِ اعتبارِ «نِسْبَتِه إلى "الْفَاعِلِ"، أو إلى "مُتَعَلِّقٍ آخَرَ"»،

-و«الْفِعْلُ»: مَأْخُوذٌ في مَفْهُومِه «النِّسْبَةُ» وَضْعًا-،

ف:

١- [١] إنِ اعْتُبِرَ من حيثُ «إنَّه منسوبٌ إلى "الْفَاعِلِ"»: فهو «**مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ**»، ويُقَالُ له: «**الْمَصْدَرُ الْمَعْلُومُ**».

---

[1] (ط): «للحدث السازج» بدل «لِـ"الْحَدَثِ السَّاذَجِ"».

٢- [٢] وإنِ اعْتُبِرَ «نِسْبَتُه إلى "مُتَعَلِّقٍ آخَرَ"»: فهو «**مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ**»، ويُقَالُ له: «**الْمَصْدَرُ الْمَجْهُولُ**».

٣- [٣] وإذا لم يُعْتَبَرْ شيءٌ منهما: فهو «**الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ**».

كذا في «**الرَّضِيّ**»[١].[٢]

---

[١] **الرضي**: نجم الأئمة رضي الدين محمد بن الحسن الأستراباذي الغَرَوي السَّمْناكي (ت بعد ٦٨٨هـ/١٢٨٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص٨٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢١٣-٢١٤؛ Sadrettin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", **DİA**, XXXIV, 387-388.

[٢] انظر: عبد الحكيم السيالكوتي (٩٨٨-١٠٦٧هـ/١٥٨٠-١٦٥٧م)، **حاشية على عبد الغفور**، القاهرة: دار الطباعة الباهرة الكائنة ببولاق، ١٢٥٦هـ، ج١، ص٣-٤، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٧٤-١٧٥، حيث قال:

قولُه: (**أو «الْقَدْرَ الْمُشْتَرَكَ»** في «**الرَّضِيّ**» [شرح الرضي على الكافية، ج٣، ص٤٠٢]: أنَّ «الْمَصْدَرَ»: موضوعٌ لِـ«الْحَدَثِ السَّاذَجِ» من غيرِ اعتبارِ «نِسْبَتِه إلى "الْفَاعِلِ"، أو إلى "مُتَعَلِّقٍ آخَرَ"» -و«الْفِعْلُ»: مأخوذٌ في مفهومِه «النِّسْبَةُ» وَضْعًا-، فَ: أ- إن اعْتُبِرَ من حيثُ إنَّه منسوبٌ إلى «الْفَاعِلِ»: فهو «مَبْنِيٌّ للفاعلِ»، ب- وإن اعْتُبِرَ نِسْبَتُه إلى «مُتَعَلِّقٍ آخَرَ»: فهو «مَبْنِيٌّ للمفعولِ»، ج- وإذا لم يُعْتَبَرْ شيءٌ منهما: فهو «الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ». د- وقيل: «"الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ": ما يُطْلَقُ عليه لفظُ "الْحَمْدِ"».

وانظر: رضي الدين الأستراباذي، **شرح الرضي على الكافية**، (من عمل: يوسف حسن عمر)، ط٢، بنغازي: منشورات جامعة قاريونس، ١٩٩٦م، ج٣، ص٤٠٢-٤٠٣، حيث قال -عندَ شرحِ قولِ **ابنِ الحاجبِ**: «**ويعملُ [أي: المصدرُ] عَمَلَ فِعْلِه، ماضيًا وغيرَه، إذا لم يَكُنْ مفعولًا مطلقًا** ....»-:

قولُه: (**ويعملُ عَمَلَ فِعْلِه، ماضيًا وغيرَه**) اِعْلَمْ: أنَّ «معنَى الْمَصْدَرِ»: عَرَضٌ، لا بُدَّ له في الْوُجُودِ مِنْ: أ- «مَحَلٍّ يَقُومُ به»، ب- و«زَمَانٍ»، ج- و«مَكَانٍ»، د- ولبعضِ الْمَصَادِرِ من «ما يَقَعُ عليه»، وهو «الْمُتَعَدِّي»، هـ- ولبعضِها من «الْآلَةِ»، كَـ«الضَّرْبِ»، لكنَّه وَضَعَه الواضعُ لذلك «الْحَدَثِ» مطلقًا، من غيرِ نَظَرٍ إلى «ما يَحْتَاجُ إليه في وُجُودِه».

ولا يَلْزَمُ «أنْ يكونَ "وَضْعُ الواضعِ لكلِّ لفظٍ": على أنْ يَلْزَمَه في اللفظِ "ما يَقْتَضِي معنَى ذلك اللَّفْظِ معناه"»، ألا تَرَى: أنَّه وَضَعَ «الألفاظَ الدَّالَّةَ على "الْأَعْرَاضِ"» -كَـ«الْحَرَكَةِ» و«السُّكُونِ»-، ولا يَلْزَمُها في اللفظِ: «الألفاظُ الدَّالَّةُ على مَحَالِّها»، فنَقُولُ:

إذا قُصِدَ تَبْيِينُ «زَمَانِ الْحَدَثِ» -الذي هو أَحَدُ الأزمنةِ الثلاثةِ مُعَيَّنًا- مع ذِكْرِ بعضِ «ما هو من لَوَازِمِه» -من «مَحَلِّه الذي يقومُ به»، أو «زمانِه الخاصِّ غيرِ الأزمنةِ الثلاثةِ»، أو «مكانِه»، أو «ما وَقَعَ عليه»-: صِيغَ من هذا «الْمَصْدَرِ» -الذي هو موضوعٌ لِسَاذَجِ الْحَدَثِ- «صِيغَةٌ»: أ- إمَّا بمُجَرَّدِ تغييرِ حَرَكَاتِه وسَكَنَاتِه، كَـ«ضَرَبَ» في «الضَّرْبِ»، ب- أو بتغييرِهما مع «الحذفِ»، كَـ«اسْتَخْرَجَ» في «الْاِسْتِخْرَاجِ»، ج- أو بتغييرِهما مع «الزيادةِ»، كَـ«يَضْرِبُ» و«اضْرِبْ» في «الضَّرْبِ».

بحيثُ: أ- تَدُلُّ تلك «الصيغةُ» بنفسِها على «أحدِ الأزمنةِ الثلاثةِ مُعَيَّنًا»، ب-: ١- وتَقْتَضِي وُجُوبَ ذِكْرِ «ما قام به الْحَدَثُ» بعدَها، فتُسَمَّي تلك «الصيغةُ»: «**فِعْلًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ**»، ويُسَمَّى «ما قام به الْحَدَثُ»: «**فَاعِلًا**»، ٢- أو تَقْتَضِي وُجُوبَ ذِكْرِ «أحدِ لَوَازِمِه الْأُخَرِ» -من: (أ) «الزَّمَانِ الْمُعَيَّنِ»، كَـ«اليوم»، و«الليلةِ»، و«الصُّبْحِ»، و«الظُّهْرِ»، و«الْمَسَاءِ»، ونحوِ ذلك، (ب) أو «الْمَكَانِ»، (ج) أو «ما وَقَعَ عليه»، (د) أو «الْآلَةِ»، (هـ) أو غيرِ

فقولُه: «من غيرِ اعتبارِ "نِسْبَتِه ..."»، أيْ: «من غيرِ اعتبارِ الْوَاضِعِ حِينَ الْوَضْعِ "نِسْبَتَه ..."» إلى آه.

وقولُه: «فإنِ اعْتُبِرَ من حيثُ "إنَّه منسوبٌ إلى الفاعل" ...» إلى آه، أيْ: «إنِ اعْتَبَرَ الْمُسْتَعْمِلُ حِينَ الْاِسْتِعْمَالِ من حيثُ ...» إلى آه -سَوَاءٌ: نَسَبَ إلى «الْفَاعِلِ»، أو إلى «مُتَعَلِّقٍ آخَرَ»، أو لم يَنْسُبْ إلى شيءٍ حِينَ الْاِسْتِعْمَالِ-.

فلا مُنَافَاةَ بينَ «الْإِجْمَالِ» و«التَّفْصِيلِ»، أيْ: «بينَ قولِه: "من غيرِ اعتبارِ ..." وقولِه: "فإنِ اعْتُبِرَ ..."».

فعَلَى هذا «صِيغَةُ "الْمَصْدَرِ"»: تكونُ «حَقِيقَةً» في كُلٍّ من «الْمَعَانِي الثَّلَاثَةِ»[1]، فإنَّ «الْمَصْدَرَ» في كلٍّ من الاعتباراتِ: مُسْتَعْمَلٌ في «ما وُضِعَ له»، وهو «"الْحَدَثُ" الْمُطْلَقُ» -أيْ: «بلا شَرْطِ "نِسْبَةٍ" و"عَدَمِها"»، كما يُسْتَفَادُ من «الْإِجْمَالِ» و«التَّفْصِيلِ»-.

وقِيلَ: «"الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ": ما يُطْلَقُ عليه لفظُ "الْمَصْدَرِ"».

ب- وقد يُطْلَقُ ويُرَادُ به «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**»، وهو على وَجْهَيْنِ:

١- [٤] أحدُهما: أنْ يُطْلَقَ ويُرَادَ به «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَعْلُومِ**»،

٢- [٥] والآخَرُ: أنْ يُطْلَقَ ويُرَادَ به «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَجْهُولِ**».

فالْمُرَادُ بِـ«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»:

١- «الْهَيْئَةُ الحاصلةُ لِلْفَاعِلِ» في الأوَّلِ،

٢- و«الْهَيْئَةُ الحاصلةُ لِلْمَفْعُولِ» في الثاني،

لا: «"الْأَثَرُ" الْمُتَرَتِّبُ على «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ» -كَـ«الْأَلَمِ» على «الضَّرْبِ»-، لأنَّ «"الْأَثَرَ" الْمُتَرَتِّبَ»: ليس من «مَعْنَاهُ الْحَقِيقِيِّ» قَطْعًا، بل: من «مَعْنَاهُ الْمَجَازِيِّ».

ذلك، وعلى الْجُمْلَةِ: «كلّ ما كان عندَ المتكلِّمِ ذِكْرُه أَهَمَّ من باقِي لَوَازِمِه»، فتُسَمَّى تلك «الصِّيغَةُ»: «**فِعْلًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ**»، وذلك «اللازمُ المذكورُ بعدَها»: «**مَفْعُولَ ما لم يُسَمَّ فاعلُه**».

فالمقصودُ من «وَضْعِ الْفِعْلِ» ذِكْرُ شيئَيْنِ: أ- «أحدِ أَزْمِنَةِ الْحَدَثِ الثلاثةِ مُعَيَّنًا»، ب- و«بعضِ لَوَازِمِه الْأُخَرِ الْأَهَمِّ عندَ المتكلِّمِ»، ولَمَّا أَمْكَنَ التَّنْبِيهُ بالصِّيغَةِ على «أحدِ الأزمنةِ»: اكْتُفِيَ بها، ولم يُمْكِنِ التَّنْبِيهُ بها على «سائرِ اللَّوَازِمِ» في الأغلب، فجِيءَ بِـ«ما كان منها ذِكْرُه أَهَمَّ»، بعدَها.

[1] (ط): «من "المعاني الثلثة"» بدل «من "المعاني الثلاثةِ"».

وأمَّا «الْمَعَانِي الثَّلَاثَةُ الْبَاقِيَةُ»[1] المذكورةُ أوَّلًا: فقد عَرَفْتَ «أنَّ "الْمَصْدَرَ": حَقِيقَةٌ في كلٍّ منها».

وأمَّا «الْمَعْنَيَانِ الأخِيرَانِ»: فالظاهرُ «أنَّ "الْمَصْدَرَ": حَقِيقَةٌ فيهما أيضًا»، لأنَّه كثيرًا مَّا يُسْتَعْمَلُ فيهما[2]، وهو[3] من «أَمَارَةِ الْحَقِيقَةِ».

فَ«الْمَصْدَرُ»:

(أ) «مُشْتَرَكٌ مَعْنَوِيٌّ» [ط٢٢] بينَ «الْمَعَانِي الثَّلَاثَةِ الْأُوَلِ»[4]،

(ب) وبينَها وبينَ «الْمَعْنَيَيْنِ الْأَخِيرَيْنِ»: «مُشْتَرَكٌ لَفْظِيٌّ».

هذا.

وقال **الْبَعْضُ**:

> اعلم: أنَّ «المصدر» في هذه الْمَعَانِي: «حَقِيقَةٌ» بِ«الْاِشْتِرَاكِ اللَّفْظِيِّ»، ولكنَّ الرَّاجِحَ: «أنَّ غيرَ "الْحَدَثِ" و"الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ": مَجَازٌ». **انتهى**.

ج- [٦] وقد عُدَّ «**"الْأَثَرُ" الْمُتَرَتِّبُ على "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"**» من هذه الْمَعَانِي.

وقد عرفتَ: «أنَّ "الْمَصْدَرَ": مَجَازٌ فيه قَطْعًا».

د- وقد يُسْتَعْمَلُ «صِيغَةُ الْمَصْدَرِ» في:

١- [٧] «**مَعْنَى "اسْمِ الْفَاعِلِ"**»،

٢- [٨] و«**مَعْنَى "اسْمِ الْمَفْعُولِ"**»،

مَجَازًا.

---

[1] (ط): «المعاني الثلثة الباقية» بدل «المعاني الثلاثةُ الباقية».

[2] بهامش (ط):

أيْ: «يُسْتَعْمَلُ فيهما بلا "قَرِينَةٍ ظاهرةٍ"». **(منه)**

[3] (ط): «وهي» بدل «وهو».

[4] (ط): «بين "المعاني الثلثةِ الأولِ"» بدل «بين "المَعاني الثلاثةِ الْأُوَلِ"».

والْفَرْقُ بينَ «كَوْنِ "الْمَصْدَرِ" بمَعْنَاهما» وبينَ «كَوْنِه "مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ"، و"مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ"»: أَنَّه يُرَادُ: (أ) بالْأَوَّلَيْنِ: «الذَّاتُ مع الصِّفَةِ» -كما في «رَجُلٌ عَدْلٌ»، و«نَسْجُ الْيَمَنِ»-، (ب) وبالْأَخِيرَيْنِ: «الصِّفَةُ» فقط.

فالْحَاصِلُ: «أَنَّ "الْمَصْدَرَ": يُسْتَعْمَلُ في "الْمَعَانِي الثَّمَانِيَةِ"».

[«الْمَصْدَرُ» بحَسَبِ «التَّرْكِيبِ»]

أ- وأَمَّا «الْمَصْدَرُ» بحَسَبِ «التَّرْكِيبِ»: فيُسْتَعْمَلُ على ثمانيةِ أَوْجُهٍ:

١- الأَوَّلُ: أَنَّه يَرْفَعُ «الْفَاعِلَ» -«حَقِيقِيًّا»، أو «حُكْمِيًّا» كما كان «نَائِبَ الْفَاعِلِ»-، ويَنْصِبُ «الْمَفْعُولَ» -وَاحِدًا كان أو أَكْثَرَ-.

٢- والثَّانِي: أَنَّه يَرْفَعُ «الْفَاعِلَ»، مع تَرْكِ «الْمَفْعُولِ».

٣- والثَّالِثُ: أَنَّه يَنْصِبُ «الْمَفْعُولَ»، مع حَذْفِ «الْفَاعِلِ».

٤- والرَّابعُ: أَنَّه يُضَافُ إلى «فَاعِلِه»، ويَنْصِبُ «مَفْعُولَه».

٥- والخامسُ: أَنَّه يُضَافُ إلى «مَفْعُولِه»، مع رَفْعِ «الْفَاعِلِ».

٦- والسَّادِسُ: أَنَّه يُضَافُ إلى «مَفْعُولِه»، مع حَذْفِ «الْفَاعِلِ».

وهما قليلان بالنِّسْبَةِ إلى «إِضَافَتِه إلى "فَاعِلِه"».

٧- والسَّابعُ: أَنَّه يُضَافُ إلى «فَاعِلِه»، مع تَرْكِ «الْمَفْعُولِ».

٨- والثَّامِنُ: أَنَّه يُسْتَعْمَلُ بلا ذِكْرِ «الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ».

والأمثلةُ غيرُ خَافِيَةٍ.

ب- و«شَرْطُ عَمَلِه»: سَيَأْتِي في بَابِه إنْ شَاءَ اللهُ تعالى.[1]

ج- فهو:

١- في الوجهِ «الْأَوَّلِ»، و«الثَّانِي»، و«الرَّابعِ»، و«الْخَامِسِ»، و«السَّابعِ»:

(أ) يكونُ «مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ»،

---

[1] انظر: مصطفى الآماسي، **منافع الأخيار**، ص١٧٥-١٧٩.

إذا كان الفاعلُ «حَقِيقِيًّا»،

(ب) ويَحْتَمِلُ:

(١) أنْ يكونَ لِـ«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»،

(٢) وأنْ يكونَ «مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ»،

إذا كان الفاعلُ «حُكْمِيًّا»،

نحوُ:

«أَعْجَبَنِي ضَرْبٌ زَيْدٌ [/ أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ]»،

-بالرَّفْعِ أو الْإِضَافَةِ- إذا كان زَيْدٌ مَضْرُوبًا،

و«أَعْجَبَنِي إِعْطَاءٌ زَيْدٌ الْمَالَ [/ أَعْجَبَنِي إِعْطَاءُ زَيْدٍ الْمَالَ]»،

-برَفْعِ «زَيْدٌ» أو جَرِّه- إذا كان زَيْدٌ مُعْطًى.

٢- وفي «الثَّالِثِ» و«السَّادِسِ»:

(أ) يكونُ «مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ»،

(ب) ويَحْتَمِلُ أنْ يكونَ «مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ»، إذا كان الْمَفْعُولُ «ثَانِيًا» أو «ثَالِثًا»،

نحو: «أُحِبُّ إِعْطَاءً الْمَالَ [/ أُحِبُّ إِعْطَاءَ الْمَالِ]»،

-بنَصْبِ «الْمَال» أو جَرِّه-.

٣- وفي «الثَّامِنِ»: يَحْتَمِلُ «الْمَعَانِيَ الثَّمَانِيَةَ».

[تَقْيِيمُ الْمُحَشِّي قولَ الشَّارِحِ من حيثُ «مَعَانِي الْمَصْدَرِ»]

إذا عَرَفْتَ هذا التفصيلَ: عَلِمْتَ أنَّ قولَ **الشَّارِحِ**: «**(إنَّما فَسَّرَه)** أي: "الْعَمَلَ" **(به)** أيْ: بِـ"الْإِعْرَابِ" **(تَنْبِيهًا على أنَّ المرادَ به:)** أيْ: بِـ"الْعَمَلِ" **("الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ")**»: يَدُلُّ على:

أ- أنَّ المرادَ بِـ«الْإِعْرَابِ»: «الْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيُّ»،

ب- وأنَّ مرادَه بِ«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»، لأنَّ «الْعَمَلَ» الْمُفَسَّرَ بِ«الْإِعْرَابِ»: «"الْهَيْئَةُ" الْحَاصِلَةُ لِ"الْمَفْعُولِ" -أيْ: "الْمَعْمُولِ"- من "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ" لِ"الْعَمَلِ"».

هذا ما قَصَدَه **الشَّارِحُ**.

لكنَّ الظاهرَ: أنَّ «الْعَمَلَ» -في قَوْلِ **الْمُصَنِّفِ**[1]- بمعنَى «اسْمِ الْمَفْعُولِ» مَجَازًا، لأنَّ «الْإِعْرَابَ»: مَفْعُولُ «الْعَمَلِ»، كما يُقَالُ: «"الْمُضَافُ": يَعْمَلُ "الْجَرَّ"»، و«الْجَرُّ»: [ط٢٣] من أنواعِ «الْإِعْرَابِ».

فإنْ قلتَ: إنَّ «الْمَعْمُولَ»: «اللَّفْظُ الْمُعْرَبُ»، لا: «الْإِعْرَابُ»، كما يُقَالُ: «"زَيْدٌ" في "ضَرَبَ زَيْدٌ": مَعْمُولُ "ضَرَبَ"».

قلتُ: المرادُ بِ«الْمَعْمُولِ» في هذا الْقَوْلِ وأَمْثَالِه: «الْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيُّ»، لا: «اللُّغَوِيُّ»، لأنَّه إذا أُرِيدَ بِ«الْعَمَلِ» «اللُّغَوِيُّ»: لا يُقَالُ[2]: «"ضَرَبَ": يَعْمَلُ في "زَيْدٍ"»، ولا يُقَالُ: «"ضَرَبَ": يَعْمَلُ "زَيْدًا"»، بل يُقَالُ: «"ضَرَبَ": يَعْمَلُ الرَّفْعَ في "زَيْدٌ"»، و«"الْمَعْمُولُ" اللُّغَوِيُّ» -الذي هو مَعْنًى مَجَازِيٌّ لِ«الْعَمَلِ»-: هو «الْإِعْرَابُ».

وتَوْجِيهُ **الشَّارِحِ**: بِالنَّظَرِ إلى «الْمَعْنَى اللُّغَوِيّ» لِ«الْعَمَلِ»، وإلَّا: فليس لِ«"الْعَمَلِ" الْاِصْطِلَاحِيّ»: «مَعْنًى مَصْدَرِيٌّ»، ولا «حَاصِلُه»، بل: «الْعَمَلُ»، و«الْإِعْرَابُ»: لَفْظَانِ مُتَرَادِفَانِ بِالنَّظَرِ إلى «الْاِصْطِلَاحِ».

فظَهَرَ: أنَّ «فَائِدَةَ التَّفْسِيرِ» -بِالنَّظَرِ إلى «الْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيّ»-: دَفْعُ «احْتِمَالِ "الْمَعْنَى اللُّغَوِيّ" لِ"الْعَمَلِ" هنا».

---

[1] (ط): «في قول المص» بدل «في قولِ الْمُصَنِّفِ».

[2] (ط): «يقال» بدل «لا يقالُ».

(٢٠)

رِسَالَةٌ في تَحْقِيقِ مَعَانِي الْمَصْدَرِ

«الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ» و«الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»

أَلَّفَها:

مُصْطَفَى شَوْكَتْ بنُ صَالِح رِفْقِي الشهيرُ بـ«شَهْرِي شَوْكَتْ»

(١٢٥٣-١٢٩١هـ/١٨٣٧-١٨٧٤م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى بها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

مصطفى شوكت

هو مُصْطَفَى شَوْكَتْ بنُ صَالِح رِفْقِي الشهيرُ بـ«شَهْرِي شَوْكَتْ» (١٢٥٣-١٢٩١هـ/١٨٣٧-١٨٧٤م).

من تصانيفه:

١- «**حواش على شرح أصول الحديث لداود القارصي**»، في مصطلح الحديث؛

٢- و«**تعليقات على شرح العلاقة لحافظ سيد**»، في البلاغة؛

٣- و«**مجموعة الفوائد**»، ١٣ رسالة مختلفة.

انظر:

إسماعيل حقي (بركت زاده)، «فاتح درسعام مجيزلرندن مرحوم شوكت أفندي»، **صراط مستقيم**، ج١، عدد: ١، إستانبول ٣٠ شعبان ١٣٢٦، ص٥-٦؛ محمد طاهر البروسوي، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعۀ عامره، ١٣٣٣، ج١، ص٣٣٨-٣٣٩؛ إسماعيل باشا البغدادي، **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين**، إستانبول: مطبعة وكالة المعارف، ١٩٥٥م، ج٢، ٤٥٨؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٣، ص٨٦٨.

مصدر النص:

(ط) : مُصْطَفَى شَوْكَتْ بنُ صَالِح رِفْقِي الشهيرُ بـ«شَهْرِي شَوْكَتْ» (١٢٥٣-١٢٩١هـ/١٨٣٧-١٨٧٤م)،«الرسالة السادسة: في تحقيق معاني المصدر "المبني للفاعل" و"المبني للمفعول" و"الحاصل بالمصدر"»، **مجموعة الفوائد**، (بعناية: عبد الله منيب نجل المؤلف)، إستانبول: مطبعة محمود بك، ١٣١٨هـ، ص٨-٩.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

[معاني المصدر]

اعلم أنَّ «**الْمَصْدَرَ**»:

أ- قد يُرَادُ به «**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ**» -الذي يُقَالُ له: «**الْحَدَثُ**»-.

وذلك على ثلاثةِ أَوْجُهٍ، لأنَّه:

١- إمَّا أنْ يُرَادَ من حيثُ «إنَّه قَائِمٌ بِـ"الْفَاعِلِ"»، كما في «"الْمَصْدَرِ" الْمُضَافِ إلى "الْفَاعِلِ"»، ويُسَمَّى «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ**»،

٢- وإمَّا أنْ يُرَادَ من حيثُ «إنَّه وَاقِعٌ على "الْمَفْعُولِ"»، كما في «"الْمَصْدَرِ" الْمُضَافِ إلى "الْمَفْعُولِ"»، ويُسَمَّى: «**مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ**»،

٣- وإمَّا أنْ يُرَادَ من غيرِ أنْ يُعْتَبَرَ شيءٌ منهما، كما في «"الْمَصْدَرِ" الذي لم يُضَفْ إلى شيءٍ منهما»، وهو «**الْقَدْرُ الْمُشْتَرَكُ بين الْمَصْدَرَيْنِ**»، فإنَّه لِعَدَمِ كونِ «النِّسْبَةِ إلى "الفاعلِ"، أو إلى "مُتَعَلِّقٍ آخَرَ"» مُعْتَبَرَةً في وَضْعِه يَجُوزُ اسْتِعْمَالُه كذلك.

بخلافِ «الْفِعْلِ»، فإنَّ «النِّسْبَةَ»: مأخوذةٌ في مَفْهُومِه بحَسَبِ «الْوَضْعِ»، فلا يجوزُ اسْتِعْمَالُه إلَّا مَنْسُوبًا إلى «الفاعلِ» أو إلى «نَائِبِه»، فما تَضَمَّنَه: ١- إمَّا «مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ»، ٢- أو «مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ»، لا غيرُ.

ب- وقد يُرَادُ به «**الْمَعْنَى الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**»،

أعني:

١- «"الْهَيْئَةَ" الحاصلةَ لِـ"الْفَاعِلِ"»،

٢- و«"الْهَيْئَةَ" الحاصلةَ لِـ"الْمَفْعُولِ"»،

كَـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» الحاصلتيْنِ بسَبَبِ «الضَّرْبِ».

ويُسَمَّى:

١- الأَوَّلُ: «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ**»،

٢- والثَّانِي: «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ**».

ج- وقد يُطْلَقُ «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ» على «الْحَاصِلِ بسَبَبِ الْمَصْدَرِ» أَعَمَّ من:

١- أنْ يكونَ «حَاصِلًا أَوَّلًا وبلا وَاسِطَةٍ»،

كَ«الْهَيْئَتَيْنِ» المذكورتيْن.

٢- وأنْ يكونَ «حَاصِلًا بواسطةٍ»،

كَ«الْأَلَمِ» الحاصلِ بسَبَبِ «الضَّرْبِ».

١- والأوَّلُ: [ط٩] هو «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**» بِـ«**الْمَعْنَى الْاِصْطِلَاحِيّ**»،

٢- والثَّانِي: هو «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**» بِـ«**الْمَعْنَى اللُّغَوِيّ**».

[معاني المصدرِ باعتبارِ «الْحَقِيقَةِ» و«الْمَجَازِ»]

ثم إنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ»:

أ- إمَّا مُشْتَرَكَةٌ بينَ «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيّ» وبينَ «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ لِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ به"»، كما ذَهَبَ إليه **بعضُهم**.

ب- وإمَّا موضوعةٌ لِـ«الْأَوَّلِ» فقط، ولا يُسْتَعْمَلُ في «الثَّانِي» إلَّا مَجَازًا، كما ذَهَبَ إليه **أكثرُ الْمُحَقِّقِينَ**.

[استعمالُ بعضِ الاصطلاحاتِ مَوْضِعَ بعضٍ]

ثم إنَّهم قد يَعْنُونَ بِـ«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ» «"الْهَيْئَتَيْنِ" الحاصلتيْنِ لِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"».

قال **الْفَنَارِيُّ**[1] في «**تَفْسِيرِ سُورَةِ الْفَاتِحَةِ**»:

---

[1] **الفناري**: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenari", **DİA**, XXX, 245-248.

تَسَامَحَ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهِم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «الْهَيْئَتَيْنِ» اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»، وإلَّا: لَكَانَ كلُّ «مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ» «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»[1]: استعمالُ الشيءِ في لازمِ مَعْنَاه.[2] **انتهى**.

[معاني الْمَصْدَرِ باعتبارِ «التَّعْبِيرِ»]

بَقِيَ:

أ- أنَّ «الضَّارِبِيَّةَ» و«الْمَضْرُوبِيَّةَ» -ونحوَهما-:

١- كما أنَّهما تُسْتَعْمَلَانِ[3] في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ لِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"»، فتَكُونَانِ عِبَارَتَيْنِ عن «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»،

٢- كذلك تُسْتَعْمَلَانِ في «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ»: باعتبارِ «قِيَامِه بالفاعلِ»، وباعتبارِ «وُقُوعِه على المفعولِ»، فتَكُونَانِ: «مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ» و«مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ».

ب- وكذا: مُفَصَّلُهما -أعني: «الْكَوْنَ ضَارِبًا»، و«الْكَوْنَ مَضْرُوبًا»-، إذْ لا فَرْقَ بين العبارتيْنِ إلَّا بِـ«الْإِجْمَالِ» و«التَّفْصِيلِ».[4]

---

[1] (ط): «في المعنى الحاصل بالمصدر» بدل «في معنَى "الحاصلِ بالمصدرِ"».

[2] انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازم»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهِم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

[3] (ط): «كما أنه تستعملان» بدل «كما أنهما تستعملان».

[4] انظر: الگلنبوي، «حاشية الگلنبوي على حاشية مير أبي الفتح»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٠٦.

فالْقَوْلُ بِـ«أنَّ: ١- "الضَّارِبِيَّةَ"، و"الْمَضْرُوبِيَّةَ": عبارةٌ عن "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"، ٢- و"الْكَوْنَ ضَارِبًا"، و"الْكَوْنَ مَضْرُوبًا": عبارةٌ عن "الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ"، و"الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»: تَحَكُّمٌ.

حَرَّرَه **مصطفى** الشهيرُ

بِـ«شَهْرِي شَوْكَتْ»

(٢١)

غَرَائِبُ الْإِعْلَالِ والْاِشْتِقَاقِ على «الْبِنَاءِ»

أَلَّفَه:

إِبْرَاهِيمُ بنُ مُحَمَّدٍ الْيَالْوَاجِيُّ

(١٢٢٥-١٢٩٤هـ/١٨١٠-١٨٧٧م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

إبراهيم اليالواجي

هو إِبْرَاهِيمُ بنُ مُحَمَّدٍ الْيَالْوَاجِيُّ (١٢٢٥-١٢٩٤هـ/١٨١٠-١٨٧٧م).

من تصانيفه:

١- «**أصول المشاورة في أمواج المحاورة**»؛

٢- و«**رسالة في الإخبار بالذي**»، ٣- و«**غرئب الإعلال والاشتقاق على البناء**»، في النحو والصرف؛

٤- و«**المجموعة الكبرى من القصائد الفخرى**»، في الأدب؛

٣- و«**حاشية على ديباجة الدر الناجي على متن إيساغوجي**»، في المنطق.

انظر:

بروسهلي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعهٔ عامره، ١٣٣٣، ج١، ص٢٤٤-٢٤٥؛ إسماعيل باشا البغدادي، **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين**، إستانبول: مطبعة وكالة المعارف، ١٩٥٥م، ج١، ٤٣؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٤١؛ İsmail Erken, **İbrahim b. Muhammed el-Yalvâcî ve Risâle fî İhbâr bi-Ellezî (İsm-i Mevsûl)**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: DEÜSBE, 2015; Muhammed Eser Altuntaş, **İbrâhîm b. Muhammed el-Yalvâcî'nin Garâibü'l-İ'lâl ve'l-İştikāk ale'l-Binâ Adlı Eseri**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: DEÜSBE, 2015; Nejdet Gürkan, "Yalvaçlı İbrahim Efendi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, EK-2, 665-666.

مصدر النص:

(**ط**) : إِبْرَاهِيمُ بنُ مُحَمَّدٍ الْيَالْوَاجِيُّ (١٢٢٥-١٢٩٤هـ/١٨١٠-١٨٧٧م)، **غرائب الإعلال والاشتقاق على البناء**، إستانبول: المطبعة العامرة، ١٢٦٧هـ، ص٨-١٢.

قال إبراهيم اليالواجي:

(اِنْكَسَرَ)

اصلنده «كَسَرَ» ايدى. «ثُلَاثِي مُجَرَّدْ» ايدي. بز آنى «اِنْفِعَالْ» بابنه نقل مراد ايلدك. آنده قاعده -مِثْلَ مَا سَبَقْ-: «بر همزه، بر نون زياده ايدرلر» ايمش. بز دخي زياده ايلدك. ساكن ايله ابتدا مُتَعَذِّرْ اولدى. ممكن اولسون ايچون «اَلسَّاكِنُ إِذَا حُرِّكَ: حُرِّكَ بِالْكَسْرِ» قاعدهسيله همزهيه كسر ايله بر حركه ويردك. «اِنْكَسَرَ» اولدي.

بو بابك بناسى «مُطَاوَعَتْ» ايچوندر.

«مُطَاوَعَت»ك معناسى: [ص٩] «فعلِ مُتَعَدِّينك تَعَلُّقُندن شيئك اثرينك حصولى»در. «كَسَرْتُ الزُّجَاجَ، فَانْكَسَرَ ذٰلِكَ الزُّجَاجُ»[1]ده اولديغى مثللى. زيرا «زُجَاجك اِنْكِسَارى» فعلِ مُتَعَدِّينك تَعَلُّقُندن حاصل اولان بر «اَثَرْ»در.

---

[1] بالهامش:

(نحو: «كَسَرْتُ الزُّجَاجَ، فَانْكَسَرَ ذلِكَ الزُّجَاجُ»)

و«ما نحن بصَدَدِه» في المثالِ: لفظُ «انْكَسَرَ»، فإنَّه يَدُلُّ على «الْاِنْكِسَارِ»، وهو: «التَّأَثُّرُ» و«قَبُولُ الْأَثَرِ».

(فإنّ «انْكِسَارَ الزُّجَاجِ»: أَثَرٌ)

«مُرَتَّبٌ على "الْكَسْرِ"».

وذلك «الْأَثَرُ»:

أ- إنْ حَصَلَ في «الفاعلِ» يُسَمَّى: «حَاصِلًا بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»،

ب- وإنْ حَصَلَ في «المفعولِ» يُسَمَّى: «حَاصِلًا بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ».

والمرادُ ههنا: هو «الثاني»، ولذا وَصَفَه بقولِه:

(حَصَلَ)

ذلك «الْأَثَرُ» الْمُعَبَّرُ عنه بِـ«الْمَكْسُورِيَّةِ».

(عنْ تَعَلُّقِ «الْكَسْرِ» -الذي هو الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي- بِمَفْعُولِه.)

«الذي هو "الزُّجَاجُ"».

وذلك «الْحُصُولُ» هو «الْمُطَاوَعَةُ»، وقد يُعَبَّرُ عنها بِـ«التَّأَثُّرِ» و«قَبُولِ "الْأَثَرِ"» الذي هو من «مَقُولَةِ "الْاِنْفِعَالِ"»،

وهي: عبارةٌ عن «كَوْنِ الشيءِ مُتَأَثِّرًا ما دَامَ مُتَأَثِّرًا»، كَـ«"الْمُنْقَطِعِ" ما دَامَ مُنْقَطِعًا».

فإنْ قِيلَ: فحينئذٍ يكونُ «الْمُطَاوِعُ» -بكسرِ الواوِ- «"الْمَفْعُولَ" الذي قَبِلَ "الْأَثَرَ" من "الْفَاعِلِ"، وطَاوَعَ ذلك "الزُّجَاجُ إيَّاه"»، فيكونُ «الْفَاعِلُ» «مُطَاوَعًا» -بالفتح-، فلِمَ أَطْلَقَ **الْمُصَنِّفُ** «الْمُطَاوَعَ» -بالفتح- على «الْفِعْلِ الْمُتَعَدِّي»؟

«فِعْلِ مُتَعَدِّى» ايله «شى» ايكيسي شيءِ واحددر كه مثلا: «كَسَرْتُ»نك ضمننده‌كى «كَسْرْ» مصدريدر، «قِيرْمَقْلِقْ» اوليجق.

«تَعَلُّق»ك معناسي: «اُولَشْمَقْ»در.

حاصلِ معنى: «"قِيرْمَقْلِغك" زُجَاجه اولشمقلغندن زجاجده بر "قِيرِلْمِشْلِقْ" حاصل اولور. آكا "مَكْسُورِيَّتْ" تعبير اولنور. "مُطَاوَعَت"ك معناسى اول "قِيرِلْمِشْلِقْ"در».

ايشده بو معناسى «قِيرِلْمِشْلِقْ» اولان «مَكْسُورِيَّت»ه «حَاصِلْ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولْ» ديرلر.

ايمدي «فعلِ مُتَعَدِّى» ايله «شى» لفظنك ايكيسندن مراد بر شى اولنجه «مطاوعت»ك معناسنى بيان ايدركن اصلِ مفهومده «فعلِ مُتَعَدِّينك تَعَلُّقُندن» مقامنده: «شيئك تَعَلُّقُندن اَثَرِينك حصوليدر» ديمه‌لي. زيرا **مُبْتَدِيلر** «فعلِ مُتَعَدِّى» لفظى بشقه، و«شى» لفظي بشقه ظن ايدرلر. حالبوكه ايكيسي بر شيدن عبارتدر. اول مشهور مفهومه بقممه‌لى.

بوندن صكره معلوم اوله كه: بابِ «مُطَاوَعَت»ده اكثرى -واوك كسريله- بر «مُطَاوِعْ»، وواوك فتحيله بر «مُطَاوَعْ»دن لازمدر. مثلا: «كَسَرْتُ الزُّجَاجَ»ده «زُجَاج» -واوك كسريله- «مُطَاوِعْ»در. زيرا «قِيرِلْمَقْلِقْ» اَثَرِيني «كَسَرْتُ»نك فاعلى اولان «كَاسِرْ»دن قبول ايلدى. «كَاسِرْ» -واوك فتحيله- «مُطَاوَعْ»در. زيرا «قِيرِلْمَقْلِقْ» اَثَرى كندندن قبول اولندى.

ودخي بعضِ مثالده -واوك كسريله- «مُطَاوِعْ» بولنور، -واوك فتحيله- «مُطَاوَعْ» بولنماز. «تَشَيْطَنَ زَيْدٌ»ده اولديغى كبى.

ايمدى بو مقامى ايضاح ايچون **مُحَقِّقِينك** بيانته كوره «مصدرك معناسى» بشدر، تفصيل ايده‌لم:

عربى تعبيرى: ١- «الْكَسْرُ»، ٢- و«الْكَوْنُ كَاسِرًا»، ٣- و«الْكَوْنُ مَكْسُورًا»، ٤- و«الْكَاسِرِيَّةُ»، ٥- و«الْمَكْسُورِيَّةُ».

قُلْتُ: إطلاقُ «الْمُطَاوَعِ» -بالفتح- على «الْفَاعِلِ» وإنْ كان «حَقِيقَةً»، لكنَّ الشَّائعَ فيما بينهم: إطلاقُه على «الْفِعْلِ» مَجَازًا تَسْمِيَةً لِـ«الشَّيْءِ» باسمِ «مُتَعَلِّقِه» -على ما بَيَّنَه **الشَّرِيفُ الْمُحَقِّقُ** في «**شَرْحِ الزَّنْجَانِيّ**»-، فإطلاقُ **الْمُصَنِّف** مَبْنِيٌّ على «الاستعمالِ الشائع». **(منه)**

انظر: أحمد رشدي القرەآغاجي، **أساس البناء**، إستانبول: مطبعة تقويم الوقائع، ١٢٥٠هـ، ص٩٨-٩٩؛ السيد الشريف الجرجاني، **سيد على العزي**، إستانبول: شركت صحافيهٔ عثمانيه، ١٣٠٧، ص١٨.

تركى تعبيرى: ١- «قِيرْمَقْلِقْ»، ٢- «قِيرِيجِى اُولْمَقْ»، ٣- «قِيرِلْمِشْ اُولْمَقْ»، [ص١٠] ٤- «قِيرِيجِيلِقْ»، ٥- «قِيرِلْمِشْلِقْ».

اولكى: «مَصْدَرِ اَصْلِى»نك معناسيدر.

ايكنجى: «مَصْدَرِ مَبْنِى لِلْفَاعِل»ك معناسيدر.

اوچنجى: «مَصْدَرِ مَبْنِى لِلْمَفْعُول»ك معناسيدر.

دردنجى: «حَاصِلْ بِالْمَصْدَرِ مَبْنِى لِلْفَاعِل»ك معناسيدر.

بشنجى: «حَاصِلْ بِالْمَصْدَرِ مَبْنِى لِلْمَفْعُول»ك معناسيدر.

ايمدى مصدرك اولكى اوچده استعمالى «حَقِيقَتْ»در؛ صكره‌كى ايكيده استعمالى «مَجَازْ»در.

مثلا: «كَسَرْتُ الزُّجَاجَ» مثالنده مجموعنى اعتبار ايده‌رز:

اولكى: «كَسَرْتُ» فعلنك مفهومندن جُزْ اولان «كَسْرْ» مصدرى -كه «اصل مصدر»در- آكا «مَعْنَاىِ مَصْدَرِى» ديرلر. «أَمْرِ اِعْتِبَارِى»در؛ خارجده وجودى يوقدر.

ايكنجى: «كَسَرْتُ»نك فاعلى اولان «كَاسِرْ» ايله قائم اولوب اول «كاسر»ه تَعَلُّقى سببيله «كَاسِرْ اُولْمَقْ»در. بو مصدره «الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْفَاعِل» تَسْمِيَه اولنور. بو مصدر «مُؤَثِّرْ»در.

اوچنجى: «كَسَرْتُ»نك مفعولى اولان «زُجَاجَ»ه «مَكْسُور» تعبير اولنور. اول «مَكْسُور» اوزرينه واقع اولوب مذكوره تَعَلُّقى سببيله «مَكْسُورْ اُولْمَقْ»در. بو مصدره «الْمَصْدَرُ الْمَبْنِيُّ لِلْمَفْعُول» تَسْمِيَه اولنور. بو مصدر «مَفْعُولْدَه اَثَرِك وُقُوعِى»در.

دردنجى: فاعلده بر «قِيرِيجِيلِقْ» حاصل اولور. آكا «كَاسِرِيَّتْ» تعبير اولنور. بوكا «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِل» تَسْمِيَه اولنور.

بشنجى: مفعولده بر «قِيرِلْمِشْلِقْ» حاصل اولور. آكا «مَكْسُورِيَّتْ» تعبير اولنور. بوكا «الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُول» تَسْمِيَه اولنور.

«الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَر»دن مراد «مصدردن حاصل اولان بر "اَثَر"»در. اول ده:

أ- يا «فاعل»ده حاصل اولور، ب- يا «مفعول»ده حاصل اولور.

١- يا «حِسّى» اولور، ٢- يا «عَقْلِى» اولور.

أ- «فاعل»ده حاصل اولدقده:

١- «حِسّى» اولدوغنه مثال: زَيْدِ مُتَحَرِّكْده «حركه»دن حاصل اولان «مُتَحَرِّكِيَّتْ» كبى.

٢- «عَقْلِى» اولدوغنه مثال: زَيْدِ عَالِمْده «علم»دن حاصل اولان «عَالِمِيَّتْ» كبى.

ب- «مفعول»ده حاصل اولدقده:

١- «حِسّى» اولدوغنه مثال: زُجَاجِ مَكْسُورْده «كَسْرْ»دن حاصل اولان [ص١١] «مَكْسُورِيَّتْ» كبى.

٢- «عَقْلِى» اولدوغنه مثال: عَمْرِو مَضْرُوبْده «ضَرْبْ»دن حاصل اولان «اَلَمْ» كبى.

قال **الشَّارِحُ الْعَلَّامَةُ** في «**تَعْلِيقَاتِه**»:

اعْلَمْ أنَّ «الْمَصْدَرَ»:

أ- إمَّا أنْ يُرَادَ به «**الْحَدَثُ**»، فهو: «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ»، ولا وُجُودَ له في الخارجِ، ولكنَّ تَعَلُّقَه: ١- بِـ«الْفَاعِلِ» في «اللَّازِمِ» و«الْمُتَعَدِّي»، ٢- وبِـ«الْمَفْعُولِ» أيضًا في «الْمُتَعَدِّي»: لَازِمٌ بحَسَبِ الْاِسْتِعْمَالِ، فلذا يَقْتَضِي «فَاعِلًا» و«مَفْعُولًا»، لكنْ لَمَّا لم يَكُنْ هذا الْاِقْتِضَاءُ بِـ«الْوَضْعِ»: يجوزُ تَرْكُ «الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ» مَنْسِيًّا، وبِتَعَلُّقِهما يُسَمَّى: «الْمَبْنِيَّ لِـ"الْفَاعِلِ" و"الْمَفْعُولِ"».

ب- [أو أنْ يُرَادَ به «**الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ**»]، والمرادُ بِـ«**الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ**»: «"**الْأَثَرُ**" الحاصلُ منه»،

١- «**حِسِّيًّا**» كان -كَـ«الْهَيْئَاتِ» الحاصلةِ: (أ) بِـ«الْمَصَادِرِ اللَّازِمَةِ» لِـ«الْفَاعِلِ» فقط، (ب) أو بِـ«الْمَصَادِرِ الْمُتَعَدِّيَةِ» لِـ«الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ»-، ٢- أو «**عَقْلِيًّا**»، -كَـ«الْأَلَمِ» الحاصلِ بِـ«الضَّرْب»-،

فَ: ١- إنْ قام ذلك «الْأَثَرُ» بِـ«الْفَاعِلِ»: فهو «**الْحَاصِلُ مِنَ "الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ"**»، ٢- وإنْ وَقَعَ على «الْمَفْعُولِ»: فهو «**الْحَاصِلُ من "الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"**». **انتهى**.

وقال في «**الْكُلِّيَّاتِ**»[١]:

---

[١] **صاحب الكليات**: أَبُو الْبَقَاءِ أَيُّوبُ بنُ مُوسَى الْحُسَيْنِيُّ الْقِرِيمِيُّ الْكَفَوِيُّ (١٠٢٨-١٠٩٥هـ/١٦١٩-١٦٨٤م). خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٢، ص٣٨؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت:

و«**صِيغَةُ الْمَصْدَرِ**» مُشْتَرَكَةٌ: أ- بينَ «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ»، ب- وبينَ «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ»، (ج) وبينَ «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ».

فَ«الْفَاعِلُ» إذا صَدَرَ منه «الْفِعْلُ الْمُتَعَدِّي»: لا بُدَّ هناك من حُصُولِ «أَثَرٍ»، حِسِّيٍّ أو مَعْنَوِيٍّ، نَاشِئٍ من «الْفَاعِلِ» بلا واسطةٍ، وَاقِعٍ على «الْمَفْعُولِ» بـ«تَأْثِيرٍ من الفاعلِ أو غيرِه»، قَائِمٍ من حيثُ الصُّدُورُ بـ«الْفَاعِلِ»، ومن حيثُ الْوُقُوعُ بـ«الْمَفْعُولِ».

ف:

أ- إذا نَظَرْتَ إلى «قِيَامِ ذلك الْأَثَرِ بذَاتِ الفاعلِ»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ الذَّاتِ بحيثُ قَامَ به»: كان ذلك الْكَوْنُ ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ**»،

ب- وإذا نَظَرْتَ إلى «وُقُوعِه على الْمَفْعُولِ»، ولَاحَظْتَ «كَوْنَ الذَّاتِ بحيثُ وَقَعَ عليه الْفِعْلُ»: كان ذلك الْكَوْنُ ما يُعَبَّرُ عنه بـ«**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ**»،

ج- وإذا نَظَرْتَ إلى «عَيْنِ ذلك الْأَثَرِ»: كان ذلك «**الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ**».[1]

وإنْ أَرَدْتَ التفصيلَ في حَقِّ «الْمَصْدَرِ»: فَارْجِعْ إليها.

وقال **الشَّارِحُ الْعَلَّامَةُ** في «**تَعْلِيقَاتِه**»:

أ- اعْلَمْ: أنَّ اسْتِعْمَالَ وَزْنِ «الْمَصْدَرِ» في معنَى [ص١٢] «اسْمِ الْفَاعِلِ» و«... الْمَفْعُولِ» -مثلُ: «رَجُلٌ عَدْلٌ» بمعنَى «عَادِلٌ»، و«نَسْجُ الْيَمَنِ» بمعنَى «مَنْسُوجُه»-: مَجَازٌ. وذلك لا يَقْصُرُ على «السَّمَاعِ»، بل: يجوزُ استعمالُ كلِّ «مَصْدَرٍ» في معنَى «اسْمِ فَاعِلِه» و«اسْمِ مَفْعُولِه» إذا قُصِدَ «فائدةُ الْمَجَازِ».

ب- ثم:

١- إنَّ الْفَرْقَ بينَ (أ) «كَوْنِ "الْمَصْدَرِ" بمعنَى "اسْمِ الْفَاعِلِ" و"اسْمِ الْمَفْعُولِ» (ب) وبينَ «كَوْنِه "مَبْنِيًّا لِلْفَاعِلِ" و"مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ"»: أنْ يُرَادَ: (أ) بـ«الْأَوَّلَيْنِ»: «الذَّاتُ» مع «الصِّفَةِ» -كما في «رَجُلٌ عَدْلٌ»، و«نَسْجُ الْيَمَنِ»-، (ب) وبالْأَخِيرَيْنِ: «الصِّفَةُ» فقط.

مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج١، ص٤١٨؛ Hulûsi Kılıç, “Ebü’l-Bekā el-Kefevî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, X, 298.

[1] انظر: أبو البقاء الكفوي، أبو البقاء أيوب بن موسى الحسيني القريمي الكفوي (١٠٢٨-١٠٩٥هـ/١٦١٩-١٦٨٤م)، **الكليات معجم في المصطلحات والفروق اللغوية**، (قابله على نسخة خطية وأعده للطبع ووضع فهارسه: عدنان درويش ومحمد المصري)، ط٢، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م، ص٨١٥؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٧٠-٧١.

٢- وإنَّ الْفَرْقَ بينَ «الْأَخِيرَيْنِ»: إذا كانت تلك «الصِّفَةُ»: (أ) «قَائِمَةً بالْغَيْرِ»: فَ«مَبْنِيٌّ لِلْفَاعِلِ»، (ب) و«وَاقِعَةً على الْغَيْرِ»: فَ«مَبْنِيٌّ لِلْمَفْعُولِ»، كما في «زَيْدٌ ضَرْبُهُ وَاقِعٌ». فتَبَصَّرْ. **انتهى**.

وإنَّما أَطْنَبْنَا الكلامَ في هذا الْمَقَامِ «تُرْكِيًّا» و«عَرَبِيًّا»، لِاحْتِيَاجِ الطالبِ إليه أَشَدَّ الاحتياجِ.

(٢٢)

حَاشِيَةُ الْخَرْپُوتِيِّ
على تُحْفَةِ الْعَوَامِلِ

أَلَّفَها:

عبد الحميد الحمدي بن عمر النعيمي بن أحمد الخرپوتي

(١٢٤٥-١٣٢٠هـ/١٨٣٠-١٩٠٢م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى بها:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

عبد الحميد الخرپوتي

هو عبد الحميد الحمدي بن عمر النعيمي بن أحمد الخرپوتي (١٢٤٥-١٣٢٠هـ/١٨٣٠-١٩٠٢م).

من تصانيفه:

١- «**حاشية على شرح العقائد العضدية**»، ٢- و«**السمط العبقري في شرح العقد الجوهري في الفرق بين كسبي الماتريدي والأشعري**»، ٣- و«**صفوة أفكار العلماء في إثبات علم نبينا بالأسماء**»، ٤- و«**الفيض الروي في حاشية حواشي الجلال للگلنبوي**»، في العقائد والكلام؛

٥- و«**مكحلة الأبصار في رؤية الهلال بالنهار**»، ٦- و«**بغية القاصد في جواب الأسئلة الواردة من آمد**»، ٧- و«**البرهان المنور في تحريم التصوير واقتناء المصور**»، ٨- و«**تبصرة الحق على العيان في حرمة الاستئجار على قراءة القرآن**»، ٩- و«**جواب الوزير في حرمة امتناع الحاج عن دخول مكة عند الوباء الكثير**»، في الفقه؛

١٠- و«**نزهة الأخدان في حاشية تحفة الإخوان**»، ١١- و«**نسائج الأبكار في حاشية نتائج الأفكار**»، ١٢- و«**رسالة في تحقيق الواسطة**»، في النحو؛

١٣- و«**حاشية على شرح العصام على الفريدة**»، ١٤- و«**الحل المكمل في الحواشي السيالكوتية على المطول**»، في البلاغة؛

١٥- و«**حاشية على شرح الرسالة الولدية**»، في المناظرة؛

١٦- و«**ديوانچۀ أشعار**»، ١٧- و«**تخميس القصيدة المنفرجة**»، في الأدب.

انظر:

بروسەلي محمد طاهر، **عثمانلي مؤلفلري**، إستانبول: مطبعۀ عامره، ١٣٣٣، ج١، ص٢٨٧-٢٨٨؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٢، ص٦٤؛ Şenol Tiryaki, **Harputlu Abdülhamid Hamdi Efendi ve Nüzhetü'l-Ahdân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân'ı (İnceleme ve Metin)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2010, s. 20-29.

مصدر النص:

(ط) : عبد الحميد الخرپوتي، **حاشية الخرپوتي على تحفة العوامل**، إستانبول: شركت خيريۀ صحافيه (حاجي حسين أفندي مطبعەسي)، ١٣٠١، ص٨٣-٨٥.

صاحب المتن (العوامل):

الْبِرْگِوِي: مُحَمَّدُ بْنُ پِيرْ عَلِيِّ بْنِ إِسْكَنْدَرَ الْبِرْگِوِيُّ (٩٢٩-٩٨١هـ/١٥٢٣-١٥٧٣م). انظر: خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٦، ص٦١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص١٧٦؛ Emrullah Yüksel, "Birgivî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, VI, 191-194.

صاحب الشرح (تحفة الإخوان / تحفة العوامل):

الْگَلِيبُولِيلِي: مصطفى بن إبراهيم الْگَلِيبُولِيلِي الرومي النقشبندي الحنفي (ت ١١٧٦هـ/١٧٦٢م). انظر: بروسەلي، **عثمانلي مؤلفلري**، ج٢، ص٣٢ (وفيه أنه توفي سنة ١٢٠٧هـ/١٧٩٤م)؛ الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص٢٢٨؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٨٥٥؛ Yonis İnanç, **Gelibolulu Mustafa b. İbrahim ve Tuhfetü'l-Avâmil'i (İnceleme-Tahkik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi SBE, 2009, s. 10-11.

قال الْمَاتِنُ البركوي:

فاعلم: أنَّه لا بُدَّ لكلِّ طالبِ معرفةِ الإعرابِ من معرفةِ مِائَةِ شيءٍ:

أ- ستون منها تُسمَّى: «عَامِلًا»

ب- وثلاثون تُسمَّى: «مَعْمُولًا»

ج- وعَشَرَةٌ تُسمَّى: «عَمَلًا» و«إِعْرَابًا».

وقال الشارحُ الْكَلِيبُولِيلِي:

(و«إِعْرَابًا»)

... وإنَّما فَسَّرَه به إشارة إلى «أنَّ المرادَ من "العمل": "الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ"، لا: "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ"».

وقال الْمُحَشِّي عَبْدُ الْحَمِيدِ الْخَرْپُوتِيُّ:

قولُه: (وإنَّما فَسَّرَه به إشارةً إلى «أنَّ المرادَ ...) اهـ.

أيْ: «إنَّما فَسَّرَ الْمُصَنِّفُ[1] قولَه: "عَمَلًا" بقولِه: "وإِعْرَابًا" -عطف تَفْسِيرٍ-: للإشارةِ إلى أنَّ المرادَ بِـ"الْعَمَلِ" هنا: معنَى "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ" -أعني: "الْحَاصِلَ من الْعَمَلِ"- الذي هو "الْإِعْرَابُ"، لا: "الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ" الذي هو "إِحْدَاثُ الْعَمَلِ"».

اعْلَمْ: أنَّ هذا المقامَ يَقْتَضِي بَسْطًا من الكلامِ، حتى تَنْكَشِفَ حقيقةُ المَرامِ، فنَقُولُ بتَوْفِيقِ الْمَلِكِ الْمِنْعَامِ:

[معاني المصدر]

إنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ في خمسةِ أُمُورٍ:

أ- الأَوَّلُ: «أَصْلُ النِّسْبَةِ من حيثُ هي هي»،

وهو: نَفْسُ «الْإِيقَاعِ»، ويُسَمَّى «مَصْدَرًا حَدَثِيًّا» لِحُدُوثِ أَكْثَرِ أفرادِه،

[1] (ط): «المص» بدل «المصنف».

كمعنَى «الدَّقِّ» لِـ«الضَّرْبِ».

وهذا المعنَى: عبارةٌ عن «أَمْرٍ ذِهْنِيٍّ»، لا وُجُودَ له في الخارجِ.

ب- والثاني: معنَى «**"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ" اللُّغَوِيّ**».

الذي هو «الْأَثَرُ» و«الْهَيْئَةُ» الحاصلةُ بسَبَبِ «الْمَصْدَرِ الْحَدَثِيِّ».

وذلك المعنَى أَعَمُّ من:

١- أنْ يكونَ «**حَاصِلًا أَوَّلًا بلا وَاسِطَةٍ**»،

كَ:

«الْأَلَمِ» بالنِّسْبَةِ إلى «الضَّرْبِ»،

و«التَّعَدُّدِ» الحاصلِ من «الْقَطْعِ»،

و«الْأَدَبِ» الْمُتَرَتِّبِ على «التَّأْدِيبِ».

٢- وأنْ يكونَ «**حَاصِلًا ثَانِيًا بوَاسِطَةٍ**»،

كَـ«الضَّارِبِيَّةِ» و«الْمَضْرُوبِيَّةِ» بالنِّسْبَةِ إلى «الضَّرْبِ» الحاصلتيْنِ بواسطةِ «الْفَاعِلِ» و«الْمَفْعُولِ».

ج- والثالثُ: معنَى «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ**»،

كَـ«الْكَوْنِ كَاسِرًا» في «الْكَسْرِ».

وهذا المعنَى: مَعْقُولٌ ذِهْنِيٌّ -كَـ«الْأَوَّلِ»-، لا وُجُودَ له في الخارجِ.

د- والرابعُ: معنَى «**الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ**»،

كَـ«الْكَوْنِ مَكْسُورًا» في «الْكَسْرِ».

وهذا أيضًا: مَعْقُولٌ ذِهْنِيٌّ.

هـ- والخامسُ: [ط٨٤] [معنى] «**"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ" الْاِصْطِلَاحِيّ**»،

وهو قسمان:

١- الْأَوَّلُ: «**"الْهَيْئَةُ" القائمةُ بِـ"الْفَاعِلِ"**»،

كهَيْئَةِ «الْكَاسِرِيَّةِ»، وهَيْئَةِ «الضَّارِبِيَّةِ» الموجودتيْنِ في الخارجِ.

٢- والثَّانِي: «"**الْهَيْئَةُ" الحاصلةُ لِـ"الْمَفْعُولِ**"»،

كهَيْئَةِ «الْمَكْسُورِيَّةِ» و[هَيْئَةِ] «الْمَضْرُوبِيَّةِ» الموجودتيْنِ[١] في الخارجِ أيضًا.

ثم إنَّ تلك «الْهَيْئَةَ»:

(أ) «مَوْجُودَةٌ حقيقةً»: إنْ كانتْ «تَأْثِيرًا» أو «تَأَثُّرًا»،

كما في «الضَّرْبِ» و«الْقِيَامِ».

(ب) أو «اعْتِبَارِيَّةٌ»: إنْ لم يَكُنْ كذلك،

كَـ«الْوُجُوبِ» و«الْإِمْكَانِ».[٢]

إنْ قُلْتَ: ما الْفَرْقُ بينَ معنَى «الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ» وبينَ معنَى «"الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ" اللُّغَوِيّ» -الذي كان حَاصِلًا بواسطةٍ-؟

قُلْتُ:

(أ) أمَّا باعتبارِ «الذَّاتِ»: فلِأَنَّ: (١) «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ»: أَثَرٌ؛ (٢) و«الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ»: مُؤَثِّرٌ، (٣) و«الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»: وُقُوعُ الْأَثَرِ فيه.

(ب) وأمَّا باعتبارِ «التَّعْبِيرِ»: فلأنَّ: (١) «الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ»: يُعَبَّرُ عنه بِـ«الْكَوْنِ كاسرا»، (٢) و«الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ»: يُعَبَّرُ عنه بِـ«الْكَوْنِ مَكسورا» مثلا؛ (٣) و«الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ» المذكورَ يُعَبَّرُ عنه بِـ«الضَّارِبِيَّةِ»، و«الْمَضْرُوبِيَّةِ»، كما أَشَرْنَا إليه.[٣]

[معاني المصدرِ باعتبارِ «الْحَقِيقَةِ» و«الْمَجَازِ»]

إذا عَرَفْتَ هذا فَاعْلَمْ أيضًا: أنَّ «**صِيَغَ الْمَصَادِرِ**»:

أ- في هذه الْمَعَانِي: «**مُشْتَرَكَة**»،

كما ذَهَبَ إليه **بعضُهم**.

---

[١] (ط): «الموجودة» بدل «الموجودتين».

[٢] انظر: الگلنبوي، «حاشية الگلنبوي على حاشية مير أبي الفتح»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٠٠.

[٣] انظر: مفتي زاده، «حاشية مفتي زاده على الحسينية من الآداب»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٢٢.

ب- أو: ١- «حَقِيقَةٌ»: في «الأوَّلِ»، و«الثَّالِثِ»، و«الرَّابعِ»، ٢- «مَجَازٌ» في «الْبَاقِي»، كما اخْتَارَه **أَكْثَرُ الْمُحَقِّقِينَ**.[١]

[إنكارُ بعضِ العلماءِ «الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْفَاعِلِ» و«الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»]

أ- وقد أَنْكَرَ **الفاضلُ الرُّومِيُّ**[٢] المعنَى «الثَّالِثَ» و«الرَّابعَ»[٣] -في «**حَاشِيَةِ الْمُطَوَّلِ**» نَاقِلًا عن جَدِّه **الْفَنَارِيِّ**[٤]-، وادَّعَى: ١- «عَيْنِيَّتَهما لِلْمَعْنَى الْخَامِسِ»، ٢- و«كَوْنَ "الْمَصْدَرِ": "حَقِيقَةً" في المعنَى الْأَوَّلِ، "مَجَازًا" في الْبَاقِي».[٥]

---

(١) انظر: الگلنبوي، «حاشية الگلنبوي على حاشية مير أبي الفتح»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٠٠.

(٢) **الفاضل الرومي**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenârî”, **DİA**, XVI, 313-315.

(٣) (ط): «المعنى "الثاني" و"الثالث"» بدل «المعنى "الثالث" و"الرابع"».

(٤) **الفناري**: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, “Molla Fenari”, **DİA**, XXX, 245-248.

(٥) انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازمِ»، كَ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

وانظر: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيۀ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤، حيثُ قال:

قولُه: (**على أنَّ** «**الْمَصْدَرَ**» **من** «**الْمَبْنِيِّ للمفعولِ**») ههنا بَحْثٌ شَرِيفٌ، ذَكَرَه **الْجَدُّ الْمُحَقِّقُ** في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»، يَنْبَغِي أنْ يُتَنَبَّهَ له، وهي: أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ...

إلى آخر ما قاله جَدُّه **المولى الفناري**.

ب- وتَبِعَه **الفاضلُ الْعِصَامُ**[١].

ج- **أَقُولُ**:

وبهذا ظَهَرَ: أنَّ ما ذَكَرُوه من «أنَّ **الفاضلَ الْعِصَامَ** إنَّما يُنْكِرُ "الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ"»[٢]: نَاشٍ من «عَدَمِ تَعْمِيقِ النَّظَرِ في كلامِه» -وإنْ وَقَعَ ذلك **لغيرِ واحدٍ من الْفُضَلَاءِ**-، لِمَا أنَّ كلامَ **ذلك الفاضلِ** يُنَادِي على «إنْكَارِ "الْمَصْدَرِ الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ"» أيضًا، حيثُ قال -عندَ الكلامِ على قَوْلِ **ابْنِ الْحَاجِبِ**[٣]: «فَ"الْعَدْلُ": خُرُوجُه ...» اهـ-:

لا شَكَّ أنَّه يُوجَدُ «"مَعْنًى مَصْدَرِيٌّ" حاصلٌ بإلْحَاقِ "الْيَاءِ الْمَصْدَرِيّ" إلى الْمَفْعُولِ»، كما يُقَالُ: «مَضْرُوبِيَّةٌ»[٤]. و«"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ" الحاصلُ بإلْحَاقِ تلك الْيَاءِ»: في غَايَةِ [ط٨٥] السَّعَةِ، يَسَعُ فيها ما لا يَسَعُ في «ألفاظِ الْمَصَادِرِ».

وأمَّا «أنَّ "الْمَصَادِرَ" وُضِعَتْ لِمَعْنَيَيْنِ: أ- "ما هو صِفَةُ الْفَاعِلِ"، ب- و"ما هو صِفَةُ الْمَفْعُولِ"»: فلا بُدَّ له من دليلٍ.

إلى أنْ قال:

فَ«الْمَصْدَرُ»: لم يُوضَع إلَّا لِ«ما قام بالْفَاعِلِ»، و«الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ»: يَدُلُّ على «وُقُوعِ "مَصْدَرِه" -الذي تَضَمَّنَه- على "ما أُسْنِدَ إليه"»، و«جُزْءُ معنَى "الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ"[٥]»: «ما هو جُزْءُ معنَى "الْفِعْلِ الْمَعْرُوفِ"[٦]»، والْفَارِقُ بينهما: اعتبارُ «قِيَامِه»[٧] -الذي يَدُلُّ عليه

---

(١) **الفاضل العصام**: أبو إسحاق عصام الدين إبراهيم بن محمد بن عربشاه الإسفراييني (٨٧٣-٩٤٥هـ/١٤٦٨-١٥٣٨م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج١، ص٦٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٦٧؛ İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsâmüddin", **DİA**, XXII, 516-517.

(٢) انظر: أمير پادشاه، «رسالة في بيان الحاصل بالمصدر»، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢٦-٢٧، حيث قال:
وما ذَكَرَه **مولانا عِصَامُ الدِّينِ** في «**شَرْحِه على الْكَافِيَةِ**» -مِمَّا يَدُلُّ على إنكارِه «الْمَصْدَرَ الْمَبْنِيَّ لِلْمَفْعُولِ»-، من قولِه: ...

(٣) **ابن الجاجب**: أبو عمرو جمال الدين عثمان بن عمر بن أبي بكر بن يونس (٥٧٠-٦٤٦هـ/١١٧٥-١٢٤٩م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص٢١١؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٣٦٦-٣٦٧؛ Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", **DİA**, XXI, 55-58.

(٤) (ط): «مضروبيته» بدل «مضروبيّةٌ».

(٥) (ط): «فعل المجهول» بدل «"الفعلِ المجهولِ"».

(٦) (ط): «فعلِ المعروف» بدل «"الفعلِ المعروفِ"».

(٧) (ط): «باعتبارِ "قيامه"» بدل «اعتبارُ "قيامِه"».

«هيئةُ "الْفِعْلِ الْمَعْرُوفِ"»-، واعتبارُ «وُقُوعِه» -الذي يَدُلُّ عليه «هيئةُ "الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ"-».[1] **انتهى**.

وذلك: لأنَّ «ما هو جُزْءٌ لِلْفِعْلِ» ليس إلَّا «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ» -الذي هو «الْحَدَثُ»-، وقد صَرَّحَ بقولِه: «فَ"الْمَصْدَرُ": لم يُوضَعْ إلَّا لِـ"ما قام بالْفَاعِلِ"»: «أنَّ "الْمَصْدَرَ": لم يُوضَعْ إلَّا لِـ"الْحَدَثِ"»[2] الذي هو قائمٌ بالْفَاعِلِ، وجُزْءٌ من معنَى الْفِعْلِ»، كما لا يَخْفَى على **أَهْلِ الْإِنْصَافِ**.

ومَنْشَأُ ما تَوَهَّمُوه: أنْ لم يُصَرِّحْ بِـ«إِنْكَارِ "الْمَبْنِيّ لِلْفَاعِلِ"» كتَصْرِيحِه بِـ«إِنْكَارِ "الْمَبْنِيّ لِلْمَفْعُولِ"»، وإنِ اسْتُفِيدَ من كلامِه.

---

[1] انظر: عصام الدين الإسفراييني، **عصام على الجامي**، إستانبول: مطبعة عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص٤٦-٤٧، حيث قال عند الحاشية على قول **الجامي**: «(**فَ"الْعَدْلُ"**:) مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلمفعولِ، أيْ: "كونُ الاسمِ مَعْدُولًا". (**خُرُوجُه**) أي: "خُرُوجُ الاسمِ"، أي: "كونُه مُخْرَجًا". (**عن صِيغَتِه الْأَصْلِيَّةِ**) أي: "عن صُورَتِه التي يَقْتَضِي الأصلُ والقاعدةُ أنْ يكونَ ذلك الاسمُ عليها"»-:

قوله: ([فَ«الْعَدْلُ»:] مَصْدَرٌ مَبْنِيٌّ لِلمفعولِ، أيْ: «كونُ الاسمِ مَعْدُولًا»)

ذَكَرَ **الْمُحَقِّقُ الرَّضِيُّ**: «أنَّ "الْعَدْلَ": إخْرَاجُ الاسمِ، لا: الْخُرُوجُ».

فأَشَارَ الشارحُ إلى «ما أُجِيبَ به عنه»، وهو: «أنَّ "الْمَصْدَرَ": أ- قد يكونُ "مَبْنِيًّا للفاعلِ"، كـ"الضَّرْبِ" بمعنَى "كونِ الشيءِ ضَارِبًا"، ب- وقد يكونُ "مَبْنِيًّا للمفعولِ"، كـ"الضَّرْبِ" بمعنَى "كونِ الشيءِ مَضْرُوبًا"، و"الْعَدْلُ" لكونِه سَبَبًا في الاسمِ يَنْبَغِي أنْ يكونَ "مَبْنِيًّا للمفعولِ"».

ويَتَّجِهُ عليه: أنه لا شَكَّ أنَّه يُوجَدُ «"مَعْنًى مَصْدَرِيٌّ" حاصلٌ بِإِلْحَاقِ "الْيَاءِ الْمَصْدَرِيّ" إلى الْمَفْعُولِ»، كما يُقَالُ: «مَضْرُوبِيَّةٌ». و«"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ" الحاصلُ بِإِلْحَاقِ تلك الْيَاءِ»: في غَايَةِ السَّعَةِ، يَسَعُ فيها ما لا يَسَعُ في «ألفاظِ الْمَصَادِرِ».

وأمَّا «أنَّ "الْمَصَادِرَ" وُضِعَتْ لِمَعْنَيَيْنِ: أ- "ما هو صِفَةُ الْفَاعِلِ"، ب- و"ما هو صِفَةُ الْمَفْعُولِ"»: فلا بُدَّ له من دليلٍ، بل: يَكَادُ يَرُدُّه ما ذَكَرَه **الْمُصَنِّفُ** في «تعريفِ "الفاعلِ"» من قولِه: «على جِهَةِ "قيامِه به"»، حيثُ أَخْرَجَ به عن «تعريفِ "الفاعلِ"» «ضُرِبَ زَيْدٌ» مثلًا -على صِيغَةِ المجهولِ-، فإنَّه يَدُلُّ على «أنَّ "ضُرِبَ زَيْدٌ": يَدُلُّ على "وُقُوعِ شيءٍ على زَيْدٍ"، لا على "قِيَامِ شيءٍ بِزَيْدٍ"»، فلو كان لِـ«الضَّرْبِ» مَعْنَيَانِ: لَكَانَ «ضُرِبَ زَيْدٌ» دَالًّا على «قِيَامِ "الْمَبْنِيّ للمفعولِ" منه بزَيْدٍ»، كما «أنَّ "ضَرَبَ زَيْدٌ" -على صيغةِ المعروفِ-: دَالٌّ على "قِيَامِ الْمَبْنِيّ للفاعلِ منه به"»، فلا يكونُ خارجًا بقولِه: «على طريقةِ "قِيَامِه به"».

فَـ«الْمَصْدَرُ»: لم يُوضَع إلَّا لِـ«ما قَامَ بالْفَاعِلِ»، و«الْفِعْلُ الْمَجْهُولُ»: يَدُلُّ على «وُقُوعِ "مَصْدَرِه" -الذي تَضَمَّنَه- على "ما أُسْنِدَ إليه"»، و«جُزْءُ معنَى "الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ"»: «ما هو جُزْءُ معنَى "الْفِعْلِ الْمَعْرُوفِ"»، والْفَارِقُ بينهما: اعتبارُ «قِيَامِه» -الذي يَدُلُّ عليه «هيئةُ "الْفِعْلِ الْمَعْرُوفِ"»-، واعتبارُ «وُقُوعِه» -الذي يَدُلُّ عليه «هيئةُ "الْفِعْلِ الْمَجْهُولِ"-».

[2] (ط): «الحدث» بدل «لم يُوضَعْ إلا لِـ"الحدثِ"».

مع [أنَّ] «تَصْرِيحَه بِـ"إنكارِ الثَّانِي"»: إنَّما هو لِغَرَضٍ له مُتَعَلِّقٍ بهذا الْمَقَامِ، إذِ **الْمَوْلَى الْجَامِيُّ**[1] قُدِّسَ سِرُّه ادَّعَى «كَوْنَ "الْعَدْلِ" هناك "مَصْدَرًا مَبْنِيًّا لِلْمَفْعُولِ"»، فهو بصَدَدِ إنكارِه.

هذا، فإنَّ الْحَقَّ أَحَقُّ بالْاِتِّبَاعِ.

[مُلَخَّصُ ما ذَكَرَه الشارحُ في هذا المقامِ]

فبهذا تَبَيَّنَ أنَّ مُلَخَّصَ ما ذَكَرَه **الشارحُ** في هذا المَقامِ:

أنَّ **الْمُصَنِّفَ**[2] لَمَّا ذَكَرَ لفظَ «الْعَمَلِ»: تَبَادَرَ منه «مَعْنَى "الْمَصْدَرِ الْحَدَثِيِّ"»[3] -الذي هو مَعْنًى معقولٌ ذِهْنِيٌّ-، وهو «إِحْدَاثُ الْعَمَلِ»، مع أنَّه ليس بمُرَادٍ ههنا، لأنَّ الْمَبْحُوثَ عنه في «**الرِّسَالَةِ**»: ليس ذلك «الْإِحْدَاثَ»، بل: «"الْأَثَرُ" الحاصلُ» -الذي هو «الْإِعْرَابُ»، لأنَّه «"أَثَرٌ" حاصلٌ بسَبَبِ "الْعَمَلِ"، ولَازِمٌ له»-، وهو «"الْحَاصِلُ بِالْمَصْدَرِ" بالمعنَى اللُّغَوِيِّ»، فَاحْتَاجَ إلى بَيَانِه وتَفْسِيرِه بقولِه: «إِعْرَابًا».

---

[1] **المولى الجامي**: نور الدين عبد الرحمن بن نظام الدين أحمد بن محمد الجامي (٨١٧-٨٩٨هـ/١٤١٤-١٤٩٢م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٣، ص٢٩٦؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٧٧؛ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", **DİA**, VII, 94-99.

[2] (ط): «أن المص» بدل «أن المصنف».

[3] (ط): «المعنى المصدر الحدثي» بدل «معنى "المصدر الحدثي"».

(٢٣)

شَرْحُ
عِقْدِ اللَّآلِي فِي عِلْمِ الْوَضْعِ

أَلَّفَه:

عَبْدُ الْمَلِكِ بنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ الْفَتَّنِيُّ الْمَكِّيُّ الْمَدَنِيُّ

(١٢٥٥-١٣٢٧هـ/١٨٣٩-١٩٠٩م)

رَحِمَه الله تعالى

اعتنى به:

الأستاذ المساعد الدكتور موسى عَلَق

مدرس اللغة العربية وبلاغتها

في كلية الإلٰهيات بِجامعة إستانبول

إستانبول

١٤٤٣هـ/٢٠٢٢م

الفتني

هو عَبْدُ الْمَلِكِ بنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ الْفَتَّنِيُّ الْمَكِّيُّ الْمَدَنِيُّ (١٢٥٥-١٣٢٧هـ/١٨٣٩-١٩٠٩م).

من تصانيفه:

١- «**فيض الرحمن على المطالب الحسان**»، في العقائد؛

٢- و«**نظم متن السراجية**»، ٣- و«**شرح المقربة**»، في الفرائض؛

٤- و«**التحفة السنية في الكلمات المبنية**»، في النحو؛

٥- و«**نتيجة الآداب**»، ٦- وشرحها: «**كمال المحاضرة في آداب البحث والمناظرة**»، في المناظرة؛

٧- و«**شَرْحُ عِقْدِ اللَّآلِي في عِلْمِ الْوَضْعِ**»، في الوضع.

انظر:

خير الدين الزركلي، **الأعلام**، ط١٥، بيروت: دار العلم للملايين، ٢٠٠٢، ج٤، ص١٦١؛ عمر رضا كحالة، **معجم المؤلفين**، بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ، ج٢، ص٣١٩.

مصدر النص:

عَبْدُ الْمَلِكِ الْفَتَّنِيُّ، **شَرْحُ عِقْدِ اللَّآلِي في عِلْمِ الْوَضْعِ**، مصر: المطبعة الشرقية، ١٣٠٦هـ، ص٢٤-٢٦.

قال الناظمُ والشارحُ عبدُ الملكِ الْفَتَّنِيُّ:

وَمَصْدَرٌ وَاسْمٌ لِجَمْعٍ كَنَفَر	لِمَبْدَأ اشْتِقَاقِ الْمُشْتَقِّ قر

[مَعَانِي «الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي فِعْلُه»]

لِـ«**الْمَصْدَرِ الْمُتَعَدِّي فِعْلُه**» ثلاثةُ مَعَانٍ:

أ- الأوَّلُ: «**الْفعْلُ**» بمعنَى «**أَصْلِ الْمَصْدَرِ**» -أي: «**الْحَدَثِ**»-،

وهو: «إِيقَاعُ "الْهَيْئَةِ الْمَوْجُودَةِ" -كَـ"الْحَرَكَاتِ والسَّكَنَاتِ" في "الصَّلَاةِ"، و"الْإِمْسَاكِ عن الْمُفْطِرَاتِ بَيَاضَ النَّهَارِ" في "الصَّوْمِ"-».

ويُقَالُ له: «**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ**».

وذلك:

كَـ«الْمَفْعُولِ الْمُطْلَقِ» في مُرَكَّبِ: «ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرْبًا».

ب- الثَّانِي: «**الْفعْلُ**» بمعنَى «**الْفَاعِلِيَّةِ**»،

وهو: «أَثَرُ "مَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ"».

ويُقَالُ له: «**الْحَاصِلُ بِـ"مَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ"**»، و«**مَصْدَرُ الْمَبْنِيِّ لِلْفَاعِلِ**».

وهو: «"الْهَيْئَةُ" الثابتةُ في "الْفَاعِلِ"» -التي بها يُسَمَّى: «فَاعِلًا»، ويَتَرَتَّبُ عليها «ما يَتَرَتَّبُ»-.

ويُعَبَّرُ عنه أيضًا بِـ«**الْكَوْنِ فَاعِلًا**».

وهو:

١- عندَ **الْمَاتُرِيدِيَّةِ والسَّنُوسِيِّ**[1]: «**حَالٌ**» -أيْ: «وَاسِطَةٌ بينَ "الْمَوْجُودِ" و"الْمَعْدُومِ"»-.

---

[1] **السنوسي**: أبو عبد الله محمد بن يوسف بن عمر بن شعيب السنوسي الحسني (ت ٨٩٥هـ/١٤٩٠م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٧، ص١٥٤؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٧٨١؛ Muhammed Aruçi, “Senûsî, Muhammed b. Yûsuf”, **DİA**, XXXVI, 534-535.

وبَنَوْا على ذلك «إِثْبَاتَ "الصِّفَاتِ الْمَعْنَوِيَّةِ" لِلّٰهِ تعالى»، وهي: «كَوْنُه تعالى "حَيًّا"»، و«كَوْنُه "عَالِمًا"»، ... إلخ.

و«الْحَالُ»: أَرْقَى من «الْأَمْرِ الْاِعْتِبَارِيّ»، لأنَّ:

(أ) «الْحَالَ»: لها ثُبُوتٌ: (١) في «الْمَوْصُوفِ»، (٢) وفي «الذِّهْنِ».

(ب) وأمَّا «الْأَمْرُ الْاِعْتِبَارِيُّ»: فثُبُوتُه:

(١) -في «ذِهْنِ الْمُعْتَبِرِ»، -وفي «نَفْسِه»: إنْ كان له مَنْزَعٌ في الخارجِ،

(٢) وإلَّا: ففي «الذِّهْنِ» فقط،

مثلا:

(أ) «الْكَاتِبِيَّةُ»: قَائِمَةٌ: (١) بِـ«الْكَاتِبِ»، (٢) وبِـ«ذِهْنِ مُتَصَوِّرِها».

(ب)

(١) وأمَّا «كَوْنُ "الْوَاحِدِ": نِصْفَ "الْاِثْنَيْنِ"، وثُلُثَ "الثَّلَاثَةِ"، ورُبُعَ "الْأَرْبَعَةِ" ...» وهكذا: فهو ثَابِتٌ: -في «نَفْسِه» بلا مَحَلٍّ، -وفي «ذِهْنِ الْمُعْتَبِرِ»،

(٢) و«كَوْنُ "الْكَرِيمِ" بَخِيلًا»: ثَابِتٌ في «ذِهْنِ الْمُعْتَبِرِ» فقط.

٢- ويُنْكِرُ **الْأَشْعَرِيُّ**[١] «ثُبُوتَ "الْحَالِ" على "الْوَصْفِيَّةِ"»، فيَجْعَلُ «الْكَوْنَ عَالِمًا» -مَثَلًا- عبارةً عن «قِيَامِ "الْعِلْمِ" بِـ"الذَّاتِ"»، لا «صِفَةً».

ج- الثَّالِثُ: «**الْفِعْلُ**» بمعنَى «**الْمَفْعُولِيَّةِ**»،

وهو: «أَثَرُ "مَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"».

ويُقَالُ له: «**الْحَاصِلُ بِـ"مَصْدَرِ الْمَبْنِيِّ لِلْمَفْعُولِ"**».

وهو: «"الْهَيْئَةُ" الثابتةُ في "الْمَفْعُولِ"» -التي بها يُسَمَّى «مَفْعُولًا»، ويَتَرَتَّبُ عليها «ما يَتَرَتَّبُ»-.

---

[١] **الأشعري**: أبو الحسن علي بن إسماعيل بن أبي بشر إسحاق بن سالم الأشعري البصري (٢٦٠-٣٢٤هـ/٨٧٤-٩٣٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٤، ص٢٦٣؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٢، ص٤٠٥؛ İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", **DİA**, XI, 444-447.

ويُعَبَّرُ عنه بِـ«**الْكَوْنِ مَفْعُولًا**».

وقد يُقَالُ له: «**مَصْدَرُ "الْمَبْنِيّ لِلْمَجْهُولِ**"»، أو «... **لِلْمَفْعُولِ**"».

وهو موجودٌ خَارِجًا.

[الفرق بين معاني المصدر]

والْفَرْقُ بينها:

أ- باعتبارِ «التَّعْبِيرِ»: ظاهرٌ، كما هو مُحَرَّرٌ.

ب- وباعتبارِ «الذَّاتِ»: أنَّ:

(أ) «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيَّ»: حَدَثٌ،

(ب) و«الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ»: أَثَرٌ -سواءٌ كان في «الْفَاعِلِ» أو في «الْمَفْعُولِ»-.

[إمكانُ صِحَّةِ إرادةِ كلِّ المعاني في مُرَكَّبٍ واحدٍ]

وقد يَصِحُّ إِرَادَةُ كلِّ الْمَعَانِي في مُرَكَّبٍ واحدٍ،

مثلُ: «الْحَمْدُ لِلّٰهِ على "التَّوْفِيقِ"»،

فالْمَعْنَى:

أ- على الأوَّلِ: «الْحَمْدُ لِلّٰهِ على "خَلْقِ الطَّاعَةِ في الْعَبْدِ"»،

ب- وعلى الثَّانِي: «الْحَمْدُ لِلّٰهِ على "كَوْنِه خَالِقًا قُدْرَةَ الطَّاعَةِ"»، أو «... "خَالِقِيَّةِ قُدْرَةِ الطَّاعَةِ"»،

ج- وعلى الثَّالِثِ: «الْحَمْدُ لِلّٰهِ على "كَوْنِ قُدْرَةِ الطَّاعَةِ مَخْلُوقَةً"»، أو «... "مَخْلُوقِيَّةِ [ط٢٦] قُدْرَةِ الطَّاعَةِ"».

[ما هو «مُتَعَلَّقُ التَّكْلِيفِ» من معاني المصدر؟]

أ- و«الْأَخِيرُ»: هو «مُتَعَلَّقُ التَّكْلِيفِ»،

ب- لا: «الْأَصْلُ»، فإنَّه:

١- «حَالٌ» عندَ **الْمَاتُرِيدِيَّةِ**، لا وُجُودَ له في الخارجِ، إذْ لو كان «مَوْجُودًا»: لَكَانَ له «مُوقِعٌ»، فيكونُ له «إِيقَاعٌ»، ... وهكذا، فيَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ» الْمُحَالُ.

كما في «**التَّوْضِيحِ**»[١]، و«**التَّلْوِيحِ**»[٢]، و«**رَدِّ الْمُحْتَارِ**»[٣].

٢- وعندَ **الْأَشْعَرِيَّةِ**: هو «أَمْرٌ اعْتِبَارِيٌّ».

[معاني المصدرِ باعتبارِ «الحقيقةِ» و«الْمَجَازِ»]

وإطلاقُ «الْمَصْدَرِ»:

أ- على «الأَوَّلِ»: «حَقِيقَةٌ»،

---

[١] انظر: صدر الشريعة، **التوضيح لمتن التنقيح** (بهامش: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**)، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٦ (بتصرف يسير).

[٢] انظر: التفتازاني، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، مصر: مطبعة محمد علي صبيح وأولاده بالأزهر، ١٣٧٧هـ/١٩٥٧م، ج١، ص١٧٥-١٧٦؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٩-١٠ (بتصرف يسير).

[٣] انظر: ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الحسيني الدمشقي (١١٩٨-١٢٥٢هـ/١٧٨٤-١٨٣٦م)، **حاشية رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار**، القاهرة: مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، ١٣٨٩هـ/١٩٦٩م، ج١، ص٣٨ -نقلا عن: ابن نجيم، سراج الدين عمر بن إبراهيم بن محمد المصري (ت ١٠٠٥هـ/١٥٩٦م)، **النهر الفائق شرح كنز الدقائق**، (حققه وعلق عليه: أحمد عزو عناية)، ط١، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م، ج١، ص٢٥، وهو ينقل عن: ابن أبي شريف، أبو المعالي كمال الدين محمد بن محمد بن أبي بكر المقدسي (٨٢٢-٩٠٦هـ/١٤١٩-١٥٠٠م)، **الدرر اللوامع في تحرير شرح جمع الجوامع**، (تحقيق: أحمد فريد المزيدي)، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٤١هـ/٢٠٢٠م، ج١، ص٢٦٢، **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص٢١٦-، حيث قال:

مطلب: الفرق بين «المصدر» و«الحاصل بالمصدر»

تنبيه: قال في «**النهر**»:

اعلم أنَّ «الْفِعْلَ»:

أ- يُطْلَقُ على «**المعنَى الذي هو وَصْفٌ للفاعلِ مَوْجُودٌ**»، كَـ«"الْهَيْئَةِ" الْمُسَمَّاةِ بِـ"الصَّلَاةِ"» من «"الْقِيَامِ"، و"الْقِرَاءَةِ"، و"الرُّكُوعِ"، و"السُّجُودِ"، ونحوِها»، وكَـ«"الْهَيْئَةِ" الْمُسَمَّاةِ بِـ"الصَّوْمِ"»، وهي: «الْإِمْسَاكُ عن الْمُفْطِرَاتِ بَيَاضَ النَّهَارِ»، وهذا يُقال فيه: «"**الْفِعْلُ**" **بِـ"المعنَى الحاصلِ بالْمَصْدَرِ"**»؛

ب- وقد يُطْلَقُ على نفسِ «**إِيقَاعِ الفاعلِ هذا المعنَى**»، ويُقال فيه: «"**الْفِعْلُ**" **بِـ"الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيِّ"**»، أي: الذي هو أحدُ مَدْلُولَي «"الْفِعْلِ" [النَّحْوِيِّ]».

و«مُتَعَلَّقُ "التَّكْلِيفِ"»: إنما هو «"الْفِعْلُ" بالْمَعْنَى الْأَوَّلِ»، لا «الثاني»، لأنَّ "الْفِعْلَ" بالمعنَى الثاني»: «[أَمْرٌ] اعْتِبَارِيٌّ» لا وُجُودَ له في الخارجِ، إذْ لو كان موجودًا: لَكَانَ له «مُوقِعٌ»، فيكونُ له «إِيقَاعٌ»، وهكذا ...، فيَلْزَمُ «التَّسَلْسُلُ الْمُحَالُ». فأَحْكِمْ هذا، فإنَّه يَنْفَعُكَ في كثيرٍ من الْمَحَالِّ. **اهـ**

ب- وعلى «الْأَخِيرَيْنِ»: «مَجَازٌ» بعلاقةِ «السَّبَبِيَّةِ».

وقال **الْمُحَقِّقُ الْفَنَارِيُّ**[1]:

اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في «الْمَعْنَى الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ معناه».

نَقَلَه عنه **الْجَلَبِي**[2] في «**حَاشِيَتِه على الْمُطَوَّلِ**»[3].

[معاني المصدرِ باعتبارِ «الْوَضْعِ»]

وعلى كُلٍّ فَ:

---

[1] (ط): «المحقق الفنري» بدل «الْمُحَقِّقُ الْفَنَارِيُّ».

المحقق الفناري: المولى شمس الدين محمد بن حمزة بن محمد الفناري (٧٥١-٨٣٤هـ/١٣٥٠-١٤٣١م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٦، ص١١٠؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج٣، ص٢٦٩-٢٧٠؛ İbrahim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, “Molla Fenari”, **DİA**, XXX, 245-248.

[2] **الجلبي**: بدر الدين حسن بن محمد شاه بن شمس الدين محمد بن حمزة الفناري (٨٤٠-٨٩١هـ/١٤٣٦-١٤٨٦م). انظر: الزركلي، **الأعلام**، ج٢، ص٢١٦-٢١٧؛ كحالة، **معجم المؤلفين**، ج١، ص٥٤٤؛ Cemil Akpınar, “Hasan Çelebi, Fenârî”, **DİA**, XVI, 313-315.

[3] انظر: المولى الفناري، **عين الأعيان (كتاب تفسير الفاتحة)**، إستانبول: مطبعة رفعت بك، ١٣٢٦هـ، ص١٧٨؛ **قسم النصوص من هذا الكتاب**، ص١٥، حيث قال:

ثم لنا «**قاعدةٌ لُغَوِيَّةٌ**»، وهي: أنَّ «الْحَمْدَ» ونحوَه يُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أصلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ب- وإمَّا في «"الْهَيْئَةِ" الحاصلةِ منها لِلْمُتَعَلِّقِ -"مَعْنَوِيَّةً" كانتْ أو "حِسِّيَّةً"-»، كَـ«هَيْئَةِ "الْمُتَحَرِّكِيَّةِ" الحاصلةِ من "الْحَرَكَةِ"»، وتُسَمَّى: «الْحَاصِلَ بِالْمَصْدَرِ».

وتلك «الْهَيْئَةُ»: ١- لِـ«الفاعلِ» فقطْ في «اللازم»، كَـ«الْمُتَحَرِّكِيَّةِ» و«الْقَائِمِيَّةِ» من «الْحَرَكَةِ» و«الْقِيَامِ»، ٢- أو لِـ«الفاعلِ» و«المَفعولِ»، وذلك في «الْمُتَعَدِّي»، كـ«الْعَالِمِيَّةِ» و«الْمَعْلُومِيَّةِ» من «الْعِلْمِ».

وباعتبارِه يَتَسَامَحُ **أَهْلُ الْعَرَبِيَّةِ** في قولِهم: «"الْمَصْدَرُ الْمُتَعَدِّي": أ- قد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَعْلُومِ"، ب- وقد يكونُ "مَصْدَرًا لِلْمَجْهُولِ"»، يَعْنُونَ بهما «"الْهَيْئَتَيْنِ" اللَّتَيْنِ هما مَعْنَيَا "الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ"»، وإلَّا: كان كلُّ مَصْدَرٍ مُتَعَدٍّ «مُشْتَرَكًا»، ولا قائلَ به، بل: اسْتِعْمَالُ «الْمَصْدَرِ» في مَعْنَى «الْحَاصِلِ بِالْمَصْدَرِ»: استعمالُ «الشيءِ» في «لازمِ مَعْنَاه».

وانظر: حسن چلبي، **حاشية المطول**، إستانبول: شركت صحافيۀ عثمانيه، ١٣٠٩هـ، ص١١٣-١١٤، حيثُ قال:

قولُه: (**على أنَّ** «**الْمَصْدَرَ**» **من** «**الْمَبْنِيِّ للمفعولِ**») ههنا بَحْثٌ شَرِيفٌ، ذَكَرَه **الْجَدُّ الْمُحَقِّقُ** في «**تَفْسِيرِ الْفَاتِحَةِ**»، يَنْبَغِي أنْ يُتَنَبَّهَ له، وهي: أنَّ «صِيَغَ الْمَصَادِرِ» تُسْتَعْمَلُ: أ- إمَّا في «أَصْلِ "النِّسْبَةِ"»، ويُسَمَّى: «مَصْدَرًا»، ...

إلى آخر ما قاله جَدُّه **المولى الفناري**.

أ- «الْأَوَّلُ»: مَوْضُوعٌ بهذا الْقِسْمِ[1]،

ب- و«الْأَخِيرُ»: بِـ«الْوَضْعِ النَّوْعِيِّ التَّأْوِيلِيِّ».

[معانِي «الْمَصْدَرِ اللَّازِمِ فِعْلُه»]

وإذا كان الْفِعْلُ «لَازِمًا»:

-سَوَاءٌ: أ- كان صَادِرًا عن «فَاعِلٍ» -أيْ: «مَوْضُوعًا لِـ"التَّأْثِيرِ"»-، كَـ«تَحَرَّكَ»، ب- أو لم يكنْ صَادِرًا عنه بأنْ: ١- كان عبارةً عن «الْاِنْفِعَالِ» و«الْقَبُولِ» -أيْ: «مَوْضُوعًا لِـ"التَّأَثُّرِ"»-، كَـ«انْكَسَرَ» و«افْتَرَقَ» و«اجْتَمَعَ»، ٢- أو كان عبارةً عن «الْكَوْنِ الْمُقَيَّدِ»، كَـ«طَالَ» و«قَصُرَ» و«حَسُنَ» و«قَبُحَ»، ٣- أو كان عبارةً عن «أَمْرٍ عَدَمِيٍّ»، كَـ«امْتَنَعَ» و«عَدِمَ» و«انْتَفَى»-

فيكونُ لِمَصْدَرِه مَعْنَيَانِ:

أ- الأَوَّلُ: «**الْحَدَثُ**» -الذي وُضِعَ لفظُ «الْمَصْدَرِ» بِإِزَائِه-،

وهو: «**الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ**».

ب- الثَّانِي: «**"الْهَيْئَةُ" الحاصلةُ بِالْمَصْدَرِ**».

مَثَلًا إذا تَحَرَّكَ زَيْدٌ: فالْمَصْدَرُ «التَّحَرُّكُ»، فَ:

أ- إنْ أُرِيدَ به «إِيقَاعُ "الْحَالَةِ" التي تكونُ لِلْمُتَحَرِّكِ في أيِّ جُزْءٍ من أجزاءِ الْمَسَافَةِ»: فهو «الْمَعْنَى الْمَصْدَرِيُّ»،

ب- وإنْ أُرِيدَ به تلك «الْحَالَةُ»: فهو «الْمَعْنَى الحاصلُ بِالْمَصْدَرِ» -أيْ: «الْمُتَحَرِّكِيَّةُ»-.

إذا عَلِمْتَ هذا تَعْلَمُ:

أنَّ مَنْ: أ- زَعَمَ «أنَّ لِـ"الْمَصْدَرِ": خمسةَ مَعَانٍ»، ب- ومَثَّلَ لها بِـ«١- "الْكَسْرِ"، ٢- و"الْكَوْنِ كَاسِرًا"، ٣- و"الْكَوْنِ مَكْسُورًا"، ٤- و"الْكَاسِرِيَّةِ"، ٥- و"الْمَكْسُورِيَّةِ»، ج- وفَرَّقَ بينَ «الْكَوْنِ كَاسِرًا» و«الْكَاسِرِيَّةِ»، وبينَ «الْكَوْنِ مَكْسُورًا» و«الْمَكْسُورِيَّةِ»: فقد كَثَّرَ النُّقْطَةَ.[2]

---

[1] أي: «القسم الثاني» من «الوضع الشخصي»، وهو: «الْوَضْعُ الْعَامُّ لِمَوْضُوعٍ له عَامٍّ».

[2] إشارة إلى ما روي عن علي رضي الله عنه: «الْعِلْمُ نُقْطَةٌ كَثَّرَهَا الْجَاهِلُونَ».

فهرس الآيات الكريمة

﴿وَمَا كَانَ هٰذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللهِ وَلٰكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [سورة يونس: ١٠/٣٧-٣٩]	٥٦.
﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللهِ﴾ [سورة يونس: ١٠/١٠٠]	٥٥.
﴿قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ﴾ [سورة هود: ١١/٦٩]	١٦.
﴿قَالَ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾ [سورة يوسف: ١٢/٩٢]	٦١.
﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾ [سورة إبراهيم: ١٤/٧]	١٩٧-١٩٨.
﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾ [سورة الحجر: ١٥/٩٤]	٤٧.
﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا﴾ [سورة الإسراء: ١٧/٧٩]	٢٠٩.
﴿وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ﴾ [سورة الكهف: ١٨/٤٧]	٢١٦.
﴿يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا (١٢) وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكَاةً وَكَانَ تَقِيًّا (١٣)﴾ [سورة مريم: ١٩/١٢-١٣]	٧٧.
﴿وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا﴾ [سورة مريم: ١٩/٨٠]	٧٤.
﴿وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ﴾ [سورة النور: ٢٤/٢]	٧٥.
﴿وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ﴾ [سورة الروم: ٣٠/٣]	٤٧.
﴿هٰذَا خَلْقُ اللهِ فَأَرُونِي مَاذَا خَلَقَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ بَلِ الظَّالِمُونَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ [سورة لقمان: ٣١/١١]	٦٦.
﴿إِذْ جَاؤُوكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللهِ الظُّنُونَا﴾ [سورة الأحزاب: ٣٣/١٠]	٧٦.
﴿مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللهُ لَهُ سُنَّةَ اللهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللهِ قَدَرًا مَقْدُورًا﴾ [سورة الأحزاب: ٣٣/٣٨]	٦٤.
﴿سُنَّةَ اللهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبْدِيلًا﴾ [سورة الأحزاب: ٣٣/٦٢]	٦٤.
﴿وَاللهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ﴾ [سورة الصافّات: ٣٧/٩٦]	٣٣، ١٠٩، ٢١٤، ٢١٦.
﴿فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ﴾ [سورة الصافات: ٣٧/١٠٢]	٧٥.
﴿يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ﴾ [سورة غافر: ٤٠/١٩]	٦٧.
﴿وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْأَحْقَافِ وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ [سورة الأحقاف: ٤٦/٢١]	١٣٤.
﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾ [سورة محمد: ٤٧/٤]	٦٣، ٦٥، ٦٦.
﴿سُنَّةَ اللهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبْدِيلًا﴾ [سورة الفتح: ٤٨/٢٣]	٦٤.
﴿أَزِفَتْ الْآزِفَةُ (٥٧) لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللهِ كَاشِفَةٌ (٥٨)﴾ [سورة النجم: ٥٣/٥٧-٥٨]	٦٧.
﴿إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ (١) لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ (٢)﴾ [سورة الواقعة: ٥٦/١-٢]	٦٧.

﴿ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا﴾ [سورة المجادلة: ٣/٥٨]	٧٤.
﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً﴾ [سورة الحشر: ١٣/٥٩]	٤٧.
﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ﴾ [سورة الملك: ٣٠/٦٧]	٦٦.
﴿وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا﴾ [سورة المزمل: ٨/٧٣]	١٦٩.
﴿فَذَٰلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ﴾ [سورة المدثر: ٩/٧٤]	٧٥.
﴿لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ﴾ [سورة الغاشية: ٧/٨٨]	٤٢.
﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ (٨) لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ (٩) فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ (١٠) لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً (١١)﴾ [سورة الغاشية: ٨/٨٨-١٦]	٦٧.

فهرس الأحاديث الشريفة

فهرس الأبيات الشعرية

فهرس الأعلام والجماعات والفرق

فهرس أسماء الكتب

فهرس الموضوعات